

Ж.І.М.Ч.У.М. 821(477)06
P93 А43

Іван Рибак

ЧАС СПОДІВАНЬ І ЗВЕРШЕНЬ

КНИГА ПЕРША

Flammare Padoa

1

Натан Рибак

**ЧАС
СПОДІВАНЬ
І ЗВЕРШЕНЬ**

Роман у двох книгах

Книга перша

СКРИНЯ ПАНДОРИ

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
Київ — 1977

*У книзі відомого українського
радянського письменника Натана Рибак
розповідається про вчених-атомників.
Герої роману — Максим Нерчин, Федір Шульга,
Катерина Золотаренко, Хома Передерій —
люди високої мети, їхнє покликання —
служити своєму народу. Підкоряючи енергію
розщепленого атомного ядра,
радянські вчені докладають усіх зусиль,
щоб атом став творчою, а не руйнівною силою.
За роман «Час сподівань і звершень»
автора нагороджено Почесною премією
Радянського комітету захисту миру.*

НАТАН РИБАК І ЙОГО ЕПОПЕЯ

Натан Рибак — відомий український радянський письменник, твори якого користуються великою популярністю в Радянському Союзі і за його межами. Перу Натана Рибака належать оповідання, повісті, романи. Серед них — широковідомі романи «Київ», «Дніпро», «Помилка Оноре де Бальзака», епопея «Переяславська рада», удостоєна Державної премії СРСР.

Натан Самійлович Рибак народився на Черкащині, в селі Іванівці, 3 січня 1913 року, закінчив Київський хіміко-технологічний інститут. Він учасник Великої Вітчизняної війни, якій присвятив ряд творів, зокрема, роман «Зброя з нами». Член КПРС.

Активний діяч руху за мир, Натан Рибак багато років бере участь у міжнародних конференціях, форумах, зустрічах. Письменник побував у різних країнах. Це дало йому змогу зібрати значний матеріал, що ліг в основу великого роману «Час сподівань і звершень».

Епопея Натана Рибака повертає нас до подій, віддалених від сьогодення чималим відрізком часу. Та ці події поклали початок боротьбі, що пізніше охопила весь світ, — боротьбі за мир, за мирний атом, проти смертоносної загрози термоядерної війни. Письменник яскраво й переконливо розповідає про смертельне зіткнення з фашизмом, що кинувся завойовувати світ, не гребуючи ніякими засобами, заливши кров'ю цілі континенти, розоривши народи, закувавши їх у кайдани рабства.

Як відомо, ще 1932 року в Ленінградському фізико-технічному інституті розпочалися роботи по створенню циклотронної установки. А через п'ять років у Ленінградському радєвому інституті було пущено перший в Європі циклотрон. За кілька років до цих світових відкриттів академік В. І. Вернадський виголосив пророчі слова: «Ми підходимо до великого перевороту в житті людства, з яким не може зрівнятися все пережите ним досі. Недалеко той час, коли людина матиме в своїх руках атомну енергію — таке джерело сили, яке дасть їй можливість будувати своє життя, як вона захоче...»

Завдяки зусиллям радянських вчених-атомників уже в 1946 році було введено в дію перший в Європі атомний реактор. А в 1954 році в СРСР було збудовано першу в світі атомну електростанцію.

Вчені різних країн Західної Європи перед другою світовою війною також працювали над проблемами дослідження атома. Натан Рибак у своєму романі докладно розповідає, звідки і як виник «злий», ворожий людині атом, що приніс світові трагедію Хіросіми. У романі зображено життя й працю фізиків-емігрантів з гітлерівської Німеччини, з фашистської Італії, Австрії, Польщі, Франції, Угорщини — вчених, які, емігрувавши в США, розпочали дослідження атома (Фітельберг, Фермі, Сціллард, Бор та інші). Вони знали, що німецькі вчені-фашисти за наказом Гітлера готують нову зброю страшної нищівної сили — атомну бомбу.

Прогресивні вчені-емігранти, стурбовані долею народів, вирішили попередити уряд США про загрозу людству з боку гітлерівських фізиків. Вони боялися, що фашисти зможуть випередити їх в галузі атомних досліджень і поставити світ перед загрозою цілковитого знищення. Цього аж ніяк не можна було допустити.

І, заручившись підтримкою американського уряду, група вчених-фізиків почала працювати, як їм здавалось тоді,— на благо людства. Величезна праця і жертви не пропали марно. Найвидатніші вчені створили атомну бомбу. Її випробування пройшло з великим ефектом. І саме тоді вчені зрозуміли, що вони випустили в світ страшного, безжального дракона, який триматиме народи на грані страху. Тоді вони звернулися до президента США Рузвельта з проханням не пускати цю бомбу в дію, тим більше, що в Європі війна закінчилась, а Японія вже була знесилена в боротьбі. Вони застерігали, що тягар атомного вибуху впаде на мирне населення. Та новий президент США Трумен вирішив, що справа варта заходу,— і бомби були скинуті. З цього часу Трумен міг погрожувати Радянському Союзу і шантажувати всіх, хто не підкориться диктату США. Описом Потсдамської конференції і починається роман Натана Рибак, відтоді й розгортаються подальші події.

Уповноважений всемогутньої фірми «Ерскін Гульд і компанія» в США полковник Коллінз вербує вчених, що мають хоч якийсь відношення до проблеми атома, силою, обманом, провокаціями він захоплює і тих спеціалістів, які працювали на Гітлера,— йому байдуже: тільки б тепер зробити їх слугами імперіалізму. Тут уже діє безжална, нелюдська, розбійницька система. Так, професор Герстмайер, вірнопідданий Гітлера й гестапо, переходить до нових хазяїв — у «вільний світ».

Трагедія зарубіжних фізиків, причетних до створення атомної бомби, розкрита в романі глибоко й переконливо. Ті з них, хто не хоче більше творити нові засоби масового знищення, зрештою гинуть від рук загадкових убивць, як угорець Комлош. Інший же вчений, Чарлз Томас, залишає офіційну посаду і йде читати лекції про шляхи використання керованої ланцюгової реакції в мирних цілях. Дехто просто розгубився. Ейнштейн, наприклад, згадуючи свій лист до Рузвельта про створення атомної бомби, говорить фізику Фітельбергу: «А що, якби я тоді не підписав листа Рузвельту? Невже все пішло б інакше? Невже бомба не була б створена? Ні! Я повинен був підписати цей лист. Адже йшлося про те, щоб не дати до рук Гітлера страшної зброї...»

Натан Рибак послідовно розкриває дії темних сил імперіалізму, яким хотілося б бути єдиними володарями атомної бомби. Західна розвідка не зупиняється ні перед чим: полкує за старим професором Румлером (підсилав до нього його ж сына-гестапівця, який, у разі невдачі, повинен вбити незговірливого батька), проникає в Київ до брата відомого фізика, щоб довідатись, яких успіхів досягли радянські вчені в галузі атомної енергії.

Чергуючи епізоди воєнних років з повоєнними, автор чітко й виразно розкриває характери людей науки, які стали на службу імперіалізму. Серед них — і Едвард Теллер — батько водневої бомби. Він висловлює думку, що зі шляху вченого потрібно усувати всі перешкоди, вчений не повинен замислюватись над тим, як буде використано зроблене ним відкриття, і якщо воно принесе смерть незліченним жертвам — то це його не обходить...

У центрі уваги автора — вчені Радянського Союзу, зокрема, Радянської України. Група фізиків самовіддано працює над створенням «мирного атома». У них — свої труднощі, вони борються з тими, хто не розуміє важливості атомних досліджень, — з бюгузами, кар'єристами.

Автор добре обізнаний із світом учених. Характери, зображені ним, — живі й колоритні. Це, насамперед, вчені-подвижники — принципний професор Ярмола, завзяті поборники нового — Грицишин, Золотаренко, Передерій. Вони не втрачають мужності в часи складних випробувань, твердо вірячи в успіх своєї справи.

Окремо слід виділити центральні постаті твору — вченого-дослідника, керівника і наставника молоді академіка Федора Архиповича Шульгу, а також його молодого помічника, завзятого, невтомного Максима Нерчина, учасника Великої Вітчизняної війни. У своїй науковій роботі Нерчин іде непероторенням шляхом, долаючи всі перешкоди. Це — вірець радянського вченого-комуніста, приклад такої характеру, риси, вчинки, весь образ життя якого викликають захоплення. Тяжке випробування випало на долю Нерчина: його кохана Ольга з намови матері стала дружиною старого хірурга Семена Архиповича, брата професора Шульги, і силою обставин опинилася серед фашистських лакеїв. Та Максим поводиться як принципова, чесна людина. А обдарована, талановита, винахідлива Катя Золотаренко, що стає поруч з ним у житті, — це справжня нагорода Нерчину — мужній, правдивий людині, гордості радянської науки.

Важливі події, що відбуваються в світі у післявоєнний час, проходять перед читачем. Боротьба двох ідеологій — це боротьба двох світів: світу імперіалізму, з його нарощенням гонки озброєнь, та світу соціалізму, що дбає про добробут і щастя народу, ставить атомну енергію на службу людині.

В одному з розділів епопеї автор розповідає про паризький (1949 року) Всесвітній конгрес прихильників миру. Присутні на ньому професор Румлер, Максим Нерчин, академік Федір Архипович Шульга з хвилюванням слухають промову Фредеріка Жоліо-Кюрі, слова якого згодом облетять весь світ: «Правда подорожує без віз! Народи повинні об'єднатися проти ворогів миру — паліїв війни!»

Епопея Натана Рибака була б неповною, якби не розкрила долі цілого покоління людей, втягнутих силою подій у круговерть війни, що стала для них суворим випробуванням.

Від розділу до розділу постає перед нами своєрідність епохи. Ми бачимо учасників подій воєнних років: від державних діячів, від світил науки — до звичайного партизана чи селянина. Це дозволило письменнику відтворити правду епохи, що рухала мільйони й підіймала в людині найглибші почуття, — адже на карту в цій боротьбі було поставлено долю людства.

У романі введено людей з різними долями, — це батько американського українця сержанта Джозефа Нерча, що вмирає від отруєння на секретному підземному заводі «Ерскін Гульд і компанія», Ольжина мати, та й сама Ольга, яка зазнає тяжких моральних страждань, бабуся — домашня робітниця хірурга Шульги, та інші.

Автор розвінчує нікчемних людей типу угодовця, зрадника хірурга Семена Шульги, який пішов служити фашистам; викриває підлі вчинки колишнього фабриканта Барабаша, вигнаного революцією, — агента спершу однієї, потім іншої розвідки; виводить зарозумілого сина професора Румлера — Курта, який жалюгідно плазує перед американським шпигуном, професора Руперта Герстмайера, вірного слугу

Гітлера, готового на все, щоб приховати свої злочини й звірства; американського полковника Коллінза, який зазнав краху зі своїми підступними провокаціями.

Письменник невимушено переходить від епізоду до епізоду, впевнено ведучи розповідь, і в цьому чергуванні яскравих, інколи контрастних картин постає епоха в своїх велетенських масштабах. Він то переносить читача в лабораторії заокеанських дослідних станцій, то в руїни Берліна, то в зали Потсдамського палацу, де Велика Трійка вирішує долю миру, то в захаращену квартиру хірурга Шульги, то в інститут відродженої столиці України.

У попередніх творах Натана Рибак ми вже зустрічалися з описом масових сцен. Тут же він виявляє себе зрілим майстром, який переконливо викладає все важливе й потрібне, водночас доносячи до читача настрої й переживання героїв.

Чи заглиблюється Натан Рибак в історію, чи веде розповідь про будні нашого сьогодення, у всьому відчувається вправна рука майстра — події минулих років змальовані ним докладно, з точністю історика, коли ж автор звертається до світу радянських вчених, — особливе патхнення оволодіває ним. Він з великою пристрасною змалює молодих комуністів, учених-фізиків, передає поезію їхньої праці, напругу творчих пошуків. Це люди величезної ідейної стійкості й моральної чистоти. Ніякі випробування не можуть відвернути їх від боротьби за підкорення атома.

Диалогія Натана Рибак «Час сподівань і звершень» сьогодні набуває особливого значення, вона воскресшає історію появи на світ зброї масового знищення — атомної бомби, нагадує людству про загрозу термоядерної війни, що існує в світі й донині, про потребу невпинно боротися за мир і безпеку народів.

Був час, коли атомні дослідні вибухи гриміли в різних кінцях планети, і здавалося, що цьому не буде кінця. Та завдяки невтомним зусиллям Радянського Союзу було підписано Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі й під водою, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, Договір про принципи діяльності держав у космосі, Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення.

Всі ці заходи вселяли надію в людей, але саме тоді в листі до генерального секретаря ООН У Тана за дорученням Уряду СРСР міністр закордонних справ СРСР товариш А. А. Громико заявляв: «Все ж у цілому слід визнати, що корінного зрушення в бік припинення небезпечного процесу нарощування і удосконалення озброєнь до цього часу не сталося, тому так потрібна тепер Всесвітня конференція по роззброєнню».

Запаси ядерної зброї викликають постійну тривогу народів. Отже, так необхідно й сьогодні вести боротьбу за мир, проти гонки озброєнь, за дальший розвиток процесу розрядки напруженості, за повне виключення війни з життя людства.

Тому такі книжки, як роман Натана Рибак «Час сподівань і звершень», що розкриває ходи і задуми табору імперіалізму, звичайно включаються в арсенал прихильників миру. Роман перекладено багатьма мовами.

Мирний атом приковує до себе увагу в ряді країн, не кажучи вже про Радянський Союз, де працює й будується ряд промислових атомних електростанцій і дослідних установок. У 1971 році в Женеві відбулась IV Міжнародна конференція ООН по мирному використанню

атомної енергії. Таким чином, на противагу «лихому» атому, в життя вступив «добрий», мирний атом. Це знаменує початок нової епохи, небувалої за своїм значенням. Досягнення радянських вчених, про роботи яких у цій галузі так переконливо розповів Натан Рибак, сприяють величезному прогресу в розвитку нашої енергетики.

Увага письменника до передових наукових проблем сучасності проявляється не в галузі створення фантастичної літератури, а в написанні творів, що містять реальні події, факти, справи нашої точної і такої складної науки.

Натан Рибак — один з першопрохідців в цій складній і відповідальній галузі. Його успіх у тому, що він з'єднав у своєму романі науковий, глибоко вивчений ним матеріал з матеріалом великого життєвого досвіду, висвітлив рух наукового процесу, що має двоїстий характер: він і згубний для людей — і водночас відкриває світлі далі майбутнього.

На XXV з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв підкреслив, що «одним з головних напрямів зовнішньо-політичної діяльності ЦК КПРС і Радянського уряду була і залишається як цього і вимагала Програма миру — боротьба за припинення гонки озброєнь, за роззброєння. Сьогодні це завдання стоїть гостріше, ніж будь-коли. Людство стомилося жити, сидючи на горах зброї, а підхльостувана агресивними колами імперіалізму гонка озброєнь наростає».

Кількість творів, присвячених робітникам, вченим, винахідникам в галузі мирного атома, зростає в усіх жанрах літератури. Це безсумнівно! Та епопея Натана Рибак «Час сподівань і звершень» залишається однією з перших в ряді романів, повістей, поем, присвячених такій потрібній, такій сучасній темі,

Микола ТИХОНОВ

Книга перша

СКРИНЯ ПАНДОРИ

Людина створила колесо і теорію відносності, вона перемогла атом і перемаже війну.

Коли скорений уран трудиться — у нього блакитне полум'я, коли він воює, його полум'я — пекельне.

Ніхто не забутий, і ніщо не забуто!

1

В той липневий ранок 1945 року, коли всі радіостанції світу все ще вели мову про капітуляцію Німеччини, старший лейтенант Максим Нерчин спокійно вимкнув приймача. Досить! На цьому крапка. Починалося інше життя. І це, здається, стали розуміти в усіх кутках земної кулі. А що стосується його особисто, то він це відчув, ще у той день, коли, лежачи за бруствером окопу, побачив, як могутня фортеця-танк наїхав на смугастий прикордонний стовп гітлерівського райху і, легко вчавивши його в руду порепану німецьку землю, пішов далі, розсипаючи невмолимо грізний клекіт. Тоді, в ту хвилину, у Нерчина солодко і радісно завмерло в грудях серце. Тривожна пам'ять викресала перед очима далекі і страшні видіння незабутніх згарищ та руїн. Думки про невігійні, як здавалося тоді, рани рідної землі засмутили зір, відточуючи, ніби лезо шаблі, непримиренну зненависть в душі Максима Нерчина.

...Та все те стало наче давнім і далеким, коли Максим Нерчин стояв струнко в урочисто-напруженій шерензі почесної варти, серед своїх поплічників — бойових офіцерів, які вишикувалися вздовж тінистої алеї, що вела до вкритої червоном килимом тераси — палацу Цецілліан-Гоф.

Тут, у цьому уславленому палаці, давній резиденції пруських королів, у старовинному місті Потсдамі, зібралися керівники держав союзників, або, як тепер частіше їх називали, Велика Трійка, для вирішення долі Німеччини і долі світу.

Перебувати в складі офіцерської варти біля палацу Цецілліан-Гоф вважалося великою честю. І не тому тільки, що Нерчину, як і його товаришам, пощастить побачити видатних

державних діячів, імена яких в ці дні не сходили з уст народів, доведеться спостерігати увесь складний і урочистий церемоніал, який властивий таким високим конференціям. Значно важливіше і далеко глибше, ніж просто високу честь, вбачав Нерчин у тому, що судила йому доля стати свідком виключно знаменних подій.

Затамувавши подих, Максим Нерчин уважним зором стежив за всім, що відбувалося навколо. Пам'ять на якусь часинку вернула його у той далекий червневий ранок, коли мати, обіймаючи його, ледве чутно, крізь гіркі сльози мовила:

— Иди, синку...

І, вже одриваючись від нього, наче одштовхуючи від себе, щоб краще бачити, мати по хвилинному мовчанні зазирнула йому в очі своїми затуманеними сльозами очима і попросила:

— Бережися, сину.

...І от він, Максим Нерчин, вистояв і переміг.

Набравши повні груди лоскотливого, липневого повітря, Максим гостро відчув, що в ньому був домішок чогось чужого, так само, як і чужі були шпичасті тополі, і лапаті, розлогі віти платанів, і пелюстки неприродно червоних квітів, назви яких він не знав.

Вловивши краєм ока замріяне обличчя майора Романова, Нерчин перевів погляд на шеренгу офіцерів, що вишикувались на протилежному боці алеї, і хоч більшість офіцерів була незнайома, йому захотілося в цю урочисту мить кожному сказати щире слово і кожному міцно потиснути руку.

Зовсім близько приглушено-басовито загарчали потужні мотори. З стриманою поважністю, плавко, наче і не торкаючись шинами землі, в алею вкотилося кілька машин. І Нерчин, відштовхнувшись від себе спогади, струнко завмер в напруженій шерензі. Він побачив, як з лімузина, оточеного саженого росту в ковбойських капелюхах детективами, особистими охоронцями американського президента, вийшов підтримуваний за лікоть метушливим молодиком Гаррі Трумен. На нього гамірливою зграєю кинулись кінооператори, журналісти і фотокореспонденти. Президент, озираючись і не кваплячись, рушив до палацу. У відповідь на настирливі домагання кореспондентів: «Містер Трумен, пліз!» — президент, затримуючись, щедро усміхався в об'єктиви кінокамер і кивав головою, а навкруг нього лунало:

— Містер президент, пліз!

— Пліз, містер Трумен!

— Пліз!

Трумен усміхався. Клацали націлені на нього об'єктиви фотоапаратів і кінокамер.

Детективи, з виразно відтягнутими кишенями піджаків, ступали за президентом, безцеремонно і звично розштовхуючи ліктями занадто спритних і настирливих журналістів та фотографів, а слідом за охороною йшли мовчки радники і міністри, стомлено і байдуже позираючи навкруг себе.

Коли Трумен піднявся на терасу, Нерчину видалося, що він, обернувшись, схотів щось сказати журналістам та кінооператорам, але двоє детективів рішуче затулили його кременними плечима, і президент пірнув у широко відкриті двері.

Стежачи за Труменом, Максим Нерчин незчувся, як новий кортеж автомобілів спинився на плацу, промчавши через алею.

Прем'єр Британської імперії Уїнстон Черчілль, присадкуватий і незграбний, спідлоба важкими, перетягнутими червоними прожилками очима допитливо вдивлявся в обличчя радянських офіцерів, струнко вишикуваних перед ним. Наче завагавшись, чи йти йому до палацу, чи, може, сісти знову в автомобіль, прем'єр потупцював на одному місці, поплямавав губами, потому похапцем, ніби про щось догадавшись, підніс праву руку до козирка прим'ятого військового кашкета і, обсмикуючи нижче спини довгий френч, рішуче нахилившись наперед, пішов по доріжці важкими нерівними кроками.

Коли за Черчіллем та його радниками закрилися двері Цецілліан-Гофу, сусіда Нерчина капітан Бурдієв, не ворухнувши головою, одними устами з присвистом спитав:

— А де ж наш?

Максим Нерчин і сам хотів про те спитати. Шеренга офіцерів наче подалася наперед, але так видалося тільки Нерчину, бо ж команди «вільно» ще не було, та те, що непокоїло Бурдієва і Нерчина, цікавило в однаковій мірі кожного офіцера.

Сталіна Нерчин в той день так і не побачив. Офіцери розповідали, що він начебто проїхав через іншу браму, а дехто говорив, що Сталін з'явився ще до того, як заступила почесна варта.

...Що ж, якби хто сказав п'ять років тому, що він, Максим Нерчин, стоятиме у почесній варті біля палацу Цецілліан-Гоф, в стінах якого тепер Велика Трійка вирішує долю людства, він, можливо, і не повірив би, що йому пощастить пройти всі битви і страждання і лишитися живим. А втім, він вірив у життя і все робив для перемоги.

Що казати, доля щедро винагородила його, зробивши учасником знаменних подій. І таке ж почуття гордості і щастя, радості і певності ввійшло йому в душу, коли він переступив кордон ворожого райху.

Хто-хто, а він, Максим Нерчин, добре знав ціну перемоги.

2

Майор Романов докірливо зауважив:

— Куди ти квапишся, Нерчин? Тепер саме час відпочити, так би мовити, покуштувати з келиха пінистий напій перемоги! А ти...— Романов розвів руками і засміявся.

Вони стояли на Унтер-ден-Лінден і дивилися, як повз них рухалися безмовні німці і німкені, крадькома, спідлоба, з обережною цікавістю позираючи на двох радянських офіцерів. Гаряча хвиля суховію погнала вздовж асфальту всякий мотлох. З афішної тумби крикливо рвалися чорними літерами закликання Геббельса — вистояти і врятувати Німеччину від ганьби поразки.

— Ні, ти мене зрозумій. Я мушу їхати. Війна скінчилася, і я повинен взятися за свої справи,— втлумачував своє Нерчин.

— А перемога хіба не твоя справа? — здивувався Романов.— Чи, може, ти щось нове надумав?

— Думка у мене тільки одна: знову в інститут, знову...

Нерчин не закінчив. Підійшла машина, яку вони відпустили на зарядку. Максим розумів, що Романов ніяк не хоче виправдати його покvapності повернутися якомога скоріше до передвоєнних справ. Щодо Романова, то він вирішив лишитися в армії, тим більше що його викликали у штаб, наказавши залишитися комендантом в одному з великих міст Пруссії. Може, Нерчин менше любив армію, ніж Романов? Але ні сам він, ані Романов так не думали. Сказати по правді, самому Нерчину важко було б докладно пояснити причину своєї поспішності. Причина, власне, була не одна, і тому нелегко було зібрати всі пояснення до купи. Але Максим Нерчин не пошкодував, що на запитання полковника Сильвестрова, які має наміри на майбутнє, висловив своє побажання бути демобілізованим. Не сховалася від його пильного ока хмарка невдоволення, що лягла на чоло полковника після такої відповіді. Нерчина полковник Сильвестров вважав здібним офіцером, перед яким відкривався висхідний шлях на військовій службі. Щодо нього полковник Сильвестров мав свої плани,

але коли у Нерчина нема бажання, то зробити його просто виконавцем свого обов'язку полковник вважав непотрібним і помилковим. Гмикнувши у відповідь, він потер долонею ретельно виголену голову і звелів:

— Ви вільні, старший лейтенант, можете йти.

Романов, який чекав на Нерчина в прийомній, з цікавістю спитав:

— Ну як?

— А попросився додому.

Ад'ютант полковника знизав плечима і несхвально покрутив головою:

— А вас представили на капітана...

Він хотів сказати ще щось, та рипнули двері, на порозі кабінету виросла присадкувата постать Сильвестрова:

— Одну хвилинку, товаришу Нерчин.

Полковник усміхнувся привітно, наче це не він хвилину тому несхвальним поглядом зміряв старшого лейтенанта, почувши, що він хоче піти з армії.

— Дозвольте вас поздоровити, товаришу Нерчин, з присвоєнням звання капітана Радянської Армії. Щойно мені подзвонили,— пояснив Сильвестров.

Максим зашарівся. Випростався струнко і міцно з вдячністю потис простягнену полковникову руку, схвильовано сказавши:

— Служу Радянському Союзу.

— А служити йому можна скрізь,— мовив задумливо Сильвестров, наче вертаючись до недавньої розмови і цим вирішуючи свої власні сумніви щодо з'ясованих намірів Нерчина.— Скрізь, товаришу капітан, і в армії, і поза армією.

Полковник круто повернувся і, чітко крокуючи, пішов у кабінет. Сухо рипнули двері.

Романов плеснув міцною долонею Нерчина по плечу.

— Ех, Максиме, Максиме,— гірко сказав він.

У Максима раптом виникло почуття, що він вчинив якусь непоправну помилку. Ще була змога виправити її. Варто тільки зайти до Сильвестрова і відмовитися від свого прохання. Максим цього не зробив. Він покwapно попрощався з ад'ютантом полковника і вийшов у коридор. Пізніше вже, коли вони блукали з Романовим вулицями і площами Берліна, незважаючи на всі докори і умовляння Романова, він все більше зміцнювався в правоті свого рішення.

...А проте почуття чогось недовершеного гризло Нерчина. Вже були «обмиті» капітанські погони, були проголошені тости за тисним столом в колі друзів у офіцерській їдальні

і навіть випито французьке шампанське, яке для такого випадку добув лейтенант Востриков, але все це не розвіяло того хорошого і приємного смутку, який заволодів Нерчиним. Адже головне полягало в тому, що ось через два-три тижні доведеться йому розпрощатися з друзями і починати нове життя...

— Нове життя... нове життя,— повторював Нерчин другого дня раз по раз, пірнувши у глибоке крісло і спостерігаючи крізь вікно, як на тенісному корті ганяли м'ячі дочка господарів вілли «Урсула» фрейлейн Ірма та її партнер Отто Буш. Їм, мабуть, мало прикрасі завдавало те, що за кілька кварталів від вілли «Урсула», в палаці Цецілліан-Гоф, вирішується доля їхньої вітчизни, а власне, їх особиста доля.

Вілла «Урсула» з її мешканцями ніби жила своїм незрозумілим і загальмованим життям, відмежувавшись від подій, наче від вулиці, залізними ґратами огорожі та рівними шеренгами ретельно підстрижених кущів жимолості. Над кущами пінилися у квіту розлогі старі липи, і над ними кружляли метушливі голуби. Може, вперше за ці дні, відколи Нерчин за ордером коменданта оселився у віллі «Урсула», він подумав про її господарів і навіть про садівника Кобленца, що при зустрічі зичливо усміхався, схиляючи голову, як про людей, що затаїли в собі, певно, не дуже добрі почуття до нього, офіцера армії переможців. Приязні усмішки фрау Румлер та флейлейн Ірми, як і допитливий погляд мовчазного господаря вілли професора Румлера, таїли свою загадковість.

Але Максиму Нерчину не хотілося про це думати. Він вже стояв на порозі нового життя.

«Було б добре,— раптом подумав він,— коли б і господарі «Урсули» замислилися над тим, що їм слід починати нове життя! Адже не шукатимуть вони знову «лебенсраум»¹ для свого райху, поставленого на коліна силою зброї. А втім, хто знає? Хто з певністю може відповісти, чого воліють німці в ці дні? Та й не всі вони однакові, ті німці, далеко не всі».

В цьому Нерчин мав змогу пересвідчитися чимало разів.

Думки втішні і невтішні обступали Нерчина. Якщо ще тиждень тому для нього нічого не існувало, крім армії, крім обов'язку солдата, то тепер старе і нове, причому нове незрозуміле і принадно загадкове, наринували і обсіли турботою, дерзанням і прагненням.

---

¹ Життєвий простір (нім.).

Нерчин сидів в своїй кімнаті, звуженими очима поринав він за вікно, але не бачив ретельно підстрижених газонів — гордості фрау Румлер, не чув тупих ударів тенісних ракеток в м'ячі, ні збуджених вигуків Ірми, ні голубиноного туркання...

В ці хвилини Максим був далеко, дуже далеко від Потсдама, від Німеччини, і раптом, наче чужого, побачив себе у просторому дзеркалі над мармуровою консоллю каміна.

Офіцер в позолоченій оправі дзеркала мав на диво заклопотане обличчя. Дві глибокі зморшки перетинали перенісся, і навкоси через високе, засмагле чоло червонів глибокий шрам. Розстебнутий комір кітеля відкривав довгу, худу шию, на якій з правого боку пульсувала ритмічно синя жилка. Щось в обличчі офіцера було давно знайоме і, проте, щось було виразно чуже. Смішно стало Нерчину самому, що так можна думати про себе, поглянути на свою особу, так би мовити, збоку...

І Максиму захотілося відштовхнути від себе все, що діялось за еркером вікна чужої вілли. Мислі були у рідному місті, де, мабуть, в ці хвилини про нього думали, говорили і чекали на нього щодня, щоночі. Там були мати, брат, сестричка. І Максим Нерчин вже уявляв собі, як з'явиться він на порозі, як поставить біля ніг валізу і йому на груди впаде мати, що брат Миколка, мабуть, добрий парубок і вже став вищий ростом за нього, а Ганка буде пишатись з чотирьох орденів, які прикрашають груди Нерчина. Стуливши на мить повіки, Нерчин побачив всіх рідних і близьких, їхні схвильовані і радісні обличчя, почув привітні слова і побачив Ольгу, яка ввійшла у кімнату, трохи червоніючи, простягнула йому руку, а він, не соромлячись, притягнув її до себе, обняв і поцілував.

Легенький стукіт у двері повернув його до дійсності.

— Bitte¹,— неохоче озвався Нерчин і в цю ж мить побачив у розкритих дверях сухорляву постать гера Румлера, господаря вілли «Урсула», у халаті.

— Guten Tag,² гер гауптман, guten tag, дозвольте гратулювати вас з новим чином від усього серця,— сказав гер Румлер і, притискаючи правицю до грудей, пройшов на середину покою, шаркаючи пантофлями.

Нерчин підвівся назустріч гостеві. Саме зараз він хотів побути на самоті. Так приємно помріяти, полинути в майбутнє і згадати минуле, щоб ще більше цінити це прийдешнє.

---

¹ Прошу (нім.).

² Добрий день (нім.).

Проте обов'язки гостинності були вищі за все. Нерчин, люб'язно усміхаючись, подякував господареві віллі за поздоровлення, подав геру Румлеру крісло. Сів сам навпроти.

Кілька хвилин Румлер, похиливши на груди голову, мовчав. Його жовте, пооране зморшками обличчя наче скам'яніло. Довгими пальцями перебирав він китиці на поясі халата. Нерчин чекав, розуміючи, що господар хоче про щось розпитати і навіть більше — здавалося, знав, про що питатиме його гер Румлер.

Порушивши довгу паузу, гер Румлер зітхнув і, підводячи на Нерчина стомлені очі, з цікавістю спитав:

— Ви були там?

Максим зрозумів, про що мова, і, нічим не видавши свого здивування з раптової цікавості гера Румлера, сказав:

— Був, гер Румлер.

— Ви бачили їх?

— Бачив.

Мить панувало мовчання. Румлер потер рукою давно не голені щоки і зітхнув.

— Ви думаете, я вам ворог? Ні! Все закономірно. За зло заподіяне треба відповідати всім німцям. І навіть Ірмі,— він показав рукою у вікно,— і цьому хлопчиську Бушу, і мені, і моїй дружині — всім!

В голосі Румлера бриніла рішучість. Нерчин напружено слухав. Розмова набирала гостроти. Що далі? Румлер не примусив чекати довго.

— Ви знаєте, я не політик...— він запнувся,— принаймні не був ним. Ми вже про це говорили. І ви мусите знати, що я вас поважаю. Та повага моя до вас прийшла не зразу. Ірма сказала, що ви скоро їдете додому? — з незрозумілою тривогою спитав Румлер.

— Так, гер Румлер.— Нерчин кивнув головою.

— Що ж,— Румлер безпорадно розвів руками.— Послухайте,— голос його затремтів.— Послухайте,— проказав Румлер, наче Нерчин не хотів слухати,— я вчений, сорок років мене цікавили тільки формули. Колись Альберт Ейнштейн вважав мене своїм другом... Але Ейнштейн змушений був залишити Німеччину.— Румлер замовк і, зітхнувши, заговорив тихіше: — І коли він прислав мені листа з Швейцарії, я написав йому відповідь...

Румлер обірвав розповідь. Переводячи подих, він дивився на Нерчина, і тоді Максим сказав те, чого ніяк не наважувався висловити Румлер:

— Ви дали листа вашому синові Курту...

— Ви знаєте?.. Знали про Курта і оселились тут, і ваша влада не заарештувала мене?

Румлер не дав Нерчину відповісти, гірко усміхаючись, він заквапився, наче боявся, що Нерчин перешкодить йому договорити.

— О, я нічого не розумію. Чому ви не вигнали нас з цього дому, чому ви не кинули нас у в'язницю, чому ви вірите мені? Чому?

Наче лихоманка трусила старого. Нерчин мовчав, зрозумівши, що треба дати Румлеру виговоритися.

— Я хотів, щоб Курт був фізиком, але він став гестапівцем... Ви чуєте, гер гауптман, гестапівцем. І я про це дізнався у той день, коли доручив йому відправити листа Ейнштейнові. Він поніс його не на пошту, а до гестапо. В той же вечір до мене приїхав чиновник з гестапо та учинив мені допит. Ви думаєте, я прокляв Курта? Ні. Ви думаєте, я не розмовляв з ним? Ні. Прозріння прийшло пізніше... Я поганий батько і поганий німець. Я ніщо. З того чорного дня моя доля була вирішена остаточно. Я став ніщо. Я тільки існував, але не жив. Знайте, пане гауптман, Курт не повинен вийти сухим... Він живий і, можливо, у вас в полоні. І я вирішив вам це сказати, хоч, можливо, коли ви знали, що він...

— Того, що він у полоні, я не знаю,— Нерчин доторкнувся пальцем до руки Румлера,— і взагалі, якщо вам важко про це говорити, не треба.

— Треба,— вперто проказав Румлер,— треба. Я мушу. Це мій син, і він повинен бути покараний судом справедливості, інакше я не помру з чистою совістю. Він був у тому відділі гестапо, який постачав, як він цинічно висловлювався, матеріал для концентраційних таборів. І це був мій син, син доктора Румлера, для якого я омріяв добрий шлях вченого, який юнаком бачив Ейнштейна і відчував на своїй голові ласку руки великої людини. І ви знаєте, гер гауптман, що мене дивує? — раптом спитав Румлер.— Мене дивує, чому ви нас всіх не знищуєте? Чому не спалюєте нас в таких же печах, як ми, німці, палили вас? Чому ви до нас ставитеся, як до людей? Чому?

Нерчин відвів очі від блідого обличчя Румлера. Пам'ять сколихнула перед очима плац у Проскуріві, чотири шибениці і на них замордованих хлопців та дівчину з розпанаханими грудьми, з яких кати вирвали серця. В цю мить Нерчин побачив перед собою нескінченно довгі стелажі Майданеку, на яких з загальноновизнаною німецькою ретельністю були дбай-

ливо розміщені дитячі черевички, і в обличчя Нерчину війнув гіркий дух згарищ, і очі ніби засипало попелом руїн.

«Боже, навіщо він випробовує моє терпіння!» — подумав Нерчин, міцно зціплюючи зуби, так що шкіра напнулася на вилицях.

У Нерчина сіпалися повіки, і він ледве стримувався, щоб не заговорити. Це була страшна своїм напруженням мить, і ще довго потому він не раз згадував її, дивуючись власній витримці. Але він, проте, стримав себе і промовчав.

І все, що далі говорив Румлер, скидалося на лихоманкову плутану сповідь. Можливо, німець і відчував, що говорить зайве, але спинитися не міг.

Слова наче мимоволі самі нанизувались на пружний стрижень одвертості, і він, схожий на меч, протиная йому серце, проте полишав по собі не тільки біль, але ставав чимсь рятівним для Румлера в ці хвилини. Коли б Урсула тільки знала. Вона, напевне, назвала б його божевільним, але він вибрав слухний час. Урсула поїхала до Берліна, а втім, не схватила того, що вона раділа з тих подарунків, які їй прислав її синочок Курт... Румлер тільки одне знав — звірити цьому молодому радянському офіцеру він мусить все до кінця. За ці кілька тижнів, що він жив у його домі, Румлер встиг придивитися до нього і повірити підсвідомо в його добру волю переможця.

— Я наче розуму позбувся після всього, що сталося в моїй родині, і мене, на щастя, стали всі вважати божевільним. Це справді було на щастя, бо ніхто до мене не звертався, ніхто не кликав мене на роботу, я існував на збереження своєї дружини, але я знав: страшний кінець неминучий, катастрофа станеться. В університеті мою кафедру віддали іншому. Знайомі про мене говорили: «Бідний Румлер, він не витримав суворого іспиту часу» або ж: «Ви чули? Румлер з'їхав з глузду». Я тільки радів, коли чув такі розмови. Скажу більше, мене вдома теж вважали божевільним. І це, повторюю, було для мене краще. Ніхто мене не турбував. Я був сам собі господарем. Мої колеги стали служити Гітлеру. Один з них навіть брав участь у проектуванні газових камер. Ви розумієте, яке це падіння? Вчений... і газова камера для винищення людей? Але тепер фініта. А ви думаєте, надовго?

Нерчин не чекав такого питання. Він здивовано глянув на Румлера.

— Що ви маєте на увазі?

— Нову війну,— жорстко проказав Румлер,— нову війну, гер гауптман.

— Хіба німцям мало цієї? — спитав Нерчин.— Хіба ця війна не навчила німців?

— А хто тепер буде зважати на німців? Хто, гер гауптман?

— Багато, що залежатиме тільки від німців,— твердо мовив Нерчин.

Румлер сумовито похитав головою.

— Вчора до мене приходив один журналіст,— професор озирнувся на двері, наче боявся, що хтось може підслухати.— Він привіз мені листа з Мюнхена, мене кличуть туди, мені обіцяють золоті гори і, головне, обіцяють, що вирвуть з полону Курта. Там докопалися до того, що я можу ще бути їм у пригоді...

Румлер склепив повіки і сидів так кілька хвилин, наче прислухаючись до тиші, що запанувала в кімнаті. Він стрепенув плечима, наче скинувши з них щось важке, і признався:

— Мені лячно, гер гауптман. Ніж будь-коли ясніше бачу я, куди нас замислюють штовхнути наші нові друзі. А вони тепер називають себе нашими друзями, так і пишуть мені у листі. Я хочу, щоб ви сказали своїм генералам: не віддавайте їм мого Курта, судіть його за законами війни, судіть всіх таких, як мій Курт, і тоді моя совість буде спокійною, тоді я зможу глянути без сорому росіянинові у вічі. Я все зробив,— Румлер спинив Нерчина, який хотів щось сказати, рухом руки і дістав з кишені вчетверо складений аркуш паперу,— сьогодні я віднесу у вашу комендатуру цей лист, там все про Курта, ось почитайте.

— Ні,— м'яко мовив Нерчин.— Я не буду читати. Я вірю вам, гер Румлер.

Те, що радянський офіцер більше не хотів говорити про Курта, сповнило серце Румлера якимсь давно жаданим спокоєм.

— Прошу вас зайти до мого кабінету, майн лібер гер,— попросив він, підвівся і пішов перший до дверей, підсмикуючи обвислі поли обтріпаного халата.

...У затіненій шторами великій кімнаті, заповненій полицями, на яких тісно юрмилися ряди книжок, Румлер відімкнув шухляду письмового столу і тремтливими руками дістав звідтіль жовту теку. Неквапно розв'язавши тасьомки, він добув з неї наліплену на паспарту велику фотографію.

— Подивіться,— попросив він Нерчина.

Нерчин на пожовклій фотографії пізнав Румлера. На фотографії Румлер, усміхнений, з любов'ю позирав на свого сусіду, який стояв з ним пліч-о-пліч.

— Поруч з вами Ейнштейн...— сказав Максим, з цікавістю роздивляючись фотографію.

— Ви пізнали його?

— У нас в політехнічному інституті, у фізичній аудиторії, завжди висів його портрет, і ваше прізвище мені теж знайоме, гер Румлер. На вас не раз посилався академік Крилов, читаючи нам курс математики.

— Гер гауптман! Гер гауптман! І вам довелося після чистоти математичного аналізу ступати в бруді страшно́ї війни... Перенести таке...

Румлер широко розкинув руки і, затиноючись, здивований і спантеличений, повторював:

— О гер гауптман!

Нерчин замріяно глянув на стіл, де, вкриті порохом, лежали зошити, і задумливо сказав:

— В той день, коли ми тільки і думали про мир, почалася війна, гер Румлер. І в той ранок, ще не знаючи, що на мое місто впадуть бомби, я думав, що мені теж судилось бути колись вченим... Отак буває, гер Румлер, у житті...

— Візьміть це від мене на спогад,— тихо і рішуче запропонував Румлер, простягаючи фотографію.— Візьміть. Я ризикував життям, зберігаючи її, і я хочу, щоб вона була в надійних руках.

Румлер раптом, наче щось згадавши, заметушився по кабінету. Він підсунув драбинку до високої полиці і дістав грубезну книжку у чорній оправі. Через хвилинку він вже сидів над нею біля столу і старанно щось писав на титульній сторінці.

— Це вам, це вам,— мовив він, простягаючи книжку Нерчину.— Коли я писав цю книгу, я врів у добрий геній Німеччини.

І, вже думаючи про інше, Румлер показав рукою на простінок, де під склом висів портрет Менделєєва.

— Народ, у якого був такий геніальний вчений,— великий народ. І коли кілька днів тому я побачив вашого солдата, котрий тримав на руках хлопчика-німця, я заплакав. Мені стало соромно. Соромно і страшно. Гітлерівську коросту не так легко зскрегти з тіла Німеччини.

Думки Румлера перестрибнули на інше. Він увесь знітився і, опустивши голову, прошепотів:

— І от ми стоїмо на колінах. Ми, німці, догралися. Божий перст.

Сумніви гризли Румлера, і він не крився. Для себе, власне, він вважав все закінченим. І йому навіть стало смішно, що там,

у Мюнхені, ще знайшлися такі, які задумали використати його знання. Мабуть, той американець, що передав йому листа від Герстмайера, був не тільки люб'язний журналіст. Обізнаність його в деяких справах була на диво широка. В його словах про атомну енергію, про нові види зброї було бажання переконати Румлера в необмеженій силі тих, що його прислали. Але горе і розпач погасили в Румлерові допитливість і проникливість. Тепер йому власний розум нагадував гумову губку, що лежала на полиці у ванній кімнаті. Вона була розтріпана і пошматована. Мабуть, його мозок має такий же вигляд.

На консолі каміна стояло, лисніючи мармуровим холодом, безжурне погруддя Гете. Вчора Ірма розповідала, що радянські офіцери покляли у Веймарі вінок на гробницю Гете. А могилу Толстого зганьбили німці. Що можна було сказати молодому офіцеру? Чи можна йому навіть без сорому подивитися в очі? Румлер опустився в крісло і похилив голову на руки. Іржа розпачу точила його серце. Нерчин, взявши книгу і фотографію, вийшов з кабінету Румлера.

У себе в кімнаті Максим уважно прочитав автограф на титульній сторінці: «Чесність була завжди прапором науки, і цей прапор високо несла російська наука. Бажаю вам, гер Нерчин, домогтися високої честі бути серед її творців».

Нерчин поклав книгу перед собою на стіл. На фотографії, яку він притулював до книжки, усміхалися один до одного Ейнштейн і Румлер.

...За вікном на кронах дерев грало сонячне проміння, лунали над кортом тугі удари і розсипався дзвінкий сміх Ірми.

3

Зрештою, вирішувати він мусив сам. Кого більше обходила його доля? Від тієї хвилини, як Рудольф Румлер звірив свої найпотаємніші думки радянському офіцерові, в усталеному, здавалося б, ритмі життя вілли «Урсула» щось зламалося. Проте, коли б професор Румлер волів дослідити точно момент того зламу, він мусив би зазначити і той факт, що поява на віллі американського журналіста теж стала немалою причиною багатьох змін, які спонукали мешканців «Урсули» заврушитися в своїх покоях і заговорити про те, що здавалося навіки похованим. Можливо, що саме з появою журналіста все й почалося...

А почалося воно так. Професор Румлер розмовляв з журналістом в присутності дружини. Йї властива була саме та

практичність у розв'язанні суто життєвих питань, якої не вистачало професорові Румлеру. І коли журналіст, не вдаючись до натяків, одверто сказав, що на містера професора в Мюнхені чекають більш приемні справи, ніж тут, у Потсдамі, фрау Урсула відразу зробила з цього належний висновок, що треба скористатися з щасливої нагоди і перебиратися, поки не пізно, хутчіш в той світ, де все буде по-старому. Що саме входило в це поняття, фрау Урсула й сама до ладу не могла б пояснити. Важливо лише, що там не буде комуністів. Яка саме вигода з того буде родині Румлерів, пані Урсула не могла б пояснити. Але досить було, що там вже опинився професор Герстмайер. А коли він там, то це мусило свідчити, що нестатку в доброму заробітку не буде. Коли зник з вілли журналіст, лишивши в руках професора Румлера лист від Герстмайера, коли професор все ще не міг збагнути, чому це раптом про нього згадав його давній, пихатий, з досить сумнівною репутацією колега, який уникав з ним підтримувати зв'язки у більш складні часи, фрау Урсула поквалпно зажадала від чоловіка позитивного вирішення. Більше того, вона рішуче, наче все залежало виключно від її волі, сказала:

— Руді, ми поїдемо.

Румлер невдоволено глянув на дружину. Але вона не помітила гнівних вогників у його очах. Наче вже про вирішену справу, пані Урсула повела мову впевнено і переконливо, як завжди те робила.

— У нас там буде нарешті спокій, будуть гроші; нарешті ти будеш працювати із справжніми людьми. Американці — ділові люди. І якщо вони зацікавилися тобою, то треба тільки не прогавити такої нагоди. Герстмайер не опинився б там, коли б це не було вигідно.

— Якби він не опинився там, він би опинився на шибениці, — з певністю обізвався Румлер.

— Руді! Як ти можеш? — пані Урсула заломила руки. — Тобі треба лікуватися, Руді! Ти не хочеш подумати про Ірму. Досить того, що ти викреслив з нашої родини Курта, ми залишились, дякуючи твоїй інертності, без грошей, без жодних засобів до існування. Якби не мої заощадження, ми б померли від голоду.

Як завжди, і цього разу Урсула, його Урсула, заради якої він колись бився на рапірах з своїм колегою, виявила свою класичну обмеженість. Те, що Німеччина летіла у прірву, те, що вона стала невідомою для людства, мало турбувало Урсулу, їй важливо було мати гроші, достаток,

спокій. А саме останнього й не буде. Ні в Мюнхені, ні в Берліні. В це Румлер вірив несхитно. Але як це втлумачити Урсулі? Дарма! Жодні переконання не зможуть її змінити свого вирішення. Так було у тій пекельній і ганебній історії з Куртом. Тоді він мусив скоритися. А ось тепер? Що він зробить тепер?

Румлер піднявся і, рівно ступаючи по стоптаному килиму, вийшов з вітальні. Тільки у себе в кабінеті, в оточенні своїх книжок, що купчилились навколо його похиленої у глибокому кріслі постаті, він знаходив усамотнення, яке було для нього джерелом бодай уявного спокою.

Десь за дверима чутні були кроки Ірми, стукіт тарілок. З вулиці долітало неспинне гарчання моторів. Машини окупаційних військ сповнювали Потсдам невинним гуркотом, і кожний звук сирени ніби квапив і нагадував: час вирішувати. Якщо Урсула піклувалася про Ірму, то чи могла вона второпати своїм обмеженим розумом, що і він мав той самий клопіт?

Лист Герстмайера, який скаламутив життя на віллі, змусив Румлера згадати давній день, коли його мовчазний, не дуже хоробрий, але чесний асистент Клаус розповів йому, що професор Герстмайер бере участь у проектуванні газових камер для винищення людей нижчої раси.

Все своє життя Румлер стояв осторонь політики. Принаймні так він вважав. І справді, хто б міг закинути професору Румлеру, що він коли-небудь втручався у справи, зв'язані хоча б частково з політикою? Проте буря, яка струсила Німеччину, не обминула і його. Може, зараз не час пірнати у минуле? Але що ж йому, який «вибився в люди», як колись казала його мати — власниця філателістичної крамнички у Лейпцігу, — що ж йому, звичайному німцеві з видатними математичними здібностями, було б більше бажати, як успішного закінчення курсу в університеті? Та віддавши себе науці, повіривши, що плутане і карколомне для недосвідченого ока мереживо математичних формул є для нього тим, що звикли називати життєвою стихією, Рудольф Румлер «вибився в люди», і його мати, поважна і добродісна пані Гертруда, чоловік якої вмер від надмірного зуживання пива, могла спокійно залишити цю землю, яку вона вважала долиною плачу. Її Руді тепер вже стояв обома ногами на твердому ґрунті.

Тепер можна було про все те згадувати спокійно. Але той день, як Румлер лишився на кафедрі, був для нього чимсь схожим, мабуть, на відчуття Христофора Колумба, коли той побачив берег невідомої землі. І після того, крім математи-

ки, крім нескінченних рядів чисел, крім формул, Румлер нічого не помічав.

Але коли у Румлера була вже досить значна плата, коли він оселився у порядному кварталі, зайнявши комфортабельну квартиру, що дозволяв йому тепер заробіток, він непомітно для себе, став особою, якою зацікавилися родини його колег. Тоді-то на обрії з'явилася фрейлейн Урсула Гейнце, дочка професора Карла Гейнце, який обіймав кафедру фізики в університеті. Досить було Румлеру тільки раз лишитися на самоті з фрейлейн Урсулою, і він зрозумів, що жити без неї вже не зможе. Сором'язливий, стриманий, молодий вчений поквапився сказати їй про це, не дуже здивувавши таким швидким зізнанням дівчину. Те, що він побачив її після того в товаристві молодого лікаря Зільбера, сповнило серце Румлера лютою зненавистю до ескулапа, який до того випадку був йому найсимпатичнішою людиною. Отак молодий професор Румлер здібався з тим атавізмом в свідомості культурної людини, що його звать просто ревнощами.

Фрейлейн Урсула, дізнавшись про дуель між Румлером і Зільбером, спочатку зашарілася від гордошів, а потім знепритомніла.

Втішним у цій історії було те, що дуелянти лишилися живими і непораненими, а на весіллі Урсули з Румлером лікар Зільбер так щиро і весело витанцьовував кадрили, наче радість одруження спіткала не професора Румлера, а його самого.

Та давно помер лікар Зільбер, давно Урсула з тоненької мрійної дівчини стала огрядною і шанованою у вищому світі дамою, а сам професор Румлер, доставши у посаг за дружиною віллу і певне число марок, збільшив свій достаток значними гонорарами, якими оплачувалися його наукові статті в міжнародних і вітчизняних журналах, відбитки котрих він незмінно дарував любій Урсулі, а вона ретельно складала у шухляду свого родинного спадкового секретера, часом показуючи їх своїм гостям. Поважні гості не без іронії роздивлялися вкриті бісером чисел сторінки, а якось пані Тузенбах, дружина інспектора податків, здивовано спитала:

— Невже за це платять гроші?

Румлер, дізнавшись від Урсули про такий сумнів пані Тузенбах, довго і весело сміявся. Випадок дав нагоду розповісти його як дотеп Альберту Ейнштейнові під час зустрічі в університетській лабораторії. Його трохи здивувало, що Ейнштейн не засміявся, вислухавши цю недоречність, а, подумавши, засмучено сказав:

— Отакі погляди на науку стали совістю тих людей, які колись спалили Джордано Бруно.

Ейнштейн мав рацію. Сміятися не було з чого. Румлер відчув в голосі приятеля глибоку тривогу, і вона передалася йому.

Коли Ейнштейн радився з ним і звертався до нього з проханням перевірити ті чи інші обчислення, Румлер відчував велику втіху, і поступово їхні взаємини ставали все ширішими. Професор Герстмайер не дуже схвально ставився до цього приятелювання. По праву родича, бодай і далекого, він підкреслював, що Ейнштейн повинен би більш шанобливо ставитися до всього німецького і не так гостро і беззастережно говорити про університетські порядки.

— Нехай він не забуває свого походження і буде вдячний німцям, що живе на їхній землі і користується її дарами.

— А хіба він не німець, такий, як ми з вами, мій шановний колего?

У відповідь на це Румлер почув ядучу відповідь:

— Вам час стерти з очей полуду, мій шановний колего. Ейнштейн — єврей, і цього досить, щоб ви зрозуміли всю глибину правди, яку я висловив у зв'язку з його поведінкою.

Воліючи не загострювати стосунки, Румлер вирішив не продовжувати цієї розмови, але під час наступних подій, котрі скаламутили життя в університеті та його лабораторіях, довелося Румлерові не раз згадувати слова Герстмайера.

Того ранку, коли Гітлер став фюрером Німеччини, професор Румлер зустрівся з Ейнштейном на Александерплац, біля будівлі книгарні.

— Як ваш син? — спитав Ейнштейн Румлера і, позираючи на групу юнаків у коричневих сорочках з свастикою на рукавах, тихо додав: — Хотілось би вам побажати, гер Румлер, щоб він виріс чесним німцем і гідним вас.

Румлер знав, що Ейнштейн виїздить з Німеччини. Про це за кілька днів перед цією зустріччю йому сказав Герстмайер:

— Краще Ейнштейнові забиратися звідсіля геть, не гаючи часу, бо ж невдовзі доведеться йому потанцювати за колючим дротом...

— Як ви можете таке говорити? Ейнштейн — це чевть Німеччини.— Від обурення у Румлера зайшлося серце.

Звуженими очима Герстмайер зміряв високу, незграбну постать професора Румлера і загадково проказав:

— Коли б я не знав вас краще, коли б Урсула не доводилася мені родичкою, я б міг подумати, що ви поганий німець. Але раджу вам раніш, ніж що-небудь говорити на людях, добре подумати про це на самоті,

Лишивши по цій розмові Румлера одного, Герстмайер зник, як злий привид, але слова його настирливо лунали у вухах, і Румлер не міг не оповісти цього випадку Урсулі. Ще більш здивувався він, коли з уст Урсули почув щось схоже на виправдання Герстмайера.

...І от, коли вони випадково зустрілися біля книгарні, Румлерові хотілося сказати Ейнштейнові якісь прості, щирі слова. Відчуваючи наче свою особисту і нічим непоправну провину перед ним, Румлер зніяковіло мовчав, без потреби протираючи скельця окулярів, а Ейнштейн, взявши його дружньо за лікоть, повів до лавочки на бульварі, біля фонтана. Вони сіли поруч, і веселий плюскіт струменів води відштовхував кудись убік страшні події, які насувалися на них і на всю Німеччину. І що це саме так, і що відвернути їх кроки неможливо, гостро відчув Румлер, з страхом очікуючи, що саме про це буде говорити Ейнштейн, а він не мав слів, які б мовити йому у відповідь. Але Ейнштейн заговорив про інше.

— Шкодою, що ми з вами не закінчили деякі обчислення... але час зараз не такий... Науку відштовхують за лаштунки історії.— Ейнштейн скинув очима на Румлера і засміявся.

— Я розумію, що ви, мабуть, вважаєте мене диваком. Бо ж, справді, як можна говорити про такі речі, коли доводиться кидати вітчизну. Ви думаете, я їду охоче? — Обличчя Ейнштейна зажурило якась печальна думка, і він поправив неквапним рухом руки скуйовджене сиве волосся. Він показав рукою на дітей біля фонтана на піску.

— Тільки задля їх майбутнього ми повинні зробити світ кращим, ніж він був досі.— Замріяно похитавши головою, він додав: — І ми самі повинні стати кращими. І так буде, мій дорогий Румлер, я вірю, так буде.

— Ви звеличили німецьку науку,— з невластивою йому гарчковістю заговорив Румлер,— ви стали окрасою Німеччини, і цього ніхто не викреслить... Ніхто!

Ейнштейн сумовито похитав головою.

— Наука — це величний процес пізнання природи і підкорення її сил людству, і цьому процесові ми, учені, всі чесно служимо, мій дорогий Румлер. Я не знаю, чи я коли-небудь знову побачу Німеччину, чи побачу вас, чи зустрінусь з своїми учнями, але я хочу, щоб ви знали: залишаючи цю рідну мені землю, я залишаю тут своє серце.

Важкий тупіт чобіт сколихнув площу і покотився вздовж будинку, немов пригасивши веселий, бездумний плюскіт фонтанів, гомін дівтори, слова Ейнштейна. Брутальна і безглузда

пісня про Хорста Весселя ударила брудною хвилею по кроках кущів акації та жимолості, і Румлер помітив, як в очах Ейнштейна, звернених до площі, по якій крокував загін штурмовиків, спалахнуло і не гасло сповнене болю і кривди запитання: «Навіщо? Навіщо ви тут? Що ви принесли з собою?»

...А через три роки, сидючи в кабінеті вищого чиновника гестапо, професор Рудольф Румлер після зливи уїдливих і образливих запитань, після того як він дізнався, що за все це приниження він мусить дякувати тільки своєму власному синові Курту, хотів спитати у рудого, пихатого, обвішаного хрестами і медалями чиновника: «Навіщо? Навіщо ви тут? Що ви принесли з собою?» Але Румлер нічого не спитав. Побілілими устами він вичавив:

— Яволь, гер оберст. Яволь.

І це мусило означати, що він, професор Рудольф Румлер, бере до уваги всі загрозливі слова, які щойно почув, що він буде пильно стежити за своїми вчинками, що він буде чесно і віддано служити фюрерові і райхові.

— Якби не ваш син, якби не його заслуги перед фюрером і райхом, ми б змушені були застосувати до вас суворі закони, але, беручи до уваги заслуги вашого сина, ваше арійське походження, задовільну характеристику, яку дає вам такий відомий діяч нашої партії і вчений, як професор Герстмайер...

Так дізнався Румлер, що Герстмайер не тільки вчений, а й діяч... Його «задовільна характеристика» — це вже наслідки клопотання Урсули.

Румлер сидів скам'яніло на стільці, і липкі очі гестапівця ялозили по ньому, як трупні мухи. Щось підле і холодне ворушилося десь під серцем Румлера, воно і змушувало шептати щоразу з приниженням і догідливістю:

— Яволь, яволь.

І коли, відпускаючи Румлера, взявши перед тим від нього підписку про те, що мовлене в цьому кабінеті мусить бути поховано, як в труні, чиновник підвівся і прогаркавив: «Хайль Гітлер!» — Румлер, похитнувшись від цього окрику, наче від ляпаса, і собі мимохідь проказав:

— Хайль!

Ввечері того дня, повернувшись з гестапо, Румлер замкнувся у себе в кабінеті і, стиснувши голову руками, в одчай зрозумів, що той клопоть землі, на якому він твердо стояв обома ногами, на якому він будував своє життя, здійснював свої наміри і мріяв, розлетівся вщент. Він погрузав у твань. Сморід середньовічних катівень забивав йому дух. Тоді в сер-

ці, в думках, у м'язах, у всьому естві народилася та страшна млявість, яка штовхнула його у безтямність і байдужість, а згодом всі досвідчені лікарі протягом кількох років тлумачили це як форму психічного шоку, лікування якого, як вони зазначали, дуже складне і мало успішне.

Вісім місяців лежав у ліжку професор Румлер, за цей час втративши кафедру в університеті, розгубивши зв'язки, учнів і друзів. Коли йому полегшало, лікарі порадили вивезти його з Берліна. Відтоді почалося безтямне, гнітюче життя на віллі «Урсула».

Курта він з того пам'ятного дня не бачив і не хотів бачити. В його присутності ні Урсула, ні Ірма ніколи не згадували Курта. Коли Курта відправили на Східний фронт, Урсула спробувала заговорити про сина, але Румлер рішуче відмовився навіть слухати її.

— У мене немає сина, немає! — рішуче сказав він і замовк.

Румлер чув, як Урсула ввечері, не знаючи, що він сидить на терасі, під відкритим вікном, сказала Ірмі:

— Далєбі, твій тато збожеволів.

Румлер мстиво і зло усміхнувся.

Те, що навіть власна дружина мала його за божевільного, чомусь втішало його.

Події, що точилися за стінами тихої вілли і звалися життям, були йому чужі. Важка байдужість до навколишнього ставала надійним муром, ним він відгородився від подій і тих людей, які круто повернули долю Німеччини, штовхнувши її у безодню страшної війни. З почуттям непереборної огиди перегортав Румлер сторінки газет. Він намагався, якщо це тільки залежало від нього, не слухати радіо і уникав розмов про війну, хоч розумів, що цим він не відверне її страшної руки від свого горла.

Друзі й знайомі поступово стали забувати Румлера. Дружина прагнула підтримати корисні, як говорила вона, знайомства у Потсдамі. Але спроби не вщасливились успіхом. Товариство гітлерівських чиновників не розкрило своїх обіймів родині берлінського професора Румлера, про якого місцевий чиновник гестапо штурмбанфюрер Хойзінгер сказав, постукавши себе пальцем по плескуватому чолі:

— У нього щось там перекутилося, але, на жаль, в підозрілий бік.

Коли хто і викликав у Румлера якийсь почуття зацікавлення, то це була Ірма. На його очах вона змужніла і в передостанній рік катастрофи для Німеччини вилюднила, ставши висо-

кою дівчиною з тонкою талією. В очах у неї завжди палахкотіли допитливі вогники, а повні, червоні уста щоразу ламала вибачлива усмішка. У Ірми був співучий голос і теплі, ніжні руки. Вона одна не домагалася від батька ніяких пояснень. Ірма наче розуміла, в чому полягає хвороба, що гризе серце Румлеру. Коли Курт прислав їй подарунки зі Сходу, персні і браслет, і Румлер з огидою відвернувся від коробочки, у якій лежали коштовні подарунки, Ірма ніколи не одягала їх. Румлер боявся, що Ірма теж захворіє на страшний нацистський шал. Він з острахом стежив крадькома за нею. Невже і вона потрапить на гачок павучого племені людоджерів, які вважали себе надлюдьми і справжніми речниками німецького народу? І хоч жодного разу між батьком і дочкою не було мовлено й слова про те, але між ними наче вже існувала якась таємна змова. Ірма закінчила курси креслярів і пішла працювати у конструкторське бюро одного із заводів фірми «Герман Герінг Верке», розташоване поблизу Потсдама. Що вона там робила, Румлер ні разу не спитав.

Вночі, коли і так кволе життя на віллі завмирало, коли запинали вікна, щоб жоден вогник не прослизнув хоч одним променем на вулицю, Румлер замикався в кабінеті, схилившись над розкладеними паперами. В ці години обличчя його ставало іншим, наче з'являвся той самий Румлер, який у кращі часи поважно піднімався на кафедру у своєму незмінно добре випрасуваному тютюнового кольору костюмі, з накрохмаленим комірцем, посередині котрого він щоранку старанно вив'язував вузол скромної краватки. Сотні пар очей студентів математичного факультету ловили кожен рух його руки, якою він чітко і спокійно виписував формули на глянцевої таблиці крейдяним олівцем. Де вони тепер, уважні студенти? Що бачать вони? Чи, може, давно смерть зазирнула їм у зіниці? Чи не проклинали вони перед останньою хвилиною життя професора Румлера, котрий вчив їх числити, а не вчив воювати? А от він, Румлер, в ці хвилини забувши, що десь гуркотять гармати, падають бомби, вмирають люди, нахилившись над рукописом, старанно і вдумливо розв'язував нову віху математичного мислення, здійснюючи свій задум, який давно, в світлі часи, підказав йому Альберт Ейнштейн.

Його лист не дійшов до Ейнштейна. І великий друг, мабуть, вирішив, що Рудольф теж захворів на коричневу пошесть. Чого доброго, він думає, що Румлер знищив їх спільну фотографію? А може, він зрозумів, що Румлер борсається, як птах у клітці, і чекає свята весни, коли навіть черстві німці випускають на волю пташок?

Після катастрофи під Сталінградом, коли фельдмаршал Паулус з своїми вояками потрапив у полон, на віллі «Урсула» з'явився у чорному лімузині високий гість — власною персоною професор Рупперт Герстмайер. Він шанобливо поцілував руку фрау Румлер, яка вийшла зустрічати його у присадок, а сам Румлер, ховаючи у вусах злий усміх, стежив за гостем, відхиливши край штори з вікна свого кабінету.

Герстмайер у супроводі Урсули зайшов до Румлера, обличчя якого вже встигло набрати виразу тієї бездумної байдужості, що збивала з пантелику кращих терапевтів і психіатрів, котрі бралися вилікувати Румлера. Герстмайер удавано щиро простер Румлеру руки, наче хотів обняти його, але Румлер, втягнувши голову у плечі, ще глибше вріс у глибокий фотель, ніби силкуючись підвестися назустріч гостеві. Від почуття зневаги, яке заливало йому очі гарячою хвилею, він закрив їх. Герстмайер, значимо переглянувшись з Урсулою, витлумачив це для себе як хвилювання Румлера від несподіваної зустрічі з ним.

— Даруйте мені, шановний друже, що я не мав змоги раніше побувати у вас і засвідчити свою повагу. Але я не переставав стежити за вашим здоров'ям.

Герстмайер самовпевнено розсівся у кріслі, склавши руки на опуклому, обтягнутому синім джемпером животі. Румлер зміряв підозріливим поглядом його лисняве повновиде обличчя і похмуро мовчав, наче поява Герстмайера нічим не могла його зацікавити.

— Шановний колего, я привіз вам радісні вісті.

— Ви раніше не носили перснів? — раптом перебив гостя Румлер, показавши на два великих червоного золота персні на пальцях правиці Рупперта Герстмайера.

— О так,— хвилиenne замішання набігло на обличчя гостя, але, пояснивши собі господареву цікавість по-своєму, він, одкинувшись тулубом на спинку крісла, весело зареготав.— А ви спостережливі, гер Румлер! Далєбі, дорога фрау Урсула, ваш чоловік видужав, і тепер я вірю, що скоро вкраду його у вас.

Герстмайер нахилився і поклав, розчепіривши пальці, праву руку на коліно Румлеру. На кінчику Румлерового язика свербіло нове запитання, і він не втримався і спитав:

— Ці персні звідтіля?

— Що ви маєте на увазі, Рудольф? — металевим голосом спитав Герстмайер, наче обпикшись, одриваючи руку від коліна професора.

Але Румлер вже не цікавився словами Герстмайера. Тепер він переконався, звідкіля потрапили ці коштовні персні на

пальці Рупперта Герстмайера. Можливо, вони були тільки часткою винагороди від фіурера за послуги в створенні газових камер і бункерів смерті. Адже немарно Герстмайер багато років віддав вивченню властивостей отруйних газів.

Добре спланована, дружня розмова терпіла невдачу. Гість підтягнувся у кріслі, поклав на стіл руки і заговорив стримано-сухо, підкреслюючи жестами кожне слово. Одним словом, за твердим переконанням Герстмайера, тепер настав час Румлера, коли він справді вже почуває себе краще і коли фіурер потребує, щоб усі вірні сини та дочки райху напружили свої сили для перемоги, віддали всі свої знання райху. Тепер під керівництвом осіб, близьких до ставки фіурера, провадяться наукові дослідження надзвичайно великої ваги, і участь в розробці деяких питань, зв'язаних насамперед з проблемою математичних обчислень в галузі використання великих запасів енергії, в свій час проведених професором Румлером, могла б бути гідним внеском в справу перемоги райху. Можна бути певним, що весь райх і сам фіурер будуть з вдячністю потім називати серед імен визначних вчених райху його ім'я, Рудольфа Румлера.

Від красномовства Герстмайер навіть упрів. В його мишачого кольору очах була якась жахлива порожнеча, яка всотувала Румлера. Унікаючи дивитися Герстмайерові у вічі, Румлер заперечливо сказав:

— Але я хворий, колего. У мене в голові все переплуталося. Я став нездарою і невігласом. Якщо я щось розумію в математиці, то далі уміння розв'язати звичайну задачу з підручника алгебри я не сягну.

— Не накликайте на себе немилість народу, Руді. Візьміть себе в руки,— голос Герстмайера пролунав погрозливо.

Румлер проковтнув усмішку. Те, що його співрозмовник втрачав рівновагу, дещо важило. Мабуть, не такі вже веселі справи у Герстмайера та його колег.

— Руді,— довірчо почав Герстмайер,— ми тут свої люди. Урсула знає, що я для вас зробив, я ручився за вас головою. Дружба з тим Ейнштейном могла вам коштувати життя але я, Руді, поручився за вас, і тепер скажіть мені чесно, що ви там задумали? Навіщо ви вибрали собі таке блюзнірське існування? Подумайте, чим все може скінчитися.

— Я хворий,— тихо відказав Румлер,— ви розумієте, я хворий, і мені потрібен спокій.

Але Герстмайер не слухав Румлера.

— Райх в небезпеці. Вчені райху повинні відповісти на заклик фіурера. Зброя, яку зараз готують для перемоги, по-

требує вкладу вчених. Є підстави вважати, що ця зброя оберне в руїни Москву і Париж, Лондон і Нью-Йорк. І навряд чи Ейнштейну пощастить врятувати своє життя в Америці.

— А він там? — вирвалося у Румлера.

Але Герстмайер не завважив на це.

— Подумайте, Рудольф, я закликаю до вашої честі, я кажу вам як німець німцеві, ви маєте нагоду довести свою відданість райху, як це давно зробив ваш рідний син.

Румлер мовчав. Урсула з острахом глянула на нього. Згадка про Курта могла знову збентежити Руді. Але Руді наче пірнув у безвість. Він був тут поруч, у кріслі, але водночас він був десь далеко. Тільки Герстмайер не хотів нічого помічати.

— Американці купили за великі гроші всіх вчених-фізиків, Руді. Подумайте тільки,— італієць Енріко Фермі, австрійці Лізе Мейтнер і Франц Штрассеман, датчанин Нільс Бор, угорці Лео Сціллард і Євген Вігнер, нарешті, клятві Гаус Бетте, Леон Фітельберг і Альберт Ейнштейн, яких вигодувала своїм хлібом Німеччина,— всі вони вкупі працюють над зброєю, що має знищити райх. А ще перед нами стоїть, як сфінкс, Росія, Руді, і вона ще не сказала свого слова. Ми мусимо випередити їх, ви розумієте мене, Руді. Ваші високі знання в галузі математики...

— Рупперт, я все забув, все, Рупперт.

Красномовство Герстмайера раптово вщухло. Він пильно стежив за кожним рухом на обличчі Румлера. «Що ж він, справді з глузду з'їхав, чи він просто знущується з мене?»

— Колего,— урочисто мовив Герстмайер, важко підводячись і застібаючи піджак на середній гудзик,— настав час, коли ви гірко пошкодуєте. Я не хочу вас скривджувати, але всі мої щирі і дружні наміри вичерпалися сьогодні. Відвернути тепер увагу високих інстанцій райху, котрі цікавляться вашою особою, у мене вже не буде змоги.

— О Рупперт! Що ж буде? — В очах фрау Урсули спалахнув невимовний жах.— Подумайте про мене, про нашу Ірму! Невже їм не можна зважити на заслуги Курта?

Румлер стулив повіки і одкинувся безсило на спинку крісла. Його наче не було в кімнаті. І проте Герстмайер не повірив. Не попрощавшись з Румлером, він рішуче відхилив запрошення Урсули випити каву і поквапно залишив віллу.

Відвідини Герстмайера були не останнім випробуванням для Румлера. Невдовзі після цього на віллу з'явилася спеціальна медична комісія в складі двох військових і одного цивільного лікаря, психіатра. Після докладного і всебічного

обстеження комісія одноставно прийшла до втішного для Румлера висновку: «Професор Рудольф Румлер внаслідок важкого нервового шоку втратив працездатність». Коли комісія залишила віллу, а Урсула витирала сльози одчаю і розпуки, Румлер вперше за ці тижні втішно усміхнувся, потираючи здерев'янілі пальці.

Мабуть, Урсула справді повірила, що її Руді ніколи вже не буде професором Рудольфом Румлером. Тепер навіть небезпечно було сидіти в кабінеті за письмовим столом. Хто відає, може, ця нова служниця копірається у його паперах, і якщо власний син доніс на батька в гестапо, то чому цього не зробити служниці Бетті? Для Румлера настали, як і для його вітчизни, важкі часи. Колесо її історії, всупереч всім заклинанням Гітлера, круто повернулося і стало робити такі піруети, що в серцях патріотів райху оселився той невблаганий холодок боягузтва, якого приховати вже ніяк нікому не щастило.

Найвтішнішу звістку принесла Ірма.

— Ти знаєш, фатті,— сказала вона досить безтурботно, наче йшлося про виграш чи програш в крокет,— росіяни вступили у Східну Пруссію.

Румлер глянув на перекошене жахом обличчя Урсули і, не криючи свого вдоволення, проказав:

— Тепер кінець.

Він не помітив по-різному здивованих поглядів Ірми і Урсули, щось схоже на радість колихнулося в його серці. Але потому, усамітнівшись, він зрозумів, що тепер вже ніяким чудом не повернути ті викреслені з життя роки, коли, затуманений страшними подіями, його мозок перетворився в неробу, він зрозумів, що час для нього спинився десь років шість тому і нема такого засобу, щоб повернути йому, Румлеру, ці роки для плідної праці, і таке відчуття було найстрашнішим відкриттям для професора Румлера.

Наступні події розгорталися з приголомшуючою швидкістю. В глибині душі Румлер радів їм.

І от у Потсдамі Велика Трійка тепер вирішувала долю Німеччини. Людина, яка штовхнула німців на нечувані злочини, лишила по собі тільки купку попелу і злу, схожу на морову пошесть, прокляту пам'ять. На саме слово «німець» вона поклала незмивне тавро. До цього висновку Рудольф Румлер прийшов давно, і ніщо не могло похитнути в ньому такого переконання.

Коли на віллі з'явився радянський офіцер, Румлер перший простягнув йому руку. Урсула просто уникала чужинця.

А Ірма не без цікавості стежила за ним. Адже в її уяві лейтенант Нерчин був месник. Сказати правду, Румлер теж не дуже далекий був від такої думки, хоч і визнавав за радянським офіцером законне право месника. Але лейтенант Нерчин ні своєю зовнішністю, ні своєю поведінкою не нагадував месника. Він був у міру ввічливий, розмовляв доброю німецькою мовою, коли часом здibuвався в дверях з фрау Урсулою чи з фрейлейн Ірмою, давав їм дорогу, дякував Бетті, коли та приносила йому вранці гарячу воду для гоління, і далеко за північ читав книжки.

Про всяк випадок, фрау Румлер вжила заходів. Всі фотографії Курта, на яких він красувався в офіцерській есесівській формі, були сховані в надійне місце. Портрети Гітлера і Герінга давно вже згоріли в каміні, і тепер стіни вілли «Урсула» прикрашали картини на міфологічні сюжети, а коли надходив вечір, не треба було вже затемнювати вікна. Війна кінчилася. Починався мир.

4

Максим Нерчин в свій час, навчаючись у Київському політехнічному інституті, дуже мало думав про те, що йому особисто, звичайно, як і його друзям, доведеться взяти зброю в руки. Більше того, якби хто сказав йому, що красунь Київ лежатиме в руїнах, а фашистські орди підійдуть аж до стін Москви, він вважав би такі слова щонайменше лементом божевільного. Але в той день, коли тривожне вітрило пожежі звелось в прозоре небо над корпусами заводу «Більшовик», бомбардованого фашистськими літаками, студент четвертого курсу політехнічного інституту Максим Нерчин відчув у своєму серці щось значно більше, ніж розгублення, обурення і злість.

Життя незабаром принесло йому ще страшніші видіння, але той ранок і те почуття ні з чим незрівнянної по своїй гострій і неситній силі ненависті до ворогів лишилися в його серці вічними і святими. В ту мить він зрозумів, де тепер його місце і що він мусить робити, і це було настільки ясно йому, наче те вирішення було давнім покликанням його серця, його душі, було його заповітною мрією.

І, переступаючи поріг військкомату Жовтневого району столиці, він, Максим Нерчин, зберігав на своєму обличчі той вираз спокійної і рішучої волі, дякуючи якій, мабуть, одразу звернув на себе увагу заклопотаного, суворого полковника, який, зустрівшись з ним очима, приязно усміхнувся і без зайвих слів взяв з рук Нерчина коротко написану заяву.

— Війна буде нелегка, товаришу студент,— суворо проказав полковник, оформивши справу Нерчина.— І коли хочете знати,— додав він,— дуже важка.— Він зітхнув і допитливо глянув своїми уважними очима Нерчину в очі.

— Я розумію,— запевнив Максим полковника, потискуючи його твердо, жилаву руку. І, мабуть, полковник повірив в те, що Нерчин розуміє, яка то страшна буде війна, добровольцем на котру вирішив іти, бо затримав на мить у своїй руці Нерчинову долоню і стис її двічі.

...Не раз потому, у нестерпно важкі дні відступу та в ті ночі, коли доводилося лежати нишком у секреті, чатуючи ворога, щоб взяти «язика», або ж коли під дощем куль з швидкістю, яка не повинна була жодною рисочкою нагадати не-обдуману кваліфікацію, він, покликавши собі у поміч увесь свій інститутський досвід, креслив для вищого начальства карту розташування ворожих вогневих гнізд; Нерчин не раз згадував суворо і правдиве попередження з уст полковника. І сказати щиро — воно, мовлене тоді наче між іншим, у великій мірі підготувало його до зустрічі з непередбаченою складністю важких, суворих подій.

Ні, не хотілося Максиму Нерчину тоді повторювати слова улюбленої колись пісні про любиме місто, яке «може спати спокійно, та бачити сни, і зеленіти серед весни», коли насправді воно було далеке вже від нього, сплюндроване і понівечене ворогом. Недосяжними виявились ті юнацькі мрії, які живили його схвильовану уяву, коли він за столом в публічній бібліотеці, читаючи життєпис мудрого вченого Менделєєва, хотів бачити своє майбутнє таким же пристрасним і суворим, щоб зуміти, як великий старик, проникати у таємниці природи, вдумливо читати тайнопис її казкових надр...

Не все було так, як волілося колись. Життя штовхало Максима у вир таких подій, від яких обертом йшла голова.

...Але восени 1943 року, коли він вперше, після важких місяців відступу, побачив берег Дніпра, коли його очі уздріли темно-синю глибіню неба, вкриту самоцвітами мінливих зірок, і плюскіт дніпрової хвилі доніс йому стогін і печаль змученої рідної землі, він, не ховаючись від свого друга капітана Романова, заплакав.

Романов міцно обняв Нерчина за плечі і, як старший брат, бо ж справді він був віком старший і по-братньому любив Максима, пригорнув його до своїх грудей. Не в силі стримати сліз, Максим схлипував на плечі у Романова, жадібно вдихаючи запах шинелі друга, що гостро пахла тютюном і порохом, димом польового багаття і ядучим духом карболки.

Та ніч на березі Дніпра, напередодні важкого бою, коли частина, де служив Максим, готувалася до наведення понтонів, була для нього наче незабутнім висходом на ту гору, яка вабить зір стомленого мандрівника і, наче заохочуючи, промовляла йому: «Ось ще трохи — і ти переможеш».

Серце підказувало Максимові, що той шлях, яким йому доведеться піднятися на омріяну гору, буде ще не такий короткий і потребуватиме від нього чимало терпіння і великої напруги, яку він вигартує в собі, і все ж таки не зіб'ється з кроку, і на гору зійде.

Лежачи в ту вересневу ніч на березі Дніпра, Максим Нерчин думав не про своїх близьких, від яких він не мав жодних звісток, не про матір, не про сестру, не про Ольгу, фотографію якої йому не пощастило зберегти. Осколок бомби, яким він був поранений в ліве плече, понівечив і фотографію Ольги, зросивши її густо Максимовою кров'ю. Думав у ту ніч Максим Нерчин про далеку землю, звідкіля прийшов «він», той запеклий, клятий ворог, і в тисячний раз клявся собі, що дійде туди, до тієї землі, переступить кордон і заспокоїться лише тоді, коли побачить на тій, проклятій людьми, землі згарище і руїни.

Вітер з правого берега рвучко вдаряв у обличчя, і Максим глибоко вбирав у груди гострий дух висмаленого сонцем і степовими вітрами чебрецю. Полинна гіркота лягла незмивно на пересохлі уста. Він затьмареними смутком очима дивився на високий берег, що горбатився таємниче затихлими кручами, і знав, що тепер вже нема у світі такої сили, яка б зуміла відштовхнути його від оцієї смуги землі, на якій він лежав, причаївшись у свіжовикопаному окопі.

...Ввечері Нерчина викликали до генерала. Генерал Кульбашний сидів на табуретці і голився при світлі електричного ліхтаря, якого тримав у руці ад'ютант. Максим, витягнувшись струнко, завмер на порозі, очікуючи наказу.

Кульбашний доголив праву щоку, вітер її кілька разів білосніжним рушником і кивнув Максимові на лавку.

Селянська хата, мабуть, давно кинута її господарями напризволяще, була пристосована під житло для командира дивізії. Проте спритні і вмілі руки ад'ютанта та ординарців не могли приховати її пустки та забруднених війною стін.

Максим сів на край лавки і з цікавістю став стежити за генералом. Про Кульбашного йшов в частинах поголос, ніби йому нехай над головою бомби рвуться, а доголитися він мусить неодмінно. За столом, схилившись над картою, сидів полковник Гречаний і щось чаклував над нею олівцем. Він

скося, ніби з цікавістю, подивився на Максима і знову зайнявся картою.

Телефоніст в кутку, притиснувши трубку плечем до вуха, щось швидко записував. Генерал доголився, налив у жменю з поданої пляшки на руку якоїсь рідини, в хаті запахло гостро спиртом.

Гречаний несхвально покрутив головою, наморщивши носа.

Кульбашний, розтираючи щоки, усміхнувся до полковника і сказав:

— Що, жалко? Та не турбуйтеся, і до закуски ще вистачить.

Він повісив рушника на гвіздок біля порога і повернувся до Максима, вдивляючись пильно у його обличчя, ніби вперше бачив перед собою цього високого, засмаглого лейтенанта.

— Майор Сербін доповів, що ви виявили бажання сьогодні вночі форсувати Дніпро і закріпитися на правому березі?

Максим підвівся.

— Сидіть, сидіть,— наказав генерал, сам опускаючись поруч з Максимом на лавку.

— Я підібрав групу бійців і думаю, що нам пощастить,— збоку позираючи на генерала, сказав Максим.

— На щастя тут надій особливих не покладайте,— генерал дивився на Гречаного, наче слова його стосувалися полковника, а не Максима.— Щастя — химерна річ. Тут вам згодиться спритність і мистецтво маскування. Про хоробрість я вже не нагадую. Що б не було — ні одного пострілу, лейтенанте. Ви розумієте. Ні одного. Ви переправитесь на правий берег і встановите точно, ви розумієте, точно, розташування дотів у долині між Гарячими Ключами і Нивками. І тоді ми їх накриємо таким вогнем, що їм і не схаменутися, як по понтонах в самому тилу їхньому з'являться танки і мотопіхота. Ви тепер розумієте, яка точна інформація мені потрібна? І як мені потрібно, щоб ви закріпилися на плацдармі живі, здорові і веселі... І головне, Нерчин,— додав генерал, наче згадавши,— вам особисто доведеться переправитись у штаб, сюди, до нас, і доповісти особисто. Ви розумієте?

— Так, товаришу генерал-майор.

Максим встав і завмер струнко, і тепер генерал вже не наказав йому сісти.

— Полковнику,— звернувся генерал до Гречаного,— погмоніть з лейтенантом, а я піду. І головне, веселі,— мовив генерал, вдруге стиснувши руку Максимові.

...Хіба і в згадці можна буде колись відновити ту ніч і ті хвилини, коли Максим і троє бійців, немов привиди, з'явилися

на правому березі Дніпра? Він і тепер достеменно не знав, звідки взялася у нього та несхитна певнаість, якою йому пощастило запалити бійців, що повзли слідом за ним. Можливо, сама земля, сам Дніпро, на диво мовчазний і суворий тієї ночі, навіть сам його шерхкий золотавий пісок спілкувалися з Максимом та його солдатами у ту ніч. І, мабуть, місяць склав тоді з ним безмовну угоду, бо, хизуючись звечора своїм срібним сьйвом, він раптом укrywся густою запоною хмар, а ніч простерла над берегами сизе пасмо туману, і вона теж наче зичила удачі Максимові та його бійцям.

Що б там не було, як воно не виходило, але Максим опинився на правому березі, і жоден постріл не пролунав в ту ніч над Дніпром.

За годину до світанку Максим повернувся на лівий берег, змучений, але гарячково збуджений, готовий зараз же знову вертати туди, звідкіля приповз. І тільки перед порогом хати, де отаборився генерал Кульбашний, він поточився і мало не впав, але, вловивши стурбований погляд ад'ютанта, зумів перебороти раптову слабкість і, напруживши всі сили, переступив поріг.

Максим не любив пі вина, ні горілки. Але в ту хвилину подана генералом склянка горілки видалася йому цілющою, і він, не перевівши подиху, вихилив її...

В ніч на 24 вересня 1943 року бійці лейтенанта Максима Нерчина, виконуючи наказ командування, почали форсування Дніпра. Тепер Максим вже вів свій підрозділ з певністю, яка дозволила йому точно орієнтуватися і одразу приголомшила ворогів, змусивши їх у паніці покинути лінію своїх шанців.

Блискавично переправившись поблизу долини Гарячих Ключів, підрозділ Нерчина став окопуватися на правому березі, де вже трое розвідників встигли встановити кулемет. Максим наказав висунути наперед з двох флангів по два кулемети та міномети і тримати підступи до плацдарму під кишдальним вогнем. Тим часом зв'язківці пильнували вже налагоджений зв'язок. З лівого берега став наростати суцільним шквалом вогневий вал, примусивши німецькі батареї замовкнути. Та складніше почалося десь близько дев'ятої ранку, коли на невеличкий плацдарм, немов згряя шулік, наринули ворожі штурмовики, а потому — бомбардувальники. Але прийшли на поміч винищувачі, і авіаційна битва зав'язалася осторонь плацдарму.

Минуло кілька годин. Становище ускладнювалося. Німці посилювали атаки. Тим часом Максимові стало відомо, що

вдала висадка великого десанту відбулася і за двадцять кілометрів по праву руку вище Гарячих Ключів. Але німці, мабуть, вирішили знищити плацдарм в долині, думаючи, що саме тут зручне місце для наведення понтонів і переправи. Атака йшла за атакою. Загинув сержант Квасник, лежали важко поранені солдати Моршко, Орлов, Сараєв. На очах у Нерчина вбило осколком міни киянина — молодого лейтенанта Воскобойника, який тільки день тому весело розповідав про свої київські пригоди і допитувався, на якій вулиці жив у Києві Максим.

...Вночі вогонь стих. По всьому видно було, що німці готують генеральний штурм. Підтвердив це і взятий «язик». Максим вже звелів відпровадити переляканого на смерть гітлерівського майора в штаб дивізії, коли в окопі наче з-під землі вироста огрядна постать генерала Кульбашного. Він важко опустився на каністру, що стояла під земляною стіною, і сказав, не то питаючи, не то стверджуючи:

— Душно, наче перед грозою...

Німець, побачивши генеральські погони, витягнувся струнко і завмер, зрозумівши, що від волі цієї людини залежить його життя. Догідливо-собачим поглядом намагався він прочитати свою долю в суворо спрямованих на нього очах генерала.

Але генерал не став його ні про що питати і тільки наказав ад'ютантові:

— Заберіть його.

Німець щось забелькотів, та солдат вже штовхнув його з землянки, і тоді генерал спитав у Нерчина:

— Жаркувато, лейтенанте?

— Жарко, товаришу генерал,

— Живий, бачу...

— Живий.

— І не поранений?

— Ні, товаришу генерал.

— А тепер слухай, синку,— генерал поманив Максима до себе пальцем і заговорив тихо: — Вранці почнеться пекло, а ти не лякайся, стій. Стій, як під Сталінградом. Адже ти там був?

— Був,— проказав ледве чутно Максим.

— Так от, стій, як під Сталінградом,— підтвердив генерал.— Від твоєї стійкості залежить переправа. Зрозумів? — Кульбашний глянув на годинник на руці.— Через годину починаємо.

Генерал дружньо потис Максимові руку і сказав знову:

— Стій міцно.

— Єсть, товаришу генерал,— чітко відповів Нерчин, проводжаючи його вузьким ходом сполучення, в якому ледве вмщувалися широкі плечі Кульбашного. Генерал торкнув рукою вологу від роси землю і сказав:

— Вузько риєте,— але через часинку додав з усміхом: — Та вам тут господарювати недовго, ввечері будемо вже далеко.

І сказав він про те так впевнено і просто, що Максим зрозумів, що воно так справді й буде. Але ж чи доживе він, Нерчин, до цієї хвилини? На таке питання генерал Кульбашний відповів, звичайно, дати не міг, коли б навіть і заманулося Максимові його спитати про це.

Через кілька хвилин після того, як пішов генерал, до Максима в землянку з'явився парторг Свешников.

— Студент,— звернувся він, як завжди жартівливо, до Максима,— допоможи листівку сочинити.

І тепер, коли минули вже ті важкі і, сказати по правді, страшні години битви, коли смерть з розкритою ненажерливою пащею раз по раз підводилася над окопами Максимового підрозділу, коли стогін і прокляття впліталися в безнастанний цокіт кулеметів і, наче громовиці, котилися, і котилися невпинним валом над берегами і луками, над звабною просторінню дніпрових берегів оглушні нескінченні випали гармат, саме тепер Максим слово в слово повторював у пам'яті слова тієї листівки, написаної на клаптику паперу при немічному світлі каганця.

«Товариші комуністи і комсомольці, товариші солдати! Ми поклялися Вітчизні і нашій партії з честю виконати бойове завдання. Настав час кожному з нас довести свою відданість нашому народові, нашій партії, нашому уряду. Ні кроку назад. Ми стоїмо на своїй українській землі, і ми не відступимо. Ця дніпровська земля наша, і фашистові тут робити нічого. Не віддамо ворогові з боем відбитого плацдарму на правому березі. Тут, на цьому березі, наш древній Київ. Він чекає на нас, на нас чекають матері й сестри: ми мусимо вистояти і вистоїмо. Під прапором Леніна вперед і тільки вперед».

І те, що ту листівку читали не перед вишикуваними рядами, а невеличкими групами і поодиноці, робило її зміст якимось особливо значним.

...Підрозділ Максима Нерчина вистояв на правому березі. І Максим розумів, що то був не просто щасливий випадок, а наслідок несхитного прагнення його особистої волі і волі

бійців; все разом злютоване стало незламною стіною на шляху у німців, що аж з шкури пнулися і, проте, захлиналися в своїх власних атаках, відкочуючись після кожної назад.

А через два дні, після того як Максим під шаленим вогнем ворожих штурмовиків виконав новий наказ командування і навів міст через Дніпро, і по ньому, наче прорвавши загату, помчали танки і мотопіхота, Нерчина прийняли в партію.

Тут же, на полі бою, йому вручили партійний квиток, і, приймаючи його, Максим Нерчин відчув у серці гарячу хвилю братньої любові до своїх товаришів, які сиділи навколо в рідньому ліску і зичливо дивилися на нього. В очах їхніх Максим читав щось значніше за звичайну приязнь, йому здавалося, що в тих поглядах світилося почуття гордості. Бо ж не міг він не відчутти її сам, коли, виступаючи з приводу його прийому до партії, сержант Дохудаєв, неквапливий і лагідний казах, переконливо вимовляючи кожне слово, сказав:

— Лейтенант Нерчин буде добрий комуніст, бо він всю кров свою готовий віддати для перемоги над фашизмом.

— Нерчин хоробрий воїн,— сказав полковник Черкашин і подивився Максимові просто в вічі. Він бачив його не раз у ділі, він знав, цьому хлопцеві скажеш: «Іди до диявола в пекло»,— він піде, і полковник знав також, що про це треба сказати тут, на зборах, і ті слова не запаморочать Нерчину голову, нехай він послухає їх, бо ж через годину йти йому у важку операцію, на повернення з якої цілим не так багато шансів у Максима Нерчина.

...В цю операцію Нерчин пішов разом з полковником Черкашиним. І Черкашина винесла з бою мертвим санітарка Люда.

А в той день, коли разом зі всім фронтом частина Нерчина підійшла до Тернополя, убили санітарку Люду.

Нерчин знав, що Люда не байдуже ставилася до нього. Але жодним словом вона ніколи не видала свого почуття. Тепер, коли вона була мертва, щось схоже на пізнє каяття сповнило засмучене серце Нерчина. Підполковник медичної служби Сегал розшукав Нерчина і, ховаючи печальний блиск короткозорих очей під товстими скельцями окулярів, протягнув Максимові зім'ятий конверт, сказавши:

— Це вам.

Максим заглянув у конверт. На маленькій фотографії, яку він дістав звідтіля, була зображена усміхнена, в білій кофточці Люда. На звороті Максим прочитав: «Передайте це фото лейтенантові Максиму Нерчину на згадку про ніч біля багаття напередодні великого дня».

У Максима довго не зникало відчуття вини перед Людою. Він не раз пригадував короткі хвилини їх зустрічей і незначних розмов. Виходило, що він не був байдужий дівчині, яка дивувала багатьох в полку своєю виключною хоробрістю і силою витримки.

В хвилини одвертих розмов біля багаття Люда любила розповідати про свій Воронеж, про театр, в якому мріяла стати артисткою, і часто згадувала свою матір, називаючи її ніжно і зворушливо: «Моя мамуся».

Що ж, і цей випадок у житті Нерчина був непередбачений. І він ні на мить не здивувався, коли подумав про Люду тепло і ніжно. Так і лишилася в серці його нерозгаданою дівчина Люда, яку він у ніч напередодні форсування Дніпра назвав сестричкою, а може, вона чекала саме від нього іншого слова...

Образ Ольги встав перед ним у нічній безвісті принищенного степу, коли автомашини, погасивши фари, грузли в тьмяній землі, прокладаючи нову дорогу, вириваючись на оперативний простір. Чи був він вже в ті дні і ночі тим самим Максимом, який вирушив на війну, нічого не уявляючи про її страшну, сувору і повну глибокого значення суть?

Ні. Це був вже не той Максим, якому все в навколишньому світі уявлялося сонячним, чистим і легким. Він навчився тамувати у серці те зловісне горе, котре наринило разом з війною на міста і села його Вітчизни, і видіння руїн та згарищ були для нього не тільки зоровим фактом, а живими явищами, які надавали гарту його непримиренності до ворожої орди, що вчили його любові і ненависті.

Ні рідні, ні близькі друзі не пізнали б тепер в суворому, мовчазному, розсудливому і відважному офіцерові з сріблястим блиском сивизни на скронях колишнього веселуна Максима Нерчина. І, може, коли б він в своїй обсмаленій і обвітреній шинелі з'явився на березі Нерчі у Байгороді і бабуся Килина стріла б його на порозі своєї хати, вона б, його мудра і тиха бабуся, не пізнала б Максима. А мати? А сестричка, братик? А Ольга?

...Події розгорталися в непередбаченій послідовності і склалися так, що Нерчин не міг потрапити ні в Київ, ні до себе в рідний Чернігів. А як мріяв він, ще тоді в шанцах, що пройде вздовж вулиці Леніна в своїй сірій шинелі, заверне у провулок і тихо відчинить двері, з'явившись нежданим гостем на порозі. Як уявляв собі ту хвилину, коли підніметься

на Болдину гору, де під мармуровим надгробком покоїться його улюблений письменник Михайло Коцюбинський. Любив Нерчин це спокійне і урочисте тихе місце. З нього, наче з капітанського містка, odkривалися зору широкі, безмежні хвилі ланів звабної простороні Наддеснянщини.

В плесо зажуреної Десни несла свої води і його тиха, як мрійна, загадкова пісня, Нерча.

Рука війни повела Максима по іншій дорозі. Він не потрапив ні в Київ, ні в Чернігів. Фронт пересунув дивізію, де служив Нерчин, на правий фланг, і він тепер плекав одну надію на листи. Але всі його звернення лишалися довго без відповіді. Тоді Нерчин став поступово сам готувати себе до гіршого.

Саме тоді, коли він вже наче почав звикати до цього гіршого, хоч розумів, що звикнути до такого страшного він ніколи не зможе, саме тоді, коли дивізія генерала Кульбашного перейшла кордон гітлерівського райху, польова пошта принесла Максимові короткого листа у пом'ятому зеленому конверті.

Всі були живі. І мати, і брат Миколка, і сестра Ганнуся. А от про Ольгу мати не написала. Чи це просто забула вона? Ні. Було щось інше. Може, вона загинула? Може, її погнали серед інших невільників у чужу землю?

Все могло трапитися... Адже він не писав їй таких листів, в котрих запевняв, що обов'язково повернеться. Запевнити Ольгу в такому було б легковажно. На його очах гинули ті, котрі в листи до своїх любих вкладали вирізки з фронтової газети з віршем «Жди мене». Але завжди він вірив, сам дивуючись цьому дивному переконанню, що повернеться. Йому ввижалося, що ця його віра була вища за одне тільки бажання повернутися до Ольги, почуття до якої були в його серці міцні і ясні, як блиск першого променя ранкового сонця. Йому здавалося, що через всю ту страшну і смутну віддаль, яка лежить між фронтом і тилом, між ним і Ольгою, летить туди до неї стрілою його певність і торкається ніжно її серця.

Але Нерчин ніколи б не насмілювався написати про таке почуття чи, тим більше, сказати про нього вголос. Це, на його погляд, було б безумством і злочином перед здоровим глуздом, перед самим собою.

А може, Ольга пішла на війну і загинула так само, як Люда? Та ні! Цього не могло статися. Адже Ольга в день їх прощання говорила, що разом з інститутом виїде в тил. Тоді ще не знали, куди саме переведуть інститут. Можливо, вона

стала лікарем і теж тепер на якійсь ділянці фронту. Але не вже нічого про неї не знають його рідні? Адже мати, і сестричка, і брат знали, що Ольгу він любить...

Лист приніс радість, але те, що лишалась невідомою доля Ольги, гнітило і тривожило Максима.

Вірний собі, Нерчин мовчав. «У кожного і без мене клопоту й тривоги вдосталь»,— твердив він собі.

Нерчин жив, проте, сподіваннями, що в ближчі дні або тижні прийдуть до нього більш втішні звістки.

Коли генерал-майор Кульбашний вручив йому орден Вітчизняної війни першого ступеня, було це в польовому штабі за сто один кілометр від Берліна, і, потиснувши йому міцно руку, поздоровив Нерчина від імені командування фронту, Максим від нього ж почув, що незабаром дістане відпустку, щоб побувати вдома.

— Мабуть, і наречена жде не діждеться вас, Нерчин,— побатьківськи тепло пожартував генерал.

— Мабуть, товаришу генерал,— погодився Нерчин і в цю хвилину спіймав себе на тому, що він сам справді вірить, що Ольга чекає на нього і тільки стало на заваді якесь прикре непорозуміння. Все з'ясується в ближчі дні.

Справді, в ближчі дні, за добу до штурму Берліна, прийшов лист. Малознайомий почерк на конверті змусив тривожно забитися серце. Тремтливими пальцями він розірвав конверт. Лист був від сестрички Ганнусі. Вона прочитала в газеті «Красная звезда» нарис про Максима, від радості та гордості всі дома плакали, а нарис, де описувалося, який Максим хоробрий, вирізали та повісили у рамках на стіні під портретом батька, який довго довелося ховати у тайнику за піччю, бо коли б фашисти побачили портрет, на якому батько зображений в будьонівці з орденom Червоного Прапора поруч Пархоменка, погано довелося б усім, хоч і так було не солодко, та це тепер пусте, тепер скоро Максим буде в Берліні. І ще хотіла Ганнуся сказати йому, оскільки він такий сміливий і відважний герой, то нехай забуде і викреслить з своєї душі Ольку, яка залишилась у Києві під німцями і побралася з якимсь лікарем... Оповідала тьотя Валя, що бачила її у Києві і що той лікар старіший за Ольку років на тридцять. Так що вона не варта і підметки такого героя...

Лист Ганнусі випав з рук на долівку. Нерчин сидів, опустивши плечі, на німецькому стільці, у німецькій хаті, на чужій і немилій йому німецькій землі. І саме тут його здибала гірка звістка. Перша думка його була: «Навіщо Ганка

написала мені про все це, ліпше б я вірив!» Та зразу ж народилась інша: «Так краще, не треба тішити себе незбутнім».

Настирливий зумер польового телефону примусив Нерчина одірватися від своїх думок. Він схопив трубку і одразу пізнав хриплий басок капітана Романова.

— Я «Волга», я «Волга»; хто приймає?

— «Дніпро»,— твердо проказав Нерчин, зрадівши голосу Романова.— Я — «Дніпро», приймаю.

Кілька секунд настійно і уїдливо, наче джміль, дзижчав зумер, і потому пролунав знову знайомий голос:

— Сповісти «П'ятому», сповісти «П'ятому»,— чітко проказав Романов,— сповісти «П'ятому»,— знову підкреслив він,— негайно, чуєш, «Дніпро», негайно.

— Чую, я — «Дніпро», негайно сповістити «П'ятому».

— Так, «П'ятому», ми в Берліні...

У Максима Нерчина спалахнули гарячим полум'ям очі. Вікно, що перехрестям рам розпинало весняний сад перед ним, колихнулося, він ледь розтулив уста, які блискавично висушив гарячий вітерець радості і нетерпіння.

— Привіт з Берліна,— пролунав у трубці веселий голос Романова, і зумер зник.

— Прийшли...— тихо прошепотів Нерчин, все ще тримаючи в руці трубку,— прийшли, мамо. Тепер все,— проказав він і побачив перед собою давній ранок скорботного прощання з матір'ю.

5

Місія полковника Коллінза в Мюнхені була відповідальна і таємна. Навіть вище командування без жодного заперечення виконувало всі його побажання. Його помічники і стенографістки мали безборонний доступ у всі відділи головного штабу. Оповідали, що «сам Гаррі», як фамільярно називали співвітчизники свого президента, кілька разів розмовляв віч-на-віч з Коллінзом, а це вже важило немало.

Зустріч Рупперта Герстмайера з Коллінзом відбувалася в кафе «Адлон». Коллінз пив каву і ставив запитання, а Герстмайер ледве встигав відповідати, і тому не дивно, що кава у його чашці лишилася невипитою.

У Герстмайера під час цієї розмови було відчуття, що він складає вирішальний для його долі іспит. Мабуть, склав він його задовільно, бо ж, підводячись і незважаючи на те, що

чашка Герстмайера ще повна, Коллінз, чітко зважуючи кожне слово, проказав:

— Я вдоволений вами. Через кілька днів ми вас потурбуємо.

Схопившись, Герстмайер шанобливо потис м'яку, наче гумову, руку американця. Лишившись сам-один за столиком, він, не кваплячись, випив холодну каву і залишив «Адлон», супроводжуваний низьким уклоном його господаря. З людиною, яка більше півгодини провела за столиком з американським полковником, варто було шанобливо попрощатися. Господар «Адлона» тверезо дивився у майбутнє. З багетової рамки над сервантом, де кілька тижнів тому, вирячивши очі, хизувався Гітлер, тепер до відвідувачів «Адлона» усміхався президент Гаррі Трумен.

Герстмайер ішов гамірливою вулицею, сповненою американськими офіцерами і солдатами. Сказати, що розмова з Коллінзом вселила в серце спокій і, розв'язавши всі сумніви, дала віру у прийдешнє, було б необачно. Єдине, що Герстмайер зрозумів: Коллінза він зацікавив, а тепер це запорука, що в цій страшній катастрофі, яка спіткала Німеччину, він, Герстмайер, не загубиться, а впливе на поверхню, як сприятний плавець, якому пощастило ухопитися за рятувальне коло.

Через чотири дні, знову зустрівшись з Коллінзом, Герстмайер поклав перед ним на стіл сорок сторінок дрібно списаного паперу. Коллінз потонув у кріслі, заглибившись у читання. Знову професора Герстмайера охопило тривожне відчуття, що, можливо, написав він не те, що цікавить цього полковника, і тоді не минути йому в'язниці і лави підсудних на майбутньому міжнародному трибуналі, про який репетують газети і радіо.

Попихкуючи сигарою, Коллінз уважно читав доповідну записку Герстмайера про стан наукових досліджень однієї з фізичних лабораторій райху з дивною назвою «Гертруда-41».

В одному місці Коллінз недбалим рухом зробив на аркуші якусь позначку вічним пером на полі сторінки, заломивши її край. Герстмайер здивувався б, коли б потім побачив це місце.

Френк Коллінз поставив птичку біля прізвища професора Рудольфа Румлера.

Коли Коллінз дочитав останню сторінку, він кілька хвилин замріяно дивився перед собою, і Герстмайер не наважився порушити його мовчання, хоч як кортіло знати, чи припала до смаку американцеві його сповідь. Але не щирість Герстмайера цікавила Френка Коллінза. За щирість він не уповноважу-

вався фірмою «Ерскін Гульд і компанія» платити німецьким вченим гроші. Зрештою, як говорив бос, були й інші канали, через які можна було б з цих німецьких «інтегралів» потягнути перше-ліпше зізнання.

Френк Коллінз був адвокат компанії, і якщо йому довелося натягнути на свої широкі, м'які плечі мундир з погонами полковника, то, далєбі, провина тут не його, не йому бавитися і тішитися отими цяцьками, як якомусь телепневі з Оклахоми. На те була воля боса, а коли Ерскін Гульд — глава компанії — хотів, щоб Коллінз став полковником, то тут вже заперечити ніяк не можна було. Навіть сам президент Гаррі був би в цьому разі безсилий.

Єдине, що в якійсь мірі непокоїло Коллінза, — це неясність у дослідженнях німецьких вчених, зв'язаних з питанням практичного використання атомної енергії. Те, що патенти були в руках американців, ще нічого не важило. Зрештою, Гітлер пошився в дурні з своєю арійською політикою, інакше емігранти не потрапили б до Штатів.

Герстмайєр чекав. Але це мало обходило Френка Коллінза. Німець може казитися від нетерпіння, але нехай він собі зарубає на носі, тут він тільки дрібний клерк, а господар — Коллінз. І компанію не цікавлять його всякі там наукові ступені і звання, бо ж компанія знає й інше, що цього професора можна одним рухом пальця відпровадити у в'язницю, як воєнного злочинця.

— О'кей! — нарешті сказав Коллінз і накрив порослою рудим волоссям рукою ретельно списані сторінки. Він наче повеселішав на виду. Знявши трубку телефону, він уривчасто наказав:

— З'єднайте мене з генералом.

Через хвилину Герстмайєр почув ті слова, які відкрили йому шлях у інший світ, і тепер він міг вважати, що небезпека минула, і, може, справді мали рацію його колеги, коли твердили, що він народився в сорочці. Ще годину тому ця сумнівна сорочка могла обернутися для нього зашморгом на шибениці.

— Ми б хотіли, мій генерал, — м'яко низав слова Коллінз, свердлячи очима сіре, зле, виголене обличчя вусатого німця, — ми б хотіли просити вас, сер, зробити все залежне од вас, аби прізвище професора Герстмайєра було викреслене з усіх отих списків.

Коллінз замовк. В трубці щось клекотіло, і той клекіт повнив серце Герстмайєра тривогою. Але це була тільки одна мить, бо те, що говорив далі Коллінз, означало порятунок, і Герстмайєр полеглошено зітхнув.

— Гаразд, сер. Бос вам буде вдячний безмірно. Тисну вашу мужню руку, сер. О, з великою охотою, мій генерал.

І, поклавши трубку, Коллінз, наче давньому знайомому, довірчо сказав Герстмайєру:

— Доведеться сьогодні з тим одороблом зіграти партію в бридж.

Якусь мить Френк Коллінз заглибився свердлячим зором в постать Герстмайєра і, ніби щось вирішивши, проказав:

— Нас цікавить професор Румлер. Треба, щоб не пізніше неділі він був тут. Чи одержали ви відповідь?

Коллінз знав, що ніякої відповіді він не дістав, але йому хотілося почути, як сам Герстмайєр говоритиме про це.

— Бачите, містер Коллінз,— обережно почав Герстмайєр,— Румлер трохи,— тут він показав собі пальцем на чоло.— І з ним вести справи — це справжня морока. До мого листа він поставився байдуже, але його дружина більш практична особа, вона сповістила мене, що тільки мріє, як би їм перебраться в західний сектор.

— За мрії бос долари не платить, Герстмайєре.

Те, що Коллінз назвав його прізвище без додатку «професор», непріємно вколало самолюбство Герстмайєра, але в цю мить він добре розумів, що, опинившись в цьому будинку, він мусив самолюбство залишити десь за порогом.

— Поки там візьмуться за розум червоні, Румлер мусить бути тут.

Це вже звучало як наказ, і Герстмайєр в цю мить проклинав Румлера.

— Треба, щоб Румлер зрозумів, що він і вся його родина понесуть сувору кару за дії його сина, гестапівця Курта Румлера. Єдиний порятунок для них — це негайний виїзд до Мюнхена, а ми вже дещо тут зробимо.

Френк Коллінз пристукував ногою, і в такт постукуванню Герстмайєр кивав догідливо головою.

6

З тої хвилини, коли відбулася ця вирішальна розмова між Герстмайєром і Коллінзом і коли він вийшов з кабінету американця, заховавши в кишені рятівне посвідчення, що він, професор Рупперт Герстмайєр, відтепер є науковим консультантом головної фізичної лабораторії фірми «Ерскін Гульд і компанія», жити стало веселіше...

В невеличкому пансіоні, де Герстмайер оселився разом з дружиною, він намагався, за давньою звичкою, будь-що впорядкувати свої думки і почуття, надати їм стрункої, виразної форми. І якщо дружина, витираючи гіркі сльози, ніяк не могла забути розкішної вілли на околиці Берліна, кинутого напризволяще багатства, якщо вона кляла всіх на світі, не обминаючи й Гітлера, то професор Герстмайер не міг собі дозволити такого безнадійного ставлення до цих суворих подій, які зламали не тільки його долю, але й життя всього райху. Вони, ці події, наклали на Герстмайера нові обов'язки, і, як говорив при їх останньому побаченні Гімmlер, справді, саме тепер головне — зберегти себе, втлумачити американцям, англійцям, французам, а головне — американцям, що їм незабаром потрібні будуть ті самі юберменшен, себто сильні люди в Німеччині. А хіба може забути Герстмайер той день, коли сам фюрер в супроводі Герінга, Гімmlера, Кальтенбрунера і Геббельса з'явився в лабораторії «Гертруда-41», і він, Герстмайер, її керівник, урочисто і схвильовано давав пояснення високим гостям щодо дії моделі тієї нищівної зброї, яка може спонслити увесь світ заради звеличення райху.

І що ж? Де фюрер, і що сталося з райхом?

Німеччина поділена на окупаційні зони. Чужинці порядкують в ній, як можновладні господарі. Сьогодні полковник Коллінз, який більше скидається на пройдисвіта з біржової контори, розмовляв з ним, як з своїм звичайним клерком. І проте це був кращий вибір, аніж грати в'язниці, ніж примара шибениці, що не давала спокою Герстмайерові ні вдень ні вночі...

Тепер у серйозні дні пекельного іспиту, який послала, як вважав Герстмайер, неблаганна і кривдна доля його улюбленому райху, він мусив дещо переглянути у своєму житті.

Ті часи, коли він жив іншим життям, яке здавалося йому вічним і несхитним, були нині для нього тільки принадною примхою чаклуна. Чи можна було тепер уявити, що колись у нього були і вілла, і розкішна квартира в аристократичному кварталі Берліна, і прекрасні лабораторії в велетнях — дослідницьких інститутах, і кафедри в кращих університетах райху, і гроші, які давали йому, Герстмайеру, незалежне життя і пошану в колах тих, хто володів всіми скарбами райху? А що казати про ту повагу, якою він користався серед можних володарів Німеччини? Коли б хто сказав, що свою долю з фашизмом він зв'язав тільки з кар'єристських прагнень, то це було б помилковим висновком. Ні! Герстмайер неподільно був з тими, хто піклувався за велич райху, хто завоював йому

новий життєвий простір, той саме «лебенсраум», хто встановлював новий порядок у Європі, поки що у Європі, а там і у цілому світі, на всіх частинах земної кулі.

Герстмайер був з тої породи вчених, які несхильні були перебільшувати у своїх власних очах свої знання і свою вагу в науці. Але він знав досить з тієї галузі, якій присвятив себе, щоб прагнути шукати нові явища, не відірвано від тої практичної суті їх застосування, яка б могла ствердити його ім'я в наукових колах. Може, це і зв'язало Герстмайера з прибічниками нового режиму в Німеччині, може, це і остаточно вирішило для нього, з ким він повинен бути, тим більше що назустріч йому пішли з щиро розпростертими обіймами.

Ім'я професора Герстмайера стало з'являтися в пресі з перших днів приходу до влади партії нацистів, а згодом воно вже і не сходило зі шпальт гітлерівських газет. В ті дні він не міг не помітити, хоч удавав, що не помічає, як дехто з його колег в стосунках з ним став триматися обережно, вимушено, ввічливо, наче вони хотіли відгородити себе від нього якоюсь невидимою лінією. Серед своїх учнів і аспірантів Герстмайер знайшов собі досить велике число прихильників і помічників, і тому він не став витрачати зусилля на переконання своїх деяких ровесників-колег.

Робота вчених на війну винагороджувалася щедро, і це вже влаштовувало професора Герстмайера. А крім того, шлях до здійснення його честолюбних намірів тепер був відкритий і нехтувати такою можливістю він вважав безглуздом. Правда, його дружина... А що було зважати на Лізі? Що вона розуміла в житті? Її інтелектуальний рівень був обмежений вітринами ювелірних крамниць, і вона ніякої користі, крім можливості придбання коштовного камінця, не бачила з того, як звеличився її Рупперт за роки нового режиму в Німеччині. Щоправда, вона часом, скоряючись підсвідомому велінню серця, намагалась щось сказати з приводу того, що діялося навколо неї, але у Рупперта не було часу вислуховувати її базікання, бо ж кожна година була у нього виміряна і визначена. Справи чекали на нього скрізь.

В ті години, коли він, у білому халаті, загадковий, замислений, гордо походжав по просторих корпусах своїх лабораторій і насторожено-вимогливо заглиблювався у таблиці щоденних зведень про роботу його помічників над теоретичними розрахунками розробки нових видів зброї (зв'язаних з шуканням в галузі розщеплення атомного ядра), Герстмайер відчував себе справді юберменшем — надлюдиною, від якої залежить доля всієї земної кулі.

Поки справи на Сході йшли успішно, Герстмайєр був незалежний в своїх роботах. Те, що йому довелося певний час працювати для допомоги управлінню Кальтенбруннера і взяти участь у розробці таких питань, як використання отруйних газів у концтаборах, було, на його переконання, дрібним епізодом. Невідомо тільки, з якого джерела відомості про це потрапили на сторінки англійських газет. Не дуже-то приємно було бачити, як писали про нього його колишні колеги у Європі, в тих країнах, де цензура райху була безсила. Але Герстмайєр вважав той факт тільки епізодом. Щоправда, тепер, після катастрофи, цей епізод мав вже зовсім інше значення і висів дамокловим мечем над головою Герстмайєра.

Коли сталася страшна поразка під Сталінградом, від Герстмайєра зажадали невідкладних практичних результатів.

Розмова з рейхсмаршалом Герінгом була коротка і не дуже приємна. Фюрер вимагав нову зброю. Рейхсмаршал сказав: «Мій вчений, справи набрали грізного для райху характеру. Фюрер вимагає в найближчі два-три місяці дати нову зброю, щоб спопелити Москву».

«Ви щось занадто довго копирсаєтесь у своїх лабораторіях!» — невдоволено прогаркавив Герінг, вислухавши довгі і плутані пояснення Герстмайєра.

Розуміючи добре відсутність жодних підстав вважати, що лабораторії, керовані ним, зможуть зрушити з місця експериментальні роботи в бік їх практичного спрямування, Герстмайєр почав шукати виходу з скрутного стану, що створився так нагло і непередбачено. Жоден з найближчих співробітників не впізнавав його в наступні тижні. Замість спокійного і розсудливого патрона, перед ними був розлючений і нетерплячий шеф, якого дратувало все, навіть двері, які чомусь нахабно і глузливо рипіли, заважаючи думати. А думати було над чим. Тим більше що рейхсміністр по телефону щодня питав, чи не чути чогось нового. Дізнавшись, що нового, власне, нічого не чути, не прощаючись, клав трубку, бурмочучи щось невиразне.

Герстмайєр не раз уявляв собі оту нову страшну зброю. Ясно, коли б йому вдалося замкнути у надійну броню розщеплений атом, змусити його дробитися і загнуждати ланцюгову реакцію, це було б рятівне вирішення для фюрера і райху.

Герстмайєр не був вже настільки мрійником, щоб не розуміти, що від таких уявлень до дійсності лежить досить солідна відстань. Ті матеріали, які потрапили до нього з рук гестапо, дали дуже мало ясного. Всі роботи за кордоном

в цьому напрямку, мабуть, провадились у великій таємниці. У вищих сферах, які безпосередньо контролювали і фінансували роботи лабораторій «Гертруда-41», ставлення до Герстмайера стало вже не таким зичливим. Це він відчув невдовзі після розмови з рейхсмаршалом. І тоді пам'ять сама підказала прізвиська людей, які могли б допомогти йому відшукати вихід з скрутного становища. Насамперед одним з них був його колишній колега по кафедрі Якоб Вінкль. Тепер Герстмайер пошкодував, що в свій час не допоміг Вінклю лишитися в університеті. Досить було йому поставити свій підпис під тим документом, в якому свідчилося арійське походження Вінкля, і тепер, можливо, все йшло б краще. Але Герстмайер був чесний арієць, і він не міг порушити своєї арійської порядності, тим більше що усунення Якоба Вінкля було йому на руку. Він особисто не знав матері Якоба Вінкля, але розмови, що вона була дочкою єврея і німкені, до нього у свій час доходили. Ці розмови самі вже розв'язували руки Герстмайерові. І Якоба Вінкля з ганьбою вигнали з університету. Потім, через деякий час, Герстмайер дізнався, що Вінкль мав підозрілі знайомства серед людей, які гуртувалися колись навколо Ернста Тельмана. Так чи так, а Герстмайер вірив, що вчинок його — це вчинок високопорядної людини і патріота райху.

Згодом дійшла чутка, що Вінкль засуджений і десь відбуває ув'язнення в якомусь таборі, звідки повернутися у життя йому, мабуть, і не пощастить. Але в шухляді письмового стола Герстмайера лежав невеличкий зошит, списаний рукою Вінкля. В ньому були занотовані наслідки тих дослідів, що він провадив під керівництвом Ейнштейна в його інституті, які були зв'язані з проблемами розщеплення атомного ядра.

Всі спроби Герстмайера самотужки розв'язати занотовані наслідки, знайти ключ до розшифровки чітко виписаних формул і спробувати самому сконструювати апарат, за допомогою якого домогтися практичних засобів використання ядерних сил, не дали наслідків. Після довгої боротьби з самим собою Герстмайер вирішив сказати вищому начальству про Вінкля. Його вислухали уважно і мовчки.

7

Через чотири дні Герстмайерові у кабінет двоє гестапівців привели сиву людину в арештантському одязі і посадили її у крісло перед ним. Гестапівці вийшли, і було чути, як вони

тупцюють за дверима у коридорі, а Герстмайер тільки тепер пізнав Якоба Вінкля.

Треба було мати його, Герстмайерову, витримку і силу, щоб не відсахнутися від людини, яка сиділа у кріслі з опущеною на груди головою. Червоні рубці шрамів перетинали Вінкльове чоло і обличчя, його руки, вкриті виразками, тремтіли на колінах, а в очах жевріла та всевладна байдужість, яка запинала собою все.

Герстмайер перебороз в собі огиду. Виплескуючи на міцно зведені уста під ретельно підстриженими вусами, що мали нагадати вуса фюрера, начебто привітну усмішку, сказав:

— Я радий, що можу вас бачити, гер Вінкль.

Та Вінкль продовжував так само з острахом дивитися на Герстмайера, і жоден м'яз не ворухнувся на його змученому обличчі. Видно, висловлена Герстмайером радість, як і слова його, не доходили до свідомості Вінкля.

— Я тішу себе тим, гер Вінкль, що зможу полегшити вашу долю.

Але і ця Герстмайєрова обіцянка не знайшла відгуку на обличчі Вінкля.

— Мені важко, повірте, Вінкль, бачити вас у такому жалюгідному стані, але в цьому найменша провина Німеччини. Іноземні ворожі сили змусили райх і фюрера вдатися до суворих засобів щодо...— Герстмайер зам'явся, але опанував хвилиenne замішання і додав: — ...людей, які неорганічно зв'язані з нашою нацією. Мені хочеться допомогти вам, гер Вінкль, і, одверто кажучи, ви самі можете тепер полегшити свою долю.

Тепер вже можна було без усяких передмов викласти Вінклю, що саме він повинен зробити, аби тільки вирватися за межі колючої огорожі концентраційного табору смерті. Герстмайєр так і вчинив. Чи була його пропозиція для Якоба Вінкля несподіванкою? Якби Герстмайєр був менш самовпевнений і більш спостережливий, він одразу помітив би, що слова, які він так старанно підбирав, налітали на міцну броню Вінкльової волі, яку не зламали ні знуцання в гестапо, ані тортури в таборі.

Вінкль добре розумів, куди поціляє Герстмайєр. Єдине, про що хотів він спитати у Герстмайєра: де ж тепер Рудольф Румлер, його улюблений професор, який так багато дав йому і такі великі надії покладав на нього, рекомендувавши його в інститут Ейнштейна? Але задати таке питання було необачно. Хто знає, які висновки зробить з нього Герстмайєр?

Десь у глибині мозку Вінкля билася зловтішна думка: «Все-таки ти нездара, Герстмайєре, і нічого не можеш зрозуміти». Він уявив собі, як змінилось би самовпевнене обличчя гітлерівського професора, коли б він кинув йому просто у вічі ці слова. Але треба було себе стримати, треба було натішитися хоч короткими хвилинами волі, яка так неждано прийшла до нього, бо ж коли все стане ясно Герстмайєру, тоді почнуться нові тортури.

Голос Герстмайєра став владним. Коли тільки йому, Герстмайєрові, пощастить найти спільну мову з вищим начальством, можна буде Вінкля вирвати з табору, оселити при лабораторіях, дати йому змогу працювати. Повертається після тривалої хвороби до роботи і професор Рудольф Румлер.

При цих словах Вінкль мало не видав себе, порушивши добре удавану байдужість. Тільки здригнули пересохлі губи, і Герстмайєр вирішив, що Вінкль хоче води. Він, як гостинний господар, налив йому склянку води і подав, намагаючись не доторкнутися своїми пальцями з рівно підстриженими нігтями до брудної руки Вінкля. З жадобою припав Вінкль до краю склянки і, не поспішаючи, випив її до дна. Не закриваючи рота, він простягнув її знову до Герстмайєра, і той подався назад, побачивши порожній, без єдиного зуба, схожий на рану, рот Вінкля. І перше, що почув з уст Якоба Вінкля Герстмайєр, були вибачливі слова:

— Мені вибили всі зуби ще у Моабіті, гер Герстмайєр.

Хоч яку відразу викликав Вінкль у Герстмайєра, проте він вірив, що йому пощастило в чомусь переконати те потворне, що лишилося від колишнього науковця Вінкля і що тепер, убране у лахміття, сиділо перед ним, мабуть, забруднивши крісло, на котрому доведеться замінити оббивку.

Здавалося, що після тридцятихвилинної розмови все домовлено. Тепер треба було влаштувати деякі деталі. Але це вже можна було зробити у відсутності Вінкля.

Герстмайєр подзвонив. У двері разом з секретаркою, напахченою і підтягнутою фрейлейн Кет, ввійшли і гестапівці. Вінкль спокійно підвівся їм назустріч, допив воду з склянки, вибачливо пояснивши:

— Давно не доводилося пити такої свіжої води.

Гестапівець поклав йому руку на плече, а другий одяг на руки наручники. Герстмайєр відвернув голову до вікна.

— До побачення, гер Герстмайєр,— попрощався Вінкль, і те, яким голосом він сказав, не сподобалось Герстмайєру. Він кивнув головою Вінклеві і, коли двері зачинилися за гестапівцями, невдоволено пробурмотів:

— Зрештою, паручники вони могли одягнути йому у коридорі.

— Звичайно, гер професор.

Фрейлейн Кет тримала на рівні грудей завжди готовий до записів блокнот, догідливо заглядаючи своїми гострими блакитними очима у каламутні очі Герстмайера.

— Заберіть цю склянку і викиньте її,— наказав Герстмайер.

Кет, бридко копилячи губи, взяла двома пальцями склянку, з якої пив Вінкль, і вийшла, похитуючи стегнами, знаючи, що професор Герстмайер не зможе відірвати від них своїх стомлених справами очей. Адже про це не раз говорив він їй сам, коли в суботу ввечері, як це повелося останнім часом, заїздив до неї випити склянку індійського чаю...

Герстмайер, потерпівши поразку в своєму прагненні залучити Румлера до роботи і пересвідчившись після медичної експертизи, що Рудольф Румлер не симулянт, вирішив, що досить буде тим часом залучити до роботи, нехай хоч і не зовсім працездатного, Якоба Вінкля.

Поки що вирішено дати змогу Вінклеві працювати в межах табору. Йому виділили кімнату у блоку, де містилися охоронці табору, і Герстмайерові довелося самому у супроводі свого асистента Клуге відвідати Вінкля. Він передав йому його зошит, який, як виявилось, Вінкль вважав безнадійно загиблим і тому страшенно зрадів знахідці. Герстмайера це вразило. Навіщо йому, приреченому на смерть, був потрібен той зошит? В свіжовичищеній кімнаті блоку з загратованим вікном стояв широкий стіл, полиця для книг, ліжко, вкрите невиразного кольору солдатською ковдрою, від якої йшов ядучий дух йодоформу. Гестапівець з цікавістю стовбичив на порозі, спостерігаючи, як важлива персона мало не по-дружньому розмовляла з в'язнем номер 5456, котрого комендант Курт Румлер тільки вчора звелів нагодувати шматком торфу, бо він не виконував потрібної норми і не досить чітко вигукнув «Хайль Гітлер».

«Дивні діла бувають на цьому світі»,— думав штурмовик Рашке, не розуміючи, якого дідька потрібно тут цьому поважному вченому і навіщо придатний вже в'язень 5456? Але поважна особа називала його «гер Вінкль», і в'язень номер 5456 дозволив собі називати поважну особу «гер Герстмайер».

Коли на прощання Герстмайер пообіцяв, що через тиждень, як тільки Вінкль набереться сил і впорядкує свої нотатки, його переведуть на мешкання до лабораторії, Вінкль чомусь загадково посміхнувся. Але це мало зацікавило Герстмайера,

він повернувся до себе в лабораторію з почуттям досягнутого успіху і дав наказ готувати приміщення для нових досліджень, підібравши для них надійних електриків, які мають досвід роботи з приладами енергій високих напружень.

Велике ж було здивування гера Герстмайера, коли через два дні без попередження в його кабінет увійшов обер-лейтенант військ СС і, прокричавши «Хайль Гітлер» та не дочекавшись відповіді, поклав перед ним важкий сірий конверт з написом вгорі: «Управління концентраційних таборів», а трохи нижче: «Р. Герстмайеру у власні руки, особисто, таємно, терміново», а ще нижче, над чорною масною лінією стояло червоними літерами: «Підлягає поверненню негайно після прочитання».

Тремтливою рукою Герстмайер, не криючи від есесівця свого хвилювання, розірвав обережно збоку конверт і дістав з нього два аркуші паперу. Перший був підписаний заступником Гімmlера Гейдріхом і доводив до відома професора Герстмайера, що в'язень концентраційного табору «Зоммервальд» за номером 5456 Якоб Вінкль, скориставшись з полегшених умов ув'язнення, які створені були йому відповідно до клопотання професора Герстмайера, вчора вночі покінчив життя самогубством, перерізавши собі вени, перед тим спаливши зошит, переданий йому професором Герстмайером, і написавши йому листа, який після ознайомлення разом з цим професор Герстмайер має повернути до канцелярії управління концентраційних таборів негайно.

«Коли цей лист потрапить до ваших рук, Герстмайере,— писав своїм нерівним почерком Вінкль,— я вже буду поза владою ваших підлих і нечистих рук. Ви настільки тупі і обмежені, що не вистачило вам ні знань, ні розуму розібратися в моїх нотатках. Вони мало доступні для такого, як ви, юберменша, Герстмайере. Ви думали мене купити і повірили, що ваші есесівці зламали мою совість так само, як їм пощастило понівечити моє тіло. Дарма. Я такий же чесний німець, як і раніше. Так. Німець, Герстмайере, чуєте, німець. І дарма ви свідчили, що у мене неарійська кров. Хоч я знаю, що ви добре були обізнані, що вся ця вигадана історія щодо національної приналежності моєї матері була вигідна деяким сумнівним вченим, а насамперед вам. Ви боялися, що я займу ваше місце і стану вам у заваді на шляху до здійснення ваших кар'єристичних задумів.

Я, Якоб Вінкль, справжній німець, вважав для себе ганебним рятувати собі життя доказом того, що моя мати не єврейського походження. Для мене, німця, чуєте, чесного німця,

всі люди рівні, якщо в них справді є людяне, а ви й ваші поплічники давно не люди. З великою насолодою і втіхою я спалив мій зошит. Ніколи вам не пощастить розкрити таємницю визволення енергії атомного ядра, яку розкривають справжні вчені, які воліють, щоб кожне відкриття давало людям щастя і добро, а не смерть і зuboжіння.

Чесні німці проклинають і прокленуть вас. Я іду з життя з почуттям месника, якому пощастило дати вам ляпаса, Герстмайєре. Німеччина прокляне вас».

Що казати? Історія ця завдала великого клопоту Герстмайєрові. Не раз обливався він холодним потом, прокинувшись серед ночі, одштовхуючи страшні примари, які верзлися йому.

Професор Глобке, який і так будував всякі перешкоди на шляху у Герстмайєра, намагався будь-якою ціною довести, що він, Герстмайєр, пройдисвіт у науці і нічого не вартий, що він просто обкрадає райх і марно витрачають на нього гроші. Якби не заступництво рейхсмаршала Герінга та добре слово, яке замовив на його захист сам Гімmlер, круто довелось б Герстмайєрові.

...Тепер, коли ті події відштовхнули інші, більш страшні і загрозливі, Герстмайєр згадував все це, проте не без страху. Дякувати Курту Румлеру, правда, не без того, що довелось витратити немалі гроші, лист Вінкля пощастило вилучити з справ управління таборів і передати Герстмайєрові.

І все ж Герстмайєр мусив визнати, що вся ця історія з Вінклем завдала йому дошкульного удару. Це він відчув вже досить швидко на одній із важливих нарад, скликаних канцелярією фюрера, де зібралися видатні вчені райху для обговорення важливих наукових проблем, зв'язаних з війною.

На нараді чекали появи Гітлера, але замість нього з'явився Борман. На цей раз з вченими розмова велась в досить категоричній формі. Коли одкинути загальнозживані слова ввічливості, то за ними ясно говорилося, що надій, які на них покладав фюрер, вони не справили.

Зовнішньо спокійні і врівноважені, добре виховані, трохи старомодно одягнені, мужі науки трохи розгубилися, не криючи свого занепокоєння, дивилися на Бормана, який, посмикуючи портупею на коричневому френчі і шмигаючи кирпатим носом, низько посадженим під опуклим довгастої форми чолом, свердловив їх очима. Але найбільше хвилювався Герстмайєр. Його «Гертруді-41» дісталось, як він вважав, не по

заслугах. Від аналізу становища Борман перейшов до погроз. Те, що Радянський Союз, Великобританія і Америка випереджають райх у виготовленні нових видів зброї,— наслідок або недоумкуватості, або саботажу з боку вчених. Тепер історія ставить питання чітко і недвозначно. Якщо вони гадають собі, що їм пощастить зберегти нейтральну позицію, то це примхлива надія. В імперських законах є параграфи, які, можливо, доведеться застосувати і до них...

Після конференції з участю Бормана серед вчених, які працювали за завданням військових інстанцій, пішли різні розмови. Гестапо посилило і до того вже чисельну охорону лабораторій і стало пильніше доглядати за їх працівниками. Все це пояснювалося офіційально заходами, спрямованими на безпеку, в зв'язку з діями іноземних розвідок. Але перед кожним вже маячив колючий дріт концентраційного табору...

...Добре зараз, коли катастрофа висадила райх, коли невідомо куди подівся Борман з своїми погрозами, коли Гімлер ковтнув ампулу з отрутою, так і не встигши встановити особистий зв'язок з американцями, коли... та диявол його забирай всі ті «коли», саме зараз добре озирнутися назад, сидячи в маленькій, проїнятій пахощами нафталіну і мишей, напівтемній кімнаті добродійного пансіонату «Конкордія».

Добре, що зла доля не повернулася спиною до Герстмайєра, а йому пофортунило. Тепер в серці його викременіла та люта ненависть до того загадкового Східного Колоса, який повалив райх, поставив його на коліна.

Герстмайєр знав, що всі свої роки, які він ще буде жити, всі свої знання, а у нього вони є, дарма так висміяв його Вінкль, він віддасть святій боротьбі з комунізмом. Він розумів, що Френк Коллінз не все йому говорить, але саме те, що Коллінз його врятував від зашморгу шибениці, свідчило, що він, Герстмайєр, вартий доларів, у нього є своя ціна, і він ще потрібний. І він ще вірив у те, що перетягне сюди у Мюнхен Румлера, а разом з ним врятує від смерті і голоду людей, знання яких згодяться для звеличення райху.

«Тільки подумати,— жахався Герстмайєр,— що могло бути гірше». Що, якби наказ Гітлера про знищення всіх вчених, які не виконали свого зобов'язання дати йому ту нищівну зброю, якою він нахвалявся перед світом, був би виконаний?

Добре, що, коли Гітлер підписав цей божевільний наказ, вже не було кому його здійснити.

Рупперт Герстмайєр, як впійманий звір, мережив нерівними кроками похмурий покій з кутка в куток і безнастанно гострив лезо своєї ненависті на спогадах.

Над Мюнхеном у цю ніч вирувала злива, наче саме небо прагнуло змити зі стін будинків клапті паперів з численними наказами фюрера. Як виплеснута на суходіл щука, Герстмайер, висунувши у вікно під дощ голову, жадібно ловив ротом вологе повітря, що відгонило тванистим духом застояного болота.

8

Максим Нерчин і Михайло Романов стояли пліч-о-пліч біля Бранденбурзьких воріт і дивилися на похмурі руїни величезного чужого міста, яке нагадувало їм лігво оскаженілих хижаків.

Вітер збивав стовпи рудого пилу над руїнами, терзав білі полотнища над уцілілими стінами будинків. Над рейхстагом пламенів на сонці, яке щедро освітило недавнє поле битви, червоний прапор.

І Максим Нерчин здивувався сам собі. Не було у нього в серці почуття месника, зловтішної радості, коли повз нього пройшов німець з білою пов'язкою на рукаві і, опустивши в землю очі, низько зняв капелюх перед ним і Романовим.

Так, почуття месника було йому чуже і зайве. Йому тільки хотілося спиняти кожного німця і говорити йому:

— Ось до якої катастрофи довів вас божевільний фюрер.

Коли він звірив своє бажання Романову, той заспокоїв його:

— Не турбуйся, вони ще не раз проклинатимуть фюрера і його кодро, але не всі, Нерчин, не всі... Ще будуть клопоти у самих німців, та ще які...

Що ж, Максим Нерчин сам став свідком тих клопотів ще тоді, коли оселився на віллі «Урсула». Господарі вілли зустріли його ні привітно, ані вороже. Вони дотримувалися нейтралітету. Йому відвели велику кімнату на першому поверсі з просторим еркером, що виходив у сад. Перед очима височів фонтан. Праворуч від нього простерся тенісний корт, на якому щоранку і серед дня ганяла м'ячі, часом одна, а часом з партнерами, дочка господаря вілли, голосиста і завжди усміхнена Ірма. Вона і Нерчина стріла усмішкою, ніби вони були давні знайомі, і, простягнувши йому руку, повідомила:

— Мене звать Ірма.

Що лишилося робити Нерчину? Він вклонився ввічливо і пройшов слідом за сержантом Курочкіним, котрий ніс його

валізу і зв'язані шпагатом пакунки книжок — увесь скарб старшого лейтенанта.

Розмістивши валізу і книжки, Курочкін оглянув простору кімнату, стіни, заліплені олеографіями в рамках, написи на серветках, що білили на спинках крісел, на столі і на підвіконнях, і спитав у Нерчина:

— Що це за гасла у них, товаришу командир? Ніби червоний куток.

Нерчин сумлінно переклав Курочкіну вишиті дбайливою німецькою рукою слова побажань доброго відпочинку, корисного травлення по обіді, безклопітного сну і збереження честі, совісті та любові до ближнього.

Курочкін сумнівно похитав головою, висловлюючи цим рухом своє глибоке недовір'я до такої добродійності. У Курочкіна жили в пам'яті інші німецькі слова і діла.

Нерчин звелів йому зібрати всі ті серветки і віддати служниці на кухні. Наказ старшого лейтенанта Курочкін виконав спритно і не без задоволення.

— Так воно буде краще, — рішуче мовив він, ще раз оглянувши стіни кімнати і меблі. Побажавши лейтенанту відпочинку і здоров'я, він вийшов.

...Так почався мир для Максима Нерчина у стінах чужої домівки, на чужій землі, серед чужих людей.

Ніжна зелень на широковітких каштанах, пташиний спів ранками під вікном, блакить прозорого, спокійного неба були теж наче чужі. Почуття якогось відсторонення між ним, Нерчиним, та всім, що його оточувало, не залишало його. Тільки в штабі і тільки серед своїх у казармах або в нововідкритому Будинку офіцера він відчував себе вільно і невимушено.

З часом німці звикали до всього, що сталося на їх очах. І це неважко було помітити хоча б у поведінці господарів вілли «Урсула». Фрау Урсула, ім'я якої було вирізьблено на мармуровому фронтоні вілли, підкреслено приязно відповідала Нерчину на привітання, служниця Бетті від її імені почала щоранку приносити Нерчину у покій каву з печивом. Нерчин настійно відмовлявся, але служниця запевнила його, що забрати все це назад ніяк не може, бо те печиво пекла сама пані, а каву варила фрейлейн Ірма і вони дуже будуть ображені. Нерчин скорився. Пив рідкувату ерзац-каву, гриз не першої свіжості печиво і чув, як за дверима Бетті на весь голос вихваляла, який же то ввічливий їх «гер русішер офіцір».

Коли Нерчин познайомився з господарем вілли «Урсула», він вже дещо знав про її мешканців, по-перше, від балаку-

чого садівника Кобленца, з яким любив посидіти на лавці у садку. Те, що господар хворий і що він відомий професор-математик, Кобленц сповістив з великою таємничістю у голосі, наче видавав державну таємницю райху. В комендатурі про родину професора Румлера Нерчину розповіли трохи щедріше. Що ж, тим більше Максима Нерчина зацікавила неждана розмова з Румлером.

Колись студент Максим Нерчин бачив на столі у професора Федора Архиповича Шульги в Києві книжку Румлера з довгою назвою, яку він так і не запам'ятав. Але Нерчин запам'ятав, що професор Шульга, розповідаючи йому про Менделєєва, ставлячи за приклад його наполегливість, впертість і самопожертву заради досягнення мети в науці, навів численні факти того, як шанують великого вченого у багатьох країнах світу і, зокрема, навів цитату з книги німця Румлера.

Чи міг в той далекий вечір студент політехнічного інституту Максим Нерчин й помислити, що доля колись зведе його з тим німецьким ученим, та ще й у такий спосіб?

Що ж, він мав тепер змогу розповісти професору Румлеру, що знав про нього задовго до війни. Але чи треба було це робити? Такої певності до останньої розмови у Нерчина не існувало. У нього було багато підстав ставитись до Румлера з багатьма застереженнями, бачити в ньому людину коли й не ворожу, то, без сумніву, сторонню.

Рудольф Румлер до свого постояльця з самого початку виявляв своєрідний інтерес. Те, що в поведінці радянського офіцера не було нічого такого, що б підкреслювало його злі наміри, сповнило Румлера почуттям здивованості. Він, що-правда, її нічим не висловлював, але, придивляючись до поведінки Нерчина, до того навіть, як він вітався, як відповідав на запитання, як розмовляв з служницею і садівником, Румлер робив втішні для себе висновки. Коли ж пізно ввечері, сидячи у присадку, він побачив у вікні схилену над столом постать Нерчина, який читав книжку, і це стало повторюватися досить часто, то йому чомусь захотілося зайти до Нерчина і одверто сказати про свої сумніви, які стали вже давно йому мукою.

...Безсоння мучило Румлера. Безсоння і розпачливі думки гнітили його і збивали на манівці. У нього не було ні радника, ні друга. Всіх, кого він поважав і кому вірив, розвіяла війна. Недовір'я і підозра, наче іржа, сточили почуття приязні і доброзичливості в серцях багатьох його колег. Лишилися тільки нашіптування, зітхання й плітки, які павутин-

ням навколо нього, сама, мабуть, не розуміючи того, ткала й ткала Урсула. Що міг він їй звірити? Яку пораду дістати у неї? Коли до «заслуженої катастрофи», як в думках називав Румлер поразку Німеччини, на його обличчі лежала завжди печать байдужості, то тепер її змінив вираз схвилюваності й нерішучості. Румлер став неспокійний, гостро відгукуючись на те, що дратувало його; а виводило його з стану рівноваги геть-чисто все. І сміх Ірми, який здавався йому недоречним, і шепіт Урсули, і гугнява вимова фармацевтичного учня Отто Буша, що залицявся до Ірми, і те, що садівник Кобленц співчутливо, наче з хворим, розмовляв з ним, а найбільш його приголомшувала страшна і всевладна самотність, якої, думав Румлер, він вже не позбудеться ніколи.

Полиці з книжками, портрети Фарадея і Менделєєва на стіні, маска Сократа на підвіконні, погруддя Гете на консолі запиленого каміна були безмовними свідками його самотності і страждань.

Вирішення поговорити з радянським офіцером було для нього не зовсім випадковим, не іскрою, що розпалила вогник щирих визнань, а чимсь значнішим, від чого важило чимало у прийдешніх подіях.

Те, що на обрії, який став світлішати для Румлера, з'явилася зловісна тінь Рупперта Герстмайера, викликало у нього незаперечне рішення; він тепер не відчував навіть і хвилиного каяття за свою щирість з Нерчиним.

Небагато слів було мовлено між Нерчиним і Румлером, але між ними постало, виникло якесь взаємне розуміння, котрому не завадили ні вік, ні різниця переконань, ні погляди, ні все те, що глибоко різнило старого професора і молодого радянського офіцера.

Щось в зовнішності Румлера було для Максима Нерчина вже знайоме, ніби він раніше зустрічав цю виснажену і завжди стурбовану літню людину.

Романов, якому Нерчин розповів про Румлера, мав, можливо, рацію, сказавши:

— Мабуть, у всіх вчених, незалежно від їхньої національної приналежності, є щось інтернаціональне. Я його принаймні згоден поважати хоч би вже за його чесний вчинок. Довести до відома окупаційної влади, що твій синок підлотник і кат, не така звичайна і характерна річ для німця на сучасному етапі.

...Прощання з Румлером вийшло зворушливим, і Нерчин пізніше не раз ще згадував щирі слова, мовлені старим професором. Вони тоді здивували не тільки Нерчина, а змусили

Ірму глянути іншими очима на батька, від якого вже давно не чула вона чогось подібного; що ж стосується фрау Урсули, то вона їх сприйняла як незаперечний доказ непоправної хвороби її Руді.

— Що мені хотілося вам побажати, гер гауптман? — спитав сам себе Румлер, коли Нерчин підвівся з-за столу, на якому стояли чашки недопитої кави і пляшка грузинського вина, роздобута Нерчиним в їдальні гарнізону для такого випадку, як прощання з господарями вілли «Урсула».

Румлер хвилювався. Він поставив обережно келих. Подивився засмучено на Нерчина і, міцно притискаючи долоню правиці до серця, тихо сказав:

— Я бажаю вам, гер офіцер, переконатися в недалекому майбутньому, що стара і славна німецька земля ще багата чесними людьми. Це так важливо для мільйонів німців тепер і в майбутньому, щоб люди у світі повірили нам і щоб не забували, що, крім Гітлера, у нас були Гете і Гейне, Шіллер і Ейнштейн. У вас всі підстави на це не зважати і забути про це,— схвильовано провадив далі Румлер,— але ви не забули. Мій шановний пане, важко вірити, що доля колинебудь зведе мене з вами; я старий, і жити мені лишилося небагато, але я прошу вас повірити мені, що я чесна людина. І я нікуди звідцілья не поїду. Нікуди. Я лишуся тут. Я хочу ще пожити і потрудитися для Німеччини.

Нерчин співчутливо глянув на схвильоване обличчя старого і м'яко зауважив:

— Гер Румлер, ми ніколи не змішували Гете, Гейне, Шіллера і Ейнштейна з фашизмом. І ми ніколи не забували, що у німців були Маркс і Енгельс, Лібкнехт і Люксембург, Ернст Тельман.

Якщо останні слова нічого не пояснювали фрау Урсулі, то вона, проте, добре зрозуміла, що мовлене перед цим Румлером, що він нікуди не поїде, призначалося, мабуть, виключно для неї. Гнів проти Рудольфа стис її серце. Виходило, що всі ці роки він прикидався і байдикував, проїдаючи заощадження? Виходило, що він так зловмисно знущався з неї? Господи, чи не мав рацію тоді Герстмайер, коли з підозрою ставився до всієї історії з хворобою й іншими витівками Рудольфа? Послухати тільки, що зараз він верзе. Майн гот, добре, що тут нема нікого чужого.

Фрау Урсула прикусила губу і, не криючи свого гніву, колола недобрими очима схвильоване обличчя Румлера. Але дарма тишить себе Рудольф. Ні, так не буде. Тепер вона знала, як діяти. Тепер вже він не обдурить її. Хоче він того чи

ні, однаково виконуватиме її волю. Вона тепер доможеться свого. Досить. Лишитися тут, де порядкуватимуть такі, як садівник Кобленц чи новий бургомістр — колишній політичний в'язень Ханеке, що раптово з'явився у Потсдамі? Що тут на них чекає? Що буде з Ірмою? Зрештою, якщо Рудольф став блазнем, нехай гине тут, а вона з Ірмою поїде у Мюнхен. Заклопотана своїми думками, фрау Урсула і не помітила, як Нерчин почав прощатися, і, коли він підійшов до неї, вона, наче прокидаючись від важкого сну, з штучною усмішкою простягнула йому руку.

Ірма замислено подивилася у вічі Нерчину. Її красиве обличчя враз засмутилося, вона не зуміла приховати свого розчарування, що Нерчин так швидко покидає їх віллу, і одверто сказала про це.

Проводячи його до хвіртки, Ірма, ступаючи з ним пліч-о-пліч в ногу, не дуже певно мовила на прощання:

— Можливо, ми ще з вами зустрінемося, гер гауптман,— і тихо спитала: — Ви не забудете мене?

— О ні, фрейлейн Ірма,— ввічливо запевнив Нерчин, потискаючи її теплу руку.— **Все залежить від вас, власне, від того, який шлях ви собі оберете...**

Затуманеним на мить зором Ірма дивилася вслід машині, яка від'їхала від огорожі і швидко зникла за рогом вулиці.

З хмарного неба упала дощова крапля. Ірма відчула її дотик, як ласку.

— Хороша людина цей офіцер,— щиро пролунав за спиною Ірми голос садівника Кобленца.— Думаю, фрейлейн, що він і геру Румлеру сподобався...— Кобленц замовк, глянувши пильно на Ірму, і загадково сказав: — Нову стежку доведеться нам протоптувати. Чи всі зуміємо?

— Буде дощ, гер Кобленц,— зажурено проказала Ірма і неквапними кроками пішла до відкритих дверей вілли. Вона спинилась на порозі. Замислено дивилася на стежку, що вела до хвіртки, яку хвилину тому закрив за собою радянський офіцер.

Ірма зітхнула. Закрила очі. Стояла так, опустивши руки. Наче прислухалася до тиші, сповненої тихого шелесту листя. Про що думала Ірма? Про те, що минуло, чи про те, що буде? Про батька? Сьогодні вперше за багато місяців вона побачила його іншим... Чи, може, обличчя Курта майнуло перед нею?.. Ні, про Курта вона не хотіла думати.

Ірма думала про Нерчина, ім'я якого вона вимовляла по-своєму — Макс...

Пройшов вітер по кущах, зашарудів листям, війнув в обличчя оксамитно і наче безнадійно шепнув: «Все!»

Боляче стислося серце. Ірма розкрила очі. Стелилась вузька стежка до залізної огорожі. Що мав на увазі Кобленц, коли сказав про нову стежку? Що?

9

Над тихою Нерчею, що спокійно несла свої води вздовж пологих піщаних берегів у просторінь бистрої Десни, навесні степові вітри купчили молочно-сизі хмари. Журавлині ключі йшли з півдня рівними трикутниками, і на першій світанковій зорці їх кличний перегук трубно линув з височини. В чагарниках мало свій клопіт ошаліле від весни і сонця після зимового неробства галасливе птаство.

За острівцем, що поділяв і без того вузьке її плесо, річка круто забирала праворуч і так вже й шуміла в берегах, аж до виднокруга. Там, де на синій смузі небо тулилося до землі, берег Нерчі вигравав золотавими виблисками піску, і тут ранньою весною ладнали свої душогубки і саморобні довбанки-човни байгородські рибалки. Смоляний дух плазував над луками, і лелеки, високо піднімаючи ноги, борознили лан, невдоволено позираючи у бік смолокурів. Їм не до смаку був ядучий, важкий дух, що стояв над лугом.

...Отакою і запам'ятала на все життя Нерчу Марія.

Тиха, мрійна Нерча жила в серці Марії міцно. Назавжди. І плюскіт її спокійних хвиль пам'ятали байгородчани, куди б їх доля не заносила. Вона, та тиха Нерча, ім'ям своїм щедро охрещувала не одно покоління байгородчан. Нерчинів у селі було стільки, скільки гніздилося лелек понад нерчинськими заплавами вздовж битого шляху, що в'юнився до виднокруга...

Нерчинів було справді багато, а долю мали вони всі одну. Тільки що різнили Нерчинів доданими вулицею прізвиськами. Щоб не плутали, люди казали: Нерчин-рудий, Нерчин-кривий (і такий був рибалка у Байгороді), Нерчин-партизан (того шанували по всій окрузі, він-то дав сьорбнути солоної водички петлюрівцям да денікінцям!), ще були Нерчини-осташківські (ті, що мали хату біля Осташківських ставків!), а потім був Нерчин-американець... Це вже так називали чоловіка Марії, Софрона, як він подався у мандри за океан шукати щастя...

Одним словом, Нерчинів було з пів-Байгорода. А Шемека-господар — один. Хазяїн. Перед ним ламай шапку так, що аж у крижах болить. Може, змилується Шемека, борг відстрочить. А борги росли, як лобода. Не даси їм раду.

І проте Нерча тільки і була втіхою. Їй одній звіриш свої думки, їй одній своє слово миле скажеш.

Якби спитали Марію, що саме допомагало їй у важкі роки поневірянъ, коли вони разом з чоловіком покинули Байгород і пішли шукати щастя у чужу землю за далекий і страшний океан, то без краплі вагання місіс Нерч сказала б, що саме образок рідного краю, закарбований в серці, був їй надійним і тривким берегом, пускаючись котрого, пірнула вона в життєве море.

З плином часу злигодні та скрута не затуманили того, що таїлося в серці. То був дорогоцінний скарб. Марія прагнула, щоб і син її відчув силу негасного тяжіння до Вітчизни. Колись доля власкавить їх сина. Марія марила, що коли не вона, то син повернеться на рідну землю... Але коли то буде?! Коли?

...Довгі, важкі десятиліття відсторонили той день, коли востаннє глянула Марія на берег Нерчі. І хоч не лишили вони з Софроном там ні палаців, ані скарбів, хоч тільки стіни порожньої хати і обшарпана клуня над убогим моріжком було все їх багатство — бо ж півтори десятини землі давно одібрав у них сільський глитай-багатій Шемека, а проте не раз Марія згадувала на чужині ту хату, і клуню, і моріжок.

Коли надійде старість — любить людина спогади.

Марія, або, як її вже давно прозвали на чужині, місіс Мері Нерч, чи ж «ма Мері», як звертався до неї сусідський хлопчисько Ролл, або місіс Нерч, як величав її поштар Білл, даючи їй у руки газету «Українські щоденні вісті», котру Марія перечитувала від першої до останньої сторінки, любила спогади. В них шукала втіху і знаходила собі розраду у скрутні часи. Вони розвівали смуток на чужині. Вони, ті спогади, ставали незримим надійним мостом через таємниче грізний океан, що проліг між далекою рідною землею і чужиною.

А які сподівання зв'язані були з цією чужою землею? Йшла до неї усміхненою карокою дівчиною, стрункою, із серцем, сповненим віри в прийдешнє. Прийшла... І стрілася з життям, гоїним на поневіряннє, злидні і муки. І стала Марія Нерчина місіс Мері Нерч, невдахою-заробітчанкою.

Чужинське життя понівечило вроду, поклало на рамена тягар злиднів і невдач.

Після довгих поневірянь Софроніві пощастило знайти постійну роботу на одному із заводів «Ерскін Гульд і компанія».

Саме в ту пору, було то вже під кінець війни, покликали до армії Джозефа, який встиг тільки закінчити технічний коледж у Сан-Франціско і збирався влаштуватися на роботу в одній із технічних лабораторій при автомобільному заводі. Від'їзд Джозефа до армії завдав великого горя Софроніві і Марії. Але думка про те, що і Джозеф воюватиме проти нацистів, котрі багато лиха заподіяли рідній Україні, була втіхою Софроніві, який ніяк не міг звикнути до свого американізованого ім'я та прізвища — Стів Нерч, та ще й містер. Сміх один, та й годі.

Тепер, коли вже не треба було посилати Джозефу гроші, Софроніві стало легше із роботою.

Зібравши у Чікаго свої невеликі позитки, що умістилися у старому кофрі та двох пошарпаних чемоданах, родина Нерчів прибула у Річленд, а звідтіля агент компанії відпровадив їх на грузовику у виселок з дивним найменням Пірл-Харбор. Як дізнався Софрон пізніше, його назва, як і сам виселок, народилися невдовзі після нападу японців на Пірл-Харбор, коли компанія тут відкрила кілька збройних заводів і стала набирати робітників серед іммігрантів із Старого світу.

Нашвидку нагромаджені в три тісні вулиці збірні будинки, схожі, як близнята, один на одного, салун «Останній шанс», невеликий табарен «Золотий валет», кілька крамничок, дві таблиці кравців, на яких значилося, що один з Петербурга, а другий найкращий паризький модельєр, аптека, у якій продавали патентовані ліки та напій кока-кола, тютюнова крамниця болгарина Христо Василева, пошта і гараж італійця Джуліо та барвіста бензоколонка з неоновною рекламою, яка з вечора і до ранку прославляла фірму «Стандард ойл», умовляючи всіх мешканців Пірл-Харбора, наче іншої турботи у них не могло бути, купляти бензин і мастила тільки у неї.

Агент компанії привів Софрона і Марію в невеликий будинок. У ньому були дві кімнати, кухня з шафами для посуду, невелика ванна і каналізація. Після чікагських печер стандартний будинок здався Марії палацом. Вона опустила ся на стілець у кухні і заплакала.

Людина кмітлива, агент компанії одразу второпав, де причина тим сльозам.

— Як бачите, містер Нерч,— звернувся він до Софрона,— ви тут господарюватимете, як справжній бос, і місіс Нерч буде вдоволена.

Для більшого ефекту він одкрив кран над раковиною, і дзвінкий струм води блиснув лезом меча.

Софрон зітхнув. Покірно підписав зобов'язання, що він відповідає за цілість будинку і всього хатнього урядження і готовий нести всі матеріальні відшкодування, взяв з рук агента жетон, який віднині був його перепусткою на завод у Річленді.

Так почалося нове життя для містера Стіва Нерча у місті Пірл-Харбор, яке Марія, коли вона з Софроном лишалися на самоті, вперто називала хутором.

Спочатку вони чекали листа від Джозефа, потерпаючи, щоб з ним не трапилось чогось лихого. Лист прийшов через три місяці, після того як вони вже отаборились у Пірл-Харборі і їх тут стали вважати давніми мешканцями.

Джозеф писав, що він без пригод опинився за океаном і тепер служить в окупаційному війську в Німеччині. Він прислав своє фото. З глянцевого невеличкого квадрата картону на батьків дивилося кирпате обличчя ставного сержанта армії Сполучених Штатів. Воно було усміхнене і привітне і наче говорило: «Не турбуйтеся, все буде гаразд». Так принаймні думала Марія, коли не відривала затуманених слізьми очей від фотографії Джозефа.

Час минав. Поступово у Нерчів зав'язалися знайомства. Сусіди їхні були такими ж невдахами — шукачами щастя, як і вони самі. Ті, хто десять років тому, хто двадцять, а хто, як і Нерчин, більше, пустилися сюди, як в країну-казку, де думали здобати достаток, житло і щастя. Що з того вийшло, як збулися їх мрії, промовляло їхнє буття у Пірл-Харборі.

Земляків у висілку було немало. Тут стрів Софрон своїх давніх знайомих, ще коли працював лісорубом у Мічігані, родину Кравчуків з Полтавщини. Швед Свенсон, з яким Софрон колись працював у доках Фріско, тепер був його сусідом через вулицю. Словом, було досить причин, щоб в неділю якихось два долари залишити в скрині господаря салуну «Останній шанс» Боба Харві.

Харві власною персоною височів над стойкою в оточенні шеренги пляшок з міцними напоями і, попихкуючи сигарою, з якою наче ніколи і не розлучався, наливав у чарки ядучу суміш, називаючи її коктейлем «Юність».

— Твоєю «Юністю» пацюків труїти, містер Харві,— примовляв щоразу, випиваючи склянку цього пійла, Свенсон,

— Проте п'еш, Свенсон,— реготав Харві.

— П'ю,— погоджувався Свенсон і підсовував знову спорожнілу склянку.

Вперше за багато років важкої праці в кишені у Софрона завелися зайві центи. Тепер і Марія не перечила, коли раз на тиждень Софрон ішов у салун, щоб пограти у кості та пропустити склянку коктейлю чи, може, віскі. Там, в салуні, був своєрідний конгрес. Харві так і називав товариство своїх постійних відвідувачів:

— Джентльмени сенатори, що сьогодні ви будете пити?

У Харві, крім коктейлів і новин про війну, можна було часом розжитися й на кілька доларів, під невеликий відсоток або заставу, коли вона була.

В неділю в салуні завжди людно. Сюди заглядає і поліцейний інспектор з Річленда, в обов'язок якого входить стежити за порядком у Пірл-Харборі. Містер Шепп прибував на своєму мотоциклі. Витирав щіткою, поданою служницею, порох з черевиків і йшов у салун. Його догідливо низьким уклоном зустрічав Боб Харві, і вони зникали за дверима сусіднього покою. Там Харві давав йому найточнішу інформацію.

Часом в Пірл-Харборі з'являлася машина з таємничого вигляду джентльменом у сірому картатому костюмі, в широкополому ковбойському капелюсі та димчатих окулярах на переніссі. Він спиняв свій мишачого кольору форд біля дверей салуну, і повторювалася та ж процедура, що і під час приїзду Шеппа.

Джентльмен у ковбойській шляпі, як говорили, був агентом ФБР, прізвища його ніхто не знав. Харві на запитання про це давав недвозначну пораду:

— Краще цікався своїми справами, малятко.

О, Харві знав, що кому й коли порадити.

Вечорами Харві включав магнітофон. Він ним дуже гордував і нікому — ні своїй безмовній дружині, ні вертлявій доньці — не дозволяв навіть доторкнутися до нього рукою. Крім лінди, бугі-вугі, самби-мамби й іншої танцювальної музики, у Харві були касети з записами російських, українських, словацьких, польських пісень, які любили слухати і шведи, і італійці, і норвежці, і, звичайно, всі речники слов'янського племені, яких було у Пірл-Харборі чимало.

Софрон, коли його точив смуток, йшов у салун, клав перед Харві на столик кілька центів і просив:

— Постав, Харві, мою пісню.

— О'кей,— не заперечував Харві, згрібаючи спритним рухом долоні нікель у відкриту шухлядку, замикав її і включив магнітофон.

На закурену вулицю вздовж шеренги одноманітних сірих будинків Пірл-Харбора з відкритих дверей салону линула пісня «Реве та стогне Дніпр широкий...».

Софрон, похиливши голову на руки, підспівував. Харві усміхався і в такт вистукував під стойкою ногою. Сивоусий поляк Згурський хрипло проказував речитативом:

— «Сердитий вітер завива...» Ах, матка боска, сердитий вітер, то, прошу пана, неабищизця, вітер.

Чех Іржі Кнофлічек крадькома витирив сльозу. Пісня нагадувала йому далеку Влтаву, Празький Град і стрункі шеренги каштанів на Бубенечах.

Про що думав швед Свенсон, важко було сказати. Він попихував обсмаленою люлькою, і його пооране зморшками суворе обличчя було наче різьблене з мармуру.

Софрон потирив свої голені щокви, торкався вусів, які він запустив останнім часом, і, підспівуючи, бачив перед собою далекий рідний край, який і вривався в його пам'ять зеленим клином просторих луків вздовж берегів Нерчі, на яких народилися, жили і вмирили покоління Нерчинів, чесні і працьовиті мужики, як колись дід Омелян казав. Були вони в давні часи кріпаками і злидарями, та тримали правду в душі своїй несхибно і тримались міцно рідної землі, і тільки він, Софрон, подався у чужі землі шукати кращої долі, спокусився теревеннями Шемякового свояка, що з'явився у Байгороді в капелюсі і окулярах на чорному шнурочку і вихваляв на всі голоси Америку. Він-то і підбивав людей записуватися на еміграцію. От і послухались його і подалися з Марією у чужі землі, аж за таємничий океан. Тільки ступили вони на палубу пароплава, як заштовхали їх у трюмні засіки, наче бидло. Тоді зразу ж і почалися всі кривди і злигодні для Софрона та Марії.

Як сказано у священному писанні, «гіркий хліб подаяння та високі східці чужого ганку». Чисту правду сказано. Скільки часу минуло, як стоїть Софрон на східцях чужого ганку? Вже і для людей тутешніх він не Софрон Нерчин, і в документі не Софрон, а містер Нерч, а син його Йосип зветься по-американському Джозеф. А що змінилося? Може, Джозеф краще побачить? Задля цього і руки свої на порох стер би старий Стів Нерч. Бог тільки нехай милує на війні Джозефа. Не приведи господь, у Японію ще пошлють!

Вже магнітофон іншої пісні грав. Стів Нерч не слухав, пірнувши у важку задуму. Все з думки не сходило давнє минуле, Джо, Марія, мандри на чужині, що густо висріблили сивиною колись чорну, як вороняче крило, чуприну Софрона.

...Що більше минало років, батьківська земля, край рідний ставав ще звабнішою мрією для подружжя Нерчів. Отак вдома, чи в товаристві друзів, чи десь у дорозі, коли шукав роботи, блукаючи від ферми до ферми по присипаних коричневим порохом безлюдних битих шляхах Арізони, бачив Софрон перед очима свою рідну і далеку землю. Не раз дошкульним і безжальним словом картав себе за той легковажний крок, що так круто змінив йому все життя. Але тоді самі злидні погналі. Тільки-но побрався з Марією, тільки намислили звити собі кубло, а біда за бідою посунули на подвір'я. Рік неврожайний, голодний, смерть батька, сап на двох шакапин, які були найдорожчим скарбом всієї родини Нерчинів... Одне до одного, а був він молодий і дужий, веселий та завзятий... А Марія яка то була? Хіба пізнаєш в сивій, завжди засмученій жінці оту струнку, іскристу Марію? Справді, склалося життя, як у пісні, що Марія співає: «А молодість не вернеться, не вернеться вона...» Ні! Таки не вернеться молодість! Якби послухав Павла, може, і не попав би зопалу на гачок до того свояка Шемекового!

— Скільки ж наших помандрувало за той океан за щастям? Чимало. А хто багатієм став, хто щастя знайшов? Чи знаєш ти хоч одного, Софроне?

Віщі братові слова були. А тоді розгнівався на нього Софрон. «Заздриш мені»,— докірливо сказав братові. І досі не забуде Софрон, як Павло засміявся на ті слова.

— Не заздрю, а жалію,— смутно мовив Павло,— жалію, брате, бо хильнеш ти бездонну чарчину лиха на тій клятій чужині.

— А тут що?

— Тут земля своя,— вперто наполягав Павло.

— Еге ж, своя; та, що під нігтями, своя, а поглянь навколо...

Гаряче доводив Софрон Павлові. Справді, навколо земля була поміщика Ханенка, а за смугою лісу, теж поміщицького, слались луки Терещенка, там курили димарі його цукроварень, а тут, у самому Байгороді, глитаї— Шемека, Зубенко, Севрюк— свої землі на сотні десятин лічили. В боргах були у них мужики, як риба у лусці...

Наче в дзеркало долі Софронової зазірнув Павло. Тільки зійшов на чужий берег Софрон з Марією, а невдовзі і війна

почалася. Наймитував Софрон тоді саме у Каліфорнії, на фермі жили з Марією у хліві разом з коровами, коли ж одного ранку господар ферми Джул Робінсон сказав йому:

— Треба поздоровити тебе, Софроне, немає більше в Росії царя, революція...

Ще й тепер, скільки вже років минуло з того ранку, а згадає ту мить Софрон — і серце мліє.

Незабаром Софрон пустився далі в мандри, шукаючи роботи, бо контракт на фермі Робінсона скінчився. Про його батьківщину такі точилися розмови, що від них голова обертом йшла. Тільки що з Марією, сам на сам, і можна було про батьківщину поговорити. А хто тут тебе зрозуміє? Гріха таїть не стане Софрон, в гонитві за куснем хліба часом все забував — і Байгород, і родичів, геть-чисто все. Голод безжальний. Він до всього при звичаїть. А тут ще писали у газетах та оповідали різні люди, що і на батьківщині Софрона страшно коїться лихо, наче земля розверзається під ногами у людей. Церкви палять, попів вішають, їдять з голоду людське м'ясо, такий розгардіяш, що по селах і містах одні вовки бродять...

Коли Софрон оселився у Сан-Франціско, влаштувавшись на роботі у доках, пішло трохи краще життя. Того року народився у них хлопчик, нарекли Панасом, православний священник радив дати інше ім'я — жити вам у Америці, назвіть по-тутешньому. Софрон батюшку не послухався. Хотілося, щоб син ім'я батькове носив. Наполіг на своєму. Та довго Панас не пожив. Невтішні сльози не висихали на очах у Марії. Якби зайвий долар, добули б ліків, не задушила б хвороба сина. Але де взяти ті долари? Навкруг Софрона мешкали такі ж бідолахи безкопійчані, що з різних країн світу, як і він, пустилися у мандри за кращою долею. У них в кишені теж вітер свистів.

Джозеф народився у більш щасливий рік. Хрестив його піп, котрому було однаково, як назвати хлопчика. І з того дня, як з'явився на світ Джозеф, у Марії та Софрона одна мрія: вивести його у люди. Ця мрія дала їм сили витримати всі злигодні, не впасти під тягарем випробувань, які нагромаджувало життя на їхньому шляху.

...Що приємніше могло бути від недільної розмови, коли, плутаючи українську з англійською, за столом збиралися земляки, котрих зла доля завіяла у чужий край? І на чужині здавалося їм, що не така вже страшна убогість панувала у їхніх домівках у рідному краї. Чув Софрон, що навіть існує така страшна хвороба у людей — нудьга за рідною землею.

З власного досвіду Софрон знав, що справді така хвороба є і що ліків від неї немає. Містер Стів Нерч знав це достеменно.

Не раз за недільним столом йшлося, що треба було б на батьківщину вертати. Сказати легко, побажати у думках ще легше. А як здійсниш ту спокусливу мрію? Де ті гроші взяти? Та хіба тільки гроші...

Прокинувшись серед ночі з такою думкою, борсався в тенах гірких думок Софрон, зітхав, проклинав сам себе за те, як легкодухо полестився на звабну казку, що у цій клятій Америці золото на землі розкладено — нахились і бери, аби руки загребуші та торба велика. Софрон потирав спрацьовані, м'язисті руки, які тільки і видряпували з надр землі одні центи, і, щоб не розбудити Марії, виходив на терасу. Тулилися близько один до одного схожі на близнят одноповерхові будинки, в яких, як і Софрон, жили робітники компанії.

В нічній темряві сяяли рясними візерунками вогні таємничих заводів Річленда. Софрон спирався на поручні ганку, який тут називали терасою. Дошки гоїдалися під важкими Софроновими ногами. В сусідських хатах, за темними вікнами, спали такі ж шукачі щастя, як і він. Правду казала Марія, наче зібралися вони на будову вежі вавилонської зі всіх кінців світу: поляки, чехи, італійці, українці, шведи, китайці, турки... Господи! Жив би Софрон в Байгороді над Нерчею, не знав би й досі, які то мови на землі існують. О, багато чого б іншого, злого і страшного, не знав би Софрон. Може, пощастить Йосипу те все обминути. Софрон всю силу свою, все, що міг, готовий віддати для того омріяного Йосипового щастя. Може, не скривдить сина доля!

Після довгих мандрів, здається, щось подібне на достаток усміхнулося Софронові. Щоранку о сьомій виходив він з будинку, поспішаючи потрапити до першого рейсу трамвая. О сьомій тридцять він входив у ворота заводу і через п'ять хвилин вже був у своєму цеху.

В той рік Софрон Нерчин наче виблагав шматочок щастя у жорстокої своєї долі, діставши кращу роботу, за яку платили добрі гроші.

Софронові здалося, що щастя таки не обминуло його на цей раз: і з Джозефа вийшли люди, і от він сам під старість зможе заробити грошей. Може, пощастить виплатити компанії за будинок або ж купити десь клопоть землі, стати фермером, розводити корів, кажуть, що то прибуткова справа, чи, може, там десь ще річка буде якась поблизу, і тоді в годину

дозвілля ловити на живця окунів. А може, тих окунів у Америці нема? Така дрібниця теж непокоїла Софрона.

— А, був би то твій останній клопіт,— махала на нього руками Марія, якій він звиряв свої надії.

Коли сусіда Софронів, швед Свенсон, сказав йому, що робота, на яку вони разом ходили, дуже небезпечна і що, може, краще від неї відмовитись, Софрон розгубився. Як це так? Тільки одержав першу платню — за один тиждень сто п'ятдесят доларів,— і відмовитись. Чи той містер Свенсон з глузду з'їхав?

Свенсон наполягав на своєму. Вони сиділи, попихкуючи сигаретами, на східцях Софронового будинку. В небі далеко за осяяним Річлендом стояла заграва. Там гули цілу добу потужні машини. Наче з самої глибини пекла зводились у синяву гарячі вітрила непогасної пожежі.

— Містер Нерч, а ви звернули увагу, що американців на цій роботі немає? Хіба їм не потрібні долари, містер Нерч?

А справді! Тільки зараз Софрон подумав, що Свенсон має рацію. Крім мешканців висілка, де отаборилися зайти з-поза океану, в той таємничий цех, який розташувався глибоко під землею, ніхто з американців не зголосився іти працювати. Чому?

— Містер Нерч, люди подекують, ніби працювати там однаково, що покласти свою голову в пашу тигрові. Якщо вона вам не потрібна, містер Нерч, то, може, вона ще потрібна місіс Нерч?

Свенсон, попихкуючи люлькою, замовк. Софрон знав, коли Свенсон замовкне, він вже заговорить не скоро. Посидівши ще з півгодини отак мовчки, вони розійшлися. Софрон не став пити, за старою звичкою, чаю, і Марія сполохано глянула на чоловіка. Він без бажання погриз сухий сандвіч і все думав над словами Свенсона. Почуття тривоги обіймало його все більше, чим далі плинув час. І вже не розлучаючись з цим вразливим почуттям, він спускався другого ранку ліфтом під землю, вбраний у комбінезон фірми, перекинувши через плече прилад у сумці, який він і його товариші, під наглядом інженера, одягали в низенькому, але великому, залитому синім сьйвом ламп денного освітлення залі. Тут їх всіх перелічував, відмічав у якомусь списку худорлявий, одягнений у військову уніформу чоловік і по одному пропускав через важкі, оббиті свинцевими листами двері у цех.

Від ламп денного освітлення, яке незвичне було для Софрона, боліли очі, але він чітко і досить справно робив свою справу, яка полягала в тому, що на конвейері до його робо-

чого місця подавалися нескінченним потоком невеликі гостроверхі балони, і Софрон мусив швидким рухом насадити на балон конусну голівку, взявши її лівою рукою з ящика, куди вони (наче хтось безнастанно щедро підкидав їх) падали згори через довгасту рурку.

Руки Софронові були чіткі і спокійні. Він майже не робив помилки, а коли такі траплялися, то хтось незримий повертав тим же конвейером йому той же балон, зробивши на ньому помітку масною червоною фарбою. Якби не слова Свенсона, у Софрона не було б жодних підстав бути невдоволеним чи тримати себе непевно на роботі. Рівно о дванадцятій тричі мигтів на стелі червоний вогник. Конвейер спинявся. Робітники по одному вертали у залу за важкі двері, скидали з мокрих, спітнілих обличчя маски і нашвидку, обпікаючись, випивали по кварталі кави, заїдали її шматком хліба з шинкою. Це був сніданок компанії. І Софрон, якби не Свенсонові слова і, сьогодні з'їв би сніданок з тим же вдоволенням, що і день перед тим. Але попередження Свенсона запало йому в серце. Софрон не міг пригасити в собі почуття страху. Він крадькома заглядав у вічі своїм товаришам, але вони були стомлені, мокрі і похмурі, повелося вже так, що розмовляти між собою не було змоги, перерва була коротка, та й наглядчі і вартові не зводили з робітників очей, вони розмов не забороняли, але й не заохочували до них. Софрон спробував очима відшукати довготелесого Свенсона, та не встиг це зробити. Задзвонив дзвоник, і довелося одягати маску.

Ввечері, повернувшись додому, Софрон без великої охоти пообідав і, пославшись на головний біль, ліг відпочивати. Марія поралась на кухні, ступаючи навшпиньках. Недуга чоловіка її непокоїла. Не траплялося такого, щоб, повернувшись після праці, Софрон не поговорив з нею про Джозефа, чи не розповів якихось новин, чи не взяв би у руки новий номер газети «Українські щоденні вісті», адже там були завжди новини про рідний край, про війну, а сьогодні якраз добрі новини про мир.

Склепивши повіки, Софрон думав: що ж робити? Невже Свенсон має рацію? І що лихого може статися? Коли ж там працювати небезпечно, то видно по всьому, що дирекція піклується про безпеку. Справді, в масці працювати нелегко. Дихати під кінець робочого дня зовсім неможливо. Після того, як скинеш її, то наче і не можеш наковтатися чистого повітря, але ж без маски і в цех не пустять. Та сто п'ятдесят доларів на тиждень — не купка сміття. Ні, Софрон не Рокфеллер, щоб відмовитися зопалу від таких грошей.

До кого податися з своїм клопотом? Хто пораду добру дасть? Розпачливі думки непокоїли Софрона. Сказати б Марії, але не хотілося її засмучувати. Та й серце підказувало, а яку ж пораду дасть Марія? Але ж де взять ті кляті долари? Опинитися б тепер у Байгороді. А що там діється? Чи ж живі Оксана, Онисим? Що Павла в живих нема, дізнався Софрон тільки по його смерті через років п'ять. Довго йшов лист. А прийшов, поплакали вони з Марією. Таки Шемекин синок батькову вдачу успадкував добре, послав Павлові кулю в спину в помсту за розкуркуленого батька. Десь там у Байгороді були у Софрона племінниці і племінники, двоюрідні брати і сестри, але чи хто ще пам'ятає з них Софрона Нерчина, який тепер став містером Стівом Нерчем?! Горе одно, а не містер...

«Нехай тільки грошей підроблю і хоч на останку життя побачу на власні очі землю,— втішав себе Софрон.— Ось приїде Джозеф, дасть добру пораду». Софрон намагався сам себе заспокоїти, не треба більше думати над Свенсоновими словами.

Як дізнався другого дня Софрон, Свенсон від роботи відмовився, але його одразу ж під наглядом поліції відіпровадили разом з родиною за межі Річлендської округи. Так що й не встиг він навіть ні з ким і попрощатися. Цей випадок ще більше змусив Софрона насторожитися.

Тим часом всіляко розповзався погос. Заговорили серед робітників про те, що завод виробляє дуже небезпечну вибухову зброю. Після випадку з Свенсоном, наче виправляючи якусь припущену хибу, адміністрація взяла у кожного робітника об'єкта «Х-28», як стали тепер називати цех, де працював Софрон, підписку, що без дозволу дирекції він не має права залишати території Пірл-Харбора ні після, ні до роботи. Тепер вулиці висілка патрулювали солдати. В'їхати чи виїхати з нього можна було лише з дозволу довготелесого капітана Бівермана, який розмістився у невеликій кімнаті в приміщенні аптеки, що її утримував Італієць Сілоні.

Траплялося дуже часто, що серед ночі військові патрулі владно грюкали у двері і без церемонії освітлювали потужними, схожими на великі сигари, електричними ліхтарями всі закутки в кімнатах, перевіряючи, чи всі мешканці на своїх місцях.

Академік Федір Архипович Шульга часом вірив у прикмети. Людина, яка вже кілька десятиліть своїм впертим трудом стверджувала закони матеріалістичного розвитку сил природи, на подив близьким, приятелям, друзям, не була позбавлена отакої атавістичної примхи.

В ту хвилину, коли Федір Архипович вийшов з машини, плавко поставленої на всі чотири точки, як любив висловлюватися шофер Свирид Сокирко, просто з щілини каналізаційного колодязя випорснув чорний кіт і завмер. Кіт нахабно уг'яв свої зеленкуваті очі у високу постать людини в сірому капелюсі з жовтошкірим портфелем у руці, яка спантеличено спинилася перед ним на тротуарі.

Скориставшись з нерішучості Федора Архиповича, нахаба кіт неквапними лінкуватими кроками перейшов йому дорогу, і Федорові Архиповичу нічого не лишилося, як скоритися фактові і, тамуючи занепокоєння, піднятися на східці будинку президії Академії наук.

Роздягнувшись і розправивши рукою перед дзеркалом борідку, Федір Архипович примружив око і покартав своє відображення у дзеркалі: мовляв, куди годиться людині такого солідного віку вірити у всякі забобони. Сказати б оце зараз президентові академії, він і на сміх підніме. А проте десь там шостим чуттям, як любив говорити своїй дружині Федір Архипович, він, трохи занепокоєний, піднімався по пологих сходах, що вели на другий поверх, де містився кабінет президента.

Він пройшов через невелику приймальню, привітно зустрінутий секретаркою президента, потис з повагою її суху енергійну руку і, супроводжуваний її зичливою усмішкою та словами: «Олександр Олександрович на вас чекає»,— переступив поріг кабінету президента.

З-поза широкого письмового стола назустріч Шульзі піднявся президент академії Олександр Олександрович Богомолець.

Серце Федора Архиповича радісно завмерло. Зволоженими очима він глянув на густо посічене зморшками, стомлене обличчя президента. В його очах мінливим каскадом переливалися знайомі Шульзі веселі іскорки наче стримуваного сміху. Шульга широко ступив до Богомольця, простягнув руки, і вони міцно обнялися та розцілувалися. Одну мить так і стояли: один — кремезний у плечах, ставний, повновидий, другий — сухорлявий, із зламаними важкою хворобою раме-

нами. Чотири роки минуло з того ранку, як у цьому ж кабінеті вони попрощалися, залишаючи Київ.

— Помолоділи ви, Олександрє Олександровичу,— сказав, підсовуючи коробку цигарок господареві, гість, коли вони вместилися поруч на шкіряному диванчику під стіною.

Богомолець взяв цигарку, припалив від сірника Федора Архиповича і, торкнувши пальцями його за лікоть, хитро сковзнув примруженим оком по огрядній постаті Шульги:

— А ви, Федоре Архиповичу, наче схудли. Чи зле вас там годували на Уралі?

— Вважатимемо, що обмін компліментами стався на взаємне задоволення,— пробасив Шульга і, посмикуючи борідку, раптом довів до відома Богомольця:— А я, знаєте, ледве втримався, щоб назад додому не повернути голоблі.

— Це чому ж? Чи, може, вже від академії одвикли? Чи вже з нами діла не бажаєте мати?

Шульга глянув з-під кущавих брів на усміхнене обличчя президента і, випустивши у стелю струмінь густого диму, признався:

— Чорний кіт перед самим під'їздом дорогу перебіг, шановний президенте.

— Треба було повернутися,— докірливо сказав Богомолець.— Як же це ви таку помилку утнули, шановний колего? То ми, медики-фершали, такі вже невігласи, а ви фізики, вам карти в руки, ви-то всі закони природи достеменно знаєте, що, і куди, і як. Чорний кіт — це вже щось по вашій лінії, магнетизм, а може, чого доброго, він випромінює щось небезпечне...

Федір Архипович хмикнув і потер від задоволення руки, долоню об долоню. Він пильно вдивлявся в обличчя Богомольця. Ось він такий же — готовий до жартів і розважливо спокійний, і розмова потекла між ними, наче тільки вчора розлучив їх на короткий час якийсь випадок, а той випадок була довга і страшна війна, і цієї війні віддав Федір Архипович сина. Хоч і вважають, що він пропав безвісти, і нехай вірять у цю байку дружина, а він-то добре знає, що з того стану, який охрещують туманними словами «пропав безвісти», повернення не буде.

Богомолець зрозумів, чому раптом засмутився Шульга. Він дивився на нього, наче давав йому змогу самому, без стороннього втручання перебороти ту розпачливу думу; Шульга відчув це і з вдячністю по хвилиній печальній паузі подивився в очі Богомольцю. А тоді, коли Шульга, опанувавши себе, знову взявся за цигарку, Богомолець тихо проказав:

— Я зв'язався з вищими військовими інстанціями, Федоре Архиповичу, я написав листа в Наркомат оборони про вашого Жено. Хочу вірити, що він живий. А коли він у таборі полонених, ми його вирвемо з обіймів наших «друзів» — американців чи англійців...

Шульга зітхнув і вдячно поклонився Богомольцю. Так вже заведено було у них за всі роки давнього приятелювання; як один, так і другий не любили підкреслено сентиментальних слів, перебільшених виявів вдячності чи шанобливості. І, наче допомагаючи Богомольцеві перейти від особистого до інших справ, Федір Архипович спитав:

— Що ж так швидко союзники «друзями» нам стали?

— Чи ж мені вам пояснювати, вельмишановний колего?

— Полізуть — накладемо, — зло пробасив Шульга, люблячи в хвилини роздратування такі, як висловлювався неодмінний секретар академії, малонаукові формулювання.

— Вам і карти в руки, — повернув неждано на іншу тему розмову Богомолець.

— Тримаю їх в руках, Олександрє Олександровичу. Міцно тримаю.

— А як же чорний кіт, котрого здибали?

Богомолець не витримав власної уїдливості, засміявся, і йому у відповідь розсипав свій басовитий регіт Шульга.

— Так що доведеться вам взятися за інститут, — сказав Богомолець як про вирішену справу. Не чекаючи відповіді, він пройшов до столу легкими кроками, наче не ступаючи по чистих, до глянцю натертих квадратах паркету. Він взяв теку, розкрив її тремтливими пальцями і, перегортаючи підколоті аркуші списаних машинкою паперів, скося заглядаючи в них, заговорив трохи роздратовано, одноманітно, але з властивою йому переконливістю, коли йшлося про важливі справи, в здійсненні котрих він був певний і несхитно тримався свого переконання.

Слухаючи Богомольця, Федір Архипович зрозумів, що в суворі зимові ночі на Уралі, в завихреному лютими сніговіями будинку на околиці заводу, він марив саме про отакий сонячний день. Уявлялося, що ось так сидітиме у кабінеті Богомольця, а той підніме спокійним рухом своєї обережної руки запону над вікном, в якому відкриється захоплююча картина того, ще невідомого, що здатне покликати у свої звабні простори.

І він вірив, і тому з ядуchoю злістю до ворогів, що стільки зла накоїли рідній землі, робив свою, як він був певний, малопомітну, а насправді велику і гідну похвали справу, показав-

ши своїм колегам-вченим, як у грізний час треба і можна теорію поєднати з практикою.

Туди, в уральське місто, приносила пошта короткі листи від Богомольця. З далекої Уфи йшли теплі слова. Оdkриваючи сірі, зовсім не академічного вигляду конверти, Федір Архипович відчував, як з них йому в лице рвався свіжий струмись бадьорого завзяття. Коли дружина, Надія Яківна, вертаючи з роботи у шпиталі, де вона незмінно провела чотири роки евакуаційного життя, працюючи сестрою, тривожно запитувала: «Федю, що ж то буде? Коли ж все скінчиться? Де край мукам?» — він гнівно стукав кулаком по столу, бо сам хотів когось спитати, а тут ще, будь ласка, відповідай, і потрапив перед обличчям у дружини листками Богомольця.

— От почитай, що пише Богомолець, вдумайся в кожне слово, і ти перестанеш хвилюватися та задавати недоречні запитання.

— Йому б не вченим бути, а поетом,— відштовхувала Надія листи Богомольця, які вона і так знала напам'ять від слова до слова, і куталася у пухнасту стареньку хустку.

— Вчений і є поет, і тобі це час зрозуміти,— безжально припиняв розмову Федір Архипович і йшов у свій кабінет, як звалася невеличка кімнатка, завалена євоями креслень і книжками, в кутку котрої пашіла залізна пічка, яку через її властивість диміти і викидати каскади іскор прозвав Шульга «Везувієм номер 2».

...Федір Архипович вертався в Київ з двоїстим почуттям. І страшно було побачити руїни, і кортіло швидше ступити на рідну землю.

Прощання з Уралом теж нелегко далось. Як не кажи, чотири роки життя. Він заземлився всіма живими проводами, як сказав на прощальному обіді у директора заводу Горюнова. Коли йому і дружині вручили постійні безтермінові робітничі перепустки на завод, то ледве втримався, щоб не сказати: «Лишаюся у вас, товариші. Як собі хочете, лишаюсь».

А сказав би, то лишився б. Шульга слів на вітер не кидав.

Інженери і майстри, конструктори і лаборанти тісно тулилися за довгим столом у заводській їдальні навколо Шульги. Він гнівно спинав надмірно велеречливих промовців, і коли зажадали від нього слова, Федір Архипович встав і сказав:

— Тепер ви мене хвалите, а коли приїхав, напевне думали: і чого цього академіка завіяло у наш край? Не перечте. Знаю. А що знаю, скажу. Та і я про вас не дуже високої думки був. А попрацювали, полаялись, поскубли один одному чуби, бачи-

те, директор ваш аж лисий став, а я ще ні...— запустив п'ятірнею руку в зачіску, скуйовдив сиве волосся, посмикав борідку, ніби перевіряв, чи на місці, і спинив владним рухом руки регіт і гамір за столом.— Шкода розлучатися з вами. Сталь варили ми з вами високого гарту, зброю робили таку, що до Берліна достукалась, луна пішла по всій земній кулі, за це вам спасибі, товариші. А щодо порівняння мене з Ломоносовим, як то покривив душею ваш шановний головний конструктор Михайл Степанович, то я йому, щоб віддячити, скажу, що він Фарадей, а у мене з Ломоносовим спільне хіба те, що, як і він, колись і я пішки з села пішов вчитися у місто, а більше спільного між нами нема. Мені повірте, я краще знаю.

...В дорозі до Києва Шульга все думав: приїду, зустрінуся з Богомольцем, для сміху одразу розповім, як мене з Ломоносовим порівняли. Та чимало думок під перестук вагонних коліс виникало, в'юнилося і тануло серед нових в тій не короткій, але тривожно-бажаній і давно виплеканій у довгі безсонні ночі за роки війни дорозі до рідного дому.

Крадькома позирав він на дружину. Тільки міцніше стискав час від часу їй руку, словом жодним не обмовившись. Знав, як тільки заговорить, не витримає і заплаче.

...І все було, як уявлялося.

Неквално розгортав перед ним Богомолець свої захоплюючі плани і наміри. На окремих острівцях з пошматованим військовою грунтом доведеться зводити нові і далеко потужніші будови наукових інститутів. Пораненій країні, народові, що так багато вистраждав, понівеченій рідній землі наука повинна була дати не тільки ті ліки, які загоюватимуть глибокі і страшні рани, що їх завдала війна, але треба, щоб наука допомогла зробити такий стрибок у майбутнє, щоб знову раділи друзі по світах і захлинались від заздрощів та безсильства недруги...

— Енергія, енергія в незліченній кількості потрібна нашій Вітчизні,— Богомолець відклав набік теку і, стискаючи в руці руркою папери, котрі щойно перегортав, сів у крісло навпроти Шульги.

— Атом,— не то питаючи, не то стверджуючи щось своє, сказав, мрґжачи повіки, Шульга.— Він здатний дати таку енергію. Атом!

— Атом,— підтвердив Богомолець і, потираючи вкриті вузлуватими жилами руки, додав: — Той самий атом, про який так щедро і так плутано базикають у їхній пресі. Той самий, в надра котрого ви вторглися, колего, ще перед війською.

Він кивнув головою в бік вікна, і Шульга, усміхаючись, дав зрозуміти, що йому цілком ясно, про що говорить президент академії.

Що ж, і він не раз в ці роки вертався до того загадкового атома. Можливо, коли б продовжене, як того прагне Богомолець, пересічно до ста років було життя, то невтомні Бутлеров і Менделєєв таки докопалися б до всіх таємниць того загадкового атома.

— У них на думці тільки атомні бомби, тільки смерть і руїни,— Богомолець сумовито глянув на Шульгу, і той добре зрозумів, про кого йдеться.— А ми живемо іншою турботою. Іншою,— підкреслив він.— І нас ніхто не залякає. Днями, Федоре Архиповичу, була у мене розмова в нашому ЦК. Про плани наші розмовляли, про шукання наших дослідників,— пояснив Богомолець.— Скажу вам, люблять нас, учених, в нашому партійному штабі і чекають від нас багато. Нам підказують: все для мирної праці, для накопичення найпотужнішої енергії, яка допоможе народові зробити стрибок у прийдешнє.

Очі у Богомольця заіскрилися, наче розгладив хтось незримо доброю рукою численні зморшки на чолі.

— І ми з вами,— провадив він далі,— мусимо це зрозуміти і акумулювати тут,— він легеньким рухом руки доторкнувся до серця,— тепло довір'я до нас народу і партії. Мирний атом! Це ж прекрасно. І нашим вченим дано все, щоб примусити енергію розщепленого атомного ядра служити мирній праці. І ми все зробимо, друже мій, все зробимо, щоб довір'я партії і народу стало нам невичерпним джерелом наших сил, прагнень. Адже вчені землі нашої радянської — люди вперті і вміють дерзати. Адже так, Федоре Архиповичу? — спитав Богомолець, глянувши тепло в очі Шульзі.

— Тільки так,— мрійно проказав Шульга,— тільки так і не інакше. Я готовий. Хоч зараз в лабораторію. Віра в сили людини для мене більше, ніж ходовий вітер вітрилові корабля... Віра — це кремінь, який у темряві висікає непогасні іскри...

— От бачите ж, друже, бачите, які перед нами грандіозні завдання. Які нас чекають весни! — тихо сказав Богомолець.

Одну мить він мовчав, замріяно позираючи перед собою, наче зайнятий тільки тим, що стежив, як тануло під стелею кільце цигаркового диму.

Думки Шульги стрибнули далеко за стіни академії, вони ввели його через темний, похмурий коридор у білостінну лабораторію, заставлену столами, на яких струнками рядами

шикувалися дослідні прилади. Він навіть почув тонке і уїдливе тремтіння потужних стабілізаторів і клацання чутливих лічильників.

— Щоб був мир і щоб був спокій на землі,— сказав Шульга,— треба-таки зануритись мені у той атом. Треба! Треба! — він твердив це собі, немов у відповідь комусь, хто хотів відвернути його увагу до чогось стороннього, і раптом спитав: — Ви вважаєте, у них була потреба кинути бомбу на Хіросіму?

Гнівом спалахнули очі у Богомольця. Він рішучим рухом руки розсік повітря і твердо проказав:

— Господи, це ж канібалізм, якому немає і ніколи не буде виправдання.

— Не буде, Олександрє Олександровичу. Ні, ніколи не буде,— погодився Шульга.— Я гадаю, що, кидаючи бомби на Японію, вони прагнули залякати і нас.

— Але ми...— почав Богомолець, хитро блиснувши очима.

— ...лякані,— весело підхопив Шульга.— Ой, ще як лякані, та, проте, не перелякані, бо й у нас руки не порожні.

— Тепер ви розумієте мене, Федоре Архиповичу, ми не можемо гаяти жодного дня. Ви тільки поцікавтеся, які грандіозні роботи провадять фізичні інститути Всесоюзної Академії.

— Там і наш вклад немалий,— зауважив Шульга, згадавши якусь схоластичну суперечку, котру вели у цьому кабінеті за кілька років до війни про точні науки, і як тоді на подив всім відомий мікробіолог Проташний став дорікати математикам та фізикам за їх теоретичні шукання. Він вбачав у цьому відрив від практики життя і обзивав їх схоластами.— А згадайте, Олександрє Олександровичу, називали ж нас деякі схоластами, дорікали...

— Я думаю, що Проташний визнав свою короткозорість,— засміявся Богомолець, одразу зрозумівши, на що саме натякає гість.

— Гм, у них, як немає чуми чи холери, то, виходить, і спочивай на лаврах...

— Е ні, шановний колего,— покивав пальцем Богомолець.— Згадайте Заболотного.

Шульга знизав плечима.

— Енергію, дешево і в необмеженій кількості,— він повторив слова Богомольця, підводячись з канапи і стискаючи руки в кулаки, наче вже готовий кинутись у бій.

Спинившись біля вікна, Шульга визирнув. У дворі кілька шоферів у комбінезонах клопоталися біля машин, вимашенний хлопчисько в червоноармійському кашкеті, збитому на-

бакир (вколола думка про Женю), натягав покришку на обід колеса і високим голосом співав пісню про трьох танкістів; дівчинка у картатій спідничці бавилася під кущем бузку, намотуючи і розчісуючи гребінцем зачіску ляльці...

Все було мирно і тихо, наче не було ніколи страшної завірюхи війни.

Наче в цьому подвір'ї ніколи не ступали двоногі звірі — фашисти.

— А що тут було «при них»? — раптом спитав Шульга, одвертаючись від вікна.

— Не знаю,— Богомолець зрозумів, хто це «при них», і знизав плечима,— сам цікавлюсь, а справ стільки, що про це і спитати забуваю. Одне знаю: треба, як після морової п'єсти, і після «них» добре землю нашу продезинфікувати.

— Ваша правда.

Шульга зітхнув і мрійно проказав, спираючись руками на край столу:

— Ішов до вас, думав, скажу: «Шановний президенте, вирішив всі сили тепер віддати на виховання молодих спеціалістів, хочу вчити майбутніх інженерів». Постарів я вже, горе зламало багато в мені того завзяття, яке ви схвалювали, мій друже, а послухав вас, відчув — не ті наміри мав, одними лекціями мало зробиш... Мало!

Богомолець, прикривши віями гарячий блиск очей, задоволено хмикнув:

— Ваша правда. Нам, старикам, треба тепер молодими бути...

— А що, будемо! — рішуче погодився Шульга.— Будемо, і молодь нам заздритиме, слово честі!

Шульга сів знову на канапу, запустив руки за борт піджака, дістав записну книжку у цератовій палітурці, розгорнув її і простягнув Богомольцеві.

— Думав я про майбутнє, Олександрє Олександровичу. Прочитайте сію цидулку і переконайтесь, будь ласка, що член підлеглої вам академії Шульга і про мир думав, коли на війну працював.

Богомолець одяг окуляри і, притримуючи двома пальцями записну книжку Шульги, заглибився в неквапливе читання, обережно гортаючи списані косими літерами сторінки.

Переплівши пальці рук і підпираючи ними підборіддя, Федір Архипович Шульга відчув себе в цю мить тим студентом Федьком, котрий, поклавши перед грізним професором матрикул, хоч і добре підготувався до екзамену, але мусить пильнувати себе, бо несподіванки, гострі і безжалні, чатують на

нього, і він вже, як і інші студенти, бачив їх народження у веселих очах професора.

І перед ним в ці хвилини встала в уяві та заметільна уральська ніч, коли, змучений безсонням, він, накинувши на плечі ватник, сидів біля «Везувію номер 2» і дивився, як язички вогню обсотували березові полінья. Спостерігаючи, як незліченний потік іскор виникав і танув у ненаситному череві «Везувію», він в думках вернувся до того дня, коли йому здалося, що таємниця уміння приборкувати безладний і нерозгаданий рух найдрібніших часточок odkривається йому. Ось ще зусилля мислі, сміливий стрибок у невідоме,— будуть знайдені запобіжники, що знешкодять злі духи, сховані у скрині Пандори.

Гула за вікнами хуртовина. Голосистий вітер кружляв у простороні теж міради часточок, і то, на подив поетів, був не стихійний вихор, а рух, точно визначений законами природи, як і ця начебто безладна гра іскор в кратері його «Везувію».

В ту ніч дерзновенна думка сповнила серце вірою: він стоїть на доброму шляху. Іти навпомацки Шульга не вмів. Та й наука, чиста і справжня наука, яка не любить словесної еквилібристики, а визнає тільки прозорість мислі, вимагає певності і кришталевої ясності. Далеко заглянув у прийдешнє в ту ніч і побачив стежку Федір Архипович Шульга до оволодіння таємницею вивільнення і використання енергії атомного ядра. Саме те слово «Атом» з великої літери було для нього живою, мудрою і складною істотою, котру багато вчених відкрили киреєю таємничості, хоча істиною було те, що джерелом енергії самого Сонця була ядерна реакція, під час котрої звільняється та таємнича атомна чи ядерна енергія.

Одно із кілець ланцюга тієї реакції Федір Архипович, схилившись над пічкою, тримав в ту ніч міцно у своїх руках.

Не було під руками ні лабораторії, ні приладів, але це не завадило здогадці шукати для себе виразного обґрунтування, і він, схилившись над записною книжкою, стримуючи якусь нетерплячість, занотовував ті думки, які так просто осінили його в ту ніч.

Вони не полишали його ніколи, або, краще сказати, він не міг позбутися відчуття, що несподівано здивався з тим важливим явищем, яке становить не тільки для нього особисто важливу віху, а матиме значення, що вийде за коло інтересів звичайної наукової гіпотези.

Даючи в руки Богомольцю оцей плід довгих своїх роздумів і турбот, він зробив це, звичайно, не без наміру, бодай

отак, зненацька, розпізнати на обличчі свого вимогливого і щирого друга, який ніколи не приховував від нього правди, навіть коли вона була гіркою, той вираз, котрий не обманув би його ніколи. Так чи не так. Хоча він і розумів, що суто специфічна суть не може бути досягнута за якісь п'ятьдесят хвилин, але зерно ймовірності розпізнати можна було.

Богомолець закрив записну книжку і, підвівши зацікавлений зір на Шульгу, з докором проказав:

— А ви, Федоре Архиповичу, хотіли тільки вчителювати. І могло вам отаке запаморочити голову. Адже те, що я, дилетант у чистих науках, встиг второпати у вашій, як ви кажете, цидулі, воно ж те саме, над чим ламаємо голови, як би сказав один наш колега, списи.

— Виходить, ви вважаєте, що варто?

Шульга нахилися вперед, поклавши руки на бильце крісла, в якому тонула сухорлява постать президента.

— Я думаю, що віднині — це ваше головне і першорядне завдання.

— Тоді ми ідемо до мене обідати, — заявив з незаперечною рішучістю Шульга. — Це треба замочити.

Богомолець засміявся.

— З однією умовою?

— Якщо йдеться про зубрівку, вона у Надії Яківни завжди у запасі.

— Це поза всякими умовами, але я проти того, щоб ми поїхали. Ходімо пішки. Сподіваюся, ви не заперечуєте?

...Володимирська вулиця, якою вони неквапно ступали пліч-о-пліч, була сповнена в цю годину пішоходами. Багато стрічних звертали увагу на двох літніх людей, котрі з неприхованою цікавістю озиралися навколо.

Легенько постукувала по пощербленому асфальту тротуару сучкувата палиця в руках Богомольця.

Біля газетного кіоска хлопець і дівчина роздивлялися листівки з портретами кіноартистів. Притулившись плечем до стінки кіоска, на якій білів аркуш паперу з написом «пофарбовано», громадянин в окулярах жадібно читав газету. Трохи оддалік, біля візка з газованою водою, вишикувалась черга. Шульга знизав плечима. Мир входив у свої права буденним способом, хоч за два квартали звідціль лежали руїни Хрещатика і вулиці Свердлова.

Підвищуючи голос, щоб пересилити брязкіт трамвая, що, переповнений, мчав вулицею, Шульга, взявши за лікоть Богомольця, сказав:

— Не можу звикнути до думки, що цією вулицею ходили фашисти. Не можу уявити собі, що всі ми скоро забудемо...— а що саме, він не договорив і роздратовано махнув рукою, немов відганяв від себе невтішну думку.

Кілька зустрічних у військовому та цивільному відступили в сторону, даючи їм дорогу. Дехто пізнавав їх. Незнайомі привітно віталися. І академіки шанобливо піднімали капелюхи, схиляючи голови. Вони перейшли через бульвар і опинилися в Шевченківському паркові.

Біля бронзового Шевченка бавилися діти. На лавках гомоніла молодь. Веселий сміх плюскотів над газонами. Жінки у синіх фартухах проривали на грядках квіти. З височини постаменту Тарас Шевченко стежив за всім, що діялося в парку, і ховав вдоволений усміх у вуса.

Шульга і Богомолець присіли на краю лавки, на другому кінці котрої розмістилося двоє молодиків, тримаючи перед собою на колінах натовкмачені книжками і зошитами шкіряні польові сумки.

Якийсь час, замислившись, мовчали. У кожного своє. Свої турботи і клопіт.

По праву руку, обкурені пожежею, зяяли проваллям порожніх вікон стіни університету. Шульга прикусив губу. Ядуча злість підкотилась до горла, перетнула дихання. Скільки разів піднімався він отими пощербленими сходами, поміж струнких колон? Він зітхнув і як про щось давно вирішене сказав:

— І все-таки, Олександрє Олександровичу, від викладання я не відмовлюся. Це була б недозволена розкіш — в наш час віддавати всі сили своїй роботі. Погляньте на молодь і на стіни нашого університету, поїдьте, подивіться на мій рідний політехнічний...

— Я їздив туди, — коротко зауважив Богомолець.

— Ну от, то хіба ж я можу забути про молодь?

— Якщо вам не буде важко...

— Мені? Що ви?! Коли двічі або тричі на тиждень бачиш перед собою десятки поглядів, у яких кипить цікавість і гарячкова нетерплячість, бажання пізнати нерозгадане, то сам мимоволі набираєшся отієї сили, немов доторкуєшся до животворного джерела.

— Ви справді поет! Признайтеся, чи не писали ви колись віршів, чи, може, і зараз є такий гріх? — примруживши око, Богомолець лукаво засміявся.

— Я не писав. Ні. А от Жєня мій писав. — Хмарка набігла на очі Шульзі. Спогад торкнувся невігойної рани. — Писав, може, був би поетом, а став пілотом. Та що я кажу? Від вій-

ни професія не може захистити. Обов'язок перед Вітчизною. Ви мене розумієте. Але пропав безвісти, може, то не смерть, а полон. Полон — це муки, тортури, поступове умирання, а може, він не витримав? Може, він відступився? — В голосі Шульги забринів відчай. — Ви розумієте, може, вони зламали, і він став відступником? Я цього не кажу дружині, але я часто думаю про це, і воно найбільше мене мучить. Найбільше.

Шульга, посмутнівши, замовк, розгублено розвів руками.

В цю хвилину офіцер, що проходить по алеї, де сиділи Шульга і Богомолець, поглянувши у їх бік, вражено спинився. Обличчя його засвітилося радістю.

— Федоре Архиповичу! Дорогий! — схвильовано вигукнув він.

Шульга підвів голову, вдивляючись у офіцера, що стояв перед ним.

— Не пізнаєте, Федоре Архиповичу?

— Стривайте! Господи, хвилинку... Що ж це таке?

Але й хвилини не минуло, як Федір Архипович Шульга з рвучкістю, невідповідною його віку, підвівся з лавки і, широко розкинувши руки для обіймів, радісно заговорив:

— Нерчин! Максим Нерчин! Ото зустрічі!

— Я самий, Федоре Архиповичу, — ледве встиг відповісти Максим, потопаючи в обіймах Шульги.

Шульга підштовхнув у бік Максима і проказав:

— Мабуть, ніколи і не бачили живого президента академії, от він перед вами, Максиме. Знайомтеся, Олександрє Олександровичу, з моїм колишнім студентом, — звернувся Шульга до Богомольца.

Богомолець підвівся і привітно відповів на гарячий потиск руки офіцера.

— Сідайте з нами, — запросив він Максима.

Максим подякував і почекав, поки Шульга і Богомолець сіли, а тоді вмовився поруч.

— Ах ти господи, ну й презент для старого! Я, признатися, згадував днями про вас. Одну тільки листівку прислали за весь час. Не годиться так.

— Зате з Берліна, Федоре Архиповичу, — виправдувався, червоніючи, Нерчин.

— Тільки це й полегшує провину. Тільки це. Що ж, до генерала дослужилися?

— Капітан запасу, — наче рапортуючи, чітко відповів Максим, — і хочу проситися під ваше командування, Федоре Архиповичу, на ваш фронт.

У Френка Коллінза були всі наявні підстави перебувати в доброму настрої. По-перше, сьогодні вранці він дістав повне схвалення своїх дій з уст самого боса. Тільки два слова: «Гаразд, Френк», важили більше, ніж найвищий курс акцій їхньої компанії на біржі Уолл-стріту. Ерскін Гульд не кидав на вітер таких слів. Такі слова, мовлені устами Гульда, важили більше, ніж сто тисяч доларів. Френк Коллінз добре їх чув оце тільки півгодини тому. Посвистуючи, він крутився біля дзеркала у ванній кімнаті, густо намілюючи повні щоки пінявим «Пальмолівом», і став думати про другу причину, яка дозволить йому перебувати в стані рівноваги і втішного спокою ще деякий час.

Вчора йому пощастило вирвати, як він у думках висловлювався, хоч розумів, що це слово було вже занадто міцне для характеристики його вчинку, але все ж він вирвав з пазурів військової прокуратури два десятки німців, які працювали на війну, власне, дали Гітлеру ту зброю, за допомогою якої довгий час нівечили німці лондонські квартали, обернувши їх в руїни. Тепер всі ці Герстмайери, Зоренгофи, Бройзіги, Зуппе будуть спокійно працювати на користь боса, і все це зроблено так, що комар носа не підточить. Під комаром Френк розумів заподадливого представника військової прокуратури містера Харді, який невідомо з яких причин, як на думку Коллінза, значно перебільшував сам в своїх очах провини німців і, звичайно, свої права та свою вагу. Але і ця перешкода була усунута. Імена потрібних вчених зі списків воєнних злочинців були викреслені назавжди. Шукай тепер вітра в полі.

Через кілька хвилин пив каву і посмоктував сухарі. Френк дотримувався дієти; зайві двадцять кілограмів треба було скинути. Серед справ і клопоту Френк не забував заповіді свого лікаря Заака. Адже немарно платив він йому долари.

Френк Коллінз переглянув ранкову пошту, яку приніс йому Смайл. Перебіг очима лондонський «Таймс». Союзники, по всьому видно було, трохи нервували. Занадто вже белькотіли про це кореспонденти «Таймсу». А втім, це не страшно.

В «Нью-Йорк таймс» брати Олсоп в міжнародному огляді ставили сумнівні прогнози щодо майбутніх спільних дій союзників. Наче навмисно під їх чотириколонною статтею вміщено було фото: Трумен, Сталін, Черчілль — сиділи пліч-о-

пліч за круглим столом, а за їх спинами купчилися міністри і радники.

Френк посміхнувся. Добре, що в цьому кріслі праворуч від Сталіна сидить тепер Трумен, а не Рузвельт. Старий вже дуже покvapно, без причин, міняв свій колір. Звичайно, Френк не був такий невіглас, щоб серйозно думати, що Франклін Рузвельт червоний. Це міг твердити тільки божевільний. Але ні Гульду (а виходило, що і Коллінзу), ні іншим босам не могли подобатися деякі факти в поведінці Рузвельта. Тим більше, що їх за останні роки було вже занадто багато.

Поки солдати і офіцери американської армії обмінювалися сувенірами з радянськими солдатами і офіцерами, він, Коллінз, робив свою справу. В коло його інтересів сувеніри не входили. Десятки агентів Коллінза добре попрацювали. Кілька літаків вже перекинули у Нью-Йорк старанно запаковані ящики, повні нереалізованих патентів. Вчора вилетів спеціальний літак, на борту котрого були пасажирами конструктори і винахідники, які віднині повинні були дивитися на Штати, як на свою нову батьківщину. Але для Френка Коллінза ще лишилося чимало роботи, щоб повністю виконати покладену на нього місію. Він не міг і не повинен був забувати напутні слова боса:

— Френк, ви кмітливий хлопець,— в устах боса ці слова важили більше ордена, одержуваного з рук президента.— Я одяг на вас мундир полковника не для того, щоб ви хизувалися ним у всяких табаренах і казино. Кажуть, німкені смачні дівчатка,— дозволив собі пожартувати Гульд.

Бос примружив безброві очі, і його обличчя стало схоже на печений кабак. Френку траплялося спостерігати й інші вирази на обличчі Гульда. Досить згадати, як він зрадив, дізнавшись про наліт японців на Пірл-Харбор. Той Пірл-Харбор був щасливою нагодою для компанії. Френкові теж припав немалий куш. Те, що, посилаючи свого представника в Німеччину, бос спинив вибір саме на ньому, немало лестило самолюбству Френка. Але уявлення про легкість цієї місії було досить необачним.

Про всяк випадок Коллінз був у стані бойової готовності номер перший. У нього був добрий нюх, і піти по брехливих слідах він не міг. Як справжній спінінгіст, він підсікав намічену жертву блискавично і точно. Якщо не вважати на кілька вечорів, проведених за пляшкою «мартіні» у казино «Арізона» в товаристві Брауна — полковника із Сі-Ай-Сі, коли двоє не дуже веселих, але цілком згідливих німкенів

розважали їх, то решту вечорів і днів Коллінз віддавав бізнесу. Окрім інтересів боса, його ще непокоїли власні інтереси. І треба визнати, що Коллінз міг спокійно насвистувати «Ок-лахому», згадуючи саме цю сторону своєї діяльності в окупованій Німеччині.

...Переглядаючи ранкову пошту, Френк Коллінз накреслив собі план дій на весь день. Сьогодні на нього ще чекало дуже важливе побачення з людиною, яка мала ближчим часом очолити військову адміністрацію в американській зоні. З відомостей, одержаних заздалегідь, він знав, що то порядна людина, з якою знайти спільну мову можна швидко, але це не давало підстав Коллінзу ставитись до такої зустрічі легковажно. Платити гроші, нехай вони і гроші боса, ні за що, так би мовити, на дурничку, він не мав звички.

Коллінз дочитав телеграми про курси акцій на біржі. Очі його наштовхнулись на газету, що лежала біля ніг на підлозі. Майнула думка: «Брати Олсон не такі вже короткозорі». Не за горами той час, коли всі ці теревені про спільну мету союзників, про їх єдність будуть розвіяні вщент. Поки що це якась пасторальна казка для різдвятих бабусь і довірливих малят.

Гаррі знає, чого хоче. Вірніше,— Коллінз розсміявся,— Гаррі знає, чого хочуть від нього боси. Гаррі навіть складніше викручуватися, ніж йому, Коллінзу. Коли у Френка є один тільки бос, то у Гаррі їх з добрий десяток, і він мусить крутитися, як тріска в коловерті. Всім догодити було важко. І навряд чи Гаррі зможе догодити всім... Проте висловлена ним в свій час, ще тоді, коли він був віце-президентом, думка, що коли Радянський Союз братиме гору у війні, то Сполучені Штати повинні подати допомогу Гітлеру, а коли станеться зворотне, то треба дати поміч Радам, сподобалася багатьом босам, і саме тепер вона відіграла своє. Сказати правду, вона була до смаку і Коллінзу. Цей Браун з Сі-Ай-Сі знав, що говорить, коли твердив, що з Радами ще доведеться мати клопіт. І чим швидше той клопіт почнеться, тим краще для Штатів.

— Поки ми маємо бомбу, треба поспішати,— сказав Браун.

Дивак. Все-таки він обмежений телепень. Поки? А хіба Ради матимуть коли-небудь атомну бомбу?!

Коллінз навіть засміявся, коли Браун дозволив собі, з сумнівом похитуючи своєю конячою, довгастою головою, здивуватися з легковажності Френка. А втім, хіба розбереш ті Ради? Френк пригадав, скільки прогнозів про швидке падіння Москви чув він в свій час. А що ж сталося з тих запев-

нень? Червоні сиділи у Потсдамі як переможці. Люди Аллена Даллеса базікають, що у червоних був намір іти аж до Ла-Маншу...

Мороз пробрав Коллінза. Ні, такого припустити і в гадці не можна. Ради доведеться посунути назад, в межі їх старих кордонів.

...Цю думку Френк дозволив собі висловити через тиждень, сидячи в кабінеті боса. Гульд схвально кивнув у відповідь головою.

— Я думаю,— сказав бос своїм скрипучим голосом,— що вам, Коллінз, не минути поста державного секретаря.

— Тільки в тому випадку, коли ви, сер, будете президентом Штатів.

Відповідь, мабуть, сподобалась босу. Він постукав пальцем себе по чолу і сказав:

— Для цього у мене більше розуму, ніж потрібно, Френк.

Бос переплів пальці рук навколо колін, нахилився у кріслі, колючи очима повновиде, задоволене обличчя Френка, і став викладати йому таке, що Коллінзові **передбачення** щодо дальших подій **виявилися на диво дрібними і короткозорими**.

Бос, як на думку Коллінза, заглядав наперед років на десять.

...Скоро мине патріотичний шал. Так було після першої війни, так станеться й тепер. Нехай тільки покінчать з Японією, тоді на Сході лишаться Китай і Корея. Треба думати, що в цих країнах для компанії буде досить клопоту. Зиск в доларах бос дозволяв собі охрестити клопотом. Що й казати, в очах Коллінза бос не був позбавлений почуття гумору. Японії рота замкнуть швидко. Одним ударом!

Коллінз знав, на що натякає бос. Два слова, які тепер означали так багато, тоді ще вголос ніхто не промовляв. Навіть в думках Коллінз обминав їх. Тоді настане черга для Рад. Потсдамська декларація — це тільки фікція.

Коллінз звів очі на боса і відчув щось схоже на страх. Обличчя Гульда мало хижий, потворний вираз. В його очах горіла непогасним спалахом така мстива лють, що, здається, тільки зором своїм він міг спопелити все людство. Він вдоволено вискалив ікlistі рідкі жовті зуби. В свої сімдесят років бос зберіг їх і не раз сміявся над вставними щелепами свого адвоката Коллінза. Ці зуби нагадували тепер Коллінзу вовчу пащу.

— Прикиньте своїм, на жаль, не завжди спритним мозком, Френк, прикиньте і зважте всі обставини. Якщо ми не вирвемо

з рук конгресу всю промисловість, що зайнята виробленням атомної енергії, ми поставимо під загрозу всі наші накопичення.

Бос наче вгадав, чим хоче заперечити Коллінз.

— І зважте, Френк, що іти нам зараз в офіційні урядові органи передчасно. Це вже буде досить необачно. Нехай цим крутять всі ці бундючні конгресмени, але за їх спиною незмінно стоятимемо ми. І все це треба підготувати тепер. Бо коли ми почнемо справу після знищення Японії, буде пізно. Гаррі тепер зробить для нас все. Вчора він у мене обідав, Френк.— Бос зняв з борта піджака невидиму пушинку і прогаркавив: — На осінніх виборах ви пройдете в сенат.

Коллінз засовався в кріслі. Вдячна і розгублена посмішка розтулила його повні уста. Бос уїдливо зауважив:

— Не лестіть собі, що ви справді будете вершити державою, Френк, ваші вибори влетять компанії в копійку.

— Але ви знаєте, сер...— лише спромігся спантеличено пробурмотіти Коллінз.

— Я знаю. І тому я кажу, що треба вас просунути в конгрес. Як там, у вашому Кентуккі, ви могли б за щось зачепитися? А втім, це не важливо,— одмахнувся бос сам від свого запитання.— Важливо інше. Після виборів ми проведемо вас головою комісії.

— Якої? — нетерпляче випалив Коллінз.

— Якої? — перепитав Гульд і засміявся.— Чи ж вам запаморочило, Френк? Невже я мушу ще втлумачити вам, яку комісію ви очолите?

— О сер! — тільки знайшовся Коллінз.— Я розумію, сер.

— Зійшли з небес на землю! А тим часом візьміться за справи, Коллінз.

Цих слів було достатньо, щоб Коллінз з головою пірнув у нові справи, здійснення котрих поклав на нього бос. Небагато потрібно було Коллінзу часу, щоб переконатися, як вірно бос оцінив існуюче становище і наскільки реальні були його далекосяжні плани. Ті кілька місяців, що Френк Коллінз провів у Європі, начебто змінили темп роботи багатьох компаній, і ті розмови, свідком котрих став Коллінз, свідчили, що ділові кола занепокоєні, як би мирні настрої не змусили скоротити і загальмувати виробництво атомних бомб і настроїв в конгресі не набрав такого характеру, що міг би негативно вплинути на ріст виготовлення тих матеріалів, які безпосередньо йшли на війну і дали багатьом фірмам, в тому числі «Ерскін Гульд і компанія», величезні прибутки. Яки-

ми числами вимірювалися ті прибутки, Френк Коллінз знав добре.

Знайомий конгресмен з комісії по розподілу військових замовлень, якого Коллінз відповідно до доручення боса «промацував» у окремому кабінеті ресторану «Уоллдорф-Асторія», після кількох пляшок старовинного французького вина і недвозначних натяків на можливість придбати за чверть ціни акції нафтової компанії, які через місяць дадуть чистих п'ятсот відсотків прибутку, розповів Коллінзу чимало втішного.

Йшлося, головним чином, про те, щоб виборці не розхолоджували свого воєнного запалу.

— Тільки відпусти важіль, і вони справді зрозуміють, що про війну не треба думати. Правда, це не так легко, містер Коллінз, мало хто в Америці вірить, що комунізм для нас — реальна загроза. Та незабаром сер Уїнстон Черчілль приїде до нас і дасть цьому реальні докази.

— Чому Черчілль? — Коллінз щиро здивувався. — Хіба не Еттлі тепер господар становища у Британії?

— У Черчілля більше аргументів для цієї справи, він не раз був битий комуністами, — конгресмен засміявся, задоволений власним дотепом. — Якщо хтось думає, що Еттлі чимсь від нього різниться, той помиляється. Хіба що у Еттлі більше хитрощів. Але ціна їм одна.

— Я б зараз за них не дав і десяти доларів, — мовив весело Коллінз, коли сам метрдотель підкотив столик на коліщатках, на якому в срібному посуді парувала смажена.

Коли ж стали подавати каву, для Коллінза ситуація була зовсім ясна. Можна було, власне, залишити сп'янілого і балакучого конгресмена, але обов'язок ввічливості не дозволяв Коллінзу зробити щось подібне.

— Якби спитали мене, — признався конгресмен, потягуючи лікер, — то я б не став робити цього процесу в Нюрнберзі. Серед цих німецьких генералів є непогані хлопці. Вони ще нам згодяться. Постривайте, містер Коллінз. Ви побачите, що ці хлопці придатні до роботи. Шкода, як їх перевішають. Це буде вкрай негуманно.

Щось схоже на патріотичне почуття примусило Коллінза сказати:

— Але, сер, вони ж стільки зробили зла Європі. А нам?

— Коли б Рузвельт був далекоглядніший, він міг би з Гітлером домовитись.

Для Коллінза такі слова були новиною. Кілька місяців тому, коли він виїздив у Європу, так одверто про такі речі тут не дозволяли собі говорити.

Заручившись підтримкою конгресмена щодо передачі ліцензії на виробництво нового виду зброї, Коллінз попрощався з ним, провів його до дверей і повернувся за свій столик. Спритні офіціанти встигли за кілька хвилин прибрати посуд, і чашка свіжої кави знову стояла перед Коллінзом.

Йому хотілося побути на самоті, щоб спокійно обдумати все, що він почув, і підсумувати те, що пощастило зробити. Завивання саксофонів і оглушний перестук барабанів мало заважали йому. Навпаки, джаз, який казався на естраді, і оголена співачка, знайома Коллінза — Доротті, ціна якій зростала щодня, наче вона була не жінкою, а пакунком добре забезпечених акцій, допомагали Коллінзу перетравлювати не тільки смачний обід, але й все, що він почув від балакучого не в міру конгресмена.

Задоволений собою і всім, що навколо точилося, Коллінз послав невеличку записку Доротті і, діставши від неї відповідь, залишив зал ресторану.

Вдома Коллінз застав приемне і невелике товариство. Місіс Коллінз сьогодні приймала гостей. Це був її четвер, і його, як поведлося, прикрашали подружжя Хемфер, співак з «Метрополітен-Опери» американізований чех Седлачек, художник Інгерсол і видавець Заукель з дружиною.

Місіс Коллінз захоплювалася мистецтвом. Все життя вона мріяла, щоб у неї був справжній салон. В ті часи, коли їй доводилося виступати у досить сумнівній репутації вар'єте «Какаду» в Кентуккі, звідки її забрав Френк, тоді ще тільки початкуючий адвокат, вона сама собі не вірила, що її мрія колись-таки справдиться. І коли Френк став правою рукою боса Ерскіна Гульда, салон для місіс Коллінз перестав бути тільки мрією.

Коли Френк з'явився на порозі прозорої, в стилі екстра-модерну зали, прикрашеної квітами і сповненої безладного гамору і сміху, всі його весело і з підкресленою широкою повагою привітали. Френк поцілував Кет у щоку, вмовився в середині інтимного кола друзів Кет і одразу ж був підданий перересному вогню запитань, які дощем сипались на нього.

Видавець Заукель почекав, поки всі вичерпають свої інтереси, а тоді, коли вщух безладний гомін, наче заповнюючи паузу, дозволив собі висловити припущення, що містеру Коллінзу, мабуть, таки осточортіли всі розмови про війну, йому, як полковникові доблесної американської армії, буде що розповісти не тільки в такому товаристві, але і в більш широкій аудиторії, і він, Заукель, готовий хоч в цю мить підпи-

сати угоду з містером Коллінзом на книгу спогадів про війну. Така книга буде справжній бестселер.

— О Френі, ти мусиш,— закотила під лоба очі Кет, лащачись до Коллінза.

— Спогади? — перепитав Коллінз.— Ні, містер Заукель, спогади — це не мій бізнес.

Слова Коллінза, наче найвишуканіший дотеп, були зустрінуті схвальним сміхом і оплесками.

— Коли ми покінчимо з більшовиками,— мовив бундючно апоплексичного вигляду містер Хемфер,— отоді можна буде писати спогади.

— Дозвольте,— розвів руками Седлачек,— але вони наші союзники?

— У Фауста був союзником Мефістофель!..— прогарчав з свого місця Хемфер.

— У всякому разі,— сказав багатозначно Коллінз,— шановні місіс і містери, для вашої втіхи мушу сказати, що війна ще не закінчена. Навіть якщо мовчать гармати, то це ще далеко не мир.

— Ви маєте на увазі **Японію, сер?**

Хемфер примружив око, зтягуючись сигарою.

— Я не забув Японії,— зауважив Коллінз.— Це було б легковажно з мого боку. Я пам'ятаю Пірл-Харбор. Вони за це дістануть таку плату, яка їм і не наснитися. Та є дещо, окрім Японії. Але годі про війну. Нехай містер Седлачек нам краще заспіває.

І коли містер Седлачек, недовго опираючись, під акомпанемент місіс Коллінз заспівав арію з «Ріголетто», господар непомітно вислизнув з вітальні, пройшов до свого кабінету, замкнув за собою двері і, схилившись над столиком, де стояв телефон, набрав номер, який він не дуже часто дозволяв собі **набирати**. Але сьогодні був такий випадок, що Коллінз міг дозволити собі таку вільність.

Через цей телефон босу сповіщали **найважливіші** відомості, які він повинен був знати **негаймо**.

— Хелло!

Бос слухав, і Коллінз із старанністю, гідною схвалення, виклав босові всю суть розмови з балакучим конгресменом.

Кілька секунд в трубці було тихо, і Коллінз, коли б він не знав всіх звичок боса, міг би подумати, що той поклав трубку, але Коллінз, недбало колупаючи в носі, чекав і дочекався.

— Я ж казав, Френк, що ви підете далеко.

Коллінз показав босові язика, але голосом, сповненим шанобливості, запевнив:

— До ваших послуг, сер.

— Так от, Коллінз, беріться за справу. Завтра їдьте в Лос-Аламос. Можете покласти в кишеню заводи Бітерваля, вони наші.

Коллінз від подиву ледве втримався, щоб не свиснути. Хапнув-таки бос! І як він не вдавиться таким куснем? І як це Коллінз нічого не знав? Заводи Бітерваля, ото так!

Рипучий регіт розсипався у телефоні.

— Що, Коллінз? Несподіванка? Чого ви замовкли, чи вам заклало?

Доларовий мішок міг собі дозволити такий стиль розмови з своїм головним юристом, своєю правицею. Але як це без його участі він поклав у кишеню такий шмат? Мабуть, розуміючи, що саме зараз мучить Коллінза, бос сказав:

— Це мені подарунок від Гаррі, Коллінзе.

— Поздоровляю вас, сер,— гаряче мовив Коллінз.

— І я вас поздоровляю, Френк, вам роботи тепер не бракуватиме. Ідьте і беріть все у свої руки.

— Слухаю, сер.

— Ну от.

Бос поклав трубку раніше, ніж Коллінз встиг попрощатися з ним, і його слова «о'кей, сер» розтанули у повітрі.

Спантичений, він опустився у крісло. Тепер можна було дати волю своїм почуттям. Не існувало в природі таких лайливих слів, які в ці хвилини він в думці не жбурляв у голову босу. Дарма він вважав, що все знає. Видно, бос багато йому не говорив і тримав тільки в курсі тих справ, які вважав за можливе. І це після того, як він, Коллінз, перевернув такі гори в Німеччині? Коллінз відчув образу. І цю образу могла розвіяти тільки негайна зустріч з Доротті. Коллінз не став гаяти часу, тим більше що завтра вранці він мусить летіти в Лос-Аламос.

...Але навіть через годину, обнімаючи спокусливі плечі Доротті і цілуючи її повні гріха уста, Френк Коллінз бачив перед собою бундючне і уїдливе обличчя боса, яке наче говорило йому: «Ну, що ви, Коллінз, скажете?»

— А скажу, щоб ти згорів,— пробурмотів спантичено Коллінз на велике здивування Доротті, яка, проте, нічого не сказала, подумавши, що її Френк, мабуть, хильнув зайву чарку коньяку.

Коллінз швидко стомився і заснув, плямкаючи уві сні губами. Доротті вислизнула з його обіймів і перейшла в іншу

кімнату. Щільно закривши за собою двері, вона обережно набрала потрібний їй номер телефону. Коли невдовзі почув-ла на другому кінці проводу знайомий голос, Доротті, озираючись, приглушено сказала:

— Можеш приїздити через дві години. Але не раніше. Раніше я не буду дома.

Вона поклала трубку. І через мить задзвонив телефон. Вона зрозуміла, що Мітчел перевіряє її. Але не така була Доротті, щоб її можна було зненацька сполохати.

...Вранці, перед вильотом, Коллінз, зайшовши в спальню дружини, щоб попрощатися, сказав:

— Я б порадив тобі, мила Кет, якимсь чином зробити так, щоб містер Седлачек у нас не бував.

— О Френк, але у нього голос...

Невже Френк щось знає? Глуха підозра заповзала в серце місіс Коллінз. Але те, що вона почула, заспокоїло її.

— Бачиш, Кет, тепер хотілося б, щоб в нашому товаристві бували справжні американці. Тепер інші часи, Кет...

Коллінз поцілував дружину в щоку.

— Я все зроблю, Френк, можеш не турбуватися.

— О, я знаю, що ти розумна.

Коллінз вже був за порогом. Кет подумала: з Седлачком вона зможе зустрічатися і в іншому місці. Навіть так зручніше.

Знайомий диспетчер на аеродромі віддав честь Коллінзу, який, одягнутий у форму полковника з хвацько заломленим набакир картузом, з'явився в залі аеропорту.

Коллінз доторкнувся двома пальцями до козирка і спитав у диспетчера:

— Як справи, Білл?

— Найкраще, сер.

— Одружився?

— Ні, сер, чужу жінку пустити до себе в хату, сер, кому це потрібно, а до того ж, мабуть, і доведеться їй давати щодня гроші... сер!

Цей дотеп вже був відомий Коллінзу, але він, наче почувши його вперше, гучно зареготав. Чому не потішити Білла? Коли-небудь і він стане у пригоді.

— Ох, сер,— сказав Білл, поглянувши на квиток Коллінза,— сьогодні всі пасажери наче змовились, наче нема кращого місця на землі, ніж той Лос-Аламос. Тільки-но, о п'ятій ранку, я туди відпровадив вашого боса, сер.

То була вже зовсім прикра несподіванка для Коллінза. Але Білл не повинен був цього навіть помітити.

— Бос о п'ятій, а я його наздоганяю, Білл,— удавано весело пояснив Коллінз.

— О, розумію, сер, він-то без правої руки ніяк не може, сер. А старий ще міцний, скажу вам, сер. Сам поніс валізу.

У Коллінза свербів язик спитати, з ким полетів бос, але Білл, наче вгадавши його запитання, сказав:

— І уявіть собі, сер, бос летить один, ніби можна запідозрити, що він шкодує гроші на квиток ще комусь, щоб допомагав йому в дорозі.

— Може, і так, Білл, хто знає? — Коллінз торкнув пальцями козирка і пішов до літака, пружинячи крок.

12

Лісничий Архип Спиридонович Шульга до всіх своїх дітей ставився однаково. Вірніше було б сказати — однаково байдуже. На численні скарги дружини, що Федя — замість того, щоб, як годиться гімназистові, розважатися у вихованому товаристві, знову подався з хутірськими хлопцями рибалити, а Віра і не хоче думати, що настав час підшукувати собі добру пару, — Архип Спиридонович у відповідь твердив одне і те ж:

— Людина не дерево, матінко моя, дерево у лісі без догляду само виростає, а людина мусить і поготів. Вилюдніють. Не бійся.

Дружина, махнувши на нього рукою, йшла знову клопотатися по господарству, а він, осідлавши коня, їхав у ліс, попіхкуючи незмінною обсмаленою черешневою люлькою, з насолодою підставляючи вітрові засмагле, завжди чисто виголене обличчя.

...Минали роки, і слова лісничого справджувалися. Сини вилюдніли, дочка, як він сказав, вискочила несподівано заміж, а дружина не заспокоїлася і знаходила нові причини, щоб без кінця скаржитись. То сини не писали, то у дочки діти хворіли, то невістки з'явилися не такі, яких, на її думку, достойні були сини, то синам жилося не так добре, як би їй хотілося... Але Архип Спиридонович і тут не розгублювався:

— Міцне дерево само собі дорогу до сонця проб'є...

...Сини дорогу до сонця пробивали самотужки. І коли про чуже око, та й на думку дружини, Архип Спиридонович наче однаково байдуже ставився до своїх нащадків, як сам

часто любив поза очі називати своїх синів, то мусив він визнати сам перед собою, що шлях до сонця, обраний молодшим, Федьком, був йому більш до серця, ніж отой, яким, хоч і успішніш, і певніше, спритно ступав старший, Семен.

...Спливали роки і робили свою руйнівну справу, висрібливши свизною голову Архипа Спиридоновича. Вирвала неждано смерть найвірнішого друга — дружину. Приїхали на скорботне прощання сини. Федір був у мундирі інженера. Він стояв над труною почорнілий від горя, і очі у нього горіли сухими вогниками. Семен тупцював на місці, ковтав сльози, схлипував, а коли довелося виносити труну, підклав під край труни собі на плече картату хустку, щоб не вимастити піджака. Віра тримала батька за лікоть і все заспокоювала, хоч він і так був спокійний, думаючи, що і йому вже борсатися на цій землі недовго... Зять, повітовий ветеринар, зберігав підкреслено скорботний вигляд, як і годилося родичеві при такій печальній справі.

Архип Спиридонович все те бачив і розумів, і пильні його очі, засмучені горем і затуманені сльозами, вибираючи все навколишнє, були ясні і спокійні. Він розумів — немає сили, котра б спинила плин життя. На його очах столітні, кремезні, наче витесані з каменю, дуби — і ті гнулися. Хто-хто, а він міг би розказати, як вмирають дерева. Що ж чекати людині? Вічності? Ні, вічність для людини, мабуть, здійснюється у чомусь іншому.

Лишившись один і відхиливши пропозиції дітей оселитися з ними, Архип Спиридонович зрозумів, що і йому час прощатися з лісом.

В губернському управлінні лісництвами здивувалися, почувши від нього таке бажання. Але вирішивши щось, Архип Спиридонович вже ніколи не відступав.

Осіннього світанку він виїхав востаннє у ліс. Зліз з коня і притулювся до стовбура молодої берізки, міцно і ніжно стискаючи в руці в'юнистий пагін пружкої гілки. Ліс шумів, і в тому шумі брили йому одному зрозумілі слова, які краями серце і смутили зір. Він знав гаразд мову лісових хащів і тепер, притуляючись до стрункої берізки, наче вловлював у шерехтінні падолисту добрі, зичливі слова, котрими звертався до нього ліс у сумні хвилини прощання. І наче струнка, білокора берізка перелила в його м'язи свою тривожну снагу, бо на серці у Архипа Спиридоновича полегшало. Низько вклонившись лісній гущавині, він пішов геть рівними і певними кроками, ведучи за собою на повіді коня.

...Передавши справи новому лісничому, Архип Спиридонович покинув пасиджене кубло і вирішив побувати у своїх дітей, побачити на власні очі, як то їм ведеться у житті. Невідомо чому він почав з Семена. В день, коли Архип Спиридонович вийшов з вагона третього класу на гамірливому київському вокзалі, він подумав, що сорок років, прожитих ним серед лісів, були кращими роками його життя.

На квартиру до Семена батько з'явився неждано. Покоївка у білосніжному фартусі підозріливо зиркнула на його юхтові запарошені чоботи і сказала:

— Семен Архипович сьогодні хворих не приймають.

Архип Спиридонович легенько відсторонив її, пройшов спокійно у широкий передпокії і пояснив:

— Насамперед, моя люба, я здоровий, а по-друге — Семен Архипович, мабуть, таки прийме, плекаю таку надію, Архипа Спиридоновича. Єсьм, отроковице, батько твоему господареві. Он як...

Покоївка розгубилася і почервоніла, але не менш розгубився і заметушився сам Семен Архипович, побачивши через часинку на порозі свого кабінету батька. Радості в його очах Архип Спиридонович не заримітив, і тому одразу, щоб не було непорозумінь, він, навіть ще не сідаючи, сказав синові:

— Я, шановний, жити у тебе не збираюсь. Он як. І просити грошей теж не стану. Мені свого заробленого вистачить. Ти на мої чоботи очі не вирячай. Отакими чобітьми я тобі стежку витоптав до всього цього...

Архип Спиридонович обвів навколо себе рукою, показуючи на меблі і стіни, прикрашені картинами та заставлені заскленими шафами.

Він не захотів слухати розгублених запевнень Семена і попросив привести онуків, наче і не знав, що дітей у Семена не було.

— А жаль,— скорботно мовив Архип Спиридонович, сказавши ті ж самі слова дружині Семена, котра вийшла привітати його у кабінет чоловіка. Вона була худа і висока, наче висохле дерево, сточене короїдом, і в очах її застиг не то переляк, не то пересторога, мовляв, не підходьте до мене близько, а то розсиплюсь на порох...

«Така довго не витримає»,— подумав про неї Архип Спиридонович і мимохить порівняв з нею червонощогого, повного здоров'я і сил Семена. Але тут Архип Спиридонович пригадав слова покійної дружини, що Семен взяв за цією професорською дочкою два багатопверхових будинки у посаг та ще й кілька десятків тисяч золотом у банку.

Розмова не виходила. Архип Спиридонович від обіду відмовився й, випивши склянку води, став прощатися, і від його ока не сховалася погано прихована радість сина, що його відвідини такі короткі. Архип Спиридонович, невідомо чому сам ніяковіючи і соромлячись за Семена, послався, що у нього ще справи в земстві, і вже в коридорі з прикрістю в голосі сказав Семенові на прощання:

— На гроші ти дуже ласий, Сьомко, не хвалю, ні!

Вже вийшовши з під'їзду, він звернув увагу на мідну табличку, яка виблискувала в променях вечірнього сонця. Архип Спиридонович зодяг окуляри і уважно прочитав: «Доцент Семен Архипович Шульга — приймає всі дні від другої до п'ятої, окрім неділі».

— Архипович, н-да,— пробурмотів Архип Спиридонович, ховаючи окуляри і несхвально похитуючи головою. Було б зараз кому, він признався б, що слово Архипович він би з задоволенням стер на табличці.

Справ у Архипа Спиридоновича не було ніяких. Він пішов пішки від Семенового будинку на Тургеневській, минув Єврейський базар, вийшовши через Бібіковський бульвар на Хрещатик.

Сила офіцерів на тротуарах, на візниках, у ресторанах, за залитими сонцем вітринами навколо столиків здивувала Архипа Спиридоновича. «Хто ж на війні командує?» — подумав він, але вирішив, що командувати знайдеться кому, аби тільки було кому воювати. Пройшов трамвай, розсипаючи дзвін, летіли навстріч швидконогі газетярі-хлопчиська, вигукуючи: «Киевлянин!» Тільки у нас телеграми про справжній стан на фронті! Цар у Гомелі! Барон Фредерікс подарував п'ятсот карбованців з власних коштів на обладнання шпиталю!» Другий газетяр просто на вухо Архипу Спиридоновичу прокричав, що французький президент Пуанкаре поклявся винищити всіх німців.

Архип Спиридонович легенько одштовхнув газетяра, розгублений, спинився і зрозумів, що в Києві йому робити нічого. Тоді він спрямував свої кроки на вокзал, проштовхався біля кас і з допомогою носильника придбав квиток до Катеринослава, щоб відвідати там свого Федька, що викладав якусь мудру науку у Катеринославському гірничому інституті.

...Сусідами у купе вагона були якісь чиновник і поміщик. З їхніх скарг і обурень Архип Спиридонович зрозумів, що на Катеринославщині бунтує мужик і де-не-де вже пустив червоного півня у поміщицькі стріхи, що в самому Катерино-

славі робітники поводять себе обурливо, влаштовують страйки і що треба, мовляв, негайно вживати суворих заходів.

— Які заходи врятують дерево, коли корінь у нього гнилий? — спитав, втрутившись невідомо чому для себе самого в розмову, Архип Спиридонович.

— Ви, пане, на що натякаєте? — голос чиновника пролунав підкреслено багатозначно. Знімаючи окуляри, щоб краще роздивитись Архипа Спиридоновича, він спитав: — Ну те-с, так до чого тут гниле дерево?

— Я лісничий,— спокійно відповів Архип Спиридонович і одвернувся до вікна, в якому летіла перекреслена вогнями ліхтарів тривожна осіння ніч.

Невідомо, чи пояснення його вдовольнило сусідів, але вони вже не звертали на нього уваги і розмовляли далі притишеними голосами.

...Федора він не застав дома. Дружина його з заплаканими очима, яку він вперше побачив, бо на похорон матері Федір приїздив сам, сказала просто, що звати її Надя, і, червоніючи, поцілувала Архипа Спиридоновича в щоку. Вона сповістила, що тільки вчора Федю забрали у солдати, але він ще тут, у місті, в казармі, та, мабуть, через день-два віде на фронт.

Архипу Спиридоновичу стало жалко молоду жінку. Її обличчя таїло неспокій, хоч вона прагнула стримувати себе. Вона допомогла Архипу Спиридоновичу зняти пальто, принесла йому рушник, повела у ванну, дала якісь капці, з ніжністю проказавши:

— Федині.

І від того, як вона вимовила це слово, у Архипа Спиридоновича polegшало на серці, він усміхнувся вперше за довгу дорогу і міцно обняв Федькову дружину, сказавши їй ніжно:

— Голубонько моя.

І вона тоді заплакала, а Архип Спиридонович дивився на її плечі згори униз, і кожний трепет їх відгукувався в його серці гострим болем.

Другого дня вранці Архип Спиридонович пішов разом з Надією до солдатських казарм. Їх з годину протримали біля брами, пообіцявши викликати сюди Федора. За цю годину надивився і наслухався тут Архип Спиридонович більше, ніж за всі свої лісничі роки. Він стривожено посмоктував свою черешневу люльку і скося позирав на бліде, змучене обличчя Надійки. Вона сиділа поруч нього на лавочці, опутивши на груди голову, втупившись засмученими очима в стоптану стежку. «Такий буде нелегко в житті»,— подумав Архип Спи-

ридонович, і щось хвилюючо-ліжне ворухнулося в серці до невістки. Раптом з вартівні пролунав гучний солдатський бас:

— Рядового Шульгу хто питає?

І в ту ж мить на порозі, поруч солдата з рушницею, Архип Спиридонович побачив Федора. Широкими кроками син поспішив назустріч батькові. Зустріч була не дуже весела, але вона трохи розрадила смуток Архипа Спиридоновича.

У нього вистачило мужності пожартувати:

— Рядовий Шульга, а я, признатися, гадав, що зразу тебе у генерали пошиють.

— Пошивають у дурні, тату,— відповів Федір, не зводячи з батька теплого погляду.

— А генерали то і єсть ті самі...— не закінчив Архип Спиридонович.

...Вони сиділи на лавці і перемовлялися короткими, мало-значущими словами, і кожний розумів, що говорить не те, що треба, і не те, що хоче, але за тими байдужими словами ховалися розгубленість і розпач з близької розлуки.

— Що ж ти, Федюк, у професори не вийшов? Он був я у Семена в Києві, він і **табличку на стіні приліпив**, мовляв, приймаю від такої і до такої, а в іншу зась, покоївка мене мало не вигнала, сумнівалася, чи я йому батько, он як! А ти...

Архип Спиридонович похитав докірливо головою, але очі його сміялися, і Федір бачив у них схвалення собі, а не осуд.

— Ти про Надійку не турбуйся, не пропаде. Я з нею залишуся,— твердо сказав Архип Спиридонович.— Хоче вона чи не хоче, а залишуся. Як же їм удвох буде?

Надія засоромилась. Від уважного ока свекра не сховалося, що вона чекає дитини. І, наче стверджуючи її бажання, Архип Спиридонович сказав:

— Онук буде у мене, я його лісничим зроблю, так і запам'ятайте, тільки лісничим.

На прощання Архип Спиридонович міцно обняв Федора і суворо порадив:

— Воюй добре, синку, рідну землю захищай від ворогів.

— І царя? — спитав, притишивши голос, Федір.

— Ти слухай, що батько каже,— розсердився Архип Спиридонович,— рідна земля у нас одна, а царів багато було... Он у чому корінь. Так-то.

І знов линули роки. Буремні, грозові роки. Не снилося і не гадалося лісничому Архипу Шульзі, свідком яких-то подій доведеться йому ще бути. І він вже на останку життя свого,

довго напружуючи зір, розглядав пожовклу від часу фотографію, на якій катеринославський фотограф зобразив його самого з онуком Женькою на руках і поруч з ним невістку Надійку. Яке-то життя ще побачить Женька? Це непокоїло старого лісничого, і він дивився то на фотографію, то на самого Женьку, стурбовано зітхаючи. Єдине, про що шкодував старий, що вік його іде до неминучого завершення, а то, як не раз говорив синові і дочці — так він тепер називав невістку, — саме час зараз жити і жити. Що ж, і він встигати пожити по-людському. Сини, слава господу, вийшли в люди. Федько в науку увесь пірнув, ось вже і став професором, а Семен черевце наростив собі справжнє буржуйське, поховав у сімнадцятому році дружину, позбавився своїх двох дохідних будинків і рахунку в банку, але наче і не змарнів з тої рахуби, і жив знову-таки у добрі і славі, і всі вихваляли хірурга-професора Семена Архиповича Шульгу; хоч сам батько його, Архип Спиридонович, несхильний був підтримувати ці вихваляння.

Він помічав, що сини його жили поміж себе наче чужі і зустрічалися лише з родинного обов'язку, та й тільки.

Семен довго не одружувався, і старий Шульга інколи жартував:

— Що, може, вишукуєш знову даму з посагом? Та тепер таких немає, Радянська влада скрині з посагом порубала, н-да!

Семен відмовчувався і відсиджувався у своїй п'ятикімнатній квартирі, стін якої не торкнув ні вогонь революції, ні вир громадянської війни. В коридорі й на площадці з ранку до вечора стовбичили хворі. Всі хотіли, щоб їх неодмінно подивився сам професор, своїми руками зробив операцію.

Хворих записував у чергу не то камердинер, не то секретар, як посміювався Архип Спиридонович, Ничипір Пістоленко, відставний унтер-офіцер з пишними сивими бакенбардами. За прийом бралися, звичайно, гроші, операції не всім робив сам професор, але клав хворих у свою клініку, і навідував їх, і підбадьорював, а коли за преферансом в колі друзів його хвалили, зачаровані ним, як завжди, дами, він відмахувався від них, як від настирливих бджіл, і, хизуючись, грубувато приказував:

— У мене, шановні добродійки мої, аж цілих два кладовища практики...

І сміявся вдоволено сам з свого, як він вважав, влучного дотепу.

У молодшого Шульги, Федора Архиповича, була інша практика. Батько добре бачив, як не зовсім солодко плине життя сина. І грошей саме в обріз, і квартира в три кімнати тісенька, і невістка завжди в клопоті, вдома господарство, а ввечері бігала в креслярську майстерню, де підробляла гроші. Поступово господарством став заправляти Архип Спиридонович сам. Впорювався добре. Ніхто в образі не був. Але одного ранку Архип Спиридонович, прокинувшись вдосвіта, зрозумів, що те, чого він чекав як неминуче, вже стоїть на порозі і відкрутитися від нього надії нема. Він зітхнув, хотів покликати Федора, але щось важке і задушливе злягло йому на серце, і світло погасло в його широко відкритих очах.

...Минали роки. Шульга Федір Архипович часто дивився на поштовку фотографію. На ній об'єктив фотоапарата увічнів усмішкувате добре обличчя батька, котре наче завжди говорило синові: «Нічого, Федюк, тримайся. Деревя не такі бурі витримують».

Федір Архипович любив бурі. Тихе і розмірене життя, без вітру і злив, не вабило його. Часом, глянувши на себе в дзеркало, він дивувався. Невже то він, той самий Федько, який колись наохляп ганяв коней на водопій, рибалив на озерах, співав з парубками пісень у леваді і вмів часом перехилити добру чарчину? З дзеркала на нього дивилося наче обличчя іншої людини, для котрої найважливішим у житті були ще не розв'язані загадкові формули, а вогонь бунзенівської горілки вабив часом більше, ніж перший промінь сонця на світанковій порі. І проте це був саме він, Федір Шульга.

Шлях його в житті був не простий — не рівна стежка на гору. То повз у височінь, наче до хмар, то круто в'юнився униз, тягся обіч глибоких проваль. Але він сміливо ступав тим шляхом завжди твердо, і кроки у нього були пружні та певні. Його кроки вгадували студенти навіть через закриті двері аудиторії, і по кроках пізнавали його ще здалеку син Женька і мила Надійка, душу якої ні роки, ні злигодні життя не змінили. Це теж немало важило в тому, що у Федора Архиповича був добрий настрій і впевнена хода.

З війни він вискочив цілим, але війна зробила з нього мостовика. Він захопився цією новою галуззю своєї роботи і став створювати проекти мостів. Він знехтував давно установленими законами цієї великої і старої науки, котра вела свій родовід з древніх часів Олександра Македонського і римських цезарів. Шульга наважився на нове. Всупереч всім

пасткам, які колеги по цій справі досить вправно ставили йому на дорозі, Федір Архипович переміг. Мости Шульги струнко звелися над багатьма ріками Батьківщини, і йому навіть довелося розрізати стрічку при відкритті одного через рідну Десну.

Та скоро мости відійшли в давне. Професор Орловський, якому Шульга був зобов'язаний своїми успіхами у науці, сказав йому:

— Ви, батечку, свій талант закопуєте. Мости мостами, а ваш талант — фізика. Забули статтю свою про атомну структуру елементів. Облиште мости, ідіть на кафедру фізики.

Федір Архипович облишив мости. Він пішов на кафедру фізики доцентом. Професор Карл Карлович Кронгауз, що керував нею, підозріливо поставився до свого доцента. Дивуватися було з чого. Коли це добровільно людина в професорському званні погоджується на нижчий ступінь, та й ще з нижчою платнею? Але швидко старий професор заспокоївся. Шульга не зазіхав на його пост. Він дні і ночі копирсався в лабораторіях, ставив досліди. Над ним часто кепкували гості професора, думаючи, що цим вони догоджають Кронгаузу.

Грошей на досліди не вистачало. Доводилося витратити свої. Тільки що відгули буремні роки громадянської війни, все ще було нетривке, і чимало професорів з острахом придивлялися до нових господарів життя. Але Шульга був позбавлений цього лякливого почуття. Він сам відчував себе господарем і тому поводився рішуче, настирливо домагаючись свого.

Стаття, про яку йому говорив професор Орловський, підносила питання, яке, щоправда, мало лише гіпотетичний характер, про можливість створити такий метод, який дозволив би людині вимірювати частки найменших розмірів.

Дехто вважав цю статтю просто фантазією. Були такі, що, прочитавши її, висміяли молодого вченого і назвали його маніяком, який хоче відродити часи шахраїв-алхіміків, що нахвалялися створити еліксир життя, відкрити людині дорогу у вічність, перетворювати залізо на золото.

Федір Архипович Шульга ніколи не зважав на лестощі, але не звертав уваги і на пліткарів та незичливих людей. Він любив часто повторювати вголос арабське прислів'я: «Собака гавкає, а караван іде своєю дорогою». Сказавши його, він наче одразу проводив захисну смугу між собою та своїми недругами. Він йшов своєю дорогою. Яка вона складна і важ-

ка, знав він сам та, мабуть, тільки Надія. Вона те знала добре. І за це він, Федір Архипович, був вдячний їй щодня і щогодини.

Семен Архипович з обережністю позирав на життя брата. Єдине, що він сказав йому, коли той перший раз у житті з'явився до нього з проханням позичити грошей — було це в роки непу, — у метушливий і голоднуватий час:

— Ти, Федю, з людьми в згоді жити не можеш, ти, брате, наче їжак колючий.

Федір простягнув йому і перед тим старанно перелічені гроші рішуче відсунув від себе, підвівся і сказав:

— Краще бути колючим їжаком, аніж гладким кротом.

Після цієї короткої розмови брата не зустрічалися. Були наче чужі аж до двадцять восьмого року. В тому році захворіла Надійка. Швидка допомога забрала її у лікарню. Федір Архипович з Женею поїхали слідом за каретою швидкої допомоги. В лікарні їм сказали, що у хворої гострий апендицит і потрібна негайна операція.

Сестра заспокоїла Федора Архиповича:

— Ви не хвилюйтеся, операцію робитиме сам професор Шульга. Вам пощастило, він сьогодні якраз затримався в клініці.

Але заспокійливі слова сестри, на її великий подив, вплинули на Федора Архиповича зворотно.

Він зажадав, щоб операцію робив хтось інший.

— Професор Шульга мій брат, і це не годиться, щоб родич оперував родичку, — пояснив Федір Архипович.

Дивну і обурливу, на думку сестри, просьбу Федора Архиповича вона негайно передала професорові, який вже готувався до операції. Той зразу ж стягнув гумові хірургічні рукавички і в халаті вийшов з операційної у чекальню до брата, який, ламаючи пальці, ходив з кутка в куток, а з канapi стежив за ним переляканими очима Женька.

Вони привіталися, як чужі, коротким і млявим стисканням рук, тільки Женьці чомусь стало жаль не тата, а дядька, якого, на його думку, батько образив.

— Не довіряєш мені, — проказав Семен Архипович, сїдаючи важко у крісло, і на його опуклому животі туго напнувся накрохмалений сліпучо-білий халат. — Дарма, брате, дарма. Що ж, зроблять інші. Учні мої вправні і досвідчені. Серце у неї міцне, — заспокоїв він Федора Архиповича. — А хлопчикові тут робити нічого. Ти відвези його додому.

— Побуде зі мною, — рішуче проказав Федір Архипович. — Нехай привчається до життя, не все казками жити.

— Тут я господар, — твердо мовив Семен Архипович і м'якше, воліючи, щоб не почув Женя, пошепки додав: — Навіщо травмувати дитину?

Але Женя залишився...

Випадок з Надією ніби примирив братів. Вони зрідка знову стали зустрічатись. Семен Архипович дарував на день народження Женьці дорогі гостинці, часто брав його до себе в гості, і Женьці це не дуже подобалося. Дядько розмовляв з ним ніби з обов'язку, хоч і не заважав йому нищпорити на полицях своєї великої бібліотеки. Одного разу Женька спитав удома:

— Чому дядько Семен бере гроші вдома у своїх пацієнтів, адже він одержує плату в лікарні?

Федір Архипович засміявся. Запитання сина було в душі діда Архипа. Проте він порадив синові:

— А ти спитай у нього сам.

— Женю, забороняю тобі. Тато, звичайно, жартує, — поклатала край цьому інцидентові Надія Яківна.

Федір Архипович так і не знав, чи поцікавився Женька почути роз'яснення від самого дядька, чи ні.

В 1939 році в житті родини Федора Архиповича Шульги сталися дві визначні події: Федора Архиповича обрали дійсним членом Академії наук і на виборчих загальних зборах академіків на його адресу було сказано багато добрих і дружніх слів. Промовці справедливо підкреслили велике значення його наукових праць, а особливо настирливе шукання можливості використання енергії розщеплення атомного ядра та його сміливу ідею добратися до засобу вивільнення енергії ядра.

Друга подія збентежила Федора Архиповича і примусила поплакати Надію Яківну. Женька, замість того щоб подати документи в політехнічний, після того коли він три роки попрацював на заводі «Більшовик», і справдити добрі надії матері та батька, ставши інженером, подав заяву в Качинську авіаційну школу і неждано для всіх був прийнятий. Ні сльози матері, ні не дуже настійні дорікання батька не могли вплинути на рішення Женьки, і він, не встигши навіть взяти участі в банкеті з приводу обрання батька академіком, вибув у Качинську школу льотчиків.

З того дня, побачивши в небі літак, Федір Архипович мимоволі зосереджено стежив за його польотом, а Надія Яківна стала уважно читати в газетах та журналах все, що стосувалося авіації. Вона навіть познайомилася з дружиною авіаційного конструктора, яка трохи розвіяла її неспокій, поста-

вивши за приклад життя свого чоловіка, котрий відлітав двадцять років, пережив дві війни і тепер, дякувати богові, живий, здоровий та ще часом задля розваги сідає за штурвал сконструйованих ним літаків. Сам конструктор, худорлявий, високий і, на диво, мовчазний Онисим Петрович Горбачов, ще більше порадував Надію Яківну, сказавши їй на втіху:

— Літати безпечніше, ніж скакати верхи, їздити в поїзді і ходити пішки. Трое моїх товаришів льотчиків загинули не в небі, а на землі: одного підвів кінь, і його убили білогвардійці під час громадянської, другого знайшли мертвим під уламками вагона на залізниці, третій гуляв по Житомирській вулиці, і йому на голову упав горщик з балкона, а я двадцять років літав і — як бачите...

13

Ні в цей день, як і ні в наступні дні на тижні, Нерчин ще не міг у повній мірі збагнути всієї надзвичайної ваги несподіваної зустрічі з Шульгою у Шевченківському парку.

Можливо, не трапилась би вона, не сталась би ніколи така щира розмова з Шульгою вже у нього вдома, куди він запросив Нерчина, і життя Максимове пішло б іншим шляхом. Пощастило капітану Нерчину пообідати у Шульги в товаристві з президентом Академії наук. Така нагода не часто трапляється у житті майбутнього аспіранта. А вже було мовлено Шульгою, що тільки Нерчин захистить свій диплом, він потурбується, щоб його зарахували до аспірантури на його кафедру.

Максим від хвилювання випустив з рук виделку. Отаким побитом збувалася давно виплекана мрія. Треба було сказати якісь слова подяки Шульзі, але їх чомусь саме зараз бракувало, та сам радісний і схвилюваний вигляд Нерчина був далеко красномовніший за всякі вдячні слова. Шульга сховав вдоволену усмішку під густими вусами, а Богомолець підбадьорююче мовив:

— Нічого, нічого, товаришу капітан, не беріть до серця близько слів свого професора, як доведеться вам складати іспити, він свій гонор покаже. Це вже мені повірте, молодий чоловіче. Не такий вже гуманіст у нас Федір Архипович!

Проте Максим Нерчин досить близько знав вдачу професора Шульги, щоб не зрозуміти всієї жартівливості зауваження Богомольця.

...Вже лишилася позаду повна радісних вигуків, зойків і, звичайно, сліз давно очікувана зустріч з рідними. Тепер, коли він отаборився в кімнаті гуртожитку, налагоджуючи для себе нове життя, в пам'яті все ще була безсонна ніч у Чернігові, коли мати не могла спинитися і все оповідала та оповідала про всі муки та страждання, які довелося пережити за час окупації. Тільки і чув у відповідь на свої запитання про товаришів та знайомих:

- Погнали в Німеччину...
- Замордували у таборі...
- Спалили у Бабиному яру в Києві...
- Продався німцям...
- Повісили, недолюдки...

Але так само, як ніч, повну безладно-тривожних спогадів, заступив ясний вересневий світанок, так само в свідомості Максима втому і гнів змінило гостре і несхитне прагнення відштовхнутися від того важкого і страшного минулого і пірнути геть з головою у високі хвилі нового.

Максим слухав розповіді матері, ходив покаліченими військовою вулицями Чернігова, піднявся разом з сестричкою на Болдину гору, посидів з нею мовчки біля пам'ятника Коцюбинському. Нерчин згадав, як думалося про цю хвилину в давні дні і ночі, і вони, ті дні і ночі, видалися йому напрочуд далекими, і це навіть не здивувало Максима, хоч він розумів, що таке відчуття і гідне подиву, але він настільки був перейнятий думками про те, як жити сьогодні і завтра, що вчорашнє вже не мало для нього такого всевладного значення, як колись.

Тут, на Болдиній горі, Максим згадав свого батька. Ні роки, ні численні враження і все те важке, що вже було пережите, неспроможні були стерти в пам'яті отой літній день, коли батько, тримаючи його за руку, тихо і урочисто піднімався з ним на зелену гору крутою, обсадженою обабіч кущами, стежкою.

Максимів батько — Павло Нерчин — був людиною небагатослівною, суворою. Життя, нужденне і нелегке, зробило його таким, але він водночас умів бути чуйним і уважним до тих, хто справді потребував його допомоги. Отакими він прагнув виховати своїх дітей. Його сховані під кошлатими бровами очі пронизливо дивилися навколо себе, наче шукали, що ще там такого треба зробити. Не покладаючи рук працював він у рідному Байгороді після громадянської війни і організував першу в губернії комуну, назвавши її іменем Михайла Коцюбинського.

Серед перших спогадів Максима яскраво жив той вечір, коли батько, всадовивши його собі на коліна, при блимливому світлі лампи читав йому повість «Фата моргана», а на зауваження матері, що рано, мовляв, хлопчиккові отакі книжки читати, батько відказав:

— Нехай знає, як колись трудно жили люди, щоб ще міцніше нового тримався і захищав його.

І не раз ще батько говорив Максимові про те, як стійко мусить він захищати радянський лад, щоб більше не було того горя і злиднів, котрі так правдиво описував письменник Коцюбинський. Вони якось у недільний день поїхали до села Вихвостів, життя і люди котрого дали матеріал Михайлові Коцюбинському для повісті «Фата моргана».

— Це треба знати. Тобі, синку, доведеться ще за нашу волю постояти. Пам'ятай,— говорив батько, і Максим, придивляючись до звивистих вихвостівських вулиць та присадкуватих хаток, котрі ховалися за похилими тинами, облещеними крученими паничами, пообіцяв батькові:

— Добре, тату.

...Серед заметільної лютневої ночі Максим прокинувся від гуркоту грому, що оглушно ввірвався у хату. Пролунав страшний крик матері з сусідньої кімнати. Він кинувся туди і побачив, що матір стоїть на підлозі навколішках над розпростертим горілиць батьком... З розбитої шибки в кімнату рвалися вітер і сніг. Немічний вогник в опуклому ламповому склі полохливо блимав, кидаючи жовті тіні на похмурі стіни хати.

Злодійським пострілом через вікно куркулі помстилися батькові Максима і за комуну, і за колгосп, і за перемогу того нового, котре зводило нанівець їх можливість, а натомість робило можливою всю громаду одразу.

Максим Нерчин запам'ятав добре оту страшну ніч, і плач матері, і крик Ганнусі, котра билася у лихоманці між ліжком і піччю, і суворе скривавлене обличчя батька з широко відкритими очима, якими він уп'явся у темні сволки низької стелі. В той 1933 рік, через два місяці по смерті батька, народився Миколка. А чи добре пам'ятала живого батька Ганнуся?

Сидячи поруч з сестрою біля могили Коцюбинського, Максим, пригадуючи оте давно минуле, з ніжністю і теплотою дивився на сестричку, з якою йому хотілося поговорити саме зараз про ту страшну ніч. Але думка, що Ганнуся і так знала горя за роки окупації, спинила Максима. Він подумав: що б робив батько, коли б дожив до оцих славних днів

перемоги, що б сказав він йому, Максимові? Адже Максим дотримав своїх слів, мовлених батькові колись у Вихвостові. Правда, тоді він і не тямив, як то важко буде, але батько, мабуть, був би тепер вдоволений.

І ця думка наповнила серце Максима Нерчина гострою радістю, котра незрими руками наче підштовхувала його, напучуючи:

«Іди, Максиме, своїм шляхом, здійсною свій намір, стань тим, ким мрієш стати, щастя в твоїх власних руках, і ти йому добрий коваль».

Про Ольгу ніхто не питав у нього, і він так само не питав про неї у своїх близьких. Але коли йшли з Болдиної гори, Ганнуся перша почала розмову про Ольгу. Однак більше того, що вона вийшла заміж за якогось лікаря та жила весь час окупації у Києві, Максим чогось нового так і не дізнався.

Максим прожив у Чернігові тиждень і, незважаючи на настійні умовляння матері побути ще, став збиратися в дорогу, пообіцявши, що обов'язково приїде на Жовтневі свята. Але в цю мить, коли він це обіцяв, йому подумалося: було б зовсім не зле влаштуватися у Києві так, аби можна було забрати туди всіх. Максим тепер зрозумів, що він мусить відповідати за всю родину, і цей обов'язок нічим його не обтяжив. Не міг він не звернути уваги на змучене горем і працею обличчя матері. З болем у серці бачив він, як вона постаріла. Їй вже, мабуть, тепер нелегко працювати у школі, а за братом та сестричкою потрібний добрий догляд. Худі і змарнілі, ходять у полатаному, та й, по всьому видко, не дуже ситі. Максим залишив матері три тисячі карбованців, взявши з собою півтори. Подарував Миколці свої чоботи, кітель і плащ. Але найбільше враження на брата справив привезений в подарунок уламок каменя з стін рейхстагу. Він вихопив його з рук Максима і запально вигукнув:

— Ото здорово! Завтра однесу в школу. Ти скажи! З самого Берліна — от діло! — не вгамовувався Миколка.

І він-то, Миколка, найбільше шарпав Максима, допитуючись, який той Берлін, які там німці, чи не бачив часом решток Гітлера, та чимало численних запитань градом сипалися на Максима, і якби не мати з Ганнусею, повік не задовольнити б йому цікавості Миколки.

Миколка з Максимом розмовляв як рівний з рівним. Незважаючи на всю захоплену повагу до офіцерських погонів, орденів і медалей, Миколка дозволяв собі подавати братові навіть деякі поради і висловив свій жаль з приводу того, що старший брат не лишився на військовій службі. Максим тіль-

ки усміхався, слухаючи Миколчині поради, а Ганнуся цитькала на Миколу та відштовхувала від Максима, все тулячись до братового плеча, і не крила гордості, що у неї такий відважний і сміливий старший брат.

Все ж Максим мусив визнати, як це не було прикро йому, що між ним та рідними війна виткала чомусь незриму запону дивного відчуження, і хоч волілося йому бути таким же, як в ті роки, коли він приїжджав додому на канікули, але таким він бути тепер вже не міг. Виходило, правда стояла на боці Романова, коли той твердив, що та клята війна з своїм горем і нещастям змінить не тільки лице землі, але й характері її мешканців, і ще довго вона даватиметься взнаки.

Прощання з матір'ю було невеселим.

— Побув би ще вдома,— попросила вона, розуміючи, що її прохання аж ніяк не вплине на рішення Максима.

Син стояв перед нею наче незнайомий, ніби трохи чужий, і це вона з болем у серці не могла не відчувати. Холодні, не бачені нею досі іскорки в очах Максима спалахували і гасли, і на скронях сріблилися нитки ранньої, дуже ранньої сивизни, печальні пам'ятки тієї страшної війни. Максим наче став вищий на зріст, і руки у нього стали міцні та широкі в долонях, справжні працюючі руки чоловіка, не такі вже ніжні, як кілька років тому. Тільки ламана лінія уст була та сама — ніжна і хвилююче знайома.

В цю мить мати зрозуміла, що ці уста ніколи, ні за що в світі не вимовлять слів неправди, і це сповнило її такою невимовною гордістю і щастям, що вона твердо проказала:

— Ідь, Максиме, нехай тобі щастить! — Уважно глянувши на Максима, мати додала: — І нас не забувай, синку...

— Що ви, мамо,— Максим міцно притулив плечі матері до своїх грудей, і вперше за всі дні мати, Миколка і Ганнуся побачили на очах у Максима сльози. Він не засоромився їх і так стояв перед своїми рідними з затуманеним сльозми зором.

...Коли йшли на вокзал, мати трохи відстала і дала знак затриматися і Максимові. Тримаючи його за лікоть і насторожено позираючи на Ганнусю та Миколку, котрі ступали попереду, несучи удвох настромлений на палицю чемодан, мати, хвилюючись, заговорила:

— Сину, я вже стара, і чую себе, синку, погано. І хоч не годиться мені тобі такі невтішні речі говорити, але батько твій вчив нас правди, яка б сувора і важка не була та правда, ото хочу вірити, якщо трапиться зі мною те, що з кожною людиною врешті-решт трапитись повинно, то ти свої,—

вона показала рухом голови на Миколку та Ганнусю,— не залишиш? Ти розумієш мене?

І, сказавши це, мати прискорила крок, не ставши слухати, які слова скаже їй у відповідь Максим, бо вона розуміла, як і зрозумів це в цю мить Максим,— на мовлене нею не треба відповідати. Він лише міцно потис материну руку, проказавши надламаним голосом одне тільки слово:

— Мамо...— але воно одне так багато важило для матері в цю мить.

14

Нове життя Максимове почалося, звичайно, не так, як хотілося йому самому, і далеко не так, як говорив про те нове, мирне життя за четвертим кухлем пива полковий веселун капітан Канюка в гарнізонному Будинку Армії у Потсдамі.

— Ти входиш до себе, як він там зветься, політехнікум чи, пробач мені, інститут, і тобі назустріч підводиться директор, солідний, бородатий професор у чорному фракі і вклоняється низько-низько, і тобі дівчата, як студенту-герою, підносять букети квітів, і в кожному букеті по пляшці шампанського, і воно обов'язково сухе, ти розумієш, Нерчин, обов'язково сухе! Якщо буде напівсухе, не бери. Чуєш, не бери ні в якому разі.

Офіцери, слухаючи Канюку, реготали. Сміявся і Максим, і усміхався він зараз ще, згадуючи теревені капітана Канюки.

— Товаришу капітан Нерчин, чуєш, Максиме,— так скаже тобі той директор, чи ректор,— товаришу вельмишановний капітане, а дозвольте вас спитати, де б ви хотіли оселитися, чи потрібні вам меблі, чи потрібні вам гроші, чи не зволите ви дати згоду одержати з моїх рук диплом?

...Максим ступав захарашеним двором, серед якого стоять корпуси інституту, і згадував веселі жарти капітана Канюки. Ніхто не підводився йому назустріч, коли він зайшов до кабінету директора, і ніхто не пропонував йому ані меблів, ані кімнати. Щодо квітів та шампанського, то про це й говорити не доводилося...

Директор інституту мав вкрай стомлений вигляд. На потертому кітелі ще були свіжі сліди від погонів. Мружачи очі, директор показав рухом руки Максимові на єдиний стілець, що стояв перед маленьким канцелярським столиком, за яким він сидів. Директор розмовляв по телефону. Максим одразу зрозумів, що надії на квіти чи на шампанське марні, а головне, в гуртожитку взимку буде холодно, бо ТЕЦ не працює.

ватиме цієї зими, а щодо дров, то в гуртожитку немає печей, якщо і будуть дрова.

Директор з серцем кинув трубку на ричажок і вп'явся в Максима своїми допитливими очима. Але коли Максим назвав себе, він трохи повеселішав. Виявилось, професор Шульга говорив вже з директором. Він нашвидку переглянув Максимову заяву й інші документи, поставив у кутку розмашистим почерком якусь резолюцію і, відкривши шухляду, не без клопоту запахнув Максимові документи у її вже до країв натовкмачене якимись паперами черево.

— Давно демобілізувались? — спитав директор і тут же з жалем додав: — А мене відкликали. Сказали мені там, — він показав рукою у вікно, ніби Максим міг побачити те таємниче «там», яке урочисто вимовляв директор, і тих, хто сказав, — давай відновлюй інститут. А як? Як відновлювати? — питався він у Максима.

Він затих, можливо, очікуючи, що Максим порадить, як саме це зробити, і коли Максим тільки з ввічливості хотів сказати, що така справа, звичайно, нелегка, директор покvapно заговорив, немов боявся, що Максим переб'є його:

— А відновити треба. **Конче.** Це ясно як божий день. Треба вчити молодь. Потрібні кадри. Професура вимагає відновлення науково-дослідницької роботи, я сам до війни тільки захистив дисертацію, але ВАК не встиг затвердити. Все треба починати спочатку. А як? — і сам собі відповідав з серцем: — А біс його знає як!

Через хвилину, наче заспокоївшись, директор спитав:

— Ви на якому фронті Гітлера добивали?

Дізнавшись, він заздро сказав:

— А мені не пощастило в лігві фашистському побувати, відкалатав два останні роки у Прибалтиці.

На прощання, запевнивши Максима, що незабаром почнуться лекції, він сказав:

— Ну що ж, ідіть у гуртожиток і влаштуйтеся.

Максим спитав:

— Треба, мабуть, якусь записку до коменданта?

Директор навіть засміявся.

— Який комендант? Та ви ж будете перший мешканець гуртожитку. Виберіть першу-ліпшу кімнату, яка сподобається, — милостиво дозволив директор, вийшовши з-за столу і легенько підштовхуючи долонею Максима в плече.

Директор справді мав рацію. Ніякого розпорядження в письмовій формі не потрібно було мати на руках, бо ж не було кому його вручати. Але він помилився, вважаючи, що Максим

буде першим мешканцем гуртожитку. Після того як Максим не знайшов ні на першому, ні на другому поверсі жодної кімнати з цілими дверима або бодай цілими вікнами, він вже без особливої надії піднявся на третій поверх. Та й тут щастя не всміхнулося. Ні, мав-таки рацію капітан Канюка. Не було ні кімнати, ні меблів, ні квітів...

Максим засмучено спинився в забрудненому коридорі і збирався вже вертатись, але в цю мить пролунав удар, схожий на постріл. Максим від несподіванки здригнув і подався до стіни, за звичкою ухопившись за те місце на поясі, де мала бути кобура пістолета. Але війна скінчилася, вже був мир, і пістолет Максимів зберігався в цейхгаузі його військової частини. Максим засміявся, не помітивши того сам, і рішуче пішов в напрямі почутого щойно звуку, що схожий був на постріл. Раптом перед ним по праву руку, наче їх народив сам щасливий випадок, виресли справжні ціліснічкі двері, і Максим, пройнявшись до них шанобливістю, не просто штовхнув їх, а ніжно і обережно постукав у них двічі, і велике було його здивування, коли з-поза дверей пролунав різкий голос:

— Антре, месье!

Максим відкрив двері, опинившись на порозі великої на два вікна, або вірніше, з двома порожніми рамами, де мали бути вікна, кімнати. Посеред кімнати, тримаючи безпорадно в руках опуклу пляшку, з якої проливалось, пінячись, шампанське, стояв білявий молодик і спантеличено дивився на Максима.

— Шампанське! — радісно вигукнув Максим, в цю хвилину віддавши належне пророцтву капітана Канюки.

— Йес, сер! — бундючно ствердив незнайомий, і трохи не дивуючись з раптової появи Максима.

— Я бачу, ви вільно володієте французькою і англійською, — засміявся Максим, закриваючи за собою двері і простуючи до незнайомого.

— Яволь! Як бачите, і німецькою, — відповів юнак і, церемонно вклонившись, відрекорендувався: — Робінзон на безлюдному острові, що невідомо з яких причин іменується гуртожитком, студент четвертого курсу Передерій Хома Лукич.

Максим назвав себе, і в такий спосіб знайомство сталося.

— А мені здавалося, що шампанського вже не буде, — звирівся Максим, опускаючись просто на підлогу, бо в кімнаті не було й натяку на щось інше, зручне для сидіння.

— У вас невірна інформація, сер. Дозвольте пригостити вас в зв'язку з новосіллям, — Передерій гостинно простягнув пляшку Максимові.

— За наше новосілля, месє,— підкресливши слово наше, мовив Максим, охочс взявши пляшку з рук її господаря і з хитринкою мружачи на нього око.

— О! — піднявши пальця вгору, вигукнув Передерій.— Це щось нагадує невинправдану агресію.

— А хіба агресія буває коли-небудь виправдана? — спитав Максим, оддихуючись і вертаючи майже на добру третину спорожнілу пляшку її господареві.

Той ухопив її двома руками, припав до неї і став цідити малими ковтками. Вгамувавши спрагу і поставивши пляшку на підвіконня, він, не повертаючись до питання про визначення суті слова «агресія», сказав як про вже вирішену справу:

— Будемо жити комуною. Єс! Але потрібні два ліжка, два стільці, один стіл, відро, миска, дві чашки, ножі, виделки...— і; ніби вперше побачивши на плечах Максима погони, балакучий Передерій відступив трохи вбік і спантеличено спитав:

— Ви, мабуть, маєте мене за дурника?

— Ого,— погрозив йому пальцем Максим,— чи ж дурник міг би отак відсвяткувати своє новосілля та виявити таку обізнаність щодо обладнання пристойного, я б сказав, дрібно-буржуазного помешкання.

Показавши пальцем на ордени та нашивки за поранення на кітелі Максима, Передерій відкопирив свої товсті губи і шанобливо заявив:

— Бачу, війну ви провели з честю, як годиться справжньому патріотіві.

— А хіба ви...— одізвався Максим, не закінчивши свого запитання, бо Передерій заперечливо замахав руками.

— Побий мене нечиста сила, коли я щось скоїв зле. Але мені не пофортунило. Всю війну я провів у Казахстані в лоні професорської родини, себто моїх предків, папаші і мамаші. І коли мамаша мала втіху, що я з бронєю в кишені просиджую штани у заводській лабораторії, то папаша до-рікав мені в боягузстві і неробстві тричі на день, себто— під час сніданку, обіду і вечері. На цьому ґрунті між ним та мамашею відбувалися такі баталії, що й переказати важко...

Щирість Передерія межувала з блазнюванням. Максим з підозрою глянув на свого нового сусіду, але в одвертому виразі округлого білявого обличчя, в синіх веселих очах під висмаленими сонцем густими бровами було щось таке невимушено-одверте, що змусило Максима відчуті до нього приязнь.

— Що ж, не всім воювати,— заспокоїв Максим Передерія.

— Але ж, шановний капітане, Лука Лукич, тобто мій фатер, іншої думки. І навіть тепер, коли ми прощались з ним

і я поїхав сюди закінчувати освіту в політехнічному, фатер на прощання сказав: «Я тебе, Хомко, не поважаю, так і знай, не поважаю. Як ти глянеш у вічі своїм ровесникам, котрі відстояли Вітчизну? Нічого з тебе не буде, Хомко». Бачите, які окриляючі напутні слова мого фатера?

— А батьки ваші чому ж не повернулися?

— У батька не закінчені дослідження, і він вирішив ще кілька років прожити в Казахстані. Тут, у Києві, квартира, і, як я з'ясував, вона ціла, але папаша заборонив мені і носа туди показувати. Живи, сказав, як людина, а не як професорський синок.

— Ваш батько, наскільки я пригадую, патофізіолог?

— Так. А я майбутній фізик...— Передерій затнувся, втер долонею спітніле обличчя і коли відібрав руку, то Максимові видалося, що цим рухом він стер з обличчя всю свою задерикувату зухвалість. Перед ним був симпатичний розгублений юнак, і Максим навіть поспівчував йому в цю мить. Захотілося сказати щось заспокійливе і підбадьорити його.

— До війни я вчився в університеті на математичному, але мій фатер мав рацію, коли послав мене сюди, на фізичний...

Максим здивовано звів густі брови.

— Стривайте. Не дивіться так пронизливо і не знижуйте плечима. Перед фізикою в наші часи великі перспективи. Фізика в наш час все. Ви розумієте, як це принадно — проникнути в таємницю атома? Це не математична схоластика з мертвими формулами. Тут буде справжнє діло. Як ви думаєте?

— Ви що ж, любите фізику? — замість відповіді, спитав Максим.

Передерій глянув на нього довгим поглядом, потер долоні і мрійно сказав:

— Я люблю життя.

Одверта відповідь розвеселила Максима. Він схопився на ноги і запропонував:

— Ну що ж, давайте тоді здійснювати ваше бажання, будемо влаштовувати своє життя.

Сталося це за два роки до війни, і часом Семен Архипович схильний був вірити, що виною всім наступним злигодням був непередбачений збіг обставин. А він волів вірити, що передбачення — його неперевершене уміння.

Семен Архипович, якось в недільний день обідаючи у брата, не втримався, щоб не висловити своє негативне ставлення до всього, що останнім часом творилося в братовій родині. Йому не сподобався вибір Євгена.

— Льотчик, яка це кар'єра? — він старанно розжовував підсмажений мигдаль. — Ні, це ви, мої дорогі, учинили помилку. Як оце так потурати жюльєрнівським примхам хлопця? Його треба було навчити, треба було керувати ним, він повинен був би стати лікарем, інженером, але не льотчиком. Ні!

— Та що ви, Семене Архиповичу, — образилась Надія Яківна, — льотчик — це почесна і дуже благородна професія. І ви даремно отак ставитесь до прагнень нашого Євгена.

Федір Архипович вдоволено хмикнув. Молодець Надійка. Патріот родини. Братові він сказав:

— А от коли війна буде, адже наш Євген і тебе захищатиме.

— Війни не буде, — переконливо заявив Семен Архипович, наче від нього особисто залежала ця справа. — Людина повинна в своєму житті шукати собі міцного ґрунту, збудувати на ньому собі фортецю, у якій були б надійні стіни і добрі далекозірні вежі.

Семен Архипович самовдоволено викладав свої погляди на життя.

— Ти, я бачу, — перебив його Федір Архипович, — не лікар, а фортифікатор. Тільки знай, не може бути такої фортеці і таких стін, які відгородили б тебе від життя. Якщо ти мислиш, — рішуче підсумував Федір Архипович, — що гроші можуть стати тією вогнетривкою цеглою, з якої ти побудуєш нехитні стіни, — дурниця! Бурі життя зламають твої стіни і зметуть їх, і стоятимеш ти голий на людях і самітний. Ох, брате, брате!..

Семен Архипович образився і після цієї розмови перестав ходити до брата.

Але через кілька місяців, у недільний вечір, саме коли приїхав у відпустку Женька, Семен Архипович з'явився на Ірининській з коробкою конфет, перев'язаною навхрест блакитною стрічкою, — для Надії Яківни — і пачкою англійського люлькового тютюну.

На диво всім, зустріч вийшла зворушливою. Цьому, мабуть, спричинився приїзд Женьки. Він сидів за столом, пив разом зі всіма вино і веселими, зволоженими від радості очима поглядав на батьків. Навіть дядько йому цього разу подобався

більше ніж коли. Семен Архипович змінив свій погляд на професію льотчика.

— У тебе чудесне майбутнє, друже, авіація має великі перспективи.

— Мабуть, ти збираєшся літати і поїздом більше не їздитимеш?!

Семен Архипович не звернув уваги на ущипливе зауваження брата. Він говорив далі:

— Чув я, що за кожен виліт платять великі гроші.

— Тобі скрізь сніться гроші,— не втримався Федір Архипович.— Женю, ану, скажи дядечку, які то гроші за вильоти платять.

Євгенові ця розмова була відразна.

— Платять тільки випробувачам нових літаків,— пояснив він.

— Ну і ти, мабуть, будеш випробовувати літаки і зароблятимеш великі гроші,— втішив його Семен Архипович.

Щоб перевести на інше, Надія Яківна, якій ця розмова була неприємна, поставила на стіл нову пляшку грузинського вина. Наливаючи келихи, вона звернулася до Семена Архиповича.

— Час вам, Семене Архиповичу, одружитися. Живете отак без родини, сумно вам і недобре, мабуть.

— Може, ваша правда,— кивнув головою, згоджуючись, Семен Архипович, і йому захотілося в розчуленні, котре охопило його, розказати, що у нього навіть є на прикметі така жінка, яку, можливо, і варто ввести у свій дім, зробити господинею, але Федір Архипович зіпсував все своїми словами:

— Багатому одруження не проста річ.

Семен Архипович насупив брови, сховав очі за окулярами. Але образу мовчки проковтнув. Тоді Федір Архипович зрозумів, що брат Семен з'явився не просто заради вдоволення своєї цікавості, як то іде життя-буття родичів...

Коли стали пити каву, Семен Архипович не без урочистості в голосі сповістив:

— А я, брате Федю, до тебе з проханням! — він обвів змовницьким поглядом присутніх за столом, зняв окуляри, довго витирав скельця білосніжною хусткою і, не одягаючи їх, мружачи очі під густо навислими бровами, заговорив:

— Будуть, дорогий брате, додаткові вибори до академії, і я думаю, що нічого поганого не сталося б, коли б і мене обрали в академіки. Ти розумієш, як це здорово було б,— Семен Архипович розсипав дрібненький смішок і погладив долонею черево,— академіки брати Шульги.

— Ніби у цирку,— процідив крізь зуби Федір Архипович,— брати Земгано, сестри Кох, два-Бульдї-два...

— Ти не жартуй, ти вислухай. Я вважаю, що ти, твоє, ну, одним словом,— затинаючись, заспішив Семен Архипович.— Ну, кажучи коротко, твої дружні взаємини... Одним словом, ти б міг замовити слівце.

Семен Архипович заглянув у очі брата з надією. Він довго готувався до цієї розмови. Він вірив, що Федя йому не відмовить.

— Наукова рада медичного інституту, громадські організації, навіть партбюро рекомендують мене,— сказав він братові.

— А місцевком? — ледве стримуючись, спитав Федір Архипович і почув у відповідь:

— А що, хіба, і це треба? Я думав, що місцевком для такої справи малоавторитетна організація.

— А де твої наукові праці? — спитав Федір Архипович, проїнявшись якимсь жалем до людини, яка мала вправні руки, що робили хірургічним скальпелем чудеса, але ж була обдарована характером скнари, боягуза, ретрограда і вище над усе ставила своє особисте. І хоч ця людина була, як то кажуть, його єдиноутробним братом, вона в той же час йому чужа і нестерпно неприємна своєю жадобою в ці хвилини.

Тривало гнітюче мовчання. Надія Яківна підливала каву. Женя розгублено дивився то на дядька Семена, то на батька. Він не любив отих домашніх дискусій. Було б краще підвестися і піти, але, проте, цікавість — чим же скінчиться ця, на його думку, кумедна історія,— примусила залишитись.

— Наукові праці,— повторив згодом ображено Семен Архипович,— і це питаєш ти? А спитай у сотень врятованих від смерті мною людей. Виклич їх на збори академії і спитай. Що, на твою думку, кілька сухопарих книжечок з плутаним мереживом формул, усякі там дисертації з приводу і з огляду, дослідження послїду кролів і польоту метелика, всякі там копірсання у флорі, фауні, винищування африканського гуано, це важливіше, ніж талант хірурга, котрого знає вся Україна? І це говориш ти, мій брат?

— І це ти так розумієш суть науки, воліючи за всяку ціну потрапити в її храм? — у тон братові перепитав Федір Архипович.— Добре, я відповім тобі.

— Я фехтую із смертю! — крикнув розчервонілий Семен Архипович і ударив кулаком по столі. Кава виплескалась із чашки і пролилася на серветку. Він вибачливо глянув у бік Надії Яківни і знову закричав:

— Ти розумієш, що таке двобій зі смертю?

— О так! — озвався Федір Архипович. — Наука примушує смерть відступити. І наука домагається цього, ідучи через всі ті гуано, тупцюючись часом роками в твані і бруді, але не складаючи зброї, не знаючи втоми і не розуміючи страху поразки, і наука — це Заболотний, який впорскував собі вакцину чуми раніш, ніж запропонувати її людям, наука — це Луї Пастер, це Менделєєв, це Фарадей, це Лебедев, це холмогорський хлопчик Ломоносов... Наука піднімає завісу над майбутнім і нищить чорну ніч, яка затьмарює зір і мозок людству, і її роблять, оту всевладну і прокляту науку, сміливими, чесними руками, нехтуючи всім у житті, і навіть, і в першу чергу, своїм життям. Ти кажеш, талант у тебе. Так! Я не перечую і теж згоден з цим. Але ти далі фехтування скальпелем не пішов. Що ж, ти маєш талант, але ти не захотів ризикувати і огордив себе заради добробуту глухими стінами від усього навколишнього. Ти вправний виконавець, Семене, але ти нічого нового не вніс у свою справу. А міг. Міг би, — з жалем проказав Федір Архипович. — Чому ж ти не зробив цього? Чому? Мовчиш. Що ж, я відповім: не захотів шукати і ризикувати. Так було спокійніше тобі. Так було зручніше, і, головне, ти йшов протоптаною стежкою, а свої золоті руки, так, брате, саме золоті, ти сам перетворив на слухняне знаряддя розуму і мислі інших, не забажавши примусити свій розум сягнути далі, щоб трошки підняти завісу і зазирнути у те невідоме, яке завжди приваблює допитливих, а ти хотів бачити тільки те, що вже відомо, перевірено. Що ж, і це, мабуть, потрібно. А наука, справжня наука, завжди хоче зазирнути у невідоме і не просто з цікавості, а свідомо, щоб підкорити людині все, що не скорене у могутніх незчисленних покладах природи. Ти цього не хотів. І тебе, скажу широко, вабили більше гроші і гроші. А наука — це насамперед слава без грошей. То навіщо воно тобі, оце звання академіка? Може, тому, що тепер маєш гроші і лише треба ще слави? Щоб на мідній табличці на дверях своєї квартири закреслити слово «професор» і написати «академік»?!

Семен Архипович квапливо підвівся. Його повновиде обличчя якимось схудло і витяглося. Він дивився крізь окуляри на стіл, на якому наче коливалися чашки, ложечки, виделки, ніби земля під ногами була хистка. Він ухопився рукою за бильця крісла.

Надія Яківна розпачливо глянула на чоловіка. Женя стрівся очима з Семеном Архиповичем і побачив у них щось невимовне-холодне і байдужо-зле.

Через три роки примха долі приведе Євгена в квартиру до дядька, і він знову побачить в очах Семена Архиповича отой страшний холод ненависті і байдужості, і коли тепер він спостерігає спокійно за тими зеленими вогниками у очах Семена Архиповича з звичайної цікавості, то тоді, через три роки, оті вогники розпалять під його ногами багаття, яке спопелить його надії і кращі роки життя...

Але зараз він і не міг уявити собі оте майбутнє і просто з почуттям цікавості стежив за суперечкою, котра вже вийшла з берегів дозволених родинними взаєминами докорів.

— Ти, Федоре Архиповичу,— сказав Семен Архипович,— завжди заздри мені. Так! Заздри і, не одмахуйся руками, підбурював проти мене батька, ти посварив нас, ти не міг знести мого успіху, моїх перемог, мого достатку. Хто винен тобі, що ти невдаха? Хто дав тобі право так розмовляти зі мною? Ти все життя протираєш штани в академічних лабораторіях і що ти відкрив? Чим ти прославив науку? І всі ви такі. Геть-чисто всі! Гаразд, я розумію, чому ти відмовляєш мені, я розумію, і це прекрасно, що ти мені все сказав. Рубікон перейдено, і мости спалено. Дякую тобі.

І хоч Федір Архипович розумів, що треба спинити брата і якось порозумітися, але в той же час він і не ворухнувся, коли Семен Архипович, гордо випинаючи груди, вийшов з кімнати. І ні Надія Яківна, ні Женя не підвелися з крісел і не спинили його.

Клацнув замок у дверях, і тільки невідкрита коробка конфект та пачка тютюну свідчили, що тут був Семен Архипович Шульга.

— Навіщо йому та академія? — спитав сам у себе Федір Архипович і розвів руками.

Мости були спалені.

Семен Архипович тепер вважав, що у нього нема брата. Усамітнено жив він у своїй великій квартирі в оточенні сотень томів, замкнених у тиснені золотом палітурки, дорогих картин, які належали пензлю Репіна, Куїнджі, Боровиковського, а над письмовим столом, заставленим бронзою і порцеляною, у простінку в золотій рамі, висів справжній Левітан в доброму товаристві обабіч з гравюрами на дереві Кравченка. В ці дні розпачу і тривожних переживань професор Шульга став частіше думати про Олену Петрівну Дзоз.

Він побачив її ще кілька місяців тому вперше на п'ятихвилинці, яку він проводив щоранку, точно о дев'ятій, у себе в

кабінеті в лікарні, і довше, ніж треба для першого знайомства з новим працівником, затримав свій погляд на жінці середнього віку у білому халаті, з-під котрого видні були стрункі міцні ноги, обтягнуті шовковими панчохами і одягнуті у модні туфлі.

Семен Архипович не любив покvapливості. Своїх учнів і асистентів він приривчаював до методичної, вдумливої і спокійної праці.

— Хірург не може нагадувати блоху, він не повинен стрибати,— говорив він своїм студентам і з цього речення починав свою вступну лекцію до курсу хірургії, який він читав у медінституті. І він не звик стрибати в особистому житті, як метушливий коник.

Спочатку треба було закінчити і поставити крапку на взаєминах з іншою дамою, на яку мав він серйозні види. Він це зробив з властивою йому методичністю. А тоді вже на обід до шефа хірургії (він знав, що поза очі його так називають у лікарні, і це йому імпонувало) була запрошена Олена Петрівна Дзоз.

Олена Петрівна переступила сороковий рік свого життя із вантажем складних переживань, ковтнувши вже чимало лиха та розчарувань. Життя її не було влаштоване, як того хотілося і годилося б було поважній жінці, як вважала вона, з її розумом та з вигідною зовнішністю.

Летіли роки, і все йшло не на краще, а на гірше. Виросла красива дочка Ольга, котра не знала батька, і мати їй не сказала всієї правди про того, хто був її батьком. Від чужих людей незабаром Ольга дізналася, що батько не загинув у залізничній катастрофі, як оповідала їй мати, а просто кинув її вагітною і зник невідомо куди. Та трагічна історія коштувала багато Олені Петрівні, студентці Саратовського медінституту. Вона закінчила з трудом інститут і почала влаштовувати собі життя на свій власний ризик і розсуд.

Після довгих мандрів з лікарні в лікарню нарешті вона потрапила, дякуючи допомозі впливового знайомого, у велику і солідну клініку професора Шульги. Потрапивши до неї, як невдовзі сама те відчула, вона звернула на себе пильну увагу її шефа, і ця увага дедалі зростала, що не могло не порадувати Олені Петрівни.

Проте Семен Архипович не квапився. Він побував у гостях у Олені Петрівни, познайомився з дочкою, високою балакучою дівчиною, яка, невимушено і сміливо потиснувши йому по-чоловічому міцно руку, сповістила:

— А я вас давно знаю. Адже я студентка другого курсу, і ми всі у вас закохані.

Семен Архипович вдоволено усміхнувся, смикнув гостру, ретельно підстрижену борідку і подивився дівчині глибоко в очі. Ольга почервоніла. Олена Петрівна докірливо зауважила:

— От бачите, як комсомолка розмовляє з професором.

— Шкода, що ти не була комсомолкою,— озвалася Ольга і, вибачившись, вийшла з кімнати, з приязною усмішкою схиливши голову перед Семеном Архиповичем.

...Мости були спалені. Але життя Семена Архиповича пливло, як добре обладнаний корабель, знайомим фарватером серед тихих берегів. Він, скривившись, прочитав у газеті серед прізвищ новообраних академіків прізвище свого колеги — професора патофізіолога Передерія. Легка хмарка смутку виорала зморшками його високе чоло. Він поскивав борідку і заспокоїв себе: «Академія — це ще не все».

Але заздрість гризла йому серце, як іржа точить залізо. Він читав так само курс своїх лекцій, проводив наради, виступав з доповіддю на з'їзді хурургів, ходив часом в оперний театр, і йому лестило, що головний адміністратор зустрічав його біля входу на порозі і, підгримуючи під лікоть, шанобливо проводив у перший ряд, примовляючи:

— Дозвольте на ваше постійне місце, шановний професоре.

Адміністратор говорив голосно, і його слова глядачі чули. З професором віталися незнайомі люди, його пізнавали, мабуть, пацієнти, а одного разу він почув за спиною не дуже приємну розмову:

— Бачиш у першому ряду праворуч отого з борідкою? — прошелестів жіночий, уїдливіший (так здалося Шульзі) голос.

— Ну?

— Що ну? Оце той професор, що своїми руками зарізав мого брата.

Семену Архиповичу ці слова зіпсували настрій. Його вже не цікавило, хто танцює Оділію-Одетту, і музика «Лебединого озера» не чарувала його.

В антракті, коли він вийшов у фойє, його спіткала нова неприємність. Навстріч йому ступала Ольга, і її за лікоть міцно тримав юнак з густою зачіскою і гострими очима. Ольга вклонилася професорові Шульзі і сміливо підійшла до нього, простягнувши йому руку. Вона познайомила свого супутника з професором, і той, як здалося Семену Архиповичу, не досить шанобливо подав йому руку, навіть не назвавши себе.

Семен Архипович суворо глянув на молодика поверх окулярів і приязно усміхнувся Ользі. Майнула думка, що було б добре, коли б Ольга сиділа у партері з ним поруч, а молодик взагалі не стовбичив отут на очах.

Отак Максим Нерчин познайомився з братом академіка Шульги, про якого він тільки й говорив Ользі, не раз чуючи від неї висловлене резонним тоном невдоволення:

— Якщо тобі так подобається твій Шульга і ти в нього просто закоханий, то навіщо ти ходиш до мене?

Тепер у Максима була нагода сказати Ользі:

— Ти мені помстилася. Але твій Шульга не такий, як мій.

А через хвилину, сидячи в ложі бельєтажа, тулячись плечем до плеча, вони вже забули своїх професорів, втупившись очима на сцену, де білі лебеді творили казку, учасниками якої хотілося мимоволі бути їм обом.

...Семен Архипович неуважно стежив за тим, що діялося на сцені, і повертав обережно голову, шукаючи в темному череві театрального залу привабливе обличчя Ольги.

Згодом у невеликій квартирі лікарки Дзоз професор Шульга став бажаним і частим гостем. Ще раз чи два йому довелося здібатися з молодиком, з яким Ольга познайомила його у театрі. Юнак не викликав симпатій у професора. Можливо, тому, що він був учнем його брата, а можливо, і з іншої причини. Одного разу він запросив до себе на обід Олену Петрівну й Ольгу і послав за ними свою машину.

Обід, квартира, картини, бібліотека мусили справити відповідне враження на його гостей. Особливо хотілося, щоб на все це звернула увагу Ольга.

Семен Архипович, коли гості пішли, довго сидів у кабінеті, пригадуючи кожную дрібничку. Подумалося, що він, мабуть, молодіє, якщо з такою настирливістю прагне привернути до себе увагу Ольги. Він не обтяжував себе думкою, чи часом мати Ольги не помічає його надмірно підкресленої уваги до дочки. Але Олена Петрівна чи справді не вбачала в тій увазі нічого особливого, чи вміло ховала своє ставлення до цього факту. Одне, чого хотілося Олені Петрівні, це щоб студент Максим Нерчин, хоч розумний і серйозний на її погляд хлопець, не дуже-то глибоко западав у серце Ользі. Інше життя мусило чекати Ольгу, і вона ні в якому разі не повинна була повторювати шлях, яким довелося пройти її матері.

Тим часом життя йшло... Хома Передерій любив повторювати це речення, підносячи догори вказівний палець і багато-значно позираючи на Максима.

— Життя йде, і треба осідати в цих шанцях міцно,— сказав Максим.

Хома гмикнув, погоджуючись.

І того ж дня вони поїхали у місто, щоб придбати собі, як казав Хома, інвентар. Виявилось, що фатер Передерія був вже не такий безсердечний і дав на перші витрати своєму нащадкові достатні асигнування...

Не спиняючись біля політехнічного, промчав повний трамвайний вагон, і вони подалися пішки. Передерієві лестило, що стрічні затримували свої погляди на його товаришеві. Ордени і капітанські погони справляли враження. На Єврейському базарі серед приватних крамничок і рундуків метушилися покупці та продавці.

— Вишкребки приватного капіталу,— уїдливо проказав Передерій, проштовхуючись крізь натовп.

Максим придивлявся до тих, хто продавав. Незрозуміло було, звідки виповзли, схожі на тарганів, оті люди з лиснявими мордами, з на проділ зачесаними, схожими на баняки, головами і нафіксатуреними вусами. У всіх у них були догідливо-метушливі очі; налякано ворушилися плескуваті носи, наче винюхували собі безпечно-хитру стежку для визиску і шахрайства. Покупці: солдати, селяни, домашні господарки і всякий інший люд — копирсалися у різному мотлосі, накиданому на прилавки. Різали вуха незвичні слова власників отих рундуків і крамничок:

— Мадам, тільки для вас, справжнє «Коті»...

— Громадянине, зверніть увагу, люксовий ніж...

— Мадам, ці стьожки заграничні. Звольте звернути увагу на цю печатку: маде франсе.

— Ти, вишкребок капіталізму,— втрутився Передерій в розмову крамаря з жінкою у капелюшку,— «маде»,— перекривив він,— болван...

— Як смієте? — заперечував продавець.— Я в міліцію... Я скаржитись буду... Ображати не смієте.

В натовпі, що зібрався навколо, сміялися. Солдат з шинелю-скаткою через плече протиснувся наперед, суворим поглядом зміряв раптом принишклого крамарчука і тільки зітхнув з серцем.

Хтось сказав:

— А час цю нечисть вимітати геть.

...І Максим з Передерієм пішли далі, напитуючи потрібні їм речі. Та, не знайшовши їх тут, вони подалися на Бессарабку. Там посеред Басейної в два ряди ті ж рундучки і крамниці, гамір перекупок, рої мух та ос, безладний гамір і вигуки. Ніби з-під землі, виросла постать в білому чесучевому піджаці, пенсне з чорним шнурочком на кирпатому носі, брудна панاما і палиця в руці.

— Що zvolите, товаришу офіцер?

Максим глянув неприязно. Але майнула догадка — мабуть, цей абorigен допоможе.

— Нам потрібні два ліжка і матраци.

— Можна, можна, навіть запропону замість двох одне двоспальне,— догідно мовила панاما, оскаливши вставні зуби.

— Сказано — два,— grimнув Передерій, нетерпляче ворущаючи всією п'ятірнею своєю скуйовджену зачіску і грізно насовуючись на панаму.

— Прошу вас не підвищувати голос,— обурилася панاما,— я розмовляю з товаришем офіцером, а не з вами, і це вам не німецька окупація, це вам...

— А ви під час окупації, мабуть, у партизанах були, що так пузиритесь? — спитав Передерій.

Панاما втягнула голову в плечі і заскиглила:

— Хвора дружина... діабет... розумієте, не встигли евакуюватися.

— Мабуть, радником у мера був,— не вгамовувався Передерій, але Максим припинив, на радість панамі, словесний наступ Передерія і запропонував повести куди-небудь, де можна придбати ліжка.

Через десять хвилин вони опинилися у дворі на Рогнединській, слідом за панамою спустилися у підвал і затрималися перед оббитими бляхою дверима.

У відповідь на трикратне постукування з-поза дверей пролунав басовитий оклик:

— Кого треба?

— Це я, Іване Івановичу,— лисняво пролунав голос панами,— я, Зубківський.

Стукіт заліза свідчив, що Іван Іванович відкидав якісь клямки і засуви, одмикав двері, і через хвилинку Максим та Передерій опинилися у ясно освітленій електрикою великій кімнаті, заставленій різними шафами, ліжками, столами і стільцями, перед кремезною, широкою у плечах людиною, з довгою сивою бородою і пухнастими щічками. Людина ця підозріливо і неприязно дивилася на них, навіть не глянувши

у бік Зубківського, який, витираючи брудною хусткою спітнілу лисину і помахуючи панамою, сповістив, чого саме потребує товариш офіцер.

Іван Іванович погладив свої щічки двома пальцями і, показуючи в глиб кімнати пальцем, на якому виблискував перстень, дозволив:

— Вибирайте.

— Екземпляр, — процідив крізь зуби Передерій. — Типовий квіслінг низької проби. Так би мовити, ширвжиток.

Максим помітив, що Іван Іванович добре втямив, кому адресоване зауваження Передерія, хоч він штучно-байдуже одвернувся від своїх покупців і опустився у крісло перед секретером над розкритою текою з паперами.

Метушливий Зубківський, видно, тут був правою рукою.

— Зверніть увагу, ліжко червоного дерева, ручна робота. А ось це типовий ренесанс, для добродійного родинного життя, краще не знайдеш. Тепер, прошу, погляньте на отой гарнітур... — Здіймаючи полами чесучевого піджака, наче обкарнаними крильцями, пилюгу, Зубківський так і сипав словами, ніби горохом.

Максим вже давно побачив у кутку залізни, простенькі ліжка, але не заважав панамі рекламувати крам Івана Івановича. Цікавило Нерчина одне: з яких то джерел набрав собі отой Іван Іванович ці меблі? Проте не важко було здогадатися.

Максим стрівся очима з важким і повним злоби поглядом Івана Івановича, і той, не витримавши пронизливого Максимового погляду, опустив очі долі. На мить видалося Максимові, що Іван Іванович не той, за кого його мають, і що борідку він відростив про всяк випадок. В його рухах, в тому, як він сидів, розчепіривши руки і ноги, було щось огидно-павуче. В цьому підвалі, заваленому меблями, Максим не міг не подумати про тих, кому колись належали оці всі ліжка, стільці, канапи, шафи і столи, що були довгі роки безмовними свідками родинних радощів і печалей, а тепер потрапили у пазури хижака, котрий, наче пацюк, сидів у цьому підвалі, як у норі.

Показавши на простенькі залізни ліжка, Максим припинив фонтан красномовства Зубківського і спитав у павука за столом:

— Скільки?

Але тут пролунав задержуватий голос Передерія:

— Добре поживилися, Іване Івановичу, на людському горі? — сказав Передерій, обводячи навкруг себе руками.

— Себто як зволите вас розуміти?

Сива борода звелася над столом, і помідорні плями вкрили пухнасті щоки.

— А так і розумійте. Награбували чуже, а тепер продаєте. Так і розумійте те, що я сказав,— Передерій ступив крок уперед і сперся руками на стіл, нахилившись до бородатого Івана Івановича.

— В очі мені подивіться, в очі, що, скажете, не так? Не награбували? Ні?

Крамар підвівся і, повернувшись до Нерчина, показав, що не хоче розмовляти з Передерієм.

— Вам сподобалися оті ліжка, гаразд. Їм ціна чотириста карбованців, але з вас, як з офіцера, двісті візьму. Ви ж нас захищали, а на захисниках заробляти не хочу.

Гнів підкотився до горла, і Максим зло проказав:

— Громадянине, не вас я захищав, ви це прекрасно розумієте. І про вас буде іншим часом мова. Ось вам чотириста карбованців,— Нерчин кинув на стіл гроші і повернувся спиною до крамаря.

— Взяли, Хомо? — спитав він у Передерія.

— Єсть, взяти,— відповів Передерій, беручись за обидва ліжка зразу.— Не можу дозволити, щоб офіцер ніс,— пручався він і не давав Максимові взятися за ліжко.

На порозі Максим обернувся, вловив повний зненависті погляд Івана Івановича і подумав, що оте обличчя не варто забувати.

Виходячи з під'їзду, Максим побачив Ольгу. Жодного сумніву не могло бути, що жінка у світло-сірому костюмі, яка стояла край тротуару, з нетерпінням очікуючи, поки пройдуть машини, була Ольга. У нього, мабуть, від цієї несподіванки був такий спантеличений вигляд, що Передерій заклопотано спитав:

— Що з тобою?

Звуженим зором дивився Максим на Ольгу, котра, мабуть, відчувши на собі його гарячий погляд, обернулася, сковзнувши очима по обличчях людей, які стояли поблизу, і не пізнала Максима. Та то тривало одну мить, бо Максим побачив, як в наступну хвилину очі Ольги спалахнули і вона безпорадно, ніби захищаючись від нежданого привида, підняла руку, але Максим рішуче одвернувся і швидкими кроками, не озираючись, пішов геть, не чуючи, що йому говорив на вухо, намагаючись перекричати гарчання машин і дзенькіт трамвая, Передерій.

В тому, що Ольга його пізнала, він не вагався ні хвилини. Багато зусиль коштувало йому отак просто одвернутися і

піти. Але він розумів, інакше бути не може. Так краще. Для кого? Для нього і, мабуть, для неї.

В ту ніч Максимові погано спалося на повосіллі не через те, що матрац був жорсткий, і ліжко короткувате та хистке, і крізь нещільно забиті фанерою вікна рвався у кімнату холодний вітер. Максим добре знав причину безсоння. Він палив цигарку за цигаркою і був вдячний своєму новому товаришеві по гуртожитку, який не присікався до нього з запитаннями, хоч чутно було, як він крутився на ліжкові і так само, як і Максим, не спав, маючи на це якісь свої поважні причини.

Цю безсонну ніч Максим запам'ятав надовго. Зустріч з Ольгою вийшла не такою, якою вона уявлялася йому в короткі часи перепочинку між боями, як, скажімо, в ту ніч напередодні форсування Дніпра чи тоді, коли він поранений лежав у прифронтовому шпиталі.

Поведінку Ольги він у глибині душі вважав зрадою. Найбільше вразило його, що вона не робила жодних спроб дізнатися, що з ним, де він, і виходило так, що між ними нічого не існувало — ні дружби, ні товариської приязні, ні тієї ночі напередодні від'їзду Максима на фронт, коли вона, Ольга, сказала йому ті два слова: «Буду чекати», котрі він зберігав у своєму серці, як найкоштовніший скарб. Якби відала вона, як то багато важили для Максима ті два слова, мовлені на прощання щирим шепотом, що увійшов у саме серце, у ество, і ніяким вогнем не випалити було з душі Максима отих простих і в той же час таких значних для нього слів. Що ж, для неї вони, мабуть, не так багато важили, ті слова, коли вона так швидко і легко зреклася їх. А може? Що може? Ні, він не міг виправдати її вчинку. Як легко і бездумно переступила Ольга через святе і непорушне. Що ж, колись вони зустрінуться, обов'язково зустрінуться, і він питає Ольгу, він скаже їй все, що думав про неї і до одержання листа від Ганнусі, і після листа.

Він питає її, і вона змушена буде відповісти йому. А може, не варто й гадки мати про таку зустріч. Навіщо вона? І кому потрібні вже будуть всякі пояснювання і сповіді? Нікому. Та ні. Потрібні. Максим не такої вдачі, щоб так легко і так бездумно переступити через заповітне, наче через випадковий перелаз. І раптом Максим зрозумів, що Ольгу він любить і досі. Коли він всі ці місяці до сьогоднішньої випадкової зустрічі був перейнятий одним тільки почуттям образи за її вчинок, то тепер він відчув, що та образа не так важить, як почуття, котрі не тануть, а навпаки викремніли у серці, і

позбутися їх він бодай зараз не може, а найгірше, що вразило Максима,— не хоче.

Болісно стало Максиму. Любити Ольгу саме зараз здавалося чимсь злим і нездійсненно примхливим. Проте Максим розумів: Ольгу він любить досі і не може відштовхнути від себе її образ, не може наказати серцю — мовчи, не може зімкнути повіки, щоб не викресала пам'ять її обличчя, її очей, її уст, її рівного, не по-жіночому широкого чола. Дорого дав би Максим, щоб дізнатися, чи думає про нього в цю ніч Ольга? А що стоїть на заваді, аби піти до неї? Отак просто зайти до неї і спитати:

— Як же ти могла?

Але ні. Не заїде Максим до неї, не переступить її порога. Чи ж хто силоміць примусив її зрадити свої слова, які, власне, були клятвою? Хто силував, хто наказував тобі, Ольго? Ні, він же жебрак, він не піде просити. Його любов великий скарб, і того скарбу вистачило б по вінця, щоб заповнити серце Ользі. Чи, може, вона думала, що його вже нема? Що лежить він десь бездиханно у братській могилі? Може, тому вона, наче від нежданого привида, відсахнулася сьогодні, уздрівши його перед собою? А чому не кинулась до нього, чому не покликала? «А я чому? Чому я повів себе, як з чужою?» І ті десятки і сотні «чому» роз'їдали злою іржею серце Максимове, і він розумів, що не буде йому ще довго спокою... Та, проте, він добре знав, що до Ольги він не піде.

...Отак не легко і не просто починалося нове життя Максима Нерчина. А хіба він на мислі мав, що все буде прозоророжевим, і справді, чи ж йняв він віри жартівливим пророкуванням капітана Канюки про квіти, привітальні промови, хоч щодо шампанського, то Канюка не помилився. Правда, як любив говорити той же Канюка, цитуючи свого улюбленця Остапа Бендера, «овацій не було» і, мабуть, не буде, але існувало, дедалі все міцніючи, глибоке переконання, що шлях, обраний ним, тривкий і добрий. А те, що на ньому колючки та вибоїни, то він не раз твердив собі: перемогу голими руками не візьмеш. До неї мусиш підступати у всеозброєнні.

Можливо, саме в ці дні йому недарма пригадувалися юнацькі марення в далекій учнівській примітивній лабораторії. Він пам'ятав добре, як, втупивши зір у вікно, за котрим коливалося привабливе плесо Десни, не бачив ні її синіх вод, ні просторих луків, а тільки бачив отой далекий день, коли схожий (так хотілося йому) на справжнього вченого і обов'язково з левиною гривною волосся на голові, наче у Менделєєва, портрет якого висів на стіні в лабораторії, він підні-

меться на кафедру і сповістить численній аудиторії про своє нове, важливе відкриття.

Хоч химерні були ті юнацькі мрії, а тепер двадцятишестилітньому Максиму, котрий сьорбнув і лиха, і кривди, власною кров'ю зросив рідну землю, вони видалися звабними, напрочуд близькими. І те, що він зберіг їх у серці, не розпоротив, тішило його і давало якусь приємну насолоду.

17

В той 1941 рік весна запалила на київських каштанах ще не баченої краси свічки.

В той 1941 рік весна була для Максима Нерчина повіддю добрих намірів, щирих почуттів, ясним ранком, який відкривав зорові звабну далеку путь до омріяних звершень...

В той рік весною Максиму Нерчину було легко і радісно, хоч десь в серці існувало дивне відчуття поредгрозя.

І тепер, коли та весна, коли той 1941 рік відступили в часи, які люди звать минулим, Максим Нерчин захотів і ту весну, і ті події, і все те, що тішило його, що давало йому радість і віру, згадати, повторити у пам'яті, в уяві своїй день у день, ніч у ніч, такими ясними були вони, ті ночі і ті дні.

Це треба було. Треба. І навіть, коли б він наказав собі: «Ні. Не треба»,— нічого б не вийшло. Нічого!

Така була всевладна воля спогадів, якій він беззастережно корився.

І Максим Нерчин глянув у минуле та побачив...

...Величаво котив Дніпро свої сині хвилі вздовж вимощеного гранітом правого берега. Він посилав у місто, в парки і сади, на вулиці і площі, свою, сповнену духмяними степовими травами, звабну прохолоду.

Кожен в ці дні серцем вбирав той п'яний напій весни, яка поступово і непомітно переходила у плідне мудре літо, насичене гарячим прагненням ошчасливити людей за їх важкі труди добрим врожаєм.

В один із днів тієї весни 1941 року Максим Нерчин піднявся разом з Ольгою на високу кручу за Видубецьким монастирем і простягнув угору руки, вітаючи лебединокрилі, срібні хмари, що прозоро світилися на сонці.

Максимові не треба було слів, аби звірити Ользі свої почуття. І Ольга не могла не відгукнутися на них таким же теплом і радістю. Тоді вони і поклялись у коханні і, напевне, вірили, що клятва ця справді неситна навіки.

...В ту весну професор Шульга теж відчув насолоду особливого хвилювання. Справджувались його надії. Успіх справи, в яку він вірив, незважаючи на уїдливі зауваження деяких колег в кулуарах наукових нарад, от-от міг дати відчутні наслідки. Він ступав до поставленої собі мети вперто. Взагалі впертість не зраджувала його. Тішило серце, що він не один. Обережних і недовірливих було вже не так багато. Вони, правда, псували настрої, створювали всілякі перешкоди, вони могли, як висловлювався неодмінний секретар президії академії, «зарізати» кошторис на організацію нових досліджень, вони не давали потрібних «штатних одиниць», як вони холодно називали молодших та старших наукових співробітників. Нарешті, вони вважали, якщо існує вже один фізикотехнічний інститут, то навіщо щоб ще були якісь окремі фізичні лабораторії у окремих академіків?

Федір Архипович з властивою йому настирливістю доводив, в чому їхня помилка. Терпляче і невтомно, з вбивчою іронією, завжди підтримуваний Богомольцем, говорив їм у обличчя, що вони короткозорі люди, що правило «не пушати» в науку нову думку, рівняти всіх під одну нитку — це звичка сумнозвісного Аракчеєва.

— В науці все не може бути таким простолінійним, як стіни аракчєєвських військових поселень. Наукові думки і дослідження — це не газони, які можна підстригати і рівняти як тобі заманеться. І незалежно від ваших прагнень, — кинув він одного разу в обличчя своїм критикам, — «вона все-таки крутиться», — нагадавши їм, стосовно до своїх справ, слова Галілея.

...Вона крутилася...

Звичайно, йшлося не про землю. Те, що вона крутиться, було вже доведено і не піддавалося сумніву, а мова тепер була про справу фізиків, їх шукання, які частина науковців вважала безплідними і далекими від реального ґрунту.

Як жорстоко помилялися ці «невіруючі душі»!

Федір Архипович часом розпачливо розводив руками. Але розпач був хвилиний. Коли йому відмовили в «штатних одиницях» для його особистої лабораторії, він пішов на досить сміливий крок і впустив у її двері своїх студентів.

— Ви хочете стати справжніми людьми, беріться за справжнє діло. Досить вам байдикувати на лекціях та позіхати на зборах.

Він підбадьорював несміливих, надавав запал нерішучим і, звичайно, вибрав собі таких, у яких відчув і розпізнав вогник цікавості і бажання стати дослідником.

Максим звернув на себе увагу Шульги не зразу. Потрібен був час, щоб, подолавши соромливість, він з'явився до нього з списаним зошитом і, затинаючись, перегортаючи сторінки, несміливо став питати про те, чи можна було б дослідити і побачити, як відбувається розщеплення атомного ядра, про яке він прочитав недавно статтю Федора Архиповича в фізичному журналі.

Шульга пильно подивився йому в очі. Хотілося одразу дізнатися, що це — звичайна спроба підлеститися до професора чи справді щире бажання пізнати?

— А що ви думаєте про атом? Що ви знаєте про молекулу?

Нерчин відкашлявся. Він, як ввижалося йому, про молекулу і атом знав немало. Але чи зможе щось нове сказати з цього приводу Шульзі? Несміливо і трохи непевно Максим почав відповідати. Він говорив хоч і не досить послідовно, але виявив більше знань, ніж його зобов'язував інститутський курс.

Прізвища Ломоносова, Менделєєва, Ейнштейна, Лебедева, Бора, Чедвіка, Резерфорда, Кюрі, Вавилова в його відповіді вставали тільки у зв'язку з тими великими відкриттями, які вони зробили. Шульга слухав його з цікавістю.

— Скільки вам років? — спитав він раптом.

Нерчин спантеличено глянув на Шульгу. Яке це мало відношення до його відповідей? Проте він задовольнив цікавість професора.

— У ваші роки, — сказав чомусь, як видалося Нерчину, не досить зичливо до нього Шульга, — я вже сам себе утримував. Ми не знали, що таке стипендія. Коли не було репетиторських уроків, та ви, мабуть, не знаєте, що це таке, ми ходили вантажниками на пристань. Там нам давали одну французьку булочку і два гривеники. А булочка була смачна, скажу я вам, — Шульга солодко примружив очі, наче відчув в цю мить смак тієї булочки.

— Смачніша, ніж тепер? — сміливо спитав Нерчин.

Шульга здивовано глянув на нього.

— Хто зна, може, і смачніша. Все, що було в юності, здається смачнішим, привабливішим, — щиро визнав він. — А що там у вас в зошиті?

— Думки різні... Федоре Архиповичу.

Шульга забрав у Нерчина зошит.

— Різні — це погано. Краще нехай будуть якісь вже одні. Спокійніше для душі буде.

Він одягнув окуляри і розкрив зошит.

Максим несміливо попросив:

— А може, не треба вам оту писанину читати?

— А навіщо ж ви її мені принесли? — не відводячи від зошита очей, спитав Шульга.— Щоб показати, що у вас є зошит? Хіба тільки для того? Адже хотіли показати щось... Ну і мовчіть. Сидіть і мовчіть.

Нерчин сидів і мовчав. Годинник на стіні віддзвонив сім вечора. Ольга чекала на Володимирській гірці. Він вже спізнився на тридцять хвилин. Про це професор Шульга догадатися, звичайно, не міг. Але коли Максим, зітхаючи, засовався на стільці, Шульга глянув на нього поверх окулярів і в'їдливо сказав:

— Якщо ви призначили на цей час побачення і хотіли його сполучити з розмовою зі мною, то ви прорахувалися. Побачення ще можна сполучити з відвідинами кабінету дантиста, але тільки... Вона почекає.

— Почекає,— щиро погодився Максим,— я їй поясню.

— Ото добре,— похвалив Шульга і знову почав читати.

Закривши зошит, він поклав його перед собою на стіл і сказав:

— Ви вмієте думати, Нерчин. Це вже добре.

У Максима затремтіли пальці рук, і він сховав їх у кишені.

— Думаєте ви, звичайно, емпірично. Ви знаєте, що означає це слово? — не чекаючи відповіді, Шульга продовжував: — Проте ви думаєте. Це добра ознака.

Шульга подивився у вікно. Зняв окуляри, витер їх невеличкою замшевою хусточкою і сказав:

— Після лекцій вечорами і у недільні дні з дев'яти ранку ви будете приходити сюди, до мене.

Максим тільки перевів подих.

— Ви будете, може, й підмітати підлогу, виносити усякий лабораторний мотлох на смітник, мити колби, учитися ізолювати проводи, перетирати пробірки, ви будете робити все, і, можливо, вам доведеться не спати вночі, блискавично працювати з логарифмічною лінійкою, досконало вивчити англійську мову... німецьку. Не зразу, не лякайтесь, це програма максимум.

— Я не лякаюсь,— твердо сказав Нерчин.

Шульга не звернув уваги на його запевнення.

— Ви, можливо, будете працювати і вночі з суботи на неділю. Одним словом, якщо це підходить, тоді...

Максим хотів сказати, що, звичайно, підходить, але Шульга не дав йому розкрити рота.

— І це, звичайно, ніяк не звільнить вас від того, що ви му-
сите робити відповідно до інститутського курсу. Ясно?

— Ясно,— коротко відповів Нерчин.

— І ще ось що. Ви працюватимете зі мною, в цій лабора-
торії, теревенити з працівниками в інших лабораторіях у вас
не буде часу.

Максим радісно усміхнувся. Шульгу ніби здивувала його
радість. Нерчин тільки і мріяв, що колись все отак станеться,
як щойно.

Годинник продзвонив без чверті дев'ять.

— Ви спізнилися,— співчутливо сказав Шульга.

— Спізнився,— погодюся Максим,— але то нічого,— мов-
вив він, наче заспокоюючи Шульгу.

— Як то нічого? —обурился Шульга.— Вас чекають, а ви
так спокійно про це говорите. Треба шанувати час інших і
вміти розподіляти свій час без шкоди насамперед іншим і со-
бі самому. Спитайте коли-небудь мою дружину — я на побачення
не спізнивався. І щоб не спізнюватися ніколи, знаєте,
що я робив?

— Що? — зацікавився Максим.

— Я їх не призначав,— відповів Шульга.— Розумію, така
відповідь вам не до вподоби. Але коли ви вирішите присвяти-
ти себе чомусь значному, вам доведеться відмовитись від ба-
гатьох спокус. Та не сумуйте,— втішив він Максима,— якщо
ваша подруга розумна дівчина, вона зрозуміє вас і ще до-
поможе вам.

Нерчин в той день вертався від Шульги з таким почуттям,
наче щойно склав важливий іспит.

Другого дня після лекцій він з'явився у лабораторію
Шульги точно о сьомій годині вечора і, одержуючи з рук
завгоспа сірий лабораторний, вже бувший у вжитку,
увесь у дірках і плямах, халат, почув від нього напутні
слова:

— Бережіть державне майно, студент!

Може, іншим разом Максим і собі сказав би щось заде-
рикувате похмурому завгоспу, але він ішов працювати до
професора Шульги, і цього вже було досить, щоб відповісти
завгоспові:

— Дуже вдячний вам, Харлампію Петровичу.

Той тільки покопирсав олівцем у вусах, здивований такою
ввічливістю студента, і сказав:

— Ну і ну! Лягайте на курс.— Завгосп колись служив
контролером у Одеському порту і любив морські вира-
зи.

Через кілька днів на комсомольському факультетському бюро секретар, однокурсник Максимів, Марко Грицишин порадив Нерчину:

— Ти, Максиме, тримайся тепер, не підведи нас всіх. Тебе Шульга вибрав як кращого. В твоїх руках наш авторитет.

Грицишин говорив схвильовано, і Максим вдячно потис йому руку. Він не любив зайвих слів. Та й взагалі, що він міг сказати?

Обпечені пальці рук, плями на піджаці і штанях від невинного користування реактивами свідчили, що він не гребував нічим. А чи міг він цуратися чорної роботи? В усякому разі, Шульга незмінно здійснював все, що він обіцяв Максимові...

В останні дні він був мовчазний і вимогливо-суворий. Випадково дійшло до Максима, що у Шульги якісь неприємності в академії.

Студенти оповідали, що була на якомусь засіданні Наукового товариства дискусія, і Шульга посварився з фізиком Колодяжним. Той наче назвав Шульгу прожектором, а Шульга його — консерватором.

«Звичайно, прожектор було більш образливо, ніж консерватор,— думав Максим, розтираючи в ступці порошок барію і кидаючи крадькома співчутливі погляди на зосереджене обличчя Шульги.— Прожектор — це образа. Факт. Консерватор, хоч і слово лайливе, але ж у Англії навіть існує партія консерваторів, тут вже інша справа».

Нерчину хотілося зустріти Колодяжного і сказати йому у вічі, що він просто телепень. Він уявлявся йому опуклим, як дзвін, і бородатим, з бульбастим носом, осідланим пенсне.

Яке ж було здивування Нерчина, коли в першотравневий вечір, потрапивши в Будинок учених, він побачив Колодяжного. Перед ним стояв оточений якимись людьми довготелесий чоловік з ріденькою зачіскою на витягнутій голові; розмахуючи стиснутою в руці палицею, він щось розповідав своїм співрозмовникам.

Грицишин, який дістав запрошення на цей вечір і взяв з собою Максима, сказав йому, що оце і є Колодяжний.

Нерчин, роздивившись на нього, полегшено зітхнув. Невідомо чому він прийшов до втішного висновку, що Колодяжний нічого не вартий в порівнянні з Шульгою.

Дивуватися йому в цей вечір довелося і вдруге, коли він спостерігав, як Шульга щиро потис руку Колодяжному і вони

сіли поруч за накритий червоною скатеркою стіл президії. Час від часу розмовляючи, вони мирно нахилили один до другого голови. Це здалося Максимові неприродним.

Між Шульгою і Колодяжним позаду сидів доцент Куцевич, і коли Колодяжний почав водити навколо себе очима, Нерчил побачив, як Куцевич схопився, ніби вжалений, зник і скоро повернувся, несучи на витягнутій долоні склянку з водою; поки Колодяжний пив, він так і не забирав витягнутої руки; це помітили в залі, і хтось засміявся. Потім Куцевич нахилився до Шульги, але той тільки покрутив головою, встав і пішов за куліси.

Після концерту Максим і Грицишин вирішили ще погуляти по місту. Скрізь було гамірно, і лунали співи і музика. Біля пам'ятника Шевченку, в парку навпроти університету, кружляли в танцях студенти, червоноармійці, матроси. Дзвеніли дівочі голоси.

На лавці хлопці і дівчата під акомпанемент баяна весело співали пісню про трьох танкістів, і Максим з охотою підтягував. Потім несподівано вони з Грицишиним опинилися в гостях у якихось незнайомих людей. У невеликій кімнаті за столом, густо заставленим вином та смаженим і вареним, сиділи хлопці і дівчата, тут були студенти і молоді робітники з «Більшовика». Виявилось, що господарі недавно тільки одружилися. Чоловік працював на заводі, а дружина вчилася в університеті. Максимові давно вже не було так хороше на душі. Тільки десь на світанку попрощалися і почали розходитися.

Другого травня Максим працював у лабораторії. І так увесь травень.

Ольга не дуже схвалювала його захоплення.

— Хто ж у тебе на першому місці? — допитувалася вона у Максима.

Максима дивувало: як може Ольга навіть питати отаке? Невже вона не розуміє, що, працюючи вдень і вночі, він і на думці не мав такого, щоб вважати Ольгу чимсь другорядним в своєму житті. Ольга для нього важила більше, ніж вона й могла собі уявити.

Максим змарнів, схуд. Загострилися вилиці під шкірою. Шульга звернув на це увагу.

— Треба вам, мабуть, перепочити. Захекалися, молодий друже. А що ви там їсте? Як у вас з фінансами?

Він дістав з кишені гроші і, не лічачи, простягнув їх Максимові.

— Беріть, беріть,— наполягав Шульга.— Вам треба з'їдати два спіданки і два обіди. Ви що ж думаєте, що недоїдаючи можна щось путнє зробити в науці? Може, це рекомендується поетам, а вченим треба добре їсти. Хоч і ми поети,— мрійно закінчив Шульга.

Максим змушений був взяти гроші. Нічого з його заперечень не вийшло.

— Ну от що,— вирішив Шульга,— даю вам відпустку на тиждень. Тим більше що іспити у вас на носі. Доведеться вам складати і теоретичну фізику. Я знижки не дам, незважаючи на те, що експлуатую вас. Це запам'ятайте. Беріть відпустку і через тиждень з'являйтеся.

Максим подякував і пішов. Через день він з'явився в лабораторії. Шульга глянув на нього уважно, хмикнув у вуса, нічого не сказавши, тільки в очах його Нерчин вловив теплі іскорки.

— А знаєш,— повідомив Шульга за вечерею дружину,— з того Нерчина, мабуть, вийдуть люди.

Надія Яківна повинна була догадатися, хто ж той Нерчин. До цього вечора вона нічого не чула про нього. Але так вже повелося в домі у Шульги, одне одного тут розуміли з півслова.

За останні місяці Федору Архиповичу довелося багато пережити. Були неприємності. Надія Яківна чула, як він міряв і міряв неспокійними кроками довгий килим у кабінеті, ходив з кутка в куток. Такі «вимірювання», траплялося, тривали аж до ранку. Тепер наче посвітлішали очі у Федора Архиповича. Як завжди коротко, він порадував Надію Яківну:

— Здається, я таки «виб'ю» нейтрон.

Що таке нейтрон, Надія Яківна вже знала. Їй хотілося сказати, що треба звернути увагу на Женю, може, ще є змога вплинути, щоб він відмовився від свого захоплення авіацією. Але починати розмову зараз, коли увага Федора Архиповича була зосереджена на своїй роботі, вона не хотіла.

На початку червня відбулася конференція з питань фізики. Федір Архипович старанно готувався до неї. З'їхалися його колеги з різних міст України, приїхали москвичі та лєнінградці. Теоретичні догадки, підтверджені все більш значним практичним дослідженням, насичували майже кожен реферат.

Харків'яни привезли чудесні дані про бомбардування атома, з Дніпропетровська фізико-хіміки збиралися продемонструвати нові дослідження в галузі видобутку важкої води.

Федір Архипович від задоволення похмикував. В майбутньому атомному казані, як він мислено називав той апарат,

в якому відбуватиметься керований процес розщеплення ядра атома, важкій воді він відводив вирішальну роль.

В ці дні, напередодні конференції, перечитуючи свої нотатки, Шульга тішився тим, що тепер уже існував добрий загін однодумців.

— З такими атом не загине,— приказував він сам до себе і тут же, тихо зойкаючи, додавав: — Ох, як помилялися греки!

— Що там вони накоїли? — спитала присутня при цьому Надія Яківна.

— Ох, Надю, накоїли, саме накоїли. Це ж вони назвали найдрібнішу часточку речовини «атомос», тобто неподільний, вважаючи її остаточно неподільною. І от вони жорстоко помилилися...

Коли Федір Архипович отак говорив, Надія Яківна знала, що у нього хороший настрій. Можна було бути спокійною. Надовго? Ні, звичайно. Барометр в їхній квартирі поводив себе вередливо. Його стрілка стрибала то вправо, то вліво. Найчастіше вона показувала бурю.

В конференц-зал Академії наук в день відкриття наради Шульга прийшов суворий, задумливий і підтягнутий. Твердий комірець і ретельно вив'язана краватка мали підкреслити урочистість того, що тут відбувалося. Він піднявся на трибуну, і всі, хто сидів у залі, помітили, що академік Шульга хвилюється. Та й Федір Архипович не збирався приховувати свого хвилювання.

Надія Яківна, сховавшись за виступ стіни, з галереї стежила за ним. Ніхто і не помітив, як вони — він з трибуни, а вона згори — переглянулися. До Федора Архиповича з очей Надії Яківни наче потяглися теплі промені, які несли йому певність і віру в себе. Він одсунув наготовлені тези і трохи глухуватим голосом почав:

— Революція у фізиці, що сталася в кінці дев'ятнадцятого і на початку двадцятого століть,— відкриття електронів, рентгенівських променів і особливо радіоактивності,— підтвердила блискуче положення про складність атома. Греки помилилися, назвавши найдрібнішу частку речовини «атомос», або атом, маючи на увазі його неподільність.

Федір Архипович знав, що ці слова викличуть у Надії Яківни посмішку. Можливо, для неї тільки він сказав їх.

— Атом вже певний час стали уявляти у вигляді системи, яка складається з позитивно зарядженого ядра та кружляючих навколо нього елементарних від'ємно заряджених часток — електронів. Проте, вельмишановні колеги, довгий час частки, які складають сам атом, як і давніше, розглядалися

фізиками, як останні частки матерії, як елементарні частки. Проти цих метафізичних уявлень в свій час виступив Ленін: «І якщо вчора,— писав Володимир Ілліч про нові відкриття у фізиці,— це заглиблення не йшло далі атома, сьогодні далі електрона та ефіру, то діалектичний матеріалізм наполягає на тимчасовому, відносному, приблизному характері всіх цих віх пізнання природи прогресуючою наукою людини. Електрон так само невичерпний,— зверніть увагу, вельмишановні колеги, на це слово — невичерпний,— як і атом, природа нескінченна, але вона нескінченно існує».

Ніколи в житті не мав ще Федір Архипович такого задоволення, ніколи він не відчував такої ясності в своїх думках і прагненнях, як у ту хвилину, коли, закінчивши цитувати слова Леніна і подивившись у зал, побачив в очах своїх колег полум'я віри і розуміння. Це було всеперемагаюче розуміння тих високих покликань, які скерували їх спільні прагнення і сили.

Ті, хто скептично ставився до теоретичних шукань, не бачачи тим часом практичного підтвердження у вузькому розумінні цього слова, звичайно, не встряли у дискусію. Але вже після конференції до Шульги дійшли чутки, що його захоплення досягненнями харків'ян, як і успіхами дніпропетровців, Колодяжний називав типовою «жюльвернівщиною».

— Це ж непогана характеристика,— сказав Шульга Куцевичу, який розповів йому цю історію з виразом співчуття на своєму обличчі.— Ви собі не уявляєте, який передбачливий дід отой Жюль Верн.

«Так, чого доброго, він похвалить і Шерлока Холмса»,— подумав Куцевич, але, звичайно, вголос цього не сказав.

...Максимові пощастило бути на конференції. Він вислухав доповідь Шульги, хоч і багато в ній лишилося для нього загадкою. Йшлося переважно про речі, які були йому не дуже зрозумілі. Але атом вже міцно заволодів його думками. Лабораторія Шульги відкривала перед ним двері у той складний світ, де існував таємничий атом, ревно охороняючи своє ядро від чужого допитливого ока, прагнучи стримувати натиск цікавості до себе з боку людини, готуючи для надмірно настирливих всілякі несподіванки, часом пастки і катастрофи.

Максим наліг на підготовку до екзаменів. Курс теоретичної фізики він здав Шульзі на «відмінно», хоч Федір Архипович додержав свого слова і ганяв Максима, як говорили студенти, по спіралі, не даючи йому передихнути.

Максим вийшов переможцем. Вони обидва полегшено зітхнули, коли Шульга поставив у матрикулі Нерчина «відмін-

но». Якби Нерчин відповідав трохи гірше, Шульга вважав би це особистою образою.

Одержавши стипендію, Максим повернув борг Шульзі. Той взяв і просто попередив:

— Якщо треба буде ще, кажіть, не соромтеся.

І Максим зрозумів, що справді, коли буде суужно, він звернеться до Федора Архиповича.

В другій половині червня лабораторні роботи Шульги відновилися, і Максим знову став йому допомагати. Одного разу Шульга повідомив, що з нового року академія почне будувати для нього інститут. Максим аж засмутився. Шульга це помітив і сказав:

— Що ж, працюйте так, щоб я міг вас зарахувати туди на штатну одиницю.

На світанку, в неділю 22 червня 1941 року, Федір Архипович, в який уже раз досліджуючи властивості атома, з певністю, яка не могла не здивувати його, прийшов до висновку, що коли атом урану розщеплюється, то можна і треба використати цей поки що таємничий процес розщеплення атома, і тоді... тоді... вивільнена енергія...

Федір Архипович розстебнув комір сорочки і зняв краватку. Йому бракувало повітря. Він підійшов до вікна, одкрив його одним поштовхом руки і виглянув униз.

Перед його очима струмила замислена тиха ранкова вулиця. Шерехтіли де-не-де віниками двірники. Проїхала цистерна з написом «Молоко». Люди ще спали. Була п'ята година ранку. Київ спочивав, і спочивали його мешканці.

Федір Архипович згадав, що за його спиною стоїть, мабуть, спантеличений студент Нерчин і думає, що ж скоїлося з його професором?

Шульга відступив від вікна і сів за стіл. Перед ним лежав розкритий журнал з реєстрацією дослідів. Він неквапливо гортав сторінку за сторінкою, перечитуючи занотовані показники. За короткими рядами чисел стояли безсонні ночі, розгублення, впертість, приборкана нетерплячість, гіркі сумніви, кволе проміння сподівань, і все-таки тут, між цими рядками, пульсувала, як струм високої напруги, його настирливість, його безнастанна воля знайти, за всяку ціну знайти! І сьогодні він відчув, що стоїть на порозі давно очікуваної правди... Енергія, яка виділяється внаслідок розщеплення ядра атома, служитеме людям!

Максим зрозумів цей стан Шульги. Він почервонілими від безсонної ночі очима стежив за обличчям Шульги. Залитання свербіло на кінчику язика, але він стримувався.

Шульга добре тепер розумів, що атом урану при розщепленні вивільнює величезну енергію. І в цю мить він явно узднів, що здатна вчинити та велетенської потужності енергія, та небачена ще нова сила у природі, щоб цю природу з її скарбами і нерозгаданими таємницями примусити служити на добро людству.

І в ці хвилини Федір Архипович побачив перед собою не довгий, вкритий плямами стіл, заставлений приладами, завалений паперами,— Федір Архипович побачив поїзди, що з нечуваною швидкістю перетинали віддалі між країнами світу; пароплави, що з легкістю орла борознили води океанів; сяйво електрики під дахами будинків, електростанції і заводи, над якими не курили димарі. І все це рухала вона, вивільнена енергія, яку зватимуть люди просто, звично, як і до всього звикає людство,— атомною.

Йому хотілося в цю мить послати привітальні телеграми всім несхитним у своїх шуканнях вченим, які, не шкодуючи сил, роблять все, щоб проникнути в таємниці атомного ядра.

...Сьогодні о четвертій годині двадцять п'ять хвилин ранку Федір Архипович виклав стінки камери свого апарата тонким шаром урану, щоб бомбардувати їх нейтронами. Частки, які народяться внаслідок ділення атомного ядра, проносячись через наповнену газом просторінь камери, будуть рееструватись при допомозі електронного помножувача. Таким чином, теорія ділення атома буде підтверджена дослідом. Федір Архипович вирішив не поспішати. Треба все обдумати, все обчислити. Він стояв на порозі нового дня і, піднявшись з крісла, випростався перед Нерчиним.

— Максиме Нерчин,— урочисто сказав Шульга, і Максим насторожено заглянув йому в очі, чекаючи якихось надзвичайних слів.

— Максиме Нерчин,— повторив Шульга,— давайте вип'ємо... по склянці гарячого чаю і з'їмо по бутерброду. Адже десь я читав, що навіть сам Христофор Колумб, вдивляючись в силует незнайомої, відкритої ним землі, гриз у цю мить черствий, пісний сухар. Не станемо себе лестити Колумбовою славою, підготовемося до можливої поразки, і тоді досягнута перемога не буде такою урочистою. І якщо ви готові офірувати заради науки сьогоднішнім футбольним матчем, побаченням з дівчиною, одним словом, якщо ви готові на жертви, хоч це ще, майте на увазі, невеликі жертви, то давайте вип'ємо чай і запряжемося на цілий день і, може, на всю наступну ніч, коли мине щасливо цей день.

Але випити чаю їм в той ранок не довелося.

На все життя запам'ятав Максим Нерчин ту мить, коли вмикав вилку штепселя у розетку. Один по одному три страшенної сили удари струсили ранкову тишу. Він побачив, як зблід Шульга, кинувшись до вікна. В одну мить Максим опинився поруч з ним. Навпроти, над корпусом заводу «Більшовик», зводилось загрозливе вітрило пожежі.

Так почалася війна.

Мости були спалені. Остаточоно. Федір Архипович це зрозумів, коли на шостий день війни спитав брата по телефону:

— Я чув, що ти відмовився виїхати з своєю клінікою з Києва?

— Думаю, що це передчасно,— почув у рурці Федір Архипович коротку і суху відповідь.

І тоді, в той ранок, Федір Архипович не знав, чи ж доведеться йому невдовзі знову наводити міст. Колись він вправно і сміливо будував мости через бурхливі ріки, але наводити міст через прірву, що лягла між людьми, тим більше між братами, якщо і доведеться, то вперше...

...Минули роки. Які роки! Та не про це зараз думати. Федір Архипович жив сьогоднішнім. Він дивився на висаджені дніпровські мости і думав про брата. Що таке брат? Це питання стояло перед ним напередодні війни, під час війни і тепер, після неї.

«Чи ж брат мені Семен?» — запитував себе Федір Архипович. Він не квапився з відповіддю. Єдине лишалося ясним: мости спалені. Але чи варто їх наводити. Міст до серця людини — щось значніше, ніж споруда з бетону і сталі, яка єднає два береги.

Федір Архипович це знав добре.

З цим відчуттям він жив у повоєнному Києві. Рідному, чудесному, животворному Києві.

І в очах його променіла віра в себе, в свої сили, в людей-братів, з якими він жив і працював пліч-о-пліч. Чи може бути більше щастя для людини, ніж така віра?!

Гув, як стривожена пасіка, політехнічний. Роїлись, немов бджоли, в аудиторіях студенти. Цивільні піджаки, а поруч кітелі з невилинялими смужками на плечах (сліди від по-

гонів); на кітелях і піджаках у багатьох ордени чи орденські планки, нашивки за поранення. Дехто у ватниках, бо ж поки кращого нема, та й у гуртожитку холоднувато, і в аудиторіях не тепліше. Така була строката студентська уніформа восени 1945 року.

Максимові здавалося, що перед війною студенти наче інші були і інститут інший. Тепер всі наче пройняті були одним бажанням — зробити так, щоб швидше переступити через страшну межу руїн, страждань і тривоги, густо посіяних війною. Всі наче стали суворішими і в той же час вимогливо-чутливішими до оточення. Всім кортіло сказати своє слово поради, подати свою думку, як вчинити краще, як і чим допомогти. Кожен наче відчував велику відповідальність не тільки за себе, а за всіх. І в цьому Максим бачив те нерозривне, міцне і найтривкіше, що зв'язувало в одну родину увесь різноманітний по своєму зовнішньому вигляду колектив студентів і викладачів.

Максим знав: недовго йому бути тут, у гуртожитку, — лишилися лічені місяці та тижні до вирішального дня захисту диплома, але чомусь серце сповнював смуток, коли думав, що доведеться незабаром кинути корпуси напівзруйнованого гуртожитку, довгі дискусії з Хомою Передерієм, не ходити на гамірливі студентські збори, не брати участі в засіданнях партбюро інституту, членом якого обрали Максима.

Саме в ці дні, наповнені клопотом і турботами студентського життя, Максим відчув, що, може, то й краще, що диплом свій довелось йому захищати після важких і суворих років війни, з якої він повернувся переможцем. Наче після тих років інститут став йому рідніший, як і рідніший став Київ, що лежав у поросі руїн з незагоєними ранами, але невимовно прекрасний і величний у своїй вистражданій мужній красі.

Максим часто думав, блукаючи вулицями Києва: настане день, Київ підведеться над кручами в сонячному сяйві, оновлений і ще прекрасніший, і будуть по площах та вулицях його ходити люди, які не бачили його таким, як сьогодні. Хотілося Максимові, щоб закарбувалося в пам'яті у людей оте вистраждане, сплюндроване, але нескорене обличчя Києва.

Скільки муки було в тому старому дубі, що височів у Шевченківському парку, смертельно поранений німецьким снарядом?

Скільки волі до життя було в пошматованих війною струнких тополях, що струміли двома ручаями від Бессарабки

вздовж бульвару Тараса Шевченка аж до Брест-Литовського шосе?

Кожен камінь, кожна стіна, кожне дерево, кожна круча понад Дніпром, оті кремезні, схожі у вечірній імлі на силуети дредноутів, бики висадженого мосту, все було живе, все промовляло іскристою мовою життя і прагнуло народитися в оновленій красі.

Кияни те прагнення розуміли. Не покладаючи рук трудилися в ту осінь на суботниках і недільниках.

Не раз ходив з студентами на недільники Максим. Він не здивувався, коли в одній шерензі тих, хто перевозив на тачках брукт, розчищаючи Хрещатик, пізнав президента академії, уславленого поета, старенького лікаря та академіка Шульгу.

Стояв не по-осінньому теплий день. Піт струмів по обличчях людей. Але не було на них важкої втоми. Усміхом світилися погляди, і радісний перегук голосів повнив майдан святковим гамором.

Максимові, що ломом копирсав уламок стіни, згадалася ніч в окопі на захопленому у гітлерівців плацдармі, слова умираючого сержанта Квасника: «Доживеш, лейтенанте, Київ побачиш, піди на Хрещатик, будинок двадцять два, квартира вісім, я там жив...»

Більше не встиг сказати. Німці посунули в нову атаку, і Максим, не дослухавши, з гранатою в руці кинувся назустріч ворогам. Коли він повернувся, Квасник був уже мертвий. Де той будинок під номером 22? Самі руїни.

«Я вклоняюся тим руїнам від твого імені, друже»,— подумав Максим, і серце його зайшлося болем.

Хіба те все можна забути? Ні! Не можна і не треба ніколи забувати.

«Треба було б на кожному будинку, в кожному місті і селі викарбувати імена тих, хто, полишивши їх, пішов на війну і загинув, виборюючи волю Вітчизні,— подумав Максим.— І тут, на Хрещатику, на новому будинку, що виросте на місці руїн, написати б імена тих мешканців, які вже ніколи сюди не повернуться і не ступлять на київську землю, а сплять у могилах, розкиданих від Волги до Ельби».

Вітер з Дніпра збив над руїнами пасма порошистого поземку. Ударило в обличчя духом горілого, люди затулялися руками, перечікуючи, поки спаде курява і затихне раптовий вітер.

Максимові спливли на пам'ять слова вірша, які видалися тепер йому дуже доречними, і він проказав їх уголос Переде-

рію, що стояв поруч з ним, спершись на лопату і витираючи запорошені очі.

— «Попіл Клааса стукає в серце моє! — Так сказав Уленшпигель — дух повсталі Фландрії...»

— «Попіл стукає в моє серце»,— повторила дівчина, яку тільки тепер помітив Максим,— як це здорово, тільки б я читала клас з малої літери, а не Клаас, для нас вірніше і справедливіше.

— О, ти все прагнеш переінакшити,— озвався Передерій.

Максим глянув на яснооку дівчину, що внесла таку конструктивну зміну у прочитані ним рядки вірша. Струнка, у зеленому лижному костюмі, вона тримала в руках голоблі візка, наповненого уламками цегли, і сміливо дивилася в очі Максиму своїми іскристими очима. Низько напрутий на лоб синій берет надавав їй обличчю задерикуватого виразу. Її повні, ледь нафарбовані уста ламав приязний і трохи жартівливий усміх.

— Думаю, час вам познайомитись,— невідомо чому незадоволено пробурмотів Передерій і, зітхнувши, сказав: — Катре, дай товаришу дипломанту ручку і скажи, що ти без п'яти хвилин майбутній інженер-електрик і що у тебе папа та мама живуть на Тургеневській, і не забудь, до речі, сказати, що твоє прізвище Золотаренко.

— Ото дякую,— весело мовила Катря,— будеш відтепер, Хомцю, моєю візитною карткою,— і простягнула Максимові вузьку міцну руку, на якій його пальці, стиснувши її, відчули пошерхлу мозолисту шкіру.

— Максим Нерчин,— проказав Максим.

Передерій покvapно додав:

— Неодружений, одержує підвищену стипендію, скоро нас залишить, оскільки вирушає на дипломну виробничу практику. Точно? — спитав у Максима.

— Абсолютно. Якби ти так відповідав на екзаменах...

Передерій з серцем ухопився за лопату. Катря штовхнула візок. Максим взявся за лом і з силою встромив його в купу каміння.

— Подобається? — спитав Передерій у Максима, коли вони поверталися в гуртожиток.

— Еге ж, день теплий, хороший день, справжнє літо,— відповів Максим, немов не розуміючи, про що питає Хома.

— Черства у тебе душа, я думав, капітан більш чутливе серце має,— скаржно визнав Передерій.— А мені тепер кришка. Катря на тебе так очі гострила, що мені тільки у ченці одна дорога.

— А що, непоганий буде з тебе послужник, і фатер твій вдоволеній буде,— засміявся Максим, так і не сказавши Пердерію, що дівчина йому сподобалася.

В її очах, що спалахували зеленими вогниками, було щось привабливо-близьке, і це робило її схожою на Ольгу. Максим згодом впіймав себе на тому, що в кожному дівочому обличчі, яке привертало до себе його увагу, він шукав риси схожості з Ольгою. Хоч це і дратувало, але водночас давало якусь підсвідому радість. Виходило, не бачачи Ольги, він мав змогу знайти хвилюючі її риси в інших людях. Що було справді втішного в цьому, він так і не зрозумів сам.

Осінні дощі розвісили свої важкі киреї над містом. Воно стало печально-тривожним. Опале листя жально встеляло тротуари і брук. Вночі в оголених вітах розлогих лип за вікнами гуртожитку кричала сова. Максим щільніше укривався шинеллю і зітхав, лічачи дні до від'їзду на дипломну практику. Останнім часом не все йшло так, як хотілося. Чекала на нього якась загадкова і малоприємна розмова в міськкомі. Вчора викликав його Інструктор оргвідділу і заявив, що є думка послати Нерчина на комсомольську роботу.

— Це означає, що я мушу залишити інститут? — спитав здивований Максим.

— А що ж тут такого? — по-своєму здивувався інструктор.

— Не вийде,— рішуче заявив Максим.— Не збираюся міняти професії.

— Якби ви знали, куди вас мають кинути, не комизилися б,— повчально проказав інструктор, потираючи руки.

В кімнаті було холодно. Заплакані осіннім дощем вікна наганяли смуток. Інструктор сидів, накинувши на плечі шкіряне, підбите хутром пальто, і свердлов невдоволеними очима Максима.

— А я не футбольний м'яч, який можна куди заманеться кидати,— сказав по недовгій мовчанці Максим,— не піду!

— Підеш,— вперто мовив інструктор, переходячи на «ти».— А ще фронтовик, бойовий капітан. Хіба не розумієш, як важливо зараз взятися за правильне виховання молоді?

Він докірливо покругив головою, знизав плечима і, перегортаючи теку, в якій лежала Максимова анкета, постукав по ній вказівним пальцем, примовляючи:

— Підеш, підеш, товаришу, коли партія посилає.

— Партія? — перепитав Максим.— Як легко вимовляєте це слово.

Максим підкреслено на «ти» не переходив. Невідомо чому, але інструктор викликав у нього почуття гострої неприязні. «Мабуть, тому, що поставив передо мною таку пропозицію»,— подумав Максим.

— Партія вся ще не тут, у цій кімнаті,— продовжував Максим.— Я знаю, що таке партія.

Інструктор почервонів.

— Що, в чисту науку мітиш? — роздратовано спитав він.— Чув я, що просто одразу в академіки хочеш плигнути.

— Ну, знаєте, товаришу,— Максим підвівся,— інформація у вас підтопталася. А щодо чистої науки, товаришу інструктор, то ви що, в брудну мене хочете рекомендувати? А ще партією лякаєте! — В очах Максима майнуло щось схоже на злість.— Партія — це я, ми всі, це та сила, що здолала фашизм і переможе всі труднощі, а не те, чим ви мене тут лякаєте. І нікуди я з інституту не піду. Що ви мене — виженете з нього, чи що?

Максим стояв перед інструктором, сповнений невгамовного гніву. В цю мить людина у блискучому, новенькому шкіряному пальті була для нього уособленням всього того, що там, на фронті, вони називали тилowymi пацюками, і Максим, не втримавшись, уїдливо проказав:

— Ви тут в тилу папірці розписували, а ми там життям... Ет,— махнув він гнівно рукою і одвернувся до заплаканого вікна.

— Ви, ви,— засмучено проказав інструктор,— а ти раніше, ніж ображати, подивись...

Він підвівся, важко спираючись руками на стіл, і Максим почув якесь різке рипіння. Інструктор відштовхнувся від стола, наче від берега, і примовляв відступаючи:

— А ти подивись, подивись, друже, може, я дещо під Варшавою залишив.

Максим глянув через стіл і побачив, що замість ніг у інструктора були протези... Пломінь ніяковості і досади спалахнув на його обличчі.

Дощ одноманітно шумів у ринвах. Вітер торгав десь на даху одірвану покрівлю і, гримочучи нею, наче шаманив щось упереджене і неприємне. Максима гризла совість. І треба було йому отак втелощитися з інструктором! Чого було кип'ятитися? Чим він завинив перед Максимом? Але однаково нікуди з інституту він не піде. Зрештою, його мусять зрозуміти. Якби він не хотів іти в інститут, то був би тепер комендантом

в якомусь місті у Пруссії. Спав би не в холодній кімнаті гуртожитку і вкривався не шинеллю... «Хто це вказав міськкомові на мою особу? Та дідько з ним? Хто? Хто? — злився сам на себе Максим.— А не піду з інституту — і крапка. Добре Хомі. Особа, як він каже, позапартійна і незалежна. Спить і похропує. Стоп, Нерчин! — Максим наче сам стис собі руку.— Що з тобою? Заздриш Хомі? Чому заздриш? Ех ти! Що ж з тобою сталося? Чи студентські харчі послабили тривкість твоєї волі? Чи, може, вимучився під потріпану фронтовою шинеллю? А хіба там, у окопах, було солодше? Хіба там ти заздрив своєму товаришеві, капітану Срібногорському, що він позапартійний? Господи! До чого дійшов капітан Нерчин! Коли Срібногорського вбили, ти ж сам вийняв з кишені його кітеля записку, де його рукою чітким почерком було написано: «Іду в атаку, коли вб'ють, прошу вважати мене комуністом». Хто закрив Передерію дорогу в партію? А може, він тільки думає і думає, щоб стати членом партії? А ти, Нерчин, шукаєш собі громовідвід. Ні, так не буде!»

Стало жарко. Максим одкинув шинель. Він вже не чув ні булькотіння дощу у ринвах, ні крику сови. Заспокоївшись на тому, що завтра він в розмові з секретарем міськкому докладе всіх зусиль, аби тільки довести неможливість переходу його на комсомольську роботу, Максим нарешті заснув.

Вранці, коли Максим, випивши нашвидку чашку чаю і заїдаючи його черствим бутербродом, вийшов з гуртожитку, навкруг лежав пухнастий сніг. Легкий, приємний морозець скував землю, і прозоро чисте приємне морозне повітря залоскотало ніздрі. Максим вдихнув його на повні груди, і на серці йому якомсь зразу стало напрочуд легко і спокійно. Тепер він чомусь був певний, що з секретарем міськкому спільну мову знайде. Але коли переступив поріг прийомної, неспокій обійняв його. В прийомній нікого ще не було, і секретарка з подивом глянула на раннього відвідувача. Максим назвав себе і сповістив, що йому вчора велено було з'явитися рівно о дев'ятій.

Через кілька хвилин Нерчин переступив поріг секретарського кабінету і поточився від несподіванки. Назустріч йому з-за стола встав полковник Гречаний. Навіть цивільний піджак, білий комірець та краплиста краватка не могли змінити вигляду задумливого, завжди зосередженого обличчя начальника штабу дивізії, якого Максим не сподівався побачити так швидко в новій ролі. Він помітив Максимове здивування і, привітно потискаючи йому руку, запросив сісти.

— Отже, все знаю, товаришу Нерчин,— мовив з властивою йому чіткістю.— Нема у вас бажання стати секретарем міському комсомолу. Адже Панасенко не сказав вам, що ми намітили вас рекомендувати міській конференції саме на цю посаду?

— Він не сказав, товаришу полковник...— Максим затнувся на цьому слові, але Гречаний тільки усміхнувся. Він подумав, що Нерчин і сам не догадується, як приємно звучить для нього отаке звернення.

— Товаришу Гречаний,— продовжив він далі,— чи сказав би мені це Панасенко, чи ні, однаково моє ставлення до цієї пропозиції незмінне. Я б просив зважити на моє бажання, на те, що я стою вже перед захистом диплома і мої наміри мають інше спрямування.

Максим замовк, чекаючи, що Гречаний переб'є його, але той, нахиливши голову до правого плеча, уважно слухав, не відводячи очей від Максима.

— Невже немає іншої кандидатури? — зумів лише сказати ще на свій захист Максим, розводячи безпорадно руками.

— Чому нема,— заспокоїв його Гречаний,— звичайно, є. Тільки товариші спинилися на вашій. Дані у вас для цього добрі.

— Ви ж знаєте, товаришу Гречаний, я б міг лишитися в армії.

— Знаю. І не захотіли, хоча на вас генерал мав свої, як то говориться, види.

— Адже і ви...— сказав Максим несміливо.

— Мене відкликав Центральний Комітет. Я до війни працював тут, на заводі «Червона Зірка», і це, мабуть, мало значення,— пояснив Гречаний.

— А я думав, ви споконвіку військовий,— признався Максим.

Гречаний засміявся. В цю хвилину йому згадалося, як два роки тому в землянку до Кульбашного з'явився старший лейтенант Нерчин. Чи міг би він отак сказати щось в заперечення начальнику штабу полковнику Гречаному і відмовитись виконати наказ? Але порівняння вчорашнього і сьогоднішнього, мабуть, було в своїй суті невірне, і Гречаний навіть похитав головою, здивувавшись сам з себе, як це таке могло спасти на думку.

— Тут інша справа, товаришу Нерчин,— проказав він заміряно, відповідаючи собі самому і в той же час дещо пояснюючи Максимові.— Давайте зважимо всі «за» і «проти». У вас життєвий досвід, школа війни, вас я знаю як людину

відважну і дисципліновану. Молодь у нас розумна і смілива, і вона гідна того, щоб у молодіжних органах сиділи розумні і тямлячі хлопці. Тим більше що війна дала доброго гарту людям, але війна і принесла свої виразки і виразки моральні; тут і наслідки окупації, чужі впливи, тут і настрої молодих фронтників, ми, мовляв, кров проливали, нам море по коліна, нам все можна...

Максим зрозумів — слова Гречаного незаперечні своєю правдою. В інституті він зустрічав і таких, про котрих згадував Гречаний. Вони зверхньо дивилися на студентів нефронтників, називали їх «пестунчиками» і «кроликами», зверхньо ставилися до професури, дозволяли собі те, чого не мав права дозволити собі студент, тим більше комсомолец-студент, не кажучи про студента-комуніста. І Максим одверто заговорив про це з Гречаним.

— От бачите, Нерчин, такі-то справи, тому ми і думали вас рекомендувати на керівний пост,— посмішка торкнула уста Гречаного.— Так би мовити, стали б керівним товаришем. Один ось приходив до мене за рекомендацією відділу кадрів, молодий, спритний, аж рветься в секретарі, питав навіть, чи матиме персональний ліміт, квартиру, машину, а ви нічого не питаєте і не хочете.

Але Нерчин бачив, що саме те, що він нічого не питає, подобається Гречаному.

— Живеться вам як? — спитав Гречаний і гострим уважним поглядом зміряв потріпаний кітель Максима, та його схудле обличчя, і почервонілі повіки.— Бачу, не солодко,— констатував він.— Не стану тішити вас легкими обіцянками, ще довго не солодко буде. Але переможці не скаржаться,— весело і переконливо мовив він,— так, товаришу капітан запасу?!

— Єсть, не скаржитись, товаришу полковник.

Максим зрозумів: справу вирішено на його користь, і повесішав.

— Думаєте в аспірантуру? — і, не чекаючи відповіді Максима, сказав: — Діло добре. Рушайте. Наука нам зараз в такій пригоді стане, як ніколи. А чому, дозволю собі вас спитати, обрали собі ви таку тернисту стежу?

Може б, коли хто інший спитав про таке Нерчина, він би у відповідь тільки плечима знизав. Хіба можна пояснювати його прагнення, котре для нього самого давно стало заповітним і надто дорогим, га й таким дорогим, що й говорити про нього, витлумачувати його вважав би Максим важкою зрадою своєї мети. Але в голосі Гречаного не вловив він ані

крихітки байдужої цікавості, навпаки, в ньому бриніла та зичлива дружність, котра сама вже змусила Максима щиро сказати:

— Стезя, як ви кажете, справді нелегка. Та мене вона вабить. Ви, може, здивовані моєю настирливістю? Скажу одверто, я сам часом дивуюся з неї. Більше того, признаюся вам, що інженером я не хочу бути,— Максим вловив в очах Гречаного щось схоже на здивування і покvapно заговорив далі: — Інженер — високе слово і несе за собою не менш високі обов'язки та діла. Це я розумію. А мені хочеться, товаришу Гречаний, дослідницької роботи, і я готовий долати всі труднощі на тій складній і, може, химерній стежі.

Максим важко зітхнув, озирнувся навколо себе, наче шукав у когось допомоги в кабінеті секретаря міськкому, заглянув в уважні очі Гречаного з надією і, може, лише тому, що удрів в них щось більше, ніж увагу, рішуче признався:

— Товаришу Гречаний, я нікому не казав...

Задзвонив телефон, і Гречаний, не нахилившись, переключив за спиною ричажок, не відводячи очей від Максима.

— Товаришу Гречаний,— проказав Максим удруге,— я нікому... ніколи... Та що пояснювати,— він махнув рукою і нахилився ближче до столу,— може, мої слова будуть вам у подив, може, ви мене самого вважатимете диваком або зарозумілим нахабою, але я вже не мовчатиму, а скажу. Вдень і вночі перед очима моїми — Хіросіма і Нагасакі, хіба це не нові Бабині яри, Керченські каменоломні, не Майданеки, Освенціми? Може, тільки з тією різницею, що Гітлер це робив на протязі місяців, а Трумен за одну мить. За одну мить десятки тисяч мерців. Хіба для цього Менделєєв визначив у своїй таблиці місце урану? Хіба для цього не спало ночами подружжя Кюрі, страждали і мучилися Бор, Резерфорд і Ейнштейн? Хіба ми не повинні зробити атом мирним і тільки мирним?

— Мирний атом,— мрійно проказав Гречаний,— це ви здорово сказали, Нерчин. І у вас є якісь міркування спеціального характеру?

— Боже мій,— Максим схопився на ноги,— голова моя часом не витримує облоги мислей. Але я сам наказую собі: «Не поспішай, Нерчин, тихіше, Нерчин. Квапливість тільки нашкодить». А ждати не можна, правда, товаришу Гречаний, ждати не можна?

— Наукові відкриття, Нерчин,— ніби у відповідь Максиму, мовив Гречаний,— від часу не мають, на мою думку, цілко-

витої залежності, але вони народжуються на ґрунті всього попередньо зробленого в тій чи іншій галузі.

— Ваша правда,— погодився Максим,— я це добре розумію. І щоб зробити те, що я замислив, мені потрібно досягнути і таке, на котре, може, і не вистачить моїх сил і мужності.

— Мужності вам не позичати,— не погодився Гречаний,— хто-хто, а я вже знаю питому вагу вашої мужності, не за ваші кучері нагородили вас орденами.

— Але то війна! — кволо заперечив Максим.

— Для миру тепер, може, треба її ще більше, тієї мужності,— твердо сказав Гречаний.— Тут вона повинна бути так само помножена на чітку ясність думок, на несхитне уміння відрізнити важливе від випадкового, на світлу мету...

Гречаний говорив наче не Максимові, а собі самому.

— Ви кажете, війна? Дехто думав атомною бомбою, отим страшним розбом в Хіросімі і Нагасакі налякати і нас. Примусити відступитися. Не подати руку допомоги Корей, відвернути свої погляди від Китаю, а може, і відмовити у підтримці чехам, словакам, румунам, полякам, болгарам, всім, хто вибрав собі вільне життя і незалежний труд. Але структура атомної бомби для нас вже не секрет. Ми з вами, Нерчин, володіємо такими покладами енергії, котра скорить і підкорить нам і атомну енергію. Енергія народу, Нерчин, народу, який збудував соціалізм, який поставив на коліна Гітлера,— це дещо важить, Нерчин. Ви тільки згадайте мої слова через кілька років, коли побачите, як перетворить наша енергія руїни Києва у квітучі квартали. Побачите. Та ось дивіться,— Гречаний розгорнув креслярський сувій кальки, що лежав збоку на столі, і розстелив його перед собою.

У схвильованій мові Гречаного Максим наче знаходив підтримку своїм думкам. Він вже бачив шлях до їх втілення не в таких суворих фарбах, як це часом траплялося з ним. І він зрозумів, що не має права гаяти час, а повинен зробити все залежне від себе самого, аби тільки прискорити здійснення своїх заповітних намірів.

Тепер він розуміє, що не буде нічого поганого в тому, коли стане проситися на димломну практику в Інститут фізики. Професор Шульга підтримує його. Адже він більше, ніж хто інший з викладачів кафедри, знає, що хвилює Максима і чого він прагне. Потрібно буде переглянути його плани щодо терміну, відведеного на вивчення англійської мови. І Максим відчув в собі ту ж лихоманкову нетерплячість, яка сповнювала його серце і м'язи напередодні бою. Гречаний, який

сидів перед ним в цивільному піджаці, міцно спираючись ліктями на письмовий стіл, на якому лежав розстелений аркуш архітектурного плану відбудови Києва, нагадував йому вже полковника Гречаного — начальника штабу дивізії.

— Оце наш фронт тепер, Нерчин,— Гречаний показав на розстелений перед ним план,— тут сотні нових будинків, тут заводи і фабрики, кіно і театри, лікарні й інститути, і ваш мирний атом став би тут у великій пригоді. Ви були на війні, Нерчин, ви бачили, скільки мужніх синів нашої Вітчизни віддали своє життя задля перемоги, ви знаєте, що таке техніка на війні і скільки труда і цінностей вкладено в ту техніку. Я не знаю, що вам пощастить зробити, Нерчин, і не хочу бути пророком, але мені подобаються ваші наміри, і не криюсь, я захоплений вашими прагненнями. Ніхто вас, Нерчин, не потурбує. Вчіться. І якщо вам буде в чому потреба, то ми до ваших послуг.

— Я йшов сюди і готувався до іншого,— схвильовано визнав Максим.

Гречаний кивнув головою:

— Аякже, думали, секретар прочитає нотацію, а може, ще й догану вліпить, як це так не оцінити довір'я; мене, мовляв, висувають на керівну роботу, а я коверзую... Так, мабуть, думали? Так, так. Нічого гріха таїть.

— Визнаю,— погодився Максим.

— Не такі вже тут черстві люди, товаришу Нерчин. Комуніст в науці, Нерчин, велика справа, це подвійний новатор. Скільки вам років, товаришу Нерчин?

— Двадцять шість,— і, ніби вибачаючись, додав: — Вік не завада.

— Ви про що? — здивувався Гречаний.— Двадцять шість років — вік немалий. В такі роки Ломоносов куди сягав думкою? А Копернік? А Галілей? А ви добре почитайте біографію згадуваного вами тут Менделєєва. А подумайте, що в двадцять шість років зробив Володимир Ілліч? Ні, Нерчин, вік у вас серйозний і цілком задовільний. Що роки? Геніального Лермонтова, здається, не стало, коли йому тільки минуло двадцять сім, а що встиг зробити? Подобляються мені ваші наміри, Нерчин, їй-право, до смаку.

Гречаний веселими очима обмацував збудженого Максима.

Дорого б він дав сам, щоб йому було стільки років, як Максимові. «Нелегко доведеться тобі,— думав Гречаний,— долати труднощі. Що ж, ти не з м'якої кості, юначе, і ти вистойш. Адже стояв ти на смерть під Сталінградом, дряпав-

ся на високий правий берег Дніпра і зубами вгризався в землю, щоб утримати политий рясно кров'ю плацдарм, в пороховому диму ти ввірвався в Берлін, тебе я сам включив у список почесної варті Потсдамської конференції, і ти бачив другу війну, війну за круглим столом, і ти, мабуть, зрозумів, що кожен пакт вписаний у декларацію кров'ю твоїх побратимів. Ти, Нерчин, мусиш знати ціну миру». Отак думаючи, Гречаний і не помітив, як заговорив уголос:

— Мир відстояли ми дорогою ціною. Іхав я на Батьківщину машиною, і скільки братських могил наших стрічали ми по шляху з заходу на схід! Хіба це можна забути? Батько мій, світлої пам'яті, ідучи на пенсію, ще до війни це було, свій верстат передавав молодому токареві і сказав: «Ти мою науку поліпшуй, але, найголовніше,— не знеслав струмента мого! На кого робиш, пам'ятай, на себе, ти хазяїн». Вчора був я на механічному. Старий слюсар, товариш батька, підвів мене до верстата. «Ось де ваш працював»,— і показав табличку, на якій було написано, що на цьому верстаті Гречаний працював п'ятдесят років. Тепер за ним стоїть демобілізований сержант, сам з Курська. Позналилися ми з ним, і, уявіть собі, Нерчин, на прощання він мені сказав: «Верстата батька вашого не знеславлю, мені його історію розповідали». Розчулився я, Нерчин. Люди у нас, Нерчин, душевні, мир люблять наші люди, а коли переможці мир люблять,— справа, виходить, у нас певна.

Максим з захопленням слухав Гречаного. Ні, на війні він і не догадувався, що за людина полковник Гречаний. Його вважали офіцери сухим і холодним. Він не міг, як генерал Кульбашний, нагримати, сказати міцне слівце, кинути трохи солонуватий жарт, підбадьорити легким словом. Гречаний говорив мало і коротко. Сама його поява вносила атмосферу суворості. Вимогливість його викликала часом і роздратовування, але саме вона вирішувала не раз успіх операцій. І от людина розкрилася перед Максимом в новому аспекті.

— Між бажанням і здійсненням лежить не завжди коротка віддаль. Ото знаєте, Нерчин, був я до війни парторгом; думав, на війні буду політпрацівником, а мене перед самою війною послали у Військову академію генерального штабу; кінчилася війна, вирішив — лишуся в армії, а от не вийшло по-моєму. Думаєте, я жалкую? Ні! Тут у нас такий передній край, що й не придумаєш складнішого. Многі вже забули труднощі війни, скінують, скаржаться, дехто легкого життя забажав, є люди, які руки нагрівають на труднощах, під ногами крутяться всякі покидьки, покалічені окупацією. Та

все воно не тривке, і тимчасове все воно. Головне зрозуміти — сила в наших руках.

Гречаний витяг перед собою руки і стис їх у кулаки, наче демонстрував перед Нерчиним ту силу, і Максим навіть відчув її, як реальну і незламну, отут перед собою на столі.

— Ця сила здатна збороти все. Ось чому ми дивимося на руїни і вже бачимо на їхньому місці стрункі величні споруди, бачимо сади і парки, бачимо одягнуті в граніт береги Дніпра, і тому краса і велич нашого міста перед зором встають не як уявні, а справжні, ясні і вічні. І наука зараз, як ніколи, повинна служити переможцям, миру, життю. Може б, я не так легко погодився з вами, коли б, признаюсь вам, вчора не мав розмови з академіком Шульгою. Він і вас згадував добрим словом. Думаю, це не запаморочить вам голову. Дорого ми з вами заплатили за мир, щоб зараз не поклопотатися про його долю. Вчора, Нерчин, американський журналіст і фоторепортер брали у мене інтерв'ю, допитувалися, як потерпів Київ від окупації. Я їх просто посадив у машину і став возити по місту, так би мовити, показував наслідки війни та окупації, а потім пішки повів у Бабин яр. Вони все клацали апаратами, співчували, а коли їхали назад, то, чую, журналіст каже своєму колезі англійською мовою: «Нічого, Росія — перенаселена країна, плодяться слов'яни, як кролі, так що надолужать».

Мабуть, мерзотник, розраховував — звідки ж комуністичному секретареві знати англійську мову?! Коли прощався зі мною біля готелю, я вже його легенько похастував: «Ви, шановний містер, хоч і наш бувший союзник, а людина, м'яко кажучи, непорядна, і між вами і гітлерівцями не бачу я жодної різниці». Подивився б ти, Нерчин, на його обличчя. В обкомі мені сказали: «Знаєш, Гречаний, це недипломатично». Що ж, не буду я міністром закордонних справ, але змовчувати таким тварям не варто. Ні.

— Ваша правда.

— Правда,— задумливо повторив Гречаний,— мудре і мужнє слово. А який важкий шлях до нього. Що ж, Нерчин, радий, що побачилися. Радий, що рішучість ваша і відвага незмінні. Добре, скажу, щоб тебе не турбували. Учись і працюй. А я до вас у гуртожиток приїду, познайомлюсь ближче з вашим життям. Вам, інженерам, тепер багато роботи, Нерчин. Так і бути, підемо тобі назустріч.

...З міськкому Максим вертався на крилах. Слова Гречаного «Підемо тобі назустріч» лунали у вухах. Максим розумів, що стоїть за тими словами. Він пішов пішки через вулицю

Леніна, завернув на Франка, пройшов повз Володимирський собор, густий натовп перетнув йому дорогу. Максим затримався.

Кортеж автомашин спинився біля огорожі собору. З першої вийшли хлопець у чорному костюмі без шапки і дівчина у фаті. Якись молодики підхопили їх під руки і повели у собор. Максим широко відкритими очима спостерігав цю церемонію. В цю мить він пошкодував, що він не секретар міському комсомолу. Не минуло його ока, що і наречений, і наречена уникали дивитися на людей і, потупивши засоромлені очі в землю, збиваючись з кроку, поквапливо пробігли невелику відстань до східців собору.

Літня людина в пенсне, з потертим цератовим портфелем під пахвою, хмикнула на вухо Максимові:

— Да-с, опіум для народу.

— А ви маєте сумнів з цього приводу? — рішуче спитав Максим.

Власник цератового портфеля шмигнув качиним носом і не відповів.

Піднесення Максимове трохи пригасило те, що він побачив біля собору. «Ось вони, наслідки окупації,— подумав він,— ось воно те, про що говорив Гречаний, так би мовити, у практиці».

Вгору бульваром Тараса Шевченка піднімалася колона військовополонених. Їх було багато. Пикаті, розчервонілі обличчя викликали у Максима недобре почуття. Полонені з неприхованою цікавістю роздивлялися людей на тротуарах і не обминали своїми далеко не зичливими очима зруйновані будинки.

«Може, серед них і гестапівець Курт Румлер,— подумав раптом Нерчин, пригадуючи сповідь старого Румлера на віллі «Урсула».— Я б їх примусив,— подумав раптово Максим,— перед кожною руїною спинятися і скидати шапки та стояти, схиливши голови, п'ять хвилин у покаянному мовчанні».

Одвернувшись з огидою від колони полонених, Максим пішов далі, прискоривши ходу. Він знав, що в житті йому ще доведеться чимало перебороти, як і доведеться перебороти цю гостру зненависть, і він так само був певний, що впорається з цим неодмінно.

Тільки в бібліотеці, схилившись над книжкою та своїми нотатками, Максим нарешті знайшов якийсь заспокоєння. Тепер, коли густо списані рівними рядками чисел лежали перед ним сторінки його зошитів, він знав, чим і як саме по-

винен він відповісти на слова Гречаного, який з теплим серцем поставився до нього і підтримав за лікоть, як товариш товариша. Як то багато важило це для нього тепер! Прийшли на пам'ять давно десь вичитані слова: «Вчений без мислі як хмара без дощу». Голова його скидалась на бджолиний вулик, сповнений різноманітних думок, які треба конче впорядкувати, вирівняти, дати лет одним і безжально розлучитися з іншими. Підручник англійської мови, на який наштовхнулися очі, нагадав, що треба перейти ще оцей рубіж, і тоді легше буде оволодіти всіма тонкощами щодо прискорення руху часток, про які йшлося у статті англійського фізика Чедвіка, котру дав йому днями для ознайомлення професор Шульга.

Максим знав, що Шульга питає не тільки про зміст статті у журналі, але й жадає від нього ясного витлумачення прочитаного. За кілька років до війни Федір Архипович в своїй лабораторії, куди він ввів свого допитливого учня, створив власної конструкції дослідну машину для прискорення руху ядерних часток. Затуливши повіки, Максим навіть бачив її в цю мить перед собою і міг би напам'ять накидати на аркуші паперу її рівні обриси.

Тепер професор Шульга жив іншим. Максим дещо знав про ті нові наміри Шульги, і ті наміри в значній мірі давали змогу Максимові досягнути і свою мрію. Максим відчував і добре розумів, що Федір Архипович не хоче йому підказувати. Максим сам повинен стати обома ногами на міцний ґрунт.

Максим усміхнувся. Він мусив завоювати собі плацдарм, закріпитися на ньому, лише тоді перед ним відкривався оперативний простір. Звуженими очима дивився Максим перед собою і не бачив ні розставлених тісними рядами столів, за котрими сиділи, схилившись над книжками, люди різного віку, а найбільше молодь, не бачив стін, густо заставлених книжками, не бачив довгастих вікон, за котрими купчилась імла наступаючих присмерків. Наче на виднокрузі, мерехтіло перед його зором одне привабливе і загадкове для нього слово «атом», до якого приковані були думки і помисли багатьох мільйонів людей в світі...

Атом... Магічне слово запалило над землею кулею непогасну заграву. Дивна доля цього короткого слова. Максим знав, що з'явилося воно на світ ще двадцять п'ять століть тому у Греції, потому його забули на двадцять століть і не згадували навіть, і, нарешті, в кінці минулого століття великий Менделєєв, створюючи свою періодичну систему елементів,

став штурмувати підступи до того магічного поняття, заглиблюючись у нетрі природи, де таїлися незліченні поклади її казкових скарбів...

Максим міцно стис скуйовджену голову руками. Він ледве стримався і затамував у собі стогін, що рвався з його грудей. Йому в цю мить не вистачало тієї сили уявлення, яка могла б розсунути запону хмар, що купчилися на виднокрузі. Його гнітило і приголомшувало саме розуміння того, що енергія майбутнього народжується в таємниці. Перед ним, наче на екрані, спалахували і гасли слова, що їх сказав на вступній лекції Федір Архипович:

«Відкриття будови атома, можливо, набагато важливіше для людини, ніж відкриття вогню».

Максим міцно потер пальцями чоло, і цей рух допоміг йому відірватися від звабного берега мрій і здогадок. Підручник англійської мови, розкриті зошити нагадували про невідкладно-буденне, і він рішуче схилювався над ними, стискаючи олівець. Світло від лампи лягло на його обличчя жовтим пасмом і підкреслило в ньому вираз тієї рішучості, яка здатна подолати найважчі перешкоди.

Завтра у Максима буде особливий день. Завтра він з'явиться на кафедру до академіка Шульги і складе свій звіт за пророблену роботу. Багато повинно з'ясуватися в залежності від цього звіту. На якусь часинку Максим підвів голову над столом і глянув навколо себе.

Схилювшись над столами, в спокійному сяйві ламп під зеленими абажурами працювали юнаки і дівчата, люди, яких з зовнішнього вигляду можна було вважати професорами і службовцями. У них у всіх були зосереджено-уважні обличчя. Шелестіли сторінки книжок. Поблискували скельця окулярів. Максим відчував, що для всіх отут, в цій просторій і разом з тим тісній залі, книжки були невичерпним джерелом незаперечного поглиблення і збагачення своїх знань. І Максим відчув у своєму серці таку ж готовність шукати і розуміти, і це наповнило його почуттям близького щастя.

Джміль на всьому льоту ударився в скло і впав на підвіконня. Хвилину він лежав нерухомо на спині. Потім швидко заворушив ніжками, завертівся шалено дзигною, нарешті, перевернувся, стрепенув крильцями і, ошчасливлений, стрімко-падно випорснув у відкрите вікно.

Джміль нагадав Леону Фітельбергу рідну Тюрінгію, її вкриті тюльпанами луки, знеможені гоїним врожаєм обважнілі густі сади, білі фіранки на вікнах чепурних будинків у прикордонних селах.

Джміль нагадав молодість, безжурний час, все, що відгуло за плином непередбачених суворих подій і згоріло в ненажерливому череві того пекла, яке зветь другою світовою війною...

Джміль за вікном кружляв, накручував мертві петлі й дзижчав тонко, уїдливо, ніби висотував з серця Фітельберга тонку струну болю, намотуючи на незримий стрижень тривожних спогадів.

І Фітельберг подумав: отак, мабуть, дзижчав мотор того літака, який жбурнув атомну бомбу на Хіросіму. І люди внизу під блакитним опуклим небом на тій загадковій землі, про яку Фітельберг мав досить невизразне уявлення, вслухаючись в оте тривожне дзижчання, що линуло з височини, не догадувалися, що то і є мова смерті. А може, хто й подумав, що то гудуть джмелі? Адже джмелі однакові: і в Німеччині, і в Японії, і в Америці... А хіба люди не скрізь однакові? Люди! Однієї атомної бомби виявилось досить, щоб не стало десятків тисяч людей.

Фітельберг вихилився через вікно і повис отак, міцно заплющивши очі, погойдуючись з боку на бік і слухаючи дзижчання джмеля.

Може, воно вже зникло, та він однаково чув його.

Джміль нагадав йому батьківщину, якої тепер нема у Леона Фітельберга. Гітлер забрав у нього вітчизну. Він замордував у концентраційному таборі батька, замучив голодною смертю матір, примусив улюблену дружину-німкеню відмовитися від свого чоловіка Леона Фітельберга прилюдно, через пресу, а самого Фітельберга вир фашизму викинув за межі землі, яка була йому рідною матір'ю і вигодувала своїм життєдайним хлібом і цілющим медом.

І Леон Фітельберг став людиною без вітчизни, якимсь новітнім зразком Агасфера двадцятого століття. Він не хотів думати про те, чим став, але думки самі лізли у голову і дзижчали, як отой триклятий невгамовний джміль. Хіба думав він, Леон Фітельберг, у ті найщасливіші дні своїх наполегливих шукань, що шлях, яким він прагне йти, приведе його на роздоріжжя і що створиться скрутне становище? Куди йти? У кого дістати пораду після того, як він віддав або, вірніше, продав свої знання, свої мислі, свій хист, який сам Нільс Бор назвав даром неба?!

Қолись його колега Рудольф Румлер сказав йому: «В житті немає нічого вищого від науки».

Але як жорстоко помилився дивак Румлер! Невдовзі події показали, що життя стоїть вище від усього. І чого варта наука, коли вона калічить і плюндрує життя, гер Румлер? Та, може, тепер, після страшних років, що струсили увесь світ, після того, як ефрейтор Шікльгрубер залив кров'ю всю Європу, може, тепер і сам Румлер, якщо він живий, не насмілиться повторити свої слова. Щодо Леона Фітельберга, то він, вчений-фізик, або, як тепер на його новій батьківщині — в Штатах — називають людину його фаху, атомник, тепер, після страшних подій у Хіросімі і Нагасакі, добре знає, що науку можна купити, як базарну дівку. Його прізвище колись вніс у списки неблагонадійних отой юберменш, заклятий гітлерівець Рупперт Герстмайер. Герстмайер, як нічний злодій, нишпорив у конфіскованих в неарійців шухлядах, мишачими очима сновигав по сторінках наукових викладок, переконаний, що наукову думку можна викрасти з щоденника вченого, як сапфіри з сейфа банкіра. Рупперт Герстмайер був конструктором газових камер, пекельних печей Освенціму і Майданеку. Правда, в ті часи, коли він запрошував Фітельберга до себе на каву і називав його своїм приятелем, у нього були нахили до іншого застосування своїх винаходів у галузі фізичної хімії. І от сьогодні Леону Фітельбергу сказали, що він братиме участь у роботі Наукової ради інституту разом з відомим німецьким вченим Герстмайером.

Задзвонив телефон. Фітельбергу ліньки було спускатися з підвіконня. Йому ні з ким не хотілося розмовляти. Але телефон дзвонив безупинно, і він змушений був зняти трубку.

— Хелло! — голос Френка Коллінза викликав у Фітельберга задушливу спазму. Це ж він, оцей кругловидий, лиснявий, ніби вимащений маслом, бізнесмен у мундирі полковника привіз у Річленд Герстмайера.

— Хелло, сер, — мовив вдруге Коллінз, не почувши відповіді від Фітельберга. — Чи ви чуєте мене?

— Яволь, — процідив кризь зуби Фітельберг.

В трубці щось клацнуло і зашуміло, ніби хтось водив голкою по диску патефонної платівки. Фітельберг зрозумів, що телефонну розмову навіть з такою особою, як Коллінз, як і всі розмови, записують. Звичайно, тих, що записують, цікавлять слова Фітельберга, а не Коллінза.

— Послухайте, Фітельберг, я ознайомився з вашою заявою. Це ж дурниці. Навіщо ви оте все написали? Чим вам не сподобався містер Герстмайер? Хіба він відповідає за Гітлера?

Він така ж жертва війни, як і ви, і ви не повинні плювати на нас після того, як ми стільки вам заплатили.

Френк Коллінз не любив крутіства. Він брав бика за роги відразу. Але він не помітив, як бос, з кабінету котрого оце дзвонив, покритився за його спиною.

Ерскін Гульд платив отим усім голодранцям з божевільними ідеями і порожніми кишенями рівно стільки, скільки треба, щоб вони думали, що у них на землі всього вдосталь. А у тих яйцеголових іноземних зайд, як він презирливо називав учених, апетити були обмежені, проте фантазію їхню загнuzдати було нелегко. Ясно було, що з отим Фітельбергом розмовляти так, як Коллінз, не можна. Якщо Фітельберг випорсне з рук фірми, це треба буде вважати поразкою.

Але Коллінз вже відступав. Він лисячим кроком відходив на завчасно підготовлені позиції.

— Сер, та нехай він пропадає, отой Герстмайер, справа не в ньому. Бос запрошує вас, сер, на вечерю. За вами пришлють машину, сер.

Фітельберг витер спітніле чоло і з огидою поклав трубку. Треба було відмовитись, треба було нарешті сказати пройди-світу Коллінзу все, що він про нього думає. Але Фітельберг знав, що він цього не зробить, йому тим часом лишалося одне: думати, думати і згадувати.

І він згадав.

Усі, кому довелося того ранку бути присутнім на випробуванні нової зброї в цій пустельній, позбавленій ознак життя місцевості, думали в цю мить, як і він сам, чи не загинуть вони через часинку безслідно. Між отим таємничим ранком і всім, що можна було назвати минулим, пролягли роки надій, страждань, піднесень і падінь, роки шукань і збочень, і знову наполегливих безнастанних шукань. І якими далекими вони не видавалися йому того зловісного ранку, Леон Фітельберг розумів, що саме вони і становили справжнє щастя його особистого життя.

Був ще один ранок; який він несхожий на той другий, у пустельній місцевості, де поросла рудою, висмаленою безжально сонцем травою земля пашіла і коливала на своїй нерівній, зморщених поверхні важкі випари!

І той ранок, що передував другому, народився в грудні 1942 року, на малопритатному для демонстрації історичного наукового відкриття тенісному корті бурхливого Чікаго. Навколо ядерного реактора, що мав непоказний вигляд циліндра

з куполоподібним верхом і був встановлений на квадратній площадці, товклися люди, вартість кожного з яких коливалася, як говорили про них боси, в межах багатьох сотень тисяч доларів. Усі ці різного віку і різного вигляду, з різними характеристиками люди у зношених костюмах, сиві і лисі, короткозорі і далекозорі, в окулярах і без них, з білими накрохмаленими комірцями, під якими були ретельно вив'язані вузли краваток, і в зім'ятих, може, й давно не праних сорочках, всі вони, а серед них і Леон Фітельберг, були ізгоями в цій країні, вигнанцями з тих країв, де павуча свастика душила все живе і все чесне.

Леон Фітельберг на все життя запам'ятав той перший ранок, і це не завадило не гірше, а, може, навпаки, допомагало ще краще запам'ятати другий ранок, аламогордський. Тут біля поки що мовчазного і загадкового реактора зібралися Енріко Фермі з Італії, і Лео Сціллард та Євген Вігнер і Комлош з Угорщини, і він, Фітельберг, з Німеччини, Нільс Бор з Данії, і їхні американські колеги. Всі вони з напруженням чекали критичної хвилини, котра мусила вирішити долю великого відкриття. В цей день повинна була здійснитися ядерна ланцюгова реакція в першому урановому котлі. О дев'ятій годині сорок п'ять хвилин, затаївши подих, як і всі присутні, Леон Фітельберг помітив, що регулюючий стрижень почав поступово висуватися з апарата; залунало чітке клацання механічних лічильників, що стали реєструвати атомну катастрофу — руйнування атомного ядра.

Фітельберг побачив, як Енріко Фермі зблід і, розтуливши вуста, з надією і страхом в очах дивився на показники контрольних апаратів, що весело, як зовсім не личило в ці урочисті хвилини, цокотіли, а стрілки на опуклих шкалах вказівних приладів поступово, але невпинно піднімалися все вище і вище.

Число ядерних реакцій безперервно зростало, і шалений темп клацання лічильників нарешті показав ученим, що почалась ланцюгова реакція, здійснена людиною.

Фітельберг витер спітніле чоло і вийшов за огорожу корту, присівши на низеньку лавку, що стояла під оголеними вітами платана. Він стис руками голову, і йому хотілося заплакати від одчаю і тривоги. І перший, і другий викресали в його серці думки, що ось оті мовчазні, удавано байдужі містери в добре випрасувані костюмах із збитими набакир капелюхами, і оті військові в мішкуватій уніформі з холодними скляними очима, недобрый блиск яких вони ховали в тіні довгих козирків своїх високих кашкетів,— всі вони, що стояли трохи

оддалік неспокійної групи учених, стануть господарями великого, якщо не найвизначнішого в історії науки відкриття. І щось у нетерплячих рухах цих людей, у всій їх загадковій поведінці, у виразах їх пихатих облич було таке, що нагадувало йому гітлерівських юберменшен на Александер-плац в той сумний вечір, коли він змушений був назавжди розпрощатися з Берліном, а оті двоногі звірі горлали свої канібальські пісні і осатаніло били чобітьми бруківку, залиту зловісною загравою смолоскипів.

У той вечір він зрозумів, що по Александер-плац крокує інквізиторське середньовіччя. І як дорого він дав би, щоб тепер помилитися. Бо ж тінь від того вечора лягла чорним тавром на невеликий плац тенісного корту. В серце Фітельберга ввійшла гостра тривога, і згубна гіркота підступного відчуття безнадійності злякала його.

...Між першим, цікагським зимовим, і другим, літнім аламогордським, ранками лежало три роки. Їх, здається, вистачило б Фітельбергові, щоб зробити для себе належні висновки з того раптового порівняння, яке отак вразило його... Але ж він того висновку не зробив. Кілька разів він збирався у Принстон до свого вчителя. Якась внутрішня сила владно спляла його. Що міг сказати йому Альберт Ейнштейн, мудрий і, проте, легковірний? Він, як і сам Леон Фітельберг, сумував за батьківщиною, хоча коричнева чума отруїла йому життя і зламала його долю, наче вся уславлена діяльність великого вченого, відкриття якого стали початком нової ери в науці, була тільки простеньким черепком, який можна вільно і без шкоди розтрити. Фітельберг знав, що в Принстонському університеті, де гостинно і підкреслено люб'язно прийняли Ейнштейна, він, проте, відчував себе завжди в гостях. Якої ж він хотів поради від Гостя? Самітний і завжди стривожений Фітельберг працював удень і вночі, тільки в ній, в роботі, шукаючи і знаходячи якесь забуття і розраду.

В зоряні лос-аламоські ночі, коли над каньйонами в синій височині трепетно горіли блакитним вогнем далекі зорі, а над пасмами шпичастих гір вився, наче викуваний з срібла, туман, він часом бачив ту нову еру, яку, мабуть, невдовзі люди назовуть атомним віком. І він, вчений, для якого оте зловісне і загадкове атомне ядро не являло тепер ніяких таємниць, думав у такі ночі про десятки і сотні інших таких же вчених, які йшли до мети своїми, ніким ще не протоптаними стежками і, сповнені віри в себе, в усе те добре і чесне, що робили і зро-

били вже їх колеги в інших частинах земної кулі,— ступали до своєї мети твердо і неухильно.

В такі ночі він часто думав про країну, яка для нього, як і для багатьох інших людей цього континенту, являла дивну загадку. Він думав про людей, що мужньо зносили тягар страшної війни, що вистояли і не підкорилися чорній гітлерівській чумі і тепер занесли меч помсти і справедливості вже над землями проклятого і божевільного райху, який випестив отой диявол, позначений павучим хрестом свастики, Адольф Шкільгрубер — Гітлер.

В газетах, які зрідка доводилося переглядати за сніданком Фітельбергу, він прочитав, що Гітлер наказав мобілізувати двісті відомих німецьких учених для продовження робіт у галузі використання тих можливостей, що їх може дати поділ атома. Фітельберг розумів, що саме потрібно гітлерівцям від маленького і поки що тихого атома. І, розуміючи це, він не міг не відгукнутися на вимоги тих, хто керував дослідними роботами великого загону фізиків, яких зібрали господарі Штатів тут, у секретних лабораторіях, в глухих, нікому не відомих каньйонах.

— Отут справжній інтернаціонал,— пожартував колись за вечерею у ресторанчику, розташованому недалеко від воріт лабораторії, веселий угорець Ференц Комлош.

Фітельберг поділяв цю думку. Справді, представники всіх народів, вчені великого числа країн зібрались тут, щоб віддати свої знання і своє вміння для створення тієї зброї, яка прискорить кінець фашизму, якщо там, у фашистів, її не встигнуть створити раніше. Але Леона Фітельберга дуже здивувало те, що він почув з уст Френка Коллінза:

— Інтернаціональна наука? — перепитуючи, скептично похитав головою Коллінз.— Де це ви навчилися оцих слів, містер Комлош? Нема такої науки, це вигадка марксистів.

Коллінз, якого випадок привів за один стіл з фізиками, поклав на блюдце свою опуклу новеньку люльку і повчально заговорив:

— Наука національна в самій своїй суті. Вона покликана служити тільки своїй нації. І хіба ви тепер не служите великій американській нації, містер Комлош, ви і ваш талановитий співвітчизник Лео Сціллард, і містер Вагнер, і ви, містер Фітельберг, і сер Енріко Фермі і сер Альберт Ейнштейн? Ні? Поки ви так будете думати про науку, вам нелегко житиметься на цьому світі.

Фітельберг побачив, як побілили пальці Комлоша, котрими він стискував ложку.

— Послухайте, містер Коллінз.— Комлош перехилився через стіл, і краватка його потрапила в каву. Фітельберг витягнув її двома пальцями, але Комлош не звернув на це уваги.

— Послухайте, містер Коллінз,— голос його звучав охрипко, коли він вдруге звернувся до Френка Коллінза,— чи ви коли-небудь мали честь потрапити до концтабору? Чи вас примушували запивати ячну кашу сечею і лічити віддаль між брамою і блоком охорони сірником, а потім цей сірник розжувати і проковтнути? Чи вам колись доводилося, стоячи по коліна у багні, кричати на всю горлянку: «Хайль Гітлер!» Чи ви бачили на власні очі, як вашу матір та сестру відправляють у газенвагені в пекло? Ні. І я не бажаю вам, боронь боже, отаких видінь. Господи! Ви говорили несумісні з здоровим глуздом речі. Наука інтернаціональна, сер Коллінз, тому, що вона повинна служити добром усім народам, і коли марксисты твердять це саме — що ж, вони говорять правду. А ви, мабуть, хочете, містер Коллінз, щоб наука служила тільки вашим Штатам?

Комлош жбурнув на стіл ложку і, важко переводячи подих, опустив голову.

Френк Коллінз подивився на нього звуженими очима і похитав несхвально головою.

— З такими настроями, містер Комлош, ви потрапите на згубний для вашої наукової діяльності шлях.

— Я не робот, містер Коллінз, я людина,— твердо зауважив Комлош, підвівся і, не прощаючись, пішов геть з ресторану.

— Нерви,— проказав тоді Фітельберг, прагнучи загладити неприємний інцидент, що міг би погано позначитися на долі Комлоша.

— Переконання — це гірше,— впевнено підкреслив Френк Коллінз і раптом спитав у Фітельберга: — Адже і ви емігрант, містер Фітельберг, ви якої думки?

— Я думаю,— тихо сказав Фітельберг,— містер Комлош має деякі підстави так говорити.

— Цікаво,— процідив крізь зуби Коллінз, і це уїдливо вимовлене слово підхльснуло Фітельберга, зруйнувавши в одну мить усі загати його обережності.

— Справа не в слові, яке вам так не подобається, містер Коллінз. Але нікому не пощастить замкнути науку з її висходами і падіннями в межах однієї країни. Те, над чим мучимось ми з вами, хвилює вчених і в інших країнах, і хвилює вчених наших союзників у Великобританії і в Радянському Союзі.

— Що ж, виходить, за вашими словами, ми мусимо відкрити їм наші секрети?

Френк Коллінз почервонів, задаючи це питання.

— Справа не в секретах, містер Коллінз. Справа в тому, що у нас нема певності, що ті, від кого ми ховаємося, не знайшли вже вирішення того, що, можливо, для нас ще є таємницею.

— Дурниці, пробачте мені, Фітельберг. Гітлер усім вам, емігрантам, попсував голови. У вас замість ясних думок — плутанина. Але скажіть на милість, тікаючи з Німеччини, ви ж опинилися у нас, вірніше, ви вибрали нас, саме нас,— підкреслив Коллінз.— І я допоможу вам пояснити, чому нас. Бо ми найбільш цивілізована і найбагатша країна у світі, і я розумію, що свій вибір ви зробили правильно. Я вже не кажу, що таких умов ви не знайшли б у Росії, але і в Англії ви не змогли б знайти чогось подібного. Адже це так, містер Фітельберг.

— Ваша правда, можливо,— мляво погодився тоді Фітельберг, хоч йому хотілося рішуче заперечити зарозумілому Коллінзу і нагадати, як він з'явився до Фітельберга в готель у Берні і став обіцяти йому, вигнанцеві, бездомному жебракові, стиснутому лещатами безвихідного становища, роботу і людське життя. І, мабуть, Коллінз сам пригадав це, бо сказав:

— Ви пам'ятаєте нашу зустріч у Берні?

Фітельберг пам'ятав. Він, згоджуючись, кивнув головою і сказав:

— Ви, американці,— добрі колекціонери, гер Коллінз.

— Вам не позичати скромності, містер Фітельберг,— жорстко засміявся Коллінз.— Але ваша правда, ми знаємо, що підбирати в нашу національну колекцію. Альберт Ейнштейн, Роберт Оппенгеймер, Енріко Фермі, Лео Сціллард, Нільс Бор, сер Чедвік,— він загинув пальці на руках, наче лічив призових коней,— ви, містер Фітельберг, не можете поскаржитись, що перебуваєте в поганій компанії.

— Слухайте, Коллінз,— прошепотів Фітельберг,— ви перебрали через край. І якщо на це пішло, я вам скажу, як говорять наші тірольці, на чотири ока, і це саме, Коллінз, скаже вам перший-ліпший фізик-американець, коли він чесна людина: ви використали наші переконання, наше жалюгідне становище, наше бажання служити науці, яка служить в свою чергу цивілізації, ви нас годуєте, одягаєте, видали декому американські паспорти, хоча я, як вам відомо, ще не взяв його і, можливо, не візьму. Але ви не врахували однієї речі, адже наші знання лишаються нашими; і мозок наш ви не купите.

— Ого, Фітельберг! — чи то схвально, чи то заперечливо вигукнув Коллінз.— Ви круто взяли. Ваша правда. Я бізнесмен, і я не люблю дрібного крутіства. Ми платимо доларами, зважте,— найбільш сталою валютою в світі. Ви кажете — розмова на чотири ока!? Гаразд! Тоді слухайте. На долари ми купуємо королів разом з їх королівствами і всіма витребеньками королівського дому, на долари ми купуємо президентів, міністрів, острови і цілі держави. Якщо хочете, ми б купили і Гітлера, але крам гнилий, на нього тепер вже не буде попити. І щоб він не смердів у склепі і не псував іншого краму, треба його дезинфікувати, замкнути в межах санітарного кордону і знищити. А про інтернаціонал забудьте. Інтернаціонал — це більшовицька вигадка. Наука служить тим, хто платить гроші. А коли ці гроші називаються доларами, то ви самі розумієте, що на них не дріб'язок купуватимуть, а справжні речі. Ви і ваші колеги справжні...— Коллінз затнувся, йому не хотілося називати речами отих сивих скуйовджених емігрантів, яким бос платив чимало грошей, і він милостиво сказав: — ...справжні люди, яким ціна кожному багато тисяч доларів. Стривайте, коли ви закінчите роботу над отим «бананом», якого чекають наші хлопці в армії, ви побачите, як щедро обдарує вас Америка.

Коллінз налив собі півсклянки коньяку і, не розбавляючи його содовою, випив залпом.

— Може, ми тут з вами наговорили один одному зайве,— примирливо сказав Коллінз,— але я вам друг і раджу попередити Комлоша, щоб він не базікав. Війна є війна, і вона має свої закони. Ви це, сподіваюсь, розумієте добре.

Фітельберг зрозумів. Коллінз попереджував не тільки Комлоша. Попередження стосувалося і його.

Намагаючись пом'якшити різкість попередньої розмови, Коллінз сказав:

— Майте на увазі, мій дорогий Фітельберг, бос і все правління компанії високо цінують ваші знання і вашу роботу. Я розумію, ви перевтомилися. Це клята робота. Атом вас знесилив. Але фініш недалеко, і ви матимете змогу спочити. У вас будуть великі гроші, я раджу вам поїхати, коли тільки матимете змогу, в Ріо. Там у вас зразу вилетять з голови усякі гітлери й інтернаціоналісти. Ми багато вимагаємо, містер Фітельберг, але ми і щедро платимо. Така наша система і такі закони чистої гри. Без шахрайства. Повна свобода, наша американська свобода, Фітельберг.

Коллінз випив зайве: красномовство так і пінило його повні уста.

Фітельберг мовчав. У ці хвилини він був далекий від Коллінза і його самовпевненого базікання. В ці хвилини він бачив перед собою Тюрінгію і себе самого, вузькоплечого і не досить рухливого парубійка в білих панчохах до колін і коротких замшевих штанах. Увагу його вабили не річка і не веселі забави товаришів, а книжки, яких було задосить у тісних низеньких кімнатах його дому, і ті книжки, які збирав усе життя його батько — вчитель, мабуть, таки отруїли життя Леона Фітельберга-молодшого, про що не раз з тривогою говорила його мати. Треба було хильнути надміру життєвих злигоднів, щоб думати про книги, як про отруту. Фітельберг здригнувся від такої думки. Чи ж не пихатому і самовдоволеному Коллінзу може він розповісти про цей дивний шлях у житті, про несміливого юнака, який з шкільної парти вибрав собі невеселу путь. Може, тільки Елен, не та, що так легко відмовилася від нього, а Елен ще тих часів, коли між ними не лежала тінь свастики, краще, ніж будь-хто, розуміла його пориви і мислі. Де тепер Елен? І чи справді вона могла забути все, що едало їх протягом десятиліття? І от він самотній. Один на всьому світі. **Безсила тріска в океані життя.** А перед ним сидить самовпевнений **Френк Коллінз**, якому нічого не треба, крім атомної бомби, що принесе мільйонам людей руїни і смерть. Одчай і безсилля гризуть серце Фітельбергу. Він заплющує очі. Йому не хочеться бачити перед собою самозадоволене обличчя Коллінза, розмальовані стіни ресторану, суворий пейзаж за просторими вікнами, йому не хочеться вставати, рухатись, кудись іти.

На другий день з самісінького ранку він знову стоїть за пультом реактора і пильно дивиться в квадратне контрольне віконце, прорізане в широкій бетонованій стіні, туди, де залпи нейтронів розносять ущент атомне ядро. І, натискуючи пальцем на чорну кнопку, посилюючи напругу, він воліє уявити собі, як та енергія, яка вивільниться внаслідок ділення атомів, прийде на допомогу мільйонам людей і полегшить їх життя.

Але чомусь перед ним виникає і мерехтить темною плямою обличчя Френка Коллінза, і Фітельберг думає про смерть, хоч воліє думати про життя.

Нарешті настав день, якого Леон Фітельберг чекав і кликав всіма частками своєї душі. Немов дрібний шахрай, впіяманий на гарячому, покінчив з собою Гітлер разом зі своєю подругою Євою Браун. В Берліні були росіяни, ті самі росіяни,

про яких так зневажливо говорив Коллінз. І знову весь світ, як і сам Фітельберг, були здивовані тією силою, яку таїли в собі люди тієї далекої і загадкової країни. Фітельберг зрозумів — можливо, тепер саме час думати про повернення. Він був певний, що в Штатах жити йому лишилося недовго. Згадка про Елен увійшла в його серце смутком і пригасила трепетний вогник надії.

Чарлз Томас, керівник лабораторії, його американський колега, запросив Фітельберга на обід. І от він сидів в родинному колі в американському домі в оточенні дружини Томаса — кароокої Джен і сина Томаса Чарлі-молодшого. Він пив коктейль, якого не хотілося пити, але не міг образити господиню, що сама приготувала його, тим більше, не можна було відмовитися після рішучого запевнення Томаса:

— Моя Джен готує такі коктейлі, що їх міг би пити навіть сам Гаррі Трумен.

Трумен був тепер у всіх на язиці. Він обіцяв усім процвітати, але, заговоривши про це, Чарлз Томас скептично зауважив:

— Гаррі надто м'яко стелить.

— Гаррі чудесний хлопець! — заявив захоплено Чарлі-молодший, високий парубійко спортивного вигляду, і тут же пояснив, чому він так вважає: — Гаррі обіцяв всемірну підтримку бейзболу. Нехай тільки ми покінчимо з косоокими...

Томас почервонів і ударив долонею по столу.

— О'кей, папа,— пообіцяв Чарлз-молодший,— але ж японці наші вороги.

— Якби швидше мир,— благально мовила своїм лагідним голосом Джен. І Фітельберг подумав: справді, коли б був мир, можливо, у нього тепер теж був би син, і Елен, як і Джен, частувала б гостей доброю кавою, особливий секрет приготування якої вона нікому не звиряла. Але війна ще вирувала, і Елен переступила через усе, що їх зв'язувало протягом цілого щасливого десятиліття, наче через чужий, пощерблений поріг.

...По обіді вони сиділи на терасі просторого дому Томаса. Внизу біля гаража клопотався над розкритим мотором спортивного, схожого на сигару б'юїка Чарлз-молодший. Томас мовчки попихкував сигарою. Джен поскаржилась Фітельбергу:

— Я дуже була невдоволена, коли Чарлз купив для Чарлі спортивний кар. Я так боюсь за нього.

Томас усміхався. На його відкритому і приязному обличчі світилося задоволення і рівновага, і він в цю хвилину нічим не нагадував тієї людини, сурої і вимогливої до себе й інших,

якою він був там, за високими мурами лабораторії. І звідціль, з зручних крісел, розташованих на просторій терасі, добре видно було оті похмурі стіни і навіть вартових на високих вежах. Фітельберг не міг не дивитись у той бік, наче якийсь магніт притягав туди його погляд. Може, тому він сказав, хоч розумів, що говорити на цю тему не слід:

— Після того як покінчено з Гітлером, у мене таке відчуття, що ніякої атомної бомби не треба. Що ви скажете, Томасе?

На обличчя Томаса набігла легка хмарка невдоволення. Йому не хотілося говорити про бомбу, але він був ввічливий господар, і, крім того, він надто поважав Фітельберга, його знання і вклад, внесений ним у роботу лабораторії, щоб не відгукнутися на його запитання.

— Бачите, Фітельберг, вона вже фактично існує,— проказав Томас, уникаючи вимовити слово «бомба», наче підкреслюючи небажаність розмови з цього приводу. Але Фітельберг спинитися вже не міг.

— Вона існує, але можна її не випробовувати. Можна відкласти це до гірших часів.

— А японці? — зауважив Томас і чомусь спантеличено глянув на Фітельберга. І Фітельберг зрозумів, що Томас проговорився, сказав те, чого не хотів або, певніше, не мав права говорити.

Гнітюче мовчання вповзло на терасу. Томас нервово потягував погаслу сигару і задумливо дивився на далекий каньйон. Фітельберг похнюплено сидів у кріслі, щось схоже на запізніле каяття пролунало в його словах:

— Ви розумієте, Чарлі, я не можу не думати про неї.

Чарлз Томас поклав сигару на попільничку. Він розумів Фітельберга, і, якщо, вже пішло на те, він мусив висловити своє ставлення до оцих запитань, що останнім часом почали вивозити на поверхню серед багатьох фізиків і бентежили представників військового відомства, з якими час від часу Томасу доводилося зустрічатися.

— Я поділяю ваші погляди в тій мірі, в якій вони стосуються війни взагалі,— стримано почав Томас,— але зверніть увагу на той факт, що незалежно від нас, хотіли б ми того чи ні, сталося б це зараз чи завтра, атомна бомба була б створена. Можливо, і не нами, можливо, не так швидко, але вона однаково була б створена. Я знаю, що серед нас є люди, які твердять, що подібні дослідження повинні бути заборонені законом, що сили руйнування, які перебувають в руках людей, страшні. Особисто я, містер Фітельберг, вірю в те, що

незабаром прийде час, коли людина визволить і поставить під свій контроль всю майже нескінченну силу атомної енергії. Ми не зможемо їй заборонити цього і перешкодити цій справі. Треба лише сподіватися, що люди не стануть використовувати атомну енергію виключно для того, щоб висадити в повітря хату свого сусіди.

М'яка, ніби вибачлива усмішка торкнула вуста Томаса, коли він сказав:

— Наука сама по собі не являє ні добра, ні зла, її кінцеві творіння, що їх дає цивілізація, такі, як авіація, телебачення, і, нарешті, скорений атом, самі по собі нейтральні.

Фітельберг зробив мимоволі заперечливий рух рукою. Господи! Як помиляється Томас.

— Вся справа полягає в тому, мій друже, як будуть використані досягнення науки — на добро людству чи на зло для нього. Справа в тому, — мовив замислено і скорботно Томас, — в чій руки потрапить звільнена енергія і що з нею робитимуть. Самі ж по собі надбання науки таять в собі і хороше, і погане в рівній мірі.

— В рівній мірі, — наче луна, повторив останні слова Томаса Фітельберг. — Але кому дано тримати в руках прилад, що стане вимірювати? Хто триматиме в своїх руках терези, на яких зважуватимуть оте добро і оте зло?

Джен нетерпляче підвелась, виявляючи хоча б цим своє невдоволення. В цю мить вона поділяла думку своєї приятельки міс Брайн щодо неприємної настирливості емігрантів. Всі вони справді на один кшталт. Всі вони вносять у тиху і помірковану атмосферу родинного життя свій клопіт і лишают після себе тільки неспокій. Такий самий і оцей Фітельберг. Чарлз, мабуть, хотів зробити йому приємне та й сам волів відпочити від усіх розмов про війну і про той триклятий атом, а вийшло все не так. Джен підійшла до краю тераси. Перед її зором вечірне сонце щедро фарбувало міддю хисткі дерева молодого парку і запалило над чітко викресленими на обрії силуетами гір бронзово-синю смугу народженого вечора.

І Фітельберг теж дивився в той же бік, що і Джен, і думав, що в словах Томаса бринить не певність, а сумніви, ті ж сумніви, які гризуть день і ніч мозок і серце йому, Фітельбергу. Бризки заперечливих слів обпікали йому мозок і ятрили серце, але він не міг висловити їх. Єдине, що він сказав, пролунало з гіркотою, яка вразила і Джен, і Томаса:

— Якщо бомба буде випробувана, її обов'язково кинуть. Побачите, Чарлз. І наші імена, містер Томас, прокленуть на всіх континентах і материках земної кулі. Побачите, Чарлз.

— Ви хворі, містер Фітельберг,— ледве стримуючи роздратування, озвалася з свого місця Джен,— ви хворі, і вам треба лікуватися. Ви перевтомилися, і це зрозуміло,— Джен наче шукала вибачення його різкості.

— Маєте рацію,— охоче погодився Фітельберг,— я, мабуть, справді хворий.

Він навіть торкнувся рукою чола, але воно було холодне, як крига.

«Я прозрів»,— хотілося сказати йому, але він зрозумів, що таке визнання запізнило та й зовсім недоречно саме тут.

— Пізно я прозрів,— проказав він вголос, вертаючись додому в свою самотність.— Пізно,— сказав він вдруге, відмикаючи ключем двері квартири.

Не запалюючи вогню, він пройшов до вікна і уп'явся очима в далекі гори, що, вкриті вже темною киреєю вечора, громадилися на виднокрузі, і в душі у нього раптом іскрою спалахнула надія, що в світі і, можливо, отут поруч, знайдуться люди, які скажуть твердо і мужньо:

— Ні!

Якби він зумів знайти стежку, яка веде до таких людей, він зараз пішов би туди, до них, через каньйони і гори, через загрозливо-таємничу пустелю і простягнув би їм свої руки.

— Пізно! — сказав він втретє з одчаєм і почув знизу приглушений шерех автомобільних балонів. Він вихилився у відкрите вікно і побачив, як з машини навпроти, біля залізної огорожі, вийшов доктор Роберт Оппенгеймер, який в цю мить, підвівши голову догори, помітив Фітельберга.

— Хелло,— прокричав він привітно.— Хелло, Фітельберг!

— Гутен абенд,— відповів машинально німецькою мовою Фітельберг і провів не дуже зичливим поглядом ставну і впевнену постать Оппенгеймера, наче саме він, очоливши досліді по створенню бомби, був єдиний винуватець його розпачу і скрути.

«Можна вийти з гри»,— заспокоїв він себе, закриваючи вікно.

Не ввімкнувши світла, він ліг на тахту, включив приймач, що стояв поруч на столику, і гурчання динаміка наповнило кімнату. Через хвилину в тишу ввірвалися звуки джазу, а потім відразу ж заговорив знайомий голос диктора. Він поквално сповіщав світові останні новини: шофер Гітлера з'явився в комендатуру американських військ, президент Трумен заявив, що він охоче поїде в Німеччину. Берлін — суцільні руїни. Німців годують радянські солдати. Американські парубки на

«боїгах» добре попрацювали над Дрезденом, тепер Дрезден — гора брухту.

Фітельберг виключив приймач. У Дрездені жила Елен. Він застогнав і повторив уголос слова місіс Джен Томас:

— Ви захворіли, містер Фітельберг.

...І в той, другий, аламогордський ранок Фітельберг справді відчував себе хворим. Літак доставив групу фізиків на порожній полігон, зробивши посадку на безлюдному аеродромі. Ще в дорозі Комлош сумно пожартував:

— Ото була б історія, якби ми всі гепнулись...— він виразно показав рукою вниз, де сіріла земля.

— Ми, я ще розумію ваше бажання щодо нас, але чим завинив екіпаж? — спитав Томас.

На полігоні швидко з'явилися два джипи, і безмовні військові оточили з усіх боків фізиків, наче вони були небезпечні карні злочинці і їх треба негайно ізолювати. Вчених вместили у закриті машини і відвезли до високого будинку, що сховався в долині і своїм зовнішнім виглядом нагадував казарму. Біля входу двоє солдатів з автоматами старанно перевіряли посвідчення, і Фітельберг чомусь подумав, що було б добре, коли б їх усіх, впустивши в ці непривітні стіни, більше не випустили на люди.

Вночі, напередодні випробування, пройшла страшна гроза.

Тропічна злива вирувала, і гірський вітер казився над землею. Тільки перед самим світанком гроза вщухла. Зморені безсонною ніччю і важкою дорогою, вчені, уникаючи дивитися один одному в вічі, безмовно вийшли з казарми, посідали в машини і, оточені похмурими військовими, поїхали до місця, де мала відбутися церемонія, що, як бундючно висловився Френк Коллінз, клала початок новій ері.

Коллінз був в одній машині з Фітельбергом, зодягнений у військову форму і сидів поруч з шофером, цього разу мовчазний і зосереджений. Машини спинились біля сховища, звідки вчені, експерти і військові мали вести спостереження над виходом атомної бомби.

Один за одним вони спустилися всі по бетонних східцях у сховище. Масивні, обкладені свинцевими плитами, немов бронєю, важкі двері безшумно зачинилися за ними. Комлош, потираючи руки, сказав:

— Родинний мавзолей.

Коллінз несхвальним поглядом зміряв угорця, але промовчав. Він відвів убік Фітельберга і, затинаючись, спитав:

— Як ви думаєте, тут в достатній мірі безпечно? Чи все враховано?

Фітельберг не здивувався запитанню Коллінза. Його боягузтво навіть не вразило. Він тільки зміряв стривожене обличчя Коллінза презирливим поглядом і усміхнувся. Коллінз ображено відвернувся і, обсмикуючи на собі френч, почав шептатися з генералом із військового відомства, що банька-тими очима розглядав вчених, які скупчилися біля приладів спостереження, і жував гумку.

— В таку історичну хвилину,— уїдливо зауважив Фітельберг,— гер генерал може відмовитись від традиційної гумки.

Генерал зареготав і плеснув долонею Фітельберга по спині, схвально вигукнувши:

— О'кей, містер, ви маєте рацію, хвилинка підходяща,— і, виплюнувши гумку собі на пальці, приліпив її до бетонної стіни.

Там, нагорі, все було готове. Зелена лампа, що світилася на таблиці контрольних приладів, свідчила: можна починати. Чарлз Томас зняв капелюх і поклав його собі під ноги, зручніше вмостившись у кріслі. Комлош припав чолом до амбразури. Фітельберг подумав: «Було б добре, коли б усім нам більше не довелося піднятися звідси нагору». У Коллінза тремтіли ноги, і він з силою звів щелепи, щоб не цокотіли зуби. В цю мить він проклинав боса та й всіх босів на світі. Чи ж не можна було цю церемонію відбути без нього?

Напруження у сховищі наростало. Оппенгеймер скинув піджак і, засукавши рукави, сперся руками на столик, низько нахилившись над приладами. Задзвонив телефон. Оппенгеймер зняв трубку, і всі, що стояли навколо нього, почули майже неспотворені, тільки трохи приглушені слова:

— Готово, сер!

Оппенгеймер обвів на диво спокійним поглядом присутніх у сховищі. Але Фітельберг побачив на його зораному зморшками чолі краплі поту і відчув раптом у себе на спині, під сорочкою, повзучий їжачистий холодок.

Якийсь час Оппенгеймер мовчав, притискаючи трубку до вуха, він наче вагався, і Фітельберг повірив, що зараз пролунає рятівна вимога: «Припиніть негайно випробування!»

Але в напруженій тиші сховища з уст Оппенгеймера пролунало коротке і владне:

— Вогонь!

...І раптом — спалах сліпучого світла, яскравого, багряно-червоного, залляв сховище. Вихор смерті нечуваної сили проник у сховище, захищене бетоном, свинцем і залізом, і всіх, хто був тут, покладаючи надії на бетон і залізо, він зім'яв у

своїй шаленій руці і жбурнув на землю. Страшений грозивий грім струсонув саму землю, в череві якої в бетонній шкаралупі сховалися ті, хто покликав до життя нищівний вогонь, що його, як з жахом встиг подумати Фітельберг, вже ніколи і нікому не вдасться погасити.

20

Людина, піднявшись на вершину гори, дивиться вниз уважно і трохи здивовано. Там, в долині, ті ж оселі, та ж звивистосиня смуга ріки, тільки що вужча і ясніша, ті ж левади і сади. Перше, що кидається в очі,— все, що бачиш з осягнутої висоти, видається значно меншим і, наче щось іграшкове таїться в обрисах будівель, лісів, садів, не кажучи вже про самих людей.

Коли людина ще була в долині і навіть коли ступала крутою стежкою, що вела її на вершину гори, жила в ній впевненість, що, піднявшись на вершину, вона наблизиться до звабно-високого неба, побачить в його блакиті щось нове, саме те, що з долини неозброєним оком не вгледіти. Але ось вона вже на горі, хоч стомлено, а проте вдоволено перевівши подих, з надією підвівши голову до неба. Та одразу не без здивування зрозуміє людина, що дуже мало наблизилася до нього, хоч наче ясніше бачить сизі хмарки, котрі лебединими крилами ширяють у високості.

Відстань і час мають виключне значення в тому, як кожна людина сприймає життєві явища.

Федір Архипович Шульга, переступивши поріг своєї інститутської лабораторії після двох воєнних років, відчув себе на місці такої людини, що після важкого висходу нарешті піднялася на вершину гори і може наче збоку глянути на себе саму, уявивши себе там, унизу, в долині сподівань, дерзань і неситної віри в свої сили.

Мороз легким і загадковим візерунком вимережив просторі вікна. Такою ж загадковою вийшла у нього розмова з братом Семеном, і він, без усякого зв'язку з своїми попередніми думками, чомусь згадав її, глянувши на вікна, за котрими вже купчилася сутінь зимового вечора.

Кілька коротких хвилин Шульга постояв серед похмурих стін лабораторії, віддаючи перевагу в цю мить думкам про зустріч з братом. Двоїсті почуття лишилися в його душі після неї. Вона вийшла на диво вимушена і холодна. Сказати правду, не такою уявлялася ця зустріч рік чи два тому.

Дивувало Федора Архиповича і навіть гірко ображало, як старанно обминав брат розмову про Євгена. Глибоко скривдило його те, що й крихітки щирого жалю, бодай самого лише співчуття не знайшов в очах Семена Архиповича, коли сказав, що всі намагання розшукати Євгена лишилися марними. Більше того, помовчавши якусь часинку, брат перекопливо заважив:

— Примирись з думкою, Федоре, що його нема.

Федір Архипович заперечливо похитав головою. З такою думкою саме в цю мить він примиритися не міг.

— Ні! Ніколи. Євген живий. Живий Женя.

— Ти думаєш? — наче злякався Семен Архипович. — Чому ти так думаєш? — з незрозумілою тривогою спитав він.

— Я хочу вірити, що це саме так. І Надія вірить.

— О, цього ще замало, — жорсткувато зазначив Семен Архипович і, наче заспокоївшись, почав скаржитися на свої дрібні злигодні; йому не довіряють тільки тому, що лишався він на окупованій території... А що міг зробити? Всі про нього забули. Нікому він не потрібен був. А що вижив, то хіба цим завинив? Адже він з німцями не співробітничав. І у нього, якщо треба, є свідки. Хоч би лікар і така проста людина, як швейцар клініки, Пістоленко. І Домна, коли б жила, могла б засвідчити, як він ненавидів отих клятих окупантів, котрі знівечили йому життя. І от вчитель з Василькова, Кравченко — Федір мусив його пам'ятати, — він теж може ствердити, як, ризикуючи своїм життям, дав Семен Архипович фіктивну довідку про хворобу, рятуючи його онуку від німецької неволі... Єдина надія була у нього тепер на Федора. У нього ж ім'я, зв'язки, він мусить допомогти.

В очах Семена Архиповича тремтів переляк. Федору Архиповичу стало не по собі. Глибоке провалля лежало між ним і братом. Прокласти через це провалля міст виявилось не так легко, як він думав.

Чужа людина з чужими думками і чужою душею сиділа перед ним і, благально заглядаючи йому в очі, дарма шукала в них собі співчуття. Ні, не було співчуття для неї в серці у Федора Архиповича.

— Ні! — проказав він рішуче вголос. Це «ні» дзвінко пролунало в порожній лабораторії і вернуло його до дійсності, одштовхнувши в далекий закуток пам'яті неприємну розмову з братом, продовження котрій не було і навряд чи могло й бути.

Федір Архипович натиснув на кнопку вимикача, і світло щедро залило лабораторію.

Довгий стіл, заставлений приладами, вабив його в цю мить і промовляв до нього тією безслівною мовою, котру він добре навчився розуміти у довгі безсонні ночі шукань, долаючи гризотні сумніви і здобуваючи перемоги.

Шульга неквапливо підсунув стілець і сів, похилившись над столом, підперши голову руками. Не випадково, звичайно, для себе прийшов він після лекції до своєї лабораторії. Розкритий перед ним зошит з викладками розшифрував перед ним усі ті здогади, занотовані в його старенькій книжці, з якими він кілька місяців тому познайомив академіка Богомольця. Вони ще не раз потому верталися до цих натяків і передбачень, в котрих, як сказав Богомолець, причаїлися невідомі, але вже досить рухливі і передбачливі часточки тієї сили, яка вгризається в ядро атома з нищівною настирливістю і примусять його скоритися волі людини, спрямувавши її в бажаний бік.

Тепер, навіть коли невеликий час минув по цих розмовах, викладки, що лежали перед Шульгою і з'явилися на світ як наслідки кількох десятків досліджень, стверджували більшу частину його передбачливих шукань. Тепер вже нікому не треба доводити, що основними цеглинками, з яких побудовані ядра атомів, являються протони й нейтрони. Але час настав шукати нові частки.

Похиливши голову на руки, Федір Архипович ясно бачив перед собою на сірій лабораторній стіні, наче на екрані, ⁰¹ найдрібніші частки.

Він навіть полегшено зітхнув. Тепер кожен студент знає, що, не дивлячись на виключно малі розміри, атоми являють з себе надто складні створіння, які включають центральне важке ядро і легку оболонку з електронів, число котрих дорівнює порядковому номеру елемента в менделєєвській періодичній системі.

Шульга позирнув на портрет мудрого Менделєєва, який крізь скло дубової рами дивився на нього проникливими очима, наче вимагав відповіді на щось сумнівне і ще не перевірене. І Шульга тихо, одними устами сказав йому, ніби був переконаний, що Менделєєв почує його:

— Стривайте, я доведу. Тільки не квапте мене. Дайте якийсь час, і я доведу. Ви поставили першим у своїй системі найлегший хімічний елемент водень, а через сорок три роки Резерфорд сказав нам, що протон — це ядро водню, і відповідно до цього він має в електронній оболонці лише один електрон. Один електрон...— сказав голосніше Федір Архипович і заплющив очі, затаївши подих на якусь часинку.

Він потер пальцями набряклі повіки. Подумав про обід, що холодне на столі вдома, побачив перед собою заклопотане і смутне обличчя Надії Яківни і побачив себе самого перед нею з вибачливою усмішкою на устах і винуватим виразом на обличчі, почув навіть, як сказав благально:

«Ти вже мене, Надійко, не лай, затримався в лабораторії, замучили мене оті нейтрони... Вередливі вони і такі вже загадкові у своїй поведінці, що час їх належним способом приборкати і загнuzдати...»

— Загнuzдати,— вголос, сердито мовив Шульга,— саме загнuzдати!

За кілька років до війни Шульга поставив дослід, який збаламутив не тільки його колег, але і його самого. Сказавши слово «загнuzдати», яке так мало пасувало до суворих і точних слів, накиданих його чітким почерком на сторінках зошита, і яке, звичайно, не могло бути записане поряд з ними, він, проте, згадав, як йому пощастило тоді «загнuzдати» отой протон. Шляхом іонізації атома водню, вилучивши з нього єдиний електрон і домігшись того, що залишилося одне тільки ядро, яке він тоді влучно назвав «голим» ядром і яке тоді й справді було протonom.

Жорстоко-таки помилилися греки, назвавши найдрібнішу частку речовини — атомом, що рівнозначно слову «неподільний». Частка ж ця ділилася, ще й як ділилася!

Федір Архипович скаржно зітхнув і проказав уголос:

— Ох, греки, греки, здивовані були б ви тепер вельми.

Федір Архипович нахилив голову до правого плеча, і погляд його наштовхнувся на камеру Вільсона, що з далекого темного кутка, причаївшись на столі, наче запитувала:

— Чи ти пам'ятаєш?

...Він пам'ятав.

І ті ночі, і ті дні. Не стерли їх ані роки, ані події в його пам'яті. Хіба ж він міг їх забути? І те, що після довгих мандрів, після поневірянь старенька камера Вільсона, цей не дуже показний, але вірний, як побратим, прилад, знову опишилася в його особистій лабораторії, сповнило серце Федора Архиповича зворушливим теплом.

Греки, хоч і дали маху з тим словом «атом», повинні, проте, пишатися, що й ці частки ядра атома дістали наймення, що походить від грецького слова «неутрум», себто «ні те, ні друге», в даному разі частка, котра не має ні позитивного, ні від'ємного заряду, або, інакше кажучи, не заряджена.

Шульга вдоволено кивнув головою, ніби виправдав у чомусь не завжди передбачливих древніх греків.

Камера Вільсона не тільки нагадала Федору Архиповичу давнє. Вона не штовхнула його виключно у спогади. Він сьогодні не дарма пообіцяв на лекції студентам допомогти їм проникнути у таємницю атомного ядра. Він побачив, як у багатьох спалахнули очі, і ті вогники так і не гасли в них аж до кінця лекції. Коли ж вона скінчилася, студент п'ятого курсу Михайловський раптово з жалем у голосі проказав:

— Краще, професоре, ми б не докопувалися до таємниць того атома, краще б ми не знали, як його розщеплювати.

В аудиторії було ще напружено тихо, лекція фактично не скінчилася, і всі почувли досить голосно мовлені розпачливі слова Михайловського, котрий тепер розгублено, може, й шкодуючи, що вони вирвались, дивився на Федора Архиповича, мабуть, картаючи себе, що так необережно висловив свій щирий сумнів.

Федір Архипович обвів уважним зором велику фізичну аудиторію, не поспішаючи відповісти Михайловському. Він наче чекав, що хтось з студентів сам підведеться і відповідь розгубленому колезі.

Але в аудиторії було так само напружено тихо. Навіть студенти третього курсу, що прийшли не з обов'язку, а з власного бажання на лекцію професора Шульги і сиділи попід стіною, не ворухнулися, очікуючи з цікавістю, що ж буде далі.

По праву руку від себе, в третьому ряду аудиторії, Федір Архипович побачив зосереджене обличчя Нерчина, і йому чомусь захотілося, щоб Нерчин підвівся і висловив своє ставлення до слів Михайловського, у яких лунав переляк боягуза перед новим відкриттям, що ставало початком нової ери в житті.

Нерчин опустил очі, неначе зніяковівши, і затулив їх долонею. Шульга зрозумів, що Нерчин нічого не скаже. В цю мить його зацікавило, що стало студенту Нерчину на заваді? Чи брак розуміння великого значення тих питань, про які йшлося у лекції, чи, може, і він в душі згоджується з небезпечним висновком Михайловського? І саме останнє спричинилося до того, що Федір Архипович, піднявши руку, наче закликаючи студентів до тиші, хоч в цьому не було потреби, сказав:

— Друзі мої, студент Михайловський помиляється. Гірше було б людству, коли б ми, як він висловився, не докопувалися до таємниць атома. Уявіть собі, як мало знали б ми і як жалюгідно посунулась би цивілізація, коли б ми у своїх шу-

каннях боялися того, проти чого заперечує студент Михайловський. Давайте, товариші, одразу домовимось, щоб не існувало у нас в цьому питанні жодних непорозумінь, адже наука і її застосування повинні мати не тільки ясну ціль, але й не менш ясне джерело. Колись серед наших предків, у давні порослі мохом історії часи, були такі, мабуть, що заперечували проти використання такої страшної сили, як вогонь. Одні заперечували тільки тому, що не знали, як ним користуватися, інші тому, що боялися його і вбачали в ньому надприродну силу, яка тільки шкодить їм, а треті тому, мабуть, що взагалі були проти всього нового. Ви думаєте, в доісторичні часи не було консерваторів?

Легкий смішок пробіг веселою хвилюючою в аудиторії, розтопивши напруження і трохи розвеселивши самого Федора Архиповича, якого, треба визнати, зауваження Михайловського збентежило. Він не хотів і не міг допустити, щоб його студенти так зневажливо і зверхньо ставились до нових шукань в науці, і хоч добре розумів, що голос Михайловського, можливо, і поодиноким явищем, але він не міг дозволити собі пройти повз. Такий вигук пролунав для нього сумнівним зізнанням, котре межувало з вбивчим і безперспективним самозаспокоєнням і боягузством.

— Що ж ви думаєте, товаришу Михайловський,— спитав у спантеличеного студента Шульга,— якщо ми з вами не будемо цікавитися атомом, можливістю використання енергії атома, котра вивільняється при його розщепленні, то невже ми після цього зможемо вважати себе справжніми радянськими науковцями, патріотами нашої радянської науки? Я вважаю, що трапилася прикрість, яка походить від, не ображайтесь тільки за суворі слова, міщанського самозаспокоєння. Мовляв, не будемо турбувати страшні сили, які сховані в тому атомному ядрі, і все йтиме, як давніше, а може, й повернуться часи, коли чумаки на волах сіль з Криму возили, а в горлянки гоголівських героїв вареники самі стрибали...

Аудиторія напружено мовчала, ловлячи кожне слово, і Шульга відчув усім еством це напруження. Він відчув, що кілька десятків студентів, прізвища котрих він добре знав, як і знав їх здібності і те, на що вони здатні, чекають в ці хвилини від нього відповіді на те, що, мабуть, мучить і непокоїть їх, як і всіх їх близьких, як і багатьох людей в усіх закутках земної кулі, як і його самого, тільки, можливо, з іншої точки зору, вже багато днів, місяців, а то й років.

В ці хвилини, коли Шульга стояв віч-на-віч з своїми учнями, з тими, з якими йому хотілося йти поруч, слухати мислі

і ділити з ними свої здогадки та шукання, він зрозумів: треба їм сказати щось більше і значніше, ніж звичайне витлумачення того доброго, яке дасть світові скорена атомна енергія. Федір Архипович, перехилившись через кафедру, з одвертістю, якої не могли не відчувати всі, хто сидів у великій фізичній аудиторії, прийшовши послухати його лекцію, не підвищуючи голосу, тільки чіткіш вимовляючи слова, почав розмову саме про те, що найбільш хвилювало, мабуть, його самого.

Це відчули і зрозуміли студенти, завмерши на своїх місцях, тягнучись до Шульги очима, пильно стежачи за кожним рухом його руки. Аудиторія була переповнена. Тут сиділи не тільки дипломанти, для котрих, власне, і була призначена лекція Шульги. Сюди зійшлися студенти майже всіх старших курсів, і те, що говорив академік Шульга, ставало в ці хвилини важливим і зрозумілим для всіх їх, які так уважно слухали його, затаївши подих.

— Коли б ми навчились перетворювати в енергію всю масу атома,— чітко проказував Шульга,— то розпад одного грама першої-ліпшої речовини давав би стільки енергії, скільки її здобувається під час спалення багатьох і багатьох тонн вугілля. Поки що, на жаль, ми цього ще не досягли. Але вже одна ця цифра, друзі мої, свідчить, до якого небаченого ще джерсла енергії дає ключ нам наука про будову атома, наука про способи його розщеплення і про можливості використання вивільненої під час його ділення енергії. Тепер помисліть самі,— мовив спокійно Шульга,— і скажіть: чи ж треба нам «докопуватися» до таємниць того атома, чи не треба?

Шульга спинився, наче чекав відповіді на своє запитання, але думав він про студентів, які сиділи перед ним мовчазні й уважні, і та увага, яка читалася на кожному обличчі, спонукала сказати:

— Треба «докопуватися», шукати і знайти. Неодмінно знайти! Коли б ми вчинили не так, наступні покоління ніколи не подарували б нам такого злочинного ставлення до наших можливостей. Уявіть собі необмежені запаси енергії... Подумайте, що це означає, особливо в наш час, коли за останні сто років війни ведуться імперіалістами саме за оволодіння енергетичними джерелами сировини. Коли таємниця матерії відкрита і фізико-хіміки зможуть невдовзі створювати таку матерію, якій притаманні будуть всі якості, цим же самим будуть створені можливості для остаточного знищення визиску і гноблення в цілому світі. Хіба не до цього кликав нас

Ленін? А завоювання простору? Нехай думки спеціалістів розбіжні, але всі вони, проте, вважають, що людина досягне планет вже наприкінці нашого століття.

Федір Архипович Шульга підніс догори руку, ніби показав той дивний шлях астронавтів, і сказав:

— А може, і раніше, ніж в кінці нашого століття, цілком імовірно і таке. Майте на увазі, що оте магічне слово «атом» нерозривно зв'язане зі всією ходою прогресу в усіх без виключення галузях науки, в техніці, в медицині, біології, агрономії, звичайно, в промисловості. А це ж тільки початок! І я розумію розпачливий вигук Михайловського. Адже в атомі таїться і страшна небезпека для людини. Хіба ми закриваємо на це очі? Та чи мусимо ми стати схожими на страуса, який ховає голову під час небезпеки і щиро вірить, що вже цим рухом усунув її від себе? Не смійтеся, друзі,— спинив веселунів Федір Архипович,— сміх тут недоречний. Скажу вам одверто, зробити атомну бомбу це вже не так важко, друзі мої, але не це наша мета. І саме тому, що у нас світла і благородна мета,— ми мусимо шукати і шукати, не спинятися ні на мить, працювати так, щоб Батьківщина завжди відчувала, що ми піклуємося про її добробут. Зважте, друзі,— тихо і переконливо продовжував Шульга,— зважте добре на той сумний факт, що, після того як американці силами багатьох вчених Європи зробили атомну бомбу і кинули її на японські міста Хіросіму та Нагасакі, багатьох чесних фізиків, справжніх вчених, імена котрих ми шануємо, я думаю, повинна мучити совість, що вони віддали свої знання на створення нової нищівної зброї. Я вірю, що ні Резерфорд, ні Жоліо-Кюрі, ні Джемс Чедвік, ні Нільс Бор, ні Ейнштейн ніколи не мали на мислі енергію розщепленого атома використати на горі людям, а не для їх щастя. І ми свято віримо в те, що скорений атом повинен давати людям щастя, а не смерть, і ми доведемо це, доведемо за всяку ціну, і досить швидко. Звичайно, американці (і це їм мало робить честі) вихваляються, що вони перші в світі зробили атомну бомбу, але запевняю вас, що, мабуть, ми перші в світі побудуємо атомну електростанцію, і хто має сумнів у тому, від чого більше матиме користь людство?!

Останні слова Федора Архиповича пролунали з особливою силою, і у відповідь їм громохко прокотилися дужі оплески. Шульга простяг руку долонею до аудиторії, ніби одштовхуючи від себе хвилю оплесків, і, можливо, не так аудиторії, як собі самому, він з переконливою рішучістю чітко і ясно показав:

— Атомна гроза викресала на виднокрузі химерні блискавки, і ми підемо їм сміливо назустріч.

Шульга обвів звуженими очима аудиторію, наче хотів розпізнати, як поставились до його слів студенти, і, перевівши подих, знову рішуче сказав:

— Підемо, обов'язково підемо. Ми примусимо атом давати електричну енергію, рухати криголами і поїзди, лікувати людей, прикрашати їх життя, зрошувати безводні пустелі і множити врожаї наших нив і садів. І я думаю, товаришу Михайловський, що чим швидше ми докопаємося до таємниць атомного ядра, тим вдячніше нам буде волелюбне людство і наша Вітчизна.

Федір Архипович спустився з кафедри і пройшов через тісний гурт студентів, котрі схвилювано і громохко плескали в долоні і, розступаючись, давали йому дорогу. Він ішов з певністю, що останні слова його примусять замислитись тих, хто зневажливо ставиться до нового взагалі, наскільки таке ставлення небезпечне для науки.

Як довго Шульзі самому в усі попередні роки доводилося долати опір отаких людей, які прагнули скрізь завжди спокою і хотіли йти тільки вже добре второваними стежками!

Сам не помітив Шульга, як опинився біля дверей своєї лабораторії. Хто знає, що привело його сюди в цю вечірню годину? Хоча, схилившись над своїми викладками, розстеленими на просторому полі нефарбованого столу, він розумів, що не одно бажання побути на самоті в спокійних і просторих стінах привело його сюди. Можливо, в ті саме хвилини, коли він стояв на кафедрі і промовляв до студентів, десь в глибині його свідомості іскрою спалахнула коротка, як електричний розряд, здогадка, упевнитись в якій він міг тільки тут, за цим столом, серед оцих стін і при допомозі старенької камери Вільсона.

Федір Архипович обережно закрив зошит і поклав його у шухляду. Він, легко спершись долонями об стіл, підвівся і підійшов до камери. Надто багато було зв'язано у нього з цим непоказним приладом, котрий вірою і правдою служив йому в передвоєнні роки. Шульга зітхнув.

Згадка про передвоєнні роки незмінно зв'язана була з думкою про Євгена. І він не міг примусити себе не думати про сина. У нього вистачило мужності не торкатися долі Євгена в розмовах з дружиною, але сам на сам з своєю совістю він повинен був, нарешті, з'ясувати собі ж самому, чи може він ще сподіватися на повернення Євгена? І хоч логіка, страшна логіка подій безжально наштотхувала на сувору відповідь,

проте в серці жеврів вогник надії, і він чіплявся за нього всіма силами, і хотів вірити.

...Все зв'язувало його з Євгеном. І навіть ця старенька дослідна камера в цю хвилину нагадала йому отой ранок, коли він, повертаючись після безсонної ночі додому, перебуваючи в піднесеному настрої, зайшов у кімнату до сина. Він спочатку, переповнений досягнутими успіхами (в ту ніч він на вдало проведеному досліді пересвідчився, що нейтрони таки існують), одразу і не помітив, що Євген теж не спав, мабуть, всю ніч. Тільки трохи пізніше це впало йому в око. Але спочатку він стиснув у дужих своїх обіймах сина і голосом змовника довірчо сказав йому:

— Я знайшов, Женько, знайшов. І це треба відзначити.

Євген радо усміхнувся йому і, вивільнившись з міцних батькових обіймів, спитав:

— І це вже точно? Ніяких сумнівів?

В запитанні сина були і турбота, і надія, і та дружня зичливість, що завжди хвилювали і тишили Федора Архиповича. Оцими рисами Женька, мабуть, був зобов'язаний матері.

Федір Архипович пам'ятав, як вони навшпиньках, щоб не розбудити Надії Яківни, ходили по квартирі, нагріли чай, принесли їжу в кімнату до Женьки, і навіть видобули з буфета неповну пляшку коньяку, і, націдивши напій у келихи, осушили їх за здоров'я Надії Яківни, яка, на їх думку, міцно спала і не знала, що син та батько провели безсонну ніч, кожний віддаючи данину своєму захопленню. Та велика була їх помилка. Бо ж Надія Яківна давно прокинулася, і коли вони саме поставили келихи на стіл, вона нечутними кроками опинилася в кімнаті, докірливо мовивши:

— Отак ви мене обдурюєте, п'янички.

...Ні, Федір Архипович не міг ніколи забути того ранку і ту розмову з сином і дружиною. Їм першим він розповів про те, як пересвідчився в існуванні незарядженої важкої частки — нейтрона, та що, на його думку, позбавлений заряду нейтрон легко може проникати не тільки усередину атома, але навіть всередину його ядра.

Федір Архипович не думав про те, що його слова мало зрозумілі дружині та синові, що це галузь далекого і мало приступного не тільки для них, але й багатьох, хто навіть і розуміється на явищах наукового характеру. Ним володіла настійна потреба висловити вголос свої думки, звірити найближчим людям свої передбачення. Сам факт цього мусив полегшити йому особисто своє власне розуміння того, до чого він ішов карколомною стежкою здогадок і домислів.

...Холонув чай у склянках, сонце ввійшло у кімнату і поклало своє проміння на стіни та книжкові полиці, запалило світле сйиво над портретом хороброго льотчика Чкалова, який стояв на письмовому столику Женьки.

Почався день, а Федір Архипович все ще перебував у владі своїх переживань і говорив своїм найближчим друзям, своїм найріднішим, що він глибоко переконаний у тому, що попадання нейтрона у важке ядро повинно привести до руйнування останнього, внаслідок чого будуть створені більш легкі ядра і буде виділена в певній кількості ядерна енергія. І ця властивість нейтронів учиняти ядерні розщеплення може бути використана.

Федір Архипович замовк. Він наче повертався з далекого світу... Широко відкритими очима дивився на дружину і сина. Вони сиділи навпроти нього на ретельно застеленому ліжку, і тільки в цю хвилину батько та мати подумали, що син так і не лягав. Їх це занепокоїло, і тоді вони стали докоряти Євгену, що він зле себе поводить, що читати можна і вдень, треба тільки уміти організувати свій час належним чином, що у нього ще попереду ціле життя і він все встигне побачити та перечитати.

Федір Архипович поворушив рукою книжки на столі. Тут були Толстой і Мирний, Конан-Дойль і Каміла Фламмаріон, книжка Черміан Лондон про Джека Лондона і чомусь підручник з водіння літаків... Тоді це і не звернуло увагу на себе. Євген вислухав всі докори мовчки, не заперечуючи, визнавав наче своїм мовчанням їх справедливість. Він тільки спитав у батька, що значить саме слово «нейтрон». Вислухавши пильно пояснення, Євген задумливо мовив, немов про щось своє, власне:

— «Ні се ні те»,— ні позитивний, ні від'ємний. Людина теж не повинна бути такою. Адже так?

Федір Архипович уважно подивився на сина. Євген в тлумачення слова «нейтрон» вкладав якісь свої мислі. Здається, він в ту мить відчув те, що хвилювало сина. Скоряючись підсвідомому почуттю, наче схвалюючи не висловлене ще сином вирішення, він рішуче підкреслив:

— Так, синку, людина, якщо вона справді людина, не повинна бути нейтральною, але нейтрон, про який ти мене питаєш, тільки умовно нейтральний, бо ж, скерований розумом і волею людини, він здійснить нечуваний акт втручання в ту частку молекули, котра споконвіку вважалася неподільною.

І в цю мить ним заволоділа думка, що вже не давала спокою всі наступні місяці і роки: він повинен знайти можли-

вість використати властивість нейтронів розщеплювати ядра атомів для одержання ядерної енергії.

В ту хвилину, коли ця думка заволоділа ним, він вже не чув ні голосу Надійки, ні запитань сина. Він тоді в думці переїхав знову у свою лабораторію. Це тривало якусь часинку. Потому, щоправда, вже без того захоплення, він продовжував говорити з сином і дружиною про свої наміри і майбутні плани. Він обіцяв їм обом поїздку на Десну, яку, до речі, обіцяв вже багато років, і вони сміялися, а він не зважав на це, маючи звабні картини відпочинку, блукання в лісних хащах, збирання суниць, купання в ранковій воді, мандрі на човні в плавнях... Він оповідав красномовно і сам розумів, що то тільки обіцянки, що нікуди вони цього літа не пойдуть, але в самій розповіді знаходив собі відпочинок. Обличчя його світлішало, розгладжувалися в куточках очей зморшки, іскрились очі, і зичливий усміх розтулював уста. І дружина, і син теж розвеселилися. Вже спільно почали будувати плани, як проведуть літо, але телефон, що задзвенів у кабінеті Федора Архиповича, відірвав їх від принадних мрій. Насамперед виявилось, що вже одинадцять година ранку, а потому рівний голос неодмінного секретаря Академії наук сповістив, що, відповідно до ухвали Президії академії, Федір Архипович відряджається на науковий конгрес фізико-математичних інституцій у Лозанну.

...Поїздка в Швейцарію виявилась не дуже цікавою. Щоправда, на конгресі були корисні зустрічі, але зовсім мало суперечок і справжніх дискусій.

З приємністю познайомився Федір Архипович зі своїми колегами Енріко Фермі та Лео Сціллардом. Вони жили в одному готелі і часто зустрічалися за сніданком та обідом.

На самій конференції радянська делегація була оточена обережною увагою. Було багато ввічливості і мало дружньої атмосфери. Щось схоже на санітарний кордон нагадувала та увага Федору Архиповичу. Він тільки хмикав у вуса і задоволено мружив повіки. Доповідь, яку він прочитав на конференції англійською мовою, про дослідження радянських фізиків і його повідомлення про те, що в 1932 році українські вчені у Фізико-технічному інституті Академії наук України здійснили штучне розщеплення атома за допомогою бомбардування, викликала погано стримуване здивування і наче розтопила холодок відчуження.

Після засідання до нього підійшов один з учасників конференції та міцно потис йому руку.

— Джемс Чедвік,— відрекомендувався він.

Федір Архипович схвильовано і шанобливо потис суху, живу руку відомого англійського фізика.

— З великою користю для себе, пане Чедвік, я читав ваші статті щодо природи нейтронів.

— З не меншою користю для себе, містер Шульга, я вислухав сьогодні ваш реферат.

Іх оточили цікаві кореспонденти. Заклацали фотокамери. Містер Чедвік взяв Федора Архиповича за лікоть і, отак, ступаючи плече в плече, вони залишили зал конференції.

Їхня щира і схвильована розмова закінчилась далеко за північ. Вже погасли ліхтарі на вулицях Лозанни, а вони все ще сиділи на лавочці серед рівно підстрижених газонів. Ще вчора вони не знали один одного, а сьогодні між ними існувала та спільність поглядів на завдання науки і на шляхи досягнення таємниць природи, яка зблизила їх, ніби вони про це вже не раз говорили...

І раптом містер Чедвік, трохи ніяковіючи, попередив:

— Нехай вас не здивує моє запитання, але ми тут,— він повів рукою навколо себе,— не дуже добре обізнані з вашим життям там...

Федір Архипович зрозумів, що то означає слово «там».

— І я хочу спитати вас,— продовжив містер Чедвік,— не вже наш Герберт Уеллс помилився?

— Ви любите факти, така природа вашого народу,— тихо мовив Федір Архипович.

Чедвік, згоджуючись, кивнув головою.

— Адже з нашої розмови я переконався, що ви добре обізнані з станом у нашій науці. І після цього що додати мені, окрім того, що передбачення великого фантаста Уеллса виявили його короткозорим, а не далекоглядним. «Росія в імлі», здається, так він назвав свою книжку? Ні, містер Чедвік, не в імлі, а в сьайві електричних вогнів.

— Ви комуніст? — спитав раптом Чедвік і вибачливо додав: — Прошу, даруйте мені недозволену цікавість.

— Чому ж недозволену? — Шульга засміявся і відповів: — Ні, містер Чедвік, я не належу до Комуністичної партії.

— І ви користуєтесь повною свободою? — недовір'я пролунало в голосі англійця.

— Свобода служити моїй Вітчизні, моєму народові — це велиння мого серця, містер Чедвік, адже і ви тільки так розумієте своє покликання?

— В світі багато складного, все переплуталось,— тихо заговорив Чедвік, прикриваючи долонею очі. Він замовк, наче не наважувався висловити те, що його непокоїть і турбує. Торк-

нувши Шульгу за лікоть і розплющивши очі, Чедвік сказав далі: — Я не можу бути спокійним, коли на площах палають книжки, коли за колючий дріт садовлять відомих учених тільки тому, що вони неарійці, коли гуманність вважається невинною, небезпечною хворобою. Я не маю спокою у себе в Лондоні і багато думаю, містер Шульга. І боюсь, що знову вогонь війни спопелить села і міста Європи. І, можливо, отут, на цьому місці, де ми з вами сидимо, буде випалена земля.

Чедвік важко перевів подих.

— Я багато не розумію з того, що діється в світі, але я знаю одне: війна — загибель для всього чесного, живого, смерть для науки.

— Я поділяю ваші думки, пане Чедвік, я думаю, що ті, хто готує війну, — карні злочинці, яких треба судити спільним судом народів.

— Але у вас там стільки незрозумілого, стільки заперечливого, містер Шульга, і ви там зламали те, що усталене століттями, зробили те, з чим ніколи не погодиться совість людини, яка перш за все обстоює свою особисту незалежність і віру в ідеали...

Шульга здивовано глянув на Чедвіка і зауважив:

— Не забувайте одного, містер Чедвік, що одна людина нічого ніколи не зробить. Ніколи і нічого. Тільки спільно зі своїм народом, спільно з друзями своїми.

— І в науці? — спитав Чедвік.

— Так, і в науці. Хіба ж і ви, і я без досвіду наших попередників, без того, що роблять і що зробили інші вчені, могли б чогось досягти?

Чедвік нічого не відповів, але у його мовчанні наче таїлась безмовна згода з висловленою думкою.

— Єдине, що непокоїть мене, — мовив згодом Шульга, — щоб злі сили, всі недруги мирного життя не вчинили найстрашнішого злочину в історії...

— Я розумію вас, — перебив його Чедвік, наче боявся, щоб Шульга не назвав вголос щось недозволене і небезпечне навіть для слуху.

— Ядерна енергія — страшна сила, коли її захочуть використати на зло людству, — закінчив свою думку Федір Архипович.

Чедвік стурбовано подивився на нього.

Спокійний вітер з озер приніс приємну вологу і заворушив траву на газонах. Десь зовсім близько бив фонтан, і в небі мерехтіли зеленкуваті зорі. Чедвік підвів голову до неба і мрійно проказав:

— Боже мій, скільки ще таємниць у природі! І скільки ще зла в серцях у людей!

Щось біблійне було в тоні англійця, і це роздратувало Шульгу, але він стримався і тільки розвів руками.

— Правда, як і наука, не визнає кордонів. Я вірю, пане Чедвік, що настане час, і ви в повній мірі дізнаєтесь про всю правду нашого життя і самі упевнитесь, як багато помилково-го в вашому уявленні про нашу країну. А найкраще — приїздіть до нас, пане Чедвік. Ми будемо раді вам. Дуже раді.

...Ні, не з спокійним серцем вертався в той рік, в ту тиху і щедру плодами і сонцем осінь Федір Архипович Шульга з Європи. І тільки на кордоні, коли поїзд, наближаючись до білоруської станції Негорелое, пройшов під аркою, на якій багряннів напис: «Комунізм змете всі кордони», тільки в ту хвилину, коли він побачив ставного прикордонника в зеленому кашкеті, з усміхненим обличчям, він відчув у серці жада-ний спокій.

Обіч пливли просторі ниви, білили, розметавши карбовані осінньою міддю коси, берізки, і над всією просторінню пану-вала блакить високого чистого неба, саме такого неба, яке було тільки на Батьківщині, і ніде в іншому місці.

Федір Архипович мимохить згадав розмову з містером Джем-сом Чедвіком і, може, тепер якнайглибше відчув його розпач-ливу тугу і ту турботу, яка завдавала йому немало прикрого. Справді, не могло бути спокою на серці, коли фашисти потопили в крові свободу в Іспанії, коли в Німеччині хижа згряя злочинців готувалась до нових кровопролитів і в шаленстві своєму доходила до нечуваних знущань над людиною.

В той день, коли Шульга повернувся у Київ, йому не дове-лося і відпочити. Увечері, в залі консерваторії, зібрався мі-тинг інтелігенції. Виступали вчені, письменники, художники, лікарі. Попросили, щоб виступив і Федір Архипович. Охопле-ний хвилюванням, вийшов він тоді на трибуну. Він бачив пе-ред собою напружені, вдумливі обличчя. Багатьох знав осо-бисто, багатьох знав на прізвища. І він відчув, що не може не сказати людям про ті турботи, які непокоїли його англій-ського колегу, не міг не сказати про свої власні почуття, які турбували його ще там, у Лозанні, і які не полишали його всю дорогу від Швейцарії до прикордонної арки на станції Негорелое.

— Ігнатій Лойола і його послідовники — це тільки жалю-гідні попередники Гітлера та його кодла. Тепер час всім лю-дям інтелектуальної праці, де б вони не жили, яких переко-

нань вони б не дотримувалися, спитати себе словами древнього мудреця: «Якщо я не за себе, то хто ж за мене? Але коли я тільки за себе, то хто ж я?» Якщо ми не об'єднаємо своїх сил сьогодні, завтра буде пізно, і якщо ми тільки одні переступимо шлях війні, то завтра запитання Максима Горького: «З ким ви, майстри культури?» — стане вже для всіх, хто вагається і мріє відсидіти в своїй норі, не пересторогою, а осудом.

21

Багато подій сталося відтоді. Війна вогняним смерчем пройшла по землі і звела в небуття чимало добрих надій, спопелила і перемолола в своїй хижій пащі десятки мільйонів людей.

Федір Архипович не раз вертався в думках до того вечора, коли голоси перестороги лунали під високим склепінням концертного залу консерваторії, як один жагучий заклик до розуму людей.

Руїни лишила війна на тому місці, де була консерваторія, і в попелі згарищ лежала ниць колись така весела і гомінка вулиця Свердлова, якою він піднімався у той вечір, ідучи на мітинг, ступаючи рука об руку з Надією Яківною.

Сталося ще гірше. Побоювання, висловнене ним багато років тому містеру Джемсу Чедвіку, справдилося. Перше використання енергії атомного ядра пішло не на користь людству, а на зло йому.

Невже для того мучились і шукали способу проникнути в таємниці ядра атома в різних країнах світу десятки і сотні настирливих і впертих людей, щоб примусити його служити смерті, а не життю?

Федір Архипович стис долонями рук скроні і міцно зів щелепи. Ядуча злість гіркотно вповзала йому в стомлене серце. Тиша в стінах лабораторії, тиша в цілому будинку інституту не могла принести спокою і повнилась роєм спогадів, уривків речень, різноманітними, строкатими картинами того, що минуло, і того, що тільки могло уявитися людині, яка звикла думати і думати і не може позбавити себе цієї звички, для якої думання вже давно з потреби перетворилося саме на звичку...

Федір Архипович думав, думав про те, чи повернеться коли-небудь Євген, чи здійсняться його власні наміри «загнуздати»

атомне ядро, чи не помилився він у здібностях студента Максима Нерчина, і чи не образив він студента Михайловського, і чи зрозумів свою помилку Михайловський? Скільки завжди накопичувалося перед людиною отих «чи» і «чому»! А як би безжурно жилося, мабуть, на землі, коли б їх не було! «Та, мабуть, пісне і нецікаве було б отаке життя»,— подумав раптом Федір Архипович.

Нахилившись над старим зошитом, він зодяг окуляри і, навмання розгорнувши його, прочитав на пожовклій сторінці давню нотатку: «Енергія сама по собі не знищується і не виникає з нічого — в цьому сенс закону збереження і перетворення енергії». Спинившись, він глянув на портрет Менделєєва і, швидко нахилившись, став писати: «Тому робота, витрачена на вилучення частки, буде винагороджена енергією, котра виділяється тоді, коли ця чи друга частка знову приєднається до ядра».

Федір Архипович поставив крапку і закрити зошит. Ще кілька хвилин він сидів за столом, погладжуючи долонею темну палітурку і постукуючи закритим пером по столу. В його очах застиг вираз якогось здивування, і воно ще не зникало з них, коли він, несподівано одягнувши пальто, виходив з лабораторії, закриваючи за собою на ключ двері. Він віддав ключа внизу швейцару Мавродію Онисимовичу, поговорив з ним про те, яка буде зима, та погодився з його зауваженням, що надарма він не користується калошами.

Машина чекала на Шульгу біля під'їзду, і він вже спрямував кроки до неї, коли помітив край тротуару Максима Нерчина.

Федір Архипович спинився, запитливо глянувши на Нерчина, але, одразу зрозумівши, що його привело сюди, показав йому рукою на відкриті дверцята машини:

— Сідайте!

Нерчин безмовно скорився, і тільки коли поруч з ним сів Шульга, а машина вже рушила, він спробував пояснити, чому чекав на Федора Архиповича. Але, здавалося, Шульгу мало обходить його пояснення, бо він хмикнув у вуса, як завжди робив, коли був чимсь вдоволений, і тільки багатозначно зауважив:

— Нерішучість — це не та риса в характері людини, яка мені до вподоби.

Через півгодини вони вже сиділи за круглим столом, м'яко освітленим лампою під зеленим абажуром. Гостинна Надія Яківна розлила в склянки міцний чай, поставила шинку, масло і буханець хліба.

— Не нарізую,— пояснила вона,— Федір Архипович любить це робити сам.

— Атож, то мій обов'язок,— він взяв довгий, схожий на пилку ніж і заходився краяти хліб.

— Як картки ваші відтоварюють? — поцікавився Шульга у Нерчина.

— Як коли,— усміхнувся Максим.

— Підтягнуло вас, друже,— невдоволено зауважив Шульга,— та ви й самі не вмієте жити. Я колись, як ще бурсакував, теж не солодко жив, але господарем був непоганим, от Надію Яківну спитайте.

— Я у тебе вічний свідок,— мовила Надія Яківна, одкидаючи з чола м'яким рухом пасма сивого волосся. Вона привітно глянула на Максима, і йому раптом захотілося сказати цій малознайомій, але безперечно добрій людині щось хороше і тепле, стільки щирої зичливості було в її засмучених очах. Вона перевела свій погляд з Максима на стіну, і він мимоволі теж глянув у той бік, побачивши збільшену фотографію хлопця у військовій формі. Максим зрозумів, що то і є Євген Шульга.

— Послухайте, друже,— звернувся до Нерчина Шульга, підкладаючи йому на тарілку шинки,— ви повинні серйозно потурбуватися про свій побут. Істи треба тричі на день і споживно.

— Але ти забуваєш,— м'яко зауважила Надія Яківна,— що у студентів не академічна платня і у них нема закритого розподільника.

— Я певний, що отих розподільників незабаром взагалі не буде.

— Швидше б,— сказала Надія Яківна.— А у вас є рідні? — спитала вона раптом у Максима.

Нерчин не дуже любив оповідати про себе, але цій малознайомій сивій жінці, в запитанні котрої забриніла не звичайна цікавість, а щось більше, він охоче розповів про матір, сестру Ганну і брата Миколку.

— Тоді без зубрівки не обійдеться,— мовив Шульга, коли Максим закінчив свою розповідь.— Годиться випити за їх здоров'я.

Надія Яківна поставила на стіл карафку зубрівки і підбила на тарілку шинки.

— За вашу матір,— задумливо сказав Шульга, підносячи свій келишок.

Другу випили за Надію Яківну, третю Максим запропонував за Федора Архиповича. Але господар рішуче відхилив цей тост, сказавши:

— Вип'ємо за сміливість і за рішучість, які так потрібні в науці.

Максим зашарівся. Келишок здригнувся в його руді. Він зрозумів, що має на увазі Шульга, і Федір Архипович теж зрозумів, що слова його дійшли до Максима.

— Ну от і добре,— підсумував він, чи то виявляючи своє вдовolenня тим, що з «мікродозами» зубрівки, як висловився Шульга перед цим, покінчено, чи то тим, що Максим зрозумів вірно його тост.

— Сміливість і рішучість — наче звичайні слова, а скільки за ними криється складного і важкого.

Надія Яківна торкнулась рукою за серце і глибоко зітхнула.

— А що, друже мій, це правда. Тільки інакше не можна, коли хочеш прожити соколом, а не вужем. Ніяк інакше не можна.

— Ти знаєш, Федю, що і я інакше не думаю. Але мати єсть мати.

— Рідна моя,— пізно мовив Федір Архипович і поклав руку поверх руки Надії Яківни,— будь мужньою, такою, як завжди, одним словом, будь.

— Буду,— озвалася Надія Яківна,— буду,—повторила вона, і печальна усмішка торкнула її бліді уста.

У Максима виникло відчуття, що він не має права стати свідком цієї інтимної розмови, в якій було стільки важливого і сердечного, але те, що при ньому, сторонньому, про особисте мовилося так одверто і просто, сповнило його серце глибокою, схвилюваною вдячністю до Шульги та його дружини. Тоді, наче те, що він шойно почув, надало йому сміливості, сказав:

— Сьогодні, Федоре Архиповичу, я повів себе в кінці вашої лекції негідно. Адже я міг би відповісти Михайловському, тим більше що його думка мені вже знайома раніше. Суперечки на цю тему точаться у нас в гуртожитку, і дехто, як ви справедливо зазначили, вибирає собі позицію страуса... Тим більше, Федоре Архиповичу, що я ніколи так не думав, як думає Михайловський...

— Коли б ви так думали,— зауважив Шульга,— я б вас не поважав, товаришу Нерчин, і я б не вірив у ваші здібності, незважаючи навіть на ваші відмінні знання. Матрикул студента — це ще не його душа. Ні!

— І я не міг, Федоре Архиповичу, не міг не побачити вас сьогодні, не міг не сказати вам. Я стояв під інститутом, чекав, поки ви вийдете з лабораторії. Я багато передумав за цей невеликий, але дуже повчальний для мене час...

Максим спинився. Можливо, це він говорив і зайве, і не ті слова, які б могли допомогти Шульзі зрозуміти все те, що він пережив за цей короткий час після лекції. Але мовчати він не міг. Коли він говорив, йому ставало все легше на душі; світлішало в очах.

— Я знав, що ви прийдете,— сказав згодом Максимові Шульга, коли вони перейшли у кабінет.— Я знав, що ви не зможете отак просто піти до себе в гуртожиток. І це добре, що ви прийшли. Можливо, сьогодні я надто щедро вам обіцяв і багато хто вийшов з аудиторії з упевненням в моїй надмірній щедрості. Нехай так. Але через десять-двадцять років, а може, і менше, моя щедрість виявиться не дуже фантастичною, Максиме,— голос Шульги пом'якшав, коли він назвав по імені Нерчина, і Максим подався увесь уперед. Шульга вперше так звертався до нього.

— Послухайте мене, Максиме. Я знаю вас вже досить, щоб говорити з вами щиро і ясно, суворо і просто. Як батько з сином,— голос Шульги затремтів, він глянув кудись убік і, опанувавши своє хвилювання, продовжував: — Я пам'ятаю вас, русявого парубійка, на своїй першій практичній лекції в лабораторії, і я пам'ятаю ваш реферат на фізичному гуртку на тему «Еволюція фізики». Мені сподобалося тоді, що ви не пошкодували часу і вичитали майже все доступне вам на цю тему. Виявили настирливість і впертість. Колись великий вчений Луї Пастер, витримуючи шалену боротьбу з ворогами науки, в розпачі вигукував: «Моя єдина сила — це моя впертість». Впертість для людини, яка хоче іти в науку, в справжню науку,— добра зброя. А ви з власного досвіду знаєте, як важливо, добре і вміло користуватися зброєю і як важливо вміти впертість поєднувати з сміливістю та рішучістю. Війна стала вам на заваді в здійсненні ваших планів. Ви багато загубили, але ви і виграли. Ви переможець, і ви можете скористатися з того, що дала нам всім перемога нашого народу. Можливо, ми з вами більше не повернемося до такої розмови, навіть не можливо, а це так. Такі слова двічі не говоряться. Можливо, тут своє зробила зубрівка, а скоріше те, про що я думав годину-дві тому у себе в лабораторії. Мабуть, таки те, саме те.

Шульга, стверджуючи, кивнув головою.

— Ну от. Таким чином, наче я все сказав, а якщо не все, то головне, в усякому разі, сказав. Здавайте диплом і готуйтеся до важливої події. До важливої роботи, майте на увазі! — Шульга пильно глянув на Максима, наче випробовував його здатність до такого труда. Він за звичкою хмикнув

задоволено і сказав: — Фізика елементарних часток в співдружності з математикою в ближчі роки зробить такий стрибок, що людство ахне!..

Пролунав телефоний дзвінок в сусідній кімнаті. Шульга, вибачившись, вийшов, а коли через хвилин п'ять повернувся, то розмова почалась вже про інше.

Коли Максим прощався з Шульгою та Надією Яківною, вона раптом спитала:

— Чи ви часто пишете листи своїй матері?

— Ні,— признався Максим,— не дуже часто.

— Пишіть і не лінуються.

— Мабуть, нареченій частіше пише,— посварився Максимові пальцем Шульга, допомагаючи йому одягнути шинелю.

— Немає у мене нареченої,— признався Максим, і невідомо чому у нього мимоволі вирвалося зізнання: — Була, а тепер нема.

— Де ж вона поділася? — здивувався Шульга.— У такого парубка щоб загубилася? Не повірю! Мабуть, в іншу закохалися? Ви вже признайтеся.

— Вийшла заміж моя наречена, Федоре Архиповичу. Поки я воював, вона і вийшла за іншого.

Максим спробував усміхнутися, але посмішка вийшла якась непевна і смутна. Надія Яківна зойкнула і заспокоїливо проказала:

— Прикро. Але коли вона так вчинила, не шкодуйте. Хоч я бачу, що вам це нелегко,— зітхнувши, додала вона, зволеними очима роздивляючись Максима.

— От як вийшло,— ніяковіючи, сказав Максим,— все вам одразу про себе, Надіє Яківно, розказав.

Він обвів очима вузький, тьмяно освітлений коридор квартири Шульги, де так несподівано для нього та й господарів заговорив про те, про що ні з ким ще не говорив з дня свого повернення з армії. Але не було в нього в серці ні сорому, ні жалю. Наче легше стало.

Час було прощатися. «Велике б було ваше здивування, дорогі мої,— подумав Максим,— коли б ви дізналися, що моя наречена дружина вашого родича тепер». Він поцілував руку Надії Яківни і ще довго, коли спускався з третього поверку вниз, відчував на своїй долоні міцний потиск руки Федора Архиповича.

Рівно і безшумно стелився сніг. Тьмяно світили ліхтарі в тихому Ірининському провулку. Максим якийсь час стояв у нерішучості. Думками він ще був там, на третьому поверсі, в

квартирі у Шульги. Сьогоднішня розмова багато важила для нього. Хотілося побути на самоті.

Максим спустився покарлючепими збитими сходами униз і невдовзі, завернувши праворуч, опинився в провулку навпроти будинку Тараса Шевченка. Недалеко, біля готелю військової комендатури «Червона Зірка», весело гомонів гурт військових. Максим стояв замислений оддалік.

Вікна будинку були темні. Як і кожному сучаснику, який здибується з тим, що зв'язане з минулим, Максимові просто не вірилося, що отут жив Тарас Шевченко, цією вулицею він ходив, тут гуляв, за цими вікнами мучився і страждав, думав і сподівався, чекав кращої долі. Спливли у пам'яті рядки:

...Ми не лукавили з тобою.
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою...

— «У нас нема зерна неправди за собою...» — проказав вголос Максим. Якийсь перехожий, порівнявшись в цю мить з ним, глянув на нього здивовано та прискорив кроки.

— Так, нема і не буде,— повторив Максим, пошкодувавши, що вірш Шевченка не прийшов на пам'ять йому, коли він сидів у Федора Архиповича Шульги. І раптом Максимові пригадалися думки з Шевченкового щоденника про Фултона і Уатта.

«Як умів мудрий поет так прозріти майбутнє і побачити те, чого не хотіли і не зуміли розпізнати його сучасники»,— подумав Максим, неохоче залишаючи затишний провулок.

На площі Калініна, куди вийшов Максим, було людно, незважаючи на пізній час. Обіч громадилися гори руїн і кидали на засніжену землю свої суворі, таємничі тіні. Максим вийшов на середину площі. Тут до війни, він пам'ятав, стояв пам'ятник Карлу Марксу, якраз навпроти будинку обкому партії. Війна зрівняла це місце. Перед невеликим узвишшям, густо присипаним снігом, Максим став і зняв шапку.

Чи ж думав колись Максим Нерчин, що отак доведеться йому зустрітися з веселим гвардійським капітаном, танкістом Ничипором Шолуденком? Він додержав слова, мужній капітан. На своєму танку вихопився на Хрещатик, і тут, на площі Калініна, ворожа куля вкоротила йому віку. А Максим добре пам'ятав той день, коли на березі Дніпра у вересневу ніч оповідав Шолуденкові про Київ, і той твердо пообіцяв:

— Як перші наші танки проб'ються у Київ, друже, вклонюся йому від твого імені. Ось тобі моя рука.

Хтось із офіцерів скептично зауважив:

— Не скоро то буде...

Але Шолуденко рішуче сказав:

— Стривай, Хомо невіруючий, нехай тільки Дніпро перескочимо, і «гоп» не встигнеш крикнути, як будемо в Києві.

Не знав Максим і, звичайно, не міг знати, що такі згадав його Шолуденко в той світанок, коли вискочив з своєї сталльної фортеці і з автоматом в руках твердо став обома ногами на київську землю. А тепер він спав вічним сном у тій землі, і ніхто не відав, з якою ж думою розлучався він з життям, яке так любив?

— Спи спокійно, капітане! — одними устами проказав Нерчин і натягнув шапку, відходячи від могили.

Максим ішов Хрещатиком, заглиблений у свої думки. А думати про що було у нього вдосталь не тільки у цей вечір, але ще багато днів і вечорів попереду. І, розуміючи це, Максим переймався почуттям якогось особливого схвильованого вдовлення.

...Передерій не спав, сидів ще за столом над книгою, коли засніжена постать Максима з'явилася на порозі. Він постукав пальцем по термосу і запропонував чаю. Дізнавшись, що вечеряв Максим у Шульги, Хома багатозначно закивав головою:

— Ого, бери вище. А все ж скажу тобі, загнув трохи сьогодні ввечері наш Федір Архипович. Йй-право, загнув... Недарма говорять, що він більше Жюль Верн, ніж вчений.

Максим, що розкладав на столі зошити, гнівно спитав:

— Хто говорить?! І де це так говорять, хотів би я знати?

— Ну от, — образився Передерій, — з тобою завжди так — то ягня, а то лев. Що я не можу правду сказати, навіть коли ти його протеже?..

— Насамперед це неправда, а тому балакун ти, Хомцю, і все. Який з тебе буде фізик, коли ти позбавлений і уявлення про те, що людина може мріяти.

— Мріяти добре після смачної і споживної вечері, — багатозначно мовив Передерій.

— Спати — можливо. Але мріяти краще натщесерце, — в тон Передерію глузливо сказав Нерчин. — Коли вже ти облишиш блазнювання, Хомо?

Не чекаючи відповіді на своє запитання, Максим демонстративно повернувся до Передерія спиною і схилився над книжкою.

«Чорт з тобою, телепень, — з серцем подумав Максим, — блазньої! Не я тобі нянька і не берусь тобі бути дороговказом, але колись пошкодуєш, та пізно буде».

Він гортав сторінку за сторінкою і злився, що дурнуваті дотепи Передерія зіпсували йому настрої. Передерій ображено сопів, розтягнувшись навзгак у ліжку, заклавши обличчя розгорнутим зошитом, крадькома раз по раз позираючи краєчком ока на Максима.

Так вони і заснули, не гасячи світла, а вранці паче нічого і не трапилося, Передерій, як і після кожної подібної суперечки, мружачи винувато на Максима свої короткозорі очі, запропонував:

— Руку,— і простягнув свою довгасту, вузьку в долоні праву.

— Шю,— зажадав рішуче Максим.

Передерій покійно нахилив перед ним голову, а Максим легко ребром долоні лягнув його по зарослій рудим волоссям потилиці.

— Мир? — спитав потому Передерій.

— Мир, тільки не плещи язиком, чого не знаєш.

Вони хутко поснідали і пішли в інститут. По дорозі Хома щиро заявив:

— А знаєш, Максиме, я таки вчора перебрав. Тільки, сказати тобі правду, не дуже мені зрозуміло, чому так багато надій покладає наш професор на атом. Адже скільки ще каші доведеться з'їсти, щоб вийшло щось путне з тієї атомної енергії... Я просто не уявляю собі.

Максим спокійно вислухав Передерія. Звичайно, він міг би зараз встряти з ним у довгу суперечку. Він-то уявляв собі те, про що так переконливо говорив вчора Федір Архипович. Уявляв і бачив чіткі обриси того, що взавтра, позавтра не сприйматиметься людьми, як нечуване чудо, а буде зустрінуте, як довгожданий наслідок плідних і добрих шукань.

Ця думка не покидала Максима увесь день, і коли він сидів на семінарі з вищої математики, і коли розв'язував завдання з математичного аналізу, готуючись до заліку, і коли потім, вже у лабораторії Шульги, благоговійно стояв перед камерою Вільсона і слухав пояснення нового завдання від Федора Архиповича.

Максим не знав, як воно все поведеться йому далі, але те, що йому дано було особисто заглянути в казкову скриньку Пандори, провести низку спостережень заряджених часточок при допомозі цієї непоказної на вигляд камери, вселило в його серце надію.

Шульга ніжно доторкнувся до камери і мрійно сказав:

— І все-таки незабаром вам пощастить працювати з досконалішим апаратом. Ми вільно здійснимо в ньому процес руй-

нування атомів і керуватимемо ним, ми будемо в ньому вимірювати часточки, які не мають вимірювання, зважувати те, що не має ваги, бачитимемо невидиме.

Максим відчув, як входить в його серце велике прагнення справдити свої власні сподівання, що брали початок десь ще у тих бездумно-веселих передвоєнних роках, коли все, що він спостерігав, здавалося таким, яким воно є. Нічого більшого, значнішого, а до того ж складнішого, він ще не міг вбачати в тому, з чим здибувався у житті.

Не той тепер був Максим, і він сам це гаразд розумів. Війна навчила його, провівши своєю суворою і безжальною рукою довгою і страшною дорогою битв і смертей, навчивши боронити правду і шанувати труд. Чи міг це розпізнати в ньому Федір Архипович Шульга? Чи бачив він тільки все ще перед собою того безжурного парубійка, про котрого згадував у себе на квартирі, чи ж знав він, що той парубійко, хоч і носить те ж прізвище, те ж саме ім'я, вже не той?! І що тепер він добре знає ціну життя і якої шани вартий труд людини?!

Було б занадто самовпевнено питатися про це у Федора Архиповича. Нехай мине час, і Максим зможе дізнатися, що справді думає про нього Шульга, і Шульга пересвідчиться, чи вартий він, Максим, його уваги і турбот.

22

Чи ж вірив хто-небудь після контрольного випробування атомної бомби, про яке, захлинаючись від радості, писали в таємних доповідях президентові і конгресові військові спостерігачі, що вона буде застосована? Адже війна в Європі з страшним і небезпечним ворогом була закінчена. Становище Японії, оточеної з усіх боків, безнадійне, і до того ж відомо, що Радянська Армія виконає свій союзницький обов'язок.

Альберт Ейнштейн в ті дні звернувся до президента з листом, в якому наполегливо вимагав не застосовувати страшною атомною зброю, що принесе ще небачене лихо людству. Він з наївністю, гідною іншого застосування, рекомендував викликати на випробування бомби представника військового командування Японії. «Досить тільки показати йому, яка то страшна зброя,— писав Ейнштейн,— і Японія капітулює».

Коли про лист Ейнштейна дізнався бос Ерскін Гульд, він довго і весело сміявся, витираючи хусткою набігли на очі великі сльози.

— Слухайте, Коллінз, цей дідок, мабуть, збожеволів. Га? Як ви думаєте? Коллінз, я давно не був у цирку, але я думаю, що з нього був би кмітливий клоун.

Коллінз сміявся догідливо, але щиро поділяти примху боса він не міг. Коллінз дещо розумів у тому, що робив Ейнштейн.

— Він думає, що ми на вітер викинули мільйони доларів? — коли йшлося про долари, Гульд не сміявся. Його ключі очі, наче ножі, встромлялися в Коллінза, ніби Коллінз, його права рука, був винен у бажанні Ейнштейна. — Час йому заткнути пельку. Нехай сидить у своєму Принстоні і нехай дякує, що його ми не відправили до Гітлера. Треба було сказати Гаррі, щоб отой лист він повісив у нужнику.

Гульд, Форд, Рокфеллер і Морган знали, що треба робити з бомбою...

Леон Фітельберг тепер теж знав: отой перший зимовий раянок, на тенісному корті в Чикаго, і зимовий, другий, на полігоні поблизу Аламогордо, він своїми руками зробив так, щоб вони привели до трагедії Хіросіми.

Хіросіма... Людина перетворювалася в жменю сажі. Під навислою густою хмарою пороху, що довго вкривав місто, ще живі люди, з обсмаленою шкірою, спотвореними обличчями корчилися в муках страшної агонії. Пекельний вогонь, що спопелив місто, ще багрянів на видноколі. Ні дерева, ні кущика, ані травинки на спаленій атомною бомбою землі.

Фітельберг всоте перечитував лист Комлоша, який був у Хіросімі з комісією для вивчення наслідків атомної атаки. Комлош писав:

«Я більше не повернуся і раджу вам, Фітельберг, тікати з того страшного пекла, яке ми самі з вами так легкодухо вимощували своїми знаннями і настирливими шуканнями. Перекажіть містеру Томасу, що я його люблю і поважаю, якщо тільки любов і повага, які відчуває до нього колишній емігрант, не можуть в якійсь мірі дискредитувати його. Моя мрія поїхати до Угорщини. Завтра з Токіо я виберуся в Китай. Там, думаю, мені пощастить зв'язатися з червоними, і вони мені допоможуть потрапити в мій Будапешт. Якщо ви побачите Сцілларда, потисніть йому руку. Він зрозуміє вас без слів. У мене таке відчуття, Фітельберг, що ми з вами продали свої душі дияволу. Вийшло не так, як ми мріяли. Але я вірю, що інші зроблять інакше, якщо вони вже того не зробили. Тут серед військових багато розмов про росіян, вони дивуються, що вибух бомби в Хіросімі викликав у них не страх, а тільки осуд. Один знайомий мені експерт, полковник, так

сказав: «Номер не вийшов. Москва не злякалась. У мене таке враження, що у них своя бомба. Можливо, вони рознюхали наш секрет».

Дивак. Він, як і всі оті Коллінзи, знайомі нам, думає, що може існувати секрет поділу атома і енергії, визволеної під час цього ділення. Сам факт вибуху бомби вже розсекретив її існування. Нація, яка мала Менделеева, не боїться таких секретів. Адже всі ми танцюємо від менделеевської періодичної системи, і це не раз підкреслював нам сам старий Ейнштейн. До речі, якщо вам пощастить побачитися з ним, скажіть, що я ніколи не забуду того дня, коли він дав мені притулок і довгі місяці годував мене, підтримуючи в моєму серці надію на те, що свобода перемаже. Вона перемагає, але я бачу, що шляхи до перемоги різні і тернисті. Ми ж з вами схибили. Коли, коли йшла мова про реальну можливість створення атомної бомби, Ейнштейн сказав: «Будемо сподіватися, що ми не покладали динаміт у руки дітям. Все горе і нещастя наше в тому, що ми його вклали в руки розбійникам». Мені б дуже хотілося, Фітельберг, побачити вас, я вірю, що ми зустрінемося і зробимо все, щоб совість наша була чистою, odkrивши атому шлях для добра людству».

Лист Комлоша, чистий і теплий, повний щирої сповіді, віри в себе і в людей, лист той пройшов далеку путь, і навіть червоний олівець цензури мінув його, бо в руки Фітельбергу його передав один із супутників Комлоша, мовчазний хімік Браун, який на словах пояснив, що Комлош залишився у Токіо в зв'язку з загостренням давньої шлункової хвороби. Передаючи лист, Комлош, звичайно, ризикував, але на чесність Брауна він міг покластися. Прочитавши лист Комлоша, Фітельберг довго ходив під враженням строкатих і нашвидку накиданих рядків, в яких гнів, біль і надія змішалися в одному вирі.

З дня одержання цього листа Фітельберг був під його враженням. Здавалося, що все, колись недоговорене з різким і не дуже схильним до товариських сентиментів Комлошем, тепер з'ясовано; жаль лише, що втрачено доброго друга і розумного співрозмовника.

Фітельберг ніби прояснів у ці дні. Обрій майбутнього не здавався йому таким похмурих; в той вечір, коли він взяв у руки вечірню газету, йому захотілося опинитися між людей, розрадити свою самотність. Він сховав газету в кишеню, вирішивши прочитати її пізніше, і швидкими, рішучими кроками вийшов з лабораторії, наче на нього чекали невідкладні важливі справи.

Машина вимчала його за ґратчасту браму. Вартові при ній тільки несхвально покрутили головами. Містер вчений дозволив собі перевищити швидкість. Авто з гарчанням зникло за рогом.

Фітельберг гнав свій кар у селище Пірл-Харбор.

Зелені неонові вогні салуну «Останній шанс» впали в око Фітельбергу. Він різко загальмував, і машина здригнулась усім корпусом, наче збиралась плигнути на афішну дошку. Фітельберг ще раз прочитав вивіску над дверима салуну, зітхнув і, наважившись, вийшов з машини і переступив поріг відкритих дверей.

Через хвилину він вже сидів за столом, посмоктуючи через пластмасову трубочку гіркуватий коктейль, який господар салуну, подаючи, назвав «атомним».

— Але ж я не злечу в повітря, містер Харві? — пожартував Фітельберг, звертаючись до підкреслено ввічливого господаря. Чомусь хотілося в цей вечір бути люб'язним і балакучим.

— Я роблю більш безпечні коктейлі, ніж ви, сер, — багатозначно відповів Харві, даючи зрозуміти, що він знає, хто його гість.

Фітельберг засмученими очима глянув на розчервоніле обличчя Харві і почав смоктати коктейль. Він слухав мелодію, яку розмотував магнітофон, оглядав з цікавістю відвідувачів «Останнього шансу» і чомусь подумав про Комлоша. От з ким було б добре посидіти зараз тут і відвести душу. Комлош, мабуть, одразу б знайшов спільну мову з отими людьми, що сиділи за столиками і скося позирали в бік Фітельберга. Він розумів, що тут сторонніх нема і не може бути.

У селищі жили тільки робітники, що працювали на заводах компанії, де здійснювали у виробничих масштабах замовлення лабораторій. Виходить, і вони брали участь у тому, що робив Фітельберг, і вони теж несуть відповідальність за те, що сталося в Хіросімі. Гіркий смуток оповив знову серце Фітельберга. Він взяв у руки зім'яті аркуші вечірньої газети, розгорнув і одразу наштотхнув очима на слова, прочитавши які, він затремтів, і йому здалося, що земля вислизає у нього з-під ніг. Він широко розплющив очі і знову став перечитувати короткі і безжальні слова, зміст яких доходив до нього з загрозливою повільністю:

«Вчора вдень під час автомобільної катастрофи загинув відомий вчений емігрант з Угорщини Ференц Комлош, якому за часів гітлеризму було надано притулок у Сполучених Штатах. Катастрофа сталася внаслідок необережності Ком-

лоша, який на критичній швидкості наскочив на військовий студескер, за кермом котрого сидів шофер негр Хатчисон. Слідство показало, що Комлош був у нетверезому стані. Шофера арештовано».

Мабуть, Фітельберг знепритомнів, бо через якийсь час він побачив, що сидить у машині і якісь люди клопочуться навколо нього.

З порога салуну його господар, містер Харві, кричав до когось:

— Дзвоніть мерщій до лікаря, чорти б вас забрали. Гей, ворушіться там швидше!

— Не треба лікаря,— мляво попросив Фітельберг. Він рішуче поклав руку на кермо, але пальці його тремтіли.

— Я допоможу вам,— лагідно мовив хтось поруч,— скажіть, куди вас відвезти, і я одвезу.

Фітельберг глянув на людину, в голосі якої він відчув щире співчуття, і незнайомі очі якої тепло дивилися на нього і викликали довір'я.

— Гаразд,— погодився Фітельберг, даючи поруч себе місце незнайомому в старомодному капелюсі.

— Глядіть, містер Нерч,— попередив Харві, щоб все було в належному порядку, а то сер, видно, перевтомився,— шанобливо закінчив Харві, закриваючи дверцята машини.

— Єс, сер,— відповів той, кого Харві назвав містером Нерч. Фітельберг тільки зараз розпізнав в його вимові наголоси, які свідчили, що він іноземець.

Він пояснив йому, куди їхати, і хвилин через десять машина спинилася біля будинку Фітельберга.

— Містер...— почав Фітельберг.

— Нерч, з вашого дозволу,— відповів його незнайомий супутник,— до ваших послуг, сер.

— Містер Нерч, якщо ви не маєте нічого проти, то я просив би вас зайти до мене.

Фітельберг відчував, що лишитися на самоті він не може. І не відомий йому до цього вечора містер Нерч, який опинився поруч, був йому потрібен, як потрібен потопуючому шматок суходолу, за який можна хоча б учепитися рукою.

...Минуло не більше години, але у Фітельберга було вже несхитне відчуття, що з оцією літньою скупкою на слова, зажуреною якоюсь своєю думкою людиною з коротким і дивним прізвищем, він знайомий все життя. Може, тому, що, дізнавшись від Фітельберга про сумну історію життя і смерті угорського фізика Комлоша, він щиро засмутився, а може тому, що, як довідався з його короткої розповіді Фітельберг,

він сам, Нерч, був у цій країні шукачем щастя, якого так і не знайшов. Кінець кіпцем, цих причин було досить, щоб Фітельберг відчув у ньому знайоме горе та печаль, і оце дозволило йому сказати:

— Якщо у вас ще є сили, то тікайте звідси. Зробіть усе, що можете, аби тільки опинитися на батьківщині. У вас тепер така могутня вітчизна і така велика,— гаряче говорив Фітельберг,— вона прийме вас і дасть вам домівку, вона захистить вас.

А Стів Нерч з цікавістю і вдячністю дивився на людину, про яку ще якийсь час тому і уявлення не мав. Виходило, що і серед цих вчених, таємничих людей, яким платять великі гроші, існують свої горе, біда і нещастя. Це було для Нерчина відкриттям. Правда лунала в гарячих словах вченого, коли він говорив, що всім тим, хто шукав у цьому краї щастя, доводиться гірко розплачуватися за свою легковірність.

— Що ви тут знайшли, містер Нерч? — спитав стривожено Фітельберг.

— Ох, сер,— зітхнув Нерч,— як багато ви хочете від мене! Що я можу оповісти вам? Мій вік вже на схилі, але у мене є син, і я день і ніч думаю про свого Джозефа. Він в армії, сер, і незабаром має повернутися. Мені обіцяли, що йому дадуть роботу тут, у Річленді. І я думав, що так буде ліпше. Нарешті ми всі будемо тут разом, і я знатиму, що мій син при ділі, що він матиме шматок хліба...— Нерч покрутив головою, наче відганяв від себе настирливу і не дуже приємну думку.— Але ви, сер, сказали таке, що у мене все перекрутилося у голові...

— Я сказав вам правду, Тільки правду.

Фітельберг встав з крісла і, наче після довгої і важкої хвороби, ледве пересуваючи ноги, підійшов до вікна. Перед ним у п'ятмі мерехтіли вогні, які викреслювали вигинистий ланцюг вздовж кам'яних мурів, що оточували дослідні лабораторії. Там, за тими мурами, народжувалась страшна мора пошесть, якої ще не знав світ, і він, Фітельберг, своїми руками, своїм мозком робив усе, щоб ця пошесть показала своє хиже, потворне обличчя смерті всьому живому і світлому.

— Вони висмоктали з нашого серця, з нашої душі все,— мовив він, не обертаючись від вікна, ніби розмовляючи сам з собою,— і треба вирішувати. Треба вирішувати,— проказав він вдруге.

Нерч зрозумів, що Фітельберг вимагає цього не від нього, а сам від себе.

— Вам корисно відпочити,— мовив Нерч,— ви стомлені

і... і знаєте, що я вам скажу? Вперше в житті у цій країні зі мною розмовляли по-людському; я вам щиро вдячний, сер.

Стів Нерч встав. Він вже тримав у руках свій старенький вицвілий капелюх, коли Фітельберг обернувся до нього.

— І коли вам буде сумтно на душі, сер, коли вам захочеться побути між людей, сер, то я і моя Мері раді будемо бачити вас, сер. Ми живемо на Чікаго-стріт, дев'яносто сім, сер.

— Якби ви знали, який я вдячний вам,— схвильовано заговорив Фітельберг, стискуючи руку Нерчу.— Якби ви тільки знали.

...А Стів Нерч, повернувшись додому, довго не міг заснути в цю ніч. Він крутився в ліжку, зітхав і все думав про дивного містера Фітельберга, про свого Джозефа, про давню свою молодість і легковажність. Якби одразу опинитися у далекому і рідному Байгороді, над тихою Нерчею! Хто б міг раду дати, як це зробити? Боляче стислося в грудях серце. Адже вранці він знову піде знайомою дорогою до високих мурів і пройде крізь ґратчасту браму, показавши вартовому свою перепустку. А потому знову натягне комбінезон, йому встромлять у кишеню склянну паличку, схожу на термометр, одягнуть на голову щось подібне до скафандра підводника і підштовхнуть крізь таємничі двері у тьмяно освітлену кабіну ліфта.

— Чому не спиш? — почув раптом Софрон тихе запитання Марії.— Що скоїлося, Софроне?

Тепло і зворушено забилося змучене серце.

— А ти? — пошепки спитав Софрон, наче боявся когось розбудити.

Марія промовчала. Коли вони були вдвох, вони завжди говорили рідною мовою, і це допомагало їм відсторонитися від всього чужого і невблаганного, що очікувало їх на кожному кроці.

— Ох, Маріє,— сказав скорботно згодом Софрон,— як важко, коли у людини нікого немає.

— Про що це ти? Адже ми з тобою нерозлучні. Ти у мене, і я у тебе.

— Сьогодні я познайомився, Маріє, з таким чоловіком, у якого нікого немає. І сказав, щоб він приходив до нас. Ти не лятимеш мене за це, Маріє?

...І вони мовчки лежали поруч у вузькому ліжку, можливо, думаючи навіть про одне і те саме, а навколо струмила свій плин ніч, сповнена одноманітного, тривожного гамору, в якому наче вчувалася звернена до всього живого пересторога.

Хто допоможе Семену Архиповичу Шульзі викреслити з пам'яті оту страшну осінню ніч, коли він побачив свого племінника Євгена? Нехай це було чотири роки тому. І він носив в собі надію, що час зітре в пам'яті ту ніч. Чи може він сказати собі: «Ні, не було такої ночі, і ти нікого не бачив?» Але скільки б не твердив отак Семен Архипович, проте ніч така — була.

...Стояв на порозі не впізнаний ним Євген. Це тривало тільки одну мить, бо ж в наступну хвилину він рвучко схопив його за лікоть і не впровадив, а просто втягнув у свій кабінет, щільно закрив двері і двічі повернув ключ у замку. Не треба було жодних пояснень. Самий лише вигляд Євгена свідчив, звідки він з'явився і чого захоче він від свого дядька. І хоч лихоманка мала трусити Євгена, вона, проте, охопила самого Семена Архиповича.

Скільки часу минуло, а він і досі пам'ятає, як вийшов з кабінету, щоб перевірити, чи, бува, хто з домашніх нічого не помітив, і надібав на мовчазну служницю Домну, що чатувала чогось в кутку довгого коридора.

Семен Архипович зашипів на неї і звелів їти геть, не вештатись під дверима. Потому він пройшов навшпиньки до спальні, де спочивала вже Ольга, і прислухався, притуливши пильне вухо до дверей. Там панувала тиша, і світла в щілинах дверей не було. Тоді Семен Архипович знову перевірів, чи гаразд замкнені вхідні двері, і лише після цього повернувся до свого кабінету, плекаючи надію, що там нікого немає, а все те привиділося йому, як зла мара. Проте в кріслі сидів той же Євген, у брудному, мокрому ватнику, порваній шапці-ушанці і в стоптаних, зав'язаних мотузками солдатських черевиках. Він ще спробував пожартувати, мабуть, думаючи отаким способом розвеселити Семена Архиповича:

— Ви вже даруйте мені, що з'явився до вас у такому вигляді. Та нічого вдіяти, обставини такі, що мій гардероб лишився там.

Євген виразно повів головою у бік глухо запнутого чорною шторою вікна, і щось схоже на усмішку пробігло по його пересохлих губах. І тільки в цю мить Семен Архипович помітив, яке змучене і вистраждане обличчя у Євгена, і він, мабуть, сам не розуміючи, що говорить, спитав:

— Ти, мабуть, стомився з дороги?

— Дорога була нелегка,— багатозначно погодився Євген і болісно усміхнувся.

Семен Архипович заметушився. Треба було б принести Євгенові щось поїсти, але як це зробити без Домни? Він міряв короткими кроками свій великий кабінет з кутка в куток, сплескуючи руками, а Євген чим більше придивлявся до Семена Архиповича, відчував, як неблаганно крижаніють його надії. Проте він ще спробував прокласти місток до свідомості Семена Архиповича, хоч, оповідаючи свої злигодні коротко і щиро, вже не мав певності, що Семен Архипович уважно слухав його.

Події навчили Євгена Шульгу говорити про себе чітко і скупко, але й те скупко розказане не могло тоді не дійти до серця Семена Архиповича, не могло потонути безслідно в його пам'яті.

...Тепер, коли після тієї ночі минуло вже стільки років, він закриє очі і знову чує близько, зовсім поруч, голос Євгена і ті короткі слова, в котрих не було ні скарги, ні боягузтва, а тільки дивна і незрозуміла Семену Архиповичу рішучість і зневага до небезпечного та запеклого ворога, котрий існував тут близько, за вікнами його кабінету, й міг в першу-ліпшу хвилину з'явитися в квартирі.

З розповіді племінника він дізнався, що в кінці вересня його літак був підбитий і Євген змушений був викинутися на парашуті. Пораненого, непритомного пілота підібрали гітлерівці й узяли в табір для полонених. У таборі він пролежав у шпиталі і не вмер від ран, дякуючи, мабуть, тільки собі самому. І от йому трапилася нагода: полонених переганяли через Київ на вокзал, і він зумів втекти. Два дні він ховався в зруйнованому будинку на площі Калініна, а на світанку третього дня учинив невелику розвідку і після обходу патрулів вибрався на вулицю. Мабуть, саме щастя привело його до будинку Семена Архиповича, і очі його наштовхнулися на знайому бронзову табличку. Та він не був певний, що Семен Архипович залишився у Києві. Сумніви скоро розвіяв сам Семен Архипович, з'явившись з дверей під'їзду. Але Євген вирішив не потрапляти серед дня на очі, тим більше що Семен Архипович сідав якраз на візника. Краще було прибути без свідків.

І от він радий, що нарешті дочекався ночі. Ніхто не бачив, як він пройшов у під'їзд, і нехай Семен Архипович не турбується, він пильнувався як слід. Погано тільки, що у нього відкрилася рана на плечі, але то дурничка, бо ж Семенові Архиповичу лікувати отакі рани абищия. Він вмить раду дасть.

Раптом Євген помітив, що він все говорить і говорить, а дядько дивиться на нього і ще й словом не обмовився. Він

стрівся очима з поглядом Семена Архиповича, і пам'ять викресала з далекого минулого отой день, коли у них вдома з'явився Семен Архипович, і тоді у нього теж були такі очі, пронизливо-холодні, чужі.

Семен Архипович дивився на Євгена, що сидів перед ним у кріслі, і наче бачив перед собою незнайому людину, яка нагло увірвалася в тишу його сховища, так старанно і щасливо збудованого його власними руками, у такий примхливий і страшний час. Все тепер поставлено під загрозу. Що, як поява тут його племінника — офіцера Червоної Армії, в його квартирі, стане відома агентам гестапо, які нищпорять по всіх закутках вимерлого і покаліченого Києва? І от оці картини на стінах, рідкісні полотна Репіна, Левітана, Маковського, якими милувався його новий пацієнт гер Курт Румлер, і всі оті коштовні бронзові статуетки, увесь спокій і, нарешті, його не так-то легко завойоване подружнє життя,— все полетить стрімголов у страшну безодню.

Перед очима Семена Архиповича замигтіли слова наказу: «За переховування партизанів та військовополонених розстріл». Ах, навіщо тут з'явився серед ночі оцей парубійко з далекого світу, так знагла нагадавши Семену Архиповичу минуле? Але ж він йому рідня, племінник.

Думка ця змусила Семена Архиповича здригнутися. Перед ним син брата. На якусь мить щось схоже на співчуття колихнулося в серці Семена Архиповича. Він вже готовий був кинутися на кухню, принести їжу, приготувати ванну, промити спиртом рану на лівому плечі, бо ж Євген часто і обережно доторкувався до нього правою рукою, а потому влаштувати племінника отут, в кабінеті, на канапі.

На вулиці загрозливо загарчала машина. Семен Архипович занімів, вирячивши очі. Руки й ноги йому затрусилися. Співчуття до племінника, яке вже розтоплювало кригу нерішучості у його сполоханому серці, вивітрив отой невблаганний і нічим не втамований жах.

Семен Архипович схопився на ноги і, весь напружившись, підступив до вікна. Машина проїхала. Він полегшено зітхнув. І в цю мить Євген зрозумів, що, прийшовши сюди, до рідного дядька, з надією, він жорстоко помилився. Наче стверджуючи це, Семен Архипович сказав:

— Як же ти наважився, Женю, на таке? І що робити з тобою, не второпаю?

— А ви не турбуйтеся. У Київ потрапив і вирішив: як же родича найближчого не відвідати,— спробував пожартувати Євген.— Ну от і провідав, а тепер час гостеві додому,

— Де ж твій дім? — остовпів Семен Архипович.

— Мій дім — вся наша Батьківщина, — тихо мовив Євген, — а от ви не у себе вдома, ні. Ви у своїй квартирі наче у гостях. Не стану вам псувати біографії. Видко, ви тут при них влаштувалися і думаєте — це назавжди. А воно скоро скінчиться, і тоді ж як, Семене Архиповичу? А може, ви знімете трубку і подзвоните у гестапо? Може, у вас там добрі знайомі, котрим ви залюбки можете прислужитися? Адже за мене хоч не багато, а проте заплатять. Все ж офіцер, лейтенант, комуніст. Що ж, не баріться, а то я скоро піду.

У Семена Архиповича зайшлося серце. Він зляканими очима стежив за племінником, який кидав йому в очі гнівні слова; але не вони були йому страшні, ні, не вони, а те, що в цю мить у голосі Євгена ожив докірливий і жорстокий голос Євгенового діда — Архипа Спиридоновича, котрий ніби вийшов з свого небуття і опинився тут у кріслі, і то він устами племінника промовляє до нього.

— Послухай, Євгене, — заговорив Семен Архипович, хапаючись за рятівну думку, — я от зараз огляну тобі рану, перев'яжу, дам ліки, гроші, багато грошей, і ти підеш... Розумієш, я не можу отут ховати тебе, однаково вони докопаються. Від них нікуди не сховаєшся. І ти краще з'явися сам у комендатуру. Ти можеш не говорити, що ти офіцер, вигадай про себе, що хочеш. Ну, побудеш у таборі, але потім буде воля, воля, подумай тільки, воля і життя.

— Ви що ж, навчаєте мене, як легше зрадити? — уїдливо спитав Євген. — Волею принаджуєте? Але яка це воля, оте, що ви мені малюєте?! Не треба мені ваших грошей, ліків ваших не треба, досить! Ви мене вже вилікували, дорогий дядечку. І ви не турбуйтеся, я не залишусь у вас. Я піду. Але ви подумайте про своє майбутнє. Адже доведеться колись глянути в очі чесним людям. А як ви подивитесь їм у очі? Як?

Євген на мить замовк. Гострий біль пронизав йому плече і примусив зігнути у кріслі. Він заплющив очі і стиснув щелепи, щоб не застогнати. Семен Архипович ступив крок до нього, простягнувши руки, але Євген гнівно проказав:

— Не підходьте. Ненавиджу!..

«Добре, — думав тоді Семен Архипович, — ненавидь, але іди, іди звідціля. Ти підеш — і все, і не буде сюди, в тишу моєї квартири, вороття всьому тому, що нагадує мені про минуле. Не буде. Буду тільки я, моя хата, моя Ольга і мій спокій. Дурний хлопець, кажеш, не навечно вони тут, а хто може змагатися з отією страшною залізною силою німців? Хто? А ти іди, іди і я не бачив тебе, і не знаю тебе».

А Євген наче відгадав думки Семена Архиповича.

— Вважайте, що я не був у вас і ви не бачили мене, і що немає у вас племінника Євгена Шульги, і вважайте, що ви самі не Шульга, ні. Поміняйте собі прізвище і не плямуйте рід наш, жалюгідний боягузе!

«Говори, говори,— думав Семен Архипович,— але підведись мерщій і йди. Іди. Чому ти не йдеш?»

...І Євген пішов.

Семен Архипович полегшено зітхнув, зачинив за ним двері. Знесилоно сперся плечима на одвірок і, притуливши вухо до холодної церати, якою були оббиті двері, ловив нерівні, обережні кроки, котрі відлунювалися у порожньому коридорі. Він навіть лічив їх: чотири, п'ять, шість... дванадцять, двадцять... Кроки танули, там, унизу, рипнули двері. Кроків не стало. Він полегшено зітхнув, ще раз перевірів, чи добре замкнені двері, і пішов у ванну.

З дзеркала над умивальником на Семена Архиповича глянула людина з перекошеним обличчям, на якому змішалось в одній непевній усмішці боягузтво і вдоволення. Він кругнув кран і отетеріло дивився на холодний нікельований посик, з якого вода не йшла. І тут він згадав, що вона перестала йти у той вересневий день, коли він вирішив поголитися, а у Києві після довгих днів гарматної канонади наступила напружена і страшна тиша.

Він тоді пройшов до свого кабінету, відкрив вікно і обережно визирнув. Там, унизу, горіли бронзовими спалахами каштани і панувала така ж таємнича і підозріла тиша. Семен Архипович відійшов від вікна, розуміючи, що ось скінчилась якась віха в його житті і починається нова. Але чому він мав лякатися отієї нової віхи? Він лікар, він майстер своєї справи, він позапартійний, вік його не такий, щоб десь блукати по чужих містах і шукати притулку у незнайомих людей. Як може він кинути напризволяще оте все, що заробив власними руками, адже все тут: картини на стінах, меблі, порцеляна за склом у горках, сервант, отой рояль «Стейнвей», ціна котрому п'ятдесят, а то і всі сто тисяч? Ні, він не шалапут, котрому легко на все плюнути і податися у безвість. Недарма його умовляв Федір. Що йому можуть зробити німці? Скальпель хірурга не знає ніяких ідей. Коли він доторкується до людської шкіри, небагато важить, які переконання у її власника. Семен Архипович сам заспокоював себе. Він подзвонив по телефону до Олени Петрівни Дзоз, і коли почув у трубі її злякане «алло», зрадів і весело сказав:

— Дуже радий, що ви теж розумно вчинили.

Цим він підкреслював, що і свій вчинок вважає розумним.

— А куди мені було їхати? — почув він як виправдання у трубці.— Мені вже набридло маятись по світах.

— Нічого, все влаштується, наше діло працювати...— він хотів сказати ще щось втішне, не так для Олени Петрівни Дзоз, як для себе самого, але в цю мить зв'язок обірвався і Семен Архипович зрозумів, що телефон перестав працювати.

З крана вода не йшла. Свічка опливала стеарином і, довгаста, наче чужа, тінь маячила на стелі. Семен Архипович стояв, спершись руками на холодний мармур умивальника, і дивився на своє відображення в дзеркалі. Німці були у Києві. Здається, надовго, назавжди. Домна ще жила, але вік її був вже недовгий. А який вік йому судить доля? Хоч все наче гаразд. Німці з ним поводитяться гечно. Клініка його в дворі міської управи. У нього досить велика приватна практика. У нього гроші. Є навіть валюта. Йому навіть пропонують поїхати в Німеччину, розвіятись. У нього був брат, був племінник... Були. Тепер немає.

Семен Архипович, стискуючи свічку в руці, пішов у спальню. Хисткий язичок полум'я вириває з темені тривожне обличчя Ольги. Вона тяжко зітхає уві сні. Про що вона думає? Чи що їй сниться? Її то він врятував від німецької неволі. За неї він просив, і її не мобілізували у Німеччину. Може, тільки з вдячності за це вона скорилася його настирливим проханням і стала його дружиною. Він знав, що Олена Петрівна сама колись думала ввійти в цю кімнату господинею, але прийшла сюди її дочка. Семен Архипович гасить свічку і обережно роздягається. Пригадавши щось, він, напівроздягнений, поспішає до кабінету.

Запаливши знову свічку, він схиляється над мокрими слідами від Євгенових черевиків. Ці сліди нагадують йому Євгена. Їх помітять вранці. Треба буде щось вигадати. Семен Архипович розшукує в коридорі ганчірку і старанно витирає сліди. Тепер все. Нічого не залишилось від нічного гостя.

Семен Архипович вертається у спальню, вмощується, кречучи, у ліжку, він знає, що тепер заснути буде важко, і навпамацки знаходить на нічному столику таблетку вероналу, ковтає її, не запиваючи. Закривши щільно очі, він воліє думати, що все небезпечно вже розтануло і зникло, і, зрештою,

добре, що він живе і може жити. В що мить вся надія на веронал, але дарма. Неспокій дужчий за веронал. Неспокій нашіптує на вухо: «А що казатимеш через день-два, коли знову до тебе вернеться отої догідливий Кузьменко з своєю неприемною пропозицією виступити на мітингу, як він сказав, національної інтелігенції, присвяченому визволенню України німецьким райхом? Що скажеш на оцю пропозицію?» Семен Архипович знає, що на цей раз йому важко буде викрутитися. Слова, що скальпель хірурга не знає ідей, мало впливають на Кузьменка, хоч він запевняє, що він лікар, але Семен Архипович знає — Кузьменко просто з доручення німців наглядає за лікарями і тому обіймає посаду шефа відділу охорони здоров'я при міській управі.

Довго шукає забуття Семен Архипович, аж поки мозок, скорений вероналом, страхом і безсиллям, німотно завмирає, і тоді на нього, на пухнасті подушки, на будинок, -на все мовчазне, суворе місто падає неспокійний сон.

Але і крізь сон — в серце, в мозок рветься неспокій, стискує все тіло страх: що буде? Як буде?

І ті питання оживуть перед сполоханою душею знову через певний час, і **настане день, коли доведеться глянути в очі правді, а він не наважиться.**

Наче за виднокруг відповзли ті роки, а страх, накопичуваний в серці, синіє і стогне, душить Семена Архиповича. І вже нема спокою. Нема. Бо ж то ще не весь злочин його, ні, не весь...

24

Френк Коллінз сповістив своїх підлеглих на ранковій нараді, що з завтрашнього дня їх зусилля будуть об'єднані з зусиллями групи німецьких вчених, які погодилися віддати всі свої знання для боротьби з небезпекою загибелі цивілізації і демократії. Коллінз назвав кілька знайомих Фітельбергові імен, серед них зловісно пролунало прізвище Рупперта Герстмайера.

Леон Фітельберг не втримався і спитав:

— Чи відомо вам, містер Коллінз, що Герстмайер працював з фашистами?

— Це не має значення, — невдоволено вирвалось у Коллінза, але він спробував виправити свій промах жартом. — Ми з вами, сер, перевиховуємо його. Головне, — підкреслив Коллінз, намагаючись віддалитися від неприємного запитання

Фітельберга,— головне для нас продовжити дослідження, які передбачені нашою новою програмою, містер Фітельберг. Адже те, що лежить в основі наших досліджень, одкриває нові можливості для створення таких апаратів, на яких, диявол мене забирай, ми злітаємо з вами на Марс, а ще певніше — в Москву...

— Герстмайер вже спробував туди злітати,— промовив Фітельберг.— Ви знаєте, що з того вийшло.

Коллінз невдоволено покрутив головою, підсмикнув рукави сорочки і затарабанив пальцями по столу.

Фітельберг більше не сказав ні слова. Коли скінчилася нарада, він пройшов у свою лабораторію і, не кваплячись, написав листа на ім'я Коллінза. Він сповіщав його як урядового комісара і представника фірми «Ерскін Гульд і компанія», що з нинішнього дня змушений відмовитись від роботи, оскільки всяка наукова діяльність в товаристві з фашистами для нього неприйнятна. Вклавши листа в конверт і вручивши його особисто секретарці Коллінза, Фітельберг полегшено зітхнув. Він повернувся до своєї лабораторії, сів за стіл і обвів ніби прощальним поглядом пофарбовані у фісташковий колір стіни, довгі столи з розставленими приладами вздовж них, витяг з шухляди товстий зошит і, неквапно перегортаючи списані рядками чисел сторінки, невідступно думав про одне і те ж. Тепер кінець. Отак самі по собі розв'язувалися непереборені суперечності.

Рішуче згорнувши в рурку зошит, він підійшов до невеличкого газового каміна, включив газ і підніс сірника. Без жалю він виривав сторінки з зошита і ретельно розміщував їх на ґратчастій жаровні. Дух горілого паперу лоскотав ніздрі. Фітельберг з радістю вдихнув у себе сизий димок, що в'юнився над багаттям. Він подумав, що коли б зараз сюди зайшов Ференц Комлош, він міцно потис би йому руку. Але Ференц Комлош вже не міг з'явитися в цих стінах і не міг прийти сюди, бо ж він вже нікуди і ніколи не прийде.

— Нічого, друже,— заспокоїв його, незримого, Фітельберг,— можливо, я сам незабаром з'явлюся до тебе.

Вогонь поглинув ретельно списані сторінки всі до одної. Фітельберг полегшено зітхнув. Щоб відновити все, віддане щойно на поталу вогню, він мусив пройти з самого початку нелегку путь. Він готовий був почати оту путь, повну збавних піднесень і карколомних падінь, але ні в якому разі не тут, серед оцих мовчазних і похмурих стін і людей, які мало чим різнилися для нього тепер від тих, яких бачив він у Німеччині. Проте хіба ж стіни чим завинили перед ним?

Він вийшов з приміщення з почуттям, що ніколи сюди вже не повернеться, і йому навіть не захотілося обернутися, щоб побачити знову оті мури і ряди широких вікон на них, залиті щедрим сонцем. Коли він спинив машину біля огорожі, яка відокремлювала присадок від вулиці, і руки його ще лежали на кермі, гострий здогад пронизав його своєю страшною і безжальною правдою. Назустріч йому промчав вантажний студебекер, і він побачив на якусь мить себе самого на місці Комлоша. Мабуть, отак воно і було в Токіо. Комлош не міг сам наскочити на вантажну машину. Виходило... Тепер Фітельберг вже розумів, як воно саме виходило. Намагаючись опанувати тремтячі руки, які все ще лежали на кермі, він спробував спрямувати свої думки до рішення, яке ще кілька хвилин тому принесло, як здавалося йому, жадану рівновагу. Але тепер цю рівновагу ніби змело вітром, як піщинку.

Фітельберг закрив машину і піднявся до себе. Квартира, в якій він прожив довгі роки, зустріла його звичною пусткою, але тепер ця пустка таїла в собі щось нове, тривожне і загадково-таємниче. Фітельберг, знесилений сумнівами і тривогами, опустився в крісло навпроти відкритого вікна. І в цю мить з'явився джміль.

Джміль дзижчав, кружляючи по кімнаті, привороживши до себе пильний і схвильований погляд Фітельберга. Джміль нагадав дитинство, далеку Тюрінгію, те, що вже відгуло за плином далеких, важких і тривожних років, те, що вже не могло повернутися, лишивши по собі самі спогади, наче уламки дерева, виплеснутого штормовою хвилею на берег океану. Джміль хизувався своєю моторністю і, захопившись нею, вдарився у віконне скло. Чим же захопився він, Фітельберг, що не помітив справжнього життя? Як легковажно знехтував він своїми обов'язками людини і не спромігся навіть озирнутися бодай на те, як штормові хвилі життя ламали усталені звичаї, трощили стіни фортець і викидали на суходіл все, що не могло утриматись на океанському просторі.

Телефонна розмова з Коллінзом не вщувала добра. Можна було відмовитись від побачення з Гульдом. Але в серці Фітельберга виник якийсь спортивний інтерес до цього побачення. Його цікавило, що може сказати йому людина, в руках якої зосереджені мільярди доларів, яка так вправно і кмітливо заробляє на смерті. Досі Фітельберг зустрічався тільки з правою рукою боса, а от увечері він матиме нагоду побачити самого боса.

...Бос був звичайною людиною, на обличчі якої наче навіть закарбувалося запитання: «А чого тобі ще від мене треба?»

Фітельберг сидів напроти нього за маленьким столиком у великому номері річлендського готелю. Коллінз наливав коктейлі, підсовував сигарети, догідливо запалював сірники, подавав печиво і каву. У боса були колочі очі, висохлі, пергаментного кольору губи, довгі пальці з жовтими плямами від тютюну на кінчиках. Фітельберг не знав і навряд чи міг здогадатися, що бос, роздивляючись його сухорляву постать, худе обличчя і неспокійні очі з почервонілими повіками, сховані за товстими скельцями окулярів, думав про нього, що він, Фітельберг, мабуть, затіяв усю ту історію з залишенням роботи тільки тому, що відчув для себе можливість заробити на цьому. Мабуть, тридцять тисяч на рік йому мало. Але бос не квапився набавляти. Зрештою, сама можливість опинитися за одним столиком з босом варта не однієї тисячі.

А Фітельберг думав в ці хвилини тільки про те, навіщо одній людині стільки мільйонів доларів? Навіщо оцій людині атомні бомби і ті нові вибухові апарати, які могли б народитися завдяки ідеї Фітельберга? Навіщо?

Коллінз балансував на дроті, простягнутому через провалля. Він за всяку ціну змушений був утриматися. А що станеться, коли зараз на його очах бос і цей емігрант порозуміються? Яка ціна тоді Коллінзу? Відсунувши недбалим рухом подану Коллінзом каву, бос рішуче заговорив про головне:

— Я бачу, ви діловий хлопець,— в устах Гульда такі слова відповідали уолл-стрітівській ціні в двадцять тисяч доларів.— Якого диявола ми будемо кружляти навколо того, що нам добре всім відоме? Мені потрібна ваша робота, і я готовий платити.

Фітельберг одкинувся на спинку крісла, спрямувавши свій допитливий погляд на Гульда.

— Так от я кажу,— продовжував Гульд,— я готовий платити. Скільки? — різко спитав він. Йому раптом набридли клопіт і дріб'язкове тупцювання Коллінза.

— Я нічого не продаю,— тихо озвався Фітельберг.

Коллінз клацнув запальничкою. Видобув вузеньке лезо сиюватого вогню і припалив сигарету. Його місце було збережено. Він міг не хвилюватися.

Гульд зволожив язиком губи і з цікавістю подивився на Фітельберга.

— Сер,— сказав Гульд розважливо,— я живу на цьому світі добрих шість десятків років, і, вірте мені, все продається, і все купується. Треба тільки вміти зробити вигідний бізнес. Вірте мені. У вас є що продати,— Гульд постукав себе безцеремонно по чолу і, вдоволений своїм дотепом, засміявся.

Від його сміху Фітельбергу зробилося недобре. Можливо, коли б він не почув цього вдоволеного і зухвалого сміху, він би не повернувся у кріслі всім тілом до Коллінза і не спитав би отак просто і одверто:

— Якщо я відповім — ні, мене чекатиме, мабуть, доля Комлоша?

— Про що ви говорите? — розвів руками Коллінз, але по його очах Фітельберг побачив, що він зрозумів, на що натякає Фітельберг.

— Послухайте, сер,— жорстко підбираючи губи, втрутився Гульд,— бізнес — це твереза і ясна мова: ви почали досліди, які мені подобаються. Можливо, вам дехто збаламутив голову, що ви можете заробити більше? Дурниці! **Вашому братові найщедріше платить «Ерскін Гульд і компанія».** Закарбуйте це собі на носі. **Я не хочу дмухати на холодну каву.** Ви продаєте, я плачу долари. Вас не влаштовує якийсь німець? Як його, Коллінз?

— Герстмайер, сер,— із звичайною покvapливiстю озвався Коллінз.

— Ну от цей, як його, на цих німецьких прізвиськах можна язик поламати. Одне було зручне для вимови — Гітлер, і то він збанкрутував...— Гульд сказав це не то жартома, не то з жалем.— Одним словом, якщо він вас не влаштовує, ми його приберемо. Сьогодні ви мені потрібні. Оце і все.

— Я подумаю,— сказав тихо Фітельберг, відчуваючи, як всевладна втома наливає важким оловом його м'язи.— Я подумаю, сер, але я ще не знаю, чи те, що я придумую, вас задовольнить...

Гульд переможно глянув на Коллінза, не звертаючи уваги на те, що говорив Фітельберг. «Я подумаю»,— для вуха Гульда звучало як те, що цей емігрант хоче виторгувати ще кілька тисяч. Телепень! За його винахід можна дати мільйон не замислюючись. Нехай собі думає.

Коллінз, не второпавши ще, куди хилиться справа, скося позирив на Фітельберга. Він чомусь чекав ще запитань про Комлоша. Але Фітельберг не знав, як закінчувалися аудієнції у некоронованих королів, і з народженою раптово цікавістю очікував, що ж буде далі.

Бос дістав з кишені якусь скляну трубку, відкрив її і витрусив на долоню таблетку. Змірявши її недовірливим поглядом, він жадібно розкрив рота і жбурнув її туди, запивши кавою.

«Отак він проковтне й мене»,— подумав Фітельберг.

— Погано сплю,— признався бос, показуючи на трубку з таблетками.— Ви думаєте, допомагає? А чорта з два. І за що я плачу гроші лікарям!

Коллінз люб'язно провів Фітельберга до машини.

Взявшись за ручку і відкриваючи дверцята, Фітельберг глянув Коллінзу в очі, запитав:

— Чи є вже якісь результати розслідування загибелі Комлоша?

— Ах, ви про цю загадкову катастрофу? — з недбалістю в голосі промовив Коллінз.— Поки що нема.

— Катастрофа внаслідок зіткнення легкової і вантажної машин — не дуже загадкове явище.— Фітельберг дивився собі під ноги і стежив краєм ока за Коллінзом. Той торкнув Фітельберга за плече, наче підштовхуючи у машину, і багатозначно порадив:

— Вас це поки що нехай не хвилює, містер Фітельберг. Щасливої ночі!

Фітельберг, саме сідаючи в машину, не відповів, і Коллінз не міг бачити його скорботної усмішки, яку вловив метким оком шофер у квадратному дзеркальці над своїм кермом.

В ту ж ніч Фітельберг виїхав експресом у Принстон, щоб побачитися з Альбертом Ейнштейном.

25

І все ж в зловісні, темні роки окупації Семен Архипович час від часу поринав в щось подібне до забуття. Чи надовго? Те вже не цікавило. Добре, що воно з'явилося.

...Тільки Євген Шульга не знав і не міг знати хоча б того кволого, бодай німецького, а проте все-таки схожого на щось подібне до відпочинку, забуття. Євген Шульга ще два дні і дві ночі переховувався серед руїн, а на третю ніч, коли жар вже вгризався в кожную часточку його знеможеного тіла і він через силу добирав, де він та що з ним скоїлось, дві дужі руки підняли його з купи каміння і понесли довгою плутаною стежкою кудись в глухий провулок через захаращене бруктом подвір'я, через довгий нескінченний підвал, знову через подвір'я і знову у підвал. Але всього того Євген Шульга не ба-

чив. Йому тільки ввижалось, що він за штурвалом свого винишувача і, скоряючись його владній руці, літак проникає крізь сталеву запону хмар, стрімко падає на голови месершмітів, він чує у радіонавушниках землю, його рідну, далеку і завжди близьку землю. І коли над Євгеном Шульгою схиляються незнайомі йому люди, коли теплі руки торкаються його тіла, йому здається, що то руки його матері, і він ворушить устами, і промовляє тихо, з надією і тривогою:

— Мамо!

А чужа жінка, котра ніколи досі не бачила його, котра не знала до цього часу, чи існує взагалі Євген Шульга, ніжно гладить жилавою, натрудженою рукою його гаряче чоло, примовляючи:

— Спи, синку.

Десять днів між життям і смертю був Євген Шульга в убогій підвальной кімнаті Остапа Федорченка. Десять днів не відходила від його ліжка Марфа Устимівна. А на одинадцятий день Євген розімкнув повіки, і побачив над собою схилене обличчя чоловіка, і тільки зойкнув від подиву та радості, що він живий.

— Хто ви?

— Такі ж, як ти, радянські люди,— пробасив у відповідь чоловік, розгладжуючи вуса, і, приязно усміхаючись, пояснив: — Про тебе, мабуть, усе знаємо, балакучий ти у жару, добре, що стіни у нас товсті та над нами руїни горою, а то довгі вуха гестапо потішилися би твоїми зізнаннями.

— Мені треба йти,— прошепотів Євген,— треба... через фронт. Де наші?

Жінка затулила лице ліктем і заплакала. А Остап Михайлович, посмутнівши, сказав:

— Йти тобі справді скоро можна буде, тільки далеко... Аж до Москви дійшов Гітлер...

Євген тільки глибше головою у подушку вгруз. Москва була у нього перед очима такою, якою він бачив її навесні цього року, на Першотравневому параді. Ось вона, Красна площа, ось праворуч, коли йти від Історичного музею,— Мавзолей Леніна. Він стояв біля Мавзолею і дивився на вартових, котрі, мов відлиті з бронзи, непорушно чатували вічний сон Леніна. І Євген разом з своїми товаришами-льотчиками, що приїхали в Москву на екскурсію, намагаючись нечутно ступати, пройшов через Мавзолей, на якусь часинку затримавшись біля саркофага, в якому лежав у звичайному простенькому френчі, з орденем Червоного Прапора на лівій стороні грудей Ленін.

І от німці були під Москвою. Невже то правда? Євген боявся перепитати у цієї людини, яка врятувала його, боявся знову почути з її уст оті страшні слова. Де ж схована у німців та клята сила, що допомогла їм зламати опір Червоної Армії? Невже Ленін буде потривожений гарматними пострілами під стінами Москви, невже на Красну площу вповзе коричнева чума? Ні, не міг отут вилежуватися Євген Шульга, коли таке коїлося на Батьківщині! Він, перемагаючи біль, звівся на ліктях і попросив:

— Рятівники ви мої хороші, допоможіть мені зв'язатися з нашими.

— Про це ми вже подбали, синку,— сказав Остап Михайлович.— Ти тільки сил набирайся, а там тобі дорога буде. Аби тільки німці не пронюхали.

Остап Михайлович більше нічого не сказав Євгенові. Навіщо турбувати його? А сам знав, що гітлерівці облаву за облавою учиняють щоночі, вишуковують, немов пси, полонених і партизанів.

Євген набирався сил. Неспокійні то були дні. Вдень Остап Михайлович ішов працювати у свою артіль. На Сінному базарі у рундучку він з одним своїм приятелем лагодив примуси, робив запальнички. Так було зручно і безпечно. Хто міг дізнатися, що оці двоє одягнутих у лахміття людей роблять діло, значно важливіше і небезпечніше, ніж запальнички з порожніх гільз?! На дверях рундука під склом висів дозвіл міської управи з печаткою і підписом самого голови, пана Форостівського.

Податковий інспектор щомісяця брав хабар, ставив якусь позначку у своїй записній книжці, а Остап Михайлович з своїм другом Костею робили своє діло. Якби не це діло, не жив би вже, мабуть, тепер Євген Шульга. Сама доля, мабуть, привела його на площу Калініна, на руїни колишньої друкарні, де колись працював метранпажем Остап Михайлович. І от серед ночі, розшукуючи в брукхті наборні каси, він і надібав на Євгена. Зима вже змінила дощову і похмуру осінь. Сніг припорошив руїни на вулицях Києва. Але Євген ще не мав змоги вибратися з міста.

Незабаром відвідувачі майстерні «Метеор», як значилося на блакитній табличці над рундучком, побачили у ній замість літнього сивого компаньйона Остапа Михайловича нового помічника. Він копирсався у старих примусах, старанно лагодив їх і скупі розмовляв. Остап Михайлович про всяк випадок розповідав, що то його племінник з Богуслава, хворів

на тиф, ледве очунав, а тепер до дядька на харчі відгодовуватися приїхав. Часом у рундучок заходили німецькі вартові. Нишпорили очима по закутках, тикали чобітьми у купу старих примусів, відер, бідонів, звалених біля порога. Зазирали у залізну піч-буржуйку, в котрій весело пломеніла купка вугілля. Вартіві, нічого забороненого не знайшовши, з гелготінням йшли далі, стискаючи про всяк випадок автомати в руках.

Євген одного разу серед дня опинився біля будинку в Ірининському провулку. Більшимами порожніх потрощених вікон дивився на похмуру, забруднену вулицю будинок, в котрому він виріс і виплекав надію стати льотчиком. Ось і знайомий під'їзд. Скільки разів він проходив через оці двері? Піднятися на третій поверх, зайти у свою квартиру... Він поборов у собі оте примхливе бажання, відійшов від будинку і попростував по Володимирській. Його обганяли закамуфльовані машини, з котрих насторожено визирали гітлерівські офіцери. Якийсь чоловік у смушковій шапці пірїжком зупинив Євгена.

— Чи не знайдеться у пана добродія сірничка?

Євген глянув на мишаче обличчя, і ядучий гнів стис йому горло.

— А іди ти під три чорти, пане добродію, не то підпалю тебе таким сірником, що вмить у попіл обернешся...— сказав з серцем Євген. Він побачив, як у того перекошилося обличчя, і, ухопившись за голову, наче Євген хотів йому її відірвати, він прожогом кинувся у підворіття. Євген надав кроку та поспішив перейти на другий бік.

— Гарячий ти, так і до лиха недалеко,— докорив йому Остап Михайлович, коли він увечері розповів йому про зустріч на Володимирській.

Про свого дядька Семена Архиповича Євген намагався не згадувати. Невартий він був того, щоб про нього думати, але одного хотілося Євгенові: щоб прийшов той день, коли доведеться Семену Архиповичу подивитись у очі всім чесним людям і розказати, як же він виштовхнув на вулицю свого рідного племінника, як радив йому йти з повинною до німців.

Одного разу Євген просто нашттовхнувся на вулиці на Семена Архиповича, котрий ішов у супроводі якихось двох жінок. Семен Архипович пізнав Євгена і приголомшено спинився. Євген сковзнув по ньому очима і пройшов. Він не хотів озиратися, але був певний, що Семен Архипович озирнеться не раз і довго дивитиметься йому вслід. Ця зустріч викликала у Євгена двоїсте почуття: жалю, що у нього такий родич,

і радості, що йому пощастило обійтися без допомоги такої нікчемної людини, як Семен Архипович.

І от нарешті настала довгождана хвилина. Остап Михайлович повідомив Євгена:

— Взавтра вночі підемо до товаришів, а вони вже відпровадять тебе у партизанський загін. Лишатися тут небезпечно. А там допоможуть тобі пробратися на схід.

Важким і хвилюючим було прощання Євгена з людьми, що врятували його від смерті.

— Прощай, синку,— мовила, обнімаючи його, Марфа Устимівна,— чи побачимось ще ми колись?

— Побачимось, побачимось,— гаряче обіцяв Євген і довго, наче рідну матір, цілував Марфу Устимівну.

...Дніпро взявся кригою, і це було на руку Євгенові та його провідникові, котрий виявився на диво мовчазним супутником. На всі запитання Євгена він відповідав одноманітно і коротко: «так» або «ні».

Десь на світанку вони вже заглибилися у придеснянські ліси, і тут провідник сказав, що до ночі доведеться пересидіти у схованці. Він провів Євгена у глибокий вибалок, над котрим згромадилися густо кремезні старі дуби. Провідник спинився біля дуплистого, широковітого дуба, нахилився, розгорнув купу листя, під котрим виявився хід у сховище. Тут вони і пересиділи весь день, прислухаючись до завивання вітру.

Як тільки смеркло, вирушили в путь і пізно вночі прийшли у штаб партизанського загону. Штаб містився у селі, оточеному зі всіх сторін лісом.

— Сюди німці не поткнуться,— сповістив вдоволено провідник Євгена.— Тут наше партизанське царство.

Вперше за спільну дорогу він вимовив отаке довге речення. Відсутність небезпеки зробила його балакучим.

Дізнався у партизанському загоні Євген, що не скоро пощастить йому перейти лінію фронту і з'явитися у своїй частині.

— Ти нам тут потрібен,— повідомив йому командир загону Красій, після того як прочитав листа, переданого йому провідником, і вислухав з уст самого Євгена розповідь про всі його злигодні. Присадкуватий, у короткому кожушку, тісно підперезаному німецьким офіцерським поясом, Красій, здавалося, готовий щохвилини вирушити у довгу дорогу. Він теплим зором зміряв постать Євгена.

— Ти нам тут потрібен. Німець під Москвою ляпаса дістав, тепер казиться. Лінію фронту пильнує так, що і птаху

важко пролетіти. Будеш з нами поки що. Загін у нас день у день росте. Скоро не загін, а полк буде, а там, дивись,— дивізія. Зв'язок з Великою землею добрий.

— Ви що ж, військовий? — спитав Євген.

— Агроном, друже, я, а от тепер став військовим. Ми тепер всі військові,— задумливо мовив командир.— Поки німців не виженемо, всі ми військові. Такий наказ партії. Ти комуніст?

— Комуніст,— Євген, нахилившись, став стягати чобіт. За його рухами стежили командир і ще двоє партизанів та провідник, котрі сиділи під стіною на лавці. Євген зняв чобіт, закотив холошу і став відривати на ній латку. Відпоровши її, він дістав загорнену у целулоїд червону книжечку та дав її в руки командирі партизанського загону.

— Нашого полку прибуло,— розвеселився той, повертаючи Євгенові партквиток.— Комуніст, це добре,— мрійно мовив Красій і обняв Євгена.

...А через два місяці судила доля Євгену Шульзі побачити свій партійний квиток у руках ворога.

В ту мить він тільки й думав про свій невибачний вчинок. Як міг він іти на операцію і не здати квиток?

Небагато часу потрібно було, щоб Євген Шульга відчув себе у партизанському загоні, як у рідній йому частині. Зима видалась люта, з хуртовинами і морозами. Німці у район перебування партизанського загону з'являлися тільки великими групами. З головного партизанського штабу прийшов зв'язківець з наказом загоні Красія провести розвідку в районі Дарниця — Бориспіль, зібрати точні відомості, у яких пунктах розташовують німці склади пального і боеприпасів, та вивести з ладу швидкими ударами ті склади.

Дві операції були доручені Євгенові з групою в складі дванадцяти чоловік. Першу вони провели легко і вдало. Бій з німецькою вартою був короткий, і страшенної сили вибух струсив повітря, дві ночі горіли нафтові цистерни і сховище, затягнувши небо чорною хмарою диму... Друга операція виявилась важчою. Довелося витримати упертий бій з німецькою охороною. Євгена тяжко поранили, але склади були виражені. Вже непритомного партизани винесли Євгена з бою. Край вигорілого села в порожній клуні пересиділи ніч, а на ранок побачили, що шляху для відступу нема. Зі всіх боків, наче сарана, сунули гітлерівці на клуню. Поранений в голову, Євген лежав непритомний. Не чув він і не бачив, як полягли партизани. Коли відкрив очі і побачив над собою ворогів, зібрав останні крихітки сил і висмикнув з-за пазухи гранату,

але холодні пальці міцними лещатами здавили його руку, і граната поволі скотилася йому на груди. Євгена Шульгу кинули у машину і повезли до Києва.

Напади на склади пального були явищем надзвичайного характеру. Командування дало наказ службі охорони усіх тих, кого пощастить затримати, негайно відпровадити у Київ в розпорядження головного помічника рейхскомісара в справах, які підлягають розгляду охоронних військ СС, Курта Румлера.

Тримали Євгена в шпиталі, і над ним клопоталися німецькі лікарі. Наказ був: зробити все, щоб партизан вижив. В одязі Євгена знайшли тільки партквиток, більше документів при ньому не було. На шостий день свідомість повернулася до Євгена. Він зрозумів одразу, куди потрапив, побачивши біля дверей німця в гестапівській формі.

Євгенові дали ще відлежатись день. А на сьомий його всадовили у машину і повезли до Курта Румлера.

Напередодні Курт Румлер мав честь з рук рейхскомісара України Коха одержати залізний хрест за заслуги у Польщі. Це важило чимало. Адже не без поваги в голосі Кох сповістив, що сам Гейдріх цікавився Куртом Румлером. Ці слова сповнили Румлера тією рішучістю, яка була запорукою його нових успіхів. От коли він повернеться до Берліна в чині полковника, коли він стане правою рукою самого Гейдріха, тоді, нарешті, його батечко, у котрого на «горищі» не все гаразд, зрозуміє, яку блискавичну кар'єру зробив його Курт. Зрештою, батечко мусить завдячувати йому і тільки йому, Курту, за те, що відсиджується на віллі «Урсула», а не танцює на плацу Дахау, як те роблять з ранку до вечора деякі з його шановних колег, у яких, як і у нього, в головах затьмарило...

Курт Румлер навіть злостиво усміхнувся при думці, що не завадило б для науки потрапити професорові Румлеру на дватри дні за колючий дріт в Дахау. Тоді б він навчився шанувати свого сина і, можливо, не став би його проклинати і виганяти з дому. Старий дурень! Він нічого не второпав, яке значення має другий залізний хрест для Курта. Мати і сестра зрозуміють, тим більше що разом з радісним повідомленням він вишле їм подарунки, які розвеселять їх неодмінно.

Чимало колег по роботі заздять Курту Румлеру, що він потрапив у Київ. Тут чисте і неозоре поле для його діяльності на користь райху. Він не забуде напутніх слів самого Гімmlера, коли той викликав його для особистої інструкції перед від'їздом Курта на Схід.

— Робіть все, гауптмане, щоб, окрім почуття страху, ніякі

інші почуття у отих тубільців не існували. Страх удень і страх уночі, одна покора і більше ніяких життєвих функцій. Зрештою, нам через якийсь час доведеться всіх їх відпровадити у пекло, а тим часом будемо це здійснювати поступово. Так хоче фюрер, і так воно буде. І пам'ятайте, гауптмане, ніяких теревенів, усяких там національних комітетів. Якись ідіоти із Лемберга прислали фюреру жовто-блакитний прапор з свастикою і написом, що то дарунок від його нових підданих Львова. Ви розумієте, як розгнівався б фюрер, коли б ми йому вручили оту ганчірку? Нема Львова, гауптмане, був, є і буде тільки Лемберг, і ми подбаємо про те, щоб сама назва Київ зникла з географічної карти, ми дамо йому іншу назву, яку легко і з насолодою вимовлятимуть німці. Ви зрозуміли мене, гауптмане?

Курт Румлер вмів розуміти своє начальство добре. І начальство це цінувало. В Київ Курт Румлер прибув у чині майора. Курт Румлер діяв точно і, як був певний, безпомилково. Його девіз був: все бачити і все знати. Він з'являвся у громадських місцях у цивільному одязі в супроводі переродягнутих охоронників. Він цікавився, про що розмовляють в чергах і крамничках. Він наказав відкрити у місті кілька кафе та табаренів, організувати щось подібне до вар'єте.

— Місто повинно мати вогнище культурного життя,— заявив він доброзичливим тоном голові міської управи, приймаючи його у себе в гестапо.

Запроданцям Курт Румлер платив щедро. Він облутав своїми агентами, наче павук павутинням, усі закутки міста. Він всі випадки намагався використати для справи райху і фюрера. Коли у нього вискочив на шиї чиряк і довелося покликати на поміч місцевого хірурга, про котрого йому доповіли, що той добровільно лишився у місті та має славу вправного спеціаліста, то і цей випадок Курт Румлер спромігся використати належним чином.

На перев'язку Курт Румлер поїхав до лікарні. Гонорар професорові у вигляді кількох пляшок французького шампанського, справжнього мартелівського коньяку та п'ятисот марок у конверті на квартиру професорові повіз ад'ютант Курта Румлера обер-лейтенант Фріш. Одного недільного вечора Курт Румлер власною персоною прибув в гості до професора Шульги, щоб засвідчити повагу.

Треба сказати, що зниклоїння і розгубленість господаря не могли не впасти в око гостей, але це не могло, звичайно, змінити його намірів. Його пригостили кавою і подарованим ним же коньяком.

Потім за дверима щось зашерехтіло, і з'явилася молода жінка у чорній сукні. У неї були запитливі, насторожені очі і дуже холодна рука, котру шанобливо і обережно стис своїми пальцями Курт Румлер, притулившись до неї устами. Курт Румлер намагався розмовляти ламаною російсько-українською мовою навіть тоді, коли гер професор, як він шанобливо підкреслено величав Шульгу, та його високоповажна фрау зверталися до нього німецькою. Після кількох келихів коньяку велика кімната, рясно освітлена свічками у старовинних бронзових канделябрах, які, до речі, похвалив Курт Румлер, стала наче тепліша. Коли перейшли у кабінет професора, Курт Румлер, прочитавши табличку на багетовій золоченій рамі, сплеснув, як личило в такому випадку, руками і мрійно-захоплено вигукнув:

— О, у вас неперевершені скарби світового мистецтва, Репів, Левітан! Майн гот!

Семен Архипович Шульга схвильовано відзначив високу культуру гера майора. Курт Румлер почав висловлювати свої погляди на мистецтво, крадькома позираючи на фрау професоршу, але вона уп'ялась очима у куток, наче все, що відбувалося навколо, мало її обходило. Скоро фрау професорша вибачилась і, пославшись на те, що у неї болить голова, залишила їх удвох з професором. Тоді Курт Румлер сказав:

— Ми високо цінуємо ваш вчинок.

Пояснювати, який саме, не треба було. Гер професор, мабуть, був людиною кмітливою: він зрозумів належним чином слова Курта Румлера і вклонився.

— Перед вами великі перспективи. Ще місяць-два, війні кінець, і почнеться нове життя. Ви побачите світ. У вас будуть засоби, щоб помандрувати по Європі. Щоб побувати у Парижі, Роттердамі, Брюсселі, Гаазі, Копенгагені, між нами кажучи,— конфіденційно проказав Румлер,— для цього не треба тепер жодних віз. На руках у вас буде німецький паспорт. В наші дні це — все.

Гер професор догідно кивав головою. Але він не міг, звичайно, сказати поки що ввічливому німецькому офіцерові, що у нього тим часом у кишені тільки посвідка, надрукована на газетному папері, з сумнівною печаткою і малограмотним підписом голови міської управи. Шульга не міг так само знати, які наміри щодо нього плекає Курт Румлер.

Після цієї одвертої і на диво милої розмови, про яку Семен Архипович згадував з приємністю, він навіть сказав своїй дружині: «Оцей німець досить симпатична особа, і бачиш, не такий вже страшний чорт, як його малюють».

Курт Румлер розмовляв з гером професором ще два рази. Внаслідок отаких приватних розмов Курт Румлер став добрим знайомим в кількох родинах лікарів і колишніх професорів учбових закладів, з якими час від часу зустрічався гер професор.

Коли Семен Архипович дізнався, що Курт Румлер вивчає українську мову і до нього щоранку приходить на квартиру вчитель, він багатозначно сказав дружині:

— Що не говори, а німці гідні того, щоб бути в захопленні від їхньої настирливості. Вони все роблять ретельно і точно.

— Особливо в цьому переконуюєшся, коли згадуєш Бабин яр і руїни на Хрещатику.

Семен Архипович вирячив на Ольгу злякані очі. Наче він вперше побачив її, наче то не вона мовила ті небезпечні слова. Але Ольга була та сама, тиха і знову мовчазна, млява і байдужа до всього, що діялося за стінами квартири, як і байдужа, як здавалося йому, до всього того, що відбувалося у самій квартирі.

— Шок,— пробурмотів Семен Архипович, визначаючи вголос стан Ольги.— Ти, моя мила, отакими словами не жартуй. За такі слова знаєш куди потрапити можна?

— Сподіваюсь, ви не розкажете ж про це геру Румлеру? — уїдливо спитала Ольга, ще більш здивувавши Семена Архиповича. Він кинув на Ольгу стривожений погляд і вирішив поговорити на цю тему з її матір'ю. В цю хвилину Семен Архипович відчув себе німічним і нікому не потрібним. Почуття, котре в ньому викресала Ольга, стало тривожною звичкою. Чого він домігся, одружившись з дівчиною, яка йому може бути донькою? Що засліпило його? Ці хвилини важкого розпачу були тільки блискавицями у горобину ніч, а потому знову сунули, наче каліки-жебраки, сумні, схожі один на одного тривожні дні, котрі лякали своєю непевністю і неясним майбутнім. І коли часом Семену Архиповичу доводилося бачити Курта Румлера, то він, сам ще не розуміючи чому, став думати, що ця людина йому захисник.

Дні минали в дивному напруженні едності роздумів, почуттів, невпинної праці. Нерчин і не помічав, що мало спить і дуже мало їсть. Їв би більше, та не дуже розгуляєшся на свою, хоч і підвищену, стипендію в 550 карбованців. Як він

не обмежував свої витрати, а послати гроші матері не міг. Намір підробити викладанням у вечірній школі для дорослих лишився тільки наміром. До захисту диплома годі було й сподіватися на таку можливість.

Зціпивши зуби, затягнувши тісніше пояс, він своїми чіткими кроками входив у аудиторію, міряв ними віддаль від гуртожитку до інституту. Часом не вистачало на трамвай, тоді він ходив пішки у місто, в бібліотеку. День сидів вдома, поки Передерій носив шевцеві лагодити його чоботи. Той же Хома добув у цей день для нього у свого приятеля — студента університету — «Щоденник» Шевченка, і за його старанність, як висловився Максим, він читав йому вголос окремі уривки з «Щоденника» і гриз черствий бублик, запиваючи його солодкуватим окропом.

...Одного вечора, коли кожен з них був заклопотаний своїми справами, Максим який сидів на ліжкові, підібгавши під себе ноги, розмахуючи «Щоденником», закричав:

— Еврика!

— Слухаю тебе, Архімеде! — без тіні здивування відгукнувся Хома...

— Слухай, «торрічеллієва порожнечо», слухай уважно, — і ти зрозумієш, наскільки мудро говорив Федір Архипович Шульга.

Нерчин сповз з ліжка і, ступаючи босоніж по крижано-холодній підлозі, підійшов до столу. Опустившись на табуретку, він розгорнув книжку і, тримаючи навису спрямований вгору вказівний палець правої руки, наче вимагав весь час пильної уваги Передерія, почав читати:

— «Великий Фультон! И великий Уатт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени,— ти чуєш, Хомо,— в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей планете ваше колоссальное гениальное дитя».

— Хто це? — спитав Передерій.

— Тарас Шевченко. Тарас Шевченко, Хомцю, це він, скривджений і змучений, закутий у кайдани, понівечений, бачив світлий день для мужніх синів науки, бачив, кому несе користь створена ними машина, пророкував, кого поглине вона.

— Так,— замислено протягнув Передерій, потираючи руки.— Виходить, що і Тарас Шевченко за Шульгу?

— За нас, за всіх нас!

Передерій забрав у Максима «Щоденник». Він схилився над сторінкою, з якої щойно читав Максим: хотів побачити написане власними очима.

— А це чому ти не прочитав? — ляснув він долонею по книжці.— Ось це: «Благодарю тебя, крепостной Паганини. Благодарю тебя, мой случайный, мой благородный, из твоей бедной скрипки вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный, мрачный глубокий стон миллионов крепостных душ». Ах, як це хороше, і як це вірно, і скільки правди.

— Ага! — переможно сказав Нерчин.— І тебе зачепило?

— Взяло! — признався Передерій.— Так взяло, що тепер я «Щоденник» напам'ять вивчу.

Передерій не признався Максимові, що другого дня він, зустрівшись в клубі з Катериною, відкликав її і, розгорнувши перед нею «Щоденник», показав на запис під словами «27 августа».

Катерина швидко пробігла своїми блакитними очима сторінку.

— Про Уатта і Фультона здорово написано. Ти що, вперше це прочитав? — здивувалася вона.

— Не вперше, але...

— Розумію, сьогодні це вже вдруге, але вчора, мабуть, вперше,— ніби відгадала вона і, проказавши докірливо:— Ой, Хомцю! — блискавично зникла, наче за плечима у неї вирости крила.

Хома спантеличено дивився на те місце, де ще хвилину тому стояла Катерина, і, махнувши рукою, пішов геть, міцно стискаючи в руці томик Шевченка.

Можливо, коли б він знав, що кортіло Катерині спитати у нього, настроїв був би йому ще більш зіпсований.

— Справді, я обмежений тип,— картав себе безжально Передерій, сидючи в аудиторії і слухаючи лекцію з опору матеріалів, яку досить нудно і одноманітно читав доцент Величко.

Майже після кожного речення викладач приказував:

— Нуте-с!

Сказавши його, він червонів, бо знав вже давно, що студенти позаочі прозвали його «Нуте-с».

Треба було ж, щоб саме сьогодні він, скінчивши лекцію, звернувся до Передерія:

— Товаришу Передерій!..— тільки встиг вимовити, як раптом в напруженій тиші пролунав високий голос Хоми:

— Нуте-с...

...Дорого коштував Хомі цей невимушений вигук. І як він після цього не каюся на комсомольському бюро, як не клявся, що все це сталося автоматично, випадково, що й на гадці не було у нього образити доцента, і хоч він з охотою перед усім курсом вибачився перед Величком, але тепер те кляте слово, мабуть, надовго приліпилося до нього самого. Звичайно, як він і ждав, перша звернулася до нього з отим «нутесом» Катря.

— А то все тобі мушу завдячити,— признався їй Хома.

— Мені? — широко здивувалася Катря.— Чому мені?

— А ти сама знаєш.

— А може, твій Галілей тебе навчив?

Катерина хитро примружила очі.

— А от він про тебе і не згадує,— повідомив Передерій і радісно потер руки.

— Не потирай рук, як Гобсек,— розгнівалася Катря,— ненавиджу тебе за цю звичку.

— Не буду,— погодився Хома, але розумів, що не за це розгнівалася на нього Катря. Хоч не хотілося йому розповідати про своє спостереження Нерчину, проте він не витримав і розказав. Максим заперечливо похитав головою.

— Що ти вигадав? При чому тут я? Ми з нею і десяти слів не сказали одне одному, а ти таке видумає...

— Не видумав, а дійшов до висновку,— наполягав Передерій.

— Нуте-с і що ж? — віджартувався Нерчин.

На цьому розмова і вичерпалася. Можна було Передерієві ще поскаржитись Максимові на невезіння, але треба було братися за підготовку до іспитів. Вони вже маячили на обрії, віщуючи не дуже ласкавий початок нового року...

В ці дні найбільшого напруження Максим був веселий і енергійний. І Передерій не пізнавав його, лаючи себе за своє неробство.

— Куди ти квапишся, Максиме? — питався у нього спантелено.

— Часу мало, мало у мене часу,— бурмотів у відповідь Максим.— Ти розумієш, що ото за хвороба — брак часу?

Ні, Передерій не знав такої хвороби, і його не цікавило, чи є ліки від неї. Він знизував плечима і коментував настирливість Максима по-своєму.

— Розумію, хочеш швидше покінчити з цим студентським життям, взяти диплом і наживати п'ятами...

— О, ти на диво нікчемший пророк, Хомо. Мінняй професію.

Хома замислився над останніми словами друга. А Максима він справді вважав другом. Ні до кого з студентів він не ставився з такою повагою, ні до кого так не прислухався, як до Максима. Його думка була для Хоми важлива. Максим став для нього незаперечним авторитетом. Це бачили всі в інституті, і з'явилися такі, що висміювали Передерія. Але він на них не зважав.

— Батько мій сподівався, що з мене вийдуть люди, коли він залишить мене, як він говорить, віч-на-віч з життям, але мати потай від нього висилає мені гроші,— признався одного разу Максимові Передерій.— І я скажу тобі щиро — думав їх не забирати на пошті, нехай вертаються до неї, а потім як уявив собі, яка баталія розвернеться вдома, коли переказ повернеться і батько його побачить, я пожалів матір, гроші взяв.

— Ти добрий син, втіха для матері,— поспівчував Хомі Максим.

— А якби не ці гроші, хіба ми сьогодні б отак бенкетували? — Передерій показав на ковбасу та бляшану коробку американського консервованого м'яса. Він потрусив нею в повітрі і сказав: — Ти тільки подивись на цю «усмішку Рузвельта», хоча її слід було наректи тепер «grimасою Трумена».

Передерій лишався вірний собі. В усьому він бачив можливість знайти дотепну сторону, і ця риса, зрештою, подобалася в ньому Максимові.

— Набридло,— часом з рішучістю заявляв Передерій.— Закінчу інститут, поїду на завод, кудись в Сибір чи аж на Курильські острови.

— Хіба туди не доходять поштові перекази? — уїдливо спитав Максим.

— А може, закохатися? — радився Передерій, нехтуючи Максимовим зауваженням.

— На мій погляд, це вже сталося.

Передерій люто копірса в п'ятірнею свою зачіску і дивувався:

— Як ти помітив?

Максим підморгнув і засміявся, взявшись у боки. А потім гримнув кулаком по столу і наказав:

— Крапка, студенте Передерій. Струнко, і за підручники. Щоб одружитися, треба подумати, на які кошти утримувати сім'ю. Треба мати фах і роботу. А ви ще, студенте Передерій, самі утриманець. Вчіться, студенте Передерій. Вчіться.

Ці словесні пустотливі баталії вносили розрядку в клопітні дні, щерть заповнені книжками, конспектами, лабораторною роботою і біганиною на збори, засідання, в бібліотеку. Коли Передерій часом здивовано питав у Максима: «І як це тебе на все вистачає?» — Максим коротко відповідав: «Такі ми всі, Нерчини».

Ця відповідь мало що пояснювала Передерієві, але вона давала якесь внутрішнє задоволення самому Максимові. Він не раз чув ці слова від батька у важкі часи, про які лишився у нього спогад назавжди. Він згадував ті ж слова в страшні дні війни, у важких походах і в години шалених штурмів. І коли якось, почувши на своє запитання знову ту ж відповідь, Передерій здивовано спитав:

— А хто ж ви, власне, такі, Нерчини?

Нерчин просто сказав:

— Люди, Хомо, радянські люди. Хіба ж ти не такий?

Передерій знав і розумів, що він такий, але вмить, вклавши в це поняття щось значніше і відповідальніше, не наважився одразу сказати так просто про себе.

...Великим святом був для Максима той день, коли він на «відмінно» склав математичний аналіз. Причепливий і надміру ретельний професор Войтинський ганяв його, як говорили студенти, в два кінці так наполегливо, що Максимові здалося, ніби вони обидва впріли. Але перемога була здобута. Скупа на похвали рука професора поставила у матрикулі чітке «добре». Такий випадок треба було відзначити. В кишені було порожньо, і Максим, розкривши перед Передерієм матрикул, зажадав позики. Тоді Передерій гордо вивернув кишені, витрусивши на підлогу переламані сірники, два гудзики і огризок олівця.

— Сахара, брате, один суховій...— признався він.— Повернув переказ матері. Написав, нехай більше не посилає. Хочу вести незалежне життя. Віч-на-віч, як радив мені фатер.

— І от я перша жертва твоєї незалежності! — засміявся Максим.— Тоді поганяй до титана і неси окріп.

Але окріп принести не довелося. Пролунав стукіт у двері, і одразу ж вони розкрилися. На порозі в шинелі, обперезаній навхрест португеею, в сивій смушковій ушанці з'явився офіцер з майорськими погонами на плечах. Ще не встиг Максим роздвигтися, хто ж той гість, як офіцер в три кроки опинився перед ним і міцно стиснув його в своїх обіймах.

— Канюка! — зрадив Максим.— От сюрприз! Канюка!

— Майор Канюка,— гордо проказав гість.— Він самий перед тобою, студенте,

Через хвилину портупєя, пістолет, шапка і шинель лежали на Максимовому ліжку, і Канюка весело розповідав, як довго довелося йому розшукувати Максима.

— Ах, студенте, матері його ковїнька,— примовляв раз по раз Канюка, і невідомо було, чи він схвалює те, що Максим студент, чи гудить. Він підморгував Передерїю, і той зраділо підсміювався.

— Ану, повернися, синку,— схопився Канюка на ноги і примусив Максима покрутитися перед ним.— Змарнів ти, студенте, і зблід. Харч поганий і, мабуть, сто грамів не дають. А був орлом! Орлом був капітан Нєрчин і, мабуть, вже майором став би. Не справдилось моє пророцтво: шампанського не було, видко,— нагадав Канюка Максимові.

— Справдилось,— з сміхом мовив Максим.— Шампанське було. Ось він приготував і зустрів мене пляшкою шампанського,— показав на Передерїя Максим.

— Руку, товаришу!— вигукнув урочисто Канюка, простягаючи правицю Хомі.

Хома схвильовано потис майорові руку. Взагалі він з цікавістю стежив за жвавою розмовою фронтвих друзів. Та, власне, більше говорив майор Канюка. Так і лунали його вигуки: «Ти скажи!», «Точно», «Отак-то, брате!». З'ясувалося з розмови, що Канюка приїхав провідати своїх рідних у Гостомель і вирішив обов'язково розшукати Нєрчина, тим більше що просив його про це і майор Романов, котрий лишився комендантом Шварцвальда, а він, Канюка, був у нього заступником. До речі, Нєрчин може поздоровити Романова, який вже тепер не майор, а підполковник.

— Та ви всі скоро генералами будете!— весело сказав Максим. Йому справді стало радісно і тепло на душі, що друзі давні не забули про нього і згадували, як запевняв Канюка.

— Що може бути краще, як фронтві друзі!— заздрісно сказав Передерїй.

— Скажіть краще, студенте,— поправив його Канюка,— що може бути краще від справжньої дружби. Отак воно вірніше і справедливіше буде. А може, я вам, студенти, того,— занепокоївся гість,— завадив там уроки робить, а взавтра вам за це і одиничку вріжуть...

В очах Канюки іскрився сміх, хоч на обличчі застиг вираз співчуття і турботи. Він оглянув уважним і всотуючим в себе все чисто поглядом кімнату і прийшов до висновку:

— Не жирно живете. Та то нічого, не сумуйте,— заспокоїв він,— буде і краще. А тим часом слід було б якось

відзначити нашу зустріч. Шампанського, правда, нема, але...— не закінчив Канюка і швидким рухом розкрив маленький саквояж, дістав з нього пакунок, і на столі опинилися пляшка коньяку, загорнутий у целофан голландський сир і дві плитки шоколаду.

— Раціон убогий,— виправдовувався Канюка,— але для початку зійде.

— Королівський стіл,— захоплено вигукнув Передерій, одразу заволодівши пляшкою, і, ніжно погладивши її рукою, мрійно повідомив: — «Мартель». Це ж тільки у романах.

— Дивак! — засміявся Канюка.— Ти йому розкажи, Максиме,— звернувся він до Нерчина, нарізаючи сир,— як ми пили напій вдови Кліко, а то він і справді подумає, що таке тільки у віршах Пушкіна існує...

Серед багатьох новин, якими засипав Максима Канюка, найбільше вразила його та, що професор Румлер виїхав у західну зону Берліна. Нерчин не хотів вірити в це.

— Не може бути, ти щось переплутав,— спробував Максим заперечити Канюці.

— Факт, брате, факт. Та й зовсім випало з пам'яті, мене Романов просив тобі про це сказати. Адже той дідуган був господарем вілли, в якій ти жив. Так! Ну от, він самий. Накивав п'ятами до союзників... Фашист, одним словом. Точно. Я тобі скажу щиро, не вірю їм всім. Всім німцям не вірю.

— А я багатьом вірю. Багатьом,— вперто проказав Максим.— І ти віриш, тільки так говориш. Бо в серці ще рани не загоїлися...

— І не загояться. Я Київ сьогодні як подивився... Ет,— Канюка махнув рукою, і болісна усмішка зламала його уста.— Скажу, брате, сльози зір туманили мені. А яке місто було!

— Кращим буде,— вперто мовив Максим, стискаючи в руці склянку,— кращим, і ми це зробимо всі разом, у нас сила, і у нас розум, і майбутнє наше.

Нерчин підвівся. Очі у нього запально горіли, і тремтіли тонкі ніздрі. Він поклав руку на плече Канюці.

— Руїни, попіл, згарища, пустка, розбомблені міста і села, сироти, вдови, втрачені надії і марні сподівання, сутужно, гірко, але ми перемогли. Ми! І хто скаже: це не так, ні? Хто, питаю я, скаже: ні— в наш час, час сподівань і звершень?

— Ніхто,— гордо відповів Канюка, наче Максим запитував у нього, і теж підвівся з стільця.— Ніхто не посміє заперечити, бо це правда.

У Передерія залоскотало в горлі. Такого він ще не бачив і не чув. Це було понад усі хвилювання, які довелося йому пережити. Йому здалося, що ота незрима і не завжди добре уявлювана правда ось в цю мить ввійшла в стіни кімнати гуртожитку і осяяла якимсь світлим променем всіх їх. Йому хотілося про це сказати, але не було таких чітких слів, якими те почуття, що билось в його серці, висловити. Передерій не посоромився, що на очі йому набігли сльози; він не спробував навіть витерти їх.

Максим збуджено шукав чогось у шухляді тумбочки. Знайшовши, поклав на столі пожовклу, наліплена на шматок паспарту, фотографію.

— Дивіться, ось Румлер поруч з Ейнштейном. Він мені подарував цю фотографію. Він був щирий зі мною. У нього не було потреби приховувати щось від мене. Я вірив в його чесність. І вірю тепер.

— І все-таки він утік до них, твій знайомий професор. Вовк, як його не годуй, а вовком лишається,— вперто наполягав на своєму Канюка.

— Ні, не вірю і не повірю ніколи. Тут трапилось щось інше. Румлер за власним бажанням ніколи б не залишив Потсдам.

Максим довго не відводив очей від фотографії. Поруч з ним схилювався над нею і Хома Передерій. Його дивувало, як це Нерчин досі не показав йому такого цікавого подарунка? «Що не кажи, а він скромний хлопець»,— вирішив Передерій.

Нерчин сховав подарунок Румлера в шухляді у невеличку теку поруч з конвертом, де зберігалася фотографія Люди. На мить він, наче крізь зелений, трохи пожовклий від часу конверт, побачив замріяне обличчя дівчини і важко зітхнув.

Його зітхання по-своєму зрозуміли Передерій і Канюка.

В пляшці ще був коньяк, але пити нікому не хотілося. І незважаючи на те, що розмова вже велася про інше, Максим, проте, не міг забути новини, котра так здивувала, або сказати вірніше, приголомшила його своєю несподіваністю.

— Що ж, не шкодуєш, що пішов з армії? — спитав Канюка у Максима, коли той проводжав його до трамвайної зупинки.— А ми тебе часто згадуємо. Невесело ж тобі, бачу.

— І вам там невесело. А мені не забавки тут захотілося. Я, друже, як здолаю всі перешкоди, щось-таки зроблю п'яні.

Канюка здивовано глянув на Нерчина. Він ніколи не міг його до кінця зрозуміти. Так і тепер відчував, що Нерчин щось недоговорює, але допитуватися не став.

— Твоя справа. Кожен сам добре знає, чого воліє. Бажаю тобі щастя,— обійняв Нерчина. Вони розцілувалися, і Канюка вскочив у порожній вагон трамвая. Він помахав рукою Максимові з вікна вагона.

Нерчин ще довго стояв на зупинці і дивився услід трамвайному вагону, і у нього з'явилося відчуття, що пішла від нього якась частка минулого, до якого вже ніколи не буде вороття.

Смуток оповив серце. Він замріяно ступав по протоптаній стежці через інститутський парк до гуртожитку.

В пам'яті його оживали і змінювали одна одну картини далеких днів і почей, знайомі обличчя друзів і поплічників, всі ті, з ким довелося сьорбнути гіркого і поласувати солодким, з ким довелося лежати в окопах, і йти на пошуки «язика», наводити понтони через бурхливі ріки, повзти під зливою куль по «нічій» землі, перегризати зубами проводи ворожих телефонів, сушити мокрі чоботи біля степового багаття і звіряти один одному потаємні мислі, надії і болі, жити одними радощами і мучитись одним горем. Хіба це він міг коли-небудь забути?

Сьогодні Канюка з'явився як вісник від всього того, що тепер вже можна називати минулим, до якого справді нема і не буде вороття.

«Але якби не було того минулого,— подумав Нерчин,— то чи був би я такий, як сьогодні? Чи розумів би я життя так, як розумію його тепер, і чи умів би так шанувати кожен його подих, кожную частку його тепла?!

Канюка сказав, що мені невесело. Може, він і відгадав те, що робиться в моїй душі. Але відгадав він сам факт, але не розпізнав причини.

Не студентський харч і не убогі стіни гуртожитку засмучують мене, друже Канюка, а те, що ще стільки перешкод на моєму шляху і, головне, таких, яких я не бачу, а тільки відчуваю, а часом і не відчуваю, а просто знаю, що вони існують. Чи ж вистачить у мене сил збороти їх?»

Нерчин спинився. Двері гуртожитку були прочинені. Вітер захльостував їх снігом. Хтось пройшов і не потурбувався зачинити за собою двері, наче лишив цей обов'язок тому, хто пройде слідом за ним.

— Легко ввійти в дім крізь відчинені двері,— сказав вголос Максим,— тільки вже куди краще відчиняти їх собі самому.

Він зшкріб задубілим віником сніг з чобіт, смикнув до себе двері, відчинив їх і переступив поріг.

...Сніг падав, а над корпусами заводу «Більшовик» рожево палахкотіло сіре зимове небо.

27

В свій час Семен Архипович вірив, що від всіх подій можна відгородитися стінами своєї квартири.

Семен Архипович думав, що знайшов добру схованку за надійними мурами власноручно збудованої фортеці. Коли німці стояли під Москвою, він вважав, що розумним людям, які хочуть жити, влаштувати свій побут і думати про своє майбутнє, треба з цим рахуватися...

Семен Архипович намагався не помічати всього дикого і жахливого, що творилося у місті. Він зберігав свої звички, вироблені отими зручностями, що принесли йому в свій час матеріальний достаток, ходив у клініку, лікував хворих, робив складні операції, охоче йшов на виклики німців, тішився тим, що німці з ним поведуться ввічливо і відповідно оцінюють і знають, що він залишився у Києві добровільно. Його обминали всякі репресії, конфіскації і мобілізації. Його мало турбувало, що все меншає запас ліків, що немає ефіру, що відсутні всякі знеболювальні препарати, що хворі в клініці якісь не бачені ним досі люди, і його не вражало, що вони називали його «пане», як і не вражало його те, що німці величали його «гер професор». І коли в число його пацієнтів потрапила така важлива особа, як Курт Румлер, Семен Архипович зрозумів, що фортеця його стала ще надійнішою. А от Ольга з плином отих похмурих і страшних днів мінялася. Її смуток і полохливі очі, її короткі, повні тривоги і осуду слова свідчили, що вона відгороджується від усього того, що робить, чим живе і хоче жити Семен Архипович. Він спробував на роботі якось про це заговорити з Оленою Петрівною, але її слова: «Молода, не все ще розуміє, та й самі зважте, які події»,— не заспокоїли професора Шульгу. А тут ще ота неждана поява племінника. Добре, що Ольга не чула і нічого не знає. Добре, що він сам пішов. Але спокою і рівноваги у Семена Архиповича не було. І він не міг забути, як його старий земляк— давній пацієнт, котрому він ще до війни робив операцію виразки шлунка, з'явився якось знову в його кабінеті з молодою дівчиною.

— Моя онука,— відрекомендував він її.— Оглянувши стіни кабінету, старий похитав сумовито головою і сказав: — Рівно п'ять років тому був я у вашому кабінеті, а скільки змінилося. Та нічого, професоре, хоч і старі ми з вами, а наших діждемося.

Семен Архипович опустил очі. Йому став нестерпний отой балакучий земляк-учитель, і він вже пошкодував, що погодився прийняти його. І коли вчитель попросив у нього довідку для онуки, що, мовляв, вона хвора на виразку шлунка і потребує операції, аби цим врятувати її від мобілізації у Німеччину, Семен Архипович покwapно написав таку довідку, тільки б той швидше пішов.

Вчитель, збираючись іти, поклав перед Семеном Архиповичем на столі п'ятдесят карбованців, впевнено проказавши:

— Беріть, беріть, професоре, адже вам гроші згодяться, незабаром вони ходитимуть, наші гроші, радянські.

Шульга, приголомшений, так і лишився в кріслі, не провівши вчителя з його онукою до дверей. «Чому вони вірять?» — питав він себе.— Чому?»

Того ж дня Семен Архипович похвалився перед Ольгою, що зробив добре діло, виписавши довідку онуці знайомого пацієнта. Він чекав, що Ольга скаже йому якісь схвальні слова, а вона натомість образливо-байдуже мовила:

— Колись це вам зарахується.

— Як це розуміти? — скипів Семен Архипович.

Зрештою, всьому є межа. Не може ж вона так знущатися з нього. Адже коли б не він, вона б тепер теж була у Німеччині, або того гірше, розважала німецьких вояк у тиловому борделі... Семен Архипович сам не зрозумів, як вирвалися у нього ці слова. Ольга, бліда і розгублена, стояла перед ним. Сльози текли з її очей. Він зрозумів, що краще було б для нього, коли б вона кричала, обурювалася, загрожувала. Нелегко далось Семену Архиповичу створити у себе в квартирі після того випадку щось схоже на мирне родинне життя.

Дорого дав би Семен Архипович, щоб знати, які мислі у Ольги в голові. А життя йшло своєю стежкою. Були вечори за нудним і звичним преферансом то на квартирі у професора, то в гостях у архітектора Мочульського. Часом, глянувши на своїх партнерів, що похиляли голови над картярським столом, Семен Архипович думав, що нічого не сталося особливого, ніяких змін нема. Але розмови за столом хоч і точилися на диво беззмістовні: говорилося про картоплю, про перевагу липового меду над гречаним, про те, що в Андріївській церкві служить службу новий протоієрей із Львова, та за ци-

ми малозначущими словами ховалося інше, важливіше, про що говорити боялися і уникали. Про це тільки думали у себе в чотирьох стінах та пошепки серед ночі, тісно притулившись до дружини, звіряли їй на вухо свої потаємні думки і неспокій. А тут, на людях, годилося удавати певних і спокійних людей. А з ким міг поділитися своїми тривогами Семен Архипович? Кому звірити свої сумніви? Кому? Він був самотній і, можливо, тільки тепер, на скінченні шостого десятка життя, став розуміти всю згубність свого прагнення обстояти собі оте самотнє, як він думав, тому і незалежне життя.

І в ту ніч, коли Семен Архипович, нарешті, знеможений турботами і сумнівами, при допомозі рятівної таблетки вероналу, плямкаючи губами, спав у просторому ліжку під легкою ковдрою з гагарячого пуху, коли за десять-двадцять сантиметрів від нього в цьому ж ліжку, кусаючи нестямно зубами ні в чому не повинну подушку, плакала і картала себе в сотий, в тисячний раз і ненавиділа себе люто Ольга, в ту ніч, коли над Києвом падав і падав зірчато-пухнастий сніг, лягаючи на руїни, на брук, на пустельні вулиці і провулки, в ту ніч, коли в підвалі, на Глибочиці, двоє стомлених і напружено-пильних підпільників відтискували на ручному станку останню партію повідомлень Радянського Інформбюро про невпинні вперті бої з німцями, в ту саму ніч Євгена Шульгу в оточенні численної варти везли у закритій машині вулицями Києва на допит до Курта Румлера.

І в ту ніч у далекому уральському місті Федір Архипович Шульга, батько Євгена, думав про сина ніжно, тепло, з надією, так, як тільки батько може думати про єдиного сина.

Євген Шульга стояв із зв'язаними за спиною руками перед Куртом Румлером. Від сліпучого світла, що лила з-під стелі люстра, від чистого повітря, котрого вдосталь було у великому кабінеті гестапівця, у Євгена запаморочилась голова. Він поточився, і солдат, що ввів його у кабінет, поштовхом кулака поставив його на місце. Курт Румлер сидів за столом, тримаючи у руках невелику розгорнуту книжечку. Серце Євгена защеміло. Гестапівець поклав перед собою на розгорнуту теку партійний квиток Євгена і, не то встановлюючи вже відомий йому факт, не то перевіряючи, спитав:

— Комуніст?

— Комуніст,— стримано, але твердо відповів Євген.

— Яволь,— зрадив Курт Румлер і додав: — Зер гут, душе тобре.

Він потер руки і, втягуючи голову в плечі, став перегортати пальцем сторінки у розкритій перед собою теці. Через кілька хвилин він підняв голову над паперами і, кивнувши в бік Євгена, наказав перекладачці, що сиділа за столиком по праву руку від нього:

— Перекладіть йому, коли він щиро відповідатиме на мої запитання і розповість про все, що знає, одверто, я дарую йому життя.

Перекладачка, дівчина у жовтому пуловері, з наплюєними, вибіленими перекисом водню кучерями, зробила горлом такий рух, наче ніяк не могла щось проковтнути, і, уникаючи дивитися на обличчя Євгена, роздільно вимовляючи кожне слово, переклала, що сказав Румлер.

— Скажіть офіцерові, що я нічого не знаю і на запитання відповідати не буду. А оте життя, котре він ото обіцяє, мені не згодиться, панночко. І вам, панночко, соромно нехай буде. Кому служите?

Євген замовк, важко переводячи подих. Кожне слово відлунювалося у нього в усьому тілі, наче те являло собою якийсь спорожнілий жбан. Дівчина зблідла. Переляк заметушився в її маленьких підведених очах. Затинаючись, вона розгублено стала переказувати офіцерові відповідь Євгена.

Курт Румлер тільки посміхнувся. Він звик уже до того, що всі ці фанатики починають так. Але у Курта Румлера був свій метод. Він не кричав, не загрожував, не кидався з кулаками на арештованих.

— Скажіть йому,— наказав перекладачці Румлер,— що у переможців є час, нам послішати нікуди.

Перекладачка хриплим голосом виконала його наказ.

Євген тільки знизав плечима.

— Час не для вас,— мовив він,— час належить нам. І рано ще вам говорити про перемогу. Отак і скажи йому, панночко. І раджу тобі, панночко, поки не пізно, тікай звідціля. Жалко мені тебе.

— Жалько, жалько,— підхопив раптом Курт Румлер, зрозумівши, що сказав полонений.— Тебе жалько, отшень. Да.

Він зняв телефонну трубку і коротко кинув у мікрофон:

— Рашке! — Почекавши рівно стільки, скільки потрібно було, щоб відгукнувся отой Рашке, Румлер сказав: — Хайль Гітлер! Рашке, зараз до вас приведуть комуніста, еге, Рашке, того самого,— підтвердив, мабуть, якесь запитання Румлер.— Ви вже попрацюйте над ним, як умієте. Він на диво небалакучий. Кажете, забалакає? Я вірю у ваш талант, Рашке. Хайль Гітлер!

Курт Румлер пильно подивився на Євгена Шульгу. Він побачив, що Шульга добре розуміє, куди його зараз поведуть. Курт Румлер махнув рукою на двері і наказав:

— До Рашке.

...Рашке Євген Шульга запам'ятав. Але Євгена Шульгу запам'ятав і Рашке. Чим більше винахідливим у своїх засобах катування був штурмбанфюрер Рашке, тим більше кам'янів Євген Шульга. І вже, власне, не було Євгена Шульги, такого, яким знали, виховали і пам'ятали його батьки, таким, як знали і любили його друзі по Качинській авіаційній школі, полкові товариші, його нові соратники-партизани. Такого Євгена Шульги не було. Замордований тортурами Рашке, обпечений електричним струмом, посічений канчуками, сплюндрований, скривавлений, але нескорений лежав на цементній підлозі, наче мертвий, Євген Шульга.

— Послухайте, Рашке,— сказав згодом Курт Румлер,— мені здається, що він взагалі вже язиком ніколи в житті не ворухне.

...Командир партизанського загону Красій міг бути спокійним. Євген Шульга нічого не сказав на допиті, він нічого не сказав під тортурами.

Довелося Семену Архиповичу Шульзі в зовсім непередбачених обставинах побачитися ще раз з своїм небожем Євгеном Шульгою. Курт Румлер викликав Шульгу вранці по телефону і сказав, що пришло за ним машину. Коли машина підвезла професора Шульгу до приміщення гестапо на Володимирській, він відчув у серці неприємний холодок. Ад'ютант Курта Румлера відкрив люб'язно дверцята лімузина, і Семен Архипович обережними кроками пройшов до високих дверей, які охороняли двоє вартових з автоматами наготові.

— Бітте, професор,— люб'язно попросив ад'ютант, одкриваючи двері і пропускаючи Семена Архиповича перед себе.

— Бітте, гер професор,— почув він вдруге, коли наче уві сні, не розуміючи, куди несуть його ноги, переступив поріг кабінету Курта Румлера.

Сам Румлер вийшов йому назустріч, допоміг зняти шубу і посадив поруч себе на канапі.

— Гер професор, насамперед вибачаюсь за турботи. Але це справа державної ваги.

У Семена Архиповича затремтіли руки, і він покvapливо сховав їх у кишені, щоб не побачив Румлер. Але Курт Румлер мав уважні очі. Тепер він вірив, що поціляє влучно. Переляканий лис сам ішов у пастку,

— Мені дуже прикро, гер професор, але виявилось, що ваш найближчий родич комуніст і партизан, до того ж, завдав великої шкоди Німеччині, і ми, знаючи вашу чесність та лояльність...

— Я... я його не знаю, не бачив,— затиноючись, забурмотів Семен Архипович. Румлер змушений був встати і дати професорові склянку води. «Боже мій, невже їм відомо, що він був у мене, невже мене вважають співучасником якоїсь змови?» Семен Архипович упрів, склянка тремтіла в його руках.

— Ви не хвилюйтесь, гер професор,— заспокоїв його Румлер,— ми шануємо і поважаємо вас. І коли до наших рук потрапила людина, яка є вашим рідним небожем, сином видатного вченого, вашого брата...

— О, брата мого силоміць вивезли на схід,— майже простогнав на своє виправдання Семен Архипович.

— Не хвилюйтесь з цього приводу,— заспокоїв Румлер Шульгу,— незабаром ви дістанете змогу побачитися з вашим шановним братом. Ще місяць, найбільше два — від червоних і сліду не лишиться. Хотілось би, щоб його син і ваш небіж щиро покався, щоб він лишився живий. Ви можете йому допомогти. Я розумію, як тішитимуться його батьки, коли потім дізнаються, що ви зробили для їх сина і вашого небожа.

— Що треба зробити? — спитав з якоюсь надією Семен Архипович.

— О, не так багато. Ви мусите побачитися з ним і вплинути на нього, щоб він щиросердо на все відповів. За це ми його звільнимо, він зможе жити хоча б у вас і дочекатися приїзду своїх батьків.

Але побачення з Євгеном найбільше всього боявся Семен Архипович. Він запам'ятав його гнівний погляд, котрим наче обпалив його племінник у ту осінню ніч. Крім ненависті, презирства, в ньому нічого не було.

І все ж Семенові Архиповичу довелося скоритися. Хоч і попередив його Румлер, що під час бою Євген був тяжко поранений, але, побачивши у ліжку в камері в'язниці загорнуту в брудні ганчірки людину, вдихнувши в себе дух гниючих ран, Семен Архипович заточився. На нього глянули очі, повні зневаги, презирства і ненависті. Євген зразу пізнав його. Він скреготнув безсило зубами і закрив очі. Може, то привид, може, то мара. Але Євген, одкривши очі, знову побачив над собою не привид, а Семена Архиповича Шульгу, якого він всією істотою не хотів би бачити ніколи у житті.

— Послухай, Євгене...— прошамкотів Семен Архипович, від переляку не знаючи, з чого починати. У нього вилетіло з го-

лови все, що йому говорив Румлер, який стояв за дверима камери, очікуючи наслідків задуманої операції.— Євгене, подумай про своє молоде життя, про своїх батьків, скорись, розкажи все. Ти заплутався, Євгене, прийшов новий час, нове життя, і треба вирішувати, поки не пізно. Ти будеш жити, ще будеш учитися. Скоро повернуться твої батьки. Німці обіцяли тебе випустити, коли ти все розкажеш, і ти житимеш у мене. Я вилікую тебе, і ти житимеш, навіщо тобі умирати? Ти молодий, розумний. Подумай.

— Сюди, ближче, нахиліться,— прохрипів Євген, коли Семен Архипович заговів.

Професор Шульга зрадив. Він був певний, що Євген зараз скаже йому те вирішальне слово, що покладе кінець отій важкій місії, що випала на його долю. Намагаючись не дихати, пересильюючи відразу, Семен Архипович підступив ближче до ліжка і нахилився над Євгеном.

Євген, зібравши всі крихітки своїх кволих сил, плюнув у обличчя Семену Архиповичу. Шульга, наче вжалений, відскочив до дверей, ударившись потилицею у високий залізний засув і мало не знепритомівши.

— Ненавиджу! — прохрипів Євген.— Ненавиджу вас.

...Розгублений і переляканий сидів Семен Архипович перед Куртом Румлером. Це була та хвилина, коли він зі всією гостротою відчув всю згубність свого вчинку і зрозумів, що ніяким способом не відгородитися йому від отих страшних подій, які виром кружляють по країні.

Дорогою ціною довелося заплатити Євгену Шульзі за свою стійкість. Не такий вже м'якосердий був Румлер, щоб просто отак послати на шибеницю сплюндрованого Євгена, у тілі якого ще жевріли іскорки живого вогню. Не знати, що допомогло Євгену Шульзі, молодість чи та сама нескорена стійкість, але на подив в'язничним охоронцям та санітарам, на подив самому Курту Румлеру він виборсався з лабетів смерті, але лишився у лабетах гестапо. І от було наказано Євгена Шульгу включити у список смертників для відбуття попередньої профілактики, як зазначалося у розпорядженні Курта Румлера, у таборі Освенцім, блок номер три.

Семенові Архиповичу Шульзі при наступній зустрічі за чашкою кави Курт Румлер довірливо сказав:

— Всі заходи для збереження життя вашому родичу виявились марними, ви самі, гер професор, пересвідчилися, наскільки далекосяжна наша гуманність, але фанатик, зіпсований духом більшовизму, вибрав смерть.

Семен Архипович відчув якусь розраду своїм гризотам. Так буде краще для сина його брата, так було краще для нього самого. Тепер можна було вважати, що не було ні Євгена, ні цієї страшної зустрічі в камері в'язниці, коли він так образив і зневажив Семена Архиповича.

У той вечір, коли відбулася ця коротка розмова з Румлером, в гостях у Мочульських з'явилась нова особа, яку привіз з собою Курт Румлер. В центрі за столом — гість з-за кордону. Спадкоємець, як він сам себе не без гордості відрекомендував, цукрозаводчика мільйонера Барабаша, поблискуючи персями на м'ясистих пальцях і попихкуючи сигарою, оповідав, які нові перспективи встають перед краєм, котрий визволяє Гітлер на віки вічні від червоної диктатури.

Семен Архипович, як і всі присутні, уважно слухав все, що говорив закордонний гість, роблячи для себе втішні висновки. Тепер, коли вертали на Україну після стількох років еміграції люди, котрі мали тут колись величезні маєтки, хіба можна було сумніватися, що все, що скоїлось, є явище тільки тимчасове? Семен Архипович пошкодував, що Ольга не пішла з ним у гості. Ото тепер вона зрозуміла б, як ущасливив її Семен Архипович.

Барабаш, відкопилуючи губи і пустивши струмок лоскотливого, густого сигарного диму під стелю, рішуче проказував:

— Більшовики вигадали, що у нас, на Україні, існують класи. Дозвольте вас спитати, панове, які класи? Нісенітниця. Нонсенс. Ми всі народ. Хто був мій дід, прошу вас, панове, адже всі це добре знають, мій дід гречкосій, пасічник. А звідки взявся мій колега Терещенко? Насмілюсь пригадати вам, з мужичків. А Ханенко? Ми всі невидимими і нерозривними нитками зв'язані з народом, і тому ми і єсть народ. Для того, щоб пограбувати нас, більшовики вигадали класову боротьбу і забрали у мене серед білого дня одинадцять цукроварень. Тепер з волі і ласки рейхскомісаріату вони будуть повернені мені.

Барабаш вдоволено нахилив голову і облесливо подивився в очі Курта Румлера. Румлер відповів йому схвальним поглядом і ствердив:

— Яволь, гер Барабаш.

Семен Архипович, опинившись вдома і спробувавши передати зміст розмов на вечорі Ользі, сам шукав у своїй розповіді для себе ж віри в те, про що так старанно говорив Барабаш. Більше для себе, ніж для Ольги, Семен Архипович сказав:

— Життя — складна річ. Треба вміти вчасно прийняти рішення, наче вдало поставити діагноз перед складною операцією. Гітлер, мабуть, був би добрим хірургом, він сміливо відсікає всі рудименти сучасного суспільства.

— Як ви можете, — закричала раптом Ольга, ухопившись рукою за горло, немов відштовхуючи від себе зашморг, — як ти можеш отак говорити? Подумай, сотні тисяч убитих, і ти називаєш їх рудиментами?!

Семен Архипович замовк. Злякано закліпав очима. Замахав руками на Ольгу.

— Я не про це, не про це, — розгублено бурмотів він і в цю мить піймав погляд Ольги, сповнений зненависті і огиди.

«Кого пригрів», — ядучо подумав Семен Архипович і вийшов з кімнати, грюкнувши дверима. Він міряв нерівними кроками пухнастий килим, розстелений на всю підлогу в кабінеті, і, ніби умовляючи себе, одноманітно повторював:

— Я жити хочу, жити, скільки там ще мені лишилося? А жити я хочу по-людському. Сам собі господар, і ніхто нехай не заважає. Жити — і край. Тільки жити.

І професор Семен Архипович Шульга жив. Щодня їздив у клініку, уникав з колегами у лікарні всяких розмов, брав, як він висловлювався, від родичів хворих гонорари грішми, натурою. Навіть коли на кухню до Домни приносили гуску чи качку, він потім цікавився у неї, чи добра була птиця, чи багато сала натопила Домна з гуски. Життя підтверджувало своїм бігом переконання Шульги, все мінялося, а хвороби людські не мінялися, були ті ж виразки дванадцятипалої кишки, ті ж апендицити, ті ж завороти кишок, і те, що хвороби лишались стабільними, наче було для нього зайвим доказом того, що скальпель хірурга в його руках дає йому цілковите право жити так, як він того воліє.

Шульга ходив мовчазними, покаліченими вулицями Києва, бачив перехожих, котрі, схилившись у три погібелі, невідомо куди квапилися, уникали дивитися навколо. Траплялися й інші, ті ступали повагом, озираючись; на них були старомодні хутра, капелюхи, які вже давно ніхто не носив, пенсне на шнурочку, інкрустовані палички в руках. З'явилася біржа візників. А поруч неї біржа праці. Остання стала пасткою для легковірних. Звідтіль поліцаї гнали людей просто на вокзал, вантажили, як отару, у товарні вагони і відправляли у Німеччину.

Семен Архипович спіймав себе на тому, що боїться ходити по вулицях. Найспокойніше було сидіти у своєму кабінеті, за-

туливши добре вікна, вислуховуючи гостя, який сповіщав новини про стан на фронті, або уважно читати німецькі газети. Семен Архипович часом купував на вулиці «Українське слово».

Одного разу, розгорнувши газету, він знайшов у ній складений вдвоє невеличкий аркуш паперу. Коли він почав читати, в очах застрибала вулиця. То було повідомлення Радянського Інформбюро. Семен Архипович, як вжалений, кинувся додому, стискаючи в руці листок, який наче пік йому долоню. Вдома, закрившись на ключ в своєму кабінеті, він старанно прочитав написане в тому друкованому листку і відчув, що захворів. Піт рясно зростає його чоло. Тремтячими пальцями він запалив сірника і тут же віддав на поталу вогню отой небезпечний папірець. Він згорнув у жменю попіл і викинув у раковину. Води в «еврику» не було, і Семен Архипович злив у раковину аж два відра води і присвітив сірником, поки не упевнився, що ніяких слідів вже там нема.

Не все йшло так, як запевняли німці. Семен Архипович став розуміти, що впертість і непримиренність Євгена мали загрозово-тривкий ґрунт.

— Але Рубікон перейдено,— умовляв він сам себе, шукаючи в цьому виразі якоїсь підтримки. Життя виявило, що перейти той Рубікон не так легко.

Семен Архипович тупцював на одному місці. У себе в квартирі він наче став чужий. Притуливши вухо до дверей кухні, він чув, як там гомоніла Ольга з Домною, а коли відкривав двері, вони замовкали і дивились на нього такими очима, немов хотіли спитати: «Чого тобі тут?» Семен Архипович грюкав дверима, одягав пальто і йшов до Мочульських. Там грали в преферанс; на столі були стара довоєнна зубрівка, калган; велися заспокійливі розмови про швидке падіння Москви. Часом з'являвся і Барабаш, котрий нещодавно повернувся з поїздки на свої заводи. Про свою поїздку він говорив скупко і неохоче. А одного разу, випивши зубрівки та вірменського коньяку і підтвердивши, що напої у більшовиків все-таки непогані, сп'янілий Барабаш почав ляяти селян, обзиваючи їх всіх партизанами та невдячними смердами.

— Розумієте, панове,— бідкався він,— приїхав я на Бобрівську цукроварню, попросив лейтенанта, що мене супроводив, зібрати мужиків з села, адже мусили мене пам'ятати? Я-то, панове, там нічого не пізнав. На місці нашого палацу школа триповерхова збудована, досі на ній напис, розумієте: «Десятирічка імені Леніна». Звелів стерти. Німці неухажні до

таких фактів. Я сказав про це лейтенантові, а він, панове, мені відповідає: ми скоро все і всіх зітремо на цій землі. Все! А що ж нам залишиться? Що, я вас питаю?

За столом, на котрому парував самовар, стояла напружена тиша. Чай холонув у склянках. Барабаш цідив коньяк з келиха, куди йому все підливала господиня. Мочульський неохвально дивився на Барабаша. «Про ці теревені треба буде розповісти майору Румлеру»,— думав він.

— Зібралися старенькі мужички, молодих не бачив, усе баби та діди. Ну, думаю, воно краще. Відрекомендувався їм, думаю, зрадіють, а вони мовчать і тільки спідлоба зиркають очима, наче голками колють мене. Я їх, панове, питаю: «Добродії, чи пам'ятаєте мене?» Мовчать, а потім якийсь дідок прошамкотів: «Аякже, пам'ятаємо. То ви будете синок Барабашів, то ви у дев'ятнадцятому році сотникували отут в гайдамаках». А що я їм хазяїн, того пам'ятати не хочуть. Розумієте, панове. Бедлам, а не країна. В концтабори усіх,— лютував Барабаш.— Вночі, панове, нам у школу, де ми musiли переночувати, кинули гранату. Ледве живі вибралися.

Господиня сплеснула руками, заойкала. Мочульський подумав: «Про це розказувати не треба було». Семен Архипович похнюпився, копірив виделкою шматок шинки на тарілці.

— Народ!— злісно крикнув Барабаш і ударив по столу.— Я вам, панове, скажу, що Гітлер гуманіст; він отим смердам поблажку чинить. От поїду в Берлін, з'явлюся на аудієнцію до самого Гімлера,— отак і скажу: передайте його ясновельможності фюреру, що отих посіпак всіх до єдиного треба знищити вогнем і мечем, щоб чистою стала, як долоня, українська земля. Тоді тільки тут буде новий порядок.

— А з нами ж то як?— вирвалося у Семена Архиповича.

— З вами?— грізно спитав Барабаш, і Семенові Архиповичу здалося, що він зараз ударить його кулаком.— З вами?— уїдливо перепитав Барабаш.— Вас теж за колючий дріт, на дезинфекцію. Ви теж всі у червоне вимащені, просякнуті більшовицьким духом. На двох стільцях сидите. Чом не боролися, як ми? Чом неньку не визволяли з-під більшовицької кормиги?

— Я не можу дозволити, щоб зі мною отак розмовляли,— пробував захистити себе Семен Архипович,— я інтелігент, я вчений...

— Ви рудимент,— різко і зовсім тверезо заявив Барабаш. І Семен Архипович аж похолов, почувши від нього оце слово, котре він сам не так давно сказав в розмові з Ольгою.

— Панове-добродії,— почала благодати пані Мочульська,— не сперечайтесь; тепер і так гірко; навіщо, щоб поміж своїх оті чвари точилися. Адже всім нам одне потрібно...

Та що саме потрібно, господиня не сказала.

Мочульський кахикнув у долоню, пощипав рідкі вуса, що звисали йому на підборіддя, і спробував внести у роздратовану атмосферу, що запанувала за столом, дух замирення:

— Шановний добродій Барабаш трохи погарячився, але є і щось справедливе у його доріканнях. Всі ми винні. Всі. Адже ми нічого не зробили, а могли,— з жалем визнав Мочульський.— Нас усіх топтали, зневажали нашу гідність, мої проекти відкидали, а схвалювали якісь невиразні рисунки. Вас, шановний Семене Архиповичу, до академії не захотіли брати,— розворушив стару рану Шульзі Мочульський.— А от брат ваш у них вислужується, з ними на Урал подався, інтелігенція, гордість нації — письменники, вчені, архітектори, митці — під московські стіни повтікали. Має рацію пан-добродій Барабаш. А що далеко ходити, коли під нашим носом підпілля більшовиків вовтузиться, листівочки ширять, всякі чутки, село саботує, партизани знахабніли, а ми, як ховрахи, відсиджуємося. Може, німці вже і замислюються над поведінкою нашою. Коли старе повернеться,— покрутив головою Мочульський,— червоні по голові не поглядять.

Від цих розмов у Семена Архиповича голова обертом йшла. День за днем, місяць за місяцем линув стривожений час. А він сам себе умовляв: «Треба жити — і все. Треба жити». І раптом одного дня вжалила думка: «Хіба живу? Існую»,— відповів сам собі, і серце тривожно забилося у грудях.

Та Семен Архипович хотів існувати за всяку ціну. І так проіснував він аж до того дня, коли гарматні постріли з лівого берега вдерлися страшним виром на київські вулиці й провулки, коли у німців всіх був шалений вигляд, коли вже ніякі посвідки голови міської управи не могли рятувати, і Семен Архипович бігав переляканий по кімнатах, хапався рукою за серце, примовляючи:

— Боже мій, що робити, хто пораду дасть, хто врятує?

Мовчала Ольга, понуро втупивши очі в закуток ідальні. Домна стогнала в комірчині при кухні. Старій лишилося недовго жити. Підтопане серце зробило своє, Семен Архипович, вислухавши її, зрозумів це одразу. Дратувало, що стара, чіпляючись за його руки, примовляла:

— Ой лишенько, мені б тільки дожити, побачити, як наші придуть, а там нехай і вмру. Зроби так, Архиповичу, ти ж лікар добрий, зроби, нехай тільки наших ще раз побачу.

А що міг зробити Семен Архипович? У самого серце телпалося на підозріло тонкій ниточці.

Вітром вимело з Києва Курта Румлера. Не було вже у Семена Архиповича у кого шукати допомоги. Він вийняв із схованки у стіні шкатулку з коштовним камінням, золотими каблучками і браслетами, відімкнув, зазирнув усередину. Що воно все важило в цю мить, оте багатство? Проте зсипав у шкіряну торбинку і прив'язав на поясі під піджаком. Мочульський умовляв їхати з ним у Львів, а звідти вибратися кудись далі. Казав, що ненадовго перемогли більшовики. Семен Архипович не міг отак усе кинути й їхати. Ольга рішуче сказала: «Нікуди не поїду».

Олена Петрівна Дзоз, котра перебралася до них в ці три-вожні дні, погодилася з дочкою:

— Куди їхати? Треба лишатися тут. Що ви турбуєтеся, Семене Архиповичу, хіба ми з вами у поліції служили чи з партизанами воювали? Адже ми лікарі. Нам тільки оцеї час пережити, а там прийде Червона Армія...

Семен Архипович спочатку зрадів ~~цим~~ ~~заспокоєливим~~ словам, та згадка про ту зустріч з ~~Евгеном~~ ~~звужило~~ ~~забигати~~ по кімнаті, нагримати на ~~Олену~~ ~~Петрівну~~.

— Може, ви з хлібом-сіллю настріч вийдете?

— Не візьмуть з рук наших той хліб,— сумовито промовила Ольга і заридала.

— Істеричка,— крикнула на неї мати,— ти ніколи не могла влаштувати своє життя. Ти тільки й знала за своєю спиною відсиджуватися. Я на тебе всю молодість свою витратила. А ти невдячна. В таку годину масла в огонь підливаєш. Може, я сама могла за Семена Архиповича заміж піти, а віддала тебе...

Семен Архипович остовпіло слухав і проймався жалем до себе самого.

Ввечері померла Домна. Про те, щоб її поховати, і думати не можна було. Семен Архипович, блідий і переляканий, закутавшись у стареньке пальто, ходив і ходив по довгому темному коридору. Він боявся зайти у кімнату. Прибіг знизу двірник, постукав у двері, крикнув:

— Тікайте, німці будуть усі будинки висаджувати.

В темені ночі Семен Архипович з Ольгою та Оленою Петрівною завулками і дворами перебралися на Куренівку. Тут вони провели безсонну ніч у льоху старого швейцара лікарні Пістоленка, який після кожного гарматного пострілу хрестився, радісно примовляючи:

— Дочекалися, слава тобі господи, наших. Бог зглянувся на нас, помилував.

На світанку стихли гарматні постріли. Пістоленко знову перехрестився і вийшов, обережно відкривши двері, з льюху. Через мить він радо покликав усіх:

— Виходьте, виходьте...

Семен Архипович стояв, спираючись на тин, і дивився крізь спітнілі скельця окулярів на вулицю, котра наповнювалася людьми. Він зняв окуляри і повернув голову в той бік, звідки линув залізний клекіт. На вулицю з боку Димера вступали танки. Люди з радісними криками: «Ура! Наші! Слава!» — кинулися до першої машини.

Семен Архипович з острахом дивився перед собою, і коли над танком у відкритому люці з'явився в шкіряному шоломі танкіст, помахавши рукою і усміхаючись до натовпу, Семен Архипович знітився, наче йому хотілося стати меншим, злитись з самою землею, на котрій погано тримали його ноги, — він волів стати непомітним і незначним, отаким, що нічого не бачив, не чув і не знав...

Семен Архипович разом з Ольгою і Оленою Петрівною повернулися додому. В уцілілій квартирі нічого не могло втішити Семена Архиповича. З допомогою Пістоленка поховали Домну. Семен Архипович поцілував її у холодне чоло, глянув на очі, закриті мідяками, наче хотів випросити собі прощення, і скупно заплакав. На кладовище поїхала Ольга, а він роздягнувся та ліг у ліжку. Олена Петрівна господарювала у домі, Семена Архиповича дивувало і гнівило, що її кроки лунають весело в довгих коридорах його професорської квартири, яку він вважав надійною фортецею своєї виплеканої і щасливої самотності.

Він не міг примусити себе не думати про той день, коли доведеться подивитися у очі рідному братові. Йому хотілося все зробити, щоб дня отого не було, щоб нікому і ніколи не розповідати про ті страшні зустрічі з Євгеном Шульгою. Він щоразу витирив тремтливою долонею обличчя, наче все ще стирив плювок племінника і ніяк не міг стерги. Все минуло, вся молодість, і всі ті роки, повні віри в те, що гроші стверджують його несхитний стан у суспільстві, шану до нього від колег, віру в нього хворих. Всі тривоги, роки окупації, все це мінилося і пливло перед очима, і він не мав сили відсторонитися від цих гризотних видінь, що стискували йому серце.

...День, якого найбільше боявся Семен Архипович, настав. У тому ж кріслі, у його кабінеті, де колись потерпав у ту зло-

вісну осінню ніч Євген, чекаючи від нього допомоги, тепер сидів батько Євгена і, позираючи у вікно, тихо сказав:

— Постарів ти, брате, змарнів. А що далі?.. Ти думав?..

...Майбутнє було в мороці невідомого. Семен Архипович уникав думати про майбутнє. Але хіба втечеш сам від себе?

28

З точки зору історика минуло надто мало часу, щоб урочисті слова Потсдамської декларації, які втілювали заповітні мрії і прагнення людства, могли б бути знехтувані кимсь із тих, хто поставив свої підписи під повідомленням про Берлінську конференцію Великої Трійки.

Існувала хартія справедливого і непохитного миру, як сповіщали газети. Замовкли гармати на полях великих битв, але миру в повному розумінні цього слова не існувало.

Земля ще гостро пахла кров'ю. В колючому дроті, що обперізував концентраційні табори, побудовані гітлерівським райхом в багатьох країнах світу, ще пульсувало тепло покарлючених рук мільйонів в'язнів, якими вони хапалися за дрот в останній передсмертній агонії.

Ще диміли руїни в багатьох містах Європи і Азії. Понівечений Сталінград, пошматований Ковентрі і сплюндрована Варшава являли цілому світові приклад нескореності, стійкості і мужності.

Люди вірили в мир, і ця віра була настільки тверда і велика, що ті, хто і не думав припиняти війни, змушені були шукати нових шляхів і нових засобів приховувати свої потаємні наміри, які, як виявилось невдовзі, мало чим різнилися від божевільних планів керівників Третього райху.

З банків Уолл-стріту, з лівга концернів і синдикатів випозала нова морова пошесть, та ж сама «кирпата», лякаючи своїм кістяком стомлене і сповнене добрих надій людство. Тільки тепер, замість давнього атрибута — коси, «кирпатій» у руку встромили атомну бомбу, намагаючись запевнити легковірних і лякливих, що то пальмова гілка.

Відмежувавшись від політики ізоляції, якою вихвалявся колись президент Гувер, переступивши через все, що заповідав покійний Рузвельт, і назвавши його тактику виконання договорів порожніми теревенями, боси взяли кермо Штатів міцно у свої руки, котре, як справедливість того вимагає відзначити, і раніше без їхнього дозволу не дуже крутилося вільно... Тепер

біля керма волею випадку, з їх благословення, звичайно, став слухняний Трумен. Гаррі влаштував босів. Він міг базікати на прес-конференціях про вічний мир, скільки йому заманеться, усміхатися з ранку до вечора в камери кіноапаратів, бавити себе в часи дозвілля грою на роялі і навіть збирати поштові марки для своєї колекції — це було його особисте право.

Атомна бомба надала Гаррі Трумену сміливості, якою він користувався досить широко, особливо, коли йшлося про його публічні виступи, заяви і розмови.

— Тепер ми їх стримаємо! — патетично вигукував він, не називаючи, правда, поки що, кого саме. Але коментатори газет і оглядачі радіокомпаній не такі були вже невігласи і дурники, щоб їм треба було все розжовувати та пхати у пельку. Вони знали, кого має на увазі Трумен...

Атом став улюбленим словом босів. І Гаррі Трумен невдовзі пообіцяв, притиснувши руку до грудей, прикритих туго накрохмаленою сорочкою, що атомна бомба в руках Штатів врятує людство від загрози комунізму...

— У них ніколи не буде атомної бомби, — рішуче запевняв кореспондентів Трумен на прес-конференціях.

В колі своїх радників, які досить скептично дивилися на надміру балакучого президента, він гордо заявляв:

— Тепер ми їх заженемо на слизьке!

...Трумен, який сидів навпроти Ерскіна Гульда, поправив вузол краватки. В цю мить він згадав сера Антоні Ідена. Ось хто елегантно вив'язував краватки! Такого мистецтва Трумен ще не осягнув. Він крізь окуляри, у яких відсвічували іскорки вогню, що палахкотів у каміні, очікуючи, дивився на Гульда.

— Ви повинні використати нашу перевагу, — тихо проказав нарешті Гульд. — Доки у них нема атомної бомби, якщо вірити нашому Аллену, — додав згодом Гульд і все продовжував жувати запалим ротом, наче ще тримав у ньому цитрину.

— У них ніколи не буде атомної бомби, — запевнив Трумен, — вірте мені.

Гульд скептично похитав головою і без особливого довір'я глянув на президента.

— У них нема бомби і не буде, — впевнено заговорив знову Трумен. — Тільки тому вони і говорять про заборону атомної зброї і мирну атомну енергію. Вони живуть фантазіями, Гульд, — Трумен був на коні, і він міг дозволити собі запанібрата говорити з Гульдом. Той пропустив це повз вуха і тільки вичавив:

— Не базікайте зайве, Гаррі.

— Вірте мені,— наполягав Трумен.— Бірнс в Москві має точні завдання.

— Завдання, завдання,— перебив його невдоволено Гульд.— Ви повинні використати нашу перевагу швидко, блискавично. Вони мусять піти з Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Румунії, Болгарії...— Гульд загинав подагричні пальці.— Ви розумієте, Гаррі,— він заговорив тихіше, наче йшлося про щось інтимне, родинне,— ми хочемо, щоб це зробили, як говорять німці, в темпі — «бліц»...

— Без «кріг» поки що...— засміявся Трумен.

— Якщо треба буде,— жорстко проказав Гульд,— то доведеться додати і другу половину цього симпатичного виразу. Не для забавок ми витрачали сотні мільйонів доларів у Лос-Аламосі. Хіросіма і Нагасакі для червоних незаперечні факти. Росія стримує тільки страх перед атомною бомбою.

Трумен підібрав ноги під крісло. В цю мить Гульд його лякав. У нього було суворе і вимогливе обличчя людини, яка не знає слова «ні» і як чого хоче, то не стане спинятися ні перед чим.

У віллі Гульда, де відбувалася їх розмова, панувала тиша, наче Вашингтон був від неї за сто-двісті миль. Трумен приїхав на запрошення Гульда, плекаючи надію, що почує чимало схвальних слів про себе і свою політику.

Наближався час президентських виборів. Терміну його автоматичного перебування на посту президента Штатів після смерті Рузвельта скоро мав прийти кінець. Від Гульда багато чого залежало.

Трумен знав: Гульд розмовляє з ним як представник Морганів, Рокфеллерів, Дюпонів. За ним стояли монополії «Дженерал електрик», «Юніон карбайд енд карбон», «Ветлехем стіл», «Дженерал моторс». На їх кошти зроблено було ті бомби, які за його наказом кинули на Японію, і ті, що лежать у сховищах, і ті, які продовжують виробляти, хоч війна скінчилася, і ті, які випробовують на полігонах, і ту найстрашнішу, яку готують до випробування на атолі Вікіні. «Важко бути президентом»,— подумав раптом Трумен і зітхнув.

— Чого ви зітхаєте? — спитав Гульд.— Який вам клопіт?

— Добре вам говорити отак, а спробуйте поговорити з кореспондентами,— поскаржився Трумен.

— Не удавайте з себе немовляти, Гаррі,— мовив Гульд.— Всі оті Скріппс-Говард, Херст, Асошіейтед, Прес, хіба вони не хочуть їсти хліб і знати, що їх чекові книжки будуть пухнути, а не худнути?

Гульд засміявся, і Трумен підтримав його, хоч сміх його пролунав не дуже впевнено.

— Я розумію,— почав уїдливо Гульд,— люди белькочуть про мир. А від кого чекати воєнної небезпеки? Зі Сходу і тільки, Схід — це треба повторювати безупинно. Всі люди на земній кулі це повинні пам'ятати. Вранці, коли тільки прокидаються, і, лягаючи спати, вони повинні не забувати про небезпеку комуністичного вторгнення...

— Сер,— урочисто дозволив собі нагадати Трумен,— поки що ми ж зв'язані Берлінською декларацією. Ялтинська угода теж немало важить.

Гульд невдоволено поморщився.

— А хто каже, щоб ви забули оті угоди, декларації і хартії, які так любив ваш попередник? Нехай собі існують на здоров'я. Але поставте Кремль перед фактом бомби...— зло закінчив Гульд.

— Я давно вимагав,— підвищив голос Трумен,— ви цього не можете забути...

— Гаррі, у мене не коротка пам'ять. Доведіть тепер свою силу. У вас в руках всі карти. Тільки...— Гульд запнувся і все ж таки сказав: — Ви... здається мені, що ви пересмикуєте...

Трумен застиг з відкритим ротом.

— Киньте істерику, Гаррі,— порадив Гульд.— Конгрес вимагає, щоб була створена комісія по контролю над виробництвом атомної зброї. Гаразд. Але в цю комісію повинні входити оці люди, Гаррі,— Гульд простягнув невеликий листок паперу.— Тут прізвище Коллінза. Це моя права рука, і він там мусить бути першою скрипкою, чи як там говориться у вас, музикантів,— Гульд криво посміхнувся, показуючи цим, що він не дуже схвалює музичні вправи президента.— Тепер от що, пане президент,— офіційно сказав Гульд,— ми обговорювали питання з приводу використання атомної енергії в промисловості. Це безварті слова. Тут ми не бачимо жодного зиску... Треба втлумачувати всім і кожному: тільки виробляючи атомну зброю, ми дістанемо відходи для промислового використання. Ви зрозуміли мене, містер президент? — наче в учня, спитав Гульд.

— Не скидайте з рахунку вчених, містер Гульд,— нагадав Трумен.

— А що вчені, оті всі яйцеголові, чого вони варті без нас? Де б їм так щедро платили?

— Серед них різні настрої і різні розмови. Є відомості, що доктор Чарлз Томас відмовиться взяти участь у розробці нової операції. Генерал Кроуфорд мені доповідав. Деякі емі-

гранти стали надто вередливі. Коли вони тут шукали собі при-тулок від Гітлера, тоді були не такі розумні. Альберт Ейнштейн в Принстоні почав давати інтерв'ю, які можна вважати підривними...

— Ейнштейн, Ейнштейн,— невдоволено махнув рукою Гульд,— з ним не зв'яжуйтесь. Підніме галас Кремль і, зви-чайно, вся Європа. Удавайте, що вас це мало обходить. Од-ним словом, доки зберуться Об'єднані Нації, ми повинні дещо вже зробити, містер президент.

На цьому, власне, і кінчилася офіціальна частина довірчої розмови між президентом США, який належав до демокра-тичної партії, і Ерскіном Гульдом, який представляв партію республіканців. Вона не стенографувалася, і про неї не писали в газетах; навіть ніхто і не відзначив у відділі хроніки, де провів суботній вечір президент Трумен.

Після розмови Гульд запросив Трумена на вечерю, яка про-йшла досить весело і не так вже напружено, як перша части-на їх зустрічі.

Десь після одинадцятої Трумен повернувся в Білий дім.

Коллінз сидів у своєму офісі у Лос-Аламосі і готував допо-відну записку про хід операції «Ейбл».

В Пентагоні не спали, як і всі попередні ночі, оперативні працівники. Війська Штатів перебували в усіх кінцях земної кулі, з ними треба було підтримувати зв'язок, і керувати ни-ми, і кожного ранку подавати звіт про всі події самому вер-ховному головнокомандуючому — президенту Трумену.

І в цю ніч, як і у попередні, за точним розкладом відрива-лися від землі військові і цивільні літаки, прокладаючи в небі своїми дужими крилами шлях на схід, захід, південь... На борту своєму мали вони міністрів, дипкур'єрів, послів, юри-стів, генералів, комерсантів...

Борознили води океану велетні пароплави.

З непривітного кляптя манхеттенської землі дивилася у ту-манну далечінь більмама бездумних очей уславлена постать сумнівної Свободи.

Катря спитала Хому:

— Хомко, а де твій майбутній Галілей?

Вони зустрілися випадково на трамвайній зупинці. Порошив сніжок. Вітер гнав вздовж покаліченої бруківки пожмакані

кляпті газет. Передерій зміряв уважним поглядом розчерво-ніле обличчя Катерини і повчально сказав:

— По-перше, не Галілей. І я тобі взагалі забороняю іронізувати над Нерчиним. Це ви, красуні, аж шкварчите, як сало на пательні, бо він на вас уваги не звертає, а по-друге, він занурився, як кріт у нору, в бібліотечні хащі. Крім того, у нього неприємності...

Катерина стурбовано підвела очі на Хому. Передерій багатозначно погрозив їй пальцем.

— Як на долоні все бачу. Ох, Катько! Але і не помишляй. Він з кременю.

Та Катря вже сміялася, показуючи рівні, сліпучо-білі зуби. Підходив трамвай. Вона швидко скочила на підніжку, не чекаючи, доки вагон спиниться, і крикнула Передерію:

— Привіт Галілеєві!

Передерій ще постояв хвилинку, задумливо дивлячись на трамвайний вагон, що вже біг далі, і повернув по крутій стежці до інституту.

...Неприємності у Нерчина справді були. Шульгу несподівано викликали у Москву і, мабуть, надовго. Говорили, що там в нову вирішальну фазу вступили досліди спеціальної групи фізиків і Шульга включився в ці дослідження. Максим не встиг з ним навіть поговорити. Тепер він лишався без керівника. Але становище, як казав Передерій, відкритого міста тривало недовго. З наказу, вивішеного на дошці біля канцелярії, Максим дізнався, що він відряджається до Інституту № 202 для виконання дипломної роботи під керівництвом професора Куцевича.

Максим двічі прочитав рядки наказу, що вирішували його долю і міняли всі його виплекані плани. Почухавши безпорадно потилицю, попрямував до кабінету директора. Несподівано назустріч йому, помахуючи текою, стиснутою двома пальцями лівої руки, вийшов сам професор Куцевич.

Максим вклонився, наміряючись пройти далі, але Куцевич спинився, простягнувши йому руку.

— Чекаю вас завтра о десятій ранку,— мовив він і пішов далі, лишивши Максима одного посеред коридора.

Йти до директора вже не було рації...

Максим поїхав у публічну бібліотеку, щоб дочитати книгу Альберта Ейнштейна і Леопольда Інфельда про еволюцію фізики.

Просторий читальний зал, заповнений студентами, шелестіння сторінок. Стриманий шепіт, обережна хода, якою ступали відвідувачі, розсіяне сяйво електричних люстр з-під високої

стелі, хоч за вікнами був ще день,— все це разом навіяло на Нерчина спокій і наче повернуло йому втрачену рівновагу.

«До інституту Куцевича, так, нехай так буде»,— сказав він і простягнув карту замовлень бібліотекарці.

Русява дівчина, з викладеними навкруг голови косами, привітно кивнула йому і, взявши картку, зникла в дверях підсобної кімнати. Незабаром вона повернулася з карткою в руці. Замовлена Максимом книжка була ще на руках. Тоді він, немало зацікавивши бібліотекарку, попросив Блока. Вона здивовано глянула на Максима і недовго барилася біля полиць, виконавши просьбу Нерчина. Бібліотекарка поклала перед ним кілька томів у блакитних палітурках, сказавши:

— Від Ейнштейна до Блока... Діапазон ваших запитів дуже широкий.

— Ви не схвалюєте?

— Навпаки, мені це навіть подобається.

Максим усміхнувся. Коли б то дівчина у синьому халаті знала, як раптово прийшло до нього вирішення попросити Блока, можливо, вона була б іншої думки про широчінь його діапазону. А втім, дівчина могла цього й не знати. Новий замовник нетерпляче сопів Нерчину в потилицю. Максим, захопивши книжки, відійшов від столу видачі і став розшукувати собі вільне місце. Вмостився нарешті біля вікна, поруч з заклопотаним парубійком, який щось старанно виписував з грубезної книжки.

Максим навмання розгорнув один із блоківських томів і прочитав:

О весна без конца и без краю! —
Без конца и без краю мечта!
Узнаю тебя, жизнь! Принимаю!
И приветствую звоном щита!

Принимаю тебя, неудача,
И удача, тебе мой привет!
В заколдованной области плача,
В тайне смеха — позорного нет!

Тривога, пробуджена блоківськими рядками, захлеснула Максимові серце, і його немов стисла незрима рука передчуття чогось нового і нежданого. Він на мить міцно склепив повіки і перенісся думками далеко за стіни бібліотечної читальні.

Згадався майор Канюка, щира розмова. В обличчя Максимові війнув крижаний вітер зими, обпалив морозом і дихнув на нього згарищем недавнього бою. Десь за відночком гри-

могіла далека канонада, відлунюючись у Максимових м'язах напруженим тремтінням.

Він лежав на холодній, задубілій землі, ховаючись за високим бруствером, стискаючи в руці автомат. В той ранок шоста атака німецьких танків захлинулася. Німці не пройшли. Над обпаленими руїнами Сталінграда вився чорний смерч смерті, але солдати, за спиною котрих лежала скалічена, в пошматованих снарядами і бомбами берегах Волга, солдати були безсмертні.

Максим зітхнув і широко розкрив очі. Вже не було ні далекого відгомону канонади, ні тремтіння в тілі. Навкруги панувала тиша, а перед ним лежав розкритий том Блока, і він був причиною того, що Нерчин так блискавично опинився серед того страшного зимового ранку, відновивши у своїй пам'яті давнє і незабутнє. Чом же він захитався сьогодні, годину чи дві тому? Чи ж слід отак швидко опускати руки і розгублюватися студентові Нерчину, коли офіцер Нерчин у складніших обставинах умів бути стійким і не лякливим?

Максимові не забракло доброго гумору посміятися в думках над самим собою. «Краще нехай це зроблю я, ніж інші», — подумав він.

Максим читав блоківські вірші один за одним, і те читання аж ніяк не заважало йому одночасно думати про потаємне, своє, не було завадою для його роздумів. Навпаки, мов відсторонившись від того, що оточувало його, він краще побачив себе в тому оточенні.

«Чи ж не засмутився ти, Нерчин, — спитав себе Максим, — дізнавшись, що не у професора Шульги доведеться тобі готувати дипломну роботу тільки тому, що в такому разі передбачаються якісь ускладнення і труднощі? Якщо це так, то чого ти вартий, Максиме? Куцевич, Куцевич... А може, ти злякався, Максиме? Ти недолюблюєш професора Куцевича. Так. Які підстави для цього? Він суха, замкнена, незичлива людина. Він тримається осторонь студентів. Він дріб'язково вимогливий і надто вже «правильний» у всіх дрібницях, як говорить Передерій. Коли він розмовляє, то завжди у тебе відчуття, що ті кругленькі, стерті, як мідяки, слова вже колись від когось чув. Все це так! Але чому ти завагався, Максиме? Виходить, ти шукав більш зручного. Не крийся! Звичайно, легше там, де існує взаємна приязнь. Але коли її нема, то невже мусиш поступитися, втратити віру в свої сили?!»

Розкритий том Блока лежав перед Максимом, але він вже не читав. Він дивився на віршовані рядки і не бачив їх. Нікуди він не піде і не буде просити, щоб змінили наказ. Максим подумав:

«Коли б спитати Федора Архиповича Шульгу: як мусить Нерчин вчинити, то і той, напевне, сказав би: «Ідіть, Нерчин, в інститут до професора Куцевича і робіть свою справу з тією ж старанністю і настирливістю».

Перед очима Максима майнуло задумливе обличчя академіка Шульги, і цього виявилось достатньо, щоб Нерчин відштовхнув від себе оті вагання й сумніви, котрі ще так недавно непокоїли і дратували його.

Зустріч з Куцевичем другого ранку справдила побоювання Максима.

В інституті, котрий іменувався Інститут № 202, або, як називали його, просто інститут професора Куцевича, панувала атмосфера підкресленої діяльності. Починалася вона з суворой постані вахтера на дверях, котрий довго м'яв у руках студентське посвідчення Нерчина, підозріливо роздивляючись його, втретє перечитував якийсь запис у табельній книжці, що лежала перед ним на столику. Нарешті, змірявши Максима довгим поглядом, дозволив йому пройти на другий поверх у прийомну професора, в кімнату під номером вісім.

По довгому похмурому коридору на другому поверсі снували в сірих халатах наукові працівники. Навпроти дверей прийомної директора висіла в дерев'яній рамі на стіні інститутська газета з виписаною червоними літерами назвою «За справжню науку».

«Ніби хтось хоче, щоб наука була не справжня»,— подумав Максим, переступаючи поріг прийомної.

В кімнаті відвідувачів не було. За просторим столом сиділа секретарка, і на її пісному обличчі, зверненому до Максима, було виразно начертано: «Власне кажучи, чого вам треба, молодий чоловіче, у цій затишній, лабораторно чистій кімнаті з м'якими кріслами під стінами, з пишними килимами на підлозі та сліпучо-білими шторами на вікнах, з пишними букетами квітів у вазах?»

Максим поспішив пояснити причину своєї появи в цьому «храмі», і секретарка, торкнувшись пальцем чола, ніби з зморщеної смужки між чолою і надбрів'ям мала виколупати відповідь, сказала:

— Вам треба з'явитися до товариша Юрченка. Кімната двадцять друга.

— Але вчора професор Куцевич сам сказав...— почав Максим, та секретарка не дала йому договорити.

— Вам треба з'явитися до товариша Юрченка. Кімната двадцять друга.

Кімната, названа секретаркою, була на третьому поверсі, в самому кутку. На дверях висіла табличка з написом: «Відділ кадрів». Під стелею, над дверима, тьмяно горіла лампочка, освітлюючи загратовану фрамугу. Максим постукав у двері, і басовитий голос коротко дозволив:

— Входить!

Через вузьке вікно скупі сіялось світло зимового дня. Максим прищулив повіки, бо господар кімнати включив настільну лампу, що рясним світлом ударила Максимові в обличчя.

— Сідайте, товаришу Нерчин,— запросив господар кімнати, коли Максим відрекомендувався, і міцно потис йому руку.— Деякі формальності,— мовив він, коли Максим опустився на стілець перед письмовим столом.— Такий вже у нас порядок. Він, не встаючи, повернувся всім тулубом праворуч до напіввідкритої шафи, дістав звідти зелену теку і поклав її, розгорнувши перед собою, на столі. Чисто виголене обличчя Юрченка, ретельно підшитий білою смужкою комір синього, військового зразка, френча з нагрудними кишенями, спокійні руки, що притискали долонями розгорнуті палітурки теки, наче то були не картонні аркуші, а крила якоїсь скореної ним птиці,— все підкреслювало порядок і чіткість, якою взагалі славився інститут професора Куцевича.

— Деякі формальності,— повторив Юрченко,— але такий у нас порядок, і цього незмінно дотримується наш шеф — товариш професор Куцевич.

— Що ж, порядок є порядок,— погодився Максим,— я не заперечую.

Мабуть, Максимові слова трохи здивували начальника відділу кадрів, бо брови його зійшлися на перенісці і він спідлоба глянув на Максима.

— У вас тут все гаразд,— повідомив він Максима, перегортаючи сторінки анкети,— але є одне питання. Ваші рідні залишалися на території, окупованій фашистами?

— Вам же це відомо, чому ж ви питаєте мене. Чи ви думаете, що я дам іншу відповідь? — Максим засміявся, але сміх у нього був невеселий, а руки стислися мимохіть в кулаки.— Ви розумієте, кого ви питаєте? — спитав він гнівно, не стриуючи вже свого роздратування.

Начальник відділу кадрів заклав спокійно теку, притиснувши її мармуровим прес-пап'є, і сухо відповів запитанням на Максимове запитання:

— А ви розумієте, в якому інституті вам доведеться проходити дипломну практику? І взагалі вам, колишньому офіцері, не личить так недисципліновано себе поводити.

— Одним словом, мої близькі жили на території, окупованій фашистами. І сам я останні два місяці війни жив на квартирі у німецького професора в Потсдамі. Син того професора — гестапівець. Я тиждень був у складі варти, яка несла охорону Потсдамської конференції, і бабуся у мене була штундистка...

Максим вже одверто глузував із навмисною уїдливістю, але Юрченко дивився на нього, попихуючи цигаркою, з зверхньою усмішкою, не перебиваючи, мовляв: «Говори, говори, а порядок є порядок, і я маю його пильнувати. А таких гарячих ми вже бачили».

Коли запав Максима вичерпався, Юрченко співчутливо зітхнув, погасив цигарку і тихим голосом словістив:

— Проте вам все ж таки доведеться написати пояснення, чому ваші рідні залишилися на території, окупованій німцями. Тепер ви вільні, можете іти до професора.

Максим, нічого не сказавши, вийшов з кімнати, рішучим рухом заклавши за собою високі, оббиті чорною цератою двері, вирішивши, що за цими дверима він ще матиме розмову з отим Юрченком і поспе йому крові.

«Боже мій, який сухар»,— подумав Нерчин, ідучи до прийомної професора Куцевича.

Коли він з'явився на порозі, секретарка, тримаючи біля вуха телефонну трубку, підвела на нього очі, і по них Максим зрозумів, що розмовляє вона, мабуть, з Юрченком саме про нього. Поклавши трубку, секретарка несхвально подивилася на Максима, перевела очі на його стоптани чоботи і щось пробурмотіла, потім підвелася, і Максим здивувався: замість огрядної особи, якою виглядала секретарка за своїм письмовим столом, тепер перед ним опинилася маленька жінка у довгій чорній спідниці і білій кофточці, з сірими нарукавниками.

— Пройдіть до професора! — нарешті дозволила вона Максиму.

Максим опинився у великій кімнаті.

Від порога до письмового стола повзла пухнаста барвиста доріжка. Стіл стояв під стіною між двома високими вікнами, і між ним і дверима пролягала немала відстань.

Простір був для Куцевича, як він сам любив говорити, повітрям. А після того, як віце-президент академії, одвідавши інститут Куцевича, похвалив на засіданні президії просторі і світлі лабораторії та те, як швидко впорався Куцевич з відбудовою інституту у важкий повоєнний час, сам Куцевич відчув подвійну повагу до свого принципу боротися за просторі лабораторії, не віддавати ані метра площі інститутам, які тулилися в тісних приміщеннях академії, чекаючи відбудови. Той факт, що Куцевич, виконуючи ряд робіт для важкої промисловості, мав змогу на дверях багатьох майже порожніх кімнат повісити табличку з суворим написом: «Вхід заборонено», лишався для багатьох таємницею.

Студента Нерчина Куцевич добре знав ще з довоєнного часу. Він звернув на себе увагу Куцевича своєю доповіддю у фізичному гуртку, побудованою на матеріалах, зібраних під час практики у лабораторії інституту. Тепер ці матеріали стали б у пригоді самому Куцевичу. Коли академік Шульга спішно виїхав до Москви на досить довгий час, Куцевич охоче дав згоду взяти на дипломну практику до себе Нерчина.

Справжньої причини, чому Куцевич взяв його у свій інститут, Нерчин не знав і знати не міг. Але те, що Куцевич неохотно поставився до його прагнення розширити рамки дипломної роботи за межі її суто практичного значення, Максимові було цілком ясно. В пам'яті Максима ожили слова Куцевича, мовлені ним на інститутських зборах:

— Практика, молоді друзі мої, тільки практика. Теорія — це не для вас. Ні.

Збуджений образливою розмовою з начальником відділу кадрів, Нерчин готовий був і тут, в директорському кабінеті, твердо обстоювати свої наміри, бодай навіть ціною відмовлення від роботи в інституті.

Куцевич не без зацікавлення дивився на Максима. Те, що про його здібності він чув від Шульги, важило багато. Особисті плани Нерчина його не цікавили. Головне, щоб Нерчин робив те, що потрібно Куцевичу, і тому він з самого початку стелив м'яко. Нерчин був не звичайний студент. В пам'яті Куцевича збереглися слова Шульги: «У Нерчина виключне обдаровання відчувати, де саме практика здатна ствердити теоретичну догадку і навпаки». І потім, перед ним був студент, який знав не тільки аудиторії і гуртожитки. В кріслі сиділа людина, яка вже добре знала життя, це промовляло на її користь і водночас надіяло Нерчина певними вадами. Але і не таких юнаків ламав своїм методом професор Куцевич.

— Думаю, товаришу Нерчин, що вам цікаво буде попрацювати у нас в інституті,— почав Куцевич, одклавши в сторону окуляри.— Я ознайомився з вашими конспектами. Хвалю. Хвалю. В них є іскорка. Але...

«Починається»,— подумав Максим і підбрав ноги під крісло, наче приготувався плигнути.

— Але вони трохи, м'яко кажучи, відірвані від настійних потреб життя. Наше завдання,— голос Куцевича при цих словах забринів металевими нотками,— іти назустріч конкретним вимогам. Теорія зараз щось далеке... І тут треба це одразу зрозуміти, щоб не відриватися від ґрунту...

Нерчин слухав уважно, очікуючи, коли ж сказано буде головне. Та до головного було ще далеко. Куцевич знав, що академік Шульга з своїми учнями й асистентами не любив довго розмовляти. Короткі речення і схвальні чи несхвальні вигуки, на зразок: «Беріться. Ризикуйте. Нісенітниця. Бовтанка, холостим стріляєте!» — і подібні їм були в лексиконі академіка. На думку Куцевича, це явне спрощення, котре, поперше, стирало ту грань, що повинна несхитно існувати між вченим і його учнями, а по-друге, що спільного між цим жаргоном і лексикою наукового працівника?

Куцевич любив говорити докладно, смакуючи, не обмежуючи себе часом, і його мало турбувало, що десь на половині розмови слухачі вже думають про інше, хоч напруженим зором дивляться йому у вічі.

— Ми не блукаємо в небесах,— підкреслив Куцевич,— ми стоїмо на твердому ґрунті практики, яку, звичайно, вінчає теоретичне узагальнення. Галузь софістики нам не цікава.

Голос Куцевича став оксамитовим і довірливим, наче все, що він говорив, було вже не тільки його власним переконанням, але й переконанням Нерчина.

— Ми не поділяємо прагнення науковців просиджувати роками, а то і десятиліттями в кабінетах над такими далекими від практики речами, як обчислення нікчемно малих часточок. Такі люди нагадують мені павуків в кутках книгозбірень, куди ніхто ніколи не зазирає, навіть прибиральниця з віником.

По цих словах уста Куцевича зламала уїдлива посмішка.

— Математична формула чи гіпотеза фізики — кістяк без м'якоті життя, мертвонароджена дитина.

Максим ковтнув повітря і не втримався:

— Але теоретичні передбачення відіграли головну роль в нечуваних успіхах фізики. Вони, нарешті, стали підвалиною для практичного застосування принципу ділення атомного яд-

ра. Дослід мусить бути основою життя наукового інституту. Адже тільки так.

Куцевич підняв руку, наче закликав Нерчина до порядку.

— Я це знав, шановний товаришу Нерчин, я знаю, що почую з ваших уст такі слова,— Куцевич невдоволено похитав головою, ніби Нерчин висловив щойно щось недозволено прикре. І прикрість лунала в його голосі, коли він повчально заговорив:

— В тому і помилка деяких моїх шановних колег, які тільки й борсаються в колі теоретичних питань, потопаючи у гіпотезах, забуваючи, що практика завжди буде зброєю вирішення успіху, образно кажучи, рятівним колом в руках у вченого.

«Видко, що ви тільки і думаете про рятувальне коло»,— мало не зірвалось з язика у Максима, але він закусив губу і мовчки слухав Куцевича.

— Ви були на війні, і знаєте ціну життя. Ви розумієте, чого треба зараз нашій країні і чого мусить прагнути майбутній інженер, щоб забезпечити ці потреби. Сьогодні міністерства важкого машинобудування, вугільної промисловості, будівельних матеріалів, суднобудування закидають нас своїми справедливими вимогами, а ми у відповідь їм кажемо: «Почекайте, ось ми закінчимо наші дослідження, розв'яжемо низку теоретичних проблем, а вже тоді займемося конкретно вами і дамо вам відповідь». Адже так?

— Ні, не так,— заперечив Максим.— Це різні справи. І практика ніколи не стане в заваді теорії, як і навпаки. Треба шукати і здійснювати. Весь час шукати. Тепер настала доба єднання фізики елементарних часток з математикою. В цій єдності корінь успіху.

— Ого! — не то захоплено, не то іронічно вигукнув Куцевич і одразу ж зауважив:— Так говорить академік Шульга, але коли ви хочете бути справжнім інженером, коли ви волієте вибороти собі на майбутнє базу, то в нашому інституті дотримуватися вам треба іншої точки зору.

Це пролунало як попередження. Мовляв, «приймеш наші умови, будь ласка, працюй у нас. Ні— тоді повертай голоблі». Максим промовчав. А Куцевичу потрібен був Нерчин, і він його мовчання зрозумів по-своєму.

— Одним словом, товаришу Нерчин, вам доведеться виполоти у своїх поглядах, а можливо, й уподобаннях немало куколю,— Куцевич підібрав задоволено губи, він був вдоволений дотепом.— Тепер про головніше— ви будете працювати у моєму відділі. Якщо вам пощастить,— підкреслив Куцевич,—

впоратись з роботою, то вона не тільки буде вашою дипломною, але, можливо, й кандидатською.

Куцевич багатозначно подивився на Нерчина, мабуть сподіваючись побачити, яке сильне враження справила на дипломанта така щедра обіцянка. Нерчин нахилив голову.

— Ваша тема,— мовив жорсткувато і ніби незадоволено по недовгій мовчанці Куцевич,— «Нестаціонарна швидкість зародження нової фази». Це, здається, продовження того, що ви робили під час виробничої практики перед війною? — спитав Куцевич і, чекаючи відповіді Нерчина, сказав: — Тут широке поле для ваших, якщо хочете, і теоретичних шукань,— він посміхнувся зверхньо і вибачливо.— Завтра виходьте на роботу.

Після хвилинного вагання Максим не дуже весело проказав:

— Есть, товаришу професор.

— Ви ще не зовсім одвикли від військового лексикона,— двозначно зауважив Куцевич, але тут же вніс ясність: — Я поважаю військову дисципліну, вона тримає людину у певних рамках. Це непогано застосовувати у цивільному житті.

— У відділі кадрів викликав неясність той факт, що мої рідні були на окупованій території, і мені запропонували написати пояснення, хоча і так справа ясна...— сказав раптом Максим, сподіваючись, що це повідомлення може змінити щось у вирішенні, прийнятому Куцевичем.

— Такий порядок. А порядок є порядок,— ухилився від прямої відповіді Куцевич,— і якщо товариш Юрченко просив вас написати, то це треба зробити. Думаю, що ніхто з ваших рідних не співробітничав з окупантами?

Максим здивовано знизав плечима.

— О, ви не ображайтесь,— заспокоїв його Куцевич,— ми живемо в такий час, коли існує чимало зовнішніх явищ, на котрі слід зважити. Окупанти залишили чимало погані на нашій землі, і ми мусимо бути пильними.

З цими справедливими словами Нерчин не міг не погодитися. Але що б сказали мати, Миколка чи Ганна, коли б дізналися про такі слова, мовлені в зв'язку з потребою з'ясування, що ж робили вони під час окупації, оскільки вони родичі Максимові?

Куцевич підвівся. Це означало, що аудієнція закінчена. Максим потис простягнуту руку і вийшов з кабінету.

Після розмови з директором він пішов, так би мовити, по «колу». У відділі кадрів написав коротке пояснення. Тут же, коли воно було уважно перечитане Юрченко, він вислухав від нього побажання бути надалі стриманішим і

дисциплінованишим, на що він зауважив, що шеф інституту зовсім іншої думки про його дисципліну. Юрченко не розгубився, безапеляційно заявивши:

— Ми робимо одну справу з товаришем Куцевичем, але різними засобами.

— У вас спеціальна освіта? — поцікавився Максим.

Видко було, що його запитання не сподобалося Юрченкові, але той, проте, відповів:

— Я закінчив електротехнічний факультет.

Максим не стримався:

— Тоді якого дідька лисого вам отут протирати штани?! Начальник відділу кадрів образився:

— Я бачу, вам ще чимало доведеться дивуватися. Ви думаєте, кадри — це другорядна справа? Ви знаєте, що таке кадри?

— На війні я знав, — заспокоїв Максим Юрченка.

— На війні, — повторив з сумнівом Юрченко, — а у нас тут теж війна.

— А так, — погодився Максим. — Бачу, що з вами доведеться повоювати.

Юрченко розгубився:

— Себто як зрозуміти вас?

— А так, як сказано.

Юрченко невдоволено покрутив головою. Максим засміявся і, попрощавшись, вийшов.

Потому Максим потрапив до лабетів помічника директора по науковій частині.

— Кандидат фізико-математичних наук, — весело відрекомендувався Долгін, зразу ж по тому спитавши: — Що, вислухали повчальну нотацію мого шефа про завдання науки?

— Видко, що оті нотації не викликають у вас захоплення, — проказав Максим.

— А ви в захопленні, я бачу, — зробив висновок Долгін. — Сідайте.

— Я бачу, нам з вами легше порозумітися, — мовив усмінено Максим, сідаючи на табуретку.

Долгін, низенька в сірому халаті молода людина, з ретельно зачесаною головою, мружачи повіки, сповістив:

— Мені про вас вже розповідали. — Хто саме, він не сказав, а Максим не поцікавився, тільки спитав:

— І що, ви маєте до мене якісь додаткові запитання?

— Додаткові запитання вам поставили у двадцять другій кімнаті.

— І це вам відомо, — здивувався Максим.

— Такий у нас порядок,— мовив він тоном Куцевича.

— Вам би краще бути кандидатом імітаційних наук.— вивалося у Максима, і він вже готовий був вибачитись за мало слухний і не зовсім вдалий дотеп. Але Долгін не обрався.

— Чорта з два, я все-таки буду тим, ким хочу. А от чи ви будете — ще не відомо.

— Ясна річ,— погодився Максим,— мені ще захищати диплом, здавати іспити, кандидатський мінімум...

— Оскільки ви знаєте, на які східці вам доведеться дряпатись, думаю, що такі з вас щось буде,— змилювався Долгін.— А раз так, то напружте свою увагу і слухайте. Для роботи вам відведена кімната номер тридцять три у правому крилі третього поверху. Ключі ви візьмете у завгоспа, кімната номер перший. Йому і дасте розписку. Виходячи з інституту, ключ здасте вахтерові. З собою брати ключ суворо заборонено. Запрошувати до себе сторонніх осіб теж заборонено. Та однаково, коли ви навіть і запросите, їх не пускайте вниз. Щодня в кінці робочого дня ви записуєте в щоденник наслідки роботи.

— А коли їх нема? — перебив Максим.

— Що, я вам підказувати буду? — здивувався Долгін.— Чи ви такий незнайко, що хочете завжди говорити правду?

— Думаю, що маю право говорити правду, і думаю, що це обов'язково для всіх працівників вашого інституту.

— Думайте, що вам завгодно,— дозволив Долгін,— але слухайте далі. Про зміст робіт ви не повинні інформувати нікого, окрім свого керівника та мене, його помічника по науковій частині. Ясно?

— Ясно,— відгукнувся Максим,— а які є ще помічники у вашого шефа?

— У нашого,— виправив його Долгін.— Якщо вас цікавить оце суто наукове питання, яке свідчить про ваш незаперечний високий інтелектуальний рівень, то охоче задовольню вашу потребу всебічного пізнання: у нашого шефа є ще три помічники...

— Дякую, товаришу Долгін,— спинив його Максим.— Я певний, що в порівнянні з вами вони неварті того, щоб їх тут було згадано. Отже, якщо ви закінчили, то скажіть мені, чи дістану я колись у вашому інституті кімнату для житла, а то я спатиму у робочій кімнаті.

— Заборонено,— категорично проказав Долгін.— А щодо житлоплощі, то інститут забезпечує тільки своїх аспірантів, звідсіль робіть для себе належний висновок.

— Одним словом, підемо пити пиво,— рішуче сказав Максим, підводячись.

— Це що, хабар? — Долгін потирав руки.

— Ні, кожен за свій власний рахунок. Але я думаю, що ви любите пиво.

Після цих слів Долгін рішучим рухом взяв трубку телефону, наче він збирався подзвонити шефу, що йому щойно студент-дипломант зробив негідну пропозицію. Його суворий вигляд та невдоволений вираз обличчя ніби стверджували такі наміри. Набравши потрібний номер, Долгін заклопотаним голосом сказав:

— Вероніко Іванівно, я поїхав у академію в справі передплати на іноземну літературу.

Через хвилину Нерчин і Долгін вже спускалися, перестрибуючи з східця на східць, до вихідних дверей і швидко, кроками заклопотаних ділових осіб, пересікали вулицю. Зайшовши за рогом у невелике приміщення, про яке на вивісці було сказано написом, що завжди викликав смуток у Максима: «Удальня № 1454», вони сіли за перший вільний стіл.

Виявилося, що, крім пива, Долгін любив і сардельки, але оскільки їх вже не було, він дозволив офіціантці принести два біфшекси і на заперечення Нерчина, причиною яких був обмежений бюджет, рішуче заявив:

— Нерчин, без інтелігентщини, я частую,— і тут же додав: — Черга ваша настане в свій час, так що передчасно не радійте.

— Згоден!

Максим налив пиво у кухлі. Цокнувшись з Долгіним, він сказав:

— Мені подобається ваш характер.

— Мені ваш,— відгукнувся Долгін.

— Ви були на війні? — спитав Максим.

— Уявіть, був. Неможливо, але факт, факт, який викликав подив у Хомки Передерія.

— Чому ж неможливо і чому подив?

— На перше «чому» відповідь така: від броні відмовився, пішов добровольцем. Витримав блокаду в Ленінграді. На друге «чому»: Хомку знаю давно, колись вчилися в одній середній школі. Ми працювали в одній лабораторії в тилу на початку війни. Я віддав броню, Хома — ні.

— Кандидатську ви захистили до війни, мабуть?

— Еге ж.

Офіціантка принесла біфштекси, і взаємні запитання та відповіді припинилися самі собою.

Долгін досить швидко впорався з біфштеком і сказав:

— А тепер вам порада, коли хочете працювати у нас, а працювати у нас непогано, забудьте, що ви мали намір працювати у Шульги. Наш шеф, між нами кажучи, коли чує прізвище академіка Шульги, зеленіє. У нас вам буде добре. А ви знаєте,—спитав він раптом з усмішкою в очах,—що вас одна дівчина прозвала Галілеєм?

— Вперше чую,—признався Максим і, сам не розуміючи чого, почервонів.

— А може, не вперше?

— Тоді пізнаю почерк Передерія. До речі, скажіть, вас іст дає Хома Передерій?

— Хома? Розумний, чесний, здібний парубок. Одну має ваду: його фатер, як він сам називає батька, в свій час зайве панькався з ним, а схаменувся, коли вже було пізно. Це доля багатьох дітей у забезпечених і заклопотаних справами батьків.

— Але Хома, мені здається, сам це добре розуміє,—заперечив Максим.

— Вірніше, з деякого часу почав розуміти. Одним словом, справа не в ньому. Справа в тому, як виникло прізвисько Галілей?

Долгін хитро глянув на Максима.

— Вам, мабуть, краще знати,—здолавши своє хвилиenne замішання, відповів Максим.

— Авжеж,—погодився Долгін.—Дівчина просто втелюючися у вас, а Передерій без неї не може жити...

— І вам доручено...—почав Максим, але Долгін рішучим рухом руки спинив його.

— Що ви, ні в якому разі! Так би мовити, власна ініціатива на ґрунті власних спостережень.

— І що ви рекомендуєте?

— Зберігаю нейтралітет. Не втручаюсь. Але шукаю відповіді на запитання: чому ви припали до смаку отій Катерині? Адже вона у нас проходила дипломню практику і заслужила наймення «неприступної».

— Хвалю,—мовив Максим,—і поспішаю вас заспокоїти: у мене немає, висловлюючись вашою термінологією, жодних державних інтересів у цій сфері.

— Переговори вважаю закінченими в душі взаєморозуміння і дружби,—в тон Максимові проказав Долгін.

Нерчин глянув на годинник.

— Ого, передплата іноземної літератури зайняла у нас більше години. Чи не нагорить вам від шефа?

— А ви гадаєте, що передплата літератури це хвилинна справа? Якщо так, ви, мій колего, ще немовля у науковому житті.

Проте зауваження Нерчина зробило свій вплив на Долгіна. Він нашвидку попрощався з Максимом, висловив певність, що матиме щасливу нагоду побачити його завтра, і побіг до інституту.

30

Гульд мав всі підстави бути невдоволеним. Здавалося, що зустріч з президентом внесе незабаром саме ту ясність, яку хотів бос. Але то тільки так здавалось.

Йому було відомо про прислану Бірсом телеграму, у якій говорилося, що Кремль стоїть на своєму твердо. Наявність атомної зброї Москва ігнорувала, наче у неї в запасі лежали сотні таких бомб. В країнах Східної Європи забирали владу у свої руки комуністи і соціалісти. Чехословацький президент Бенеш фактично був ізольований. Румунський король Міхай лишався тільки маріонеткою. Албанський король був тим же, до того ж, його навіть не пустили в Албанію. В Болгарії правили комуністи. Угорщина до всіх загравань з Заходу поставилась скептично. Землю в Східній Європі розібрали селяни. Фабриканти, хто ще міг, гарячково переказували капітали за кордон. Треба було спішно рятувати кошти американським фірмам.

Стало ясно і те, що судити фашистських злочинців доведеться. І зашморг шибениці народи таки затягнуть на шиї винуватців війни. Гульд нервував. Не все йшло так, як хотілося. Навіть поява Коллінза з втішними відомостями про успішний хід підготовки операції «Ейбл» не розвіяла поганого настрою.

Напруження, в якому весь час перебував Коллінз, досягло найвищого ступеня, коли він прибув у офіс до боса в супроводі доктора Едварда Теллера.

Коли президент Трумен, захиляючись від самовпевненості, заявив через пресу і радіомікрофони всім податкоплатникам, що висаджена над Хіросімою і Нагасакі атомна бомба дорівнює по силі 20 000 тонн тринітротолуолу, можна було думати, що в руках Штатів абсолютна зброя.

Коллінз тоді від задоволення тільки пощипував коротко

підстрижені вусики, а тепер він з'явився до Гульда не з порожніми руками.

Бос аж рота роззявив, коли почув з уст непоказного містера Теллера дещо нове. Правда, у Коллінза були побоювання, що бос знову зацікавиться справою Фітельберга. Адже той виїхав, не завдавши собі клопоту бодай попроситися по телефону. Проте Теллер на певний час відверне боса від думок про ракети і тому подібні вигадки. Наче мало отих бомб, щоб тримати в вічному переляці Європу, Азію і ще там які частини світу?

Доктор Едвард Теллер був не тією особою, з якою можна було вести розмову, помахуючи перед її носом чековою книжкою. Едвард Теллер вважався речником чистої науки.

Бос промацав його своїми колючими очима, помітивши в одну мить зосереджений вираз обличчя доктора, погано випрасуваний костюм, окуляри у золотій оправі і не дуже чисто виголені щокі. Зачіска теж свідчила, що Теллер давно не сидів у кріслі перукаря. Але доктор Теллер був главою групи, яка дала життя операції «Ейбл». Існував ще професор Корнельського університету Ганс Бете, але справжній бізнес робив доктор Теллер.

Доктор не став розводити зайвих церемоній. Він відсунув коробку з запропонованими йому гаванськими сигарами й дістав з кишені пом'яту пачку «Честерфілду». Недбало ткнувши у куточок рота сигарету, він припалив її від старої запальнички. В цю хвилину він нагадав Гульду незначного клерка з другорядного офісу.

Гульд чекав, не в його інтересі квапити того, хто тримав у руках ключ від операції «Ейбл». Тим більше що завтра на нараді п'яти босів Гульд повинен покласти на стіл довгождану козирну карту. (Тут згадався Трумен і його розповідь про те, як важко вести переговори з Москвою. Ні, у Гульда в руках буде та козирна карта, якої і не можуть відгадати у Кремлі. Ніколи!).

Замислившись, Гульд і не помітив, як доктор Теллер заговорив.

— Атомна бомба,— сказав він,— зараз перебуває в становищі немовлятка, яке швидко росте. В майбутньому можна вважати, що бомби будуть значно дешевші,— пообіцяв Теллер,— та не тільки дешевші, але й зручніші у вжитку і значно більшої нищівної сили. Я певен, що незабаром буде здійснена операція «Ейбл», і ті бомби, що були скинуті на Хіросіму й Нагасакі, видадуться мізерними.

Теллер видмухнув струмінь диму, мало турбуючись, що він вцілив Гульду просто в обличчя. Гульд закашлявся. Коллінз догідливо підсунув йому склянку з водою. Теллер вибачився.

— Даруйте,— і погасив сигарету, притиснувши її пальцем до скла, що покривало столик, за яким вони сиділи, не звернувши уваги на попільничку. Коллінз і тут виявив свою ретельність. Він взяв обережно сигарету, наче то був не звичайний недопалок, а щось зв'язане з тією таємничою операцією «Ейбл», і поклав її у попільничку.

Гульд пересилив кашель, поплямкав губами і спитав:

— І ви думаєте, містер Теллер, що такої зброї ближчим часом ніхто не матиме?

Теллер знизав плечима і зміряв здивованим поглядом Гульда:

— Абсолютного в природі не існує, містер Гульд. Але я маю сміливість твердити, що такої зброї ніхто не матиме в найближчі тридцять-сорок років.

— О, цього для нас досить, щоб змінити...— Гульд затнувся, він хотів сказати «карту світу», але сказав: — ...становище справ... Я вдячний вам. Тепер я вірю, що «Ейбл» не іграшка. Тепер я можу запевнити, що ми підтримаємо вас.

Гульду Теллер подобався. Він не ставив дурних запитань і не базикав про гуманність. Він робив свій бізнес і робив його, як справжній джентльмен. Гульд вдоволено подивився на Коллінза, схвалюючи його вибір.

Теллер, заклавши ногу за ногу, відсутніми очима дивився на стіну перед собою, густо завішану полотнами голландців у важких золотих рамах.

...Коли Коллінз проводжав доктора Теллера до машини, він на мить затримав його у вестибюлі і дозволив собі порадити доктору уникати розмов з кореспондентами.

— Справа важлива, і вони захочуть вивудити для себе якусь поживу. Ви повинні врахувати, що громадська думка не за нас. Треба бути обережним, зважувати, який вплив справляє вся наша діяльність на суспільство... З цим ми поки що не можемо не рахуватись.

Доктор Теллер терпляче вислухав Коллінза і, одягаючи капелюх, вперто сказав:

— Мене не цікавить, що говорять в суспільстві, мене тільки цікавить наслідок: вірне і безпомилкове здійснення завдання, а як воно вплине на людей, мені байдуже.

Коллінз від подиву одкрив рота. Він вдячно потис суху руку Теллера і провів його до машини.

Коли машина рушила, Коллінз витер спітніле чоло і, на-свистуючи веселу пісеньку, повернувся в офіс, поспішаючи до боса. Він знав — бос нетерпляче чекає на нього.

— Як, сер, вам сподобався цей яйцеголовий? — спитав Коллінз, сідаючи навпроти Гульда.

— Він вартий доларів,— коротко відповів Гульд.— А головне, він зміцнив у мені певність, що росіянам не додуматися до цього принаймні ще п'ятдесят років,— і ніби не Коллінзу, а собі самому відповідаючи на якісь думки, Гульд сказав задумливо: — Не пошкодило б влаштувати щось схоже на превентивну війну, кинути на них кілька бомб, щоб показати їм, що до чого...

Войовничий настрій боса був доброю ознакою. Коллінз знав, що зараз слухна хвилина «провернути», як він любив висловлюватися, деякі важливі питання.

— Дозволь собі запропонувати, сер, на ваш розгляд проект очищення деяких галузей виробництва від емігрантів. Вони стали небезпечні для нас, сер.

— І той, як його, Фітельберг? — спитав бос.— Адже він наче не такий вже кусючий. **У мене враження, що він тільки хоче більше виторгувати...**

Коллінз заперечливо похитав головою.

— Ні, сер, вони всі отруєні ненавистю до фашизму.

— Але тепер вже нема фашизму,— сердито вигукнув Гульд,— лишився тільки комунізм, і треба їм зрозуміти, що це головний ворог.

Гульд ударив кулаком по столу, Коллінз переплів пальці рук і, нахилиючи голову, сказав:

— Але, сер, в тім-то і справа, що вони з цим не згодні. Вони вважають, що тепер час миру і потрібні не бомби, а потужні атомні електростанції, поїзди і всякі інші іграшки.

— Ну що ж,— коротко процідив Гульд,— якщо вони хочуть бути червоними, ми їм допоможемо.

— У нас існує комісія по розслідуванню,— нагадав Коллінз.

— Ми їх залишимо без шматка хліба, ми зробимо їх жебраками,— проказав бос, наче не почувши зауваження Коллінза про комісію.— І треба пильнувати, щоб жоден з них не вислизнув за межі Штатів. Вони надто багато знають... І все-таки, Коллінз, мене мучить одна думка: чи справді у росіян нічого подібного немає? Га, Коллінз?

— Всі дані за те,— впевнено мовив Коллінз.— Відомство Аллена Даллеса знає багато. Вони дали тверді запевнення.

— А може, вони помиляються, може, вони брешуть, Коллінз? — Гульд недовіжливо глянув на Коллінза і нагадав: — Вони ж запевняли, що японці ніколи не насміяться бомбардувати нас перші? А згадайте Пірл-Харбор?

— Пірл-Харбор ніколи не повториться, — урочисто запевнив Коллінз, ніби це залежало виключно від нього особисто.

— Нам треба поспішати, нема чого гаяти час, — зробив висновок Гульд.

— Сер, — скоряючись висловленому бажанню боса, поквапвинахідника літаючих снарядів ФАУ-2 доктора Вернера фон но вигукнув Коллінз, — нам вдалося вивезти з Німеччини Брауна. Отой Герстмайер, про якого ми вже говорили, організував цю справу.

— Літаючі снаряди, — наче про себе повторив Ерскін Гульд, — ракети, — додав він, — це добре, Коллінз. Нас це влаштовує. Але коли вони починають базикати про атомні електростанції і тому подібні витівки, то скажіть на милість, кому це потрібно?

Більше нічого бос не сказав. На цьому розмова закінчилася, але для Коллінза це був тільки початок.

В ту ж ніч він вилетів у Річленд. Ранок він стрів за чашкою кави у себе вдома.

Крізь просторе вікно Френк Коллінз бачив височезний димар, який не курив, криву лінію каньйонів в намисті присадкуватих сосен і блакитне небо, освітлене щедро сонцем. Сніг лежав на шпильях гір, сліпучо-білий і незайманий. Але все це мало цікавило Коллінза. Він, квапливо ковтаючи каву, думав про свою розмову з босом, про рішучу і якусь неблаганно-холодну впевненість доктора Теллера і мимоволі зв'язував її з настирливістю Герстмайера, яку той виявив в останні тижні, скинувши з свого обличчя вираз догідливості і швидко ввійшовши у курс всіх справ.

«З такими людьми робити бізнес, — вдоволено подумав Коллінз, — сама насолода».

Коли Френк Коллінз застерігав доктора Теллера від небезпеки проникнення якихось чуток щодо операції «Ейбл» в пресу, його, звичайно, мало турбувало те, що можуть сказати газети. Непокійла, головним чином, можливість порушення таємності і щоб ці зайві розмови не стали на заваді до здійснення операції «Ейбл».

Невідомо, чи хотів того бос, чи ні, а сталося так, що всі важелі цієї важливої справи опинилися в руках Коллінза. Він раптом по-новому зрозумів своє значення, і це надало йому беззастережні права порядкувати на свій смак і погляд.

З властивим йому нюхом Коллінз відчув, де саме смалене. Активність військових з Пентагону була йому на руку, тим більше що бос не раз нагадував:

— Нехай вони думають, що все у їхніх руках. Для нас це краще.

Ніколи ще у житті Френк Коллінз не був на такій височині. Він з головою пірнув у біржові спекуляції. Фірми, які діставали урядові замовлення і були залучені до постачання матеріалів для реакторів, запобігали перед ним. Запобігання це насамперед виявлялося в товстих пакетах акцій, які ставали власністю Френка Коллінза. На певний час довелося відмовитися від багатьох зручностей столичного життя. Але зиск був вартий витрат. Долари оберталися майже з тією швидкістю, як і часточки атома урану в реакторному котлі. Це порівняння не раз тішило Коллінза, і він любив його повторювати в колі своїх друзів. Гульду, звичайно, він би цього не сказав.

Рахубні справи з деякими вченими, які думали, що всі наслідки їх шукань і відкриття в їх руках, псували часом настрій. Але не такої вдачі був Френк Коллінз, щоб приймати щось близько до серця.

Насамперед вага університетських лабораторій була зведена до нуля. Все зосереджувалося віднини у державному атомному центрі. Все було огорнено непробивною бронєю таємності, і відповідне управління суворо стежило за поведінкою тих, хто хоч трохи був причетний до справи виробництва ядерної зброї.

Газети на всі лади вихваляли так званий план Баруха, який передбачав, як саме треба організувати виробництво і розподіл атомної енергії, і це влаштовувало групу босів, що насправді вже її виробляли у вигляді атомних бомб, а щодо розподілу, то у них були свої наміри. Хто-хто, а Френк Коллінз дещо знав з цього приводу.

Перечитуючи щоранку газети, він тільки дивувався, які неспокійні люди, оті різні міністри і дипломати, що літали в усі кінці світу... Наче їм хтось повстромляв шила у певні місця і вони не могли всидіти спокійно в кріслах у своїх кабінетах хоч би з тиждень... Потім не менш дивувала Коллінза їх пишномовність і базікання з усякого незначного приводу. І чим більше міністри клялися, що мир міцний і несхитний, що нарешті «справедливість перемогла, що фашизм повалено і розтрощено», тим більше їм не вірили. Це Коллінз зрозумів уже давно. Але що могли робити міністри, які самі це бачили і тому ще з енергійнішою завзятістю продовжували

свої. Їм платили гроші, і немалі, Коллінз це теж добре знав, і вони старанно відробляли сплачувані їм гроші.

Завіса, яку вони виткали з брехні і облудних обіцянок, на деякий час прикрила те, що робилося в Лос-Аламосі і в інших центрах по виробництву ядерної зброї.

Серед повсякденних справ Френк Коллінз не забував про Фітельберга. Його від'їзд у Принстон і залишена ним заява, що він віднині вважає себе вільним від роботи у Річленді, не могли не здивувати Коллінза. Те, що Фітельберг знав причину загибелі угорця Комлоша, свідчило, що в його руках факти, які становлять небезпеку для Коллінза насамперед. Вжиті заходи трохи заспокоїли Коллінза. Фітельберг, як стало відомо, сидів у Принстоні і не рипався.

Ні, Леон Фітельберг нікуди не дінеться. Те, що він знає, буде поховано назавжди. Більше того, справа, яку задумав і яка так сподобалася Гульду, теж буде в розпорядженні компанії. Коллінз знав, куди іде, збити його з дороги тепер не пощастить нікому. У нього були точні інструкції, і, головне, власне бажання. Власне бажання важило більше, ніж інструкції.

Френк Коллінз зробив все необхідне, і Фітельберга затисло у свої лещата Федеральне бюро розслідування.

— Треба тільки докопатися, як він ставився до подій в Іспанії і чи не водився з комуністами,— сказав Коллінз представникові Федерального бюро. Хлопці з бюро, якщо треба, докопуватися вміли. Френк Коллінз усміхнувся: «Стривайте, Фітельберг, вам ще доведеться зустріти на своєму шляху не студебекер, а щось елегантніше і ефективніше...»

Коллінз погасив сигару. Годинник на руці показував десять. Через двадцять хвилин він повинен поїхати до доктора Оппенгеймера. Він міг і викликати його до себе. На це він мав право, але тим часом ще рано дражнити бика. Коллінз потягнувся, розкинувши руки, і, ще раз помилувавшись виглядом піка Тручас, вкритого сліпучим снігом, одягнув піджак.

Рівно о десятій годині двадцять хвилин ранку полковник Френк Коллінз переступив поріг кабінету доктора Роберта Оппенгеймера і, нахиливши перед господарем свою опуклу, посажену низько на плечах голову, розплескуючи радісну усмішку, швидкими кроками пішов до столу, з-поза якого вже підводився йому назустріч доктор Оппенгеймер.

Посідали за столик в кутку кабінету. Оппенгеймер підсунув гостеві сигарети. Вони запалили. І обидва стежили за густими пасмами диму, що старанно видмухували вгору, на-

че це найбільше цікавило їх і саме для цього вони зустрілися.

Оппенгеймер не Фітельберг. Коллінз це знав. Він так само, як і Коллінз, стоїть біля керма в Лос-Аламосі. Але з тією різницею, що Коллінз стоїть твердо і за спиною у нього Ерскін Гульд, а за спиною у фізика Оппенгеймера тільки зловісна тінь Едгара Гувера... Проте з доктором треба говорити обережно і пальця в рот йому зненацька не класти. Він такий, що відкусить. Недарма ні бос, ні босові компаньйони не хочуть з ним мати справу. Оппенгеймер перший натиснув кнопку і покликав у світ атомну бомбу. Він зібрав з усіх кінців землі отих вчених зайд, які мали тільки по парі дір'явих штанів і голови, натовкмачені плутаниною чисел і формул. Оппенгеймер сам знав чимало в цій справі і не дуже рахувався з босами фізиків Бором чи Ейнштейном. Коллінз сам чув, як він зневажливо відгукувався про слова лорда Мальбері, що розщеплення атома ніякого практичного значення не має...

Це було... Коли це було? Коллінз стис в зубах сигарету і замислено поглянув на Оппенгеймера. Йому спала примхлива думка, і він скорився раптовому бажанню, тим більше, що це могло стати вдалим початком розмови, провадити яку буде не так легко. І Коллінз спитав:

— Чи ви пам'ятаєте, сер, як ви здорово підітнули отого англієця Мальбері?

Коллінз засміявся, але Оппенгеймер не підтримав його сміху. Проте це вже не могло спинити Коллінза. Він пішов далі, ніж хотів:

— Адже ви здорово сказали, що він короткозорий, отой Мальбері, і що він нездатний зрозуміти, яка то буде зброя для знищення нацистів...

— Але тільки нацистів, містер Коллінз,— тихо мовив Оппенгеймер,— і нацистів тепер нема.

— Нема,— погодився Коллінз, примружуючи очі. Розмова почала входити в річище, небезпечне підводними рифами.— Але вони можуть з'явитися, якщо вже зараз десь не з'явилися,— перестеріг Коллінз.

— У нас в Лос-Аламосі їх вже вдосталь. Хоч би гер Герстмайер, і гер Вернер фон Браун, і гер Клоце, і гер Штюмель...

Коллінз затягнувся погаслою сигареткою. Оппенгеймер запалив сірник і простягнув йому.

— Дякую,— мовив Коллінз. Хвилина була виграна, але відповіді на слова Оппенгеймера він ще не знайшов. Довелося

хмикнути, засміятися і заспокоїти: — Ці ручні, так би мовити, приборкані... Ви можете не турбуватися.

Оппенгеймер мовчав. Він навіть не дивився на Коллінза. Він добре знав, чого прийшов сюди полковник Френк Коллінз, як знав те, що в ці дні вирішується щось більше, ніж його власна доля. Він відчув якусь страшну втому, що налила оловом його тіло і притупила гострий зір. Це найбільше збентежило його і примусило здригнутися. Йому не хотілося вже ні бачити Коллінза, ані говорити з ним. Кілька хвилин вони отак сиділи мовчки, палили сигарети і скося позирали один на одного.

Оппенгеймер стрепенувся. На карту треба було поставити все. Для цього у нього не було бажання. І не було потреби. Його розумні, холодні очі побачили через вікно високі шпилі гір, криві пасма лісів вздовж каньйонів, суворі сірі стіни, що охороняли від чужої цікавості все, що діялось у присадкуватих корпусах. «І, власне, все те,— подумав він,— чим я керую, чому я віддав своє життя і свої мислі. І чому я мушу відмовлятися від цього? Чи не тому, що мені не подобається самовпевнений Коллінз? Чи не тому, що Фітельберг сказав, що він більше не подасть мені руки? Чи не тому, що замість того, щоб кинути бомби на нацистів, їх кинули на Хіросіму? Адже наказував не я? Ні, політика не моя справа»,— мало не сказав Оппенгеймер уголос, але вчасно стримав себе, боячись, що це зізнання Коллінз розцінить як відступ чи, того гірше,— боягузтво.

Можливо, Френк Коллінз відгадав, яка боротьба точилася в думках Оппенгеймера. Він зазирнув в очі облесно, так, як умів це робити тільки він, і урочисто проказав:

— Сер, нам стало відомо, що ви задумали відійти від справ, що робота в галузі атомної зброї вас більше не вабить, і ми хотіли б це почути з ваших уст, а не з сумнівних джерел.

— Коли я чогось хочу, я сам про це говорю,— стомлено промовив Оппенгеймер.— Я намірів, подібних до тих, що ви тут висловили, не маю.

Коллінз удав, що слова Оппенгеймера для нього велика радість,— але Оппенгеймера він цим в облуду не ввів.

— Майте на увазі,— провадив далі Оппенгеймер,— що є речі, які зв'язані тільки з наукою і тільки з нею, і політика нездатна примусити науку зійти з вибраної нею путі.

Оппенгеймер зрозумів, що говорить не ті слова, але те, що він хотів сказати, говорити вже не було рації. В нього була одна думка: «Ні, так швидко і таким мало розумним спосо-

бом ви мене не позбудетесь». І Коллінз це зрозумів теж, бо поспішив запевнити:

— Сер, компанія і урядова комісія зацікавлені у вашій великій діяльності, як ніколи, сер. Увесь світ знає ваше ім'я і шанує вас.

— Мене не цікавить, що думає про мене світ. Мене цікавить атом і тільки атом, містер Коллінз.

— А хіба нас цікавить щось інше, сер? — наче здивувався Коллінз.

Ні, з Оппенгеймером говорити було ще гірше, ніж з отим клятим, уїдлигим Фітельбергом. Цей сам поведився як справжній бос.

— Перед нами нові дослідження, і потрібні великі кошти, містер Коллінз. Я гадаю, що нам час приступити до енергетичного використання сили, яку народжують наші реактори. Ви розумієте мене?

Коллінз розумів. Він схвально кивав головою і тільки підтакував.

— Кошти будуть, сер. Але треба, щоб їх затвердила сенатська комісія. А вони раніше, ніж дати хоч один цент, хочуть помацати річ руками. Ви ж добре знаєте, які скпарі оці хлопці з різних сенатських комісій. А потім ще треба добути згоду президента.

Оппенгеймер чекав: чи щось прослизне в словах Коллінза про операцію «Ейбл», а Коллінз, з свого боку, чекав, що Оппенгеймер сам спитає про неї. Та ніхто з них не вимовив першого слова. І Коллінз полегшено зітхнув.

Думка, що Оппенгеймеру довірити операцію «Ейбл» було б необачно, тепер у Коллінза перейшла у несхитне переконання.

— І ще одне, містер Коллінз,— тихо сказав Оппенгеймер,— воду, якою ми охолоджуємо реактор, випускають назад у Колумбію... і ніхто не стежить, наскільки вона звільняється від радіоактивності. Ви розумієте, що це означає?

Ці слова прип'яли Коллінза до крісла. Він хапнув ротом повітря, як виплеснута на суходіл риба, і витер хусткою враз слітніле чоло. Не вистачало тільки, щоб про це дізналася преса! Господи! І справді, як це він забув зважити в свій час на попередження Оппенгеймера? Єдине, про що хотілося зараз догадатися, що насправді криється за словами Оппенгеймера. Які його наміри? Невже він намислив піти далі, ніж це можливо?

Коллінзу вже не сиділося. Сигарета здалася йому гіркою. Що таке радіоактивність, він трохи розумів. Він нічого не

міг второпати в тому, яке чаклунство відбувається в таємничому реакторі, але про небезпеку радіоактивності Коллінз вже дещо знав.

— Отже, сер, ви думаєте...— почав він несміливо.

— Я вважаю, що вам треба дати відповідний наказ,— сказав спокійно Оппенгеймер.

— Ніяких наказів,— майже верескливо заговорив Френк Коллінз,— це треба зробити тихо...

— Я не знаю, як це у вас робиться,— неприязно мовив Оппенгеймер,— але я ще раз вам нагадую.

«Ні, йому пальця в рот не клади,— подумав спантеличено Коллінз.— І все-таки я схибив».

— Докторе,— інтимно промовив він,— я хотів сказати, щоб ви працювали спокійно. Ми всі,— Коллінз загадково показав кивком голови в бік високих, пофарбованих, як і стіни кабінету, в зелений колір дверей, наче там зібралися і стояли за ними всі ті, кого він таємниче назвав словом «всі»,— ми створимо вам потрібні умови. Хто краще вас розуміє, як цінується ваша праця?

— І це була мета вашого візиту?

Роберт Оппенгеймер, глузуючи, дивився Коллінзу просто в вічі своїм холодним іронічним зором.

— Саме це, докторе,— переконливо підтвердив Коллінз, розуміючи, що Оппенгеймер добре знає, що він говорить неправду.— Саме це! — повторив він більше для того, щоб запевнити себе самого, ніж переконати Оппенгеймера.

31

Максим довго блукав по місту, не кваплячись вертатись до гуртожитку. В одній з букіністичних крамниць він натрапив на давно прочитаний ним ще до війни роман Бруно Франка «Сервантес». Книжка нагадала про Ольгу. Було то взимку 1941 року. Прочитавши книгу за одну ніч, він дав роман Ользі.

Тримаючи в руках пошарпаний примірник з старанно закресленим прізвищем її попереднього власника, він пригадав, що так і не почув від Ольги, чи сподобався їй роман Бруно Франка. А йому тоді дуже хотілося, щоб цей роман обов'язково сподобався їй і щоб вона, як і він, була захоплена подіями, які насичували життя незламного життєлюбця Мігеля Сервантеса де Сааведри. Максим після цієї книги прочитав

вдруге «Дон-Кіхота» і по-новому зрозумів, що по суті являли собою лицар Дон-Кіхот та його вірний зброєносець Санчо Панса.

«Цікаво,— подумав він,— чи читала Катря роман Бруно Франка? А навіщо це тобі знати? — уїдливо запитав він себе і не менш уїдливо зауважив собі ж: — Чи, може, на тебе зробили свій вплив натяки балакучого Долгіна? Якщо так, то ціна тобі стертий шеляг, який кидав кордовським жebraкам довготелесий лицар, закутий у іржаві лати».

Максим, придбавши у букініста роман Бруно Франка, твердо вирішив нікому вже не давати його на прочитання.

...Вечері, повернувшись до себе в гуртожиток, він застав там Катерину Золотаренко з своєю подругою, коротко підстриженою білявою дівчиною у смушкової сірій шубці. Гостей розважав дотепами Хома Передерій.

Появу на порозі Максима він зустрів бурхливо-весело і одразу запропонував йому йти разом з ними до театру, бо, як виявилось, подруга Катерини — артистка і на сьогоднішню прем'єру може забезпечити три місця, не в партері, звичайно, а трохи вище, розуміючи, що студенти-політехніки дивляться на артистів трохи звисока.

— Бо у них нема грошей на квитки у партері,— перебив Максим невичерпне красномовство Передерія, чим викликав у гостей Хоми схвальний сміх. Але він вибачився, що підтримати компанію не може, бо йому треба готуватися до змін в його житті, які почнуться завтра.

— Ви будете працювати у нас? — спитала Катря.

— Де це у вас? — в свою чергу спитав у неї Максим.

— У господарстві Куцевича, адже так прийнято висловлюватись у військових?

— А ви хіба працюєте там? — здивувався Максим.

— Уявіть собі, що буду,— сказала Катря.— Що це ви з рук не випускаєте?

Максим простягнув їй книжку, і вона пробігла очима назву.

— Не читала.

«Якщо ти думаєш, що я тобі запропоную, помиляєшся»,— внутрішньо усміхнувся Максим і взяв з рук Катрі книжку, поклавши її у шухляду біля свого ліжка.

— Що ж, в театр ви з нами не підете? — спитала подруга Катрі.

— Дякую, але справді не можу. Але я обов'язково на вас подивлюся, мені цікаво, тим більше, що у мене ще ніколи в житті не було знайомих артисток.

— Тримайся, Зою, ти в ролі невідомої землі, яку відкрив Колумб — Нерчин.

— І вам дякую, Катерино,— вклонився церемонно Максим,— ви щедрі до мене. Зовсім недавно я дізнався, що з вашої ласки іменуюсь Галілеєм, а тепер вже я маю шанс стати Колумбом.

— А що вам більше до смаку? — не розгубилась дівчина.

— Катерино, не заїдайся,— попередив Передерій і дружньо поклав їй руку на плече.

Вона невдоволеним рухом легко скинула Хомину руку, і той густо почервонів, удавано весело проказавши:

— Зою, майте на увазі, що ви будете свідком страшного двобою.

— Двобою не буде,— рішуче мовила Катря,— я забула шаблю вдома. Товариш Нерчин заплутався між Галілеєм і Колумбом.

Максим весело і щиро засміявся. І несподівано для всіх, а найбільше для себе визнав:

— А ви, Катре, мабуть хороший товариш, і якщо навіть ви будете заперсчувати, я вам нізащо не повірю.

— Що ж, мене тішить, що ви переконалися в своєму твердженні нагоди не дістанете,— різко сказала Катря і звернулася до Передерія: — Так рушимо, Хомцю.

— Мабуть, і я піду з вами,— несподівано заявив Максим.— Ви, Зою, не змінили свого наміру запросити й мене?

Він звертався до Зої, але Катря відчула, що Максим запитує у неї... Зоя, мабуть, це також зрозуміла і глянула на Катрю своїми широко розставленими блакитними очима, які заіскрилися сміхом, тільки-но вона подивилась на Максима.

— Я так швидко ніколи не міняю своїх намірів. І я буду вельми рада, коли ви справді зможете прийняти моє запитання.

— О люди! — радісно сплеснула долонями Катерина.— Ви ще обміняйтесь вербальними нотами та вишикуйте почесну варту. Іти так іти. Питання вирішене.

Не видно було на обличчі Передерія особливої радості в зв'язку з отаким вирішенням, але він удавано весело допомагав Катрі натягати боти, церемонно подавав дівчатам їхні сумочки, широко відкрив двері, пропускаючи їх вперед, і взагалі всю дорогу до театру поводив себе, як випробуваний джентльмен.

Біля входу в театр Зоя попросила всіх почекати. Невдовзі вона з'явилася у супроводі заклопотаної людини у зеленій

гімнастюрці і синіх бриджах, заправлених в наваксовані чоботи. Він недбало кивнув кудлатою головою і спитав:

— Зойко, це всі?

— Всі, Модесте Модестовичу,— не дуже сміливо сказала Зоя, посмикуючи рукавички, і нагадавши: — Ви ж мені обіцяли...

Модест Модестович почухав тільки для годиться потилицю, ніби розв'язував важливе питання і ніби кожне місце в театрі брали штурмом.

— Спробуем щось зробити. Коли я обіцяв — то це закон. Ходімо.

Біля дверей, де стояла жінка-контролер, він ткнув в кожного пальцем і став лічити:

— Один, два, три. Оцих пропустіть,— наказав він контролерові і, вже звертаючись до Зої, додав: — В ярусі на вільні місця.

...Вільними в другому ярусі виявилися всі місця, і Передерій досить вдало вибрав три місця біля бар'ера, вмовивши поміж собою і Максимом Катерину. Посидівши трохи, він як обпечений зірвався з місця і зник, повернувшись невдовзі з конфетами.

— Не люблю марнотратства...— проказала Катря, беручи з кулька конфети.

— Але охоче їм конфети,— зауважив Максим, взявши і собі.

— Недотепно,— знизала плечима Катря.

— Припиніть війну,— заблагав Передерій, хоч напружена, яке існувало між Катериною і Нерчиним, його тішило.

— Скажіть, прошу, прізвище Зої,— звернувся до Катрі Максим.

Дівчина скоса зиркнула на нього:

— Не Тарасова і не Ужвій.

— О, це дотепно,— усміхаючись, похвалив Максим.

Катерина і собі засміялася вдоволено і зовсім мирно відповіла:

— Прізвище Зої — Горленко. Для ясності додаю: на сцені вона другий рік. В цій прем'єрі вона грає вперше більш-менш значну роль. А про все, що трапиться далі, ви дізнаєтесь, коли піднімуть завісу. До речі, вже недовго чекати.

Світло погасло. Внизу, у партері, поступово стихали голоси. Оркестр з глибокої ями під авансценою загравав тривожну і чимсь знайому мелодію, але через хвилину Максим зрозумів, що чує її вперше. Він сперся ліктями на бар'єр, приготувавшись слухати і дивитися. Не хотілося вже думати про свої

справи, про завтрашній перший робочий день в інституті, про розмову з Куцевичем, про загадкові натяки Долгіна. До речі, подумалося, чому Долгін не сказав, що Катря працює в інституті? Взагалі навколо цієї дівчини і нього чомусь хтось накручує якусь зайвину. Краєм ока він вловив обличчя Катрі. Вона дивилася не на сцену, а кудись убік, наче звідтіля, а не просто перед нею, повинні були з'явитися артисти.

П'єса була про війну. Завіса розсунулася, і перед очима глядачів вирости окопи. Вдалині, на намальованому заднику, зеленів густий ліс, і серед дерев художник, наче на параді, зобразив танки з наведеними на окопи жерлами гармат. На бруствері окопу сидів сержант, і медсестра перев'язувала йому руку. Сержант стурбовано позирав у бік лісу, а сестра спритно намотувала на оголений лікоть бинт і дивилася на сержанта захоплено-закоханими очима. І коли вона повела очима у зал, примовляючи: «Петю, Петю, невже ти не розумієш, що діється в моєму серці», Максим пізнав у ній Зою, а Передерій прошепотів:

— Це виглядає реально.

Катря шикнула на нього, і він знітився. Максим стулив повіки. Він не міг дивитися ні на картярську споруду, що мала нагадувати бруствер, де сиділи люди, схожі на манекени, ні на театральні окопи, ні на старанно вималюваний пензлем ліс. Все воно було перед ним хистке, схоже на дитячу споруду, і все воно збудило в серці почуття якоїсь тривоги, що люди у залі справді можуть повірити в те, що безжурність і легкість, яка відчулася в першому подиху того, що відбувалося на сцені, була властива тим суворим подіям, учасником котрих він, Максим, був.

Хтось легенько торкнув його за плече рукою, і він розкрив очі, почувши над вухом Катрин голос:

— Ви що ж, спите?

— Пробачте,— мовив Максим,— але мені чомусь стало смутно і прикро.

Катря співчутливо сказала:

— Я розумію, вам це нагадало справжню війну.

Максим промовчав. Нехай вона думає так. Бо хіба зможе він зараз сказати про свої почуття, щоб вони стали зрозумілими? Та чи має він право отак, не подивившись і третини спектаклю, осуджувати і вимагати? Він вирішив уважно стежити за всім, що відбувається на сцені, і пильно слухати, що говорять на ній.

Коли під завісу, наприкінці першої дії, сержант, важко

поранений, визвався добровільно піти по «язика», і медсестра пішла з ним, і це викликало бурхливі оплески всього залу, Максим і собі заплескав у долоні, а Катря, глянувши на нього, чомусь зітхнула, неспокійно мнучи у руках листок театральної програми.

Зал спалахнув огнями, і внизу почали підводитись з крісел. Легка хвиля збуджених розмов долітала уривками. Передерій запропонував піти погуляти. Вони пішли, невимушено тримаючись за руки, і ніжна долоня Катрі наче віддала холодним Максимовим пальцям частку свого тепла. Йому навіть стало спокійніше, і він подумав, що занадто вимогливий і несправедливий до артистів та автора п'єси. Вони блукали по фойє, підштовхувані хвилею глядачів, які дефілювали вздовж круглих стін, на яких під склом у рамках були вивішені портрети артистів. Знайомі обличчя усміхалися з багетових рамок. «Як добре,— подумав Максим,— що вони не потрапили під жорстоке колесо війни, що вони живі і здорові, і що вони бачили і відчули на собі залізний суворий хід часу, і стали учасниками великої перемоги. Як легко їм буде тепер відтворити її дух і велич». Але чому ж на сцені щойно сержант, ось цей актор, перед портретом котрого спинився на мить Максим, говорив якісь надумані слова напружено-фальшивим голосом, чому він розмахував руками і театралью піднесено ламав руки, адже одна з них була туго забинтована і, якщо дотримуватися правди, мусила так боліти, що кожен рух нею корчив би невтамованим болем обличчя? Чому Зоя декламувала у зал слова, схожі на рядки святкових віршів, і хоч плакала справжніми слізьми, але все, що вона говорила і робила, було несправжнє? І в цю мить, коли Максим, вже сердитий на себе за оті всі недоречні «чому», одвернувся від портрета, він побачив перед собою Ольгу. Вона стояла, спершись на руку огрядної сивої людини з борідкою, в чорному костюмі, слухаючи, що говорила до неї дама, розмахуючи біноклем.

Спантеличення Максима було, мабуть, настільки великим, що і Катря, і Передерій звернули на це увагу.

— Що в вас? — навіть стурбувалася Катря.

Максим майже силоміць потяг її набік, але вони не могли не пройти повз Ольгу і чоловіка та жінку, котрі стояли з нею, і коли вони з ними порівнялися, Катря пізнала їх, привіталася до них, і Ольга та її літній супутник приязно відповіли їй.

Ольга в цю мить побачила Максима, зблідла, ступивши крок до нього, вириваючи руку з-під ліктя супутника.

Максим не бачив цього і, тамуючи в собі хвилювання від несподіваної зустрічі, спитав Катрю:

— З ким ви віталися?

— А хіба ви їх теж знаєте? — в свою чергу спитала Катря. — Ні? О, це цікава історія. Він відомий хірург, професор Шульга, а молода жінка — його дружина, вони наші сусіди. Живемо майже поруч, на одній вулиці... — пояснила Катря. — А дамочка, знаєте, це штучка... Хоча наче симпатична і красива. Тільки як вона живе з отим дідуганом? Йй, мабуть, не більше двадцяти восьми — тридцяти.

— Двадцять п'ять, — вирвалося у Максима.

— А ви звідки знаєте?

— Вгадав, — спробував виправдати жартом свою необережність.

— З вас поганий оракул. Точно двадцять вісім. І вона вишла за нього під час окупації. Він лишився в Києві. І знаєте, жив непогано, кажуть, що він мав справи з німцями, лікував їх. Я дивуюся, як його не притягли до відповідальності. Це ж колабораціонізм. Типовий Квіслінг, — зло сказала Катря. — І звісно, що ота краля живе з ним не за красиві очі. Просто купив. А кажуть, що в наш час жінок не купують. От тема для Бальзака.

Пролунав третій дзвінок. Вони стали пробиратися до своїх місць. Коли вже сідали, Катря, напівшепочучи, повідомила:

— Найлікантише, що хірург — рідний брат академіка Шульги.

Добре, що світло погасло, і Катря не могла побачити вразу Максимового обличчя.

Якщо двадцять хвилин тому те, що діялося на сцені, викликало у Максима роздратування, то тепер він просто не стежив за подіями, які відбувалися у нього на очах. Думки його були там, унизу, де в котромусь з крісел партеру сиділа Ольга і, мабуть, в ці хвилини теж думала про нього. Інакше він собі і не уявляв. Можливо, і це було найімовірніше, що в її думках не було нічого втішного для нього, але не думати про нього вона не могла. Максим з надією відшукати її там, у глибокій ямі, що видавалася тепер йому прірвою, дивився вниз, і Катря насмішкувато зауважила:

— Сцена трохи вище, товаришу Нерчин.

Він не відповів їй, думаючи про своє.

Так, мала рацію Катря. Як могла Ольга вийти заміж за людину, яка вдвічі старша від неї? Як могла вона наважитись на такий крок, — вона, яка в ті дні не раз висміювала того професора Шульгу, що, на її думку, нагадував цапа?

Що ж змінилося в ній? І що сталося з нею? Максим тепер страшенно шкодував, що пішов у театр. Було спокійніше до цього вечора. Він не забув Ольги, але зумів відсторонитися від неї. Тепер наче все змінилося. А що саме? Хіба він піде до неї? Хіба він зможе мовити до неї якийсь тепле слово?!

Він стрепенувся від крику. Глянув на сцену. Там мстувалися люди у формі, за ними палахкотіла пожежа, Зоя, тримаючи автомат над головою, чигала монолог, вийшовши на авансцену, і в тому, як вона вимовляла слова клятви, звернені до людини, яку любить, Максимові видалося, що там, в сьайві вогнів рампи, стоїть не Зоя, а відважна і мовчазна сестричка Люда, яка, вмираючи, залишила йому свою фотокартку з отим зворушливим і щирим написом. А Ольга була внизу, і тепер він її побачив. Вона сиділа в першому ряду, спершись ліктями на бильця, і повертала головою з сторони в сторону. Максим зрозумів, Ольга його шукала. Але він був над нею, і вона не могла його побачити, та, можливо, тільки відчувала на собі його погляд.

Кінчилася друга дія. Катря і Передерій пішли униз. Він лишився. Тепер йому видно було, як Ольга, щось ніби заперечуючи чоловікові, встала і вийшла із залу одна. Можливо, що вона сподівалася зустріти Максима. Вона шукатиме його. Але він не ворухнеться і не спуститься вниз. Ні. І увесь антракт Максим просидів самотній, намагаючись думати про завтрашній день, який в цю мить був для нього бажаним і довгожданим.

...В кінці спектаклю Катря запропонувала їхати на квартиру до Зої, з якою вона бачилася в антракті за кулісами. Зоя просила всіх до себе, їй хотілося відзначити прем'єру.

— Зойка — моя подруга ще з десятилітки. Чудесна дівчина. І в неї будуть цікаві люди. Посидимо, посміємось, потанцюємо.

— Я не вмю, — сказав Максим, прокладаючи дорогу в густому натовпі глядачів до вішалки і більш за все боячись, щоб не натрапити на Ольгу.

— Що ви не вмієте, сидіти? — засміялася Катря. — Вам же не обов'язково веселитися і танцювати. Господи, дивак який ви.

Максим простягнув номерок капельдинеру, вирішив не перечити Катрі. Він подав їй пальто і спробував навіть пожартувати.

— Вчись, Хомо, як треба догоджати прекрасному полу.

— Куди нам, — одмахнувся Хома, влізаючи в рукави свого кожушка, — нам до капітанів у запасі далеко.

— Зате до чумаків зовсім близько,— мовила Катря, і двоє молодиків, що стояли поруч, зареготали.

Передерій похнюпився і, застромивши руки у кишені, ступав слідом за Катрею та Максимом.

На вулиці в лице ударив морозний вітер. Максим міцно взяв дівчину за лікоть. Катря охоче сперлась на його руку і, потрапивши зразу в крок з ним, ступала пружно і легко. Передерій притупцював збоку, розпинаючи на всі заставки виставу і викликаючи на суперечку Катрю, але вона замислено дивилася перед собою в далечінь тьмяно освітленої вулиці Карла Маркса, яка струмила вниз до Хрещатика серед темних громад руїн.

— Тут колись був цирк,— сказав Максим, поводячи головою вправо, аби тільки підтримати розмову.— А отут готель «Континенталь».

— А отут я колись спіткнувся,— пробурмотів Передерій і дістав від Катрі:

— Ти що верзеш?

Вони вже виходили на Хрещатик, і Катря сказала:

— Нам праворуч, на площу Калініна. Зоя буде дуже рада.

— Передайте їй мою подяку за виставу і за запрошення,— попросив Максим, спиняючись.

Катря різко відсторонилась від нього.

— Справа ваша, ми підемо самі.

Хома чомусь полегшено зітхнув і не дуже настійно мовив:

— А може, підемо, Максиме?

Нерчин наче завагався.

Тоді Передерій підозріло заспішив.

— Підемо, Катре, Зоя, мабуть, вже дома.

— Прощайте,— сказала Катря, не подаючи Максимові руки. Вона дуже хотіла, щоб він пішов з нею до Зої чи куди завгодно, місце не мало значення, головне, щоб Максим в цей вечір був з нею. І вона бачила, що Максим це розуміє, але йти не хоче. Щось вабило її в ньому — і його замислена усмішка, і гострі слова, і теплий погляд, і та впертість, з якою він висиджував дні і ночі в бібліотеці та лабораторії і про яку говорили дипломанти, і, мабуть, те, що він був на війні, звичайно, те, що вона сама чула, як на засіданні партійного бюро секретар парткому Колодяжний повторив про Нерчина слова академіка Шульги: «Для справжньої науки Нерчин має хист».

Передерій безупинно всю дорогу говорив і говорив, зрадівши, що вони лишилися удвох. Але Катря не чула жодного слова. Вона кивала головою на знак згоди, а думала своє.

І те своє було далеко від Передерія, який уп'явся пальцями в її руку, від порожньої площі, якою вони ступали, від всього навколишнього. І ніхто не міг би пояснити Катерині Золотаренко, чому вона не може не думати про Максима Нерчина.

А потім на квартирі у Зої, де зібралися, як вона пообіцяла Нерчину, дотепні люди, Катерині було нецікаво і невсело. Передерій не міг не помітити зміни настрою у Катерини. Вона жартувала, танцювала, виголосила тост за Зоїні успіхи, але в очах у неї було смутно. Передерій догадувався, чому Катерина така.

Пізно, десь біля третьої ночі, він провів її додому на Тургеневську, і всю дорогу вони йшли мовчки. Тонко порипував сніг під ногами. Біля під'їзду Передерій нарешті наважився порадити:

— Ти не побивайся, Катре.

— Про що це ти?

Катря, очікуючи, дивилася Хомі в очі. Він не витримав її допитливого погляду, опустив голову.

— А так нічого. А втім, ти сама знаєш.

— А якщо сама знаю, то й сама собі ради дам, Хомцю,— і несподівано закінчила: — А ти милий, милий. Тільки викинь з своєї голови оті драглисті думки та будь...

Вона не договорила і, потиснувши Хомі руку, штовхнула важкі двері. Він постояв кілька хвилин, слухаючи, як лунко віддаються у порожньому під'їзді Катеринині кроки, повторюючи роздратовано: «Будь, будь, а що будь?» — і, скинувши шапку, підставив розгорячену голову легкому повію вітру.

Нерчин зустрів Катрю другого дня під час обідньої перерви. Вона спускалася вниз, а він підіймався і, помітивши її на площадці другого поверху, спинився, вирішивши почекати її. Катря, порівнявшись з ним, привітала його помахом руки і ступила вже на два східці нижче, коли він рішуче взяв її за руку.

— Ви гніваєтесь на мене?

Вона глянула на Максима здивовано, нічого не сказавши у відповідь, і він визнав:

— Знаєте, я потім шкодував. Мені навіть совісно і тепер...

— Не треба було шкодувати. Там було досить нудно, і цікаві люди виявились малоцікавими. Так що заспокойте свою совість.

— Я скажу вам, чому не пішов з вами,— проказав тихо Максим, спускаючись на двоє східців нижче, і, порівнявшись з Катрею, здивувався, що вони майже одного зросту.

— Чому? — тихо спитала Катря, обережно, по-змовницькому озираючись. Йї не хотілося, щоб хтось побачив в цю мить її з Нерчиним.

— А тому,— сказав одверто Максим,— що жінка, яку ми вчора зустріли в театрі, була колись...— він запнувся і, ніби перемігши себе, пояснив: — Була моя наречена, хоча я це слово не люблю, але, на жаль, іншого досі ніхто не вигадав.

— Вигадають,— пообіцяла Катря. Але Максим не помітив її рятівного жарту і договорив:

— І те, з ким вона була, і все, що я почув про неї від вас, і чимало іншого зіпсувало мені настрої... І ви розумієте? Ви повинні розуміти: ви гарний товариш.

Нерчину стало після цих слів особливо легко, і він здивувався з того, як багато важить якась непередбачена обставина для людини, щоб її настрої змінився, і те, що вчора зацьмарювало зір, розтануло в одну мить.

Катрі теж стало легше. Максим побачив ту прозору ясність у її великих блакитних очах, яка змусила його повторити знову:

— Ви, мабуть, справді гарний товариш.

— Глядіть не помиліться!..— застерегла Катря.

І те, що Катерина дружньо усміхнулася йому і пішла, нічого не спитавши, наче ще більше зміцнило Максимів висновок, що Катерина Золотаренко гарний товариш.

У невеликій кімнаті, двоє вікон якої виходило у похмурий двір, огорожений високими кам'яними мурами, Нерчин вдруge за цей день сів за вузький довгий стіл. Очі його знову наштотхнулися на віддрукований під копірку папірець, що лежав під склом, з лаконічно написаними правилами внутрішнього розпорядку. Він оглянувся навколо і зрозумів, що до цих голих і непривітних стін треба звикати. Ім, мабуть, судила доля стати безмовними свідками його настирливості, мужності і несхитних прагнень.

Для зручності в офіційному листуванні, з дозволу вищих інстанцій, табір для переміщених осіб, поблизу міста Іглвальде, стали називати: «Пункт Ігл». Це було коротко, ясно і,

головне, нічим не нагадувало того, що крилося за цією назвою.

Генерал Лоу так і сказав коменданту табору майору Девідсону:

— Коротко і ясно. Решта залежить від вас. Коротше кажучи, табору такого нема, є пункт Ігл, де тимчасово проходять перевірку особи зі Сходу, які хочуть поміняти своє громадянство і жити в країні справжньої свободи.

Генерал Лоу був у тому віці, коли люблять поговорити. Крім того, обов'язки його були нескладні, майор Девідсон безпосередньо підлягав генералу, і незалежно від того, чи хотілося йому слухати балакуче начальство, чи ні, він мусив стояти і слухати. В цій розмові брали безумовну участь портрет президента Трумена над головою генерала і в простінку між двома вікнами, з яких видко було будівлі, огорожені рядами колючого дроту, портрет покійного президента Рузвельта.

На цей раз красномовство генерала вичерпалося швидко, і коли Девідсон, круто повернувшись, намірився вже залишити кабінет, генерал наче неохоче сповістив коменданта:

— Ще що, Девідсон. Сюди прийдуть троє інструкторів. Ви одержали вже про це документи, але нагадую вам, що у них особливе завдання, і ви повинні створити їм відповідні умови. Здається мені, що у них тут буде робота...

Мовчазний майор поклав собі за краще не висловлювати своєї думки з цього приводу і, почекавши хвилину, все ж встиг вийти з кабінету генерала раніше, ніж той спромігся б висловити свої нові зауваження з приводу спеціальних інструкторів, які мали з'явитися у таборі Ігл.

Майор Девідсон, звичайно, мріяв про іншу кар'єру, ніж пост коменданта табору для переміщених осіб. Йому, сказати щиро, незрозуміло було, навіщо тримають у таборі кількасот росіян, поляків, чехів і ще якихось схожих на отих загадкових росіян... Війна скінчилася, їм всім, власне, можна повертатися додому. Вони натерпілися в фашистських таборах як слід... Та чомусь нікого з табору не випускали, а навпаки, привозили все нових та ще у закритих машинах, оточених численною охороною, наче небезпечних карних злочинців.

В ретельно заведеній картотечі були на точному обліку всі мешканці табору, і хоч їх скрізь називали переміщеними особами, але, на думку Девідсона, вірніше було називати їх в'язнями. Останнє більш відповідало істині. В картках, де з правого боку на кожній містилася фотографія, а трохи нижче відбитки пальців, було безліч питань, значна частина яких

тим часом лишалася без відповіді. Над заповненням карток працював досвідчений штат, що безпосередньо підлягав спеціальному відділу штабу. В обов'язки Девідсона стосунки з цим штатом не входили. Девідсон відповідав за порядок табору Ігл, за те, щоб його населення виконувало точно всі інструкції, обов'язкові для осіб, що перебували в стані переміщення. Для того, щоб цей порядок виконувався, в розпорядженні Девідсона були дві роти «емпі», десяток кулеметів, автоматична зброя, сорок вівчарок, добре вивчених ще попередніми охоронцями цього табору, який, до речі, вважався одним із кращих, на думку самого Гімлера...

Тим часом в таборі все було спокійно. Вартові стовбичили на своїх вежах, як чаплі у гніздах, два кроки сюди, два туди, пси даремно поїдали м'ясо і від ліношів позіхали, скалячи ікла, солдати грали у кості і міняли один у одного все, що могло мінятися. А що стосується переміщених осіб, то вони жили у тісних бараках, тричі на день їх годували скороченим солдатським раціоном, їм не доручали жодної роботи, дозволяли гуляти в певні години в межах табору, слухати радіопередачі американської станції, які велися на їх рідних мовах, і читати газети та журнали, які спеціально привозили сюди в табір офіцери відділу пропаганди.

Переміщеним особам було сказано, що йде відповідна перевірка і ведуться переговори про їх повернення на батьківщину, а тим часом вони мусять себе поводити, як того вимагають інструкції воєнного часу, бо ж поки не встановлена їх непричетність до справ, які відбувалися тут до закінчення війни, полегшити режим для них нема змоги. Через деякий час переміщеним особам було сказано, що їм дозволено буде організувати свій театр, клуб і шахматний турнір.

Генерал Лоу був демократ, і він вважав, що нехай оці паубки зі Сходу таки хильнуть спокусливого напою американської свободи...

Минали тижні, і генерал був певний, що про табір Ігл вже забули. Але дарма думалося так генералу Лоу. Табір Ігл був на спеціальному обліку у відповідному управлінні і тільки чекав своєї черги, щоб ним серйозно зайнялися і поклопоталися про долю його мешканців.

Першою ознакою зацікавленості табором Ігл було прибуття спеціальних інструкторів. Глянувши спочатку на їхні посвідчення, потім на обличчя осіб, що сиділи перед ним, генерал Лоу тільки покопирсав пальцем в ріденькій зачісці. Сказати щиро, обличчя ці не сподобалися генералові. Але оскільки жодного з них він не вибирав собі у зяті, то, зреш-

тою, їх нахабні і в той же час улесливо-догідливі обличчя мало обходили генерала Лоу. Все в документах цих осіб було відповідно до форми і шифрів тієї інстанції, не рахуватися з волею якої навіть генералові армії Сполучених Штатів було вкрай небезпечно.

В той же день інструктори з'явилися до коменданта Девідсона, який зустрів їх досить сухо і руки їм не подав. Власне, цей незначний, з його погляду, факт поклав початок наступним його злигодням. Проте багато минуло часу, поки він, вже перебуваючи в Штатах, дізнався, як дорого коштував йому такий вчинок.

А причиною того, що Девідсон не подав інструкторам руки, була його вранішня телефонна розмова з своїм другом із штабу, підполковником Смайлсом, який попередив, що до табору виїхали троє з тих, що в свій час були завербовані гестапо на Сході, служили в ньому і тепер їх вважають за доцільне використати для спеціального завдання в таборі Ігл.

Зрадникам і гестапівським недолюдкам майор Девідсон руки подавати не міг. У нього були свої принципи в житті, і він їх несхитно дотримувався.

Раніш ніж приступити до роботи серед переміщених осіб, новоприбулі інструктори кілька днів сиділи у відділі обліку. Вивчивши те, що їм потрібно, вони перейшли до наступного щабля своєї роботи. Почалися знайомства з окремими переміщеними особами, розмови, промацування їх настроїв, а далі заговорили вони самі.

Коли ще перші два тижні свого перебування в таборі Ігл Євген Шульга щиро вірив, що, визволивши його з фашистської неволі, американці незабаром відпровадять його та всіх його товаришів у розташування Радянської Армії, то тепер він добре відчував, що за тяганиною і зволіканням цієї справи криється щось інше і воно нічого доброго ні йому, ні товаришам його не принесе.

Якби Федору Архиповичу Шульзі показали на вулиці людину з сивою головою, глибоко запалими очима, зморщеним, наче висохлим обличчям і сказали б йому: «Це ваш сін», то, принаймні перші хвилини, він би не повірив цьому. Але оця посивіла, стомлена, із зламаними тортурами і горем плечима людина була справді Євгеном Шульгою...

Доля, накреслена йому розчерком пера майора Курта Румлера, здійснилася, на щастя, лише частково. Шлях довгих

страждань, мук і, як не дивно, радостей ще випав на важку долю Євгена Шульги. Врятували його молодість і та вперта сила, які здолали голод і затримали прихід неблаганної смерті.

Євген колись вірив у те, що щасливих випадків нема. Такі випадки тільки вигадки у романах. Скоро він пересвідчився, що коли людина прагне щастя, нехай хоч у найдрібнішому його прояві, вона зможе домогтися його. Щастям може стати і невеликий поцвілий кусень хліба, щастям була ніч, коли можна поспати, щастям був день, коли на твої плечі не падав гестапівський нагай, а в обличчя тобі не плював наглядяч табору... Щастя мало безліч проявів. І Євген Шульга навчився їх розпізнавати.

...Ешелон з полоненими, який прямував у Освенцім, прибув на станцію Краків за дві хвилини до нальоту радянської авіації. Коли він саме стояв перед закритим семафором, пролунав сигнал повітряної тривоги. Охоронці кинулись під вагони, залишивши у них в'язнів. Почувши виття сирен і клікіт зеніток, Євген подумав: «Є ще у мене щастя». Щастя було коротке, але час, який воно існувало, був цілком достатній, щоб під грім бомбових вибухів вискочити з вагона. Коли сирени загули відбій тривоги, а над коліями палахкотіла заграва пожежі, Євген вже був далеко від станції.

Того, що довелося йому пережити дві наступні ночі, забути він ніколи не зможе. Вдень він хоронився у придорожньому лісі, а вночі, зорієнтувавшись по зорях, вирішив рушити на захід, керуючись тим, що коли його шукатимуть, то обов'язково у східному напрямку. Першим, кого він зустрів і вже не міг обминути його, був дідок у благенькому пальті. Він пильно глянув на Євгена, потім озирнувся на засніжений шлях, що круто вився вгору, і мовив по-польському:

— Іди за мною.

Ті дві-три хвилини, поки Євген вагався, дідок нічого не говорив, наче давав йому час вирішити самому, що робити. І коли Євген безмовно наважився і рушив за ним, дідок сказав:

— Дивно, що вони тебе досі не зацапали. Зразу ж видно пана по халявах...

Дідок звернув з дороги на стежку, що спускалася у глибокий яр. Євген ступав за ним, вже не озираючись, скоряючись підсвідомій вірі до цієї незнайомої людини.

Віра ця мало не похитнулася серед ночі, коли, вмощений господарем убогої хатини на печі, Євген вигрівався і раптом почув стукіт у вікно, а потім в сінях, куди вискочив дідок,

уривчасті німецькі слова. Євген завмер. Це був кінець, і виходу не було, окрім того, щоб просто, аби тільки не датися німцям у руки, розтрити собі голову об комин. Та грюкнули двері, і дідок повернувся у хату. Він постояв серед неї і вилаяв тих, хто приходив, вже знайомою Євгенові польською лайкою та став вмощуватися знову на свою постіль на лежанці.

На світанку дід дав Євгенові щось схоже на ватяні штани, старе пальто, обтягнене по коміру поруділим чорним оксамитом, стоптані черевики. Поки Євген переодягався, дід сказав:

— Вийдеш на шлях, прямуй все праворуч в гори. Якщо спинить патруль, ідеш, скажеш, в Білий Дунаєць до свого дядька Яська Кручицького. А прийдеш у Білий Дунаєць, прямуй, нікого не розпитуєш, до першої хати, що стоїть на узліссі біля трьох дубів. Коли зайдеш у хату, хто б у ній не був, скажи: «Уклін від вуйка Чаплінського». Почуєш відповідь: «Живе ще старий», тоді можеш все розказувати. Тобі там допоможуть, якщо живий до них дійдеш. А втім — мусиш.

Євген тільки міцно обняв дідка і притулився обличчям до його зарослої щоки. Він не бачив, як з очей дідка скотилося дві сльозинки і розтанули у вусах. Потім дідок вивів його на дорогу, провів до витолоченої вузької стежки, що піднімалася вгору, де височіли пагорби хвилястого пасама.

— То за ними вже і Татри,— проказав дідок.— Не думаю, щоб ми з тобою знову побачились, а ти колись таки згадай мене, синку. Синку,— проказав він скорботно вдруге,— такого, як ти, сина мого фашистські звірі закатували, серце з грудей вирвали і кинули псам... Згадай, синку, поштаря Чаплінського...

Дідок тримав у руці схудлу руку Євгена, потім, наче щось згадавши, покопирсався у кишені, дістав з неї грудочку цукру.

— Візьми. Тут тобі і сніданок, і обід, і вечеря. А на ніч мусиш бути у Білому Дунайці. Іди стежкою і не звертай.

Чаплінський перехрестив Євгена і спитав:

— Як звати тебе?

Коли Євген відповів, він задумливо мовив:

— Запам'ятаю.

Через кілька хвилин Євген вже ступав по стежці, і обабіч, наче охороняючи його, стояли в дві шеренги кремезні сосни, посипані сліпучо-білим снігом, і бадьоро насвистував вітер

в присадкуватих чагарниках. Стискуючи в руці грудочку цукру, Євген обережно ступав по рипучому снігу.

Можливо, що справді та стежка, яка виляса серед лісу, була заказана німцям. Євген надвечір вийшов з лісу, і просто перед ним, залите червоним сяйвом спадаючого сонця, розкинулося серед сніжних кучугур село. Врозтіч по схилах чорніли селянські зруби. Де-не-де кучерявився над ними дим. Ніде не видно було живої душі. Ні голосу людського, ні шереху. Навіть вітер наче лишився у лісних хащах. Євген глянув вгору і зацікавився. Просто в зафарблене міддю вечірньої заграви небо упиралося шпичасті Татри, вкриті синюватою киреєю снігів.

Він стояв так скам'яніло, і мислі його в цю мить рвалися, наче крилаті птахи, за суворі кряжі Татрів, і вперше за довгу путь, вперше за останні тижні і дні він невідомо чому заплакав.

І скільки ще потому не минуло важких для Євгена подій, скільки ще не довелось зазнати горя і мук, він більше і сльози не проронив. Та часто, згадуючи той багрянний вечір і високі Татри над собою, він думав, що то були його останні сльози. Думка та поступово обернулася у певність, і та певність запалила сухим вогнем очі Євгена, які вбирали все те страшне і неповторно жахливе, що коїли на землі двоногі звірі на славу свого коричневого райху і свого гадючого фюрера.

...Праворуч від Євгена причаїлись у снігу три дуби. Він озирнувся ліворуч. Там рівно стелився сніг. Дуби ніби чекали на нього, наче у них були очі, і тягли до нього вони свої дужі віти-руки, немов хотіли обняти і притулити до себе, напоїти його змучене тіло животворними соками свого коріння. Близько біля них причаїлася, аж по вікна сидячи у сніговому заметі, крита гонтою хата. Євген не поспішав до неї. Він ще раз почав розглядати пагорби, де розсипалися хати Білого Дунайця. Йому хотілося побачити ту, саме ту, якщо вона збереглася, у якій багато років тому жив Ленін.

Чи думав коли Євген, читаючи книжку про життя Леніна, що доведеться йому побувати у тому Білому Дунайці, якого він тоді ніяк не міг розшукати на карті Польщі. І раніше ніж зайти у хату Яська, Євгенові захотілося пройти туди, під той дах, де жив у вигнанні Володимир Ілліч, побути хоть мить під тією стелею, де він думав і думав у важкі місяці вимушеної розлуки з батьківщиною, звідки він стежив за всім і скеровував ту бурю, що визривала в царській Росії.

Висохли сльози на очах у Євгена, і дивний спокій, схожий на тверду віру, надав йому сили, вирівняв зігнуті, стомлені плечі.

...Ожив в уяві вечір, якого вже, здавалося, і не було. Розгорнута книжка на столі. Стислі рядки слів. В них про Леніна, про невідоме польське село Білий Дунаєць. Лампа під зеленим абажуром м'яко стеле світло. Так добре сидіти і думати, підперши кулаком підборіддя, бачити перед собою Ілліча, а в кімнаті тихо, і тихо на вулиці. Ніч тулиться до вікон спокоем і тишею. Київська ніч. І була думка, гостра, жадана, як спрага невтамована,— бути як Ленін. Розуміти життя, як він, і любити людей, як він.

— Ленін,— проказав вголос ніжно, з надією, з тривогою Євген. І йому здалося, що Татри почули його і далеким відгомонам клично покотилася від пасма до пасма шпичастих гір луна.

Війнув вітер з високих Татрів, і в цю хвилину Євген відчув над собою трепетне колихання багряного прапора Вітчизни і підвів голову, маючи певність, що побачить той прапор, з шовкового поля якого усміхнеться йому Ленін.

...Вгорі було синє небо. Воно заглянуло Євгенові в очі мигтінням першої зорі, ніби тільки для нього засвітивши її.

«Ні, я не скорюся,— подумав Євген,— я мушу перемогти. мушу».

А далі все сталося, як говорив старий поштар Чаплінський. Сама правда оселилася під задимленими сволоками низької стелі. Правда була в допитливих очах лісника Яська, в його ласкавій усмішці, що освітила пооране зморшками обличчя, в спокійних руках, котрі набивали в обсмалену люльку самосад, в тому, як він говорив з Євгеном, скупі розпитував, але питав те, що до справи, і те, що важило для розуміння, хто ж Євген і чого прагне.

— Довго тут не будеш. Ще до першої зорі відпроваджу тебе у Татри, парубче. А там вірні люди тебе проведуть до чехів. У них партизанські загони міцні.

Ясько говорив по-українському вільно, без польського акценту.

— А я українець,— сказав він, коли Євген похвалив його,— а от жінка Ядвіга — полька.— Він показав на схилу над шитвом постать дружини, котра, зітхаючи, все позирала на Євгена. Багатьох вже випроводжала вона за цей рік у довгу і небезпечну путь, багатьох таких, як і оцей парубок.

Подивилася Ядвіга на засмученого Євгена, втішила:

— У тебе ще щастя є, синку. Не надивав би на Чаплінського, Ісус один віда, що могло б скоїтись...

— Так, маю щастя,— погодився з нею Євген.

Ясько тільки зиркнув з-під густих брів.

— Ні, щастя ще нам усміхнеться...

Коли перед світанком виходили знову у довгу путь, Євген попросив:

— Друже добрий, а чи не могли б ми до хати, де Ленін жив, підійти. Дуже подивитись хочу...

— До Ленінової хати? — перепитав Ясько так, наче хата і зараз належала Леніну.— Був тут до тебе один, ваш командир, водив його туди теж. Стояв довго і дивився, наче не убога хатка перед ним, а казка якась. Ніяк відірватися не міг, все приказував: «І отут Ілліч наш жив, отут жив і про нас думав». Підемо подивимось,— погодився Ясько.

Спав Білий Дунаєць. Спали Татри, купаючись в срібному сьайві місячної ночі. Горішній вітер гнав вздовж вулиці крихку поземку і тарабанив старою гонтою на похилих хатах.

— Тут,— проказав тихо Ясько, спиняючись недалеко від чорного зрубу з темними вікнами.

Євген, важко переводячи подих, сперся руками на тин. Отут жив Ленін. Коли це було? Давно...

На Красній площі в граніті Мавзолею стоїть саркофаг. Спить там Ілліч і ніколи не дізнається, як Євген Шульга, тамуючи в серці біль і тривогу, стоїть в зимову ніч, всотуючи очима маленьку хату, ганочок, вузеньку стежку від хвіртки до дверей (по ній Ленін ходив), високі смереки біля ганку (вони бачили Леніна)...

Завмираючи, билося Євгенове серце. Ні, мав він щастя. Мав!

Потому через тиждень, коли гряда Татрів була вже позаду, коли тільки пам'ять тримала в собі напутні слова лісничого Яська, ожила ця ніч біля хати Леніна в Білому Дунайці, в короткій розповіді біля багаття в таборі чеських та словацьких партизанів. Внизу, в долині, панували німці, а тут міцно трималися партизанські загони і нависали лавиною, котра ось-ось зрушить і зрине униз, змітаючи на своєму шляху все оте ненависне коричневе кодло.

Ті дні, після мук в гестапівських катівнях, після поневірянь, були світлим святом для Євгена. Тут він розправив крила, і командир загону словак Ян Смерек казав:

— Ти став орлом, друже.

— Бо з орлами у товаристві,— жартував Євген.

Так, тоді він вже міг і жартувати. Двічі вже ходив він у долину і повертався з трофеями. «Язик», якого він привів, після короткої, але досить рішучої розмови оповів, що готується серйозний наступ на партизанські загони, що аж три дивізії візьмуть участь у цій битві і спеціальним розпорядженням фюрера наказано кинути на партизанів велику кількість авіації. Готувався наступ на Східному фронті, і треба було забезпечити спокій у тилу. Так зрозуміли наступні плани фашистів партизани.

Ян Смерек скликав командирів загонів на раду, Євген як командир групи розвідників теж взяв у ній участь. Було вирішено прийняти бій, вимотати німців і, зберігаючи свої головні сили, відійти глибше в гори, лишивши для ар'єргардних боїв спеціальну групу.

В групі ішли добровольці. Їх виявилось більше ніж треба. Довелося Смереку відбирати самому.

— Ти залишишся,— сказав Смерек Євгенові,— тобі ще треба вернутися у свій Київ.

— Я піду з ними,— показав Євген на групу партизанів, які мушили іти назустріч німцям і повести їх по невірному сліду. Чим такий рейд закінчиться для партизанів, неважко було уявити Євгенові. Але він бачив мужні і гнівні обличчя, і у нього був свій рахунок з фашистами, і він ще побачив у першій лаві Мілену, біляву високу чешку, з якою мало довелося йому розмовляти, але точність руки і чіткість її ока він знав вже добре, і Євген мав підстави воліти того, щоб бути з нею.

— Ні, партизан Шульга,— офіційно мовив Смерек,— ти залишишся тут. Такий мій наказ.

— Слухаю,— невсело відповів він і завмер струнко. Він не бачив, як тепло і співчутливо глянула на нього Мілена.

Але коли всі розійшлись, Євген прийшов у землянку до Смерека. Тепер можна було говорити з ним одверто. І Євген сказав все, що відчував, і все, що думав, і домігся свого. На світанку, коли загін відважних спускався з гір, він ступав поруч з Міленою, і тільки коли вони вже досягли долини, вона торкнула його за плече і сказала:

— Я знала, що ти хоробрий воїн.

— Я просто воїн,— відповів їй Євген, і на серці йому стало так тепло і радісно, як ще не було ніколи за ці дні в горах.

— Ти звідки, Мілено? — спитав він тихо.

В її замислених, повитих смутком очах, звернених до нього, Євген побачив, що його запитання викресало в пам'яті Мілени щось таке, про що, може, і зараз не треба було думати, і він пошкодував, що порушив щось недоторканне в її житті. Мілена ступала кілька хвилин мовчки, а потому сказала:

— Я з Праги, Євгене. Є така вулиця там, Водічкова. Недалеко від неї тече Влтава, і можна з вікна моєї кімнати бачити Карлів міст та Злату вуличку. Восени, коли на Бубенчах палають каштани, здається, що хтось золотом посипає бруківку нашої вулиці. Тепер там зима, і там холодно, і там німці.

— Так, там німці,— сказав і собі Євген, зітхаючи.— Але ми все робимо, щоб їх там не було, і їх там скоро не буде.

— А ми,— спитала раптом просто Мілена,— ми будемо?

— Ти смілива дівчина, і ти не боїшся правди. Можливо. Тільки дуже мало надій. Але інші, наші товариші будуть,— впевнено проказав Євген.

— Будуть,— рішуче мовила Мілена,— вони будуть, а може, і ми дійдемо.

Нетривкий вогник надії спалахнув у її голосі.

— А було б добре, щоб після війни приїхала ти до мене у Київ, у нас теж чудова ріка Дніпро, і теж каштани, і теж осінь вся в золоті.

Мілена мовчки слухала його і вже дивилася вперед пильними своїми уважними очима, і Євген зрозумів, що ця висока й красива дівчина буде дивитися вперед і тільки вперед.

А через дві години він вже бачив її за кулеметом і бачив, як міцно зведені її уста, зрошені краплинками поту, ледве здригалися у такт кулеметним чергам, якими вона поливала колони фашистів.

І по цей день, скільки вже минуло років, він також, заплющивши очі, бачить Мілену і не забуває її голосу, її рухів, її великих проникливих очей. І нічого не мовлено було між ними, ніяких слів не сказано, які б з'ясовували щось більше, ніж спільність мети, а тепер Євген розумів, що Мілену він любить, любить і досі, хоч і не знає, де вона, і що з нею, після того як його взяли у полон.

Коли гітлерівський офіцер, тикаючи в нього пальцем, наказав писареві:

— Запиши ще цього чеха.

Євген сказав:

— Я українець.

Німець глянув на нього підозріливо і роздратовано кинув:

— А то однаково.

— Еге ж, однаково,— радісно підтвердив Євген, і німець отетеріло зиркнув на нього, не розуміючи причини Євгенової радості.

...Скільки протоптано важких стежок, пройдено шляхів, скільки пролито поту на ненависній чужій землі? А скільки горя, нужди, скорботи і тривоги закарбовано у пам'яті? А які муки захльостували незчисленими хвилями стужавіле серце? Колись Євген вчив на політзаняттях своїх солдатів розумінню, що таке класовий ворог. Тепер він сам мав достатнє і всебічне уявлення про класового ворога. Він прагнув завдати в землю все, що вона виростила, і спелити її навзавжди.

В таборі разом з Євгеном приймали муку такі ж, як і він. Стало німцям скрутно після Сталінграда, після поразки на Орловсько-Курській дузі, і табір став наповнюватися вже французами, поляками, чехами, голландцями... Коли фронт затріщав і райх став валитися, ув'язнених з табору почали направляти на заводи. Євген рвався на волю. План втечі був виношений і точно продуманий. Але товариш по бараку офіцер Громов вірадив: «Тепер нам тільки виждати, у них ще буде гірше, і тоді ми зможемо підняти проти охоронців увесь табір». Все було готове до повстання. І в ту ніч, коли вже добули зброю, задушивши двох гестапівців, перед колючим дротом табору з'явилися американці.

Хіба і думати міг Євген після отих щирих обіймів, поцілунків, плескання по плечах, безперервного клацання фотоапаратів, що знову доведеться сидіти за колючим дротом?!

Заспокоював себе: це перебування у таборі — прикре непорозуміння військового часу. Все утрясється, і всім дадуть волю. Але все наче утряслось, а волі не було. Французів, англійців, голландців, норвежців звільнили. Решту — росіяни, українці, чехів, поляків перевели у табір Ігл. Коли Євген звернувся до коменданта табору Ігл майора Девідсона, той заявив:

— Про вас, мабуть, радянські власті забули.

— Неправда! — обурився Євген.— Вони просто не знають, що ми тут.

Сказавши це, Євген був зовсім не далекий від істини. Відпустивши певну кількість визволених в таборах радянських громадян, американське командування решту стало затримувати, перемістило їх у нові табори і уперто заявляло радянським представникам, що більше полонених радянського підданства у таборах не виявлено.

Через деякий час полонені написали протест і вручили його коменданту для передачі вищому командуванню. Полонені вимагали сповістити радянське командування про їх місцеперебування.

Протест полонених лежав у шухляді письмового столу генерала Лоу. Генерал Лоу знав, що він нікого не зацікавить, цей протест, і через деякий час викинув його у кошик, куди жбурляв непотрібні папери, котрі кожного вечора вистовий генерала Форлі спалював у грубці.

Тоді Євген вирішив за всяку ціну вирватись з табору. Тільки б добратися до першого пункту розташування частин Радянської Армії. Нехай хоч йому, хоч кому іншому. А далі все піде інакше. Майор Громов ходив тепер похмурий.

— Краще було б не чекати оцих американців,— признавався він,— давно були б вдома. А от діждалися союзничків. Скидається на те, що вони нас у свою віру мають на меті обернути.

— Атож,— погодився Євген.

З появою у таборі інструкторів спеціального призначення і в зв'язку з їхніми розмовами з полоненими стало зовсім зрозуміло, чого прагне американське командування.

Євген і Громов, залучивши до цієї справи ще лікаря Капітонова, вирішили під час обіду скликати мітинг і оголосити голодовку на знак протесту проти обурливої поведінки американців і вимагати негайного звільнення всіх, що перебувають у таборі.

Коли у великому, довгому бараці, де містилася їдальня, зібралися переміщені особи, Євген за дорученням трійки встав на лаву і оголосив пропозицію. В бараці зчинився галас, і всі одноставно підтримали слова Євгена.

Вартові, що стояли за дверима, злякано кинулись геть. Через десять хвилин прибув сам майор Девідсон з перекладачем. Йому не треба було багато часу, щоб розібратися, чого хочуть переміщені особи. Жоден м'яз не здригнувся на його обличчі. Він мовчки вислухав вимоги, поставлені перед ним, і так само мовчки покинув барак. Крізь вікна видно було, як, широко ставлячи ноги, він прямує до будинку управління табору. Полонені до їжі не доторкнулися і не залишили барак.

Незабаром вони побачили у вікні, як кілька десятків солдатів з автоматами наготові стали обережно оточувати барак, наче звідтіль їм загрожувала смертельна небезпека. Кухар Прокс вискочив їм назустріч, розмахуючи руками і тикаючи пальцем в бік барака, мав такий вигляд, наче він

вирвався з полону... Слідом за солдатами з'явився джип, з якого, підтримуваний за лікоть одним із спеціальних інструкторів, виліз сам генерал Лоу, і в супроводі майора Девідсона вони всі троє увійшли у барак, оточені з обох боків автоматниками.

Генерал, вступивши у барак, повів плескуватим носом.

— Тут не провітрено, Девідсон,— невдоволено констатував він і невідомо для чого почав стягувати рукавички. Коли б перед ним були не піддані Радянської держави, він одразу знав би, з чого почати, і інакше поговорив би з ними, але тут у нього не було ще ніяких інструкцій і треба було три-матися певної тактики.

— Джентльмени,— спитав генерал Лоу,— що трапилося, джентльмени? Ви поведіть себе так, наче ви не у друзів, а у ворогів. Хіба вам тут погано, джентльмени?

Лоу думав, що цим інцидент вичерпається.

Проте генералові довелося вислухати, чого воліють «джентльмени», хоч він і так добре знав це. Він удав, що вперше чує про подібні настирливі бажання, і з батьківською усмішкою оглянув наповнений збудженими людьми барак.

Якби це від нього залежало, генерал Лоу зразу дав би раду. Тут був незаперечний факт бунту, порушення порядку перебування в таборі осіб без жодних прав, позбавлених всякого громадянства і підлеглих законам військового часу. Досить було б взяти привідців цієї маніфестації — і питання було б вичерпане. Так думав генерал Лоу, але в той же час він розумів, що вжити такі заходи не можна. І тоді, як було умовлено перед тим, як іти сюди, він показав рукою на особу, що стояла досі осторонь, нервово посмикуючи на собі поли закороткого їй піджака, і спідлоба позирала на полонених.

— Оцей містер, панове, вам скаже кілька слів, і ви зрозумієте, що квапитись вам не так вже треба. Вислухайте його,— вже суворіше мовив генерал і відступив на крок назад.

Особа несміливо стала на тому місці, з якого промовляв генерал Лоу, і, відкашлявшись у кулак, почала:

— Я росіянин...

— Ти зрадник,— рішуче і гнівно кинув йому в обличчя Євген.

— Запроданець,— сказав Громов, насовуючись на нього і міцно стискаючи кулаки.

Генерал глянув на Девідсона. Девідсон глянув на автоматників. Останні зробили два кроки вперед і оточили особу.

Блідий і переляканий інструктор все ж встиг сказати:

— Я Федотов, колишній офіцер Радянської Армії, я хочу вас попередити, що тільки ви переступите кордон, вас всіх перевішають, я знаю...

— Геть! — пролунало в бараці з такою силою, що, здалося, розсиплються стіни.

— Геть звідцїля, собако! — кричав Євген, вже не володіючи собою і люто стискаючи кулаки.

— Як він сміє у вашій присутності, пане генерал, — заговорив французькою мовою Громов, — ображати нас, воїнів армії союзників. Забороніть йому.

Генерал Лоу підніс руку, вимагаючи тиші, але ще довго лунали збуджені вигуки, поки він міг заговорити.

— Тільки тому, що я знаю, чого вам коштував німецький полон, я дарую вам зухвале поведження, — сказав Лоу. — Ви повинні були б вислухати попередження вашого співвітчизника, який прибув сюди з доручення комітету, комітету... — генерал став затинатися і безпомічно озирнувся на коменданта Девідсона. Той стояв скам'яніло, ніби нічого не бачив і нічого не чув, і тоді Лоу змушений був повернути почервоніле обличчя до особи, яка підказала йому назву того комітету.

— Комітету визволення Росії... — закінчив не зовсім певно генерал.

— Ганьба! — ударило просто в обличчя генералу, і перекладач, який стояв за його спиною, поквапився витлумачити це слово генералові, а воно лунало раз по раз все дужче і дужче.

— Перекладіть генералові, — сказав Євген, звертаючись до перекладача, — що ми вимагаємо негайно вигнати з табору отих осіб, що видають себе за наших співвітчизників, ми вимагаємо негайно викликати сюди представників Радянської Армії, ми вимагаємо ліквідувати режим концентраційного табору.

Генерал Лоу, нахиливши короткошию голову до перекладача, від натуги став схожий на червоний буряк. Він гнівно повернувся і вийшов з барака. Особа, яка назвала себе офіцером Федотовим, вислизнула у двері попереду генерала. Солдати лишилися, майор Девідсон вийшов слідом за генералом і запалив сигарету. Він глянув на спантеличене обличчя сержанта, що стояв в стороні з автоматом, і сказав:

— Діла, Нерч!

— Чому їх не відпускають, сер? — почув раптом Девідсон.

Якби оте запитання він почув з уст іншого, він би просто нагримав на надто цікавого солдата і пішов би, але сержант Джозеф Нерч був для Девідсона не просто солдатом. Вони

пройшли поруч з дня, коли здійснювалась операція «Оверлод». Це міцні і добрі руки сержанта Нерча винесли його, пораненого у груди, з поля бою. Якби не Джозеф, то двоє дівчаток у штаті Алабама давно були б сирітками і хто знає — чи не пустили б вже з молотка кредитори його ферму? В цю мить Девідсон згадав, що Джозеф колись йому оповідав, що батьки його виїхали з Росії ще до першої світової війни. Девідсон підійшов ближче до сержанта і заглянув йому в очі.

У Джозефа Нерча був стривожений погляд. Його засмагле і стурбоване обличчя було звернене до майора. В ньому світилася якась надія, і Девідсон добре бачив, що сержант аж ніяк не згодең з тим, що робилося за стінами барака.

— Ох, Джозеф,— вирвалося у Девідсона, і він тільки махнув безпорадно рукою, сказавши: — Іди звідси краще і пришли когось іншого.

— Єс, сер,— проказав сержант Нерч і, круто повернувшись на підборах, пішов геть, чітко карбуючи крок, і Девідсон ще довго дивився йому услід, аж поки він не зник за рогом казарми.

...Джозеф Нерч, перепливаючи океан, не думав, що йому доведеться стати охоронцем в концентраційному таборі. Коли б у Арденнах йому хтось сказав таке, він би просто вліпив йому у морду за таку зухвалість. Джозеф Нерч знав, що його обов'язок полягає в тому, щоб бити фашистів. Фашисти були йому подвійними ворогами. Вони вороги Штатів, солдатом армії яких він був, і вороги тієї землі, яка була матір'ю його батькам, а виходить, і йому, Джозефу.

Лежачи на вузькому залізному ліжкові, накритому цупкою солдатською ковдрою, сержант Джозеф Нерч перебирав у пам'яті все те, що говорили колись йому мати та батько про ту далеку країну... Далеку, коли думати про неї в Штатах, але тут вона дуже близька. У сержанта Нерча від такої думки забилося частіше серце. Він згадав обличчя тих, хто в ці хвилини лишився в бараці під вартою. Небагато слів мови батьків знав сержант Нерч. Але їх, мабуть, було б достатньо, щоб порозумітися з своїми земляками. Земляки! Це слово втішило Нерча. Справді, ті, що були під вартою, його земляки. Цікаво, що б сказав батько, як мусить повестися з ними Джозеф? Сержант навіть заплющив очі. Ні, це щось неможливе. Справді, чого їх тут тримають? Вираз обличчя майора Девідсона був красномовніший від слів. І воно вплигло перед зором сержанта Нерча. Він розкрив очі і скреготнув зубами. «Хіба для цього я перепливав океан?» — подумав Нерч і скочив рішуче з ліжка. Так, лежати він не міг, треба було щось роби-

ти. А що? Сержант Джозеф Нерч не знав, що має робити. Пригадалася розповідь батька. Там, на радянській стороні, на Україні, були його брати, сестри, тітки і дядьки... Де вони тепер? Може, є хтось і тут, в цьому таборі? І він, сержант Нерч, їх родич...

Вираз розпуки змінив обличчя Джозефа. Він вискочив, наче обпечений, з казарми. На плацу було тихо. Солдати, крім вартових, пішли на вчення. З-за вибалків, де курила висмалена серпневим сонцем земля, виблискувала чорна смуга асфальту. По ній мчали військові джипи і лімузини. До слуху Джозефа долинули гарматні випали і тріскучий клекіт кулеметних черг. Війна скінчилася, але навчання солдатів не припиняли... Для чого ж? Думка ця вжалила болісно, і Джозеф Нерч мимоволі чомусь в цю мить повернув голову до бараків.

Просто на нього йшов майор Девідсон. Нерч увесь напружився. Він чекав, що майор спиниться і щось скаже йому втішне. Майор Девідсон порівнявся з Джозефом, але відвів очі вбік. Майор не хотів дивитися на Нерча. І сержант зрозумів, що майору соромно.

— Не для того я перепливав океан,— проказав тихо Нерч,— ні, не для того.

Він знав, що мусигь робити. Знав.

Майор Девідсон йшов до генерала. Нічого хорошого він, звичайно, не чекав від тієї розмови.

Генерал Лоу сидів у кріслі червоний, схожий на звареного рака. Крізь розхристані на грудях френч і сорочку виднілося руде волосся. Він плямкав губами і пив великими ковтками содову воду. Майор терпляче чекав.

— Чого ви там стовбичите,— загорлав Лоу,— сідайте.

Девідсон, наче зламавшись навпіл, сів на стілець під стіною.

— Ближче,— невдоволено прогарчав генерал,— я вас не вкушу.

Девідсон підвівся і сів ближче. Його водянисті очі були спрямовані чекально на генерала.

— Тільки що мені дзвонили з управління. Є наказ переміщеного... переміщеного...— генерал поморщився, почав шукати чогось на столі, знайшов потрібний папірець: на отих російських прізвищах він завжди ламав собі язика.— Переміщеного Шульгу відправити у штаб. Там з ним поговорять, і він дістане можливість вручити свої прохання безпосередньо вищому начальству. Отак і поясніть, майоре,— суворо проказав генерал.

Девідсон пристукнув підборами і тільки продовжував за-

мислено дивитися на генерала. Він розумів, що справа не в тому, що з отим переміщенням хочуть поговорити... Він одразу здогадався, чого його вимагають у штаб. Але дивно, чому кричить Лоу? Той, в свою чергу, насторожено позирав на Девідсона.

— Майоре, ви мені скажіть,— спитав він,— а ті в'язні нічого не можуть нам влаштувати? У них зброя є? Ви певні, що її нема?

Девідсон встав. Звідки він знає, що у них є? Хотілося послати до диявола підстаркуватого генерала, якому, видно, кращої роботи не знайшли, ніж запхнути ним дірку в оцій прогнилій бочці... Але Девідсон не міг собі дозволити такої розкоші. Він витягнувся струнко і мляво проказав:

— У них нічого нема, сер.

— Як то нічого? У них є захисники в особі ваших солдатів.

Генералові здалося, що він сказав щось дотепне, і він зітхнув полегшено. З цим Девідсоном мати справу — одна морока. Ніколи не знаєш, чого він хоче і що йому подобається. Лоу тільки мріяв про той день, коли нарешті вийде на пенсію. Правда, керувати наглядом за полоненими в кільканадцяти таборах, коли існують ще коменданти і численна охорона, не так важко, але куди легше сидіти б тепер у себе в Лос-Анджелесі на березі океану і мрійно милуватися на нескінченний розбіг зелених хвиль...

— Ну що ж, Девідсоне,— вже зовсім по-родинному звернувся Лоу до майора,— ідіть і організуйте здійснення наказу.

Він старанно обійшов слово — чийого наказу.

Девідсон знову пристукнув підборами важких черевиків.

— Єс, сер.

Генерал Лоу замилувався його поставою, але лишився стривожений рішучим кроком, яким майор пройшов до дверей кабінету.

Девідсон тим же кроком відміряв ті сорок метрів, які лежали між будинком генерала і комендатурою, і, витерши не дуже свіжою хусткою спітніле обличчя, ввійшов у комендатуру.

Він важко сів у вузьке блискуче крісло, відполіроване його попередниками. Все тут: і стіни, прикрашені фотографіями невідомих йому артистів та артисток з усміхненими принадними обличчями, і грати на вікнах,— все було те саме, коли в цьому кабінеті сидів його попередник — німецький комендант.

Девідсон ще встиг побачити його. Він пам'ятав нахабну, перелякану пику і тремтячі руки, якими той ніяк не міг відстебнути кобуру з пістолетом, і, запобігливо заглядаючи в очі Девідсона, благально приказував:

— Тільки, пане полковник, не віддавайте мене полоненим, тільки не їм, пане полковник, я прошу вас, пане полковник! Девідсону було осоружне це смердюче барило, як чомусь одразу він назвав німця, а коли майор знайшов у шухляді письмового стола канчук з олов'яною кулькою і щось схоже на манікюрне приладдя, він зрозумів, чим займалися оті м'ясисті руки німця.

Девідсон подивився на портрет президента Трумена, ретельно вправлений у багетові рамки кимсь з вартових комендантури, і криво усміхнувся. З цієї рамки скажено вирячив на нього очі того ранку Гітлер, коли він вперше вступив у цю кімнату.

Вколола і довго не зникала, наче ядучий докір, думка: може, і він, Девідсон, чимсь вже став нагадувати отого німецького коменданта?

Девідсон скреготнув зубами і закрити обличчя рукою. Куди воно все тече? Навіщо він тут? Хто це зіграв з ним погану гру і пхнув його у такі темні справи? Якби Кет знала, якби знали дівчатка, в кого обернувся Девідсон?!

Він сидів так кілька хвилин і не міг опанувати свого розпачу. Коли ж він забрав руку від лиця, його очі пломеніли сухими злими вогниками. Він натиснув кнопку дзвінка, і через мить у дверях з'явився вартовий.

— Негайно покличте сюди сержанта Нерча,— сказав Девідсон.

Сержант Джозеф Нерч стояв перед майором Девідсоном і чекав наказу.

Майор, наче вперше побачивши ставного, високого сержанта, уважно роздивлявся його.

— Я ніколи не забуду, Джозефе, тієї ночі,— сказав раптом Девідсон, відводячи свій погляд у вікно, за яким жовтів виптаний тисячами ніг плац.

Сержант зразу здогадався, яку ніч має на увазі Девідсон, але не проронив ні слова.

— Я не з тих, сержанте, у кого коротка пам'ять. І вся округа, де я живу, так говорить про мене: «Отой Девідсон з довгою пам'яттю, він ніколи нічого не забуває». Це, мабуть, не так погано, сержанте.

— Ні, сер, це добре,— ствердив сержант і усміхнувся.

— Ну от,— полегшено зітхнув Девідсон, наче згода сержанта Нерча розв'язала щось сумнівне для нього самого,— ну от,

Джозефе Нерч. Ти ж не американець? — раптом спитав Девідсон, уп'явшись очима в очі сержанта.

— Я українець, сер,— мовив сержант,— українець.

— І ти любиш Америку, Нерч.— Не чекаючи відповіді, Девідсон, глянувши кудись убік, раптом сказав: — А її є за що любити, незважаючи ні на що, є, і не дивлячись ні на кого, є.

Він торкнув пальцем чоло, наче щось забув. Але майор Девідсон нічого не забував. Він просто вигравав час. Навіть кілька секунд перед важливим вирішенням мають серйозне значення.

— Є речі, які я не розумів в Америці, сержанте,— визнав Девідсон,— ти врятував мене у ту ніч, і я тобі можу сказати правду, може, ніколи і нікому я її не скажу, і навіть Кет не скажу, і взагалі нікому. Я пам'ятаю... Німецькі міни, вогонь на півнеба, вибухи снарядів, а у мене таке відчуття, що ось-ось і серце вискочить, і якби ти тільки опустив руку, котрою тримав мене за груди, воно б таки вистригнуло... Тоді все. Нічого більше, ні Штатів, ні Кет, ні двох моїх дівчаток. Скільки ти ніс мене на руках, як дитину? Дві ночі... Боже мій, дві ночі!

Джозеф Нерч хотів щось сказати, але Девідсон рухом руки спинив його.

— Так, дві ночі. І ти не кинув мене. Не кинув, хоч сам був поранений.

— В ногу, містер Девідсон. Тільки в ногу.

— Ну і що, тим гірше було тобі, ти шкутильгав, я пам'ятаю, і коли ти збивався з кроку, мені ставало гірше, і я стогнав, і тоді ти примовляв: «Потерпіть, Девідсоне, тримайтеся ще кілька кроків, ще півгодини». Хоч ти знав, що кроків безліч і годин ще попереду чимало. Я цього не забуду, Нерч. Ні!

Джозеф здивовано зиркав на майора. Що це з ним? Все справді було так, як він розповідав. Але чому він все оте згадує? Навіщо? І куди він хилить?

— Сідай,— наче про щось догадавшись, стомлено мовив Девідсон.

— Дякую, сер.— Джозеф не сів.

— У тебе є батьки,— почав Девідсон,— о, пробач, я знаю. Є. Ти говорив це тоді. І вони мають тебе за чесного парубка. Це добре. У них є підстави. Всі,— рішуче кинув сам до себе головою Девідсон.— Джозефе, я дам тобі важливе доручення. Ти будеш супроводжувати переміщену особу до штабу. Можеш взяти з собою двох солдатів, як хочеш.— Девідсон замислився і додав: — Це не обов'язково, можеш не брати, так краще,— він хотів сказати зразу «зручніше», але відкинув

це слово. Нерч мусив розуміти його, добратися до того, що лежало між словами, що не договорювалося...

— Ти відвезеш його у штаб, і, мабуть, він залишиться там, і тоді ти повернешся. Тобі цілком ясно, сержанте?

— Єс, сер. Але б мені хотілося вас попросити...

— Що? — здивувався майор.— Що попросити?

— Я хочу просити вас не посилати мене.

Одну мить Девідсон мовчав, опутивши очі. Потім він підвів їх на Нерча і сказав:

— Ти розумний парубок, Нерч, і ти повинен виконати мій наказ, тобі краще знати, чому є речі, про які не говорять, але їх добре розуміють.

Майор встав. Він нетерпляче постукував пальцями по мармуровій табличці щоденника-календаря.

— Ось тому, що я все розумію,— тихим голосом пояснив Нерч,— я прошу вас не посилати мене. Мені буде дуже важко, сер, дуже.

— Але ти можеш зробити так,— ще тихіше, з напруженням заговорив Девідсон,— що комусь буде легше.

— Я не хочу говорити вам неправди, містер Девідсон, і я скажу вам, що саме оте, що я неодмінно хочу зробити, щоб комусь було легше, і зроблю це, примушує мене попередити вас.

— Ти віриш мені, Джозефе,— радісно проказав Девідсон і вперше за всю розмову усміхнувся тепло і привітно.— Я ба-чу, ти мені віриш. І я вірю тобі. Ідїть, сержанте, і виконуйте наказ,— сухо мовив він.

Сержант Джозеф Нерч виконував наказ. Немало тривожних думок пронеслося у голові Нерча з тієї хвилини, як він вийшов з кабінету майора, до того моменту, коли Євген Шульга сів в автомобіль і сержант вмоствився поруч нього.

Полонені, правда, не зразу погодилися відпустити Шульгу. В цьому вчувався якийсь хитрий хід американців. Відчувалося, що американці хочуть вивезти з табору одного з привідців, і тоді все піде тихо-мирно.

З другого ж боку нагоджувався випадок нарешті побачити когось з вищого начальства. Не вірилося, що американські власті підуть на провокацію.

— Все-таки союзники,— з надією проказав Євген, відповідаючи на сумніви Громова.

— Бачив, які вони союзники,— махнув рукою Громов,— а втім, спробуємо.

Комендант Девідсон, який передав полоненим наказ, не полягав. Він просто стояв у дверях барака і чекав. І коли вони після недовгої розмови поміж себе погодилися, він полегшено сказав:

— Єс,— і вийшов з барака, звелівши зняти охорону.

Полонені висипали у двір. Те, що їх товариша одвозили у звичайному автомобілі, заспокоїло недовірливих.

Коли сідали у машину, Громов звернувся до коменданта і сказав:

— Майоре, ви мусите знати, якщо з ним щось скоїться там,— він показав рукою на дорогу, що вела до Берліна,— то це аж ніяк не зламає нас. Ми не продамо Вітчизну. І ми будемо боронити свої права до кінця.

Майор Девідсон пильно вислухав Громова, який все те виклав не дуже спокійно, і здавалося, що все зрозумів без допомоги перекладача, але перекладач ретельно виконав свій обов'язок, і майор знову не дуже певно проказав:

— Єс.

Машина рушила. Вартові відчинили браму. Шофер, негр Сідней, одну руку тримав на кермі, а другою записав у рог гумку. Сержант скоса глянув на нього, потім на переміщеного, що сидів з ним поруч, і зітхнув.

Наче сірий клубок, намотувалася асфальтова дорога на балони машини. До Зоммерштадта було понад сто кілометрів, можна про все подумати, тим більше, що головне вже для Джозефа вирішено. Він добре знав кожен віраж, кожен вибалок, всі оті присадкуваті, наче намальовані пензлем карликові гаї, рівно вишикувані вузькі клапті ланів і ретельні будівлі обабіч асфальту.

Нерч напружив увагу, підшуковуючи потрібні слова, щоб почати розмову, але на пам'ять йшли якісь уривки незначних речень, якими перекидався вдома з матір'ю. Він напружено мовчав, і мовчав поруч нього замислений Євген Шульга.

Сідней обернувся, підморгнув Нерчу і показав великий палець:

— Рашн, вері гуд, вері, вері!

Джозеф дивився перед собою. У серці поволі ясніло почуття чогось значного. Що б сказав батько? А мати? Невже вони б відрадили? І чому майор Девідсон заговорив отак з ним? Він чесний, тому так і заговорив. Чесний!

З того часу, як Джозеф переплив океан, він багато що став розуміти інакше, багато в його очах змінило свій вигляд. Тепер вирішувалося важливе, головне, не тільки для того, який

сидів поруч, але і для нього, Джозефа. Треба тільки обдумати, як відпровадити Сіднея. І, мабуть, краще за все це зробити, коли тільки в'їдуть у місто. Серед метушні і гамору виїде зовсім просто...

Джозефу хотілося, щоб воно вийшло. Звичайно, йому потім... Але він не хотів думати про потім. Потім для нього буде не зовсім весело. І краще зараз про те «потім» не думати. Але він не міг, ні, просто не міг, щоб все скінчилося для отого хлопця скрутою. Ні, він мусить допомогти йому обминути ту скруту, і Джозеф Нерч допоможе. Він допоможе! Серце його забилося рівно, спокійно. Все було ясно. Все зрозуміло. Тепер лишилося тільки заговорити з ним, сказати. І тоді він знову почав хвилюватися, як тільки про це подумав.

Машина в'їхала у ліс. Високі дерева затінювали асфальт.

Нерч наважився і зробив знак Сіднею. Той, згоджуючись, кивнув головою і з'їхав на обочину, спинивши машину біля кущів шипшини.

Нерч відкрив дверцята і вийшов, потупцювавши на траві. Він знову підійшов до машини і одкрив ширше дверцята.

— Спочинок,— червоніючи від ніяковості, сказав він не дуже твердо по-українському,— треба,— додав він.

— Земляк,— здивувався Шульга.— Яким вітром?

Джозеф засміявся.

Євген вийшов з автомобіля і ступив кілька кроків по траві. Він широко розкинув руки і з насолодою вдихнув запашне повітря, що гостро духмяніло травами і сонцем. Як давно він не дихав цим повітрям! Шофер Сідней, встромивши в краєчок рота сигарету і попихкуючи нею, з цікавістю спостерігав за Євгеном. А той раптом ліг горілиць на землю під крилатим кленом і, схрестивши під потилицею руки, дивився у височінь, навіть не мружачи очей.

Дивні ті радянські люди! Сідней покрутив головою. Нерч, очікуючи, позирав на Шульгу і переминався з ноги на ногу. Він чекав від нього запитань, але той мовчав. Якби Євген спитав про щось Нерча, йому було б легше заговорити, але той вперто мовчав, наче крім неба, дерев і трави, крім лоскотливого, лінкуватого вітру, що ледве ворухив соковите листя на розлогих вітах, нікого не було...

А Євгену хотілося, щоб справді воно так і сталося. Нікого. Ні оцих двох американських солдатів, котрі, зрештою, і непогані парубки, і ні в чому перед ним не завинили, котрі, мабуть, самі не розуміють, навіщо їм тримати під вартою радянських полонених, коли ж ті люди були взяті у полон німцями...

Євген хотів, щоб було тільки небо, тільки вітер, і тільки воля. І, подумавши про волю, він заплющив очі. Може, там, у далекому Києві, про нього думають. Говорять: «Де він? Що з нашим Женькою?» Голос батька пролунав виразно і сповнив серце болем і відчаєм. Може, десь у Празі Мілена... Але ні. Про це не треба думати, не треба сподіватися. Де вона? Невже не дійшла? Тепер лише одне: прибути у штаб і говорити з ними рішуче, твердо, не як переміщений, як вони, знущаючись, назвали всіх захоплених полонених, а як солдат великої армії, довести їм, що нічого з їх витівок не вийде. Ніколи! А куди вони мітили, Євген давно вже зрозумів. Щось зашаруділо у траві, і Євген озирнувся. Над ним стояв американський сержант, котрий заговорив до нього по-українському, і чекав.

— Що, треба їхати? — спитав Євген.

Сержант покрутив головою і опустився біля нього на траву.

— Ні. Можна говорити, — сказав він. — Можна.

Він наче заохочував Євгена до розмови.

«Хто ж ти? — подумав про сержанта Євген. — Невже і ти з отих, що вислужуються?» І тут раптом сержант розвіяв його підозру:

— Українець, — сказав він, ткнувши себе пальцем в груди, — батько, мати з України, народився в Штатах. України не бачив... — Сержант помовчав, глянув на Євгена і продовжував: — Знаю Україну, мати мені говорить, батько теж, у них мрія знову туди...

Джозеф прикро усміхнувся і замовк, наче чогось чекав від Євгена.

Євген, спершись на лікоть і вглядаючись у замовклого сержанта, замислено проказав:

— Ох, як здорово воно вийшло, не думав, що земляк такий, а спочатку вирішив, що ти з отих...

Нерц зрозумів і заперечливо **занятав** головою:

— Ні. Ніколи. Ні!

Якусь мить тривало мовчання. Для Євгена все це було приємною несподіванкою. Згадалися давні розмови у сім'ї, вдома, про всіх отих шукачів щастя за океаном, котрі пускалися в невідомі краї, плекаючи надію на краще життя. Лишалися там, у невідомій Америці, тривожачи серця своїх родичів, які чекали від них дорогих подарунків, а на крайній випадок, спадщини. Минали роки, не було ні подарунків, ні спадщини. І от перед Євгеном був один з нащадків отих невдах — шукачів щастя.

— Виходить, не знайшли твої батьки щастя? — спитав він у сержанта.

Той зразу не зрозумів, про що йдеться, і, наморщивши чоло, повторив про себе запитання Євгена. Зрозумівши, погодився.

— Ні.

Встали в пам'яті Джозефа Нерча страшні роки нужди і мук, голоду і безправ'я на чужій землі. Згадалися материні слова, які в розпачі вона завжди говорила батькові:

— Сироти ми на цій землі, сироти...

Йому захотілося розповісти все цьому хлопцеві, який так влучно сказав про незнайдене щастя.

— Тепер би вам всім якраз і повернутися,— мрійно мовив Євген.— А родичі є в тебе у нас?

— Єс,— зрадів Нерч.

— Листи одержували?

— Мало, але і ми мало...

Стояло рівно над головою сонце. Тіні від дерев перепліталися долі. Просто перед очима, в низенькій вигорілій траві, жовтіла квітка безсмертника. Євген зрадів, наче чомусь довгожданому, обережно зірвав квітку і, тримаючи на долоні, притулився до неї устами.

Джозеф Нерч якось скрипло перевів подих. Йому стисло у горлі. Він зрозумів, чому так зрадів отій непоказній жовтій квіточці радянський солдат.

— Знаєш, як зветься ота квіточка? — спитав Євген.

— Знаю,— він назвав її по-англійському і додав: — Мати, як, бувало, побачить її у полі, зірве, притискає до уст. Україн... Speak¹.

— Україна! Якби ти побачив Україну,— вирвалося у Євгена,— якби ти тільки подивився на міста і села наші, на ліси і ріки, ти б зрозумів, чому мати твоя плакала, коли тримала в руках цю квіточку безсмертника.

— Безсмертник,— несміливо повторив Нерч.— Он як,— і сказав вдруге вже сміливіше: — Безсмертник.

— Батьківщина безсмертна, ти розумієш це,— мовив Євген,— і нема нічого кращого ніж Вітчизна. Ти розумієш це? — гаряче допитувався Євген у сержанта.

Сержант мовчки дивився у очі Євгенові і бачив у них щось нове, тривожне і в той же час рішуче.

— О, я, Джозеф Нерч, все розумію. Все,— гаряче і урочисто сказав сержант, поблискуючи очима.

---

¹ Говорити (англ.).

— Євген Шульга тобі друг, камрад, і йому друг,— Євген повів очима в бік Сіднея, що сидів у машині і зацікавлено позирав на них. Наче зрозумівши слова Шульги, він вдоволено усміхнувся. Сідней вискочив з машини і попрямував до сержанта та руського. Поворушивши п'ятірнею кучеряву голову, він вдоволено сказав:

— О'кей, вері гуд. Емерікен, рашн,— і, прагнучи, щоб його зрозумів руський, стис свої руки і потрясав ними перед своїм обличчям, примовляючи: — Емерікен, рашн...

Євген міцно потис руку Сіднею.

— Сідай з нами сюди,— але Сідней запитливо позирав на сержанта. Нерч кивнув йому, і тоді Сідней сів.

— Ну от добре,— мовив Євген.— Якщо не поспішаєш, сержанте, посидимо трохи.

— Сидимо,— згодився Нерч. Щоправда, Сідней заважав йому сказати про головне, але, зрештою, української Сідней не знає. І він все-таки скаже. Обов'язково скаже.

Євген простягнув квітку безсмертника Нерчу.

— Повернешся у Штати, віддаси матері, скажеш: від українця. Квіти, мабуть, на всій землі однакові,— мовив він заміряно,— і вітри однакові, і сонце, і ліс шумить однаково, тільки нема кращого повітря, як повітря Вітчизни, і нема кращого сонця, як сонце Вітчизни, і нема кращих квіток, як ті, що ростуть на рідній землі... Так-то, брате.

— Тоді треба туди,— наважившись, почав Нерч.— Туди,— повторив він,— і ти туди підеш.

Євген здивовано глянув на Джозефа.

— Всі ми, всі, яких тримають за колючим дротом, підуть додому, і нічого не вийде, сержанте, нічого.

— Нічого,— погодився Нерч,— я розумію. І от що я скажу,— він дивився просто у очі Євгенові.— Ось що скажу, ти слухай: приїдемо, ти можеш іти куди хочеш... ти free¹.— Сержант Нерч хвилювався, йому забракло слів.— Іти туди,— він показав рукою на схід,— я не бачу, я не чую, я не знаю... Єс?!

Євген зрозумів. Він пильно дивився на дорогу, що чорною смугою розігрітого сонцем асфальту бігла на схід. Там була Вітчизна. Але чому він має тікати? Чому? Коли доля його справедлива і він не повинен знову крадькома, озираючись, вишукувати порятунку, переховуючись. Ні! Так не буде. Переможець не тікає. А його чекають там, за дротом. Чекають повернення. Чекають, що він з честю виправдає надії, вимоги,

---

¹ Вільний (а н г л.).

виборс правду. Чому він повинен тікати? Сержант добрий парубок. Хороший хлопець. Але сержант не розуміє багато і на-самперед не знає, яка сила у радянського воїна. Як би йому так сказати, щоб зрозумів і не образився? А сказати так просто і щиро, як от зараз думає. І Євген заговорив:

— Ні, брате, дякую тобі, але так не годиться. Мені тікати нема від чого, у мене від товаришів довір'я, вони чекають, я не злочинець, а воїн Радянської Армії. І як воїн, офіцер цієї великої непереможної армії, я говоритиму з вашими генералами. Я вимагатиму від них свободи для всіх. Дякую тобі, сержанте, за добрі бажання твої до мене, але я мушу бути в штабі і говорити з ними. А потім ти про себе подумав? Ти знаєш...

— Єс,— вирвалося у Нерча.— Я думав, а тобі думати про це ні, не треба. Ти прийдеш до себе і там скажеш, і ваші ударять кулаком от так.— Нерч стис руку у кулак й розсік нею повітря.— От так.

— Ні,— рішуче мовив Євген,— не вийде нічого.

Він плеснув сержанта по плечу і заспокоїв:

— Ти кинь про це. Тікати мені не личить і нема чого. За мною вся велика країна Радянська стоїть. Вона за нас вступиться. І все буде гаразд, сержанте, і ми ще з тобою на прощання вип'ємо. А може, ти ще до нас на Україну прийдеш?! Хто знає? Все може бути.

— Тебе можуть там, у Берліні, затримати.

— Ну і що, однаково відпустять, мене і всіх...

— З кременю всі ви,— захоплено позаздрив Джозеф.— Дивні ви люди...

— Радянські люди не дивні, а міцні, міцні, Джозефе, дуже міцні. Strong¹.

— Єс! — проказав Джозеф.— Єс!

Коли машина рушила, Євген сидів задумано у кутку на сидінні і мислі його були далеко від дороги, якою їхали, від німецької землі, яку хотілося забути і не знати такою, якою вона була для нього ці роки полону, а неслись вони у далечінь, що бавила зір на самій межі хвилясто-блакитного виднокругу, сповнюючи серце надією.

— А от коли ти щирий друг і чесний син своїх батьків, то попроси тебе зробити інше...

---

¹ Міцний (англ.).

— Зроблю,— з готовністю запевнив Нерч,— зроблю, скажи тільки.

Євген подивився йому в очі і повірив: «Зробить, він зробить».

Що ж, на таке він ще міг наважитися. Лист на ім'я радянського командування лежав наготовлений у кишені. Він пояснив сержанту, що коли він справді так хоче допомогти радянським людям, то нехай вручить конверт з листом в руки радянському офіцерові чи солдатові. І все. А якщо трапиться нагода, то ще краще в одну із радянських комендатур.

Джозеф Нерч все зрозумів. Це йому зовсім не важко. І він обов'язково зробить так, як просить Євген Шульга. На нього можна покластися, він не підведе.

І сержант Нерч не підвів. Після того як він здав на руки вартовому офіцеру спеціального відділу, який віддав переміщеними особами, Євгена Шульгу, той сказав, що сержант поки що вільний. Нерч зітхнув і, не звертаючи жодної уваги на офіцера, що здивовано вирячив очі, коли він міцно потис Євгенові руку, залишив приміщення штабу.

Тільки Джозеф Нерч вийшов з парадного і рушив до машини, як у спину йому хтось з східців крикнув:

— Сержанте, до офіцера.

Джозеф повернувся. Євгена Шульги вже у кімнаті не було. Вартовий офіцер, шанобливо нахиливши голову у бік людини в цивільному з жовтим портфелем у руці, сказав:

— Сержанте, одвезеш містера у Берлін.

Серце у Джозефа завмерло від несподіваної пропозиції. Він ледве стримував свою радість. Сам випадок йшов назустріч йому і допомагав йому додержати слова.

— Єс, сер! — з готовністю відповів він, і офіцер схвально підморгнув йому.

— Ну от, провітришся, сержанте. І містер буде вдоволений.

Людина у цивільному нижче нап'яла на чоло крилатий капелюх, щось невиразно пробурмотіла, потисла руку офіцерові і вийшла. Джозеф ступав за нею. Білася тільки думка: як умовити Сіднея лишитися тут? Але коли підійшов до машини, Сіднея у ній не було. Джозеф розкрив перед своїм пасажиром дверцяга, закрив їх за ними, коли він вмотився, і сів за кермо. Ключі були у замку. В цю хвилину від кіоска з напоями відійшов Сідней і кинувся до машини. Джозеф дав газ, не спиняючись, крикнув Сіднею:

— Погуляєш тут, я через дві години буду.

Сідней тільки помахав руками.

— Що, хіба за кермом ця чорна свиня? — презирливо прогаркавив пасажир.

— За кермом солдат,— сухо процідив Джозеф. Тепер він зрозумів, що то за птах розсівся на задньому сидінні автомобіля. Та біс забирай його, не стане він з ним зв'язуватись. Йому б тільки до Берліна, а там диявол з ним.

Пасажир запалив сигару і більше й слова не сказав до Джозефа. Смеркало, коли машина в'їхала у Берлін.

— До нашої головної комендатури,— сказав пасажир,— знаєш де?

— Єс, сер.

— Ну от,— вдоволено мовив пасажир.

Біля будинку комендатури він мовчки вийшов з машини, показав вартовому якусь книжечку у синій обгортці, і по тому, як вартовий відступив, даючи йому дорогу, Джозеф зрозумів, що привезений ним тут своя людина. Вже з порога він обернувся і сказав:

— А ти зайді, оформиш перепустку на зворотну путь.

Коли перепустка була у Джозефа в руці, він зрозумів, що може починати здійснювати замислене. Поставивши машину на зупинку, де стояли десятки інших військових карів, Джозеф Нерч вирушив у дорогу. Берлін він знав. Йому вже доводилося кілька разів приїздити сюди з майором Девідсоном у різних справах, але він ніколи не цікавився, де розташовані комендатури Радянської Армії. Питати про це у зустрічних американців або німців йому не хотілося.

Незабаром сержант минув контрольний пост і вступив на вулицю Східної зони. Йому навстріч попадалися групи пішоходів німців, котрі жваво розмовляли поміж собою. Пронеслися автомобілі. Проїхало кілька грузовиків з радянськими солдатами. Він спинився біля освітленої вітрини кафе і оглянувся. На жаль, не видно було близько жодного радянського військового. Сержант намацав в кишені конверт, вручений йому Євгеном Шульгою, і рішуче рушив далі.

І от біля дверей під'їзду, освітлений двома ліхтарями, стояв радянський солдат з автоматом. Нерч, озирнувшись навкруги і перевіривши подих, попростував до нього. Він спинився перед високим вартовим у пілотці і, тикаючи собі пальцем у груди та показуючи на двері, сказав:

— Комендант!

Радянський солдат приязно глянув на американця.

«Навіщо тобі комендант,— подумав він,— ось через хвилину почнеш свої торговельні операції і простягнеш мені годинника або авторучку...» Але американський сержант розвіяв сумніви вартового. Він нічого не пропонував, тільки, обережно озираючись, ніби боявся, щоб його хто тут не побачив, знову настійно проказав:

— Комендант!

— Ясно,— мовив вартовий і гукнув: — Халіпов!

На порозі з'явився той, кого він кликав.

— Он,— показав вартовий на американця,— проведи його до коменданта.

Через кілька хвилин сержант Джозеф Нерч вже опинився перед радянським офіцером. Він дав йому в руки трохи пом'ятий зелений конверт. Сержанту Нерчу хотілося, щоб офіцер його розпитав, і тоді йому легше було б сказати все, що хотілося оповісти. Але офіцер зичливо дивився на нього і безмовно відкрив конверт. По мірі того як він читав написане на великому аркуші паперу, його спокійне обличчя набирало суворого і заклопотаного виразу. Він дочитав лист, поклав його перед собою і тоді несподівано заговорив до сержанта англійською мовою:

— Дякую, сержанте. Ви вчинили благородно, вручивши нам цей лист. Ви вчинили як справжній воїн союзної армії.

Нерч полегшено зітхнув, йому видалося, що останні слова радянського офіцера знімають якісь сумніви, що десь у глибині серця скніли і непокоїли. Те, що офіцер більше нічого не питав і наче чекав, що сержант зараз же піде, трохи засмутило Нерча. Тоді він наважився і пояснив:

— Цей полонений, що передав листа, тепер у Зоммерштадті у штабі. Я сьогодні привіз його туди, він дав мені цього листа і попросив, щоб я передав його.

Джозеф хвилювався і говорив не так і не те, що хотілося. Здається, офіцер це зрозумів. Він підвівся і вийшов з-за стола до Нерча. Спинившись навпроти, він дружньо простягнув руку і міцно потис правицю Нерчу.

— Дякую від імені радянських людей, сержанте. Як солдат солдату,— додав офіцер.

— О містер,— тільки зумів сказати Нерч, розуміючи, що офіцер нічого більше не стане у нього питати, і, належним чином оцінивши його поведінку, сержант Джозеф Нерч віддав честь і з радісним обличчям вийшов з комендатури.

Вартовий біля під'їзду дружньо спитав:

— Ну що, порядок? Ол райт!.

-- О, ес,— весело відповів сержант і, на подив вартового, досить виравно мовив по-російськи: — Порядок!

Був початок дванадцятої, коли сержант повернувся до Зоммерштадта. Його вже чекав стурбований Сідней. Він схвилювано оповів, що сержанта двічі питав якийсь офіцер і дуже лютував, що його досі нема, і що він бачив, як двоє озброєних солдатів і двоє у цивільному вивели того росіянина, всадовили у закритий джип і кудись повезли. Росіянин, сідаючи, махнув Сіднею рукою, і за це один з солдатів плюнув Сіднею під ноги та вилаяв чорною собакою. Сідней говорив, як завжди, швидко, скоромовкою, і Нерч, слухаючи його, думав в цю мить тільки про Євгена Шульгу, і що добре було б, коли б той знав, що сержант Нерч додержав свого слова. Він розумів, що то за закритий джип і що то за люди у цивільному, які супроводжували Шульгу.

Розпачливо зітхнувши і згадавши в цю мить відверте обличчя радянського офіцера, з яким п'ятнадцять-двадцять хвилин тому розмовляв, Джозеф наче заспокоївся і пішов у штаб.

Там вартовий вручив йому пакет і прогаркавив:

— Можеш їхати. Де був? Мабуть, у борделі? Спритний ти, сержанте.

Джозеф виразно постукав себе пальцем по чолі і, нічого не сказавши, вийшов.

Невесела була дорога до Ігл, хоч Сідней не замовкав, але Нерч не слухав балакучого товариша.

Майор Девідсон був у себе в кабінеті, коли запорошена машина спинилася біля управління табору. Девідсон бачив у вікні похилу постать сержанта, стомлене обличчя і з хвилюванням почав чекати його появи на порозі свого кабінету. Ось залунали чіткі кроки сержанта в коридорі, ось вони завмерли перед дверима, ось сержант постукав двічі. Девідсон перевів подих, сховав руки у кишенях френча і, піднявши очі на двері, сказав:

— Увійдіть.

На порозі виросла струнка постать сержанта Нерча. Одбиваючи крок, він пройшов до столу і поклав перед майором пакет.

— Все в порядку, сержанте?

Майор Девідсон уважно дивився на Нерча. Він розумів, що запитання його зайве. Пакет лежав перед ним на столі.

Він вже знав, що там усередині, і відповіді, якої він хотів і якої боявся, почути вже не міг. Але проте він все-таки спитав.

— Все в порядку, сер,— не дуже бадьоро сказав Джозеф.

Більше їм не було про що говорити. Вони уникали дивитися один одному в очі, і майор сказав:

— Ви вільні, сержанте, можете відпочивати.

...Ні, сержант Нерч хоч і лежав на своєму ліжку у казармі, але він не відпочивав. Він думав. Думав безнастанно і розпачливо, і тримав у долоні зів'ялу квітку безсмертника, і бачив перед собою чимось рідне йому,— чим, він так і не міг ще пояснити собі самому,— обличчя Євгена Шульги.

...В цей час Євген Шульга сидів перед повновидим американцем у великій кімнаті розкішної вілли, і той, потягуючи з келиха рожевий напій, безупинно доводив йому, що ніякої рації нема домагатися повернення назад у Радянський Союз, що там чекають на Шульгу, м'яко кажучи, самі неприємності, якщо таким невинним словом можна назвати в'язницю, суд і, в кращому разі, каторжні роботи десь на півночі. Тисячі з тих, хто повернувся, знайшли собі таку сумну долю. Чи ж хоче і містер Шульга такої долі? Американець досить вправно володів російською мовою, і Євгенові, який зовні спокійно слухав його умовляння, весь час кортіло спитати, де це він вчив мову і невже для такої брудної мети, щоб навчати чесних людей зраді?

Євген вирішив не перебивати американця. Нехай він побільше виговорить, і це дасть змогу Євгенові розпізнати всі наміри підлотників, хоч і зараз вже було ясно, до чого йдеться.

Американець не вгамовувався. Красномовство його було невичерпне. Він, видно, добре напрактикувався. Ні, він, Шульга, мусить повести себе розумніше, умовляв Євгена американець. Він ознайомився з його карткою. Треба сказати, що самий факт перебування Шульги так довго у фашистському полоні — вже важка провина в очах Радянської влади, і там не поглядять Шульгу по голові. За це військовий суд покарає його. Ще й як покарає! Нехай вже містер Шульга вірить йому. А коли він подумає над тим, що чекає його у вільному світі, він зрозуміє, що перед ним відкривається справжнє життя, справжня воля. Якщо він хоче, він зможе вчитися, працювати по спеціальності. В Америці дуже шанують і, головне, платять багато доларів льотчикам. Американські літаки найкращі у світі, і найкращі у світі американські пілоти.

Американець підсунув повний келих рожевого папою Євгенові, але Євген удав, що не помітив. Тоді американець почав знову. Його повновиде обличчя пашіло чи то від випитого, чи від настирливого умовляння, яке тим часом не давало очікуваних наслідків. Але в установі, в якій він обіймав, так би мовити, пост першої інстанції, в цьому і полягали його обов'язки — умовляти, це була, як говорив шеф, так би мовити, перша лінія наступу, димова завіса, потім було щось певніше і виразніше, але то наступні інстанції.

— Послухайте, чого ви ще вагаєтесь? Вам пропонують волю і гроші, життя і незалежність, а ви ще думаєте?

Американець розвів руками, наче справді дивувався, як то Євген може ще вагатися.

— Ви пропонуєте мені, — ледве стримуючи гнів, мовив Євген, — зрадити Батьківщину і називаєте це волею? І це робите ви, представник союзнаї нам держави?

— У вас нема батьківщини, шановний містер Шульга, — проказав американець, — у вас тільки є щаслива нагода, щоб Штати стали вашою вітчизною.

— Ви брешете, — гнівно вирвалося у Євгена, — ви брешете, — гнівно повторив він, — у мене є Вітчизна, вона велика і могутня, і вона не дасть вам скривдити мене. Я вимагаю, щоб ви негайно викликали сюди представника радянського командування. Ви чуєте? Я вимагаю від імені всього табору Ігл. І чим швидше ви це зробите, тим краще буде для вас.

Американець наче злиняв на обличчі. Він ужалив Євгена недобрими очима з-під насуплених брів і роздратовано сказав:

— Тихіше, містер. Ви забули, де ви перебуваєте і у вигляді кого. І коли ви не розумієте джентльменської мови...

— Ви що ж, мені загрожуєте? — перебив його Євген. — Мені вже загрозували у гестапо, мене вже шматували гітлерівські кати, і ви врахуйте, що мене ви не злякаєте. Чуєте, містер? І досить! Більше нам нема про що з вами говорити. Я вимагаю негайно викликати радянського представника.

В очах Євгена спалахнула непогасними вогнями така сила, що нахабний умовлювач, не витримавши його погляду, опустив долі голову.

Перше, що зробив Коллінз, повернувшись до управління, яке містилося по дорозі у Річленд, це одразу ж подзвонив на водогінний контрольний пункт.

— Говорить полковник Коллінз,— повідомив він і почув у відповідь:

— Капітан Ріплі, сер, чекає ваших розпоряджень.

«Йолоп,— подумав Коллінз,— яких там, диявол тебе забирай, розпоряджень».

— Яку воду ви подаєте в житлові квартали, капітане, і зокрема в мій, там, де я живу? — спитав Коллінз.

— Звичайно, фільтровану, сер,— поспішно відповів капітан.

— Розумію, що чисту, а не брудну,— роздратовано сказав Коллінз, стримуючись, щоб не вилаяти.— Я маю на увазі воду з Колумбії,— обережно спитав Коллінз,— чи з...

— Сер,— почувлося в трубці,— в квартали управління подається артезіанська вода. З Колумбії вода іде тільки у виселок Пірл-Харбор і, звичайно...— голос капітана у трубці затнувся.

— Я розумію куди...— не дав йому договорити Коллінз.— Ви молодець, капітан Ріплі. Я вас в свій час згадаю,— пообіцяв Коллінз і поклав телефонну трубку, не почувши вже, як капітан схвильовано сказав:

— Радий старатися!

Проте повідомлення капітана Ріплі ще було недостатньо. Якщо в перші хвилини після телефонної розмови з ним настрої Коллінза був піднесений, то, походивши по своєму кабінету і відповівши на кілька ділових телефонних запитань своїх помічників, він покликав до себе головного лікаря місцевої лікарні, що належала управлінню станції.

Обережно підбираючи слова, Коллінз удавав перед маленьким, наче на все життя переляканим Блейком, що цікавиться, як ідуть справи у лікарні, чи вистачає медикаментів і чи є якісь інші невідкладні потреби.

Не вистачало стільки і потреб було стільки, що док Блейк вирішив краще не говорити про це і з властивою йому підозрілістю до намірів вищих осіб сказав, що у нього все є. Навіть на запитання, скільки лежачих хворих з числа персоналу станції, він назвав значно менше число, ніж насправді їх було. Зрозумівши, хто перед ним сидить, Коллінз відкинув обережність і спитав:

— Що може трапитися з людиною, яка п'є радіоактивну воду, містер?

Здавалося, що вперше за всю розмову у Блейка на обличчі промайнула якась тінь зацікавлення.

— Дивлячись скільки в ній радіоактивності, сер. Лічильники Гейгера працюють безпомилково, сер. І вони найкраще розв'язують всі сумніви, сер.

Лікар Блейк, мабуть, зрозумів, що сказав зайве, бо на цьому замовк. Десь в глибині свідомості у нього виникла підозра, що цією справою полковник Коллінз зацікавився не випадково. Але ж яке його, Блейка, діло?

— Лічильники Гейгера,— проказав Коллінз, дивлячись поверх голови маленького лікаря, що майже потонув у глибокому кріслі. «Як же це я забув про них,— подумав Коллінз.— Ні, я таки йолоп, а не той Ріплі на контрольному пункті».

— Ви вільні, містер Блейк,— Коллінз міцно потиснув руку лікарю.

Лічильники Гейгера повернули Коллінзу добрий настрій і притаманну впевненість. Решту дня, як і всі наступні дні, він працював з властивою йому енергією.

Особливо уважно перечитував він пухнасті бюлетені державного департаменту, в яких докладно наводилося все, що писали в радянській пресі про атомну енергію. Там тільки і говорилося про її мирне використання. Статті з наукових журналів були присвячені виключно цьому питанню. Але за всіма загальними фразами, вже відомими передбаченнями, нічого такого, що б свідчило про справжню суть справ...

Коллінз роздратовано кидав на стіл бюлетені, бурмотів щось сам до себе і замислено постукував пальцями по столу.

Тим часом все йшло, як і передбачалося. Створена з представників великих монополій комісія по контролю над використанням атомної енергії дала відповідні матеріали сенаторам Макмагону і Вандербергу.

Виступаючи у сенаті, Вандерберг відверто заявив:

— Припустимо, що хтось оголосить, що він винайшов локомотив з атомним двигуном, котрий за час, який потрібен буде йому, щоб пройти віддаль між Вашингтоном і Нью-Йорком, потребував всього на кілька доларів отієї атомної енергії. Що ж трапилось б? А трапилась би для нашої держави трагедія. Акції всіх вугільних і залізничних компаній були б знецінені. Страхові компанії, які зв'язані великими капіталовкладеннями з залізницями, луснули б, як мильні бульбашки, настав би загальний фінансовий хаос.

Сенатор Макмагон, повторивши, власне, те саме, лише додав:

— Нехай картина, намальована моїм шановним попередником, становить, так би мовити, виключний випадок, але, маючи справу з атомною енергією, треба враховувати всі крайності і попереджувати їх. Що ж до застосування атомної енергії у мирних цілях, то воно може бути рентабельним і може розвиватися тільки при умові виробництва атомних бомб, використовуючи відходи від них.

Відвертість сенаторів була відповідним чином оцінена в пресі.

«Шлях до миру відкриває атомна бомба»,— верескливо писали газети.

З'явилися навіть атомні коктейлі, і на розі вулиць, в аптеках і салунах продавали морозиво, відтиснуте у формі атомної бомби. Кінофірми почали старанно експлуатувати це джерело прибутків, і на екранах замелькали атомні фільми. Коментатори виступали перед мікрофонами і, звертаючись до податкоплатіжників, говорили:

— Доки у нас атомна бомба, комунізм не посміє переступити свої кордони... Атомна бомба надійно охороняє ваші заощадження...

— Бомба — це стримуюча сила в наших руках,— заявив президент Трумен на одній з прес-конференцій.

Яке джерело для нього бомба, найкраще знав і розумів Ерскін Гульд.

Леон Фітельберг читав газети і зеленів від злості і розпачу.

Роберт Оппенгеймер газет не читав. Він заборонив у себе вдома говорити про все, що стосувалося політики. Коли він входив, виключали радіо.

Оппенгеймер старанно відгороджувався від всього, що сталося за стінами його лабораторії і його дому. Настирливим кореспондентам, які домагалися від нього інтерв'ю, він твердив одне:

— Наука вища за все. Я думаю тільки про науку.

— А про смерть? — спитав його якийсь не в міру цікавий журналіст.

— Наука бореться з нею,— не дуже певно, а проте безапеляційно сказав Оппенгеймер і відмовився відповідати на нові запитання.

Професор Рупперт Герстмайер дихав вільно і відчував себе, як риба у воді. Підкреслено мовчазному Вернеру фон Брауну він сказав:

— Почекайте, ще не те побачите. Тут люди розумніші від нашого фіурера,— і подумав: «Румлер мені ще заздритиме...»

Банкір Бернард Барух особа обережна. Президент надав йому надзвичайні повноваження не для того, щоб одверто розплескувати язиком все, що було на мислі.

Барух скрізь заявляв, що уболіває за мирним життям, за досягненням згоди між урядами Великої Трійки. Він вмів виголосити на прийомі потрібний тост, потиснути так, щоб фотооб'єктив встиг це зафіксувати, руку радянському дипломату, дати «гумове» інтерв'ю газетярам. Бернард Барух робив свою справу тонко, поступово і неухильно.

Він поїхав у Лондон, виступив перед пресою.

— У Штатів одна мета,— сказав він, притискаючи короткопалі руки до серця,— дати світові мир, змученим людям тишу, матерям спокій, безробітним працю, хліб голодним, промисловцям умови для широкої ініціативи (так краще було називати прибутки) і атом для щедрої користі людству.

Бернард Барух хотів, щоб його вважали американським різдвяним дідом — Санта Клаусом. Він усім ніс добро, розмахуючи пальмовою гілкою в руці.

Зичливість не завадила Баруху пронохати, де що погано лежить. Він попернувся з переконанням, що союзників-англійців час випхнути з Близького Сходу, французів, яких він називав мавпами,— з Африки, Суецький канал час вважати територіальними водами Сполучених Штатів. Золото, що забрали у німців, яке належало італійцям, Риму не повертати, подати допомогу Чан Кай-ші, поки не пізно, і примусити піти з Кореї радянське військо.

З Східної Європи червоні теж мусять піти! Барух в цьому був певний. Він в Лондоні на цю тему розмовляв з вірними людьми. Не все, що вони оповіли, могло втішити його, але розказане зміцнило в ньому рішення зробити все, щоб далі загальних розмов справа з контролем над атомною зброєю не пішла. Висновок лишався той самий, атомна бомба повинна відіграти свою роль. І якщо настане слушний час, Гаррі дасть рішучий наказ, на те він не тільки президент, а й верховний головнокомандуючий, відповідно до конституції Сполучених Штатів.

Починати з Європи було б поки що не зовсім зручно. Там ще в пам'яті людей жили темні справи Гітлера.

Європа була в центрі уваги світу. Близький і Далекий Схід для цього краща арена. Було вирішено: першою ланкою в ланцюзі подій стане Корея.

На газетні шпальти винесло каламутною хвилиною плескувате обличчя Лі Син Мана. Військовій адміністрації у Німеччині було наказано вишкребти всіх, хто причетний до науки і

винаходів, та відправити у Штати. Над розробкою захоплених німецьких патентів працювали тисячі вчених та інженерів.

Наче все було передбачено, але Бернард Барух був не з тих людей, що, зробивши одну справу, можуть собі дозволити перепочинок перед наступною. До того ж, Ерскін Гульд не давав йому спокою. Барух розумів, що тут не тільки одна нетерплячість отого неспокійного Гульда.

Зустріч з Пірпонтотом Морганом-молодшим, Фордом і Джоном Фостером Даллесом нагадала Баруху, що існують питання, якими нехтувати не слід, а навпаки, треба поспішити взяти під контроль все, що робиться в галузі розщеплення атома в країнах Європи.

Ближчий союзник — Англія — до уваги не бралась, існувала небезпека практичного розв'язання видобутку атомної енергії у Франції. Там на чолі досліджень стояв вчений Фредерік Жоліо-Кюрі. Була одна причина, яка змушувала Баруха з особливою увагою поставитись до Кюрі і до всього, що той робив.

Жоліо-Кюрі — комуніст. Комуніст — лауреат Нобелівської премії. Комуніст — великий знавець справи скорення атома, який тримав у своїх руках чимало важелів, зв'язаних з атомом.

Бернард Барух був з беручих. Там, де допомагав закон Штатів, там можна було помахати перед носом чековою книжкою. Де безсилим виявлявся долар, приходило на допомогу красномовство, звичайно, зміцнене тим же долларом. Коли треба було, Барух міг претендувати на звання наступника Цицерона. Найголовніше, треба побачитись з Жоліо-Кюрі особисто. Тенер для такої зустрічі наявні всі підстави.

Барух очолював інституцію, що має взяти під контроль все зв'язане з використанням атомної енергії у Штатах, і між іншим він повинен цікавитися всім, що роблять і хочуть робити учені в інших країнах світу. До того ж, Штати — країна не бідна. Штати завжди охоче допомагали і будуть допомагати всім, кому така допомога може стати принагідною, коли йдеться про справи для користі людства... Штати довели своє миролюбство. Досить згадати першу світову війну. Скільки посилок ми послали в усі країни світу? Навіть в комуністичну Росію. Ми, якщо визнати чесно, врятували сотні мільйонів людей від голодної смерті. А в цю війну? Хіба те, що Росією керують комуністи, перешкодило нам допомагати руському народу? Не казати вже про державні угоди, а взяти до уваги

просто особисту допомогу американців. Він сам, банкір Бер-
нард Барух, послав чотири пари штиблетів, два пуловери і
два кашне.

Цілком імовірно, що в його пуловерах руські солдати за-
хищали Сталінград і його дарунок врятував їх від лютих
руських морозів... Ні, американці — гуманісти. Американцям
перш за все дорога людина і тільки людина.

— Коли треба було — ми розчавили Гітлера, але ми не мо-
жемо миритися з тим, що світ буде розвиватися так само, як
після першої світової війни. Наука повинна допомагати доб-
рим памірам Америки.

...Отак говорив Бернард Барух Фредеріку Жоліо-Кюрі під
час зустрічі.

Жоліо-Кюрі вислухав його уважно, не перебиваючи. Фран-
цуз був на диво мовчазний, багато палив, роздивлявся без-
церемонно Баруха, наче вирішував, чого він вартий. Баруха
трохи драгувала мовчазність і обережність француза. Але
цілком можливо, що він щось намислив. Головне, мабуть,
його непокоїло, скільки запропонує Барух. І Бернард Барух
взяв бика за роги.

— Послухайте,— сказав він,— даруйте мені різкість моїх
слів, але ви просто божесвільний. Я чув, що ви замислили по-
будувати у Франції реактор. Атомний казан у Франції! — па-
тетично вигукнув Барух.— Боже мій, це ж нереально. Ваша
промисловість відстала на п'ятдесят років, вона неспроможна
дати вам все, що потрібно для такої справи. Ідьте краще до
нас. У нас ви дістанете все. Гроші, пошану, особисту вигоду,
славу. Ми створимо вам такі умови, про які ви тут не можете
й мріяти...

— Ні,— сказав коротко, але рішуче Жоліо-Кюрі,— не вийде.
Атомний реактор буде зроблено у Франції, французькими ру-
ками. Дякую за увагу.

Бернард Барух розгубився. Такої відповіді він не чекав.
Зрештою, цей червоний професор повинен був врахувати, хто
з ним розмовляє. Вийшло так, що він просто відкинув пропо-
зицію Баруха, розуміючи, звичайно, що це пропозиція Шта-
тів, і просто плюнув їм у обличчя. Так ще з Барухом і з Шта-
тами не розмовляв жоден вчений.

Злість підкочувалась кульками до горла. Барух, прикусив-
ши губи, дивився перед собою і вже бачив не Кюрі, а всю
Францію, Париж, яких він в ці хвилини люто ненавидів, або
сказати вірніше, зневажав. Шкода, що в свій час Адольф Гіт-
лер не зрівняв Париж з землею! Проте довелося дотримувати-
ся отих клятих церемоній і подякувати Жоліо-Кюрі за зу-

стріч, яка, за словами Баруха, дала йому насолоду особисто познайомитися з великим ученим.

Вже коли вони прощалися, Бернард Барух не стримався, хоч і не слід було це робити, і спитав:

— Все ж, месє, чому ви відкидаєте нашу пропозицію?

— Справа вся в тому,— відповів Жоліо-Кюрі,— що атомний реактор, який ми самі збудуємо, матиме назву «Життя».

Жоліо-Кюрі вклонився і усміхнувся до розгубленого Баруха тією посмішкою, якою можуть, прощаючись, усміхатися тільки французи, і вийшов.

«Це вам дорого коштуватиме, шановний червоний професоре,— вирішив Бернард Барух.— Поки що французькі міністри в наших руках, і ви це забули, месє. А не слід було».

Барух вишкірив зуби і засміявся сам до себе, хоч і розумів, що причин для вдовolenня у нього нема.

І проте, коли він знову повернувся у Штати, він був вдоволений. Заводи, які офіційно називали звичайним словом «станції», розташовані в глухих провінціях, працювали у добром темпі. Преса робила своє діло чітко і розумно. З'явився вираз, що допоміг нагнати страху на легковірних. Слова «залізна завіса» чорними великими літерами крикливо рвалися з сторінок сотень і тисяч газет. «Кремль ставить «залізну завісу»,— репетували коментатори і оглядачі міжнародних подій.— Кремль зневажає свободу, і загроза комунізму виросла у всесвітню небезпеку».

Президент Гаррі Трумен мав розмову з Барухом. Він любив такі розмови з тими, в руках яких були ключі від сейфів, натовкмачених акціями, вартість котрих стридала вгору день у день все вище і вище.

Президент Гаррі Трумен запевнив Бернарда Баруха, що всі миролюбні розмови на нараді міністрів закордонних справ — це тільки теревені. Поки Кремль не зрозуміє, що йому нема чого робити в країнах Східної Європи, ніяких серйозних розмов з ним не буде.

Барух був не такий безоглядний оптиміст, як президент. Він нагадав, що у Кремля є велика і добре озброєна армія і що Кремль фактично зараз не тільки у Москві, а й у Берліні, Празі, Будапешті, Бухаресті, Варшаві, Софії, Тірані, що його одиодумці сидять в Парижі, Лондоні, Брюсселі, Копенгагені і навіть у Нью-Йорку.

Але Гаррі Трумен тільки засміявся. Він і не думав, що Бернард Барух такий лякливий. Хто-хто, а він мусить знати, що воювати Кремль справді не хоче і не піде на війну. І, знаючи це, ми мусимо весь час тримати в напруженні свої Штати,

розмахуючи атомною бомбою. Хіросіма була для всіх, в тому числі і для Кремля, недвозначним доказом...

Баруха не треба було умовляти. Він просто хотів, щоб Трумен сказав те, що думає він сам. Тепер, коли президент довів, що тямить, як належить йому поводитись, Барух зі сміхом заявив:

— Я вас розумію, сер, це схоже на те, ніби я сиджу у себе вдома, а злодії тупотять біля мого будинку і пробують, чи міцно зачинені входні двері, репетуючи, що саме я їм загрожую...

— Саме так,— зрадів Трумен кмітливості банкіра,— саме так, сер!

Дипломатичні послання і вербальні ноти, міжнародні наради і конференції, зустрічі державних осіб, наділених високими повноваженнями, запевнення і заяви на прес-конференціях,— все це нагадувало простій людині, не спокушеній у всій цій складній і розрахованій на ефект грі, густе павутиння, тільки що ткали його не павуки, а інші, значно небезпечніші для життя на землі створіння.

Вони-то, ці ткалі, гаразд свідомі були в своїх прагненнях і вмieli удавати з себе уболювачих за мир і щастя на стомленій, скривавленій, зрошеній потом і густо засіяній стражданнями земній кулі.

Світ жив одним прагненням — миром. І всі, хто був чесний, хотіли тільки одного — миру. І те, що в тій далекій Москві про мир говорили ясно і недвозначно, не могло не примусити людей на всіх материках і континентах прислухатися до слів, що линули з Москви:

«...Людство давно використовує енергію вітру і падаючої води, енергію палива, вугілля, торфу, нафти... електричну енергію. В наші дні люди стоять на порозі оволодіння новим могутнім видом енергії, котру ми називаємо атомною. Атомна енергія схована в надрах найдрібніших часточок речовини — атомах. Запаси цієї енергії надзвичайно великі і невичерпні. Один грам урану 235 (одного з видів атомного палива) може дати стільки тепла, скільки його дають дві з половиною тонни кам'яного вугілля.

...Виділення атомної енергії відбувається у спеціальних установках, які називають атомними казанами, або реакторами. Витрачаючи незначну кількість атомного палива, такий казан виробляє величезну кількість тепла і дає радіоактивні речовини, здатні випромінювати радіоактивні промені. Ці про-

мені невидимі і можуть бути виявлені при допомозі спеціальних приладів-лічильників. Таким способом людина може завжди тримати їх під своїм контролем і стежити за безпечним їх використанням. Продукти атомного казана-реактора знайдуть безперечно найширше застосування в житті і промисловості, в сільському господарстві і медицині.

Радянські люди, радянська наука, радянський уряд все зроблять для цього...»

Сила цих простих слів була така переконлива, що «залізна завіса», споруджена тими, хто був проти їх правди, виявилась хисткою і ненадійною.

Правда прокладала собі шлях туди, де найменше хотіли, щоб її голос лунав. Але правда лишилась правдою, і в Кремлі не хотіли рахуватися з тонкою грою високих державних мужів, які ще називали себе його союзниками і підкреслювали, що належать до так званої Великої Трійки, хоч все зробили, щоб згоди між Великою Трійкою, яка являла по суті безпеку миру, вже фактично не існувало.

Людство поклало всі надії на Об'єднані Нації. Вони повинні були боронити мир від тих, хто в першу чергу захоче атомну енергію бачити виключно тільки у вигляді атомної бомби...

І ті, хто найбільше і найвиразніше розуміли і уявляли собі, чого прагнуть прихильники «атомного шалу», як фактора — «позиції сили», передові люди світу, вчені і філософи, діячі робітничого руху, всі чесні і прості люди, з щирими думками і одвертими серцями, почули в словах, що линули з Москви, надію, і певність, і насамперед віру у розум і силу людини, яка не хоче нової страшної, братовбивчої війни.

«Мир буде зміцнений і збережений, якщо народи світу візьмуть справу миру в свої руки».

Це було прагнення великої країни, мовлене нею на повний голос всьому світові, країни, яка поставила на коліна фашизм і відтяла йому голову, хоч дехто вже намагався приладнати до смердючого тіла нацизму відрубану голову... Такі слова доходили до сердець. Вони привертали собі вірних прихильників. Вони сприйнятливі були для всіх: незалежно від кольору шкіри, соціального стану, політичних уподобань і віросповідання, для всіх, хто хотів миру і кому дороге було життя на землі.

Ні, трагедія Хіросіми не налякала Москву. Це зрозуміли ті, хто і далі прагнув додержуватися принципу: атомна бомба — вирішальний фактор, — і продовжували виробляти оті бомби все в більшій кількості, не припиняючи випробування

їх на таємних полігонах, мало турбуючись, що радіоактивний пил насичує атмосферу і пливе над змученою землею, яка прагне миру і спокою...

Людство вступало в атомний вік з почуттям тривоги і в той же час надії.

34

Ольга наважилась. Те, що довгий час ховалося за туманним плином нерішучості, байдужості і вагань, стало раптом неминучим. Розмова з Семеном Архиповичем почалася, як завжди у таких випадках буває, з дріб'язку. Поступово дрібне набирало у їхніх стосунках вагу чогось значного, вирішального.

Ольга зрозуміла — так жити далі вона не може. Несподівана зустріч з Максимом вплинула на неї. Можливо, що вона тільки тепер зрозуміла, що саме сталося... Хотілося думати, що це все втрачено, це все безнадійне. Але Ольга знала: причина — Максим. Віп! Тільки кому ж признатися в цьому?

...Семен Архипович слухав її не перебиваючи. Слухати уважно і пильно, що говорять люди, було рисою, притаманною його професії.

— Треба вміти слухати,— не раз повчально твердив Семен Архипович в колі своїх прихильників і приятелів. Але трапилося так, що все життя він тільки чув те, що йому оповідали сторонні люди. Тепер говорила близька людина, Ольга. Говорила спокійно, не підвищуючи голосу, але Семен Архипович помічав, що вона хвилюється і рівноваги у її серці нема.

Коли він подивився на її бліде, немов затінене сірою запоною обличчя, побачив сухий блиск зажурених очей, він зрозумів, що так і не знає, як і не знав давніше, що ж насправді думає Ольга і що вона насамперед думає про нього. І впало це йому в око вперше за ті складні роки їх спільного життя, якщо так можна назвати їх перебування під одною стелею.

Чужа жінка сиділа перед ним. Чужа людина, яку він, виявляється, не знав, а може, не хотів знати більше, ніж треба для того, щоб спати в одному ліжку, їсти за одним столом, ходити в гості, ловити заздрісні погляди на вулиці чи в театрі, коли Ольга ступала чи сиділа з ним поруч, відчувати вдоволення, коли йому на її адресу говорили компліменти.

Все виявилось крихким у житті Семена Архиповича. Зізнання Ольги, що між ними, власне, нічого нема і не було, що вона помилилася, зв'язуючи своє життя з ним, що вона зра-

дила собі самій і зрадила людину («То йдеться про того молодика,— подумав Семен Архипович,— виходить, вона його не забула»); іншим разом його б дошкульно вразили і породили б лють. Тепер він був тільки приголомшений і розгублений.

Ольга сказала, що жити їм спільно нема рації. Правда була в її словах, і Семен Архипович не хотів перечити. Проте він не втримався:

— Що ж, тепер я тобі не потрібен. Свое взяла, і можна плонуту у криницю...

Ольга опустила очі. Звичайно, він міг так їй сказати. Його право було на такі дорікання. Але що вона взяла? Яку воду вона пила з тієї криниці? Отруйну воду. Так, то була отрута, яка день у день наливала оловом її м'язи, сковувала її бажання. Та хіба це варто сказати зараз, і що воно допоможе? Адже вона не збирається переконувати цю людину, що зігнулася у глибокому кріслі і недобрим поглядом дивиться на неї:

— А ти знаєш, що люди казатимуть, коли ти підеш?..

Семен Архипович хотів сказати «від мене», але не сказав. Ольга давно вже пішла від нього, або певніш, ніколи не приходила до нього. І тоді він, зітхнувши, додав:

— Підеш звідцільа...

Люди! Що скажуть люди? Ні, це не могло її спинити. Голownie, треба було думати, що вона скаже людям. Що? Та хіба професор Семен Архипович Шульга зрозуміє її? І зараз він думав тільки про себе, про своє ім'я, забувши, певно, що воно і так заплямоване. Але Ольга стрималась і не сказала цього. Вона не мала права говорити йому таких слів. Ні.

— Я мушу піти. Мушу. І коли-небудь, якщо у вашому серці ще лишилися крихти совісті, ви самі виправдаєте мене. І вам тоді ж легше стане,— сказала Ольга, ламаючи пальці.

— Мені вже ніколи не буде легко,— визнав Семен Архипович.— І ти цього ніколи не зрозумієш. А матір ти питала, ти вже радилась з нею? — з якоюсь надією в голосі спитав він.

— Матір? — перепитала Ольга.— Ні. Про що її питати? Вона вже один раз порадила мені...

Семен Архипович ображено мовчав. Він знав, що має на увазі Ольга.

— Я сама відповідаю за себе і сама хочу вирішувати. І для вас те, що я іду, не така вже велика втрата,— сказала Ольга.— Ви знаєте це самі добре. Мій обов'язок сказати вам все, хоч я могла не говорити і піти...

— Як злодій, нишком, не подякувавши за все, за все...— раптом закричав Шульга, замахавши руками. Він схопився з крісла.

Ольга, бліда, з очима, повними сліз, дивилася повз нього у вікно. Крислатий клен, вкритий ніжно-зеленим листям, протягав до неї віти і кликав до себе, на сонце, в звабну просторінь. Образа розтанула у повітрі, і пом'якшали її очі. Вона не відповіла Семену Архиповичу, і це ще більше розлютило його. Він підніс догори стиснуті у кулаки руки і заверещав.

— Геть тоді з мого дому, геть, змія, геть... І не буде тобі щастя на землі, не буде.

Його била лихоманка. Він посинів і заточився, ухопившись руками за бильця крісла, упав в нього, знесилено застогнавши.

— Схаменіться,— проказала Ольга.— Не треба цього. Адже не на мене ви гніваєтесь, і не я вам завдаю болю...

І те, що вона сказала йому правду, ще більше роз'ятривало його горе, і він тільки зло простогнав:

— Геть!

Ольга вийшла. Вона довго стояла в своїй кімнаті над чемомоданом з опущеними руками. В розкритій шафі висіли її сукні і костюми, стояли на підлозі туфлі і черевики, на трюмо у срібній вазі виблискували персні і сережки. Все це було не її. Все це чуже, непотрібне їй. Чужі стіни вороже стежили за нею, попереджали: «Дивись, не візьми того, що тобі не належить». Ользі тут не належало нічого. Вона це знала, і знала не тільки зараз, а давно. Чому ж вона опинилася серед оцих ворожих стін? Для чого вона сюди прийшла тоді, кілька років тому? Може, краще було піти в кайданах у неволю?.. Стати людиною хоч там. Віддати своє життя за щось чисте і чесне?! Чому вона так не вчинила? Що вона виграла? І, подумавши так, вона сама ж злостиво сказала собі: «Так тобі і треба, бо ти хотіла вигравати, а не жити. Виграти щастя не можна, ні!» Це Ольга тепер знала, і ніхто б не міг переконати її в протилежному.

Щастя не виграється, а його треба досягти впертими і чистими намірами і вчинками, ясними і чесними...

Ольга підійшла до дзеркала і машинально взяла гребінець, щоб поправити зачіску. Обличчя, що глянуло на неї з полірованої рами високого трюмо, налякало її. Стомлене і стривожене, воно було чуже, на диво байдуже. Невже вона ще вагалася? Ця думка вжалила її в саме серце, і вона покvapно одбігла від дзеркала і стала кидати у чемодан свої старі студентські зошити, книжки, старенькі сукні, потертий цератовий портфель, з яким ходила в інститут. Все! Тепер все. Ольга полегшено зітхнула.

Вона взяла чемодан у руку і тихо, не озираючись, намагаючись безшумно ступати, вийшла з кімнати, пройшла через темний довгий коридор, в якому панував гострий дух давно, не провітрюваної квартири, і тремтливою рукою відчинила двері на площадку.

Ольга переступила поріг. Закривши за собою двері, вона відчула в ногах таку слабкість, що змушена була ухопитися рукою за стіну. Якась жінка, що саме піднімалася, порівнявшись з Ольгою, спинилася і співчутливо спитала:

— Вам погано, громадянко? Може, допомогти вам?

— Спасибі,— мовила пересохлими устами Ольга, але цей чужий голос видався їй таким близьким, що вернув їй силу. Вона вдячно кивнула незнайомій жінці і почала спускатися вниз.

...Обережно ступала Ольга по людному тротуару. Мабуть, вигляд у неї був вкрай спантеличений. Стрічні звертали на неї увагу і озиралися їй услід. Але Ольга нікого не помічала. Наче вперше бачила Київ. Їй все здавалося, що вона довго була відсутня і тепер вернулася у рідне місто.

З Тургенєвської вона вийшла через Чкалова на бульвар Шевченка. Їй треба було на Червоноармійську, до матері. Ольгу мало турбувало, що скаже Олена Петрівна, побачивши її. Не про це думала вона, ідучи по витоптаній стежці серед струнких тополь, що шуміли над її головою і хилили під рвучким вітром свої шпичасті верхівки.

І тільки зараз, коли лишилося позаду все, що гнітило її, замулювало її серце, вона подумала про Максима Нерчина і згадала ті дві короткі зустрічі з ним. Гіркота образи, що він не підійшов до неї, стала ще гострішою у цю мить. Вона зрозуміла, що Максим зневажає її. Так, саме зневажає, і, мабуть, більше — ненавидить. Але якби він зараз зустрівся їй, вона б сама сплинула його, вона б щиро оповіла, як після першої зустрічі не спала всю ніч, як в театрі шукала його, як їздила у політехнічний, плекаючи надію, що зустріне його, як побачила його раптово біля бібліотеки і сховалася за ріг будинку, стежила за ним крадькома, боячись попасти йому на очі, мимохіть лякаючись його ненависті до себе і розуміючи, що вона заслужила ту зненависть. Може, тільки тепер Ольга не боялася визнати це, тільки тепер вона по-справжньому зрозуміла, чого варте справжнє почуття... Але чим вона могла бути тепер для Максима Нерчина? Що йому до того, що вона не жила, як справжня людина ці темні роки, а існувала? Адже існувала вона тут при окупантах, їла хліб, який був политий сльозами мучеників, була в теплі, в безпеці, коли

весь Київ лежав сплюндрований на своїх кручах і не корився неволі. А вона? Кому вона скорилася?

...Немов сновида йшла Ольга бульваром. Час від часу вона, немов прокидаючись, вловлювала клекіт міського життя, яке вирувало навкруг, і знову пірнала у важкі хвили свого розпачу.

Чим ближче підходила вона до Бессарабки, тим виразніше вставало перед очима все, що минулося за ті роки, коли вона вийшла з материної квартири і сіла у повозку, де вже чекав на неї Семен Архипович.

...Ольга пройшла повз інститутські клініки. Біля під'їздів стояли карети швидкої допомоги. Метушилися люди у білих халатах. Не озираючись, пересікла Володимирську. Машини обминали її, і якийсь шофер обізвав її «роззявою», але вона не звернула уваги, тільки пришвидшивши кроки, знову вийшла на бульвар. Лишалось небагато... Незабаром і дім, який все-таки був рідним і єдиним, куди вона могла прийти в цей день.

Ольга спинилася і безсило опустила чемодан на землю. Праворуч, біля медичного інституту, зібрався гурт молоді навколо великої об'яви, що висіла на стіні. Як хотіла вона бути серед оцих хлопців і дівчат! Чого б тільки не віддала вона, щоб опинитися разом з ними біля цієї об'яви і так само, як і вони, сміятися і безтурботно жартувати!

Сльози набігли Ользі на очі і затуманили зір. Вона побачила вільну лавочку і сіла. Ліворуч громадилися руїни готелю «Палас». На напівзруйнованій стіні білів умивальник і невідомо на чому трималася заіржавіла ванна. Внизу згортали брукт і накидали його на вантажні машини.

Офіцер спинився перед Ольгою:

— Що з вами? Чи можу зарадити вам?

— Дякую. Це так, просто так плачу,— соромлячись, пояснила вона з болісною усмішкою.

Офіцер торкнув козирок рукою.

— Пробачте, мені вдалося, що ви потребуєте допомоги. Пробачте, товаришко.— І він пішов далі, а Ольга дивилася йому вслід, і їй хотілося оцій чужій людині сказати: «Верніть-ся, я справді потребую допомоги. Верніть-ся!»

Вона витерла хусточкою очі і, зітхаючи, ще довго сиділа на лавці. В її мислях не було самокартання, як і не було чогось схожого на запізніле каяття. Все, що минуло, не оте недавнє, зв'язане з удаваним спокоєм у задушній квартирі Семена Архиповича, а те, що запам'яталося тривожно-далекою

весною, тим ранком на кручі біля Видубецького монастиря, короткими словами, що, власне, були клятвою і виявилися її безвартною обіцянкою,— ось яке минуле стояло перед очима, ятрило серце і примусило подумати:

«Що я втратила, і як я могла це втратити?!»

«Втрачене не вертається». Хто це сказав? Де чула вона ці слова? А втім, хіба то має значення, хто і де? Головне — правда цих слів. Втрачене повернути неможливо, як неможливо повернути роки, її роки, що відповзли у страшне небуття, поросли бур'янами.

Кому вона потрібна? Нікому! Вона розкрила сумочку, щоб сховати хустинку, і пальці її нашттовхнулися на щось тверде. Ольга дістала з сумки загорнену у папір невеличку книжечку. Звільнивши її від обгортки, вона, прикусивши губу, скорботно дивилася на свій комсомольський квиток.

— Що ж це таке? — спитала вона сама у себе.— Зберегла, а кому показати? Який він мені свідок, і що він засвідчить?

Ольга сховала квиток у сумку і прикрила його хусткою зверху. Клацнув замок сумки, наче щось відітнув від серця. Треба було іти. Отак бездіяльно сидіти? Вкололо: «А роки сиділа ж склавши руки... Сиділа і пальцем не ворухнула. Кого послухала?» Винуватити в своєму горі Ольга вже не хотіла нікого. Тільки вона сама, тільки вона одна могла дати собі раду. Могла, а не дала. Ольга підвелася з лавки і, тримаючи чемодан, пішла далі.

...Коли вона піднімалася по забруднених сходах на четвертий поверх будинку, де жила Олена Петрівна, серце її завмирало раз по раз, уривався дух, і вже чулися зойки і дорікання матері.

Нарешті і високі двері, заліплені папірцями з написаними на них прізвищами мешканців. Вона нерішуче спинилася, перевела подих. Її очі перебігали з прізвища на прізвище. Більшість з них знайомі. Давно вона не відкривала оці темні, непривітні двері, і ось зараз постукає тричі: «Три рази стукає — до О. П. Дзоз», так і написано вицвілим чорнилом на жовтому клапті картону.

Ольга наважилася і тричі постукала. За дверима було тихо. Жодного руху. Ольга нерішуче переступила з ноги на ногу і знову тричі постукала.

Десь з глибини коридора пролунали легкі кроки.

«То не мама»,— вдоволено подумала Ольга.

Клацнув замок, хтось смикнув двері до себе, і перед Ольгою постала постать жінки у бавовняному капоті.

— Вам до кого? — суворо спитала вона; але в ту ж мить вибачливо проказала: — Ах, господи, заходьте ж, не пізнала вас, та не дивно, скільки часу не бачились, заходьте.

Ольга переступила поріг і, супроводжувана балакучою жінкою, пішла довгим тьмяно освітленим німецькою лампочкою під стелею коридором.

— А ви мене забули? — спитала жінка.— Я ж Мовчан, ну да, Степаніда Кіндратівна Мовчан, тільки тиждень як повернулася з Уфи, а сьогодні чекаю чоловіка з армії. Вертається, і зовсім. Був двічі поранений. А я ще не все зробила. Уявіть, якісь німецькі холуї жили в моїй кімнаті, все запаскудили. Та нічого, їм ще все це одгикнеться...

Ольга знітилась і не знала, що сказати. Врятувало, що опинилась перед дверима матеріної кімнати.

Сусідка, наче щось згадавши, затулила рота долонею і відступила. Рвучко повернулася, і сердито затупотіли її високі підбори геть від Ольги.

В цю хвилину двері розкрилися і мати, шулячи короткозорі очі, проказала:

— Це ти, Олю? Що трапилось?

— Я зовсім, мамо,— мовила Ольга, ставлячи чемодана біля знайомої низенької тахти.— Я зовсім, пазавжди,— пояснила вона, не відкладаючи на пізніше неприємну розмову.

— Так,— тільки знайшлася Олена Петрівна.— Як же це так раптом?

— Раптом? Чому раптом? Це вже давно.

Ольга нахилилася над чемоданом і стала розкладати на тахті свої пехитрі скарби.

— І це все, що ти взяла? — Очі у Олени Петрівни налилися сльозами.— Навіщо ти так, Ольго... Навіщо?

«Зараз почнеться»,— подумала Ольга. Розпач охопив її. Стис цупкими пальцями серце.

Проте нічого не почалося. Це було дивно і навіть змусило Ольгу відчуту у серці якийсь спокій. Тоді вона заговорила до матері:

— Я не можу більше, ти сама бачиш, що там мені нема чого робити,— вона навіть боялася назвати ім'я людини, яка ще вранці вважалася її чоловіком.— Там мені все вороже, все...

— Але ж ти там жила, і було тобі, мабуть, непогано, ти ж там була господинею. А він...

Ольга махнула рукою.

— Навіщо я йому? Я розмовляю з ним, і він...

— Що він? — якась надія пролунала в голосі Олени Петрівни.

— Ах, мовчи! — вирвалось у Ольги, вона вже не могла стримати в собі той крик, що йшов від самого серця. — Мовчи! Не запитуй мене, мені і так важко. І не докоряй. Всі винні, — їй хотілося сказати матері: «Насамперед ти», але то найлегше — перекинути вину комусь іншому на плечі. А сама де ти була?

— Що ж ти робитимеш? Як житимемо з тобою?

— Ти ж працюєш, і я працюватиму.

— Отак тебе і стринуть, розкривши обійми, сиділи у Києві при німцях, не зазнали ні утиску, ні страждань, купалися, як сир у маслі, а тепер... — Олена Петрівна проказала це, шепочучи, озираючись на двері, немов там хтось підслухував. Вона опустила ся неможено на стілець і, закривши лице руками, заплакала. Плечі її часто здригалися, і крізь пальці по руках сповзали сльози. Ользі стало кривдно за матір, і глибокий жаль до неї примусив забути свій власний розпач. Вона наче вперше помітила, що мати вже немолода. Сивизна густо висріблила її коси. Тремтіли од плачу жовті, схудлі руки. На ліктях рукавів світилися свіжі латочки.

— Ох, мамо, рідна, — зашепотіла Ольга і кинулась до Олени Петрівни. Вона силоміць підняла її і всадовила поруч себе на тахті і, витираючи своєю хусткою їй сльози, промовляла: — Не плач, не треба. Все влаштується. Все буде гаразд. Не ми одні лишалися під німцями. Хіба ж ми зрадники? Хіба якусь шкоду завдали Батьківщині? Ти ж працюєш. Тебе ж не виженуть?

— Ах, Ольго, хіба ж тільки це? Безталанна ти у мене, безталанна... І навіщо я тоді...

Олена Петрівна знову заплакала. Ольга засмучено замовкла. Вона зрозуміла, що хотіла сказати матір. Так, навіщо? «А я сама? — спитала у себе Ольга. — Хіба я сліпа була? Про що я думала? Злякалася я, труднощів перелякалася. Боягузка. А якщо ти вирішила ламати старе, знайди в собі силу і будь мужньою. Будь!»

Ольга сама себе умовляла. Хто ж більше міг їй краще допомогти, ніж вона собі сама? Хто краще неї знав, що у неї на серці? «Мужньою і тільки мужньою...» — твердила Ольга.

Того ж дня, певніше, через годину після того як заявила вона у кімнаті матері на Червоноармійській вулиці, їй випало перевірити свою мужність. Вона вийшла на кухню, щоб роз-

палити примус. Жінки, що господарювали біля своїх столів, стримано відповідали на її «добридень» і довго удавали, що вона не цікавить їх.

— Навіщо ж гостю робити брудну роботу примушують,— зауважив хтось із жінок, і по голосу Ольга пізнала сусідку через стіну, пенсіонерку Владиславську.

— А я не гість, я назавжди до матері,— сказала спокійно Ольга.

Треба було не лишати місця для догадок, розв'язувати все зразу, так буде легше. В тиші, що запанувала на кухні, тільки очманіло сичали примуси, і невдовзі Ольга лишилася на кухні самітна.

«Побігли ділитися новиною»,— подумала Ольга, але не пошкодувала: їй не було чого ховати.

Вона постояла на кухні, поки не закипіла вода у чайнику. В кімнаті мати накрила стіл скатеркою. Ольга нахилилася біля шафи. Чай, як раніше, стояв по праву руку біля корзинки з пожами і виделками. Олена Петрівна стежила за кожним її рухом, і Ольга це помічала. Вона тримала себе спокійно і навіть усміхнулася матері, у якої сльози так і не висихали на щоках.

Мовчки пили вони чай з знайомих Ользі стареньких опуклих чашок. Кслюсь отут, де сидить мати, сидів перед нею Максим Нерчин, і вона частувала його халвою. Він покvapно ковтав гарячий чай і не помічав навіть цього, розмахував руками і безупинно оповідав про свою роботу у лабораторії академіка Шульги... А тепер, вперше за минулі роки, Ольга подумала: «Шульга той адже брат Семена Архиповича...»

Пригадалося Ользі, як скупно і зло говорив Семен Архипович про свого брата, наче про лютого ворога...

Ольга не помітила, як перестала пити чай.

— Пий,— мовила мати,— пий, Олю, чай корисний...

— Гіркий він, мамо,— проказала Ольга.

— Думки у тебе гіркі,— зітхнула матір,— а чай звичайний, як завжди. Та нічого, було нам гірше, Олю...— а про себе Олена Петрівна подумала: «Тільки ж мати у тебе тоді молодша була».

Олені Петрівні час було йти на роботу. Вона стала заклопотано збиратися.

— Ти, Олю, спочинь. Повернуся ввечері і щось надумаємо,— пообіцяла мати вже з порога.

Ольга через силу усміхнулася їй.

Мати пішла. Ось завмерли її непевні кроки в кінці коридора. Глухо ударили, закриваючись, двері. Ольга прибрала зі

столу. Що можна було надумати? Ольга підійшла до вікна і відкрила його. Гомін вулиці, дзвін трамваїв, лункі голоси ввірвалися у кімнату.

Спираючись руками на підвіконня, Ольга дивилася на вулицю, наче вперше бачила її, і люди, машини, трамваї з височини четвертого поверху видалися їй привабливими і чимсь особливо близькими, саме такими, якими вона хотіла їх бачити і відчувати.

Олена Петрівна з'явилася в поліклініку на півгодини раніше. Вона пройшла у свій кабінет і сіла за стіл, замислено спершись на руку, дивилася на покладені перед нею картки записаних на прийом.

Чергова сестра витирала підвіконня і через плече позирала на лікарку.

— А у мене день сьогодні щасливий, Олено Петрівно. Так і співати хочеться.

Голос сестри змусив Олену Петрівну відірватися від сумних думок.

— Що ви сказали? — спитала вона. — Вибачте, не почула.

— Співати хочеться, Олено Петрівно; а ви чимсь наче заклопотані, чи, може, хворі?

— Стомилася, Надю, я. Що ж у тебе хорошого, що веселого?

— Брат знайшовся, Олено Петрівно, — радісно мовила Надя. — Як пішов у партизани, то й нічого не чули про нього з того часу, мати всі очі виплакала, а от вчора вночі стук у двері. Сполошилися ми всі. Хто ж то може бути? Аж відкрили, а то він, Юрко. Ви ж уявляєте, Олено Петрівно?

— Уявляю, Надю, велика радість, коли рідна людина вертається, але ще й важливо, як вертається, — загадково мовила Олена Петрівна.

— Не розумію вас. Що це ви? Про що?

Надя співчутливо дивилася на лікарку. Справді, дивна вона якась зараз. А з чого б це? Невже якісь неприємності з ятем? Адже при німцях він не бідував, то всім відомо. Хоч і професор відомий, людина поважна, тільки не годилося йому перед німцями вислужуватися. Вона, Надя, і то при німцях не в лікарні працювала, а підлоги по людях мила.

— Поздоровляю тебе, Надю, поздоровляю, — згодом проказала Олена Петрівна.

А у самої думка одна: як же воно далі буде з Ольгою? Яке життя судилося їй? Хіба такого хотіла для єдиної дочки?

Сльози навернулися на очі. Крадькома витерла їх хусткою, нахилила нижче голову над картками, наче читала написане на них, а сама думала і думала. Чому нема радості для неї, для Ольги? Чому так непривітно на душі, так сумтно на серці? І де її власне щастя? Адже Ольга мала щось виправити в її особистій долі, тільки тому дала згоду на шлюб, а сказати чесніше, не те що дала згоду, а сама підштовхнула і умовляла. А якби не вийшла заміж? — спитала вона сама у себе. Тоді ж довелось би піти у німецьку неволю. А може, і не довелось би. Спалахнула думка. Адже не всі пішли. Роїлися одна другої гірші мислі, збивали Олену Петрівну на манівці. Сама собі боялася признатися, не вірилося тоді у сумтні дні і місяці, що вернеться знову все, що сьогодні співало, пінилося щастям, владно палахкотіло в очах киян і рвалося з вуст. Господи! Як же це вона могла дійти до такого? Як повірила ядучому підлому шепоту? Як і чому схилилася перед ярмом і стромила сама в те ярмо голову?

Кого вищувати? Семена Архиповича? Він за себе сам відповідь дасть. Він не причина. Не маленька була, сама могла б побачити і вибрати собі кращу дорогу. Проте не вибрала кращої.

...І летіли перед очима давні страшні дні, зухвалі обличчя фашистів, зверхні погляди, стукання підборів, тупіт важких гітлерівських чобіт, покалічені душі тих, що скорилися, тих, які завжди шукають собі тільки хазяїна, а самі ніколи не будуть господарями свого життя. Невже так виховала вона і Ольгу? Єдину для неї, найближчу на цілому світі? Вколола думка: «Ти винна, ти одна!» А те, що вона, квола і беззахисна, несла в собі стільки років тягар кривди, яку заподіяла їй зла людина. Де він тепер? Та хіба це виправдання? Ні. Нема виправдання. Нема.

Годинник продзвонив другу. Почався прийом. Зайшла літня жінка. Скаржилася на віддишку, на біль у грудях, просила дати пораду. Олена Петрівна пильно слухала її, а сама думала все про Ольгу, все про себе. Хвора нагадала:

— Може, вистукаєте мене, доктор, послухаєте серце?

— Звичайно, звичайно. Роздягніться.

Олена Петрівна навіть почервоніла. Ні, треба взяти себе в руки. Не можна так. Вона стала вистукувати хвору.

— Нічого страшного,— заспокоїла її Олена Петрівна,— одягайтесь. Це у вас просто виснаження, дистрофія, від поганого харчування, треба їсти споживне, вітаміни. Я вам припишу.

— А хто ж при німцях добре харчувався? Звідки ви таке взяли? Тільки, може, запродавці,— суворо мовила хвора, одягаючи кофточку.

Олена Петрівна зігнулася. Слова хворої вділили у саме серце. Можливо, вчора вона б не так боляче сприйняла їх. А сьогодні все набирало іншого значення в її очах. Жінка вийшла, стискаючи у руці рецепт, а в кабінет вже входив новий пацієнт... Треба було працювати, не думати про стороннє, бути уважною. Ох, як багато ще треба було їй!

..Пізно повернулася Олена Петрівна додому. Ольга лежала на тахті. Вечеря, приготовлена нею, чекала Олену Петрівну. Вона, стомлено зітхнувши, присіла у Ольги в ногах. Але та лежала, склепивши повіки. Олена Петрівна посиділа біля неї мовчки і, знову зітхаючи, підвелася.

Ольга, не розплющуючи очей, прислухалася. Мати сіла за стіл, почала вечеряти. За стіною у сусідів включили приймач. Говорила Москва. Знайомий голос диктора перелічував прізвища закордонних міністрів, що присутні були на якомусь банкеті, потім диктор сповістила про пуск нової доменної печі у Сибіру... Ольга слухала, жадібно вбираючи кожне слово. Їй все здавалося, що вона повернулася з довгих мандрів і нарешті опинилася вдома.

А Олена Петрівна все зітхала. Їй хотілося поговорити з Ольгою. Треба ж було порадитися. Але видко, у Ольги такого бажання не було.

Не вистачало у неї сил розповісти, як незабаром після того, коли пішла з дому Олена Петрівна, вона набралася мужності і пішла до медінституту. Довго стояла Ольга біля входу. Вся рішучість її вичерпалася, як тільки опинилася перед інститутом. Всі наготовлені слова зникли, наче і не було їх ніколи. Коли ж хтось назвав її по прізвищу, вона розгублено відсахнулася.

Перед нею стояв професор Хромченко. На ньому була військова форма і погони полковника. Він дружньо потис її руку, став розпитувати. Коротко і неспішливо відповідала Ольга, уникаючи головного. А що для неї головне, вона розуміла. Професор, видко, помітив її розгубленість. Він глянув їй у очі і просто спитав:

— Що у вас, товаришко Дзоз, горе якесь, неприємності? І це раптом зруйнувало всю її обачність.

— Якщо у вас є час,— благально мовила до нього Ольга,— то я дуже хотіла б з вами порадитися.

Професор Хромченко глянув на годинник на руці і погодився:

— Даруйте посидимо хвилин десять у парку.

Збиваючись з кроку, Ольга простувала з ним поруч до Шевченківського парку. Невідомо, де взялися в неї сили, як наважилася, але, сидячи біля Хромченка, вона оповіла все, навіть те, чого не хотіла говорити.

Нарешті замовкла і зажурено дивилася перед собою, не бачачи ні пам'ятника Шевченку, не чуючи гомону дівтори, яка бавилася біля пам'ятника.

Яків Олександрович Хромченко теж не поспішав щось сказати їй. А потім, знявши картуза і похитуючи ним у руці, заговорив:

— Становище у вас невеселе. Що наважились покінчити з старим, розумно. Це добре. Тепер головне — повернутися вам до інституту. Я думаю, що вам підуть назустріч. Думаю, що зважать на вашу щирість. Звичайно, вас питатимуть про речі неприємні для вас, нагадуватимуть вам неприємне. Але якщо ви справді хочете бути людиною, то ви це витримаєте. Ви ж комсомолкою були?

І те, що професор Хромченко сказав «були», боляче відгукнулося в серці Ольги.

— Так, була,— підтвердила вона.

— Ах, товаришко Дзоз, як люди самі собі вік вкорочують, самі захарашують свій шлях у житті. Зайдіть завтра до декана,— порадив професор Хромченко,— я з ним переговорю сьогодні. А ви ж у мене непогано вчилися, товаришко Дзоз,— закінчив Хромченко, підводячись. Він потис Ользі руку і пішов від неї, а вона сиділа на лавочці і дивилася йому услід. За те, що Хромченко нічого не спитав про Семена Архиповича і взагалі не торкався її родинного життя, Ольга була йому безмірно вдячна.

Багато можна передумати, отак лежачи з заплющеними очима, багато можна прийняти важливих рішень, але як ще вони далекі від здійснення! Заява, написана Ольгою, лежала в шухляді стола. Про завтрашній день вона думала з страхом і надією.

Вранці за сніданком Ольга не витримала і розповіла матері про свою розмову з Хромченком.

Замість того, щоб поділити її радість, Олена Петрівна, не дослухавши Ольгу, стурбовано сплеснула руками.

— Олю, як же це ти зопалу про все і розповіла? Адже Хромченко і Шульга, мабуть, вороги. Він захоче помститися Семену Архиповичу. Хіба йому подарують оте приятелювання

з німцями?.. І до того ж мені говорили, що у Хромченка тут загинула дочка, майже твого віку, онука і дружина. Ти розумієш, що все це...

— Як ви можете, мамо? Як ви тільки можете?

Ольга відштовхнула від себе склянку і розпилескала чай.

— Як ви смієте отак думати про людей, так зневажати гідність людини? Боже мій, чому так порожньо навколо, чому?

— Заспокойся,— зарепетувала Олена Петрівна,— посоромся сусідів. Випий краще валер'янки і полеж. Тут треба все обдумати з холодною головою.

— Ви і мене виштовхнули звідцїля з холодною головою! — крикнула Ольга і, ридаючи, упала на тахту.

Олена Петрівна забігала по кімнаті, охаючи і підкочуючи під лоба очі. Звідки оті напасті на її немічні плечі? За що і чому?

— Олю, замовкни. Не про інститут тобі треба думати. Я проситиму у головного лікаря поліклініки, може, тебе візьмуть на роботу сестрою, а там побачимо. Там все якось влаштується.

«А може, матір каже правду»,— думала Ольга, тамуючи ридання. Нікому вона не потрібна, ніхто їй руку не простягне. Комсомолка, яка вона комсомолка? «Була»,— як сказав їй Яків Олександрович. Але ж він комуніст, член партії, і він розмовляв з нею просто, дружньо, щиро, потис їй руку...

Протиріччя роздирали її душу. Вона не могла ні втішити себе, ні вирішити, що ж робити. «Ні, не піду я в інститут,— нарешті вирішила Ольга,— не піду. Хто зі мною розмовляти стане? Кому потрібна? Це Яків Олександрович тільки пожалів мене». Ольга схлипувала, а Олена Петрівна стояла над нею з склянкою води у руці і приказувала:

— Нічого, донечко, нічого, все якось минеться, важче ми з тобою пережили, а тепер же не те...

Олена Петрівна, бездумно проказуючи ці слова, навіть і не розуміла, як вони увійшли в свідомість Ольги і як вона по своєму відчула їх зміст, немов рятівну силу, що поступово почала їй вертати якусь кволу, а проте відчутну певність.

Справді, важче лишилося позаду. Ольга затихла, тільки часом ще здригалися плечі. На стільці, звівши безпорадно руки, сиділа Олена Петрівна.

— Олено Петрівно, до вас стукають,— пролунав різкий голос за дверима.

Олена Петрівна заметушилася:

— Витри сльози, причепурись, Олю, може, хто знайомий, може, з поліклініки...

Вона побігла відчиняти двері. Ольга глянула на себе в дзеркало. Ні, нічим не можна було зарадити отим припухлим, розчервонілим повікам і пересохлим вустам, які все ще мимохіть сіпалися.

...Велике ж було здивування Ольги, яке змінилося зразу ж тривогою, коли, ступаючи слідом за матір'ю, у кімнату ввійшов Семен Архипович.

Він вклонився Ользі, немов малознайомій людині, і сів на підсунутий йому Оленою Петрівною стілець, поклавши капелюх собі на коліна.

Ольга чужими очима глянула на літню, сиву людину, з жовтим обличчям і недобрими очима, які уникали її погляду і взагалі уникали дивитися на кого-небудь, навіть на стіни. Здавалося — Семен Архипович нічого не бачить. Він сидів кілька хвилин мовчазно. Олена Петрівна, очікуючи, позирала то на нього, то на Ольгу.

— Ну от,— наче наважився і заговорив Семен Архипович,— всі, так би мовити, зібралися всією родиною, і нам треба порозумітися.

— Ми ж не сварилися, Семене Архиповичу,— насмілилася зауважити Олена Петрівна.

Семен Архипович наче не почув.

— Треба порозумітися і треба вирішити. Ви, Ольго, вертайтеся до мене,— запропонував він їй, не чекаючи відповіді Ольги, продовжував: — Між подружжям всяке трапляється. Але треба керуватися не хвилинними настроями, а брати до уваги щось більше, думати про майбутнє, подбати про нього самому. А то хто ж подбає про тебе, коли не ти сам?

Ольга вже ці слова чула не раз, принагідно мовлені Семеном Архиповичем до різних випадків. Хотілося закрити долонями вуха і не чути його рипучого, переконливого голосу. Спинити його не вистачало сили. Ольга, опустивши голову, закам'яніла на тахті. Олена Петрівна розгублено прислухалася до мови непередбаченого гостя. А він не вгамовувався:

— Треба вміти поступитися, коли що не так. Зрештою, все буде гаразд. А то що ви виграєте, Ольго? Яке у вас майбутнє?

— Яке б воно не було,— порушила своє мовчання Ольга,— воно краще, ніж усе те, що минуло. Ви розумієте мене, Семене Архиповичу, до минулого повороту нема і не буде. Не треба говорити вам про це. Я прошу вас. І надаремне ви з

цим прийшли до мене. Я не повернуся, і мені нема куди повертатися.

Семен Архипович зняв окуляри, помацав руками рогову оправу, наче хотів пересвідчитися в чомусь, пальці його тремтіли, він немов не чув того, що сказала йому Ольга. Подивившись у бік Олени Петрівни, він тільки сказав:

— Це ви навчили її?

— Що ви,— зойкнула Олена Петрівна,— і як ви можете?

В ній самій раптом закипіла злість. «Що він, зрештою, не розуміє, що годиться Ользі у діди? А ти ж де була раніше? — одразу ж вколола сама себе.— А де ти була? Де?»

Олена Петрівна сполоханими очима сновигала навкруг себе, ніби чекала зненацька допомоги.

— Подумайте добре, що вас чекає,— звернувся Семен Архипович до Ольги.— Зважте всі «за» і всі «проти». Невесело вам буде.

Але сам він сидів засмучений і заклопотаний і говорив вже не так впевнено. Чому справді він прийшов сюди? Навіщо?

Семен Архипович поглянув вперше на Ольгу, і її обличчя знову, як і вчора, видалося йому напрочуд незнайомим і чужим. Але він не міг один повернутися у свої п'ять кімнат, туди, в пустку, задуху, безпорадність. Він тепер боявся самотності, як страшної хвороби, від якої не існує ліків. Всю ніч не спав він, боронячись од тієї страшної самотності. Йому потрібна була у домі жива душа. Що скажуть знайомі, сусіди, чому кинула його дружина? Чому пішла від нього? Сьогодні, коли він приїхав на роботу, він і десяти хвилин не міг пробути у лікарні і, пославшись на недугу, прийшов сюди. Звичайно, тепер, саме тепер, він нікому не потрібен. А що поганого зробив він оцим двом жінкам, що, мабуть, тільки і чекали, коли він встане і піде геть.

Вчора вночі йому захотілося подзвонити до брата. Але перед очима у нього впливало з темені обличчя Євгена...

— Послухайте,— сказав він,— послухайте, киньте все це,— він показав рукою на стіни,— їдьте до мене. Я ж все лишу вам, все... А мені недовго вже...

Голос Семена Архиповича зірвався і упав.

— Що ви говорите,— злякано, наче захищаючись, затулила груди руками Ольга,— навіть ви припинюєте нас і себе? Не треба, Семене Архиповичу. Заспокойтеся і йдіть додому. Крім добра, я нічого не бажаю вам, але вернутися до вас не можу.

— Слухай, Олю...— почала кволо Олена Петрівна.

— Мовчи,— жорстко проказала матері Ольга,— мовчи і не смій говорити. Ти вже колись сказала.

Олена Петрівна низько опустила голову.

Тримаючись руками за поручні, Семен Архипович спускався по сходах. Він ішов униз, а здавалося, що піднімається вгору, і йому бракувало повітря.

З скривдженням обличчям ввійшов у свою порожню квартиру і сів у крісло в їдальні. Зір його вже не милували ні прикрашені картинами стіни, якими він вихвалявся перед приятелями ще не так давно, не тішили самолюбство серванти та гірки, заповнені кришталем і порцеляною, ні коштовна бронза на поличках, ні його гордість — рояль «Стейнвей», якому, як він любив не раз підкреслювати, не було ціни... Тиша і самотність обложили його німічне тіло, палягали незримим тягарем на серце, і йому захотілося закричати, гукнути на поміч. Але в цю мить безжальна думка підказала Семену Архиповичу, що покликати нема кого. Він не хотів вірити, що вже лежить повалений ниць і що підвестися ніколи не зможе.

— Ми ще побачимо,— бурмотів він,— ми ще побачимо. Тут ще я господар,— намагався він заспокоїти себе, обводючи сполоханими очима стіни.

І сила опору всьому, що відбулося, викрешувала жаринку якоїсь хиткої надії, і він тягся до неї, вірив, що зможе ще розпалити міцний вогонь, який знешкодить всіх недругів його.

Дзвінок телефону налякав його. Через силу Семен Архипович виповз з крісла і взяв тремтячою рукою трубку.

Говорив його асистент із лікарні.

— Я занедужав, Онисиме Петровичу,— глухо мовив Семен Архипович.

— Співчуваю, Семене Архиповичу, не хотілося вас турбувати, але тут товариш...

— Одну хвилинку,— майже простогнав Семен Архипович, обриваючи асистента. Йому страшно було дослухати кінець речення, і він прагнув відтягнути страшні слова, які, здавалося, він вже знав наперед.— Оце бід... Вона,— злякано вирішив він.

Трубка танцювала в його руці. Він важко сперся на стіл і, затинаючись, сказав:

— Я слухаю...— і закрив очі.

— Тут товариш з міського відділу охорони здоров'я просить вас виступити на...

— Я згоден,— покvapно відказав, не дослухавши, Семен Архипович,— згоден коли завгодно, я до його послуг.

Він говорив квапливо, немов боявся, що отой невідомий товариш відмовиться від свого прохання, і пі краплі незважаючи, що подумає про його поведінку асистент.

Він вже не розумів, що говорили йому далі і що він відповідав. Ще довго тримав він у руці трубку, і очі його зжучено дивилися на чорний телефонний апарат, який приніс йому щось значніше, ніж приемне запрошення.

— Потрібен,— вичавили нарешті його сині губи,— я ще потрібен!

Семен Архипович поклав трубку на апарат і охрипло засміявся, час від часу повторюючи:

— Потрібен. Я потрібен...

35

В науці, як і в кожній іншій галузі творчого життя, існують люди, що тримаються в ній не стільки з покликання, а здебільшого тому, що прагнуть використати її як плацдарм для задоволення своїх особистих потреб. Ці люди, в достатній для них мірі, володіють мистецтвом влаштувати свої справи в такий спосіб, що нікому і в око не впаде їхня досить сумнівна, з точки зору громадянської совісті, тактика: «Все для себе і в першу чергу тільки для себе».

Куцевич належав до тих, хто більше брав собі, ніж давав іншим. Причому, беручи собі, він вмів робити вигляд, що вщасливлює інших.

Він, як вважав сам, був людиною чемною, хоча б в тому розумінні, що ніколи в житті не зробив жодного карного злочину, що вчинки його цілковито уклалися в кодекс дозволеного і визнаного дозволенним. Його розуміння морального і аморального перебувало на щаблі вигаданого ним особисто принципу: «Якщо це корисно мені, то це корисно і справі, за яку я відповідаю...»

Обережний, стриманий і підозріливий, він любив більше мовчати, слухати інших, а тоді, коли вже знав досить, чого хочуть його співрозмовники, «чим вони дихають», як він сам говорив собі про них, тоді вже робив власні зауваження, і ті зауваження були безапеляційними. Він вмів в слушну хвилину поставити крапку. А поставити крапку над «і» — то неабияке мистецтво у житті. О, на власному досвіді він в достатній мірі переконався у важливості такого мистецтва.

Коли президент академії висловив йому своє невдоволення фактом, що за останні кілька років перед війною і тепер, за короткий, але насичений бурхливим змістом час по війні,

Його інститут не висунув жодного молодого науковця, не дав простору для наукової діяльності тим талановитим молодим людям, які, безумовно, існували в стінах інституту, і головне, не розробляв нових наукових проблем, Куцевич ці слова прийняв як особисту образу.

Щоправда, на обличчі його застиг вираз шанобливої уваги до докорів президента, але в серці образа крижаніла почуттям гострого невдоволення. Він вислухав критику, потер старанно руки, поштиво нахилив голову до лівого плеча і заявив:

— Маю ваші слова, шановний президенте, як дорогу для мене вказівку, над здійсненням якої працюватиму, не шкодуючи ні сил, ні часу.

Президент здивовано глянув на Куцевича, знизав плечима і досить відверто сказав:

— При чому тут вказівка? Не розумію?

І коли Куцевич вже зібрався витлумачити надмірно вимогливому президентові суть своїх слів, той підвівся за столом, що означало: розмова вичерпана.

Але для Куцевича цим розмова не вичерпалася. Він повернувся до себе в інститут, тамуючи в серці глуху образу. Тільки в своєму кабінеті, сидючи за письмовим столом, уп'явши бездумно зір у чисте поле чорної таблиці, він дав волю своїм почуттям.

Ясно одне: «Хтось крутить проти мене». Хтось, а він вже майже догадався, хто саме зацікавлений підставити йому ногу. Повалити. Ясно одне: становище Куцевича не дає спокою лихим заздрісникам. У них мета одна — переступити йому дорогу. Але не пощастить. Ні!

Куцевич тремтливими від хвилювання пальцями розкрив теку з робочими планами інституту. Мружачи короткозорі очі, знехтувавши в цю мить окулярами, він гортав сторінку за сторінкою.

«Скажіть на милість,— обурено думав він,— я не даю просторі для наукової діяльності? А це що?» Досить тільки ознайомитися з одними назвами лабораторій його інституту, щоб зрозуміти, як жорстоко помиляється президент. Та й що він розуміє в цих назвах, коли його фах медицина?

— Тобі б клістири ставити,— зло побурмотів Куцевич і стривожено озирнувся.

В кабінеті було затишно і спокійно. З стін на професора Куцевича з важких позолочених рам дивилися не то допитливо, не то докірливо портрети вчених та керівників уряду. Його очі затрималися на погрудді Фарадея в кутку біля чорної дошки і він спитав у себе:

— Чому тут Фарадей?

Це запитання було поштовхом до вибуху енергії.

Задзвонив у прийомній дзвоник над головою у секретарки.

...Через кілька хвилин його заступник по адміністративно-господарчій частині, присадкуватий, в синіх бриджах і зеленому кітелі, Брайко, затаючись пояснював, яким чином у кабінеті директора опинився Фарадей. З'ясувалося — Фарадей справа рук Долгіна. Але з Долгіним говорити так, як з Брайком, не можна було. Тільки він, професор Куцевич, знав, як і з ким треба говорити.

— Фарадей — це великий вчений, але...

— Я поділяю вашу точку зору, — покvapливо сказав Долгін, перебиваючи професора, — я розумію...

— Стривайте, — незадоволено спинив його Куцевич, — треба вислухати до кінця. Фарадей — це добре, а де наші вітчизняні вчені? У мене бувають люди, ви це повинні зрозуміти, мій кабінет репрезентаційний, і раптом підкреслено для кожного — Фарадей, і тільки.

— Можна, Михайле Аполлінарійовичу, замінити погруддям Ньютона, Галілея, Менделєєва... — порадив, наче знущаючись, Долгін.

Куцевич почервонів.

— Послухайте, ви можете свої сумнівні дотепи залишити за порогом мого інституту. І запам'ятайте: порядкувати в моему кабінеті я вам забороняю!

Долгін безмовно схилив голову на знак згоди і залишив кабінет. Він підморгнув оком секретарці, повівши головою у бік дверей з табличкою «Директор», і пройшов до Нерчина.

— Салют! — коротко привітався він до заклопотаного Нерчина. — Гризеш?

Долгін недбало поворушив розкидані на столі книжки і спитав:

— Коли захищаєш?

— І ти, Брут, — розпачливо розвів руками Максим, одриваючись від збільшувального скла, через яке він вже в сотий раз роздивлявся рентгенівську плівку, намагаючись відзначити сліди впливу гамма-випромінювання.

— Брут не Брут, — скептично мовив Долгін, — а шеф лютує. Погана ознака. Їздив до Президії академії, повернувся злий, як шакал. Наказав скликати вчену раду. А тебе чого викликав?

Нерчин засміявся.

— Кортить знати?

— Можеш не розказувати.

Долгін запалив цигарку і зміряв довгим поглядом стомлене обличчя Нерчина.

— Здав ти трохи. Змарнів. Ото і кажу, захищай свій диплом і намазуй п'яти салом.

— Не думаю,— рішуче мовив Максим.— Здам і повернуся до вас. Навіть шеф мене з цього приводу викликав.

— Он що! — присвиснув від подиву Долгін.— Може, обіцяв зробити своєю правою рукою?

— А де ти таке диво бачив, щоб у однієї людини були б дві правиці? — зауважив Нерчин.

— А одну можна відрубати, коли є краща.

— Тебе так легко не відрубати.

— Люблю за відвертість.

— А я тебе не люблю за хитрість.

— Обмінялись, виходить, вишуканими виразами і найширшими почуттями.

— Знаєш що? — спитав Нерчин.

— А що?

— Нагадуєш ти мені трохи Передерія. У вас одна хвороба — сверблячка язика. Але Хома благородніший. Це факт!

Долгін хотів образитися, але засміявся, та раптово якась згадка пригасила сміх, і він, похиливши голову на руки, спершись ліктями на край стола, заговорив:

— Нічого не можу зрозуміти. Людина наче хороша, віддана справі, не вилазить з інституту, дбає про кошти для нього, про успіх замовлень, все тримає у своїй голові: плани лабораторій, лінолеум для коридорів, пові шпінгалети на вікнах, фарби для стін, уніформу для вахтерів, перкаль для лаборантів. А придивись ближче, наче плівкою покритий. Що то таке? Що?

— Це ти про кого? — спитав Нерчин.

— Дипломат,— помахав йому пальцем Долгін.— Ти ж знаєш про кого.

— Знаю,— погодився Максим.

— Як же все зрозуміти? Де корінь зла?

Максим закрити очі долонею. Знов наче хтось закидав їх піском. Безсоння давалося взнаки. Він сидів отак кілька хвилин, стримуючи стогін. В очах пекло. «Треба до лікаря, мабуть»,— подумав він, але ця думка поволі танула разом з тим, як зникав біль. Нарешті, одірвавши долоню від очей, він тихо проказав:

— Розумієш, Долгін, вся справа в тому, що шеф — людина обмежена і самозакохана, може, навіть безнадійна. Він нікому не вірить і вважає, що всі тільки пильнують своєї ко-

ресті. А от я тебе питаю: ти ж член партбюро інституту, і Куцевич теж член партійного бюро. Чому ж ви мовчите у себе на бюро? Про що ви там говорите?

— А ти знаєш, що таке авторитет керівника?

— Знаю.

— Знаєш, а проте запитуєш.

— Не викручуйся. А я тобі скажу, боїтесь ви Куцевича, всі тільки про свої дисертації дбаєте, а там нехай все горить. Так?!

— Круто взяв,— невдоволено мовив Долгін, підводячись.— От побачу, якої ти заспіваєш, коли опинишся у нас в штаті. Тоді ясно буде, на що ти здатний і чого варта твоя горобість.

— А може, я у вас і не залишуся. Бо надивився я тут на вас за ці місяці і остогидли ви мені, скажу по щирості.

— До Шульги потягнешся! — спитав Долгін.

— Дурень ти, от що, хоч і кандидат наук, а дурень — від дня народження,— проказав Максим.

— Можливо,— погодився Долгін, — але правда ще не на твоєму боці.

— А ти будь на боці у правди, а не смикай її до себе. Не вдержиш так її ніколи. Вона вперта.

— Ого!

— Того! — в тон Долгіну проказав Максим.— Саме того. І досить про це.

...Пізніше, коли Максим повертався у гуртожиток, він згадав розмову з Долгіним, і знову, як під час неї, почуття невдоволення і гніву наростало в душі проти безвартних слів Долгіна про пильнування авторитету керівника. А якщо за цим авторитетом нічого не стоїть? Що ж тоді? Кого і що пильнувати?

По праву керівника Куцевич вранці ознайомився з стислим звітом Нерчина про хід підготовки дипломної роботи. Настирливість Нерчина йому подобалася. І те, що він використав стільки літератури, можна тільки схвалити. Він, Куцевич, дуже зацікавлений в успіху роботи Нерчина. І йому подобається, що Нерчин, може, сам того і не знаючи, в значній мірі своєю роботою повинен підтвердити одне із вирішальних положень роботи самого Куцевича, яка, коли він її нарешті здійснить, принесе йому довгоомріяне звання доктора наук. Він навіть усміхнувся при цій мислі і коротким рухом руки погладив зошит з нотатками Максима.

Наука — тернисте поле! Але хіба він коли-небудь говорив, що наука забавка? А от є підстави думати, що Нерчин думає

про себе, що він людина з крилами... Але треба міцно стояти ногами на землі і не прагнути зриватись у небо. У людини руки, а не крила.

Почуття заперечення повнило серце Максима, але він промовчав, не бажаючи ні сперечатися, ні протестувати. Він тільки слухав уважно, наче хотів запам'ятати кожне слово, прагнучи знати, чого хоче людина, яка так глибоко помиляється, яка думає, що робить благо, а насправді чинить зло...

«А може, я мовчу,— подумав Максим,— бо не хочу псувати стосунків, бо в руках Куцевича в якійсь мірі моя доля? Може, мав рацію Долгін, коли докірливо сказав, що він ще подивиться, як стане себе поводити Нерчин, як тільки потрапить на роботу в інститут Куцевича?!»

Сидячи у той ранок в кабінеті Куцевича і слухаючи його докази «за» і «проти», Максим думав про інше. Він упевнився, що йому самому бракувало несхитної підвалини для того, щоб обгрунтувати свої заперечення. Він ще мало знав, щоб захистити свої погляди і стверджувати їх. І він розумів — заперечити і довести можна тільки знаннями і досвідом.

Весна була вже не тільки на вулицях Києва. Вона існувала і в кімнаті гуртожитку у вигляді трьох стеблинок ніжної мімози, поставлених у склянку з водою, грала своїм усміхом в очах Катерини Золотаренко, яка вместилася на табуретці, накинувши на плечі пальто, слухаючи теревені Хоми Передерія.

Максим з серцем кинув на стіл теку і радо потис Катерини руку.

— Може, мені зникнути? — зблазнював Хома.

— Ох, Хомцю,— Катря заломила руки,— і коли з тебе люди будуть? Зрозумій раз і назавжди: я не закохана ні в тебе, ні в Нерчина.

Максимові здалося, що в кінці цього раптового зізнання голос у Катрі підозріло затремтів, але, стрівшись очима з її одвертим і ясним поглядом, він вирішив, що помиляється.

Передерій повеселішав:

— Значить, дружба, вічна і несхитна?!

— Значить, дружба і весна,— мрійно мовила Катря і простягла їм обом свої руки.

— Справді весна,— тихо обізвався Максим, затримуючи в своїй долоні вузькі і тверді пальці Катерининою руки.

Вона відбрала руку. Наче за рятувальне коло, ухопилася за теку на столі.

— «Нестационарна швидкість зародження нової фази»,— прочитала Катря в голос.— Твій диплом?

— Мій.

— Тут все?

Максим зрозумів її.

— Все. Але чи добре там все, не відаю.

— Неправда, відаєш,— втрутився Хома.— А тільки удаєш Хому невіруючого. Себто мене. От у мене ні чорта не вийде. Через тиждень їхати у Челябінськ, а я думаю, який з мене інженер-фізик? А тут ще вичитав у журналі, що Альберт Ейнштейн презирливо ставиться до інженерної фізики. Як мені бути? Га?

— Чого ж ти хочеш?— стомлено і байдуже вирвалося у Максима. Він сів на ліжку і обвів уважним зором кімнату, наче вперше побачивши її сірі стіни, збиту підлогу, давно не мите вікно, завалений підручниками і зошитами стіл. Йому стало ніяково, і він забув, про що питав у Передерія.

Катерина тримала в руках Максимів диплом і усміхалася приязною усмішкою комусь незримому в кутку кімнати.

— Погано ми порядкуємо у своїй кімнаті,— сказав Максим Передерію.

— Поїду, наведеш порядок,— втішив його Хома.

— Підіть погуляйте,— запропонувала Катря,— я вам наведу красу... Навіть вікна помию.

— Тільки цього ще бракує,— обурився Максим.— Ми самі впораємося, Катре, і тебе в гості запросимо.

— Це після захисту диплома?— спитав Передерій.

— Можна і напередодні.

— Краще після,— порадила Катерина і поклала Максимову теку на стіл.— Ну що ж, пішли,— сказала вона раптом застумчено і підвелася.

Максим і Хома, ступаючи за нею, провели її до вестибюльних дверей.

— Проведемо тебе до трамвайної зупинки,— запропонував Хома.

— Дякую. Не треба — мушкетері! — засміялася Катря.

Вона ішла стежкою серед високих дерев старого парку, не озируючись. Максим та Хома довго дивилися їй услід.

Синій клопоть неба яснів серед волохатих весняних хмар, що купчилися над інститутським парком, і сповнював мислі Максима тривожним передчуттям невідомого.

...І те почуття нерозгаданої тривоги не залишало Нерчина всі наступні дні, міцно завладавши його вчинками. Спочатку йому здалося, що виною цьому весна. Катерина теж могла бути причиною його схвильованих думок, тривожних роздумів, всього того, що так заважало йому саме тепер, коли він мусив бути цілісно-зібраним, упевненим і спокійним.

Він здолав серйозні труднощі. Підведено підсумки багатьом розрахункам, які повинні довести правомірність його точки зору на швидкість зародження нової фази. Своїми руками він спорудив прилади і пристрій до них, для того щоб переконатися у практичному здійсненні деяких положень своїх розрахунків і передбачень.

Клапоть синього неба яснів у вікні, і промінь весняного сонця перекреслив стіл, за яким сидів Нерчин, схилившись над книгою Вілларда Гіббса. Він прикрив долонею сторінку і поглянув у вікно. Ритмічний гуркіт міста бився незримими хвилями в похмурі інститутські стіни. Промінь сонця ще якусь мить лежав на столі і раптом зник. В кімнаті потемніло. Сива хмара закрила блакить. Максим, не одриваючи погляду від посірілого вікна, думав: «...Зародок нової фази — це грудочка, краплина, на яку безперервно осідають молекули з оточуючого середовища, в той час як інші вириваються з цієї краплини, пробиваючись через поверхню зародка, і змішуються з молекулами оточуючої фази».

Максим, стуливши повіки, вже уявляв собі у найдрібніших деталях цей процес. Затамувавши подих, він поринав у невідому глибину тривожної таємниці, яку він прагнув розкрити.

«Важко. О, як важко»,— визнавав він, але це визнання аж ніяк не зменшувало його настирливості зазирнути за лаштунки того, що ще приховував від нього складний процес зародження нової фази.

Перевівши подих, наче він щойно здолав підйом на вершину гори, Нерчин широко розплющив очі.

«Ось воно що!»

Було незаперечним, що процес зародження фази нескінченний. І зародок буде рости тоді, коли поверхня зародка, що перешкоджає проникненню молекул всередину його, буде відігравати меншу роль в загальному балансі енергії, ніж середовище зародка.

Максим намагався навести лад у своїх здогадках. Треба було навчитися сполучати їх з численними розрахунками, що лежали перед ним на столі, а це означало, що треба навчитися точно визначати відносну вагу тих факторів, які допомо-

жуть обчислити швидкість зростання зародка на різних етапах його життя.

Тепер вже міцніла думка, що вихід молекули із зародка багатьма рисами своїми нагадує виліт елементарної частки з ядра атома. Хіба ж не на це натякав Шульга? А це вже мало багато спільного з капельною моделлю атомного ядра.

Спалахнула і вже не гасла думка: а чи не можна буде застосувати свої розрахунки для побудови теорії зародка нової фази до проблеми ядра, його стійкості і вильоту частки з нього?..

Максим Нерчин, не відводячи зіщуплених очей від розрахунків, що лежали перед ним, став собі уявляти створену грудку-зародок, на яку осідають атоми металу, в той час як інші вириваються з зародка, і весь цей уявний поки що (так, поки що, бо Максим в цю мить непохитно вирів, що так воно саме станеться) процес відбувається у гармонійній відповідності з його власними розрахунками.

Тремтливими пальцями Максим потирив скроні. Ні! Все це не так просто. Існувало чимало невідомих. І навіть розсудливий Віллард Гіббс не міг зарадити. Одна думка випереджала іншу. Хоч не існувало в них злагодженого руху, але вони не полишали Максима, і він відчув щось подібне до вагання мандрівника, який спинився на перехресті невідомих доріг. Можна було ступати далі второваною дорогою. Та чи не краще буде прокласти свою стежку, нову, якою ще ніхто не ходив?.. Ось в цю мить блискавична здогадка примусила його здригнутися всім тілом.

— Хвилинку, Нерчин, постривай,— сказав собі вголос Максим, і ніякова усмішка промайнула на устах.— Давай ще раз подумаємо, спокійно, не кваплячись, давай!

Він стримував себе і, заохочуючи, все ж побоювався. Максим розумів, що притаманні зародкові властивості мусять відбиватися в ядрі, але, звичайно, у нових якостях і, мабуть, в значно складнішому вигляді. Це треба було довести. Довести за всяку ціну.

— Я це доведу,— пообіцяв собі Максим, вже через хвилинку відчуваючи гостре невдоволення від такого запевнення. Це вже схоже було на виклик. Але кому? Та, звичайно, собі ж самому! Вабила зір нова стежка. Він, тамуючи подих, вже бачив її. Але що чекає попереду? Перемога чи поразка? Дурне запитання. Нерчин гнівно відкинув його. Ворожбитство тут недоречне. Знання і тільки знання. Вчитися, вчитися, вчитися. Ось ці слова Ілліча поведуть його в невідому, але

звабну путь. І він, Нерчин, піде тією дорогою. Він готовий вирушати. І, власне, він вже вирушив.

Максим перевів подих. Безсумнівним лишалось непохитне розуміння того, що матерія безмежна. В новому ми знаходимо вже знайомі риси, але вони переплутуються з іншими... І так без кінця... Ось від чого треба йти. Ось що стане джерелом нових шукань. І він не буде зараз відгадувати, що там чекає попереду — поразка а чи перемога?

Максим, схвильований, схопився з місця. Народилося відчуття, що роздуми наблизили його до жаданого порога. Прилад, на якому було вже проведено десятки дослідів, стояв перед ним і наче запитував німотно: «Ну як?» — «А ніяк,— проказав Максим,— поки що ніяк»,— трохи подобішав Максим, розчулений непоказним і трохи пошматованим виглядом свого безмовного друга... «Ти, мабуть, думав, що вже кінець,— ніби дорікав Нерчину його безмовний друг.— Ні, брате. Можливо, ти вже мав намір розлучитися зі мною і хотів здати мене завгоспові, приректи мене на довге і бездіяльне лежання десь у закутку в коморі. Але ні...»

Максим рішуче похитав головою. Справді, ні, так не виходило. Старий друг мав рацію.

Максим, міцно звівши вуста і насупивши брови, не переводячи подиху, взявся знову за дослідження, яке вже було пророблене десятки разів.

«Але не може бути нічого остаточного в науці!» — повторив він про себе улюблені слова Федора Архиповича. Йому навіть почулися за спиною кроки Шульги і здалося, що коли він обернеться, то стрінеться з його уважними, суворо-допитливими очима.

«Я, мабуть, таки очманів від перевтоми і сумнівів»,— подумав раптом Максим і, проте, не без обережності повернув голову до дверей, наче справді сподівався побачити на порозі Федора Архиповича.

...Тонко подзвонювали поршні нагнітаючих насосів. Крізь оглядне скельце голубіли плавлені плашки металу. З завмираючим серцем Максим чекав. У насосах дзвеніло уїдливо, неприємно. Стрілка, яка показувала тиснення, стрибнула за червону риску дозволеного. Голубе полум'я в оглядному склі стало білим, наче там, у маленькій печері камери, лежав шматок сонця. Стало боляче очам. Максим зіхтнув і витер спітніле чоло. Тепер Максим вже не вагався у своєму вирішенні. Він буде ступати новою, ніким не второваною стежкою.

Максим, не гаючи часу, пішов до Куцевича. Свої сумніви він повинен звірити своєму керівникові. Звідки було знати

Максимові, що він вибрав для себе мало слухний момент?

Куцевич хоч прийняв його одразу, але слухав не уважно. Йому кортіло просто нагримати на не в міру цікавого дипломанта. Як не силкувався він ухопити головне в швидкій мові Нерчина, проте це йому не вдавалось. Нарешті він обурився:

— Послухайте, що ви там верзете... Тут стільки туману, що не раджу вам морочити голову собі та іншим. Матерія, адже і матерія в своїх перетвореннях має межу.

Максим замовк. Його піднесення розтануло, як крижинка на вогні. Стало ясно, що Куцевич просто не хоче розуміти, чого хоче він домогтися від пропонованих йому дослідів.

— Пробачте,— почав Максим по недовгій мовчанці,— але мені здається, що, говорячи про межу матерії, ви забуваєте слова Леніна, що не матерія зникає, а та межа, до котрої ми знали матерію на теперішній момент. Ленін вказував, що з поглибленням наших знань ми знаходимо нові властивості матерії.

— Ви що ж, збираєтесь мене вчити ленінізму? — грізно насупивши брови, спитав Куцевич.— Ви, мабуть, забули, що перед вами сидить досвідчений комуніст, з багаторічним партійним стажем, з сталінським розумінням завдань науки, з почуттям гордості за нашу радянську науку, і ви хочете мене вчити матеріалізму.

— Діалектичному,— спокійно, але твердо додав Нерчин, розуміючи, що цією розмовою, мабуть, ставиться крапка на його перебуванні в Інституті № 202.

«Ось зараз він просто мене вижене»,— подумав Максим, і йому раптом стало легко і ясно, бо в цю мить він відчув в собі якусь дивну і захоплюючу певність. Але Куцевич скептично усміхнувся і спокійно сказав:

— У вас гаряча голова, Нерчин; в науці подібний ентузіазм — поганий помічник,— він замовк, добираючи слова, які б поставили на місце зарозумілого дипломанта і зберегли б його власний авторитет.— Корифеї марксизму дали нам цінний дороговказ для розвитку нашої науки, але треба уміло ним користатися. Отак, плигаючи, можна скотитися в болото ідеалізму, махізму і всіляких інших ізмів.

— А я читаю і перечитую Леніна — «Матеріалізм та емпіриокритицизм».

— Читайте і роботи товариша Сталіна,— зичливо і настійно порадив Куцевич.

— У товариша Сталіна з цих питань робіт нема,— зауважив Нерчин.

— Дозвольте, як це нема? Як ви таке говорите? — Куцевич почервонів і неспокійно засовався в кріслі.— Як ви можете таке говорити! У товариша Сталіна про все є. Ви розумієте, про все. Ви стоїте на згубному шляху. Якщо вже авторитет товариша Сталіна для вас у таких питаннях недостатній... Ну, тоді вже вибачайте.

— Ми говоримо з вами на різних мовах,— вирвалося гнівно у Максима.— І ви користуєтесь недозволенними засобами, ведучи обговорення. Я вас просто не можу зрозуміти. Чого ж ви прагнете від мене, від наукової роботи?

— Я прагну, щоб ви були вченим-комуністом. Ви розумієте, комуністом,— проказав суворо Куцевич.— А у вас у голові бедлам.

Почуття переможця виявилось хвилиним для Нерчина.

Куцевич, зле володіючи собою, вкладаючи в свої слова не тільки невдоволення поведінкою Нерчина, але й образу на інших, гнів проти тих, хто намагався, як він думав, підставити йому ногу, закричав:

— Послухайте, ви неприпустимо легковажно дозволяєте собі говорити про те, що написав чи не написав товариш Сталін. Ви розумієте, що то означає?

Максим зблід і підвівся.

— Ви не кричіть на мене, товаришу Куцевич,— сказав він.— Я не звик, щоб мене залякували.

— От що, товаришу Нерчин,— опанувавши себе, коротко проказав Куцевич,— я ще раз уважно прочитаю вашу роботу, і через тиждень ми зустрінємось. А втім, нехай для вас не буде несподіванкою, що перед побаченням в цьому кабінеті нам ще передуватиме зустріч на засіданні партійного бюро інституту.

Куцевич нахилив голову над паперами, демонструючи Максимові ретельний проділ своєї зачіски.

Це, звичайно, було не таке принаadne видовище, що могло б надовго захопити Нерчина, і він, постоявши, трохи спантеличений тим, що сталося тут в кабінеті, круто повернувся, вийшов спокійно, але рішуче, міцно зачинивши за собою високі, оббиті ператою, двері.

— Через тиждень, так нехай через тиждень,— вже сказав у себе в кімнаті Максим. Він ретельно склав стовпчиками книжки, одложив в сторону дарунок Румлера «Математичний аналіз» (це згодиться сьогодні ввечері вдома), підібрав списані зошити і вмовив їх у теку, розклавши відповідно до

номерів, написаних на їхніх палітурках в правому куточку вгорі. Поглянув через плече на стіл, де німотно чекатиме його повернення прилад, так старанно і дбайливо змонтований ним, похитав сумовито головою і подумав, що добре було б кудись завітати у кіно чи в театр, а то краще взяти Хому і піти з ним у гості до Катерини.

Згадка про Катрю примусила відновити у пам'яті ту мить, коли він побачив її на вузькій стежці серед кремезних дерев і над її головою синій клопоть неба, оточений волохатими, наче набряклими вільгою, хмарами. Отой синій клопоть породив тоді в його мислях тривогу і сумніви, і вони, виходить, були немарними.

Максим ще не в силі був втамувати гнів і образу на Куцевича. Він не хотів думати про недвозначні натяки Куцевича, як і не хотів надавати значення його демагогії.

Максим стис руку у кулак і важко опустив його на підручник Румлера.

— Пробачте, професоре,— мовив він, наче Румлер був тут поруч і міг почути його слова.

Тривожні думки не покидали Максима всю дорогу від інституту до гуртожитку. Він ступав, заглиблений в них, і не помічав ні стрічних пішоходів, ні явних ознак веселої весни, що бавилась каскадом сонячних променів у просторах вітринах крамниць і іскристо палахкотіла у очах дівчат, які весело гомоніли поміж собою, часом не без зацікавлення кидаючи погляди на похмуре обличчя Нерчина. А він, ступаючи по тротуару, продовжував в мислях розмову з пихатим Куцевичем:

«Боїтесь нового, товаришу Куцевич, боїтесь всього нового і чіпляєтеся за старе. Там все перевірено, все ясно, нема небезпеки зробити помилку, не треба ризикувати, не треба ставити під сумнів свої знання і можливості. Перед тобою рівне поле, вторована стежка, прямуй нею і не бійся нічого... А я не хочу ступати второваною стежкою, не хочу, і ніхто мене не примусить це робити. Ніхто!»

Рівно через три дні, коли за вікнами вирувала перша весняна злива і, наче салютуючи їй, переможно котилися над містом громохкі громи, Максим з хвилюванням сказав ці слова на засіданні партійного бюро інститутської парторганізації Куцевичу просто в обличчя...

...Становище було не дуже веселе для секретаря партбюро студента четвертого курсу Колодяжного та інших членів бюро. Керівник кафедри Куцевич, людина поважна і авторитетна,

на думку якої зважали не тільки в стінах інституту, зви-
нувачував Нерчина у політичній обмеженості, в діляцтві, в
зарозумілості, у відсутності партійної дисципліни. Дарма
Нерчин виголосив таку запальну промову. Навіщо було за-
гострювати питання? Тепер доведеться приймати якесь рі-
шення. Члени партбюро Грицишин, Зайдер, Звонецький, Зо-
лотаренко, Рослий мовчали. Для Максима присутність на
бюро Катрі була несподіванкою. Майнула думка: «А вона
тут чому?» Спитати про це її саму було б найкраще. Те, що
Катря член бюро, Максим зовсім забув.

Представник партбюро Інституту № 202 Долгін занурився
очима у блокнот і теж вичікував. Куцевич палив цигарку і по-
зирає запитливо на Колодяжного.

— Якби Нерчин був нездарою, невігласом, я б не підно-
сив питання про нього на бюро,— почав знову Куцевич,—
але Нерчин здібний студент і з деякими перспективами, тіль-
ки він захопився безпредметними речами і не хоче бачити
своїх помилок. Фантазією він хоче підмінити науку. І, про-
бачте мені за вираз, лізе туди, куди нема шляху для людини
з комуністичним світоглядом. Бере на себе сміливість, на-
решті, говорити те, про що не написав навіть товариш Ста-
лін... Якщо Нерчин буде себе поводити так далі, з нього ні-
чого не вийде. Це я вас запевняю, товариші. А ми не можемо
отак байдуже дивитися на людину, яка на наших очах стає
епігоном шукачів жюльєрнівського типу, якщо не гірше...

— Товаришу Куцевич,— не втримався Нерчин,— ображайте
мене, але навіщо ви ображаєте Жюля Верна?

— Порядок, порядок, товаришу Нерчин,— нарешті знайшов
потрібну форму для свого втручання Колодяжний.— Ти, я ба-
чу, не дуже полюбляєш критику. А критика, як відомо, до-
помагає.

— Дозвольте,— сказав Куцевич,— тут присутній секретар
партбюро нашого інституту, товариш Долгін, і він може ска-
зати думку нашої громадськості про зухвалу поведінку дип-
ломанта Нерчина.

Долгін закрутився на стільці і зморщився, наче у нього рап-
том занів зуб, але схвально покивав головою і підняв руку.

Колодяжний відкашлявся. Справа полегшувалася.

— Прощу вас,— заохочуючи, звернувся він до Долгіна.

— Справа Нерчина,— почав Долгін, уникаючи дивитися на
Максима,— це, так би мовити, не тільки його справа, це ви-
ховання нових молодих наукових кадрів. А кадри вирішують
все. Вам відомо, що це не мої слова,— багатозначно під-
креслив Долгін.

Максима початок промови Долгіна зацікавив.

— Відомо! Тільки дивлячись, які кадри,— проказав він швидко.

— А от я й хочу сказати про це,— відбив його репліку Долгін,— і скажу. Товариш Нерчин багато на себе бере. Товариш Нерчин не враховує свої можливості. Без належної підготовки він думає, що може тільки те і робити, що відкривати нові явища в фізиці. Мушу сказати, що шановний наш керівник приділяє йому велику увагу, але Нерчин цієї уваги не цінує.

Долгін жонглював словами, як фокусник у цирку тарілками, і чим більше він говорив, тим більше зростало здивування Максима. Тепер вже для нього не була таємницею причина появи в цій кімнаті Долгіна. Він, так би мовити, відповідно задуму Куцевича, мав засвідчити партійну думку інституту про недисциплінованість дипломанта Нерчина. І Долгін відповідним чином прагнув виконати завдання свого шефа. Проте явного співчуття своїм словам з боку студентів, членів партійного бюро, він не відчував. Нарешті його красномовство вичерпалося. Він замовк, крадькома глянувши на Нерчина, та, наштотхнувшись на його насмішкуватий погляд, швидко одвернув голову в бік Куцевича. Той тільки постукував пальцем по коробці «Казбека» і, схвально кивнувши головою Долгіну, чекав завершення обговорення.

Колодяжний полегшено зітхнув. Схоже було на те, що можна підсумувати обговорення, але було б добре, коли б ще хтось з членів партійного бюро висловився. Їхнє одно-стайне мовчання може двозначно зрозуміти професор Куцевич. А цього не хотілося Колодяжному. Сваритися з професором не входило в його наміри. Тим більше коли він поставив питання про сумлінне виконання дипломантами їхніх завдань, і питання це виникло саме в цю пору, коли підготовці наукових кадрів приділяється така велика увага. Хто його зна, куди далі потягне Нерчин з своїм задиркуватим характером? Чи не накоїть ще чогось, а тоді знову доведеться витягати оцю справу на бюро, а того гірше, і на загальні збори. У самого Колодяжного не все лагодилося з іспитами, і він волів найменше зараз засідати, а от через ту самовпевненість Максима Нерчина доводиться сидіти вже другу годину в душній кімнаті, ковтати цигарковий дим і слухати нотації Куцевича. Добре, що він ще не подзвонив просто в райком.

— Хто, товариші, забирає слово? — спитав нетерпляче Колодяжний і очікувально подивився на Грицишина. Але, на

Його подив, слово попросив не Грицишин, а Катерина Золотаренко. Здивувався не тільки Колодяжний, а здивувався і Нерчин.

Куцевич зручніше вмовстився на стільці і з цікавістю поглядав на Золотаренко. Вона перехопила здивований погляд Максима і, не відводячи від його обличчя очей, заговорила, звертаючись виключно до нього, наче у кімнаті більше нікого не було:

— Звичайно, можна зрозуміти прагнення товариша Нерчина шукати якихось нових засобів в розробці вибраної ним теми, можна навіть схвалити такі наміри студента, який працює над дипломом, і не можна не підтримувати того, що дипломант так багато працює над вивченням всіх побіжних матеріалів, які так чи інакше, але зв'язані з питаннями, що випливають з його теми. Все це так. І це можна тільки привітати.

Максим чекав. Катря Золотаренко лагідно золотила пілюлю.

Колодяжний вдоволено позирав на Катрю. Нарешті викристалізувалася заключна думка, і вона мусила свідчити про глибоке розуміння питання, яке виніс професор Куцевич на обговорення партійного бюро. Тепер вже Колодяжний шкодував, що бюро засідало не в повному складі і без активу. Широко розклавши на столі лікті, Колодяжний підбадьорював Катрю, киваючи в такт її словам головою. Але Катря не помічала його рухів, бо дивилася тільки на Нерчина, наче прагнула йому одному втлумачити свої думки з приводу того, про що йшлося на бюро.

— Товариш Нерчин мусить над одним подумати: що всяке відхилення від генерального питання теми загальмує її вирішення, і я думаю, що професор Куцевич саме від цього застерігає дипломанта. А ці застереження Нерчин розуміє як заваду для себе, і ви мені вибачайте, товаришу Нерчин,— заговорила Катря схвильовано,— але у мене створилося враження, і не тільки у мене, що ви, не розраховуючи своїх можливостей, берете на себе значно більше, ніж можете.

— Що ти пропонуєш, товаришко Золотаренко? — спитав зраділо Колодяжний.

— Я пропоную дати змогу Нерчину захистити диплом, оскільки він його фактично закінчив,— несподівано проказала Катря, сідаючи.

— А як ти розцінюєш поведінку Нерчина? — не вгамовувався Колодяжний.— Його поведінку хоча б тут, на бюро?

Максим, наче мова йшла не про нього, з цікавістю стежив за Катрею. Долгін ехидно усміхався і копилив губи, чекаючи чогось надзвичайного.

Несподівано підняв руку Куцевич, і Колодяжний підкреслено ввічливо сказав:

— Прошу вас, товаришу професор.

— Бачите, друзі мої,— почав Куцевич, потираючи руки,— мені здається, що справа не в оцінках і якихось оргвисновках. Ми обговорюємо питання в робочому, так би мовити, товариському порядку. Я думаю, що сам факт обговорення чимало допоміг товаришу Нерчину розібратися у своїх помилках і проаналізувати їх.

В наміри Куцевича аж ніяк не входило остаточно посваритися з Нерчиним. Нехай всі бачать, як він терпляче і педагогічно ставиться до людини, яка навіть жорстоко помиляється, як він хоче їй допомогти, тим більше, що Нерчин ще згодиться Куцевичу. А тепер, коли він перед всіма виявив широчінь своєї душі і підкреслив, який він уважний і сердечний, чи зможе хто закинути йому недбале ставлення до студентів, які прагнуть спробувати сили свої на тернистому полі науки? Просто кажучи, він простягав руку потопуючому і чекав, що той спритно ухопиться за неї.

Нарешті слова попросив Нерчин. Колодяжний полегшено зітхнув. Все розв'язувалося якнайкраще. Професор Куцевич благородно наче простягнув руку зарозумілому Нерчину, і не треба буде виносити ніяких постанов, все влаштовувалося само собою. Але Нерчин здивував усіх і найбільше самого професора Куцевича, заявивши:

— Я подумаю, товариші. Подумаю, чи варто мені захищати диплом на вибрану і згадувану тут тему. Відхилення від неї настільки великі, що вони змушують мене шукати інших шляхів до її розв'язання.

Максим спокійно сів на своє місце. Він відчув, як напружено пульсує в скронях кров, і гіркота від всього, що тут діється, затуманила йому очі. Тепер байдужість настільки завладала ним, що його вже не цікавило, що далі відбудеться в цій кімнаті, і про що говоритимуть його товариші, і як вони розцінять його слова. Головне, що він сказав їх щиро, і хотілося, щоб товариші відчули і зрозуміли його щирість.

— Невиправдана у вас амбіція, дорогий товаришу,— загрозило мовив Куцевич, підводячись.

Він глянув на годинник на руці і сказав:

— Мушу їхати, у мене засідання о другій, ви вже самі доведьте справу до кінця. Я свій обов'язок виконав.

Куцевич шанобливо потис руку Колодяжному, кивнув решті і, стискуючи пальцями теку-портфель, вийшов з кімнати.

Кілька хвилин панувало мовчання, наче зловісна тиша перед грозою. І хоч давно за вікнами вгамувалася злива і яскраво палахкотіло сонце, в кімнаті було похмуро і непривітно.

— Ти розумієш, що ти накоїв? — спитав з серцем Колодяжний у Максима.

Максим мовчав. Не хотілося відповідати, тим більше, що він не розумів лиха, заподіяного ним собі ж самому, як через часнику сказав про це поміркований Грицишин.

Долгін не дуже зручно почував себе після того, як шеф покинув бюро. Він наче був тут його оком, нейтральним наглядцем, і всі зрозуміли, яка його роль на цьому засіданні, та й він сам відчував, що саме так оцінюють його присутність тут члени партійного бюро. Щоб підкреслити свою нейтральність, він спитав:

— Може, мені, товаришу Колодяжний, піти, можливо, я вам більше не потрібен?

— Ні, чому ж, — пробурмотів Колодяжний, як ясно можна було зрозуміти, мовляв, «можеш забиратися під три чорти». — Ви нам дуже потрібні. Прошу вас, залишіться.

Долгін знизав плечима, цей рух мав означати, що він лишається, тільки підкоряючись бажанню секретаря партбюро.

— Що ви так засумували? — спитав раптом Нерчин, наче не про нього тут йде мова. — Зрештою, диплом — це мій клопіт, і коли я відчуваю, що в моїй роботі не все гаразд, то мій обов'язок не тупцювати по протоптаній стежці і робити вигляд, що все добре. Ви прагнете, щоб я визнав свою недисциплінованість в ставленні до вказівок професора Куцевича. Якщо тільки це вас непокоїть, гаразд, я визнаю свою помилку. Можна це зафіксувати в протоколі, товаришу Колодяжний.

— Ну от, отак би й говорив.

Колодяжний знову полегшено зітхнув, пошкодувавши, що Куцевич не почув самокритичного визнання Нерчина. Про всяк випадок він написав записку Зайдеру: «Занеси точнісінько самокритику Нерчина до протоколу».

— Нерчин, ви повинні зрозуміти, що вам хочуть допомогти, — заговорив Долгін, — ми всі зацікавлені в цьому. Ви своєю біографією заслужили таке ставлення.

— При чому тут біографія? — роздратовано вигукнув Максим. — Хіба у вас не така, чи у товаришів Грицишина і Рос-

лого? Скажіть краще, де ви говорили правду: коли ми розмовляли віч-на-віч чи тут, на бюро?..

Долгін почервонів і, вирячуючи банькаті очі, крикнув:

— Це провокація!

— До порядку, товариші, до порядку,— замахав руками Колодяжний.

— Одним словом, для мене ясно,— проказав Нерчин.

— Я вимагаю, щоб Нерчин зняв своє обвинувачення,— не вгамовувався Долгін.

— Краще не вимагайте,— порадив Нерчин,— адже я поки що не обвинувачую, а тільки кажу між іншим, для профілактики.

— Вернімось до Нерчина,— зажадав Колодяжний.

— Вернімось,— погодився Максим.

«Ні, він неможливо впертий,— зло подумала про Нерчина Катря.— Йому подають руку, а він з гордощів відштовхує її. Сам, все сам». Катря не помітила, як заговорила вголос і вже спинитися не могла.

— Нерчин тільки що довів, що не зважає на думку товаришів. Він певний, що все може зробити сам, один, мовляв, все зроблю. Хочу — захищаю диплом на задану тему, не хочу — і не буду захищати. Що це таке, я вас питаю, товариші? Анархія? Хіба ми можемо таке дозволити?

— Абсолютно правильно! — вигукнув Долгін, почувши у відповідь роздратоване:

— А вас не питають, що правильно, що неправильно. Ви свою місію виконали.— Катря обпекла його гнівним блиском очей.

— Дозвольте, яку місію? Я протестую,— Долгін схопився на ноги.— Я вимагаю...

— Що ви вимагаєте? — спитав у нього грізно Колодяжний, якому вже все стало обридати.

Долгін, розвівши руками, сів. Катря продовжувала:

— Я пропоную рішенням партійного бюро зобов'язати студента Нерчина захистити диплом на затверджену для нього тему у термін, визначений наказом директора інституту. А після захисту нехай він відкриє хоч сьому частину світу і викликає на герць самого Альберта Ейнштейна.

Катря сіла, затуляючи очі рукою. В цю хвилину їй хотілося, щоб тут не було ні Нерчина, ні всіх інших, а лишилася вона одна на самоті сама з собою. Гостре невдоволення собою засмутило її, і від того ще густіше купчився у серці гнів.

Колодяжний, скуйовдивши п'ятірнею зачіску, сказав повчально:

— Лякже, товаришу Нерчин, Золотаренко має рацію, захист диплома — справа державної ваги. І ти це зрозумій. Держава на тебе які гроші витрачає, а тобі це, виходить, байдуже. І взагалі твої міркування щодо того, що написали класики марксизму і чого вони там не написали, це, знаєш, міркування плутані.

Максим міцно звів щелепи так, що на вилицях туго напнулася шкіра. Катря, що глянула стривожено в цю мить на нього, співчутливо подумала: «Господи, як він схуд».

І, вже не відводячи від нього очей, наче прагнула втлумачити Нерчину: «Мовчи, мовчи, не сперечайся, мовчи».

Але Максим і не думав сперечатися. І коли Колодяжний запропонував проголосувати за пропозицію Золотаренко, Максим відчув навіть якусь легкість, що от зараз все закінчиться і він зможе піти. Але неждано піднявся Грицишин. Всі знали, що Марко Грицишин не любить промов. Ця риса його характеру походила від якоїсь незрозумілої соромливості, а не від невміння висловлювати свої думки. Навпаки, коли Грицишин виступав, він викладав свої думки цікаво, логічно і так переконливо, що не згоджуватися з ним було б важко.

— У тебе що, додатки? — спитав Колодяжний.

— Ні, я з приводу.

— Говори,— невдоволено погодився Колодяжний.— Тільки вкладайся в регламент.

— Вкладуся,— заспокоїв секретаря Грицишин.— Я міркую так: нав'язувати дипломантові спосіб розробки дипломного завдання, навіть коли він сам той спосіб колись був запропонував, коли він шукає в процесі роботи нові шляхи, ми не маємо права. Для науки потрібна вільна дискусія, вільний обмін думок...

— Так би мовити, парламентський шлях,— уїдливо зауважив Колодяжний.

— А ти думаєш, що в парламентах засідають одні ідіоти? — спитав Грицишин.— Не наліплюй ярликів, Колодяжний. Я повторюю, наука не терпить застою, а всякі нові шукання даються нелегко.

— Ти розумієш, що буде, коли всі дипломанти почнуть експериментувати? — подав репліку Рослий.

— Так, так, справедливе запитання,— схвально сказав Колодяжний.

— Поки що такої загрози нема, та й, до речі, це не загроза. Це було б щастя,— стояв на своєму Марко Грицишин.

— Ближче до діла,— зажадав Колодяжний.

— Я стою коло нього зовсім близько,— Грицишин простягнув руку до Нерчина і торкнувся його плеча пальцями.— Ось справа студента Нерчина, і вона справді мені близька, і тому я пропоную ніяких ухвал не приймати. А порадити Нерчину ще раз продумати свої сумніви, викласти їх у формі пояснювальної записки і винести її на обговорення вченої ради інституту.

— Так не вийде,— вперто мовив Колодяжний.— Це не ділова пропозиція, а потурання недисциплінованості. Нерчин офіцер і знає, що таке дисципліна. І ми ухвалу приймемо.

— Знімаю свою пропозицію,— крикнула з місця надірваним голосом Катря.

— Як це так. Ти що, з глузду з'їхала?

Колодяжний обурено водив очима.

— Якщо дозволите,— звернувся до Колодяжного Долгін.

— Дозволю і прошу.

Колодяжний в цю мить ненавидів ретельного і чистенького Долгіна, починаючи від його добре виголених щік, кінчаючи запрошеною складкою на штанах.

— Мислю так, що в пропозиції Золотаренко нема рації, і думка, висловлена студентом Грицишиним, варта уваги.

— А я мислю,— обірвав його Колодяжний,— що ми мусимо прийняти рішення і вивірити хміль з голови у Нерчина. Ти вже на нас, Нерчин, не ображайся. Ми тебе і шануємо, і цінуємо, і тому хочемо, щоб ти швидше захистив диплом і став інженером.

— Він хоче бути вченим,— з відтінком іронії в голосі сказав раптом Долгін і, затнувшись, додав:— І це непогане бажання.

— А то вже його особиста справа,— безапеляційно зазначив Колодяжний.

— Думаю, що не тільки особиста, а ми ж йому не сторонні люди,— не погодився з висновком Колодяжного Грицишин.

— Ти хочеш що-небудь додати? — спитав Колодяжний у Нерчина.

Максим безмовно низав плечима. Більше того, що сказав щойно Грицишин, він сказати не мав чого.

— Таким чином, питання ясне,— вдоволено заговорив Колодяжний.— Хоч Золотаренко зняла свою пропозицію, вона лишається в силі. Я її вношу і ставлю на голосування. Хто за цю пропозицію?

Колодяжний, Рослий, Звонецький і Зайдер підняли руки.

— Хто проти?

— Грицишин і Золотаренко,— Колодяжний назвав їх прізвища з докором у голосі.— Така вже у тебе логіка, товаришко Золотаренко, спочатку вносиш пропозицію, потім сама голосуєш проти. Цікаво.

— Не цікаво, а просто безвідповідально,— сказав Звонецький.

— Таким чином, ясно,— знову повторив Колодяжний,— і наша порада тобі, товаришу Нерчин, не гаючи часу, взятися за розум. Захищай диплом і не комизься. Тобі тільки добра зичать, а ти бачиш скрізь недругів.

Ні, Максим Нерчин не бачив скрізь недругів, і йому не було ясным те, що вважав для себе ясным Колодяжний. Жорстоко помилявся Колодяжний, маючи отаке переконання і не забарившись висловити його вголос.

«Що трапилося, що скоїлося,— питав у себе самого Максим,— що мої товариші так сполохано заметушилися навколо цілком природного бажання, яке виникло у мене? Бодай я помилився, навіть і нічого не доведу, та чи мають вони право отак нав'язувати мені навіть не свою думку, а волю Куцевича?»

Дорого далися Максимові всі оті суперечки на бюро. Зосереджений і стурбований, він не знаходив собі місця. Минув тиждень. Максима до кабінету шефа не викликали. Байдужими очима перебігав він в сотий раз сторінки свого диплома, перегортав креслення і весь час думав про одне: чому так рішуче і неухильно більшість членів бюро стали на бік Куцевича? Долгіну він не дивувався. Долгін, зрештою, лишився вірним своїй теорії, ненароком висловленій колись в запалі щирості: «Рахуватися з думкою керівництва не таке вже нікчемне уміння...»

Було тільки прикро, що думалося: Долгін кращий, ніж виявилось насправді. Тепер виникала певність: всі щирі розмови, вся та одвертість, якою хизувався перед ним Долгін, показні і двоєдушні. Чи розчарувався Нерчин у Долгіні? Звичайно, ні, адже він ним і не захоплювався. Десь у свідомості увесь час жевріла вуглинка недовір'я до так званих сміливих сентенцій помічника директора по науковій частині. Що ж протиприродного було у його появи на засіданні бюро? Він слухняно виконував волю шефа. І Максим зрозумів, що Долгін того ж дня докладно оповів Куцевичу наслідки обговорення його питання на бюро після того, як він сказав, зустрівшись з ним у бібліотеці:

— А шеф тобою незадоволений, цими днями тебе викличе. Максим не дуже-то хотів того виклику. Поїхав на практику Передерій, порадивши на прощання:

— Не сварись з шефом, захищай диплом, а своє ти візьмеш, я в тебе вірю.

— Дякую, не підведу тебе...

— Ні, справді, я в тебе вірю, Максиме Павловичу.

Передерій був напрочуд серйозний і навіть розчулив Максима. Вже сідаючи у вагон, він ненароком сказав Максимові:

— А на Катрю не гнівайся, вона тобі добра бажала, і вона переживає, ти б їй подзвонив.

Ці слова трохи здивували Максима. Невже Катря мала розмову про це з Передерієм? Якщо так, то вона вчинила помилку. Поганого адвоката вибрала собі Катерина. А проте Передерій лицар!

Лихоманка іспитів і заліків почала спадати, і поступово порожніли кімнати гуртожитків. Травень вкрив буйним цвітом київські парки і сади. А Максим все ще чекав.

В тихий вечір, коли не читалося, коли ніяк не дописувався лист матері, коли навіть і власні переживання видалися не такими вже важливими, йому захотілося побачити Катрю. Він пішов у канцелярію інституту і подзвонив їй додому. Відповів чоловічий голос:

— Катерини немає вдома, але вона через півгодини буде.

Максим назвав себе і попросив передати, що він дзвонив. Наче вловивши в словах Максима розпач, який оповив його раптом, той же голос повідомив:

— Це батько Катюші, а ви до нас приходьте, приходьте, познайомимся.

— Гаразд, я прийду, дякую за запрошення.

Через півгодини він вже йшов по Тургеневській вулиці, шукаючи потрібний номер будинку, коли його очі наштотувалися на мідну табличку на стіні біля дверей під'їзду: «Професор С. А. Шульга. Прийом від 6 до 9, крім неділі, вівторка і четверга», він спинився. Тут живе Ольга. А що, як...

Блискавичне вирішення осінило Максима, і він ввійшов у високі двері під'їзду. З темного закутка йому назустріч підвелася старенька жінка у ватнику і у валянках, одягнута так, наче надворі був не травень, а січень, прошкутильгала до ліфта, навіть не глянувши на Максима, і, одмикаючи двері і пропустивши Максима в кабінку, спитала:

— Вам до кого?

— До професора Шульги,— не пізнаючи свого голосу, відповів Максим.

Двері клацнули, і ліфт мляво пішов угору.

— На прийом чи в гості? — поцікавилася ліфтерша.

— На прийом,— озвався Максим.

— Щось мало до нього тепер ходить, а колись, оповідають, черги були, наче у кіно...

Ліфт спинився, здригнувши всією кліттю.

— Приїхали,— повідомила ліфтерша і одчинила двері на площадку.— Дзвоник праворуч...

Ліфт поповз униз, а у вухах Максима, який нерішуче стояв на площадці, лунали слова ліфтерші. «Дзвоник праворуч...» Щоправда, він ще мав змогу повернути і зійти спокійно вниз. Навіщо йому прийшла в голову така химерна думка? Але двері, над якими тьмяно горіла лампочка, освітлюючи номер квартири і таку ж саму табличку, як унизу, біля під'їзду, ці високі чорні двері притягали Максима. Ось він зараз натисне білий гудзик дзвоника, і йому двері відчинить Ольга. Що він їй скаже? А так, нічого. Подивиться і піде. А що, як не Ольга з'явиться на порозі? Тим краще, Максим відкинув вагання і рішуче натис на кнопку дзвоника.

— Спокійно, спокійно,— наказував він собі, але чомусь забракло повітря, і серце його шалено забилося в грудях.

Пролунали за дверима, наближаючись, важкі шерехтливі кроки. «Не її»,— встиг тільки подумати Максим, як двері відчинилися, і перед ним спинився в піжамі сам професор Шульга, спитавши:

— Вам кого?

— Ольгу,— просто вирвалося у Максима.

Господар квартири глянув на нього поверх окулярів, здивовано перепитавши:

— Кого ви кажете?

— Ольгу Дзоз,— повторив Максим.

— Вона тут не живе більше, громадянинне.

— А де вона живе? — спитав зраділим голосом Максим.

— А на це вам дасть відповідь адресне бюро,— почув Максим, і двері зачинилися перед ним.

Від несподіванки він притулився плечем до стіни. Він стояв так кілька хвилин, стуливши повіки, тамуючи в серці якусь незрозумілу і жадану радість. Ольга тут не живе. Це добре. Але чому? Яка причина? І де вона? Де вона?.. Та хіба це вже мало значення? «Головне, що вона не тут»,— твердив собі Максим, спускаючись по сходах. Ліфтерша спитала:

— Добру пораду дав професор?

— Прекрасну,— весело відповів на її запитання Максим.

— Він лікар знаменитий, тільки гроші любить...— півдомила охоче ліфтерша.— Він операції такі робить, що о-о!

Вона б ще говорила, коли б тільки Максим виявив охоту її послухати, але він вже був за порогом, і ліфтерша недоволено подивилася йому услід.

Максим йшов вниз по Тургеневській, все більше віддаляючись від будинку, де щойно почув неждану звістку, забувши те, що привело його на Тургеневську. Згадавши Катрю, він спинився. Там, мабуть, на нього чекали. Виходило зовсім погано. Але йти туди тепер він не міг. Не міг примусити себе зараз робити щось інше, ніж думати про Ольгу. Адже у ті вечори, коли, взявшись за руки, він блукав з нею по весняних вулицях, він думав, що все в їхній долі просто і не треба чудес, щоб все було прекрасним. І хоч він тепер уже був не той Максим, що вірив у можливість негайного здійснення свого бажання, аби тільки воно було чесне і добре, в серці його прокинувся жаль за втраченим почуттям віри в Ольгу.

Йому захотілося побути на самоті. Тільки самотність могла стати йому розрадою і допомогти знести неждані удари, які час від часу наносила йому доля.

«А чи існує вона, та доля? І хто вигадав саме це слово? — подумав Максим.— І що таке доля? Чи ж не для самозаспокоєння вигадали собі люди оте загадкове слово, за яким ховають свою інертність, своє небажання боротися, свою кволість?»

«А проте, треба ж подзвонити Катерині»,— вирішив він.

Коли ж він їй подзвонив і вибачився, що не може прийти, то почув у відповідь:

— А хіба ви мали прийти до мене? Дивно, я нічого не знала. Ні, я не чекала вас, це якесь непорозуміння.

По її голосу Максим зрозумів, що вона говорить неправду. І йому стало прикро.

36

Василю Васильовичу Золотаренкові друзі не раз говорили: — Щасливий ти. Хороша дочка у тебе.

— Не скаржусь, ваша правда, хороша,— охоче погоджувався він, але Катря від нього не дуже часто чула таку похвалу собі.

Катря знала: батько добрий, чулий і уважний, та вимогливість його до неї з роками не меншала, а, навпаки, зростала:

— Тобі вже не десять років,— говорив він їй, коли їй було дванадцять. В п'ятнадцять років він нагадував їй, що їй вже не дванадцять, а в сімнадцять, що вже не п'ятнадцять...

Дійшло до того, що якось, не витримавши, Катря сказала батькові:

— Чи, може, ви боїтесь, що я звікую у дівках?

— А хоч би і так,— засміявся батько,— не те мене турбує. Хочу, щоб ти не стрибала бездумно, наче кізка. Життя не луг, де пасуться кози, життя, дочко, боротьба за правду, за щастя. Он як!

Батько любив життя називати боротьбою, і Катря помітила, що і друзі батькові, коли збиралися у них вдома, саме так говорили про життя, як про боротьбу. Особливо гаряче говорив про це старий модельник Ковров, який разом працював з її батьком в одному цеху вже третій десяток років.

Мати Катрі, жінка спокійна і некваплива, не заважала батькові вдумувати дочці свій погляд на життя, але коли вони лишалися наодинці, не раз говорила:

— Веселись, веселись, дочко, там буде час сумувати, от як діточки тебе обсядуть, а там онуки, тоді...

Мати замовкала, зітхаючи, дивилась на дочку, що схилилась над столом, де лежали зошити та підручники, і не договорювала своєї мрії про онуків...

Катря недовго, як висловлювався Василь Васильович, бездумно стрибала по луках. Коли всі її подруги, закінчивши десятилітку, подались у педагогічний і театральний інститути, Катря, на подив матері і подругам та на радість батькові, подала заяву у політехнічний.

Перші роки в інституті були для Катрі мандрівкою в новий, не відомий їй світ. Вона ступала незнайоמוю стежкою з деякою обережністю, широко розкривши очі, уважно всотуючи все навколишнє.

Вдумлива і рішуча, приваблива, сповнена завжди невичерпного завзяття, Катерина легко сходилась з людьми, товаришувала чесно і щиро, була гостинною, і немало її однокурсниць, які жили у гуртожитку, побували у неї вдома, ласували домашніми обідами і вечереми, вислуховуючи життєві напучування Василя Васильовича та зазнаючи ніжної ласки Катерининої матері.

— В нашу робітничу династію пішла! — гордо заявив дружині Василь Васильович, коли дізнався, що Катря вибрала собі на майбутнє фах інженера-електрика.

Тепер, зустрівшись з Катрею при обіді або після роботи під час вечері, Василь Васильович жартував:

— Ну-с, як там у вас ідуть справи, без п'яти хвилин товаришу інженер?

— А нічого, готуємось замінити вас, неосвічених,— ладналась під іронічний тон батька Катря, натякаючи, що він хоч і модельник першокласний, але освіти спеціальної не має.

— Нам ніколи було. Для вас те право виборювали,— не раз говорив їй Василь Васильович.— Тебе ще на світі не було, коли ми на своєму «Червоному ливарнику» повстання проти Петлюри підняли. Матір попитай, нехай вона розкаже. Нелегко було нам...

— А ви розкажіть, татку, ви розкажіть...

Катря огортала батька руками, тулилась до грудей, цілувала.

— Ви розкажіть...

І батько скорявся. Темнішали очі, суворішим ставало обличчя. Катря зачаровано слухала скупу розповідь Василя Васильовича про давні, буремні роки.

Катря бачила перед собою ранок, заметільний, холодний. Пломінь багряного прапора над заводською водогінною вежею, сміливих людей з гвинтівками у руках. Серед них був батько. Он такий, як на старенькій фотографії. В плескуватій кепці, довгому піджаці, навхрест оперезаному патронташами, з гвинтівкою в руках. Катря зажмурювала очі і чула лунку мову кулеметів і гвинтівок, скрегіт заліза, дзвін криці. Сльози мимохіть наверталися на її довгі вії. Тоді втручалася мати, наказуючи:

— Досить. Минулося погане. Недарма за щастя боролися і вмирали, і тепер не слід сумувати. Дивись, як розстроїв дитину.

— Нічого, нехай трохи і посумує за тими, що життя своє віддали за волю, то корисно і згадати, і посумувати. Пам'ятай, дочко,— повчально казав Василь Васильович,— нелегко нам все далось.

— Я не забуду цього ніколи.

Катря не забувала. Вона, може, тому найбільше полюбила книги, де писалось про революцію і громадянську війну. Катря заздрила подругам, які вели щоденники. Було б добре у такий щоденник занотувати свої думки і враження з приводу прочитаних книг. Але скільки вона не бралася, нічого з того не виходило. Думала вона хороше і схвильовано, а от коли починала записувати, не те виходило. І Катря кинула зошит з написом «Щоденник», а незабаром в ньому вона стала

конспектувати лекції. Разюче враження справив на Катерину «Розгром» Фадеева. Вона і зараз не може забути той вечір, коли з тривогою перегорнула останню сторінку книги.

«Скільки ж треба мати сили і віри в себе,— думала Катря про Левінсона,— щоб витримати такі труднощі, вийти з них ще більш впевненим, загартованим».

«Розгром» став її улюбленою книгою. Коли Катрі траплялося почути навіть незначне зауваження щодо роману, вона вважала це особистою образою. Їй навіть захотілося написати листа автору книги і подякувати йому. Але Катря не наважилась. Думала, тільки забере час у письменника.

А що таке час, і як важливо його дарма не витратити, Катря вже розуміла добре. Може, це розуміння і штовхнуло її вибрати собі фах, зв'язаний з електрикою. Ще у дев'ятому класі десятирічки, читаючи книгу, де згадувалося про зустріч Володимира Ілліча Леніна з англійським письменником Гербертом Уеллсом, Катря відчула всім схвилюваним серцем своїм велич і значення тієї хвилини, коли Ілліч втлумачував уславленому фантасту ту недалеку дійсність, яка запалає електричним сонцем над змученою, скривавленою і вже оновленою в запеклій боротьбі радянською землею.

О, як добре розуміла Катря пророчі слова Ілліча! І як до болю в серці хотілося їй, щоб Ілліч хоч одним оком побачив каскадне сяйво вогнів Дніпрогесу. Катря думала про це в той день, коли разом з своїми товаришами стояла у чепурному і урочистому залі Дніпровської ГЕС.

Те, що Катерина побачила на Дніпрогесі, змусило її подумати про обмеженість Уеллса, який написав чимало цікавих книжок про казкові мандри людини у невідомі світи, про польоти на Місяць і скорення чужих планет, але неспроможний був відчути далекоглядність і реальну силу намірів великого Леніна. В своїй книзі про поїздку у Росію, символічно, як він, мабуть, думав, названій «Росія в імлі», він назвав Леніна «кремлівським мрійником»...

І Катрі хотілося своїми руками зробити так, щоб ще десятки і сотні лампочок Ілліча засвітилися в скромних хатах її співвітчизників, під невисокими, буденними стелями, котрі були безмовними свідками багатьох років страждань і мук тих поколінь, які звікували під ними до Жовтня, і тих, що вивнесли на своїх плечах боротьбу за ствердження всього того, що ніс у своєму серці Ілліч чесним і правдивим людям труда.

...Катря нікому не звіряла своєї мрії. У неї існувало переконання — коли розказати про свій намір, він неодмінно не здійсниться. І Катря мовчала. Навіть коли її приймали у ком-

сомол, вона на запитання про її майбутні плани після закінчення десятирічки відповіла: «Не знаю», викликавши таксю заявою недоброзичливе ставлення до себе деяких членів комсомольського бюро. Але, як то їй не було прикро вислухувати напучувальні поради, проте і тут вона вирішила краще промовчати про свої наміри, ніж сказати, а потім не здійснити їх.

Що ж це було, звичайний забобон чи невіра в свої сили? Правду кажучи, коли б Катря схотіла пояснити це, вона б не знайшла слів для виправдання такої дивної з першого погляду точки зору.

Ні, не стрибала по зелених луках життя безтурботною кізочкою весела Катря. Її широко розкриті сині очі бризкали часто іскрами сміху, але вмить іскри гасила глибока задума, тоді ламались дуги брів і синя жилка на переніссі трепетно здригалась, немов відлічувала ті потаємні думки, що смугили Катрю.

Відомо було їй, що подруги часто говорять, коли зайде мова про неї:

— Ніколи не вгадати, що Золотаренко зробить...

А Катря певна була, коли наперед знати, що зробить людина, то це не дуже цікаво.

Коли її товариш по десятирічці, який пішов учитися в медичний інститут, сказав їй, що він знає, чому Катря пішла у політехнічний, бо, мовляв, мріє про кар'єру інженера, і що жінка з фахом інженера — це оригінально, Катря висміяла його. Не про кар'єру мріяла вона, а про роботу. І те, що чимало людей легковажно змішували поняття кар'єри і роботи, обурювало Катрю та будило в ній почуття гарячого протесту.

Багатьом здавалося, що життя Катрі, як і все, що діялося в її родині, було тихе і безжурне. Але сторонні, часто думаючи про своїх знайомих, бодай навіть близьких друзів, не раз міркуючи, мовляв, «кі чого їм не вистачає — квартира є, гроші є, здорові», глибоко помиляються.

На безжурному виднокрузі життя родини Золотаренків існувала пляма, яка туманила їй зір, не раз примушувала зітхати Василя Васильовича, витирати крадькома сльозу Варвару Охрімівну, і вона, та пляма, замигтіла перед чистим зором Катрі в ту мить, коли, розповідаючи на зборах свою біографію, змушена була сказати про свого дядька, брата Василя Васильовича, бувшого корпусного комісара Петра Васильовича Золотаренка. В свій час він був заарештований і відбував важке покарання десь у засланні. Де він і що з ним, Катря, як і батьки її, не знала, але сказати про це вона мусила. І, виступаючи на зборах, секретар комсомольської організації

Дубоник підкреслив: «Катря хороший, чесний товариш, злібна, і у неї батько кадровий робітник, комуніст, а те, що дядько у неї ворог народу, вона за це не відповідає. Але, що оповіла нам про цей факт, зробила вона чесно, як і належить радянській людині».

Коли говорили ці слова, Катря сиділа приголомшена і знівечена їх страшною значимістю і в душі гостро картала дядька, з вини якого вона мусила нести на собі незмивну пляму сорому, і не раз ще їй, мабуть, нагадуватимуть про нього...

Дядька вона бачила в своєму житті всього один раз. Це було в 1935 році восени. Він приїздив на маневри, і його прізвище часто згадувалося в газетах серед прізвищ інших відомих військових. Він прийшов до них на обід, подарував Катрі ту саму книжку, яка справила на неї згодом незабутнє враження, фадеєвський «Розгром», і сказав їй, що коли вона буде добре вчитись і буде доброю комсомолкою, він забере її до Москви, щоб вона продовжувала освіту у Московському університеті.

Потім пили вино, згадуючи давні дні. Катря знала, що дядько Петро теж колись працював на заводі, що він з вісімнадцятого року у армії, пройшов через десятки фронтів, бачив кілька разів Леніна і розмовляв з ним.

Коли дядько Петро прощався, він міцно поцілував Катрю, посмикав її коси і з жалем визнав:

— Хотів би я, щоб у мене була така дочка, як ти, Катре...

Варвара Охрімівна зітхнула. Батько, підбадьорюючи, сказав:

— Буде, буде, Петю.

Катря знала, що дядькова дружина померла і що він, як говорила мати, «такої вже не може знайти» і тому не одружується.

Коли ж в родині Золотаренків у 1937 році довідались, що корпусний комісар Петро Золотаренко разом з групою військових звинувачується у зраді, Варвара Охрімівна заплакала, а Василь Васильович ухопився за серце і довго сидів замислений на канапі, вперше у житті розгубившись.

Катря схопила подарований їй «Розгром» (який вона вже прочитала втретє і після кожного прочитання розуміла його все глибше і краще, підсвідомо ототожнюючи свого дядька з Левінсоном) і зачинилась в своїй кімнаті. Їй стало соромно, гірко, і вона не знала, як же тепер вона подивиться в очі своїм товаришам, що вона скаже їм?

Як важко було дивитися у очі колегам батькові, Катря й уяви не мала. Але не такої був вдачі Василь Золотаренко, щоб

опускати долі очі перед правдою, яким би жорстоким і страшним не було її обличчя. Важко було! Але чи шукав собі легкої стежки у житті Василь Золотаренко? Він витримав допитливі погляди друзів і осудливо-незичливі — недругів. Він витримав дні і місяці важкого відчуження, нікого не винува-ючи, нікому не докоряючи. Його гризло не те, що його менше стали запрошувати у гості, що його «питання», хоча він і не знав, яке ж саме, буде стояти на партійному комітеті, що на нього вже заведено, як сказав йому член парткому Броварник, персональну справу, що дехто з друзів (чи ж були вони такими) старанно обминали його в цеху і не кликали рибалити з собою у неділю, як водилося раніше.

Серед ночі якось Варвара, свердлячи сухими очима темінь, що панувала в кімнаті, сказала:

— Не вірю! Вбий мене, не повірю, що наш Петро ворог.

Василь Васильович, почувши її слова, розгубився. Якась невловима правда звучала у них. Та правда налякала його більше, ніж саме горе, котре наринило нежданою грозою, спопеливши вогнем безжальної блискавки його спокій і рівновагу.

Він довго не спав у ту ніч, та й сам сон потім, під ранок, скидався більше на муку, ніж на відпочинок. На все життя запам'ятав він той ранок. Він стояв біля вікна, і дивився на тиху вулицю, і думав про Петра.

«Як же це ти? — питав він у нього, наче Петро міг почути його. — Навіщо ж ти? Що б сказав наш батько, коли б дізнався про таку ганьбу? Адже хіба не нам він твердив: «Тримайтесь, хлопці, своєї династії ливарників Золотаренків, тримайтесь міцно і правди не зраджуйте, бо правда — ваша мати, а мати вам — Вітчизна».

Чи, може, забув Петро батьків заповіт? Може, запаморочили йому совість оті салон-вагоони, у яких він їздив по країні, оті ад'ютанти, які пильнували його кожен крок. Може, він забув, що бігав колись босоніж по деміївських вулицях в штанцях з шлейкою через плече, а повірив, що все життя з коліски тільки і їздив у лімузинах та пив вранці каву, і не мідяки деренчали у його кишені, а лунав малиновий дзвін шпор на його чоботях?..

Все могло бути. Хіба партія не знала випадків важкої зради тих, кому вірила? Хіба в родоводі партії не було відступників? Все це розумів добре Василь Васильович, але розумів доти, поки поруч з ним його рідний брат став раптом і неждано для нього отаким відступником. А може, Варвара правду каже...

Ця думка спантеличила Василя Васильовича. Він гнав її від себе, бо ж надто спокуслива була вона. Які докази у Варвари? Які докази у нього самого вірити в якусь страшну помилку, коли існує офіціальний державний документ?! Ні, не треба навіть тішити себе. Що ж, правда не завжди приємна, коли вона ламає усталені звичаї і зриває полуду з очей. Ти думаєш, що день, а за вікнами вже настали присмерки, і ти не помічаєш цього, а от поміть вчасно. Саме головне, вчасно!

Василь Васильович сміливо дивився правді у вічі. Було не легко йому на засіданні парткому, ще важче у райкомі. Але всі знали, що за брата він не відповідає. В парткомі заповідливий Балащук став вимагати від Василя Васильовича розповісти, про що говорив йому «ворог народу» Петро Васильович Золотаренко, коли гостював у нього, і Василь Васильович розгублено почав відповідати, пригадуючи, як вони гомоніли про давні дні громадянської війни; Балащук перебив його і почвально сказав:

— Ти не крути, товаришу Золотаренко; чим ти будеш щирішим, тим краще для тебе.

Тоді підвівся Ковров, який просто зі зміни, не переодягаючись, прийшов на партком в своєму широкому, лисніючому масляними плямами піджаці, і владно мовив:

— Я протестую проти таких запитань. Це не допит. А я вірю Василю Золотаренкові. Вірю і не дозволю, щоб йому тут кидали в обличчя двозначні натяки. Не дозволю!

В кімнаті стало тихо. Сперечатися з Ковровим нікому не хотілося. Тим більше що слова його лунали переконливо. Його суворе обличчя, виоране зморшками, пашіло гнівом і обуренням.

— Ти що, ручишся за нього? — не вгамовувався Балащук, бажаючи відзначитись перед інструктором райкому, який спеціально прибув на це засідання.

— Так, ручуся,— твердо і рішуче проказав Ковров.— Василь Золотаренко чесний комуніст. Ми з ним пліч-о-пліч з рушницями у руках лежали під арсенальською стіною, ми з ним у атаку двічі ходили проти гайдамаків, а ти де тоді був? — спитав раптом у Балащука Ковров.

— Демагогія,— огризнувся той.

— Правда, а не демагогія,— відрізав Ковров.— Правда — діло святе.

Василь Васильович зрозумів, що слова Коврова зробили свій вплив на членів парткому. Справді, винуватити його не було в чому, але той факт, що його рідний брат був «ворогом наро-

ду», лишався незаперечним, і Василю Васильовичу винесли догану з занесенням у особисту справу...

А Варвара стояла на своєму:

— Не вірю, що наш Петро «ворог народу». Не вірю. Як же це міг він піти проти цілого народу? Домагайся, Василь, правди... Не вір!

— А ти помовч,— не дуже певно радив їй Василь Васильович.

— І ти не віриш,— не вгамовувалася Варвара.

І тільки Катря вірила. Тим більше, через кілька років по тому, неждано прозорою стала для неї заметільна уральська ніч, коли її блискавкою пронизали слова, що вирвалися з чорного репродуктора і освітили низеньку кімнату немеркнучим сьйвом.

Катря тільки вранці того дня приїхала на канікули до батьків. Війна вже йшла третій рік. Невелике уральське місто, де розташувався евакуйований київський «Червоний ливарник», дало притулок батькові і матері. Катря не бачила їх два роки, і її вразили їх стомлені і постарілі обличчя. Київ вже був вільний, але завод збирався вертати туди тільки восени. Вони сиділи за столом, і Катря розповідала їм про свої студентські справи.

І от та блискавка з чорного репродуктора. Ті слова з наказу Верховного Головнокомандуючого, які урочисто читав диктор Левітан, голос якого знала вся країна і весь світ, раптом розсунули стіни кімнати, одштовхнули далеко у безвість темну ніч, викресали у очах вогонь надії.

Чи ж не приверзлося їм? Чи не мара це? Але ні. Ні! Серед частин, які відзначилися у боях на Другому Українському фронті, диктор назвав танкістів генерал-майора Золотаренка.

— Випадковий збіг. Просто прізвище таке саме...

Василь Васильович сказав так, але Варвара Охрімівна і Катря бачили, що він всім серцем хоче, щоб слова його були не правдою.

Через день наказ, прочитаний у газеті, підтвердив те, що вони почули. Тремтливою рукою писала Катря листа на Другий Український фронт. І з того вечора вона втратила спокій. Катря вже давно повернулася у Челябінськ, і тепер чекання відповіді стало для неї важким іспитом, що порушив увесь усталений плин життя.

Лист прийшов тоді, коли вона вже зневірилась у своїй надії. Вона зберігала його і з часом стала вірити в той невели-

кий клапоть паперу, як в голос самої правди, яку треба уміти розпізнати тоді саме, коли її затуляють лихі, зловісні хмари.

І в той день, коли Катерина повернулася додому після засідання партійного бюро, після того як її здивував і чомусь, як вона вирішила, скривдив своєю незрозумілою впертістю (вона тільки так розцінювала його поведінку) Нерчин, Катря дістала з шухляди невеличку шкатулку, де зберігався лист від Петра Васильовича Золотаренка. Ось вони, мудрі і дорогі їй слова, які так часто вчили її, входили в саме серце!

«...В нашому житті, на жаль, часом зовсім несподівано, трапляються страшні помилки, які ламають нас і плюндрують нашу віру в себе і в справедливість. Але треба вміти здолати почуття особистої кривди, щоб воно не затуманювало перед очима твоїми правди великої справи. Мені довелося пережити немало. Я вірю, що колись партія скаже своє слово на захист несправедливо скривджених і викинутих за борт життя, несправедливо і надарма заплямованих. Я стояв несхитно на цій вірі в партію та її справедливість. Трапилося так, що я вистояв, і помилка, яку учинено було зі мною, була виправлена. І от я воюю за нашу Вітчизну, за тебе, моя племіннице, і вже недалекий час нашої перемоги. Велика сила — віра в правду. І ти оці мої слова зрозумій належним чином. Повір мені, старшому за тебе на багато років, і спитай батька та матір, вони у тебе чесні і славні трудівники, і вони скажуть тобі, як важливо вірити у правду, боронити її. Твій лист і лист батьків твоїх були для мене найкращою винагородою за багато років. Тепер, я думаю, ви всі знаєте, що я людина чесна і що я комуніст. Хоч, мабуть, зневірилися у моїй чесності. Та не про це згадувати тепер. Страшне горе для нас війна. Але і цьому горю іде кінець, і ось вже перші паростки великої перемоги піднімаються над змученою землею. Коли ми зустрінемося з тобою після війни, це вже буде скоро, я оповім тобі багато такого, що дасть тобі змогу зрозуміти, як треба пильнувати свою честь невіддільно від честі Вітчизни. Моя мрія, коли відгомонять гармати, повернутися у наш Київ, прийти до вас на тиху Тургеневську, обняти вас всіх, міцно розцілувати і спитати: «Ну, як ви тут без мене жили?» — як казав мій батько і твій дід, повертаючись щовечора з роботи, наче вертався з далеких мандрів...»

Генерал Петро Васильович Золотаренко в Київ повернувся... Але він вже не міг ввійти в квартиру до свого брата, як і вза-

галі нікуди й ніколи вже не міг ввійти. В Київ він прибув на гарматному лафеті в оцинкованій труні, супроводжуваний жалобним ескортом.

...Смертю хоробрих пав він у танковому бою на Одері. В київській рідній землі знайшов він собі вічний спочинок. На мармуровій плиті під вирізьбленим на ній барельєфом, що увінчував вираз замисленого обличчя, були начертані золотом короткі слова і числа, якими відлічувався недовгий вік його мандрів на землі.

Його ад'ютант, чорнявий майор, грузин Габунашвілі, який привіз на квартиру Золотаренкам нескладні і невеликі пожитки генералові, не витираючи сліз, що туманили очі, схвилювано оповідав:

— Душевна людина. Хоробра людина. Уважна людина. Вимагав, але вмів похвалити. Називав синками. Коли вмирав, одне слово повторював: «Партія... партія». Речі от всі його тут,— Габунашвілі кивнув на два потерті чемодани.— А от зі мною пакет. Написано: «Центральному Комітету ВКП(б)». Генерал казав, що тут важливі речі. Треба негайно передати.

— Треба,— мовив Василь Васильович.— Неодмінно треба.

— Обов'язково треба,— сказала тоді і Катря. Їй здалося, що вона знає, про що пише у листі генерал Петро Золотаренко. А може, це їй тільки здавалося...

Так і не встиг розказати їй генерал Золотаренко те, що обіцяв, як і не встиг він багато що зробити за життя, і він вже не міг знати, що посмертно його відзначили високим званням Героя Радянського Союзу.

...Тиждень тому Катря присутня була на кладовищі при урочистому церемоніалі покладення вінків на могилу з такої нагоди і встановлення погруддя з написом: «Герой Радянського Союзу».

У похідних комбінезонах по обидві сторони могильної огорожі стояли струнко офіцери-танкісти, що прибули на цю церемонію з частини, якою командував генерал Золотаренко.

Варвара Охрімівна плакала, а Василь Васильович, стискаючи її лікоть, умовляв:

— Не треба, Варюшо, не треба.

У Катрі очі горіли сухими вогниками і ятрив серце біль. Вона не могла миритися з смертю, коли навколо так духмяніли трави і високе небо весни кликало жити і тільки жити.

...Сьогодні, перечитуючи знову заповітний лист, вона ніби торкнулась серцем джерела, яке виповнило його по вінця дивним почуттям.

Але чому вона не могла не думати про Максима! Чому він вже не раз уявлявся їй у цій невеликій кімнаті, сидів поруч з нею на тахті, слухав її докори, а часом і похвалу, чому це так, коли насправді він ні разу не переступав порога їхньої квартири? Навіщо ці німі розмови, схожі на спиритичні сесанси?

Як було б їй, мабуть, хороше на душі, коли б вона і не знала, що існує Максим Нерчин?! Хто дав йому право ввійти сюди, у цю кімнату, і завладати її думками? Хто? Хто? Звичайно, вона сама. І нема чого ставити дурні запитання, нема чого шукати якісь відповіді. Треба суворо і чесно зазирнути правді в очі. Хіба у неї нема на це права?

Але існувало і таке, про що Катря не хотіла й говорити сама з собою, гнала ці думки від себе, як лиху мару. Вона говорила собі: «Ні». І це «ні» лишалося тільки безвартним словом для неї, звичайно. Хтось сторонній не міг би помітити. Але Передерій... Хома Передерій повернеться з практики, мабуть, розумнішим, і тоді він облишить свої недоречні запитання і зізнання.

Передерій бував гостем у родині Золотаренків. Але про нього Василь Васильович знав менше, ніж про Максима Нерчина, який ні разу ще не бував у них.

У Катрі була давня звичка розповідати батькові про свої комсомольські справи. Коли її прийняли в партію, вона відчула ще більшу відповідальність за кожний свій вчинок, і батько тепер став їй ще дорожчим другом-порадником.

Але не міг не помітити Василь Васильович, що про Нерчина Катря розповідала так, наче той не відомий йому студент, про якого він вже з уст Катрі знав чимало, був їй самій чимсь особливо близький.

«Полюбила»,— вирішив Василь Васильович, і чомусь йому стало неприємно, і вперше за всі роки великої, нічим не затьмареної дружби з дочкою чорна тінь затуманила її.

Він нічого не сказав Катрі про свою здогадку. Але минав час, і ця здогадка перейшла у певність. Зітхаючи, Василь Васильович якось сказав дружині:

— А ти, Варюшо, і не помічаєш, що дочка наша закохалася?

— Вигадай,— сплеснула руками Варвара Охрімівна. І так само, як Василь Васильович, не зраділа, а засмутилася.

В цю першу повоєнну весну Київ був особливо прекрасний, і Василь Васильович щоранку, ідучи на завод, милувався зеленими шатами київських парків і бульварів, сповнений гордості за своє рідне місто, за рідну землю, за свій народ.

Коврову, з яким вони, як і раніше, майже в один час входили у широкі двері цеху, він день у день говорив вітаючись:

— З перемогою, друже!

— З перемогою! — відповідав старий товариш і міцно стискав у своїй жилавій руці короткопалу руку Василя Васильовича.

Все тішило Василя Васильовича: і те, що «Ливарник», набираючи передвоєнну потужність, вже готувався стрибнути вперед; і те, що навіть злозяичний Балащук, який вимагав від нього самокритики, вибачився перед ним і винувато розводив руками; і радів він з того, як вивільнявся з руїн улюблений Хрещатик і вже над пустельними плацями по всьому місту простягли свої могутні руки будівельні крани. І десь у серці поруч з радістю і втіхою існувала турбота, і це була Катря.

«Старий дурень,— лаяв він себе,— хіба я міг думати, що буде інакше? Що ж їй, у дівках сидіти? Тьху!»

Те «тьху» мало допомагало. Турбота не полишала серця Василя Васильовича, трималася в ньому цупко. Ось так неждано вона оселилася в серці Василя Васильовича і завладала його мислями. «Великі клопоти, коли багато дітей,— пригадував він слова своєї матері,— але коли одна, то вже не клопіт, а ціле горе». Ні, Катря була не клопотом, а його гордим щастям. Ще двадцяти чотирьох нема, а вже інженер-електрик... Шанує її колектив як розумну дівчину, хорошу комуністку... Що ж ще треба від неї? Де ж взявся на її голову отой Нерчин? Чим запаморочив її? Василь Васильович пішов би вже сам до того Нерчина, щоб тільки побачити, що то за птиця, про яку так часто оповідає Катруся... Та, подумавши отаке, навіть зніяковів.

«Приверзеться ж»,— одмахнувся він від спокусливої думки, як від настирливої осі.

Катря розказала йому про те, що відбулося на партійному бюро інституту. Василь Васильович вдумливо вислухав її.

— Не знаю, чого там вартий твій Нерчин, а професор Куцевич не повинен був ставити оте все на обговорення,— переконливо заявив він.— За диплом студента він відповідає перед державою і партією, і нема чого влаштовувати навколо цього «справу». Не подобається мені це. Он що я скажу.

Катря почервоніла.

— По-перше, чому це Нерчин мій? А по-друге, Куцевич просто справді хоче йому добра...

— Тоді чому ти відмовилась від своєї пропозиції? Яка в цьому логіка? І хіба це не промовляє про твою непослідовність?

— Якщо ти збираєшся мене критикувати, а не допомагати, тоді шкодую, що я вирішила з тобою порадитись.

Василь Васильович просвітлював на обличчі. Звір сам ішов йому в руки.

— А поклич того Нерчина до нас і познайом мене. Поговоримо разом.

Катря підозріло глянула на батька, недалеко від того, щоб догадатися, що крилося за раптовою його пропозицією, і сказала рішуче:

— Дуже він мені потрібний тут.

Коли Катря дізналася, що дзвонив Нерчин, вона не зуміла приховати від пильного ока Василя Васильовича своєї радості.

— А що він хотів? — спитала вона, уникаючи уважного погляду батька.

— Нічого не сказав. А я його запросив до нас у гості, — повідомив Василь Васильович. — Так що, Варваро Охрімівно, почастуйте майбутнього інженера вашою наливкою.

— З нього і звичайного чаю з цукром станеться, — недбало мовила Катря, зникаючи у своїй кімнаті.

Вона зачинила міцно двері і притулилася до них спиною, заплющивши очі. Дзвоник Максима був радісною несподіванкою і викликав почуття чогось світлого і доброго, що має недовзі відбутися.

Тим гострішим стало розчарування, коли їй довелося вже самій розмовляти з Нерчиним по телефону і почути від нього, що прийти він не може.

Василь Васильович слухав, як вона байдужим голосом розмовляла з тим диваком, який за якихось сорок хвилин змінив своє рішення. Так розсудливі і солідні люди не роблять. Він вже був сам недалекий того, щоб засудити таку легковажну поведінку. І справді, для такого і наливки шкода.

Катря поклала трубку телефону на ричажок і, мружачи повіки, пройшла через їдальню, обминувши батька, який сидів у кріслі, робив вигляд, що читає, стежачи поверх розгорнутої газети за нею. Те, що батько був свідком якоїсь її поразки, засоромило і роздратовало.

А вона-то думала, що прийде сюди, у її кімнату, Нерчин, і вона з ним поведе одверту розмову і втлумачить йому, що хотіла сказати на партбюро і чому у неї так погано вийшло; а може, він розповість їй, що з ним скоїлось і чого він прагне.

Ну то й добре, що він не прийшов! Час покінчити з дурними мріями. Взавтра вона зустріне його, мабуть, у інституті і скаже йому щиро, що думає про його вчинок. А може, краще нічого не говорити? Просто не звернути увагу. Пройти — і все.

Адже проходить вона повз Долгіна і не помічає його, ні його багатозначних поглядів, ні підкреслено уважних слів.

Дома їй вже не сиділося, і вона вирішила поїхати до Зої Горленко. Зоя зустріла її з розкритими обіймами. Подруги давно не бичилися, і Зоя одразу атакувала Катрю десятками запитань, перемішуючи їх безладною сповіддю про свої театральні невдачі та успіхи, скаржачись водночас на головного режисера, що «затирає» молодь, і підносячи його до небес за те, що краще нього ніхто в театрі не розуміє реалістичної манери відтворення образу.

— Ти мене не слухаєш,— нарешті догадалася Зоя.— Де ти мандруєш, Катре?

— Я тебе не слухаю,— щиро визнала Катря,— і я помандрувала дуже далеко...

— Тебе образили? Хто? Назови мені його ім'я,— трагічно зажадала Зоя і почула іронічне запитання Катрі у відповідь:

— Це з нової ролі?

— Скептик. Бездушний і злий скептик! Сухар.

— Ні, Зою, я не скептик і не сухар,— сумовито заперечила Катря,— я звичайний телепень, якщо існують телепні жіночого роду.

— Ти любиш,— сказала Зоя, наче Катря їй щойно в цьому зізналася.— Не заперечуй, ти любиш, але він тебе не вартий. Ти Офелія...

— З політехнічного інституту...— закінчила Катря почату Зоєю фразу.— Облиш. Мовчи. Ти можеш сидіти і мовчати? Чи у вас у театрі весь час тільки і плещуть язиками? Мовчи, Зою. Давай будемо мовчати.

— Знаєш що,— мовила на вимогу Катрі Зоя,— давай поїдемо до нього удвох і скажемо йому, що він просто ідіот.

— До кого поїдемо і кому скажемо?— І тут же Катря додала:— А знаєш, Зойко, у тебе світла ідея, тільки поїду я сама і скажу все сама.

Вона рішуче підвелася і попрощалася з розгубленою подругою.

Максим побачив перед собою на порозі кімнати Катрю. Він хотів повірити, що це тільки йому приверзлося. Але Катря вже переступила поріг, і він ще не встиг навіть запросити її, як вона підсунула собі табуретку і наче знеможено сіла.

Сутінки вечора стояли за вікном. Огорнута пропаленим посередині газетним аркушем, електрична лампа клала пасмо жовтого світла на стіл, на половину стіни, освітлюючи побіжно

скилену постать Катрі, гублячи своє проміння в її золотавому волосі, легко збитому догори.

— Пробач мені,— розгубився Максим,— але так сталося, що я не міг скористатися з запрошення, або, вірніше сказати, з дозволу твого батька зайти до вас. Мені дуже хотілося, повір, але обставини склалися зовсім непередбачено, і от я змушений був подзвонити...

Катря спокійно вислухала Максима, хоч йому хотілося, щоб вона перебила його. Вона спрямувала свій погляд у вікно, кусаючи губи, і, коли Максим закінчив, ще якусь часинку мовчала, наче щось вирішувала. Але насправді вона вже шкодувала, що прийшла, та шкодувати було пізно.

— Може, ти і здивований, що я з'явилась,— почала спокійно Катря, все ще дивлячись у вікно,— але мій вчинок не велика хоробрість. Прийми мою появу просто, як щось звичайне.

Максим здивовано глянув на неї і хотів сказати: «Але незвичайна ти, Катре»,— але слів цих не сказав, відчувши, що вимовити їх він не має права.

— Ну, от я тут, і ти можеш думати, що завгодно. Я не питаю, чому ти мені дзвонив і навіщо я тобі була потрібна. Бо ж коли ти передумав, виходить, тобі і нема мені що сказати. Коли я йшла до тебе, я вигадала причину, щоб пояснити мій прихід. Думала попросити у тебе роман Бруно Франка «Сервантес», який ти так поквалібно колись сховав від мене. Але я цю книжку не попрошу у тебе. Не лякайся. Бо я її днями прочитала. Прочитавши її, я, здається, стала тебе розуміти краще.

— Що ти хочеш цим сказати?

Здивування пролунало в запитанні Нерчина.

Катря засміялася:

— А ти стривай, у мене є час. Тільки, може, ти поспішаєш?

— Ні, у мене часу вдосталь.

— Дякую. Ти гостинний господар, хоча в господі твоїй не дуже привітно.

— У мене і в душі зараз не дуже привітно,— вирвалося у Нерчина, і він зразу ж пошкодував, що сказав ці слова. Та Катерина удала, що не почула їх. Вона вела своє, ніби квапилась висловити те, що її непокоїло і заважало.

— Хіба ти не здивований тим, що роман про Сервантеса мені допоміг зрозуміти тебе?

— Я, мабуть, чимсь нагадую тобі Дон-Кіхота... Ти хочеш сказати, що вітряки я приймаю за ворожі зграї лицарів.

— Що я хочу сказати, я вже скажу. Ти тільки потерпи...

Раптом роздратування словнило серце Максима. Зрештою, хто ця дівчина для нього, і за яким правом ввійшла вона сюди читати йому мораль і вирікати істини? Або це обурливо, або просто кумедно. Він вирішив розвіяти облудний туман неясності у тому, що відбувалося, але, стрівши німотне запитання, яке стривожено застигло у дівочих великих і схвильованих очах, Нерчин занімів.

— Так, Нерчин, ти воюєш з вітряками і водночас граєш у невизнаного генія. Може, я тебе ображаю, але я тебе...— Катря затнулася, наче їй забракло повітря, і Максим не в силі був відвести погляду від її очей, чекаючи якогось зізнання, якого він хотів і водночас боявся почути. Але Катря тільки сказала: — Я тебе... надто добре знаю, краще, ніж ти думаєш, щоб повірити, що це у тебе справжнє. Це просто поза. Але ти не актор, і вона тебе не врятує. І от я хочу сказати тобі, як друг: облич. Навіщо вся ця гримза з Куцевичем? Захитай диплом і іди на роботу в інший інститут. В інституті у Куцевича тобі життя не буде.

— Ти що ж, думаєш, що він мене з'їсть? — усміхаючись, спитав Нерчин.— А щодо пози...— Нерчин махнув рукою.— А товариш ти справді хороший. Адже я вже колись мав нагоду тобі про це сказати.

— Я пам'ятаю,— тихо відгукнулась Катря, замріяно розглядаючи Максима.

— Ти думаєш, я образився? Ні! Не розумію, але у мене таке відчуття, що від тебе я можу вислухати все, яким би дошкульним і кривдним воно не було,— Максим говорив щиро, і Катря відчувала цю щирість.— Ні, Катре, я не Дон-Кіхот. І вітряки для мене тільки вітряки. Тільки прикмета відживаючого пейзажу. Куцевич не вітряк, на жаль. Куцевич — консерватор, і я маю підстави думати, що небезпечний для науки. Диплом я захищатиму. Але, захищаючи його, я доведу до відома комісії і про те, що мене зацікавило під час підготовки диплома. І в інституті я залишусь, коли тільки мене направлять туди. Я не відступлю, Катре. Я не маю права відступати. Це не тільки моє право, але й обов'язок. Дозволь мені думати, що я трохи ліпше знаю людей і життя. І не тому, що я чимсь кращий за тебе. Ні. Ти далеко краща мене. Краща, Катре. І серце у тебе...— Він затнувся і не договорив.

Катря затулила очі рукою, наче їй заважало світло. Її плечі зламалися, і кволо опустилися руки. Максим взяв її руку в свою гарячу долоню і підніс її до своїх вуст. Але вуста його були холодні, і від їх дотику тіло Катрі пронизав холодок. Вона вирвала свою руку.

— Я хотів би, щоб ти вірила мені, Катре, і мені хотілось би працювати з тобою поруч.

Нерчин розумів, що, мабуть, не ці слова треба говорити, але інших у нього не було.

— Ну і добре,— мовила вона різко і встала.

— Катре,— вигукнув Максим, підводячись теж і наближаючись до неї.— Катре! — Він простягнув до неї руки. Але вона рішуче відвела їх і відступила до дверей, сказавши твердо:

— Не треба!

— Твоя правда,— погодився розгублено Нерчин, повторивши: — Не треба.

— Отже, до побачення,— тихо мовила Катря, штовхнувши двері.

*— Я проведу, стривай...

— Не треба,— пролунало вже з темного коридора.— Я не хочу.

І Максим ще довго стояв біля відкритих у коридор дверей, притулившись щокою до одвірка, не маючи змоги подолати відчуття, що його спіткала дошкульна і непоправна втрата...

37

...На що він міг сподіватися? Невже на совість тих людей, якої, він добре знав, у них ніколи і не було? Чи ж на їхню честь? Коли для них не існувало взагалі такого розуміння... Він уже не раз за своє довге життя здибувався з тим явищем, коли честь і совість, про які так гаряче люблять говорити саме ті, у яких її ніколи не було, являли лише химерне поняття.

Шал расизму моровою пошестю роз'їдав вже саму Німеччину, коли його найближчі знайомі, ті, з ким він приятелював і працював пліч-о-пліч у Берліні, Макс Планк, Румлер, Ган, та крім них, його учні, нащадки древніх, шляхетних родин, що успадкували свої поняття совісті і добродійності, сміливо запевняли його:

— Хвороба мине. Стривайте, гер Ейнштейн, це минеться. У двадцятому столітті такі речі не можуть прийматися серйозно.

О, як він хотів, щоб їхні запевнення справдилися, а його побоювання так і залишилися нездійсненими.

Хто винен йому в тому, що невір'я в такі легковажні запевнення час від часу, наче обгрунтований наукою закон, справджувались в буденному житті? Можливо, і він хотів помили-

тися ще у 1919 році, відповідаючи на запитання одного англійського кореспондента, який домагався від нього звичайного прикладу, на якому можна було б проілюструвати суть його теорії відносності.

— Сьогодні в Німеччині мене вважають німецьким вченим,— заявив він тоді,— а у вас в Англії швейцарським євреєм, але коли в один прекрасний день мене почнуть переслідувати, то я стану швейцарським євреєм для німців і німецьким вченим для англійців.

...В розмові з Максом Планком, через багато років, вони якось добралися і до цього питання... Питання, яке, власне, було йому чуже і осоружне, і, коли б не злигодні життя, він волів би і не згадувати про нього.

Похмурий і маломовний Планк гаряче сказав йому:

— Ось бачите! Ваш прогноз не виправдався. І вам дано помилятися. Коричнева каламуть, яка так непокоїла всіх нас, зникла, розтанула, щоб ніколи не впливати на поверхню.

Нічого не відповідаючи Планкові, він простягнув йому книгу-альбом у коричневій палітурці. На одній з сторінок альбома Планк побачив портрет свого співрозмовника, під яким великими чорними літерами було написано: «Ейнштейн. Ще не повішений».

...Ейнштейн пригадав все це до найменшої дрібниці, вислухавши Фітельберга, і тепер стомлено дивився на нього, не ховаючи свого розпачу.

Лист Комлоша лежав у нього на колінах, прикритих стареньким шотландським пледом, і він притис його долонею. Рука ледь тремтіла поверх зім'ятих, дрібно списаних сторінок. Нема вже Комлоша. Злочин обірвав його життя. Але хто наважиться довести, що це злочин? І, головне, кому про це сказати? Сумніви і протиріччя огортали його сиву голову і затуляли плівкою непроглядного туману перед його гострим не по літах зором світло осіннього дня.

Леон Фітельберг сидів перед вчителем мовчазний, шанобливо-зосереджений, коректний, як і належить сидіти учневі перед своїм великим вчителем.

Але Ейнштейн розумів, що Фітельберг чекає від нього відповіді чи поради — однаково. Він чекає його слів, сподіваючись, мабуть, знайти в них якусь правду чи, того більше, вирішення нерозв'язаних сумнівів.

А що міг він, старий, безсилий, введений в оману і, зрештою, вкрай розгублений, радити і вирішувати.

Все в цьому світі, виявилось, лишається відносним, наче не існує виміру абсолютного. Чи ж гадав він коли-небудь, будуючи свою теорію відносності, що і його життя разом зі всіма прагненнями, в основі яких лежить гуманність і тільки гуманність, стануть явищем відносним, порівняно з жорстокою логікою непередбачених подій. Він подумав про людину, яка сміливо зруйнувала стіну, що нею відгороджувалися покоління фізиків від живих явищ природи, котрі вимагали рішучої зміни поглядів і методів.

«Електрон невичерпний», — сказав Ленін. Ці слова були передбаченням мудрості, переконанням генія, для якого життя на земній кулі мало новий сенс. Не дивно, що йому саме в ці важкі хвилини згадався Ленін. В його пам'яті незгладний був день, коли він взяв у руки книгу Леніна «Матеріалізм та емпіріокритицизм». В п'ятому розділі цієї книги йшлося про його роботу. А через десять років у Берліні він дізнався, що в журналі «Під прапором марксизму» Ленін називав його, Альберта Ейнштейна, «великим перетворювачем природи». Підписуючи разом з Роменом Ролланом вітання Жовтневій революції, Ейнштейн відчував, що вітає прихід нової ери, в якій наука нарешті посяде рушійне і цільне місце.

Ні, ніколи він не похитнувся у своїй шанобливій повазі до великої країни та її геніального засновника. Коли він не все розумів з того, що робилося там, він не вибирав найлегше для себе: шукати винних поза своїм сприйманням. Він винував себе.

— Коли я чогось не розумію, хто ж винен у цьому, як не я сам, — говорив він своїм домашнім, учням, друзям. Він прагнув все зрозуміти.

Тепер, після бурхливих подій, які звели нанівець труди цілих поколінь, спотворили лице земної кулі, лишили неavigойні рани і мільйони загиблих, тепер він не має права ні одної хвилини думати про щось інше, ніж про заборону атомної зброї.

Геніальна людина сказала про нього, що він перетворювач природи. Як відповісти і чим відповісти на ці слова у цей виключно відповідальний час?!

Він подумав: «В які часи сказав Ленін, що електрон невичерпний? Страшні були тоді часи. Досить було доказів. Хіба він сам не зазнав на собі чутливі удари отих лихоліть? Ленін підняв завісу для нечуваних вторгнень у потаємні сили природи. Але найбільше і найвеличніше, що він зробив, це вказав людям на невичерпність їх можливостей жити краще, жити вільно, без визиску і гніту над собою. Його країна ступала

тим шляхом вже не перше десятиліття. Леніна не було, але лишилась його наука. Ось в чому сила науки, і хто може сказати, що це не так, нехай подивиться на Схід, туди, в бік країни, яка розчавила коричневу чуму».

Його дивувала легковажність тих, хто плекав надію, запаливши нову війну, поставити на коліна тих, що перемогли фашизм. О, погано вони знали Росію і її сили, її мужніх людей. З торбою за плечима прийшов холмогорський хлопець Ломоносов у Петербург і явив незабаром світові геній мужа науки. Титан Менделєєв, наче розклавши пасьянс, подарував світові періодичну систему елементів. Мрійник Ціолковський накреслив шлях у космос... І нехай цим нехтують спритні бізнесмени від науки тут, у Штатах, а він готовий ручатися, що росіяни перші спрямують ракету у космічний простір.

Як же можна тішити себе дурною надією, що ці люди нездатні вторгнутися в атом, коли вони вже насправді взяли його міцно в свої руки? Як можна обдурювати себе та інших, що у них не буде атомної зброї, а якщо і буде, то через двадцять років щонайменше?!

Вчені у Радянській країні йшли до своєї мети неухильно і спокійно.

Коричнева чума розчавлена, але сморід від неї долинув сюди, у Штати, і загрожує спалахом нової страшної епідемії. Треба мати мужність і говорити про це одверто скрізь, де тільки збираються люди, треба не спинятися ні перед труднощами, ні перед погрозами.

Смертний вирок, який заочно виніс йому Гітлер, хіба втратив силу, коли сталася ганьба Хіросіми і Нагасакі? Можна було зруйнувати його віллу в Потсдамі, проголосити його представником нижчої раси, можна було сполелити на берлінських вогнищах його книги, виключити його з складу німецької Академії наук, але не можна загасити вогонь правди, який горить в його серці, в його труді, і дарма Фітельберг, милий і талановитий Фітельберг, вимогливий до себе більш, ніж до кого-небудь, сміливий за столом своєї лабораторії, безстрашний, коли іде у наступ на примхливе невідоме, і розгублений, коли життя владно стукає йому в серце своєю грізною рукою, дарма він сидить отак, наче всьому кінець.

Щось подібне до зичливої усмішки блиснуло під вусами у Ейнштейна, і ця раптова усмішка стала наче часткою відповіді Фітельбергові, який пильно стежив за обличчям вчителя. Усмішка на його суворо зведених вустах в ці важкі хвилини чогось важила. Вона не могла народитися примхливо і просто без наслідків зникнути.

Альберт Ейнштейн, знизавши плечима і покопирсавшись п'ятірцею в звихреній зачісці, відштовхнувся від спогадів, наче від тривкого берега.

— Послухайте, Леон,— це звернення нагадало давно забуті дні у Берліні. Так в своїй лабораторії він звертався по-приятельському до молодого Фітельберга, і таке звернення тепер наповнило серце Фітельберга теплим почуттям до старого Ейнштейна.

— Я жорстоко покараний за свою легковажність.— Ейнштейн перевів подих.— Широ сказати, я вірив їм. Вірив у їхнє чесне слово.

Фітельберг розумів, кого має на увазі Ейнштейн. Він теж вірив і тільки тому встряв у цю пекельну справу. Але тепер, коли було покінчено з Третім райхом, хіба можна змиритися з ганебним фактом застосування бомби?..

— Їм ніколи не можна вірити,— і, щоб пояснити, кому саме, Ейнштейн додав: — Тим, у кого замість душ доларові мішки. У них одна мета — загарбання і збагачення. Що їм наука?

Він відвів заклопотаний погляд від стривоженого Фітельбергового обличчя і наштовхнувся ним на книжкові полиці.

Книги, тісно тулячись одна до одної, стояли довгими рядами. Він добре знав їхні назви і зміст. На самоті він любив годинами гортати поживклі сторінки.

Тут, на полицях, мирно уживалися Гегель і Ньютон, Декарт і Спіноза, Геракліт і Дарвін, Бруно і Дідро, Ленін і Платон, Бутлеров і Маркс, Менделєєв і Ломоносов...

В оцих книжках було чимало доказів того, в чому сенс життя і що таке правда.

...Похмурий день тулив до вікон сірі тіні, стукав у скло поривчастим вітром, і Ейнштейна морозило, хоча у каміні палахкотів вогонь, а термометр на стіні показував 21° тепла. Та він добре розумів, що до людини в його віці приходить час, коли кров у її жилах не нагріє ні тепло каміна, ні навіть повний келих теплого червоного вина.

Кров холола в жилах. Проте не було певності, чи причиною тому виключно старість, чи, може, згубна несправедливість. Сказати правду, йому хотілося, щоб причиною все-таки було перше.

Поява у Принстоні Фітельберга не була несподіванкою для нього. Він чекав, що після страшних подій у Японії Фітельберг з'явиться у цій кімнаті і спитає:

— Учителю, чи не запродали ми дияволу душу?

Фітельберг так пишномовно не звернувся до вчителя. Досить

було горя і розпачу в його словах, коли він знесилоно опустився перед ним у крісло, сказавши:

— Каїнову роботу виконали ми...— І махнув безнадійно рукою.— Прометей викрав вогонь, щоб ошчасливити людей, а ми?

Ейнштейн торкнув його за лікоть:

— Ви згадали Прометея, але хіба вогонь використовувався виключно тільки для того, щоб зігріти домівку? Хіба ним не спопеляли її? Все залежить від того, кому в руки дати смолоскип.

— Все залежало від нас і тільки від нас. Коли б ми, я, Сціллард, Фермі, Оппенгеймер, і, нарешті, коли б ви, пробачте мені, коли б ви сказали нам: «Ні, хлопчики, не наважуйтеся на цю погану гру», не було б Хіросіми і Нагасакі, не було б страшного шалу.

Ейнштейн мовчав. Він міг би розвіяти його самокартання. Але він і не пробував робити цього. Він розумів, що від цих слів легшає на душі у Фітельберга. А йому хотілося, щоб Фітельберг не втратив віру у себе, віру у людину. Йому хотілося цього, бо ж він сам здолав сумніви і зберіг віру у людей. Єдине, що міг він сказати трохи згодом, коли Фітельберг за тих, скидалося на виправдання:

— Адже всі говорили, що коли ми не встигнемо зробити бомби, її зроблять Гітлер та Геббельс. І тільки тому я взявся написати листа Рузвельту. Тільки тому. Ви пам'ятаєте ту ніч, коли народилася думка про потребу того листа?

Ейнштейн міг би не питати про це у Фітельберга. Та ніч жила в його пам'яті. Бомба потрібна була, щоб задушити фашизм, а вийшло, що її кинули на мирних дітей і жінок. Так, вчитель мав рацію! Гітлерівські вчені стояли на порозі. Ключ від жахливої таємної скриньки Пандори лежав у їхніх цупких руках. Вони тільки не знали, як ним користуватися.

— Я ніколи не сподівався, що це зроблять саме тоді, коли в цьому не було жодної потреби.

— І я не припускав такої думки,— визнав Фітельберг.

— Ми робимо чимало припущень в науці і ніколи не застосуємо їх, коли йдеться про життєві справи...

Ейнштейн говорив більше собі самому, ніж Фітельбергові. Але Фітельберг волів знати, що робити далі? Як жити? Як глянути у вічі людям? Джордано Бруно спалили на вогнищі інквізитори. А от тепер мужі науки — спадкоємці Бруно і Галілея — самі стали інквізитами.

— Не так суворо, хлопчику,— заперечив Ейнштейн,— не так безжалісно.

Він притис руку до серця і додав:

— Тут багато доброго і велика віра в добру волю людства. Вона переважить атомний шал. Я не знаю, коли це буде, але це буде.

Ейнштейн випростався у кріслі, і очі його спалахнули гнівом.

— Коли б мене тепер запитали, яку б я вибрав професію, якщо довелось би почати життя знов, безперечно, я волів би стати водовозом... Не дивуйтеся, Фітельберг, це не для гумору, це чиста правда. Бути вченим у тому суспільстві, у якому ми з вами змушені жити, нелегко, о ні.

Фітельберг тільки сказав:

— Коли б, вчителю, атомна бомба не потрапила в беззастережне розпорядження військових, я глибоко переконаний...

— Стривайте,— зупинив його Ейнштейн,— не кваптеся з висновками. Вся справа не в тому, хто тримає зброю в руках, а в тому, чією власністю є та зброя. Грошові мішки знають, про що їм належить дбати. Але у нас, Фітельберг, є совість, і ми повинні довести людству, що розщеплення атома піде йому на користь, а не на шкоду...

— В одній країні,— тихо зауважив Фітельберг,— про це дбають, ви це знаєте, гер Ейнштейн.

— Так. Я це знаю. І ця країна — Радянський Союз. І можете говорити про це на повний голос, я думаю, що тут нас ніхто не підслухає.— Ейнштейн засміявся коротко і невесело.— Зусилля росіян пішли немарно, мене ніколи не здивує, коли вони проголосять, що і у них є атомна зброя, але вони ідуть далі, міцно тримаючи той клятий атом у руках. Я стежу за ними і захоплююсь ними, Фітельберг. Ці люди знають, чого вони хочуть. І насамперед вони хочуть миру, і тому, Леон, їхній атом мирний. Ось в чому секрет.

— Але коли їм нав'яжуть війну?

Ейнштейн безпорадно розвів руками і твердо сказав:

— Тоді ті, хто почнуть цю чорну справу, пошкодують, але буде пізно.

— Я їхав до вас...— почав Фітельберг і раптом обірвав мову, похиливши голову на руки.

— Ви їхали до мене,— продовжив Ейнштейн,— сподіваючись почути тут рятівну пораду. Вона є для вас, і стосується вона так само і мене, і всіх, хто хоче служити благові людства. Треба працювати, Фітельберг, і треба боротися, і не можна піддаватися страшній слабості і схилити голову перед паліями. Я старший від вас на добрих два десятки років, і я знаю, що входить в оте буденне слово «працювати». Тим більше, що тепер, коли ви порвали з Гульдом, вам буде працювати нелегко, і вас влаштувати куди-небудь теж буде нелегко, але я берусь

за це. Тим часом вони ще мене терплять і удають, що поважають. Просто вони певні, що мій похилий вік зробить свою справу і їм не доведеться вживати якихось особливих заходів. І не судить про всіх американців, що вони всі такі, як ваш Коллінз. Ні. Але їх введено в оману. У облуди міцні щелепи, і вона вгризається в серця людей глибоко. Це слід враховувати. Я це пережив у Німеччині. Та ви знаєте, про що йдеться, Фітельберг. І веселіше дивіться на божий світ, він вартий того.

Підбадьорюючи Фітельберга, Ейнштейн мимоволі підбадьорював і себе. Фітельберг це розумів і тому не заперечував не досить, на його погляд, вмотивованим доказам свого вчителя. І його думка раптом відновила у пам'яті рідну Тюрінгію. Він не втримався і сказав про це Ейнштейну. Той пильно вислухав його і по недовгій мовчанці, потираючи руки, признався:

— Мушу визнати, Фітельберг, я часто думаю про Німеччину. Якби моя Ельза не померла, ми поїхали б з нею тепер у Потсдам і вклонилися нашим яблуням в присадку біля вілли «Капут», а якщо їх викорчували фашисти, то тому місцю, де вони росли. Я зневажав завжди отого пройдисвіта, маніяка Шікльгрубера, але ніколи, ви чуєте, Фітельберг, ніколи не втрачав віру у добрий геній німецького народу. І я продовжую вірити, що вони схаменуться і самі здряпають з своїх сердець страшну коричневу полуду.

— А я не вірю їм,— вперто наполягав Фітельберг,— не вірю! Надто багато зазнав всесвіт від них зла, щоб повірити тепер у щире каяття німців.

— Фітельберг,— докірно мовив Ейнштейн,— можна не вірити групі людей, але не можна не вірити цілому народові. Хіба можна не вірити нації, яка дала світові Гете, Шіллера, Гейне?!

— Гейне? — здивовано перепитав Фітельберг.— Але ж Гейне, за їх переконанням, не німецький поет, бо він не арієць.

— За їх переконанням, я теж унтерменш, швейцарський єврей. Хоча недавно вони називали мене гордістю німецької науки. Їх переконання — облуда і багно. Чиї це переконання? — суворо спитав Ейнштейн.— Коричневої касті та її прислужників. Минуть століття, і Гейне так і лишиться, як і досі, гордістю Німеччини, незалежно від того, що цього не хотіли Гітлер та його згряя. І ним, Гейне, пишатиметься Німеччина, а Гітлера вона проклинатиме довіку. Не цим бузувірам дано визначати, що є німецьким, а що ні... Ви згодні зі мною?

Запитання було одверте, і Фітельберг відповів чесно:

— Поки що ні!

— Поки що,— повторив Ейнштейн,— така відповідь і мене поки що влаштовує...

Він знову тепло усміхнувся.

Коли Фітельберг через кілька годин по тому сидів у ресторані, механічно пережовуючи синє крильце, що в меню називалося «півнем під соусом», він все ще бачив перед собою усміхнене, зичливе обличчя старого Ейнштейна.

Поклавши на столик гроші, залишив вечерю. Його тягнуло геть з ресторанного гамору, але тиші не було на вулицях Принстона. Дивувала велика кількість людей у військовій уніформі. Їх безтямний, як здавалося Фітельбергу, регіт дратував і гнав його далі і далі від центру, але спокою він не знайшов і у великому університетському парку. Годі було думати про вільну лавку, і довелось підсісти до парочки, яка не дуже привітними поглядами зустріла його появу. Хоч Фітельберг, сидючи на лавці, зовсім не зважав на своїх сусідів, але вони зашепталися, і згодом підкреслено підвищеним голосом хлопцє у картатій сорочці сказав своїй подрузі, звичайно, сподіваючись, що Фітельберг зробить для себе висновки:

— На диво тепер недогадливі люди старшого покоління. Їх ввічливість має сумнівні межі.

— Пробачте,— мирно мовив Фітельберг, піднімаючи шляпу над головою,— я не хотів вам заважати. Просто я втомився і хотів відпочити, але коли я перешкодив вам, пробачте...

Сам дивуючись своїй балакучості, Фітельберг церемонно вклонився розгубленим молодикам і пішов від них, стомлено опустивши плечі.

«Оцим, мабуть, байдуже, що сталося в Хіросімі і Нагасакі,— подумав він, крокуючи алеєю,— а що б було спитати у них?..»

Він відкинув цю примхливу думку. «Переможців не питають чому. У них тільки питаються дозволу». Адже так сказав йому якийсь полковник Коллінз. Але кожен переможець має перспективу стати переможеним. Фітельбергові слова, звичайно, не сподобалися Коллінзу. Та він дещо має зробити, що навряд чи дасть насолоду містеру Коллінзу та його босу.

Та те, що він збирався робити, було нелегким, і шлях до нього стелився тернистий. В цьому Фітельберг переконався в наступні дні.

Коли він поклав перед ректором університету на стіл лист Ейнштейна, і відрекомендував себе, і побачив на його устах щось подібне до привітної усмішки, серце його сповнило надія. Та те подібне до привітної усмішки через день, коли Фітельберг з'явився за відповіддю, вже нагадувало гримасу, що вигинає вуста людини, яка, сподіваючись ковтнути солодке, лизнула гірке.

Тернистий шлях Фітельберга стелився далі через дві заводські лабораторії, через поріг кабінету наукового видавництва, через хімічний заклад, що виробляв добрива для фермерських господарств... І чим далі він відхиляв Фітельберга від атома, тим спокійніше ставало у нього на душі, хоч чекова книжка в кишені його піджака нагадувала вже пожмаканий абонемент на відвідування платних концертів у Альберт-холлі.

Атом стояв збоку, загадковий (але не для Фітельберга), таємничо-мовчазний, і чекав. Чого було йому чекати? Що Фітельберг мимоволі здибається з ним і простягне до нього руку? Ні! Фітельберг йшов тернистою дорогою рішуче. Нехай згине той день, коли він попав у пазури боса Гульда.

Вчитель чекав на нього там, на Марсер-стріт, 112. Але з чим він міг прийти зараз до Ейнштейна? Знову разом з ним обмірковувати, куди і до кого податися? І так у Ейнштейна свій клопіт, а в серце Фітельберга, він навіть боявся подумати про це, залягло щось неясне після розмови з Ейнштейном. Нехай все воно розвидниться, нехай настане день замість отих присмерків, тоді йому легше буде говорити з вчителем. А тим часом, поки тривають сутінки, він почекає.

Знову він ступав по тернистій дорозі, шукаючи роботи. У видавництві Нью-Йорка, куди він подався, йому дали на рецензування популярний підручник фізики. Тільки в номері готелю він побачив, що автор цього підручника, який за задумом видавців мав стати бестселером, Чарлз Томас. Він мав дивну назву «Американська фізика», ніби могла існувати така фізика. Як було б дивно, коли б з'явилися книжки з назвами «Французька фізика» чи «Австралійська»...

Кілька днів Фітельберг те і робив, що читав рукопис, щедро доповнений фотографіями. Він спускався на десять хвилин в кафетерій, щоб проковтнути склянку кави та з'їсти сардельки, і знову вертався у свій одновіконний номер, щоб дочитати рукопис Томаса. Якби він не знав Томаса, не зустрічався з ним день у день на протязі п'яти років, він би сприймав його книгу як спробу спритного компілятора натовкмачити голови читачів страхітними фактами і прищепити легковірним та надміру лякливим почуття зверхності до всіх тих народів, у яких нема і, як запевняв автор, ніколи не буде атомної зброї. Отож висновок був короткий: сила у Америки, і ця сила така, що їй мусять скоритися всі народи, сприйнявши американський спосіб життя як саме послання неба. Америка над усе! Цими словами рукопис не закінчувався, але вони були логічним висновком для читачів.

Фітельберг подумав про свою батьківщину за океаном. Там теж на протязі століть вбивали в голови від покоління до покоління: «Німеччина над усе». Чим це «над усе» закінчилося? Нехай перетерти його на порох далось дорогою ціною, але факт лишався фактом.

Відраза до всього подібного на поділ людства на «унтерменшен» та «юберменшен» була у Фітельберга настільки велика, що він, не тямлячи себе, написав нищівну рецензію на рукопис Чарлза Томаса. Довівши безглуздість і неправомірність багатьох положень в книзі колеги, він не втримався, щоб не відзначити свій подив, як це такий талановитий і винахідливий фізик міг написати таку абракадабру з наукової точки зору, а що вже стосується її громадських тенденцій, то тут Фітельберг дав волю своїм почуттям, які накопичились в його серці.

Щоб не витратити часу, він послав рецензію у видавництво того ж вечора, хоч розумів, що раніше дванадцятої наступного дня ніхто не візьме її в руки. Нетерплячка нанести удар своїм противникам була надто гостра, і перебороти її в собі він не міг.

Великий же подив був Фітельберга днів через два, коли він, не чекаючи виклику, сам зайшов до видавництва. Його не стільки цікавив гонорар, як висновки видавців, хоч, звичайно, і гонорар був би йому у пригоді.

Головний редактор, містер Сміт, ніяково потис йому руку. Вони були знайомі не перший рік. Сміт редагував збірник статей Фітельберга і, власне, був ініціатором того, щоб дати підробити вченому, який потрапив у скруту.

Цього ж разу, побачивши Фітельберга на порозі свого кабінету, Сміт промимрив, що він з рецензією ознайомився взагалі, а її долю, власне, вирішить шеф, містер Стребол-молодший, і що він зараз піде до нього разом з Фітельбергом.

Фітельберг одразу зрозумів, до чого йдеться. В цьому вже не могло бути жодних сумнівів, коли він тільки побачив містера Стребола-молодшого, який гмикнув, глянувши на Фітельберга, і з неприхованою цікавістю не відривав очей від постаті вченого, про якого вже дещо знав з телефонної розмови з Коллінзом.

Він не став ходити навколо пастки, незримиими рухами підштовхуючи туди Фітельберга, а одразу «ухопив бика за роги», як любив вихвалитися своєю рішучістю. Якби не дзвінок Коллінза, Стребол не став би розмовляти з іммігрантом, але дзвінок Коллінза вартий доларів, і містер Стребол-молодший, гмикнувши вдруге, спитав:

— Містер, вас ознайомив мій редактор з нашими висновками?

Фітельберг, щоб не поставити в незручне становище Сміта, який густо почервонів, почувши заяву шефа, тільки ворухнув плечем.

Шеф пронизав зашаріле обличчя Сміта недобрим поглядом і гнівно вирік:

— Я так і знав. Сміт, ви мнете ганчірку в зубах, замість того щоб говорити так, як то личить справжньому американцеві.

Містер Стребол-молодший мав певність, що цими словами він, наче мисливець, б'є дуплетом і кладе навзнік зразу і бо-ягуза Сміта, який прибув з Англії в Америку в час війни, і іммігранта Фітельберга, який, як каже сам Коллінз, вартий доларів, але має забаламучену голову.

— Отже,— почав Фітельберг,— я вже розумію, що моя рецензія не припала вам до смаку?

— Ви м'яко висловились, сер,— забасив Стребол,— про який смак може йти мова, коли ви написали цілий підривний трактат. Чи часом там, у своїй Німеччині, ви не входили у комуністичну партію?

Фітельберг, стримуючи гнів, який підкочувався до горла задушливими кульками, тихо проказав:

— Що я робив у Німеччині, то моя справа. І не для цього я прийшов сюди, щоб давати вам пояснення, містер Стребол.

— Сер, якщо я образив вас, даруйте.— Стребол міг дозволити собі таку розкіш, щоб удавати з себе джентльмена. Але коли перед ним сидів червоний, він не міг довго терпіти на пальцях лайкових рукавичок. У них нокаутувати смішно.— Послухайте, оте, що ви написали про чудову книгу сера Томаса, нісенітниця. І ми, видавництво «Брати Стребол і компанія», відкидаємо її. **Але те, що ви пропагуєте шкідливі ідеї і намагаєтеся сіяти ворожу пропаганду та наклепи на американську науку, яка створила атомну бомбу і цим прославила Америку, це вже злочин. І я хотів заявити вам, що видавництво «Брати Стребол і компанія» не вважає вас більше своїм автором.**

— Одне зауваження, гер Стребол,— коли Фітельберг починав хвилюватися, він непомітно для себе уживав німецькі слова.

— Ніяких зауважень,— рішуче запротестував Стребол,— ось вам ваша писанина, хоча їй належить потрапити в інше місце...

— Ні, ви вислухаєте мое зауваження, гер Стребол. Перш за все зарубайте собі на носі: атомну бомбу створили іммігранти, саме ті, яких ви вважаєте людьми другого гатунку, ун-

терменшами, вони створили її для боротьби з Гітлером, і ви це добре знаєте.

— А гроші, на які гроші ви це робили? — верескнув Стребол.— Ми вас врятували від таборів, від пекельних печей Гітлера, платили вам долари, і от така ваша подяка...

— Друге,— проказав Фітельберг, підводячись,— оскільки ви мало тямите в науці, а претендуєте на знавця, то зотямте собі: монополії на атомну зброю у вас нема. Так! Нема! Не розмахуйте руками, а слухайте уважно і скажіть негайно тому, кому ви послали копію моєї рецензії, саме з такою метою я її написав.

— Ви що ж,— просичав Стребол,— загрожуєте, що продасте таємниці іншій державі? Ви це маєте на увазі?

— Я мав на увазі, що ви чули, а з шантажем мені вже доводилося здибатися в Третьому райху.

38

Куцевич досконало знав, коли і де саме треба натиснути потрібну кнопку, щоб злагоджено зарухались всі великі і малі механізми складного господарства інституту, який він очолював.

Вся справа з обговоренням поведінки Максима Нерчина на партійному бюро була йому потрібна так само і для того, щоб всі переконалися, як уважно і дбайливо ставиться він до виховання молодих кадрів. Була ще одна причина, яка, власне, і спонукала Куцевича піти на це, але тим часом він сам волів тримати її глибоко в таємниці, вважаючи, що в свій час все стане на своє місце.

З властивою йому послідовністю він не забарився довести деякі факти з цієї справи до відома секретаря райкому, який цікавився роботою інституту. Йому сподобалось, що третій секретар райкому Ратушний з належною увагою вислухав його розповідь. Видно було, що інформація Куцевича на секретаря справила враження. Особливо коли Куцевич підкреслив, що молодий і, звичайно, не без здібностей майбутній інженер дозволяє собі висловлювати сумнівні політичні погляди. Ратушний багатозначно глянув на Куцевича і щось занотував у розкритий блокнот.

Те, що відомий професор приходив до нього за просто, як рядовий член партії, інформував його і радився, подобалось Ратушному. Він підкреслив це на наступному засіданні бюро райкому, ставлячи поведінку Куцевича в приклад іншим на-

уковцям. В обов'язок Ратушного як одного з секретарів райкому входив контроль роботи парторганізацій кількох наукових інститутів, які містились на території району, і він пильнував, щоб у цих організаціях все було «в ажурі», як любив він говорити.

Коли в міськкомі зібралася нарада з питання створення кращих умов для розгортання роботи вищих учбових закладів і наукових установ столиці. Ратушний мав змогу пересвідчитися, що той «ажур», який панував в Інституті № 202, приніс і йому кілька лаврових листів з вінка слави...

За фахом Ратушний був викладач суспільних наук і в техніці, як він щиро визнав перед першим секретарем Головченком, він не дуже розбирався. А от пропаганда, вважав він, його стихія. Тут він був досвідченим мореплавцем і знав, як обійти риф і провести корабель по небезпечному фарватеру.

Звичайно, хотілося, щоб все на ввіреній йому ділянці роботи було спокійно і злагоджено.

Факт з дипломантом Нерчиним чимсь занепокоїв його, хоча, з усього видно, професор Куцевич, як досвідчена людина і дисциплінований комуніст, вміло і вчасно реагував. Взагалі, на думку Ратушного, з бувшими фронтовиками треба триматися обережно. Чимало з отих, які побували за кордоном, набралися, на його думку, розкладницького отруйного повітря Європи, здатні тільки бачити в ній ванни, обкладені кахлем, і холодильні апарати на кухнях. Для таких людей один крок до низькосхиляння перед Заходом!..

Ратушний поклав за потрібне висловити свою думку Куцевичу і дуже зрадів, коли той підтримав його.

Після розмови у райкомі Куцевич відчув свою позицію зовсім несхитною. Два дні працював над статтею для республіканської газети. Долгін не виходив з його кабінету, допомагаючи шефові підбирати матеріали і часом пишучи під його диктовку. Стаття вийшла завелика, і довелося її скорочувати. Але це вже зробив сам Долгін, принісши шефу на підпис остаточний варіант.

Назва її, коли вона з'явилась у вигляді двох підвалів у газеті, яку розгорнув, читаючи ранкову пошту, президент академії, «Дорогу молодим науковим кадрам», змусила його відсунути чашку з кавою і усміхнутися. Стаття означала, що Куцевич робить висновки з недавньої розмови поміж ними. Але ознайомившись із змістом статті, президент тільки невдоволено покрутив головою і сховав газету у кишеню.

Звичайно, професор Куцевич не міг бачити виразу обличчя президента академії, але чутка дійшла до нього, що той на

засіданні Президії академії, згадавши цю статтю, назвав її «балаканиною» з приводу дуже важливого і дуже гострого питання.

Академія переживала в своїй роботі значні труднощі. Війна порушила той ритм життя, який забезпечував безперервність і послідовність різногалузевої дослідницької роботи. Бракувало людей, приміщень, потрібних матеріалів. І все ж президент бачив тих, хто за останні чотири-п'ять років, незважаючи на воєнні часи, зробили такі стрибки в «таємничі простори» науки, що в серці його не могло бути і крихітки сумнівів у наступних успіхах, яких чекав науковий колектив академії.

Часто думаючи про майбутнє і намагаючись уявити собі його, він відчував у серці своєму тривогу за тих, хто не може відкинути все дріб'язкове і вузьке, яке заважає їм дивитися на речі просто і перспективно. Його гнітили всякі особисті невиправдані претензії консервативно настроєних людей, як і драгувала самозакохана впевненість верхоглядів.

Хто ж такий Куцевич? На це давала відповідь і його стаття. І не треба було бути великим чудодієм, щоб розгадати його характер.

Куцевич просто думав насамперед про себе, про недоторканність своєї позиції. За ним треба визнати уміння керувати інститутом, який подає певну допомогу підприємствам металургії. Але сам-то Куцевич вже не бачить, що через дуже короткий час виробництво поставить перед ним завдання, які розв'язати з тих позицій, на яких він стоїть так вперто, він не зуміє і не впорається. Життя зажене його в глухий кут, і тоді він, опинившись перед катастрофою, повинен буде визнати свою поразку. Але щоб визнати її, треба бути людиною сміливою і мужньою. Що Куцевич саме така людина, кажучи м'яко, певності у президента не було.

Максим Нерчин, прочитавши статтю Куцевича, зрозумів, що вона, власне, прилюдна відповідь його поглядам, які він мав сміливість висловити перед Куцевичем, чим накликав на себе грім і блискавку.

Та викликати вогонь на себе — благородний і відважний вчинок. Йому довелося одного разу пережити такі кілька хвилин, і він там, у пеклі, де між життям і смертю вже не було ніякої межі, проте не зігнувся і не розгубився. Як помилялася Катря, думаючи, що він Дон-Кіхот, самовпевнений дивак, і так далі, і так далі...

Прочитавши статтю Куцевича, Нерчин ще більше зміцнився у своєму переконанні, що його завдання зробити все, щоб, за-

хищаючи диплом, піти на те «відхилення», проти якого рішуче заперечував професор Куцевич.

...Ратушний прочитав статтю Куцевича з задоволенням. Особливо йому сподобалося те місце, де говорилося, що велику допомогу інституту в справі виховання молодих кадрів подає райком. А це означало, що то справа рук Ратушного, і він підкреслив цей абзац червоним олівцем і, показавши це місце в статті першому секретарю, повідомив:

— На наш баланс?

Велике ж було його здивування, коли він почув у відповідь:

— Не думаю. Гречаний іншої думки.

— Звідки ви знаєте?

— Говорив з ним по телефону.

Ратушний спантеличено розвів руками. Його занепокоїло, що секретар міськкому не так, як треба, прийняв те, що так сподобалося йому.

— Гречаний каже, що варто в інститут направити комісію, ознайомитись з роботою і, якщо справді там так добре з вихованням кадрів, то передати їхній досвід іншим науковим установам. Я думаю, що таку комісію треба очолити вам, а вже членів підберіть самі.

Така пропозиція сподобалась Ратушному. Але з кабінету першого секретаря він, проте, вийшов стурбований, все ще не розуміючи, куди спрямована насправді пропозиція секретаря міськкому, яка її мета?

Рятівна думка прийшла вже ввечері. Допоможе йому тільки Куцевич. Адже тут нічого поганого нема, що він попросить професора Куцевича підказати, кого слід з людей, що розбираються у наукових справах, включити в таку комісію, а вже щодо решти, то Ратушний сам підшукає.

Звістка про обстеження роботи інституту комісією, хоч, як і сказав Ратушний Куцевичу, з «метою ознайомлення і пропагування досвіду», стурбувала його. Спочатку він вирішив, що Нерчин скаржився десь у партійних інстанціях. Спитати про це Ратушного він не хотів. Можна було б таким способом викликати непотрібну цікавість до Нерчина. Правда, у Куцевича був час. Він сам вдало виграв його, сказавши Ратушному, що охоче допоможе йому, але варто це зробити після закінчення екзаменів у вишах, коли він та керівники лабораторії будуть вільніші. Ратушний охоче пристав на цю пропозицію. Він встигне добре розвідати, де слід, що криється насправді за вказівкою секретаря міськкому, і буде легше орієнтуватися.

Два-три тижні було достатньо, щоб підготуватися до обстеження.

Куцевич викликав Нерчина. Погладжуючи двома пальцями чисто виголене підборіддя, він сказав:

— Отже, товаришу Нерчин, прочитавши ще раз ваш диплом, я прийшов до висновку, що захищати ви його можете. Думаю, що ухвала партбюро,— нагадав Куцевич,— для вас не пройшла безслідно. Креслення ваші трохи шкутильгають, але розрахунки всі точні. Ось тільки питання про те, що ви називаєте новою функцією Вебера, не дуже ясне. Бачите, я сам у своїй докторській розробив його, і я думаю, що після захисту диплома, після вашого відпочинку, коли ми стрінемося тут восени, ми в моїй лабораторії повернемося до цієї справи.

Нерчин одну мить вагався. Йому пропонували мир, і мирні пропозиції були гідні, нічим не принижуючі його честі. Розібратися, що ж криється за тактичним ходом шефа, він не міг. Здивувало, що про майбутню його роботу в інституті Куцевич говорив, як про справу вирішену. А він чомусь певний був, що Куцевич не захоче навіть бачити його в стінах свого інституту.

«А може, справді вітряк я приймаю за розбійника?» — подумав Максим, все ще вагаючись.

— У вас погано з житлом? — спитав Куцевич.— Адже ви не киянин? Так, так,— він не чекав відповіді Максима, щось роздивлявся в паперах, що лежали перед ним на столі, і раптом сказав:— Восени матимемо змогу дати вам кімнату. Ви не одружені?

— Ні,— відповів Максим.

Куцевич себе поводив, як благородний переможець. Ніякої мови про відхилення від теми не було.

— Про день захисту вас повідомлять. Тепер ви вільні. Відпочивайте і не хвилюйтесь.

— Дякую,— сказав Максим.

Він бачив, що його подяку Куцевич сприйняв з задоволенням.

Але насправді Куцевич був незадоволений. Це почуття невдоволення не залишало його весь час ні в інституті, ні на кафедрі, ні вдома. Коли в громадських місцях він стримував свої почуття, то вдома давав їм волю.

Дружина Куцевича, за фахом лікар-отоларинголог, змушена була вислуховувати його скарги і обурені обвинувачення всім, що наче змовились псувати життя її чоловікові. Можливо, коли б така розмова велася вперше, вона, справді, повірила б словам Куцевича, але ось уже на протязі десяти

років він тільки і скаржиться... Тим часом життя його не кривдить. Він стоїть на чолі важливої наукової установи, має кафедру в одному з кращих вишів столиці, шанований громадськістю, обраний напередодні війни членом-кореспондентом академії, хоч і досі не захистив докторської дисертації, одержує велику плату, має простору квартиру, не відчуває ні в чому нестатку... Хіба можна ще чого кращого бажати?

Все це не раз Клавдія Юхимівна говорила чоловікові і кожного разу чула від нього, що вона обмежена і не може його зрозуміти, нездатна відчутти пориви, притаманні його душі.

З часом почуття протесту притупилося. Клавдія Юхимівна просто вирішила краще мовчати, ніж сперечатися. Коли так подобається чоловікові «самоаналізуватися», нехай!

Все навколо в квартирі Куцевича кликало до спокою і рівноваги. Але не існувало ні першого, ні другого серед стін його кабінету, заставленого книжковими шафами.

Важкий килим прикривав всю підлогу і всотував неспокійні кроки Куцевича, якими він мережив кабінет ось уже другу годину.

Він не міг припинити своєї безмовної гострої дискусії, з тим, що, на його глибоке переконання, намагалися пошкодити його кар'єрі. Тут, на самоті, він не боявся цього слова. Докторська дисертація не давалася. Це він, як не неприємно було, мусив визнати. Безперервно наштотував він на завади, які, проте, подолати не міг. Чого бракувало йому? А він сам не здатний був зрозуміти, що ж саме заважало. В його інституті зібралися розумні люди, обладнані важливі лабораторії, але тепер, коли шал якогось шукання охопив всіх його колег, він відчував себе глибоко ображеним і напрочуд чужим серед них. Навіть отой молодик Нерчин лізе в надра атома, коли для нього особисто в цьому немає жодної потреби. В цьому Куцевич був несхитно переконаний.

Долгін на кінчику свого верткого язика приніс йому звістку, що десь і колись академік Шульга сказав: «Куцевич — моя помилка в науці. Мій невдалий експеримент. Він добрий адміністратор, але нікчемний дослідник...»

Розгублений і водночас розлючений, він тільки потім отямився, що, передаючи це, Долгін навіть не затнувся... Але справа не в Долгіні, Долгін — деталь. Він так і протиратиме штани в темній клітині біля прийомної свого шефа. Справа в Шульзі. Ось і зараз в академії ідуть безперервні наради, створюються комісії. Шульга, Клименко, Флянгольц, Лобов, Біленко, вони скрізь і всюди... Академіки... А коли треба бу-

ло дати металургійним заводам прилади, швидко і невідкладну допомогу, де вони були?

В цю мить Куцевич і не хоче згадувати, що той прилад народився на світ не тільки з його власної волі. Як живе нагадування, існує під його кабінетом лабораторія гамма-дефектоскопії, яку очолює доктор фізико-математичних наук Ярмола Мефодій Лаврентійович. Але коли б не Куцевич, що міг би зробити Ярмола? З того дня, коли прилад дав позитивні результати, з того дня, як став відомий всій країні сталевар Зотов, що, правда, використавши прилад, удосконалив його, з того дня по висхідній лінії пішло життя Куцевича. Йому не треба було багато часу, щоб написати кандидатську роботу.

Тоді його і помітив Шульга. Але те, що Шульга перестав його помічати тепер, було поганою прикметою. Куцевич не міг і припустити, що Шульга просто не думає про нього і нічого лихого до нього не має.

Досі Куцевич був певний у тому, що вміє розпізнавати людей і добре володіє умінням скеровувати наміри своїх помічників і асистентів у бажаний йому бік, причому вони виконуватимуть його волю, упевнені, що здійснюють власні бажання.

Використовувати людей він міг так, що вони думали, ніби шеф робить велику послугу їм.

Він вважав, що обов'язок свій розуміє досконаліше, ніж хто інший в його колективі. Вступивши у партію напередодні війни, Куцевич через рік вже став говорити: «Ми, комуністи» так, наче за його плечима був багаторічний досвід партійної роботи.

— Я іду вперед, іду вперед і мушу неохитно стояти на своєму,— часто твердив він собі самому.

Цього принципу він дотримувався неухильно. Коли Мефодій Лаврентійович Ярмола, якому він був зобов'язаний своїм звеличенням, опинився одного разу в складному становищі і, розраховуючи на товариську допомогу, звернувся до Куцевича, сподіваючись, що він його підтримає, Куцевич, всупереч цій примхливій надії, на вченій раді виступив проти Ярмоли. І знову-таки зробив це так, що всі присутні мали нагоду пересвідчитися, що хоч і «він доктору Ярмолі друг, але істина йому дорожча».

Те, що академік Шульга назвав Куцевича своєю помилкою, було правдою. Це сталося напередодні його від'їзду до Москви для участі у важливих дослідженнях в Інституті ядерних проблем.

Взагалі останні тижні нелегкі були для Шульги. Взимку він важко перехворів на грип. Довелося ще відлежуватися якийсь час у санаторії. А по тому зразу ж наринали зливою справи і клопіт з усяких дрібниць, обійти які ніяк не можна, якби ти цього хоч і прагнув. Таке було життя!

Федір Архипович спробував поговорити з Куцевичем, намацуючи можливість зацікавити його новими роботами, які він збирався розгорнути. Але наштотхнувся на броню холодної уваги, що так і виблискувала на замкненому обличчі Куцевича. Усяку спробу порушити вже усталене і випробуване він, як і давніше, вважав неможливим.

В інституті Куцевича Шульгу цікавили дослідження Ярмоли.

Шульга думав, що Куцевич зрозуміє, які важливі ці дослідди для тих нових справ, що зараз хвилюють експериментаторів. Та дарма. Історію про сутичку Куцевича з Нерчиним Шульга сприйняв з тривогою. Він її не крив і висловив своє ставлення до неї досить різко.

— Це справжня аракчєєвщина. Хто має право забороняти вченому шукати?! Наш обов'язок шукати скрізь і завжди. Спинись тільки на мить — і втратиш розуміння живого процесу могутніх сил природи.

Ярмола, який пильно вислухав Федора Архиповича, не міг не погодитися з ним. Але старого професора дивувало: як же це Шульга не помітив давно, що Куцевич ніколи не прагнув шукань, а завжди стояв за обмеження ініціативи експериментаторів. Йому б краще було працювати десь у іншому місці, ніж керувати науковим інститутом. Ярмола, не вагаючись, проте обережно, висловив свою думку.

Тоді Федір Архипович, наче зрозумівши, що і він де в чому винуватий, визнав:

— Бачите, Мефодію Лаврентійовичу, Куцевич моя помилка. Каюсь... Колись я думав, що він зможе свою настирливість і дисциплінованість застосувати для кращих справ... Що ж, людям властиво помилятися... Але часто робити це не годиться.

Нові справи чекали Шульгу. Він включився у роботу союзної академії, і це вимагало напруження всіх сил. Відкривалася приваблива перспектива.

В ці дні Федір Архипович відчув, як бракує йому великого друга. Смерть президента Богомольця лишилася невтамованим горем у нього в серці. Остання путь, у яку він випроводжав друга, жила у його пам'яті і навіювала скорботні роздуми. Яке ж справді примхливе життя! Людина, яка прагнула

довголіття людству, сама впала в битві за це довголіття... Суворі закони життя робили свою справу. Але чи можна опустити руки і визнавати перевагу темряви над світлом? І хто дав таке право людині, коли вона справді людина?

Федір Архипович посуворів. Мовчазний і заклопотаний з'являвся він на засідання комісій, входив у свою лабораторію, лишався таким вдома. Думаючи про Максима Нерчина, він з часом визнав, що добре зробив, не покликавши Нерчина до себе. А був такий намір. Сказав би йому якісь втішні слова, заспокоїв би, але хіба це була б підтримка? Краще нехай сам вистоїть, сам збере в один кулак свої сили, переконається у своїй правоті і відчує своє право її боронити.

Тоді він і зможе перемогти.

...Що ж до Ярмоли, то той тримався свого переконання: «Нехай все іде у тій послідовності, яку визначає йому час...»

Він був настільки переконаний у своїй роботі, в її меті, що бурі у кабінеті шефа інституту вважав бурями у склянці води.

Влучно сказав Федір Архипович про Куцевича, назвавши його своєю помилкою. Куди вже, краще не сказати...

Ярмола мав необережність повторити ці слова в присутності Долгіна на вечері у свого приятеля, керівника лабораторії ультразвуку. Цього виявилось досить, щоб кинуте речення обросло ще додатками, вигаданими Долгіним, і дало йому змогу підкинути його Куцевичу.

Долгін думав, що вбиває двох зайців — доводить Куцевичу, який він йому відданий, і водночас ставить його в становище якоїсь залежності від себе. Те, що Долгін не сказав, від кого саме він почув слова Шульги, він готовий був розцінювати як вияв своєї високої принциповості.

Нарешті Куцевича здолала втома. Він знесилено опустився у глибоке крісло біля письмового стола. Перед ним рівним стовпчиком лежали останні числа «Наукових записок» і журналу «Теоретична фізика». Недоброзичливо поглянувши на них, наче сховані в їхніх палітурках причаїлися його вороги, він рішуче прикрив журнали газетою. Він спробував взяти себе в руки. Тиша, яка панувала в квартирі, немов свідчила, що все навколо нього спокійно і нема потреби оголошувати аларм.

Комісія, про яку дзвонив йому Ратушний, була скомпонована. З наукових працівників в неї ввійшли його заступник

по кафедрі доцент Сухоруков і викладач металофізики Загоруйко. Решта її членів були йому не відомі, але, коли судити по характеристиках, даних їм Ратушним, вони були солідними людьми.

Інститут жив своїм життям. Все свідчило про напружену роботу в лабораторіях. Вчені ради та семінари відбувалися за точним розкладом. Тривав контроль за виконанням наукових і робочих планів. В цьому міг пересвідчитися кожний, якби тільки забажав зазірнути в приміщення лабораторій, в робочі плани, побувати на семінарах.

Куцевич відчував себе диригентом оркестру, який вправно і впевнено, без зайвої метушні, скеровує течію звуків, що зливаються в один бурхливий потік.

Якщо комісія захоче все це побачити, він піде їй назустріч. А молоді кадри ніде не мають і, можливо, не матимуть таких умов, як у нього. Може, кому і не сподобається його тактика орієнтації кожного аспіранта, молодшого і старшого наукового співробітника виключно на питання практики, не ухиляючись в усякі там теоретичні блукання. Але він готовий боронити свою тактику всіма засобами і силами, які в його розпорядженні. У нього не дитячий садок, а сувора школа.

Нехай академік Шувльга вихваляється, що він дає простір для вільних шукань своїм учням. Це розкіш, потурання марнотратству державних коштів.

Час доведе, на чиему боці буде перевага. І от коли б тільки пощастило впоратися з докторською, яка б вирішила чимало в його долі, він сам стане на чолі школи, що дістане підтримку найвищих інстанцій. Може, тоді не тільки заступники міністрів і міністри потискатимуть йому вдячно руку, може, і на лацкані його піджака засяє знак лауреата?..

Від цих спокусливих думок він перейшов до Нерчина, і дивного в цьому для нього нічого не було. В роботі Нерчина він побачив саме те, чого йому не вистачало самому. Правда, цілковитої певності в цьому ще нема, але підсвідомо він знав, що потрібне йому заховано саме десь поблизу того питання, яке силкується сформулювати своїм власним розв'язанням дипломант Максим Нерчин.

Куцевич вважав, що самостійно Нерчину ще рано пірнати у такі глибини. Він потоне. А коли Куцевич йому допоможе... та й при умові, що ця допомога буде розцінена не як підтримка вірної ідеї, а стане ідеєю сама по собі, підкоривши

собі і зробивши вже допоміжною роботу Нерчина, все піде на лад.

Поведінка Нерчина, його настирливість, прямолінійне відстоювання якихось самостійних точок зору переплутали наміри Куцевича. Норовистого коня треба було навчити ходити в упряжці. Партбюро мало бути початком цього приручення. Чи вийшло що з цього? Мабуть, вийшло. Так можна було думати, коли зважити на поведінку Нерчина у нього в кабінеті.

Куцевич справді хотів залишити Нерчина при своєму інституті. І після того як він захистить диплом, це дуже легко зробити. Цим самим він доведе, якщо і є такі, що захотять йому закинути нетерплячість до критики, що він людина об'єктивна і піклується тільки про користь справі.

І все-таки комісія вносила плутанину в плани Куцевича. Тим більше, що вона з'явилася, всупереч домовленості, раніше на два тижні.

Ратушний пояснив зміну в термінах тим, що йому особисто давали відпустку і він хотів до неї закінчити цю справу і написати звіт. Хоч це і відповідало дійсності, Куцевич з властивою підозрілістю вбачав в цьому щось інше і з нелегким серцем запросив комісію до свого кабінету, люб'язно всадовляючи її за довгим полірованим столом, на якому розкладені були наукові плани і зведені таблиці, які характеризували роботу інституту за останні часи.

Після вступного ознайомлення комісія виявила бажання побувати в лабораторіях і майстернях.

Насамперед Куцевич запросив комісію у свою власну лабораторію. Велика храмоподібна зала, залита сонячним сяйвом, складні прилади на чистеньких цементованих стендах і на пофарбованих вузьких столах, лаборанти у білих халатах — все це справляло враження, ніби тут відбувається якесь дивне чаклунство. Сам головний чудодій, професор Куцевич, теж у білосніжному халаті, поблискуючи скельцями окулярів, ненароком кидав малозрозумілі для комісії слова своїм помічникам.

Здавалось, він знає багато такого, що ще невідомо оцим молодикам, які з підкресленою повагою заглядають йому в очі.

Член комісії, викладач суспільних наук, зосереджено уважний доцент Бабій, стримуючи свій басовитий голос, спитав:

— А дослідження, зв'язані з використанням атомної енергії, у вас теж проводяться?

Куцевич вибачливо усміхнувся, наче цікавість доцента мержувала з чимсь надто вже примітивним.

— О атом, атом,— вигукнув він,— тепер всі думають, що атом — це все. Тепер це мода в науці. Але, як то кажуть, поки сонце зійде, роса очі виїсть. Якщо вас цікавить, я особисто вважаю, що практичного значення від розщеплення атомного ядра ми ще не скоро доможемось. Але ж, звичайно, ряд досліджень, які ми проводимо, не відбувається без постійного врахування цієї проблеми.

Доцент Бабій, згоджуючись, закивав головою. Комісія залишила лабораторію. Попереду ступав поруч з Ратушним Куцевич, решта членів комісії йшли ззаду.

Наказ, який дав вранці Куцевич: «Включити всі машини і прилади», здійснювався цього разу, як і всі його накази, точно і неухильно. Розмірний гул сповнював просторі коридори і свідчив, що за дверима в лабораторіях робота кипить.

Працювали вакуумні насоси, висмоктуючи повітря із приладів, які вже місяців два стояли припорошені пилом, був включений електронний мікроскоп, і члени комісії мали нагоду спостерігати світлу пляму від електронного пучка на екрані. Розсипав рівномірне гудіння, і це виглядало досить ефективно, дорогий і вередливий гелієвий течошукач, на якому час від часу засвічувалися сигнальні лампи. Тремтіли, наче в лихоманці, стабілізатори напруження, і фотометри відтінювали на шкалах вузенькі волосяні зайчики.

Після того як комісія, так би мовити, на власні очі познайомилася з робочою атмосферою інституту, Куцевич вибачився, пославшись, що має готуватися до лекції, а комісії віддав свій кабінет, сам розмістившись у кімнаті свого помічника.

Комісія працювала недовго з керівниками лабораторій, викликала кількох аспірантів, заслухала інформацію секретаря парторганізації інституту Долгіна. Велике враження на членів комісії справили матеріали листування інституту з заводами.

— Ось живий зв'язок,— поляскав по теці листування правцею Ратушний.

— Так, у цьому корінь успіху,— озвався доцент Бабій,— а чимало живуть без врахування потреб життя. Літають в небесах, шукають чогось надзвичайного.

Доцент Сухоруков широко запевнив:

— Професор Куцевич — людина, яка ніколи не відривається від землі. Досвід його інституту мусить стати надбанням для інших.

— Це важлива думка,— мовив Ратушний і записав слова Сухорукова.

— Нам би потрібно було поширити дослідницькі роботи,— заявив Ярмола, коли комісія побажала поговорити з ним, як він готує аспірантів.

Члени комісії презирнулися.

— Конкретніше, що ви маєте на увазі? — спитав сухо Ратушний.

— Досліди я маю на увазі,— сердито відповів Ярмола.— Ви ж знаєте, що таке дослідження?..

— Товариш Ратушний хоче знати, які саме дослідження ви маєте на увазі,— підказав Сухоруков.— Адже існують спеціальні установи для цієї мети, а ваш інститут...

— Дозвольте,— перебив Ярмола, роздмухуючи сиві вуса,— в нашому інституті працюють науковці, а не візники. І саме це слово вже зобов'язує. А ми робимо те, що можуть робити кваліфіковані інженери без вчених звань і ступенів.

— Варто, щоб ви свою пропозицію виклали у письмовій формі,— запропонував Ратушний.

...Пізніше, коли комісія зібралася в райкомі, щоб підсумувати перші враження, Ратушний спитав у Сухорукова про Ярмолу.

Той відповів:

— Досвідчена людина, але, між нами кажучи, трохи переборщує. Все життя прагне щось відкрити і ніяк не може.

— У нас часу для таких розкошів нема,— вигукнув Бабій,— ми в безнастанній напрузі. А цей вусатий професор на мене справив враження схоласта. Як собі хочете, але таке моє переконання.

— Ваша правда,— озвався схвально Ратушний,— наука, відірвана від життя, це безвартна справа. А от все, що робить Куцевич, це саме життя.

— Відносно молоді,— нагадав несміливо мовчазний член комісії, представник міськкому комсомолу Задорожний,— мало молоді, мені здалося...

Ратушний поморщився:

— Так би мовити, відомча критика. Що ж, друже, тут просто молодими роками не потягнеш, тут треба ще і знання.

— В інших дослідних установах молодих вчених значно більше,— заперечив Задорожний,— а тут мало.

— З молоддю Куцевич працює,— запевнив Сухоруков,— він готує собі кадри вдумливо, серйозно.

Перші підсумки були втішні і давали Ратушному цікавий матеріал для доповідної записки. Накидаючи її начорно, він

вже бачив, як її читають на бюро райкому і схвалюють його діяльність.

З дому ввечері Куцевич подзвонив Сухорукову. Попросив, щоб у вівторок врахувати захист диплома студентом Нерчиним.

— Буде зроблено, — запевнив Сухоруков і, зрозумівши належним чином турботу Куцевича, покvapливо додав: — Вся комісія однотайно високої думки про роботу вашого інституту, і я радий вам про це сказати. Щодо інциденту з отим Нерчиним і мови не було...

Комісія закінчила свою роботу і дала приемні для Куцевича висновки.

Секретар райкому Ратушний заїхав до нього у інститут, щоб попроситися перед від'їздом на відпочинок. Цей факт свідчив, що Куцевичем десь «вище» були задоволені.

Поступово певність верталася, і ставало спокійніше на душі. Він знайшов всі свої старі нотатки, зв'язані з темою його докторської роботи, і примусив себе ще раз розібратися в своїх намірах. Що ж, Америки він не відкривав. Але кого він коли-небудь запевняв, що збирається відкривати Америку? В житті існують несхитні істини, нехтувати якими не слід, а то життя знехтує тобою. Куцевич так розумів життя. І з цього розуміння виробив власну теорію існування.

Якщо Шульга назвав його «своєю помилкою», маючи, мабуть, на увазі ті дні, коли він підтримав його, беручи під захист його кандидатуру в члени-кореспонденти академії, то незабаром він, Куцевич, матиме нагоду віддячити йому, коли всі оті чаклування Шульги навколо магічного атома і теревені про практичне використання атомної енергії виявляться блефом. Тоді стане багатьом зрозумілим, чого варта гола теорія... І тоді ще спитають у Шульги, як він так легкодушно штовхав на згубний шлях молодь? О, отой Нерчин з своїми витівками буде красномовним доказом тієї сумної епопеї...

Інститут № 202 продовжував жити своїм напруженим, як здавалося багатьом, життям. Був вдоволений Куцевич. Вичікував своєї слухної години Долгін, практикуючись, як завжди, у красномовстві. Бурмотів над своїми спектроскопами Ярмола, вичитуючи невибагливим і неухажливим учням. Максим Нерчин закінчив роботу над дипломом.

У Києві буйно цвіли каштани і неблаганно ясно синів Дніпро. Вставали над містом кришталево-прозорі ранки.

На шпилі будинку Верховної Ради багряно пламенів державний прапор республіки.

Через два дні після сутички з Стреболем-молодшим, Леон Фітельберг з'явився на Мерсер-стріт, 112.

В той день він кинув у поштову скриньку лист Чарлзу Томасу. Розуміючи, що доктору Томасу дадуть прочитати його рецензію, він відчув потребу пояснити йому додатково свої міркування. Доктор Чарлз Томас повинен був зрозуміти те, що збентежило Фітельберга. Йому ж не чужі тривоги за долю людства, хоч він і прагне стояти трохи осторонь бурхливого виру подій.

Фітельберг згадав, як доктор Томас одного разу занепокоєно висловив думку, що продовження випробувань атомних снарядів сповнить атмосферу радіоактивним пилом і його випадання принесе незлічимі страждання людству. Невже ж він тепер відступить?.. Але все могло бути!..

...Альберт Ейнштейн уважно вислухав його розповідь. В будиночку на Мерсер-стріт, 112, можна було говорити про все. Щирість тут була обов'язком. Інакше не треба сюди приходити. І, з'явившись тут, Леон Фітельберг виклав свої злигодні, сумніви і міркування, наче на сповіді.

— Добре зробили ви, гер Фітельберг... Так і треба було відшмагати того пихатого Стребола-молодшого...— Очі Ейнштейна весело спалахнули.— О, якби я був там, повірте мені, що зробив би те саме... Всіх отих молодших, старших, середніх зарозумілих невігласів треба тикати носами в бруд, як розбещених котів. А втім, чого дивуватися. Стребол є Стребол, а от Томас, учень Майкельсона, не можу повірити.

— І я не міг. Найбільше мене гнітить думка: невже Чарлз Томас просто поступився совістю заради доларів...

— Майн гот, це гірше зради. Ви розумієте мене? Зрадник є зрадник, а от коли людина, у честь якої несхитно віриш, раптом сама її продає, це гірше зради. Я мушу написати йому. І я напишу. Прославляти атомну зброю і хизуватися її руйнівною силою може тільки канібал. І от, невже доктор Томас здобуває собі таке звання?

— Але факт.

— Фітельберг, життя обкладає нас суцільними стосами фактів, але не можна їх сприймати фатально. Пригадую, коли я в молоді роки працював у Цюрихському бюро патентів, плекаючи надію здобути пост інженера другого ступеня, тоді я ще не навчився не надавати особливої ваги фактам. Якби я лишився в полоні фактів, мені нічого не вдалося б досягти.

— Мій дорогий вчителю, я мрію тільки про одне — вирватися з цього павутиння.

Ейнштейн сумовито похитав гривою сивого волосся.

— Цього замало, тільки вирватися. Це, якщо хочете знати, означає вийти з гри. Залишити поле битви.

Сухорлява покоївка внесла на таці підсмажені тести, посипані тертим сиром, і дві чашки кави. Розмішуючи цукор, Ейнштейн зажурено дивився у вікно. Крислатий каштан, безмовний свідок його життя, вже одягся у золоту кирею осені і жально хилив свої віти під ударами вітру, скидаючи долі пожовкле листя. Нікому і ніколи не скаржачись на свої дохилі літа та недуги, Ейнштейн шкодував, що не можна почати життя знову. І навіть тоді, коли вирвалося вимушене визнання про те, що він вибрав би собі професію водовоза, то це був тільки сумний жарт. Ні, він обрав би собі інший шлях, не вторований ще людьми. Він знав би добре, що мусить робити і на які справи віддати свої сили. Вся справа в тому, що сил вже не вистачає. Те джерело, яке повнило ними його серце і мозок, безжально висихає. Та що вже там лишається на кам'янистому дні...

— Все лихо в тому, мій дорогий друже,— заговорив він, торкаючи пальцями руку Фітельберга,— що новий вогонь спочатку обпалив людство, замість того, щоб зігріти його...

Коли Фітельберг зробив заперечливий рух, Ейнштейн поспішно спинив його:

— Не відкидайте цього припущення. Розумію, що крутиться у вас на кінчику язика. Але так говорити легше, ніж сказати вголос те, що насправді ятрить мені душу. Тепер про хліб насушний. Про нього теж не годиться забувати. Я підписав угоду з вашінгтонським видавництвом. Ми з вами спільно напишемо їм книжку про шляхи розвитку сучасної фізики. Думаю, ви не гніватиметесь на мене, що я це зробив, попередньо не погодивши з вами? І уявіть собі, Фітельберг, мені вже вислали аванс. Ваша половина ось тут, в конверті.

Ейнштейн кивнув на невеличкий пакет на письмовому столі.

— Гер...— Фітельберг затнувся і неспокійно засовався у кріслі. Він розумів, для чого Ейнштейн встроїв добровільно голову у ярмо договору... Це був найпростіший спосіб допомогти йому — Фітельбергу.

— Не гнівайтесь, колего, сподіваюсь колись і на ваше добре серце.

Очі Ейнштейна струмили промені тепла. Вперше за багато днів щось схоже на щастя заколивалося в серці Фітельберга.

Ейнштейн засмучено проказав:

А що, коли б я тоді не підписав листа Рузвельту? Невже все пішло б не так? Невже бомба не була б зроблена? Ні! — заперечив він сам собі.— Ні, я повинен був підписати того листа, йшлося про те, щоб не дати Гітлеру в руки ту страшну зброю.

— Вона і тепер в дуже небезпечних руках,— зауважив сумовито Фітельберг.

— Ви гадаєте? Але ситуація інша. Існує держава за океаном, в руках якої атомна енергія стане енергією життя. І от той ранок, той ранок, Фітельберг, коли Лео Сціллард і Едвард Теллер прибули в Лонг-Айленд на дачу доктора Мура, де я відпочивав, породив в моєму змученому серці неспокій, який, по суті кажучи, всі ці роки не залишав мене ні на мить...

Пам'ять вирізьбила той серпневий день в усіх подробицях. Мовчазний, коректний Теллер, схвильований Сціллард і він сам, стомлений безсонною ніччю, сиділи за круглим столиком на терасі. Навколо панувала тиша. Кривавими плямами глідіолусів рясніла клумба серед газону, і десь на озері лунала пісня. Він і це не забув.

Пауза затягувалася. Ніхто не наважувався починати розмови. Тим часом він мимоволі думав про країну, яку так гаряче любив і ніколи не забував. Все ж таки вона була йому матір'ю, а не мачухою, як настирливо прагнули переконати його в цьому події і вчинки людей. Там жив його друг Макс Планк, там ще існував будиночок, в якому він пережив стільки добрих і поганих днів, і, не відоме нікому тут у Штатах, місто Ульм, у якому він народився. А тепер з тієї ж країни по всьому світу повзе коричнева чума, і їй служать навіть ті, яких він завжди вважав чесними і справедливими. Але те, що Макс Планк лишався тим, чим був, важило чимало. Цей факт для Ейнштейна був символом непідкупності і мужності. Такі, як Планк, в епоху інквізиції безмовно і спокійно піднімалися на ешафот, обстоюючи правду. А хіба тепер не інквізиція там, на батьківщині, і в тих краях, де ступив чобіт фашиста?

— Якщо бомбу не створять в Америці, її зробить Гітлер. Ви добре знаєте, що Отто Ган відмінний експериментатор, а з ним поруч працює фон Вейцекер, син найближчого радника Ріббентропа.

...Слова Сцілларда пролунали стримано-спокійно. Він тоді добре їх почув, але не відповів. Він все ще думав і все ще

вагався. Хто краще за нього розумів в ці хвилини страшну силу енергії розщепленого атома урану?! Але коричнева пошесть зловісною чумою повзла по землі. Сціллард має рацію. У Отто Гана світлий розум дослідника. Дивно тільки, як він дав себе обдурити бузувірам? Невже він став ласий до грошей?

...Існував завтрашній день... Ейнштейн на власні очі бачив його в квітні 1939 року, відвідавши всесвітню виставку під багатообіцяючою вивіскою «Світ завтрашнього дня».

Шістдесят три держави взяли участь у виставці. Її відкривав президент Рузвельт і мер Нью-Йорка Ла Гардіа. Перше, що кинулося у вічі Ейнштейну, коли він прийшов на виставку, була постать робітника на вежі, який тримав у руці рубінову п'ятикутну зірку.

На фронтоні Ейнштейн неквапливо прочитав напис: «Союз Радянських Соціалістичних Республік».

Він довго пробув у радянському павільйоні. І коли він повернувся до себе, в Принстон, у свою тиху гавань, як він називав будинок на Мерсер-стріт, 112, він сказав своїй секретарці і другові Елен Дюкас:

— Я бачив світ завтрашнього дня. Але тільки отой хлопець з зіркою у руці виправдовує це слово. Росія — це майбутнє!

...І от тепер перед ним стоять Теллер і Сціллард... Чи ж розуміють вони, що несе ланцюгова реакція людям завтрашнього дня в тому вигляді, який пропонують вони?..

— А що роблять росіяни? — спитав у них Ейнштейн раптом.

Лео Сціллард знизав плечима. Хіба про такі речі можна довідатись? Все утаємнено. Війна призвела до того, що не існує обміну думками.

— Я переконаний, що вони нічого не роблять і навіть не думають що-небудь робити в цій галузі.

Самовпевнена заява Теллера роздратовувала Ейнштейна. Він ще тоді, під час тієї зустрічі, відчув в поведінці Теллера щось таке, що занепокоїло його.

— Дарма ви так думаете.— Ейнштейн насупив брови.— Росіянин Вернадський ще в 1921 році попереджав нас, що час, коли людина дістане в свої руки таке джерело сили, яке дасть їй змогу будувати життя так, як вона захоче, недалекий. І академік Вернадський з тривогою запитував: чи зуміє людина скористатися такою силою? Чи спрямує її на

добро, а не на самознищення? Він говорив, цей передбачливий росіянин, що вчені повинні відповідати за свої відкриття. Вони мусять зв'язати свою роботу з кращою організацією людства. Це мудрі і чудові слова. І я підписуюсь під ними обома руками...

Він говорив би ще, але Лео Сціллард поклав перед ним надрукований на машинці проект листа на ім'я президента США, наче його слова про готовність поставити свій підпис стосувалися саме цього листа.

Ейнштейн демонстративно сховав руки в кишені домашньої куртки і опустив голову.

— Отто Ган зробить свою справу незалежно ні від чого,— вперто зауважив Теллер.

— І тоді нас, може, вже буде пізно питати,— додав схвилюваний Сціллард.— Не для того ми з Теллером тікали від Хорти, щоб потрапити у пазури Гітлера.

— А ви самі, метр,— спитав Теллер,— невже ви самі вибираєте собі ганебну смерть від гітлерівської чуми, чи краще спрямувати смерч вогню на голови райху і вивільнити все людство?

— Ах, господи, навіщо такі пишні слова? Я нічого не вибираю, гер Теллер, я служу науці і правді. І спопелити треба Гітлера з його поплічниками, судити судом народів, а народ німецький — це народ, і народ мусить жити.

— Якщо ми не випередимо Гітлера, атомна бомба буде зроблена в Німеччині. Поговоріть з Нільсом Бором, з Енріко Фермі. Треба діяти рішуче! — Теллер говорив, стримуючи роздратування, і Ейнштейн це відчув, подумавши: «Цей хлопець далеко піде, володіючи такою настирливістю».

— І ви це називаєте діяти? — Обурення виштовхнуло Ейнштейна з крісла. Він замахав руками і з докором заговорив: — Зробити бомбу, щоб спалювати людей не сотнями і не тисячами, а десятками тисяч... Ні! Я цього не зроблю! Ні!

— Але Гітлер не спить. Там діють. Отто Ган працює день і ніч, і з ним ще десятки фізиків. В їхньому розпорядженні гроші і лабораторії, на них робить ставку божевільний маніяк, якого нічим не спинити...

— Хороші ми будемо перед лицем історії, коли потомки, які уцілють від гітлерівської чуми, дізнаються, що ми могли створити зброю для знищення фашизму і не зробили цього, керуючись принципом гуманності.

В словах Теллера було повно ядучого сарказму, і вони захитали певність Ейнштейна.

— Ми зробимо бомбу тільки для знищення Гітлера, тільки для цього. І це треба сказати уряду,— сказав Сціллард.

— Послухайте, Лео,— Теллер невдоволено захитав головою,— ви ставите умову уряду країни, яка дала нам притулок від фашизму і виявила до нас максимум гостинності, коли ще нічого нами не зроблено.

— Ах, хлопчики,— по-старечому сказав Ейнштейн,— вся справа в тому, що все зроблено. Все зроблено ще в той день, коли Резерфорд домігся позитивних результатів у своїх дослідях, а росіяни Синельников, Лейпунський та Вальтер у Харкові також розщепили атом ще 1932 року. І згадаєте мої слова, що не так легко відібрати у солдата зброю, коли ви її вже дали йому в руки...

— Ваша думка поважається президентом, врахуйте, сер,— лочав знову Теллер,— і коли ви своїм авторитетом підтримуєте нас...

— Я підтримаю не вас...— роздратовано перебив його Ейнштейн,— я мушу підтримати ідею створення нової, найстрашнішої за всю історію людства зброї, породженої енергією, яку я волів би бачити використаною для щастя, а не для смерті.

— Знищивши причини смерті, ми врятуємо життя.

Ейнштейн глянув допитливо в вічі Теллеру, який сказав це, і глухо зажадав:

— Дайте мені листа.

Він одягнув окуляри в срібній оправі і став читати:

— «Президентові Сполучених Штатів Франклінові Д. Рузвельту від Альберта Ейнштейна. Нассау-Пінт, Пеконік, Лонг-Айленд. Олд Гров Род. 2 серпня 1939 року.

Сер! Деякі недавні роботи Фермі і Сцілларда, з якими я ознайомився в рукописі, примушують мене передбачити, що хімічний елемент уран може стати новим важливим джерелом енергії в найближчому майбутньому... На протязі останніх чотирьох місяців, дякуючи роботам Жоліо-Кюрі у Франції та Фермі і Сцілларда в Америці, стало імовірним, що вдасться пустити в хід ядерну ланцюгову реакцію в крупній масі урану, внаслідок чого зможуть бути вивільнені великі кількості енергії та радіоактивних хімічних елементів. Стає достеменним, що це буде здійснено в самому близькому майбутньому.

Це нове явище зможе призвести також до створення бомби... Одна-єдина бомба такого типу, доставлена на кораблі і зірвана у порту, легко зруйнує весь порт разом з усією територією, яка його оточує...

...Виходячи з такої ситуації, Ви, можливо, побажаєте встановити постійний контакт між урядом і групою фізиків, які провадять дослідження над ланцюговою реакцією в Америці...»

Він знову перечитав надруковане і, доставши з кишені вічне перо, схилився над останнім аркушем.

Ейнштейн не помітив, як перезирнулися Сціллард і Теллер. Але поцікавитись, що ж дописує Ейнштейн, їм було незручно. Через кілька хвилин стомленим голосом він прочитав свою приписку:

— «...Я знаю, що Німеччина тепер припинила продаж чехословацького урану, який вона захопила. Те, що Німеччина це зробила, можна зрозуміти, коли взяти на увагу, що фізик Вейцекер, син помічника німецького міністра закордонних справ фон Вейцекера, працює в Інституті кайзера Вільгельма в Берліні, де тепер провадяться повторення американських робіт по урану».

Теллер полегшено зітхнув.

— Не зітхайте,— розсердився Ейнштейн,— ідіть і передрукуйте це з фрейлен Елсн, і потім, можливо, я підпишу...

Він залишив Сцілларда і Теллера і зійшов у присадок. В тіні платана він присів на лавочці, схрестивши на грудях руки. Вітер скуйовдив йому гриву сивого волосся, пестливо торкаючись обличчя, наче хотів розглядити густу сіть зморшок на високому чолі.

В ці хвилини думками своїми він полинув далеко від Лонг-Айленда, від Штатів. Він думав про той час, коли очолював Інститут кайзера Вільгельма (тепер там директорствує Ган), коли зустрічався в тихому кабінеті з Максом Планком, і все це видалося йому настільки давнім, що сама згадка про ті часи навряд чи могла принести якусь втіху.

Друзі розповідали йому, як Макс Планк, розуміючи, що простеє на шибеницю, проте наважився і попросив у Гітлера аудієнції. Ейнштейн навіть не міг уявити собі, як стриманий, гонорний Планк, в своєму чорному старомодному костюмі, з високим накрохмаленим комірцем, входить у лігво Гітлера... Але ж треба було знати Макса Планка, його непримиренність до сваволі, щоб оцінити крок, на який він зважився.

Гітлерові, мабуть, полестило, що сам Макс Планк попросив у нього аудієнцію. Ще б пак! Вчений з світовою славою іде до нього, щоб заявити про свою готовність служити йому — фюреру. І фюрер, мабуть, чекав Макса Планка з почут-

тям переможця. Гітлер вже знав, що той старий чаклун,— інакше Гітлер не називав отих усіх хіміків, фізиків, шахраїв від колби та пробірки,— старий шахрай, в твердому комірці, давно щось белькотав про своє обурення расовою теорією. До речі, фірер не міг забути, що Планк перший запросив ще в 1913 році у Берлін на роботу отого єврея Ейнштейна, щоб той Ейнштейн запаскудив німецьку землю і науку.

І от Макс Планк сидів перед фірером...

Платан шарудів широкими вітами. Пронизували повітря струмені води в розпилювачах над газонами... Ейнштейн звуженими очима дивився перед собою. Він не бачив ні газонів, ні срібних каскадів водяних бризок. Він чув ясно і виразно голос Макса Планка, стриманий, трохи глухуватий, але чіткий. Боже мій! І навіщо він ходив у те прокляте лігво? Ейнштейну розповіли, як Планк, не ховаючи очей і намагаючись дивитися в обличчя фіреру, заявив:

— Своєю совістю я змушений засвідчити вам, що застосування арійського статусу до німецьких вчених перечить інтересам науки, інтересам нації, гуманізму.

Гітлер остовпів. В першу хвилину він, вирячивши очі, спантеличено дивився на старого Планка. Чи ж не приверзлося йому? Але Планк наважився на більше.

— Гер Гітлер,— продовжував він,— Альберт Ейнштейн — це слава німецької науки. І тепер свою славу ми обливаємо помями...

Наївність старого Планка не мала меж.

Фірер зірвався з крісла. Розмахуючи кулаками, він кинувся до Планка.

— Ви розумієте, що ви верзете? — скипів Гітлер, вирячивши очі.

Він скажено тупотів ногами і штовхав кулак в пополотніле обличчя Макса Планка.

— Я зітру вас з лиця німецької землі. Я кину вас за колючий дріт! Спробуйте там з моїми штурмовиками потракувати про науку. Я навчу вас поважати німецький народ, і коли ви обрали собі професію єврейського попихача, то я вам допоможу...

У Планка ще вистачило сили оборонити свою гідність.

— Я не дозволю, щоб зі мною так розмовляли...— пробурмотів він.

Гітлер ударив кулаком по столу і дико заверещав. В двері кабінету ввірвалися охоронці. Можливо, вони подумали, що Планк душить Гітлера...

...Тільки уявити собі в подібній ситуації доброго і чесного Планка...

Ейнштейн затулив обличчя руками. Щось подібне до ридання струсило всю його похилу постать. Він сидів так кілька хвилин, затуливши обличчя, не маючи ні бажання, ні сили глянути на сонце, на траву, на квіти, на бризки води, яка шаруділа в газоні. Не можна було дивитися бездумно на цей світ, коли існувало в ньому усе те страшне і потворне, що загрожувало всьому людству на землі неволею, тортурати, катівнями.

...Старий Планк, ледве доплентавшись до свого дому, хворий і розчавлений, тільки і міг сказати схвильованій родині, яка з жахом оточила його:

— Настали страшні часи... Я бачив самого диявола!

Треба було знати Макса Планка, щоб зрозуміти, що означали в його устах такі слова. За кордоном незабаром дізналися, що Планк закрився в своїй квартирі, передавши всі свої справи по керівництву академією двом нацистським чиновникам.

Отак закінчився похід Планка проти фашизму... Ні, він не закінчився. Планк не один. І засоби Планка не дуже-то вірні.

Кат і злодій — ніколи не зважали на силу логіки. Ті, хто проливають безневинну кров, хто хоче шал середньовічного мракобісся відновити на земній кулі, тих треба не умовляти, ні! Як справедливо сказав росіянин Горький — «коли ворог не здається, його треба знищити». Це ж він мав на увазі фашистів. В Берліні на майданах палили книжки, і серед них того ж Горького і його, Ейнштейнову, «Теорію відносності». Господи! Все стало відносним в цьому звабному, прекрасному і страшному житті...

Гітлер простягає свої хижі пазури до горла всієї цивілізації. Чаплін в своєму «Диктаторі» влучно таврує божевільного нациста, показує його забавки з глобусом. Не може бути золотої середини. Світ, саме так, увесь світ перед загрозою. Хто ж спинить шал фашизму? Хіба можна зараз вагатися, коли його слово може щось вирішити для появи нової зброї, яку можуть зробити і фашисти, коли їх не випередити?..

На терасі зачовгали стільцями. Залунали голоси. Ейнштейн, стомлений, підвівся з лавки і, схиливши голову, попростував туди.

Він вмовстився у кріслі, уникаючи дивитися на Сцілларда і Теллера. Елен поклала перед ним листа і пішла геть.

— Залиштеся тут, Елен,— наказав Ейнштейн,— не тікайте... Візьміть і на себе хоч крихітку відповідальності за вчинок старого Ейнштейна,— гірко пожартував він.

— Добре, я залишусь,— Елен повернулася і стала біля чавунної огорожі, що відокремлювала терасу від при-садку.

— Дайте міс Елен стілець, Теллер,— сказав Ейнштейн.

Посміхаючись, Теллер виконав його бажання. Елен слухня-но сіла. Її турбувало, що професор такий стомлений і засму-чений. Таким вона його давно не бачила.

Щоб порушити мовчання, Сціллард нагадав:

— В Берліні не гають марно час. Можливо, у них менше ясності в питаннях способів оволодіння керуванням процесів ланцюгової реакції, але настирливості їм не позичати... Отто Ган — це Отто Ган. Я його добре пам'ятаю.

— Ви маєте на увазі його погляди?

— Думаю, що найменше тут важать погляди,— сказав Тел-лер, відповідаючи Ейнштейнові замість Сцілларда.

— Цікаво,— Ейнштейн допитливо глянув на Теллера. І зно-ву щось неприємне в суворому обличчі молодого фізика вра-зило Ейнштейна.

— Ган прагне ввійти в історію своїм винаходом. І коли не завадити йому, він це зробить. Я певен в цьому. Він зро-бить блискучу кар'єру.

Ейнштейн відсахнувся.

— Стривайте, ви розумієте, що ви говорите? Про яку кар'є-ру може говорити справжній учений, і чи в'яжеться саме це слово з поняттям місії вченого? Чи належним способом ви уявляєте собі, що та кар'єра, висловлюючись вашою мовою, ступає дорогою смерті, крові, мук і страждань?!

Теллер, щоб виправити припущену помилку, вимушено про-казав:

— Я не досить точно висловив свою думку, сер, я мав на увазі те, про що тереvenять день у день фашисти, чим вони натовкмачують голови всім німцям...

— Не знаю, що ви там мали на увазі. Вчений повинен вго-лос висловлювати те, що у нього не на увазі, а що становить його певність, його погляд, та не тільки вчений, це обов'я-зок кожної чесної людини.

Знову на терасі запанувало напружене мовчання. І його на все життя запам'ятав Ейнштейн, більше, ніж слова, мовлені до цього і по тому. В мовчанні тому існувала межа, яку він повинен був переступити, і коли Лео Сціллард простягнув йому своє перо та підсунув ближче останній аркуш листа, Ейнштейн взяв його і зрозумів, що, стиснувши його пальцями, він вже вирішив. Але ще була хвилина вагання, і тоді він спитав:

— А ця енергія буде мати першоджерелом сонце? Хіба не так?

— Звичайно,— сказав Теллер,— але на сонці, окрім основного циклу Бете, можливо, відбувається щось подібне до ланцюгової реакції в урані.

— Але ж ми збираємося здобувати цю енергію з земних атомів, а не сонячних? Чи ж маємо ми право приносити смерть людям енергією, яка схована природою за сімома замками у казковій скрині Пандори і недоступна людям?

— Гер професор,— Сціллард перевів подих. Він зрозумів, що наступив вирішальний момент.

— Я слухаю вас...— Ейнштейн з цікавістю чекав, що скаже Сціллард.

— Енергія розщепленого атома урану буде використана виключно для самозахисту від фашизму,— сказав Сціллард, і очі його широко і одверто спрямовані були на Ейнштейна.

В тому, що Лео Сціллард ненавидить фашизм, сумнівів бути не могло.

— А якщо фашизм буде розбито і знищено до того, як ми створимо цю страшну атомну бомбу? Що тоді? Як тоді?

Неспокій Ейнштейна наростав, і пальці, які все ще стискували перо Сцілларда, тремтіли.

— Тоді треба вважати, що бомба не буде застосована з воєнною метою ні в якому разі.

Сціллард сказав це покvapно, розуміючи, що слова його неспроможні розвіяти побоювання і сумніви. Коли у жерло гармати потрапив снаряд, штовхнути назад його вже неможливо. Але й коричнева чума випорснула з своїх чорних нетрів і повзе по землі, заливаючи своїм смертельним брудом простори Європи...

— Чи можемо ми ручитися за це?

Запитуючи отак, Ейнштейн, звичайно, не звертався ні до Сцілларда, ні до Теллера. Він знав, що вони неспроможні відповісти йому. Хоч Сціллард і сказав:

— За це ручиться совість і честь цієї країни. Нарешті, порукою цьому є ім'я Франкліна Делано Рузвельта.

— Совість і честь цієї країни...— повторив з сумнівом Ейнштейн.— Ім'я Франкліна Делано Рузвельта. Як мало ми знаємо, Сціллард і Теллер.

— Можливо,— погодився Сціллард.— Але ми знаємо з вами, що фашизм не спиниться ні перед чим.

— Ні, вони не спиняться. І їх треба спинити. Це зараз головне. Саме це. Ми відповідаємо перед людством.

Ейнштейн після цих слів наче заквапився і нахилився над аркушем паперу, чітко підписав в кінці тексту своє прізвище.

Сціллард і Теллер, взявши поспішно підписаний ним лист, попрощавшись, поїхали, думаючи, що все в серці його лишилося таким же, як і до тієї хвилини, коли він поставив свій підпис під листом президентів.

Скільки ж минуло років? Треба полічити. Це було 2 серпня 1939 року. Першого вересня Гітлер почав війну. Елен сповістила йому цю новину з блідим обличчям. Але йому не було чого дивуватися. Війна почалася, власне, ще в той день, коли Герінг підпалив рейхстаг. Але в повідомленні Елен було щось таке, що підтверджувало слова Сцілларда. Добре, нехай це справді буде так.

Гітлер почав... Та він не повинен її кінчити. Ні! Кінець в цій війні для Гітлера — тільки шибениця. Так повинно бути. І так буде.

...Проте скільки ж минуло часу? Це треба встановити точно. Пішла друг і дружина Ельза. Вона вже ніколи не побачить озера Хегер і тієї землі, на якій стояла вілла «Капут». Якщо змінити наголос, вийде те слово, яке твердо і рішуче промовляли росіяни, приставляючи його до прізвища фюрера. Цьому слову згодом і навчилися піддані фюрера. Капу́т! Колись, в прийдешньому, мовознавці повинні вивчити досконало суть змісту, вкладеного в те коротке слово. Так, капут Гітлеру! Йому розповідали, як в кінці війни цілі дивізії гітлерівських завойовників змушено піднімали руки перед радянськими солдатами, безнастанно повторюючи те слово «капут». Дивний збіг обставин. Але вілла «Капут» існувала. В ній прожиті роки, повні сенсу і пристрастей. Де вони, ті роки? В тому будинку навіть стіни були свідками щасливих розмов, кипіння, дерзання, надій, високих намірів. Де це все? Нема Ельзи, нема сподівань, все позаду. Невже старість налила оловом йому жили? Невже справді позаду все?!

...Ось сидить перед ним Леон Фітельберг. Він був останній з його учнів, якому пощастило вирватися з в'язниці Третього району. Він молодий і розумний. Попереду у нього роки і роки.

«Хіба, коли я починав, було легко? — думає Ейнштейн. — Ні. Не було».

Досить пригадати: бюро патентів, нудна, нікчемна робота. Варто подумати, як довелося ступати в житті. А скільки мусив зазнати образ? Теревені гітлерівців про вищу расу, арійський шал — хвороба не нова. Вона вибухала, наче чума, то там, то тут. Де причина чуми, холери, прокази? Бруд! Треба тільки боротися з брудом, вискрібати його скрізь залізом, випікати вогнем.

А той огонь, що палив людей в Хіросімі, Нагасакі, хіба там був бруд? І він розуміє, чому Фітельберг питає у нього поради. Чому Фітельберг хоче почути з його вуст відповідь. Мерсер-стріт, 112, не Мекка. Але на Мерсер-стріт живе він, Альберт Ейнштейн, німецький вчений, громадянин з американським паспортом у кишені, відтак громадянин Сполучених Штатів Америки, і цей громадянин підписав листа президенту Франкліну Делано Рузвельту. У Білому домі нема Рузвельта. Там тепер Гаррі Трумен. Але Альберт Ейнштейн тут, на Мерсер-стріт. І у нього питають. Перш за все його питає власна совість. А що він відповість? Що?!

Фітельберг сидить і чекає. Чого він чекає? А чого чекає він, Ейнштейн? Чуда?! Тому, хто проголосив закон відносності, повинно бути зрозуміло: чудес не буває. Є життя, і існують безжальні закони боротьби в тому житті. Він не пуританин, але він хоче мирити людей якимсь особливим способом. Можливо, це смішно. Але хіба у нього не можуть бути звичайні, може й примхливі, бажання. І от знову та думка, скільки ж минуло років після того серпневого дня на терасі у доктора Мура? П'ять! Як мало і як багато, особливо для людини, якій минув шостий десяток.

А якби він не підписав, що б змінилося?

Таке питання для нього не нове. Тисячу разів, ні, десять тисяч разів він запитував себе. Але поки не було Нагасакі, Хіросіми, він ще вірив у те, що Сціллард називав «совістю і честю країни», він вірив, за це ручиться ім'я президента. Президенти ж тільки люди, які входять у Білий дім і залишають його не за власним бажанням. Йому зрозуміло тепер тільки єдине: Хіросіма і Нагасакі не повинні повторитися.

Ніхто краще за нього не розуміє все страхіття, що несе в собі енергія розщепленого атома урану, віддана у руки тих, хто марить новими війнами.

— Милий Фітельберг, ми відповідаємо перед людством.

Почавши так, він одразу ж і замовк. Ці ж слова він говорив Лео Сцілларду і Едварду Теллеру.

— Ми повинні працювати і боротися,— говорить він раптом твердо.— Ви розумієте мене, Фітельберг?

Фітельберг розуміє, що він мусить залишити вчителя на самоті. Є такі часи, коли самотність — кращі ліки. І він бачить: Ейнштейн вдячний йому за догадливість.

Відпускаючи його, Ейнштейн говорить:

— Якби я знав напевне тоді, в тридцять дев'ятому році, що німці не встигнуть зробити атомної бомби, я б утримався від поради Рузвельту.

Фітельберг зрозумів, що це сказано більше для себе, ніж йому. Він дістав з портфеля газету, показав Ейнштейнові підкреслене олівцем місце.

— Залиште, я прочитаю.

В той вечір, читаючи заяву, зроблену в Москві, Ейнштейн олівцем двічі підкреслив слова: «Ворог перешкодив нашій мирній роботі. Але ми наवरстаємо все як треба... Буде у нас атомна енергія і багато іншого. Візьмемося ж за рішення цих завдань...»

Так, цій заяві можна повірити. Він не забув людини з рубіновою п'ятикутною зорею у руці на всесвітній виставці у Нью-Йорку. Цей хлопець поставив на коліна гітлерівський райх і зрівняв з землею його лігво. Цікаво, що робить Герстмайер і де Планк? Де Румлер? Цей благородний і мовчазний приятель? Яка у них доля? Невже Герстмайер справді тут? Невже Фітельберг не помилився? Але що тут помилкового і несподіваного? Де ж бути Герстмайерові, як не там, де пахне паленим. Може, і він хоче продовжити тут «робити кар'єру», як сказав тоді Теллер?..

«...Візьмемося за рішення цих завдань...» Ці слова не виходили з голови. Дарма керівників Пентагону морочить оманлива надія, що у росіян не буде атомної бомби і через двадцять років... Він-то знав, які вчені у них і куди спрямовані прагнення тих вчених. В усякому разі, не на військовий шал, не на загарбання. Там від них ніколи не вимагали цього.

Хто викреслить з серця його, з пам'яті той день, коли в сувору і голодну зиму 1921 року радянський професор Федоровський сповістив його, що в Петрограді друкуються, за пропозицією Володимира Леніна, його книга «Про спеціаль-

ну і загальну теорію відносності». У тому Петрограді, у якому народилася нова революція. Він не все розумів у тих подіях, але він відчував мудру правду Леніна.

І Ейнштейн розумів: єдине, що стримає шал атомників тут, в Америці,— це Радянський Союз. Фізики там ідуть неухильно вперед. Навіть під час страшної війни вони вперто і успішно робили свою справу, яка, власне, є справою загальнолюдської науки. Але все те, що зв'язано з атомом, з розщепленням його ядра, почалося там далеко раніше. Йому відомо, що ще в 1932 році вчений Синельников у Харкові проводив ядерні розщеплення за допомогою протонів, разігнаних електричним полем. Був побудований пришвидшувач на три мільйони електрон-вольт. І це в тому ж таки 1932 році!

Незалежно від Нільса Бора, який працював у Принстоні, радянський фізик Яків Френкель у Ленінграді розробив крапельну теорію побудови ядра. Весь світ був прикутий до Сталінграда, де точилися криваві битви, де вирішувалася доля людства, і саме тоді з'явилися роботи фізика з Казані, який дав першу в історії науки фотографію ядерної зірки. Це зробив Олександр Жданов. Його робота була опублікована в сорок четвертому році у часописі «Фізикал рев'ю». Йшлося про повне розщеплення ядер срібла в фотографічній емульсії. В дослідженні космічних променів Скобельцин випередив Блекетта. А те, що зробили Курчатов і Зельдович? А, нарешті, ідея синхроциклотрона, запропонована Векслером незалежно від Макміллана?! Господи, ці факти, імена, дослідди, перемоги він міг наводити без кінця. Тоді як же можна обдурювати легковажних, що існує монополія на атом?

Другого ранку Альберт Ейнштейн зрадив свідомо своєму слову не розмовляти з кореспондентами і зробив заяву настирливому журналістові з «Нью-Йорк таймс». На його запитання, як він дивиться на останні події в зв'язку з появою атомної зброї, Ейнштейн відповів:

— Гонка атомних озброєнь — самогубство для Америки! Якщо ми, вчені, які створили цю бомбу, не доб'ємося її заборони, ми підпишемо смертний вирок собі і науці.

Даючи таку відповідь, він, звичайно, передбачав наслідки. Але він не боявся їх. Перед його очима не раз в ці дні спалахували відблиски того багаття, яке палало на вулицях Берліна, в якому горіли книжки, написані в ім'я справедливості і свободи.

На Мерсер-стріт, 112, настали тривожні дні. Телефон деренчав безупинно, в двері стукали журналісти, прибували міжнародні телеграми, приходили друзі і учні, заявлялися цікаві і просто такі, у яких була погано прихована мета, так би мовити, «промацати містера Ейнштейна». Він не ухилився від розмов і зустрічей.

В своєму старому светрі Альберт Ейнштейн з відкритою зморшкуватою шиєю, з спущеними на кінчик носа окулярами, тільки струшував гривову сивого волосся, вислухуючи запитання, і твердо обстоював свої погляди. До нього вернувся запал давніх років, той запал, який колись привів його на дорогу до великого відкриття.

Елен Дюкас, його правниця, як він любив підкреслювати, сама дивувалася кипучій енергії свого шефа. Вона спробувала обмежити потік відвідувачів, затримувати листи і телеграми, особливо образливі, повні загроз. Але він насварився, знайшовши їх непароком в шухляді її стола, коли шукав чистий папір.

— Я мушу все знати,— пояснив їй Ейнштейн,— і невже ви думаєте, що ото мене залякає? Я вже пережив таке. Вам це відомо. А де тепер ті, що загрожували мені? Де, дозвольте спитати?..

Слово, яке більш за все злітало з його вуст, «заборонити» було сповнене вогнем його душі. Він знав, від цього залежить доля людства. І він сміливо і вперто ступав своєю дорогою, не шукаючи компромісів.

В газетах його стали називати «червоним». В Сан-Франціско про нього написали, що він «паршивий іммігрант», а в Чікаго обізвали «агентом більшовиків». Але він все це читав з саркастичною усмішкою, кидаючи прочитані газети у кошик.

— Вони мені не закриють рота, поки я живий.

Елен Дюкас, почувши ці слова, здивувалася. Невтомність її патрона була незвична, і вона стала припускати, що він у стані нервового струсу.

На початку грудня в фешенебельному готелі «Валдорф-Асторія» мав відбутися нобелівський обід. На обід зібралися видатні діячі науки, чимало босів та впливових політичних осіб. Йому, звичайно, послали запрошення, але дехто з тих, хто влаштовував обід, сподівалися, що старий дивак не прийде. Його одвертість і прямодушність була б на цьому обіді небажана і навряд чи прикрасила б ті промови, які могли пролунати під стелею пишного банкетного залу «Валдорф-Асторії», зважаючи ще й на те, що в той же вечір

могли потрапити вони на шпальти газет і полинути у сфiр через мiкрофони радiокомпанiй.

Але ж Ейнштейн всупереч сподiванням прибув. Він сказав перед тим Фiтельберговi, який зайшов за ним, щоб разом пiти на обiд:

— Я знаю, вони сподiваються, що я не прийду. I признаюсь шiро, менi самому не дуже-то до смаку це товариство у бiлих манiжках i смокiнгах, але я мушу пiти i сказати все, що думаю. Я мушу.

Вiн пройшов перший повз остовпiлого швейцара у високi дверi «Валдорф-Асторiй», одягнутий у свiй домашнiй незмiнний светр, пiдперезаний потертим ремiнцем.

Його поява в буденному одязi, серед натовпу фракiв та смокiнгiв, в спалахах прожекторiв та фотоблiцiв, була несподiвана. Але він iшов, не звертаючи нi на кого уваги, i всi мимохiть розступалися перед ним, Його провели на почесне мiсце. Ейнштейн гiрко усмiхнувся сам до себе i, не сiдаючи, вiдсунув келих вина. У високих сiбних вазах лежала пiрамiдами росiйська iкра. Цi джентльмени вiд науки поiдали жадiбно iкру, привезену з тiєї краiни, якiй погрожували атомною бомбою.

Серед гостей він бачив чимало знайомих облич. Бачив тих, якi, він знав, багато розумiли в науцi i багато їй дали. Його гнiтило одне:

«Невже вони не мають гризотних сумнiвiв? Невже вони певнi того, що атомна зброя не може впасти на їхнi голови? Отож сказати їм зараз, що iкра радiоактивна, подивитися б тодi на їх випещенi фiзiономiї?..»

Фiтельберг, який опинився на лiвому кiнцi столу, серед незнайомих йому осiб, почув досить одвертi зауваження з приводу одягу та взагалi поведiнки старого дивака.

— Ейнштейн, майте на увазi, вже весь у минулому,— сказав джентльмен з моноклем у оцi i схилився над тарiлкою.

— Цiкаво, хто фiнансує його? — спитав молодик у смокiнгу, з лиснявими червоними щоками.

— Його власна мудрiсть,— не втримався Фiтельберг,— пробачте менi.

Молодик пильно глянув на Фiтельберга i процiдив:

— Для каламбура це прекрасно сказано.

— Для вас атомна бомба теж каламбур?

Щелепи мiцно звелися, i Фiтельберг вiдчув, як ядучо пiднималася у нього в серцi глуха непримиренна зненависть до цього типа, який чимсь нагадав йому самовпевненого Коллiнза.

— Для мене можливо,— задиркувато відповів молодик,— а от для японців, то вже, будь ласка, слитайте у мешканців Хіросіми.

Молодик, задоволений своїм дотепом, хмикнув і, взявши тарілку, повернувся спиною до Фітельберга. Він дав йому зрозуміти, що більше не бажає продовжувати розмову.

— Послухайте, містер,— владно проказав Фітельберг, і молодик слухняно повернув до нього своє пихате обличчя,— ваша порада слухна...

— Ну, от бачите,— насмішкувато зауважив джентльмен з моноклем в оці.

— Слушна, я й кажу,— Фітельберг перевів подих, стримуючи свій гнів, що клетотів у ньому,— але ж, можливо, мешканці Хіросіми, та не тільки її, а інших частин світу, зажадають відповіді і у вас.

— Це, зрештою, чортзна-що,— скипів джентльмен з моноклем,— ви ж не на мітингу червоних, шановний містере, не маю честі знати вашого прізвища та роду занять...

Молодик знову хмикнув, то, мабуть, була його власна форма реагувати на розмови, і додав:

— І крапка, містере, на цьому крапка.

Він покvapно взяв того, що з моноклем, за лікоть і одійшов від Фітельберга.

Коли під склепінням банкетного залу, посилений мікрофонами, пролунав знайомий голос Ейнштейна, Фітельберг відчув якусь особливу тривогу. Тут вже йшлося про далеко важливіше, ніж суперечка з зарозумілими джентльменами.

— Війну виграно, але миру не виграно.

Ейнштейн говорив спокійно, і смуток бринів в його голосі.

— Не буде перебільшенням, коли я скажу, що доля світу залежить тільки від угоди широких масштабів між цією країною і Росією... Можуть мені сказати, що угода в нинішніх умовах неможлива. Це було б так, коли б Сполучені Штати зробили хоча б один мирний крок. Але хіба не сталося цілком зворотнє? Не було ніякої необхідності продовжувати виробництво атомних бомб і відпускати дванадцять мільярдів доларів на воєнні потреби, коли Америці ніхто не загрожує... Про що свідчать ці факти? — спитав Ейнштейн у напруженого мовчазного натовпу у фраках і смокінгах, який пильно слухав його.— Вони свідчать,— твердо продовжував він,— що не було нічого зроблено, щоб розвіяти підозріння Росії. Але ці підозріння так легко зрозуміти, якщо пригадати події останніх десятиліть, події, у які ми самі зробили великий вклад...

Міцний мир не можна досягнути шляхом погроз, а лише шляхом чесних спроб створити взаємне довір'я.

Пильно вдивляючись в очі присутнім, він твердо викладав свої погляди на події, які розгорталися тут, в Штатах, і поза межами Штатів. Він чесно хотів сказати те, про що більшість розмовляла пошепки. Він підкреслював, що енергія розщепленого атома мусить служити людям в підкоренні природи їхнім потребам для покращення добробуту, і ганьба Хіросіми та Нагасакі чорною, незмивною плямою лишитьсся на совісті тих, хто дав наказ кинути бомби на мирні міста.

Хтось з присутніх на знак протесту залишив банкетний зал. Хтось зло зашепотів і вигукнув якісь осуджуючі слова. Але ніхто не наважився завадити йому договорити те, що він вирішив сказати прилюдно. І він сказав все, лише через часинку відчувши страшно втому.

Кореспонденти тісно оточили його в одну мить. Даремне він одмахувався від них руками.

— Від вас нікуди податися,— покірно проказав він,— ну що ж, запитуйте.

Розгублення, яке панувало у залі, мабуть, передалося і журналістам, і вони тупцювали на одному місці, не знаючи, з чим звернутися до старого вченого. І тоді один з них, раптом наважившись, запитав:

— Чи не згодні ви з тим, сер, що у нашому столітті наука не служить на користь людству? Що найкраще взагалі б було обійтися без всякої науки?

Ейнштейн не здивувався, почувши таке безглузде запитання. Воно виникло не раптово. Він зрозумів, куди хилить журналіст.

— Запевняю вас, містер,— спокійно почав Ейнштейн,— ми, учені, ще дамо людству багато такого, що вщасливить його і зробить жїття на нашій планеті прекрасним. Ці слова належать великому фізику Фредеріку Жоліо-Кюрі, і я повністю приєднуюсь до них. Наука — це світло, яке загасити не можна. Була інквізиція, а тепер їй на зміну прийшов фашизм, але вони не перемогли і не здолали науки...

Запитань більше не було. Ейнштейн пригубив бокал вина. Від нього відгонило іржею. Знову втома владно ввійшла в його серце і стисла його цупкою рукою. Треба було вертатися додому.

Маленький двоповерховий будинок на Мерсер-стріт, 112, був ще для нього тим часом спокійною гаванню, де після неспокійного дня він, наче корабель, міг опустити пошматовані вітрила.

Безсоння кидало його з однієї хвили спогадів на другу, заливало його сумнівами і розпачем.

Він лежав у ліжку самотній, спустошений, в полоні гризотних видінь і вів безконечні розмови з своїми учнями, друзями і ворогами. Він переконував, доводив, картав і осуджував.

Він був самотній, бо не було Ельзи. І хіба тільки тому? Адже навколо нього була когорта однодумців, були друзі, в яких він вірив. І він відчував, що сама думка про самотність — страшна отрута.

Відмовитися від науки, обійтися без неї... Он куди хилив той кореспондент. Це не його думка. Ейнштейн знав, хто пустив її у світ, хто отруював нею легковірних. Наука їм потрібна для смерті, а не для життя. То хіба мав він право думати про щось інше, ніж про заборону страшної зброї?!

...Ніч ступала нечутно за стінами будинку на Мерсер-стріт, 112. Вона котила свої чорні тіні вулицями Принстона і засвічувала яскраві зорі у сірому небі. Він думав про ніч, лежачи навзак у великому ліжку, і найбільше його гнітило те, що після атомної бомби вони легковажно почнуть іншу авантюру... І щоб спинити це, треба нелюдські зусилля. Він-то добре знав, як боси кинуться на водневу бомбу. Теллер захоче «зробити кар'єру». Адже він сам визнав це тоді, на дачі в Лонг-Айленді.

Вжалений цією думкою, Ейнштейн вже не міг лежати. Він встав, встромив ноги в стоптані пантофлі. Намацавши на столику люльку, запалив її. Гіркуватий присмак тютюну видався йому на диво приємним. Тоді він підійшов до вікна і розсунув штору. Мерсер-стріт була пустельна і спокійна.

На розі біля газетного кіоска стовбичив поліцай. Широко розставивши ноги, він стояв на тротуарі, помахуючи палицею.

40

Покидаючи Париж, керівник місії ЮНРРА на Україні містер Джон Лайтол прийняв в готелі журналістів і зробив їм заяву. Як і на всіх попередніх прес-конференціях, містер Лайтол, раніше ніж відповісти на запитання, торкався трохи історії.

— Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (United Nation Relief and Rehabilitation) створена 9 вересня

1943 року представниками сорока чотирьох країн. Сама назва ЮНРРА вже визначає зміст її діяльності, панове. ЮНРРА доведе змученому війною людству, що Об'єднані Нації сповнені рішучості докласти всіх зусиль і зробити все залежне від них для подолання страшних наслідків війни.

Містер Лайтол у вступній частині своєї промови, в інтересах справедливості, завжди зазначав, що серед ініціаторів створення ЮНРРА був Радянський Союз і що угоду про її створення від імені Радянського Союзу підписав посол СРСР в Сполучених Штатах містер Андрій Громико.

Містер Джон Лайтол вірив у добру волю народів і щире бажання Об'єднаних Націй. Зміна «рузвельтівського курсу», як писали тепер в Штатах про нові заходи президента Трумена, для містера Лайтола насамперед означала потурання компаніям і концернам, які прагнули на всьому нагріти руки і безсоромно робити свій бізнес.

Містер Лайтол знав, що таке честь і слово ділової людини. Він міг не любити комунізм, але коли йшлося про правду, то чому він мав піддавати сумніву той вклад у боротьбу з Гітлером, причому досить серйозний і вирішальний, який зробив Радянський Союз і республіка Україна? Тим більше що він їхав з метою очолити роботу місії для надання допомоги у відбудові промисловості і сільського господарства цієї республіки.

Правда, перше ознайомлення з ресурсами місії і потребами республіки свідчило, що передбачувана допомога має дещо символічний характер.

У Києві містер Лайтол був прийнятий в Раді Міністрів України.

Для містера Лайтола побачення з міністрами мало значення далеко більше, ніж офіціальний візит представника одного з органів Організації Об'єднаних Націй урядовим особам. Перед ним були люди, які уособлювали в собі новий світ, що жив, розвивався і здобував перемоги за зовсім іншими законами, ніж його батьківщина.

Містер Лайтол, сказати по щирості, чекав холодного прийому, атмосфери підозріння і, мабуть, недовір'я. Але міністри були щиро гостинні і невимушено люб'язні, а через кілька хвилин містер Лайтол зрозумів, що має справу з людьми, які знають, чого воліють, і це не шкодить їм бути зичливо-уважними до свого співрозмовника, який, відомо, ніяк не поділяє їхніх поглядів і принципів.

Радянські міністри не ховали того, що країна пережила багато лиха і внаслідок цього потребує значних ресурсів

для відбудови своєї економіки. Що таке економіка країни, містер Лайтол розумів добре.

Лайтол знав, що всі його співрозмовники в Раді Міністрів — комуністи, а дехто з них, навіть члени ЦК партії комуністів.

Цих відомостей для голови місії ЮНРРА було достатньо, щоб зрозуміти, що у республіці, де йому доведеться здійснювати один з принципів Об'єднаних Націй, комуністичний світогляд є основою життя. Але оскільки містер Лайтол був перш за все людиною діловою, він, розмовляючи з радянськими керівниками, через десять хвилин зрозумів, що комуністи — люди з ясным розумом і залізною логікою. Тоді Лайтол знову сказав собі: «Вони знають, що їм потрібно, і з ними треба вести справи чесно, коли хочеш, щоб вони тебе поважали».

Від загальних слів перейшли до суті справи. Республіка потребувала машин для налагодження шляхів сполучень, обладнання для заводів, які даватимуть продукцію для відбудови міст, заводів, фабрик, сіл. Республіка та її уряд своїм першим завданням ставили собі дати людям дах над головами, одягнути і нагодувати тих, які зазнали лиха окупації, повернути рівень передвоєнного життя, щоб в той же день рушити подвоєними темпами вперед, не спиняючись.

Співрозмовники нічого не крили від пильної уваги містера Лайтола. Вони вірили йому, як людині, яка приїхала з добрими намірами та бажанням виконувати своє завдання.

І це, містер Лайтол мусив визнати, трохи спантеличило його. Бо, чого таїти, деякі перестороги існували в його свідомості. Їх йому нашіптували чиновники в державному департаменті, оформляючи його документи, хоча містер Ла Гардія, з яким він бачився перед від'їздом, сказав рішуче, що керівники радянської політики люди ділові і чесні. Слово ж Ла Гардії для Лайтола мало вирішальне значення.

І от він сидів у залі засідань Ради Міністрів і дивився на людей, які були комуністами, причому не звичайними, а, як відомо було Лайтолові, такими, які несли відповідальність за долю понад сорокамільйонного народу, хоча в поведженні своєму, зовнішністю і щирістю нічим не відрізнялися від гостинних і мужніх радянських людей, з якими містер Джон Лайтол вже зустрічався у Києві.

— Людям потрібен мир не тільки у нас в країні, але в цілому світі. Він потрібен так само і населенню Сполучених Штатів. Дозволимо собі думати, — сказали йому, — що ваші податники мало виграли з війни, навіть з такої, яку вели

Штати. Вважаємо, що ви на нас не образитесь, коли скажемо, що містер Форд чи містер Рокфеллер на цій війні не зазнали збитків. Але хіба це може принести втіху і спокій фермерові з Алабами, чи металістові у Пітсбургу, чи дрібному крамареві з Канзаса?

Містер Лайтол знав, що це правда, але він вирішив промовчати.

— Не хочемо витягувати з вас якісь визнання. Ви можете з нами не погоджуватися. Це ваше право. Але правда є правда, і від цього нікуди подітися. Наш народ ненавидить війну. Ви в цьому переконалися. Він несхитно стоїть за міцний і тривалий мир. І ми будемо обстоювати мир всіма засобами, а один з таких засобів є відбудова і рух вперед до зростання нашого економічного потенціалу. Люди хочуть добре і спокійно жити, і ми зобов'язані це враховувати насамперед.

При цих словах обличчя голови Держплану, який втрутився в розмову, стало трохи суворішим, і очі його дивилися на містера Лайтола ясно, суворо і допитливо.

Містер Лайтол витримав допитливий погляд і сказав, що він згоден з містером головою, що і в його країні прагнуть встановлення тривалого миру і ніхто не має на думці порушувати його, адже тільки недавно закінчилася найстрашніша війна.

Голова загадково усміхнувся. Тепер містер Лайтол чекав, що його співрозмовник заговорить про атомну бомбу, яка була монополією Штатів, але голова спитав, чи містер Лайтол вже добре ознайомився з Києвом і чи воліє він відвідати інші міста, які постраждали від війни. Що ж до ресурсів місії, з якими містер Лайтол ознайомив присутніх, то голова одверто заявив, що це тільки краплина в морі, і засміявся, сказавши:

— Наше щастя в тому, що ми ніколи на чужу допомогу не покладаємо надії. Свої руки і власні ресурси нас вже рятували не раз. Вам, мабуть, це відомо, містер Лайтол.

Джон Лайтол це знав, і він не забарився підтвердити це рішуче і щиро.

Повернувшись до місії, містер Лайтол зажадав від своїх помічників всі списки матеріалів, які вже прибули і які мають прибути. Ознайомившись з ними, він мусив визнати, що коли навіть все це прибуде на Україну, то, виходячи з потреб республіки, воно становитиме мізерну часточку порівняно до її потреб.

Голова Держплану мав цілковиту рацію, говорячи про краплину у морі.

У містера Лайтола було відчуття, що він тримає в руках аптечну піпетку і повинен натиснути гумовий ковпачок, щоби вичавити краплину, яка непомітно розтане тут же на його очах. Але і це ще було проблемним для містера Лайтола, враховуючи деякі обставини, які були йому відомі.

Через якийсь час, коли містер Лайтол вже знав Київ настільки, що сам міг орієнтуватися на його вулицях, коли він відвідав інші міста, побував в учбових закладах, які вже повнилися студентами, в дитячих садках, в лікарнях і військових шпиталях, він пересвідчився, що американське обладнання, медикаменти в загальній кількості радянських речей мало помітні. Тоді містер Лайтол поставив питання перед своїми шефами про збільшення поставок.

На його клопотання довгий час не було відповіді і лише через два місяці йому дали зрозуміти, щоб він не морочив голову.

Коли містера Лайтола викликали у Париж на конференцію адміністрації ЮНРРА і він виступив на ній, висловивши чесно те, що його непокоїло, зазначивши, що діяльність місії на Україні більш ніж ілюзорна, його інформацію зустріли малопрязно, а полковник Коллінз під час перерви сказав йому:

— Коли б я вас не знав, містер Лайтол, слово честі, я подумав би, що ви агент Комінтерну.

— Я не знаю, що це за посада чи професія,— відповів містер Лайтол,— але, коли агенти, про яких ви говорите, містер Коллінз, дбають, як і я, про виконання своїх елементарних зобов'язань, то можете вважати мене таким.

Коллінз засміявся і поплескав містера Лайтола по плечу. Але Джон Лайтол не знав, що, доповідаючи по інстанції, Коллінз зовсім не сміявся, а сказав зі злістю:

— Лайтол потрапив на гачок червоним. Він просто нездара і його варто прибрати з України. Туди треба послати довірену особу, яка принаймні робитиме те, що нам треба.

Інстанції не довелося вживати заходів.

Містер Лайтол був обурений і дав інтерв'ю кореспондентів Асошіейтед Прес. Він заявив, що місія ЮНРРА на Україні не може фактично нічого зробити для відчутної допомоги населенню по ліквідації наслідків війни, що працювати з зав'язаними очима він не хоче. Це не американський спосіб ведення справ.

Містер Лайтол розсердився. Зрештою, він не міг на угоду якомусь сумнівному полковнику розтоптати свою честь. Як

він зможе подивитися в очі людині, яка розмовляла з ним щиро і одверто і фактично передбачила, чим може скінчитися добрий намір Лайтола?!

Через кілька тижнів містер Лайтол на знак протесту подав у відставку. Він наніс прощальний візит главі уряду. Тепер йому не доводилося вже удавати, що він сам вірить у добротність ЮНРРА, в її об'єктивність.

Голова Держплану республіки був люб'язний з ним, хоч в усмішці на його вустах читалося значно більше, ніж у тих словах, які він сказав на прощання Лайтолу.

Прийом закінчувався. Містер Лайтол підвівся. Встав і голова Держплану.

— Дозвольте вам побажати, пане Лайтол, особистого щастя і здоров'я. Ми цінуємо вашу діяльність у нас на Україні. Бачите, пане Лайтол, те, що ми представники різних ідеологічних поглядів, не заважало нам вести справи. Дуже добре було б, коли б це зрозуміли всі люди в Сполучених Штатах. Ми за мирне співіснування, від нього тільки виграють народи.

Лайтол був з цими словами згоден цілком і повністю, і він сказав про це одверто.

Лайтол залишив Київ з почуттям втрати чогось доброго у своєму житті.

Відповідальний чиновник місії, містер Барі, з від'їздом Лайтола вільно зітхнув. Тепер він відчував себе повним господарем. Правда, господарство у нього було невелике, але це не заважало йому часто виїздити за межі Києва, обстежувати ті місця, куди йшла юнррівська допомога, нехай вона була у вигляді навіть одного ящика питної соди чи стерильної вати.

Містер Барі, як він сам любив підкреслювати, любив точність і порядок. Навіть попиваючи пиво у ресторані «Інтурист», він любив, щоб офіціант писав у рахунок не тільки кількість випитих пляшок, а і назву пива.

Містер Барі полюбив прогулянки по Києву. Він вів свій рахунок руїнам. Одного разу в розмові з представником планової організації республіки він сказав, думаючи його цим вразити:

— У вас на Фундуклеївській вулиці дванадцять будинків зруйновано дощенту.

— На Фундуклеївській? — здивувався співробітник Держплану.— У нас нема такої вулиці.

Містер Барі зареготав. Отак! Відповідальний працівник, а не знає такої вулиці у своїй столиці?

— Нема,— наполягав працівник Держплану, і в голосі його пролунала твердість, яка змусила містера Барі насторожитися.

— Але та вулиця, на якій стоїть готель, у якому я живу, дозвольте, містере, це ж і єсть Фундуклеївська.

— Вулиця Леніна,— відповів працівник Держплану,— ви мусите це знати. А живете ще старими відомостями, містер...— він затнувся, наче забув прізвище, а містер Барі, не володіючи собою, покvapно допоміг йому:

— Барі.

— Барі,— повторив за ним працівник Держплану таким голосом, наче знав, що перед ним не містер Барі, а пан Барабаш.

Цей епізод надовго зіпсував містеру Барі настрої. Офіціантові, який його обслуговував, довелося в кінці тижня у рахунок вставити, замість пива, п'ять пляшок горілки, вказавши, що вона московська. Містеру Барі це не сподобалося. Він зажадав київської горілки. Офіціант знизав плечима, змахнув серветкою зі столу хлібні кришки.

Містер Барі нервував. Він заглядав у обличчя зустрічних на вулицях, шукав якихось особливих, примітних рис невдоволення. Не могло ж так бути, що окупація для всіх явилась тільки неволею і більше нічим? Барі, або Барабаш, не для того приїхав у Київ, щоб писати своїм шефам, мовляв, все тут гаразд, всі тільки і роблять те, щоб швидше загоїти рани війни, і відчувають себе господарями свого життя. І хоч це було саме так, але містер Барі волів бачити інше, і те інше, хоч і було тільки уявним, він, проте, старанно викладав у своїй щотижневій пошті.

Містер Барі шукав старі адреси дарма. Лишалася про запас тільки одна, але її чіпати без дозволу шефа він не мав права. Єдине, що він дозволив собі, це двічі переконатися, що адресат існує і не поміняв навіть свої координати.

— Ви звалитесь на нього, як грім серед ясного неба,— вчив його ще у Мюнхені Хербі.— І йому нікуди буде дітися від вас. Але це в тому випадку, коли ми дістанемо наказ.

Чий наказ, містер Барі знав, як і те, чому він не Барабаш і чому у нього в кишені паспорт держави, яка йому тепер найбільше до смаку, але яку він, якби-то на те мати право і засоби, відповідно прочистив би, навчивши отаких хоча б, як отой Лайтол, як треба поводити себе з червоними.

Містер Барі шкодував за тими короткими часами, які запам'ятались йому добре. Адже здійснення сподівань було так близьке... Тепер знову все теліпається на ниточці. Добре буде, коли йому самому не доведеться ще теліпатися на наміленому мотузку...

Містер Барі нервував і кляв свою долю. Все переплуталося. Йому набридла гризня серед своїх. Поплічники покwapно міняли хазяїв, вигадуючи, хто більше заплатить. Щодо себе, він не прогадав. Його хазяїн платить щедро. Але коли він не виправдає довір'я, хто зна, де опиниться тоді містер Барі?

Минав час. Місія ЮНРРА на Україні фактично була бездіяльна. Танули рештки матеріалів, які місія повинна була передати різним радянським організаціям. Це ставило під загрозу саме перебування містера Барі. Він натякнув шефам. Незабаром йому надіслали обладнання для лікарні та ліки. Разом з цим прибув лист від Хербі. Лист мав приватний характер. Хербі знався на філателії. З листа виходило, що філателія аматорська пристрасть і містера Барі. Містер Барі читав листа уважно двічі. Обличчя його набрало заклопотаного вигляду. То був клопіт зовсім інший, ніж той, який не давав йому спокою досі.

Містер Барі подзвонив у потрібну лікарню і попросив головного лікаря. Йому відповіли, що зараз він на обході, а коли звільниться, йому можуть передати, що до нього дзвонили і куди тоді дзвонити.

Якусь мить містер Барі вагався. Але то тривало справді мить. В наступну він вже досить твердо, хоч і ламаною мовою попросив, щоб містеру головному лікареві передали, що його турбували з місії ЮНРРА і просили туди подзвонити. Містер Барі, не кваплячись, продиктував номер телефону.

Коли Семену Архиповичу Шульзі згодом секретарка лікарні сказала, що його питали з місії ЮНРРА, він здивувався.

— Ось по цьому телефону вас просили подзвонити,— повідомила секретарка, поклавши на столі перед Семеном Архиповичем папірець з написаними на ньому цифрами.

Вона пішла. Семен Архипович сидів, відчуваючи, як у серце його входить неприємний холодок.

Він за ці роки постарів і наче став менший на зріст. Тільки сива цапина борідка лишилась та сама і так само ховали свій блиск короткозорі очі за товстими скельцями окулярів у важкій роговій оправі.

Він сидів, замислено позираючи на клаптик паперу з номером телефону, і наче боявся навіть торкнути його пальцем.

«Чому дзвонили мені з ЮНРРА? Чи ж є у мене щось спільне з місією?»

Це водночас дивувало і непокоїло. Всі ці місяці після окупації він жив якимсь тривожним, напруженим життям. У нього, як і раніше, не було ні друзів, ні добрих приятелів. Самотність тепер лякала його, як ніколи. В ній таїлось ствердження згубності тих принципів, які він вважав непорушними для досягнення своєї облудної мети — повної незалежності. А чого він досяг? Добре, що він ще дістав можливість працювати. Сказати щиро, він не думав, що так і обійдеться. Ніхто, правда, не міг би закинути йому, що він погано працює. Але в людях, які оточували його на роботі, він не міг знайти того, чого шукав для свого спокою. Так, правду казало оте дівчисько, яке він пригрів, наче змію, на грудях своїх, він не жив, а існував. Нелегко було визнати це перед самим собою тоді, коли життя кінчалось. І саме тепер він хотів жити. Хіба ж соромно визнавати це?

Тіло його підкорялося несхитним законам природи, а думка прагнула вирватись на залізне коло отих законів. Це був важкий двобій, і він-то знав, хто переможе.

Надія, що якимось налагодяться його стосунки з братом, виявилась марною. Мости справді були спалені. І головне... Саме головне, це він розумів добре, саме воно не давало тепер спокою Семену Архиповичу ні вдень ні, особливо, вночі.

Прокинувшись серед ночі в своєму непривітному кабінеті, він, тамуючи подих, лежав на холодних простирадлах, вже давно позбавлений змоги зігріти їх крихтами того тепла, що ще пульсувало в його тілі.

Він міцно заплющував очі, і це не допомагало. Племінник сидів перед ним у кріслі, як у ту страшну ніч. Сидів і мовчав. Він обвинувачував своїм мовчанням, своїм впертим і презирливим поглядом. Отак непорушно, мовчазно сидів до перших світанкових смуг у вікні. І позбутися цього видіння Семен Архипович не міг. Він, зрештою, скорився і ніс його, як спокуту, розуміючи, що воно так і повинно лишитися в ньому назавжди, вмерти разом з ним.

Як же міг він глянути в очі братові, зустрінутись поглядом з матір'ю Євгена?! І знову ж таки, лишаючись вірним своїм принципам незалежності своєї волі, він жалів не племінника, не те, що той зазнав тортур і катувань, а себе. Чому йому доводиться нести цю спокуту? Чому до нього прийшов цей молодий чоловік у ту страшну ніч? Чому і навіщо? Чим він був зобов'язаний, власне, чужій людині?

І Семен Архипович, міркуючи так, вважав, що він скривджений долею. Що його хтось обійшов, обдулив, примусив відповідати за чужі гріхи.

Ці думки приносили ядучі настрої і тримали його в напрузі, яка не давала жити, позбавляла спокою.

Він сам не помічав, як жив чужим серед людей, які оточували на роботі, на вулиці, серед мешканців будинку, де жив, а помітивши це одного разу, відчув у серці своєму біль поразки. Його несхитні принципи принесли йому, зрештою, не насолоду незалежності, а гіркоту неволі.

...Зітхаючи, Семен Архипович сидів над клаптиком паперу. Всього п'ять цифр. А вони його чомусь лякали, і він все не наважувався зняти телефонну трубку та набрати незнайомий йому номер телефону.

Нарешті Семен Архипович торкнувся непевними пальцями телефонного диска. Потому, згадуючи цю мить, він був схильний вірити, що саме вже тоді дотик руки до холодного металу став початком нових, нестерпних мук, які клали кінець уявному досягненню спокою.

Спокою не було і не буде. Він зрозумів це в ту хвилину, коли містер Барі, представник місії ЮНРРА, з'явився власною персоною у лікарню. Посічене зморшками, рудувате обличчя несподіваного гостя, з настовбурченими бровами над невиразними очима, було Семену Архиповичу чимсь неприємне. Холодок у серці його міцнів. Від нього крижаніли залишки самовладання. Він стримано відповідав на поставлені запитання.

Містер Барі перекладу не потребував. Він одразу заявив, що мову розуміє, хоч розмовляє не досить вправно.

Одну мить в голосі гостя Семен Архипович вловив якісь знайомі інтонації. Де він вже чув цей рипучий голос? Але смішно було б відгадувати. Чимало ж голосів довелося йому послухати на своєму віку.

Містер Барі цікавився становищем лікарні недовго. Його задовольнила інформація Семена Архиповича. Від зустрічі з персоналом він відмовився. Містер Барі сповістив, що місія передасть ближчим часом лікарні устаткування рентгенівського кабінету і інше медичне обладнання. Звичайно, якщо інші інстанції, яким підлягає лікарня, не протестуватимуть. Але місія воліла б, щоб саме у столиці лишалося таке обладнання, нагадуючи хворим про добродійні дії ЮНРРА як Організації Об'єднаних Націй.

Витримавши коротку паузу, містер Барі пильно глянув в очі Семену Архиповичу, і від цього погляду серце у нього стислося і зацімло.

Містер Барі підвівся, і Семен Архипович розгублено чекав, що він ще скаже на прощання. Але містер Барі нічого не сказав. Він тільки кивнув головою, наче показував Семену Архиповичу на двері, і той, невідомо чому, наче загіпнотизований, відповів йому теж несміливим кивком своєї лисіючої голови. Тоді містер Барі засміявся, показавши жовті зуби, і сказав:

— Маю надію ще з вами побачитися, а тим часом дозвольте запевнити вас у своїй повазі і передати вам привіт від знайомого вам пана Курта Румлера.

При цих словах голос гостя став низьким, наче чиясь рука здавила йому горло.

Семен Архипович ще більше пополотнів. Він ухопився рукою за спинку крісла, і розтулені уста його затремтіли. Скельця окулярів загуманились, і він тремтячою правицею рвучко зняв їх, але від того йому не полегшало, туман продовжував закривати денне світло.

Отак воно і почалося. Звичайно, неждано, як і мусить приходити біда. А те, що вона з'явилась в постаті містера Барі, сумніву вже не існувало.

Хоч містер Барі довго не дзвонив і не давав про себе знати, але Семен Архипович думав про нього удень і вночі. Містер Барі заповнив його увагу і ввійшов у його самотнє життя владно. Тепер вночі у кріслі напроти тахти, на якій він лежав, сидів вже не той молодий чоловік з закривавленою пов'язкою на голові, а загадковий і невблаганний містер Барі.

Семен Архипович втрачав останні крихти сил. Він відмовився від операції, пояснюючи це своєю хворобою. Йому повірили. Коли з місії привезли обладнання в лікарню, Семен Архипович лежав хворий. Молодий колега по роботі подзвонив йому і розказав, як проходила церемонія передачі. Колега запитав, чи не треба чогось Семену Архиповичу, і одразу запропонував свої послуги.

Але те, що потрібно було Семену Архиповичу, ніхто вже, мабуть, не міг йому дати. Якось серед ночі він прокинувся з думкою, що йому треба подзвонити брату. Отак просто і щиро розповісти все. Адже колись люди сповідалися перед тим, як лишали цей світ. Чому б не зробити це Семену Архиповичу? Він хотів вірити, що брат простить йому і вони порозуміються.

Та через хвилину Семен Архипович відкинув це спокусливе бажання.

В його очах ожила камера в'язниці, племінник на койці і його гнівне обличчя, скривавлене і, проте, горде. Семен Архипович прикрив очі долонею. Але коли він забрав від лица руку, то перед ним виник містер Барі, якого він вже називав не Барі, а Барабаш, і він тепер добре розумів, що з пазурів Барабаша йому вже не вирватися.

Семен Архипович пив веронал. Сон був у нього паморочливий. Кошмари тисли груди своїм тягарем спогадів, видінь, і все маячило перед ним то обличчя Курта Румлера, то обличчя Барабаша.

Нарешті те, чого він чекав, сталося.

У кріслі перед ним сиділо не видіння, а сам пан Барабаш, і на цей раз він не усміхався і не поводив себе за гадково.

Барабаш просто сказав, чого чекають від Семена Архиповича Шульги його далекі, невідомі йому «друзі», і так само просто попередив, що коли Семен Архипович не справдить сподівань своїх нових друзів, то вони, звичайно, вживуть деяких заходів. Які будуть ті заходи, Семену Архиповичу догадатися не важко.

Він, Барабаш, власне, думає, що заходи вживати не доведеться. Адже треба сподіватися, що погляди Семена Архиповича не змінилися. Хіба він не лишився в стані невизнаного і непотрібного тутешній владі? А він, Барабаш, вірить в здоровий глузд, який вже раз виявив Семен Архипович, не накивавши п'ятами, коли сюди прийшли німці. Щоправда, тому німці самі накивали п'ятами...

При цих словах Барабаш рипучо зареготав, налякавши своїм сміхом Семена Архиповича ще більше.

Далі Барабаш запевнив Семена Архиповича, що наступні події, які розгорнуться невдовзі, принесуть йому, Семену Архиповичу, повне визволення. Семен Архипович при цьому повідомленні хотів сказати, що йому вже нічого не потрібно і що він не вірить у ніякі події. Але він не встиг це зробити.

Барабаш спинив його владним рухом руки. Він вихваляв своїх нових шефів, пихато нагадавши Семену Архиповичу про події у Хіросімі та Нагасакі.

Повторюючи дотеп свого шефа містера Хербі, пан Барабаш сказав, що «хіросімска тітка» охоче завітає і у Київ. Мабуть, Семен Архипович читав газети і легко собі уявляє, що залишиться після такого люб'язного візиту?.. Говорячи це,

містер Барі-Барабаш забув, що і його співрозмовник тоді зазнає на собі гостинні відвідини тієї «тітки».

Семен Архипович мав одне бажання. Він хотів зникнути. Врости своїм сухорлявим тілом у крісло, у якому він сидів, розтанути у повітрі, як дух. Не існувати.

Містер Барі перейшов до головного. Семен Архипович повинен відновити свої стосунки з братом. Родичі, та ще такі близькі, мусять жити у добрій згоді. Куди ж це годиться, живуть в одному місті, а поводять себе, як чужі люди? Семен Архипович повинен проявити ініціативу. Те, що Курт Румлер знає про зустрічі Семена Архиповича з своїм племінником Євгеном Шульгою, мусить Семена Архиповича не турбувати. Адже Курт Румлер далеко і при тому всьому він справжній джентльмен. Тепер у нього, Барабаша, у Курта Румлера, а відтак і Семена Архиповича — один господар. Розумний, щедрий, але водночас вимогливий. Коли його обдурюють, він стає жорстоким. Коли ж йому догоджають, він покоролівському щедрий. Долар найстійкіша валюта у світі. О, коли він, Барабаш, знову стане повновладним господарем своїх цукроварень, він дасть їм доларове забезпечення.

Містер Барі дозволив собі зробити цей невеличкий відступ, але одразу ж знову вийшов на головну дорогу, як він сам назвав завдання, яке стоїть перед Семеном Архиповичем. І взагалі він був невдоволений відлюдним життям Семена Архиповича. В його віці потрібне товариство. Знайомі і приятелі розрадіять старість. Невідомо, чому він обрав собі життя ховраха? Треба бути на людях і з людьми. Від цього виграє насамперед Семен Архипович.

Слухаючи ці слова, Семен Архипович догідливо кивав головою. Містер Барі був певний, що його співрозмовник згоджується з кожним вимовленим ним словом. Але Семен Архипович кивав своїм думкам, які були далеко не втішні. Він розумів, що стоїть над пасткою, і не бачив, яким способом можна її обминути.

Містер Барі замовк. Він сидів у кріслі, спираючись широкими ліктями на бильця, і вивчав обличчя Семена Архиповича, наче саме він лікар, а перед ним був хворий.

Нарешті, коли йому здалося, що він чогось домігся, містер Барі сказав досить одверто, без посмішки, підкреслюючи кожне слово помахом правої руки:

— Але якщо, пане, ви замислите нас обдурити, якщо вчините необачний крок, майте на увазі, що ваш шановний брат знатиме всі деталі того, як до вас прибув серед ночі

його син і ваш племінник, як ви їздили до нього у в'язницю умовляти його піти на службу до гестапо.

Семен Архипович знову хотів зникнути, але це було поза його волею. Тепер він розумів, що Курт Румлер і Барабаш справді служать у одного хазяїна. Він закрити очі тремтячими руками, і щось подібне до ридання вирвалося з його грудей.

Містер Барі здивовано закліпав повіками. Він не звик до таких сентиментів. Чого доброго, старий ще удариться в істерику. Але Семен Архипович, ніби щось вирішивши, випростався у кріслі, поклав руки на коліна і вперше за всю розмову подивився в очі містеру Барі.

— Дозвольте запропонувати вам чашку чаю,— сказав він, наче перед ним був звичайний гість, і це мало не спантеличило містера Барі, який одну мить вагався, чи не з'їхав з глузду старий професор.

Але професор Семен Архипович Шульга лишився при своєму розумі. Містер Барі пив потому з ним чай, і вони, наче давні приятелі, вели тиху розмову про всякі другорядні справи.

Повернувшись до себе у готель, містер Барі аналізував події. Все йшло до того, щоб вважати початок операції «Ромашка» вдалим. Як на його думку, то називати всю цю справу «операцією» та дати ще їй таке невинне ім'я, було просто сміховинним. Але містер Хербі, його шеф, любляв такі слівця. Крім того, він натякнув, що то бажання ще вищого шефа і взагалі містер Барі не повинен встромляти свій червоний, вкритий синіми прожилками ніс туди, куди не слід.

Містер Барі проковтнув образу. Стривай, Хербі, будуть ще інші часи. Але подумав він про це без особливої певності. Надто довго він чекав тих добрих часів для себе. Вони просто обминали його. А от тепер доводиться мати справу з старим віником, яким і сміття з хати не виметеш.

Містер Барі випив горілки. Він лежав у ліжку і в п'яному маренні бачив своє минуле, наче перед його очима хтось крутив фільм.

«Як це так,— болісно думав він,— склались би обставини по-іншому, і у мене було б все: заводи, гроші, земля, але ж мої мужики позбавили мене всього. Потім служба у пана Петлюри, потім у панів-шляхтичів, потім у фюрера, а тепер у босів...»

Виходило, що Барабаш увесь час тільки те і робив, що міняв хазяїв. Це, звичайно, не тому, що у нього були такі

спритні руки і меткий розум. Просто він вибирав собі хазяїна, який ставав над подіями. Новому господарю він не те що вірив, він просто відчув, що новий — щедріший. Але те, що разом з ним служать тепер його бувші хазяї, задовольняло Барабаша. От і ця операція «Ромашка»... Хіба ж він сам би її не провів? Але над ним поставили, крім Хербі, ще Курта Румлера. Хоч той скинув мундир гестапівця, але звички лишилися ті ж.

Курт Румлер знав, що на рахунок Барабаша три замордованих ним американських льотчики, і, не вдовольняючись тим, що він про це знає, натякнув Барабашу, що може про це сказати новим хазяям, якщо Барабаш проплеще своїм язиком, як Курт Румлер спровадив на той світ кількох американських та англійських парашутистів. Щодо французів, то ті в рахунок не йшли. З ними було просто.

Містер Барі мусив був з гіркотою визнати, що доля не пестила його. Він лежав у ліжку, все це згадуючи, але перед п'яним зором його коливалася біла, ніжна ромашка, і він, плямкаючи мокрими губами, твердив:

— А ми тебе зірвемо, паскудо!

Містер Барі схопився на ноги. Він сів за стіл. Чистий аркуш паперу був для нього полем майбутньої битви. Він стис неслухняними пальцями автоматичне перо і почав викреслювати план операції «Ромашка». Ось трикутником він позначив висоту, яку треба оточити, відрізати всі можливості для відступу, знешкодити всі шляхи для допомоги і взяти у полон. Такий був наказ шефа. А для того ось він сам власною персоною, — містер Барі позначив себе на папері квадратом і від себе провів рівнобіжно дві прямі, які по мірі наближення до висоти трикутника робилися частинами півкулі. Одна з них — це «Старий». Він почав діяти. Друга — це лист, в якому де-хто прочитає, що Євген Шульга живий і здоровий і вибрав собі вільне життя у вільному світі і що про це знає його батько і прагне з ним встановити зв'язки...

По за волею Барабаша лишалася третя сила. Вона перебувала в розпорядженні шефа і мала зробити свою справу в Празі.

Містер Барі повинен добре натиснути на професора тут. Він у свій час допоможе, щоб у родині Євгена Шульги створився настрій, потрібний шефам містера Барабаша.

Операція «Ромашка» починалася тут, і він, містер Барі, тримав руки наготові. Ось тільки натисне легенько... Він натиснув, і славнозвісне перо фірми «Паркер» не витримало, зламавшись і вкривши бризками аркуш паперу.

Містер Барі вилаявся. Зім'яв папір, кинув на підлогу, але в ту ж мить схопив його і старанно спалив над попільничкою, викинувши попіл в унітаз та двічі спустивши у ньому воду.

Наступні тижні не принесли нового. Містер Барі тримав, як він висловився, на контролі Семена Архиповича. Він знав, що той вже двічі дзвонив братові, але того все ще не було у Києві. Зустрітися ж з дружиною брата йому не щастило. Вона чомусь ухилялася від такого побачення. Нарешті містер Барі дізнався, що Семен Архипович розмовляв з братом по телефону. Потім йому стало відомо, що Семен Архипович в недільний день відвідав брата і навіть пообідав у нього.

Містер Барі вдоволено перевів подих.

Звичайно, містеру Барі не ясно було, як саме між братами відновилися стосунки. Він це сприймав як факт, що мав виключне значення для операції «Ромашка». Решта його мало обходила.

Насправді миру між братами і справжніх родинних відносин вже не могло бути. Це відчував і Семен Архипович, і господар квартири, Федір Архипович Шульга, коли вони сиділи за обіднім столом.

Розмова була вимушена, і слова, які говорилися, нічого не значили.

— Краще б він не приходив, — сказав невдоволено дружині Федір Архипович, коли старший брат залишив його квартиру.

А Семен Архипович, ідучи додому, тримався рукою за серце. Він розумів: ніколи йому не пощастить побачити в очах свого брата теплий вогник приятелі. Надто чужими зробили їх події, або справедливіше буде сказати, що самі вони зробили себе чужими один одному. А хто більше був винен у цьому, то сумнівів у Семена Архиповича не було.

В ньому прокинулася давня заздрість, і він не міг побороти її, знаючи, що за всяку ціну мусить здолати в собі оте почуття, щоб воно не заважало виконати доручення Барабаша.

Тепер, коли минув час, Семен Архипович вже не бачив у цьому чогось особливого. Він зник до думки, що, рятуючи себе, мусить чимсь допомогти Барабашу. Зрештою, той Барабаш поїде, адже не залишиться він тут, і Семен Архипович знову заживе своїм спокійним життям...

Не справдилися його надії... В самотності своїй він лишався розгубленим і не бачив вже для себе нічого щасливого. Поступово в ньому стала нагортатися ядуча злість, і він винуватив всіх людей у своїх злигоднях. Роздратуванню його

не було меж. Тепер всі наче стали йому ворогами. Така думка допомогла йому примиритися з вимогами Барабаша. Єдине, чого він не міг допустити, це те, щоб брат Федір дізнався, як він вигнав з своєї квартири його сина, як їздив у в'язницю умовляти його... Від однієї думки про таку можливість у Семена Архиповича завмирало серце і паморочилося у очах. Ні! Це він не міг припустити. І він розумів, що коли не стане підкорятися Барабашу, все впливе на поверхню. А тоді... Оце «тоді» було найстрашніше.

Потерпаючи, ждав Семен Архипович, що ж зажадає від нього Барабаш. А той ніби і не квапився. Він зрідка дзвонив йому і, крім малозначущих слів, нічого не говорив.

Звідки було знати Семену Архиповичу, що все залежало від шефа містера Хербі і що сам Барабаш вельми занепокоєний відсутністю рішучих директив.

У здійсненні операції «Ромашка» щось загальмувалося, і містер Барі нервував. На це були свої підстави. Матеріали місії вичерпалися. Містер Барі знав, що нових чекати годі. Могло трапитися і гірше. А про те гірше він боявся навіть думати.

Заковертований лист лежав у нього в кишені. Адреса була на ньому вказана точно. Після того, як він буде введений у дію, доведеться натиснути на Старенького. Тим часом Старенький мусив робити щось подібне до розвідки... А тоді, коли лист зробить своє, Старенький дістане точні інструкції. Він піде до брата і скаже, що знає, яким способом можна зв'язатися з Євгеном Шульгою. Це був варіант номер один.

Варіант номер два належалося здійснювати містеру Хербі. Ні, план операції «Ромашка», що не кажи, був продуманий до дрібниць. Правда, містер Барі не знав, та про це йому і не належало знати, що існувала примітка номер один до варіанту номер один: могло статися так, що містер Барі в один прекрасний день переставав бути містером Барі, а просто емігрантом Барабашем, який втерся оманним шляхом в довір'я до працівників ЮНПРА і намагався використати її з своїми брудними намірами...

Примітка номер два до цього ж варіанту передбачала, що від Барабаша можна відмовитися і вважати все, що він скаже, облудною брехнею.

Містер Хербі у Мюнхені знав, як треба діяти у відповідних обставинах, і це високо цінувалося його шефом за океаном.

Містер Барі не міг того знати, що «хіросімська тітка» була примхливою особою, а ще примхливішими були її високі родичі.

Час ішов. Час наче працював виключно на те місто, в якому жив містер Барі. Час наче рахувався тільки з потребами мешканців цього міста, і в серце містера Барі почав вповзати отруйний страх перед чимсь загрозливо неминучим.

Час ішов. Семен Архипович старів з кожним днем все більше. Йому вже важко було працювати. Як він того не хотів, а довелося обов'язки завідуючого хірургічним відділом передати своєму заступникові. Містер Барі поставився до цього байдуже. Не це його цікавило.

Надія Яківна сказала чоловікові:

— Дуже погано виглядає Семен Архипович.

Час ішов. І події розгорталися не в тій послідовності, як того воліли господарі містера Барі і містера Хербі, і навіть самі високі родичі «хіросімської тітки»... Сам бос, Ерскін Гульд, в довірчій розмові з невеличкою групою конгресменів мусив визнати, що «момент втрачено». Але то не означало тенденції на згортання ряду операцій, в яких операція «Ромашка», хоч і незначна за своїми розмірами, мала своє точне визначне місце. Звичайно, порівнювати її з операцією «Ейбл» було б смішно. Але вона була потрібною ланкою в ланцюгу подій.

Йшов час. Війна вже для декого ставала тільки спогадом про незручності в приватному житті. Таких чимало було у Штатах. Ті, що служили за океаном, виконуючи свій обов'язок перед конституцією Сполучених Штатів, вже почали повертатися додому.

Фермери верталися у свої господарства. Власники крамниць сідали за свої прилавки. Чиновники, якщо вони були на доброму рахунку у начальства, діставали ті ж посади, що і до призову у армію. Але чимало робітників і службовців, повернувшись, лишалися без роботи, військова промисловість скорочувала штати.

Джозеф Нерч поїхав у Пірл-Харбор. Його чекала невесела зустріч. Батько лежав у шпиталі. Він хворів якоюсь страшною хворобою. Лікарі нічого путнього не сказали. Зустріч з батьком була важка. Він наче і не зрадив, що біля ліжка сидить його Джозеф. Блідий і немічний, батько розмовляв кволим голосом.

Сержант Нерч сидів біля ліжка батька, і сльози стояли у нього в очах.

— Не знайшов я тут ніякого щастя,— сказав, уп'явшись очима в стелю, старший Нерч. І син зрозумів, про що йде мова.— Пізно!

Це визнання злетіло з блідих вуст батька не як скарга, воно було страшніше скарги. Як міг його утішити Джозеф?

Мати плакала. Чим все воно скінчиться? Що буде з сином? Про себе вона вже не думала. Куди йти Джозефу працювати? На ті трикляті заводи, де захворів її Софрон, вона його не пустить. Недарма казав швед Свенсон, що там страшніше, ніж у пеклі.

Джозеф згадав жовту квітку серед килима трав, вона лежала в кишені сорочки. Він обережно дістав її. Тримавши на долоні, показав батькові.

— Нечуй-вітер,— сказала Марія Нерч.

Сльози затремтіли на віях.

— Нечуй-вітер,— схвильовано прошепотів батько.

Жовта висохла квітка була спогадом про Вітчизну, далеку назавжди.

Час ішов. Френк Коллінз повинен був незабаром пройти в конгрес. Ерскін Гульд вкладав свої гроші у справи, які могли дати зиск. Вирішувалося питання про перехід Коллінза виключно на державну службу. Він дещо губив на такій операції. Його річний оклад мав рівнятися 25 000 доларам, тоді як компанія виплачувала йому щорічно 145 000. Але, перебуваючи на державній роботі, він служив так само компанії. Бос сказав, щоб у вигляді компенсації містеру Коллінзу дали солідний пакет акцій миловарної компанії. Це виглядало солідно. Мило не мало нічого спільного з атомною зброєю. Хоча, як пожартував бос, знайдуться такі, що скажуть: «Навіть атомники миють руки милом»,— і стануть зв'язувати діяльність Коллінза з компанією Гульда. Від червоних всього можна чекати. Тому варто тримати порох сухим. Існує єдина позиція — позиція сили.

З позиції сили треба вести розмови. Тим часом слід накопичувати родичів «хіросімської тітки».

Ерскін Гульд знав, що треба робити. Він вірив своїм експертам. Адже не на вітер компанія викидала гроші. Експерти твердо запевняли, що у червоних ще років двадцять не буде атомної зброї. Смішно навіть думати інакше. В країні, де досі їздять на саях і де існують прилади для варіння звичайного чаю з дивною назвою «самовар», не можуть бути такі речі. Але бос розумів, що час — річ неблаганна. На всяк випадок він наказував не здавати темпи. На всяк випадок проникнути за «залізну завісу» і понишпорити там. І якщо пощастить дещо намацати, то... Що робити, його люди знали.

Час ішов. Ерскін Гульд став нервувати. Тривожні ознаки затьмарювали обрій його твердих надій. Незабаром була схвалена «доктрина Трумсена». Маляткові тепер було відомо: гроші Штатів підуть на допомогу тим, хто борониться проти червоних. Перші дістануть долари і зброю — греки. В газетах стали писати, чи не час вже кинути кілька атомних бомб на червоних в Китаї?

Гаррі Трумен заявив, що поки він тримає в руках кермо, комунізм не зможе здійснити свою агресію...

Час ішов. Радянська країна робила свою справу з властивою їй діловитістю. З безприкладною швидкістю радянська індустрія і наука знищували небезпечну монополію однієї держави на атомну зброю. Це стало здійсненим тільки тому, що навіть у роки Вітчизняної війни, коли народи Країни Рад вели жорстоку і нечувану боротьбу проти фашистської навали, вчені та інженери Радянського Союзу продовжували свої наукові дослідження і шукання, не припиняючи їх ні на мить. Народ вимагав від своїх учених взяти у нової енергії сили, які б помножили продуктивність його праці, поліпшили б життя на землі, забезпечили б мирне існування для всіх людей на земній кулі.

Отак і йшов час, все вперед та вперед, і не було дивом, коли в Країні Рад люди випереджали його, відкриваючи сміливими і мужніми руками двері в завтрашній день.

І серед тих, які ступали в ногу з новими часами, що прагнули віддати йому крильні думи свої і тепло своїх сердець, був і Федір Архипович Шульга, і Максим Нерчин...

— Час працює на нас, — любив говорити своїм учням Федір Архипович Шульга і тут же додавав: — Але це не означає, що ми можемо сидіти склавши руки. Час не любить нероб. Працьовитим він віддячує у сто крат. Що може бути кращим, ніж труд для людства, яке заслужило вільне і справедливе життя?!

Час відкривав великі можливості для народів, які вибрали собі шлях нового життя.

І у Києві в ті місяці і роки трудилися люди, які несли в серцях свою високу, щасливу гордість, що вони, як і їх товариші в усіх кінцях радянської землі, живуть у час великих сподівань і звершень.

Хто ж мав силу повернути колесо часу назад?!

Гульд сказав:

— Коллінз, вам не завадить трохи провітритися... У «хіросі-сімської тітки» добрий апетит. Вона, Коллінз, потребує багато їжі... Найкраще їй припадає до смаку уран...

Останні слова означали наказ збиратися в дорогу. Куди саме треба їхати, бос міг не говорити.

Перед поїздкою у Європу, виконуючи доручення Гульда, Коллінз мав дві зустрічі з сенатором Джоном Ренкіним. Побоювання, що сенатора доведеться умовляти, виявились марні. Сенатор одразу повів себе як людина, яка знає, чого від неї домагаються. Бо ж з першої зустрічі розмова прийняла характер виключно діловий, причому бажання боса розглядалися наче замовлення компанії, а містер Ренкін зрозумів, що йому відводиться роль людини, яка мусить вправно здійснити оте замовлення, за що дістане певну винагороду.

Вважалось, що наведення порядку в певних колах, які були причетні до створення атомної зброї в час війни з Гітлером і тепер стали базікати про заборону атомної зброї,— справа першорядної ваги.

Читаючи газети, можна було зрозуміти, що Штати — найдужча у світі держава, і тепер, коли в її руках атомна бомба (а ближчим часом з'явиться ще страшніша зброя), американці можуть спокійно жувати гумку, пити кока-колу, грати в бейсбол і мандрувати по світу коли і як їм заманеться... Що має робити безробітний з Детройта або зубожілий фермер з Каліфорнії, це нікого не цікавило.

З ученими був свій клопіт. З «яйцеголовими» вести розмову — можна було втратити терпець. Вони обстоювали якісь свої принципи, наче бомби належали їм, а не державі. Карти, старанно розміщені на столі світової історії, як вважав Гульд, а з ним, звичайно, і Коллінз, плутали тут, в Штатах, такі, як Ейнштейн та його компанія.

Бос і поллічники натиснули де слід. Фітельберг незабаром відчув це на собі. Його прохання — дозволити йому виїзд у Європу — було відхилено. Коли Коллінз наче ненароком стрів його у банкетному залі «Валдорф-Асторії» на нобелівському обіді, він зразу прийняв рішення, як примусити Фітельберга відступити. Те, що Фітельберг був близькою особою до Ейнштейна, мало свої вади і свої позитивні сторони з точки зору Коллінза. Натискати на Фітельберга рішучими засобами було небезпечно. Його шеф міг втрутитися і здійняти галас. Так діяти було ще зарано. З другого боку, існувала можливість

оголосити Фітельберга агентом червоних, і Ейнштейн стане автоматично таким чином учасником справи, яка затаврує його ім'я і дозволить відкрити проти нього одверту кампанію.

Деякі ускладнення були зняті самою поведінкою Ейнштейна. Виступ його на банкеті, а потім перед мікрофоном радіокомпанії дали змогу сенатору Ренкіну підняти питання про Ейнштейна в конгресі.

Коллінз спеціальним літаком прибув у Вашингтон, щоб вислухати промову Ренкіна.

Осінь мжичка стріла його на аеродромі, тільки він покинув літак. Але настрої у Коллінза був не осінній. Він прудкими кроками пройшов у аеровокзал і одразу ж подзвонив по телефону Ренкіну. Сенатора він вже не застав. Його секретарка, довідавшись, з ким розмовляє, охоче повідомила, що містер Ренкін уже в конгресі. Не гаючи часу, Коллінз просто з аеровокзалу поїхав у місто.

...Коли він зайняв своє місце, містер Ренкін саме піднімався на трибуну. Коллінз глибше вгруз у крісло. В голосі Ренкіна, посиленому мікрофонами, не було і крихти неспокою і хвилювання. Його слухали уважно і напружено. Кореспонденти невтомно строчили в блокноти, по всьому відчувалося, що то серйозна справа.

Коллінз, пощипуючи їжачисті вусики, пильно слухав, нахиливши до плеча голову.

Голос Ренкіна гримів під склепіннями зали засідань.

— Я, Джон Ренкін з Міссурі, хочу говорити одверто, як і належить говорити в цьому храмі свободи і правди. Сьогодні я одержав лист, до якого було додано другий лист, підписаний якимсь доктором Альбертом Ейнштейном. Там була також листівка, на якій надруковано, що доктор Ейнштейн просить внести гроші для продовження боротьби за розрив стосунків з Іспанією, що, мабуть, може призвести до війни з нею... А тепер, шановні колеги, послухайте, що ж написано у листі того Ейнштейна...

Сенатор Джон Ренкін випив води. Коллінз перевів подих. Йшлося, як і домовлено було. Стуливши повіки, він уявив собі, як виглядатиме сьогодні ввечері перша сторінка спеціального випуску «Нью-Йорк таймс».

Ренкін зором переможця глянув на конгресменів і продовжував:

— Ось що пише якийсь Ейнштейн: «Ця кампанія вимагає від нас у рівній мірі витрат зусиль і матеріальних засобів. Я зробив вже свій вклад. Ви з свого боку прекрасно попра-

цювали в справі допомоги іспанським республіканським біженцям. Тепер треба продовжити нашу підтримку Американському комітетові прихильників свободи Іспанії...»

Джон Ренкін замовк і з виглядом людини, що відкрила змову проти держави, знешкодила її і оповістила про це суспільство, переможно позирив на зал засідань, у якому запанувала напружена тиша.

Десь нагорі пролунав дзвінкий сміх і раптом розтанув. Коллінз вдоволено відкопюював губи. Матеріали, які він добув для Ренкіна, відіграли свою роль. Перший крок зроблено. Якщо купка іммігрантів на чолі з тим Ейнштейном думають стати на перешкоді босові та його однодумцям, вони зазнають удару не з того боку, що чекають. Коллінз знав, з якого боку починати. І от Ренкін, викинувши руки, немов хав ними повітря, патетично вигукнув:

— Шановні конгресмени! Я закликаю уряд зупинити цю людину. Цей чужоземний агітатор хоче кинути нашу країну в нову європейську війну з метою дальнішого розповсюдження світового комунізму. Ця людина використовує державну пошту з метою здобування грошей для пропаганди розриву стосунків з Іспанією...

Джон Ренкін не вгадувався.

— Я закликаю уряд зупинити цю людину за найменням Ейнштейн, людину, яка порушує закони, встановлені нашим урядом, і намагається штовхнути нас на війну. Настав час для американського народу дізнатися, хто ж такий оцей Ейнштейн. На мою думку, він порушує неситні закони і мусить бути покараний.

Коллінз з спокійною совістю міг доповісти другого дня босові, що Джон Ренкін — та особа, яка варта справжніх доларів. У той же день, після розмови з босом, Коллінз поїхав у Принстон. В Принстоні були справи невідкладні. Перед поїздкою у Європу він мусив побачитись де з ким. Адже не з кожним можна так легко розмовляти, як з Джоном Ренкіним. Існували, на жаль, і такі, до яких треба довго підбирати ключі. А на цьому мистецтві Коллінз знався непогано. Траплялось і так. Вважай, що ключ готовий, тільки що і лишилось встромити його у замок. Але неждано він ламався. Так було з Фітельбергом. І так вийшло з Чарлзом Томасом. Сигналом про небезпеку з'явився лист з видавництва. Містер Стребол-молодший повідомляв, що Чарлз Томас зажадав повернення свого рукопису і повернув сам одержаний аванс. Коли Коллінз спитав обережно про це Томаса, той, сприймаючи його цікавість, як щось звичайне, пояснив:

— В книзі чимало легковажних висновків. В цей час поява такої книги межуватиме з облудою. Я не можу ставити свого прізвища під таким, з дозволу сказати, твором.

Коллінз уважно слухав. Не треба було на цей раз навіть питати. Томас, мабуть, гадав, що цікавість Коллінза пояснюється його зичливістю. А той, звичайно, не розвіював такого переконання.

— Взагалі, містер Коллінз,— заявив нарешті Чарлз Томас,— мені здається, що ми мусимо багато тепер переглянути. Мені не подобається, що люди, які працювали з нами всі ці важкі роки, тепер залишають нас. Чи не наша вина в цьому? Адже ми їм зобов'язані.

— Чим? — спитав обережно Коллінз, хоч міг про це не запитувати.

— Хто ж може заперечити, що вони відіграли вирішальну роль у створенні атомної зброї?

— Ви забуваєте вклад американських вчених і свій особисто зокрема.

— Ми всі трудилися для однієї мети.

— І непогано,— визнав Коллінз.

— Але тепер, містер Коллінз, тепер ми де в чому прораховувалися. Якби не Хіросіма і Нагасакі, все було б інакше. Я розумію Фітельберга. Для нього цей удар особливо відчутний. Він був правою рукою Оппенгеймера, і він сам всім говорив, що атомна бомба буде використана виключно для знищення фашизму.

— Бачите, містер Томас,— почав Коллінз, коли фізик замовк,— де і коли використати зброю, а особливо таку, як атомна бомба, вирішуємо не ми з вами і, звичайно, вже не іммігрант Фітельберг. Є люди, які керують державою, і ми у них, звичайно, маємо право спитати. Осудити вибух у Японії — це означає або нічого не розуміти, або...

— Ви хочете сказати, що я... — перебив Томас.

— Містер Томас,— Коллінз заперечливо замахав руками і не дав фізику договорити.— Щодо вас не можуть мати місце ніякі сумніви. Але помисліть по-діловому. Люди, які працювали тут, знають забагато і можуть нанести шкоду країні, яка дала їм притулок.

— Ви маєте на увазі найгірше,— стомлено проказав тоді Томас.— Це чесні люди, і за кожного з них я ручуся.

— Не поспішайте, містер Томас.— Коллінз підкреслено вимовляв кожне слово.— Я прагну тільки застерегти вас від поспішних висновків і необачних кроків. Ви знаєте, як вас шанує компанія. Зрештою, я в ній такий же службовець, як і всі

інші. Але тепер ми всі повинні бути єдині, особливо тепер, перед лицем небезпеки.

— Якої? — здивовано спитав Томас.

— Комуністичної. Навколо тчуть змови червоні. Вони не спиняться ні перед чим. І ми зобов'язані історією врятувати світ від нової війни. Хто це не розуміє, той мимоволі обирає для себе згубну позицію.

Побачивши, що Томас не сприймає його докази, Коллінз круто змінив тактику.

— Зрештою, містер Томас, у вас нема підстав для гризотних сумнівів. Ви з честю виконали свій обов'язок у грізний час, а тепер працюєте, оточені увагою і пошаною. Хіба ви можете заперечити, що компанія вас цінує? Чи, може, ви терпите якусь скруту, чи маєте нестаток у грошах?

Томас у відповідь тільки заперечливо похитав головою.

— От бачите,— проказав вдоволено Коллінз,— то навіть ж вам самому собі завдавати клопіт? Фітельберг кинув роботу і утік, як дезертир, залишивши поле битви. Чи так повинен вчинити справжній вчений?

— У нього свої переконання,— сказав Томас.— Я звик шанувати переконання інших, вимагаючи, щоб шанували мої.

— Маєте рацію, містер Томас, але, крім переконань, існує патріотизм.— Коллінз намагався говорити піднесено, хоч розмова з Томасом стала йому набридати і він вже пошкодував, що зв'язався з ним, але треба було справу довести до кінця і остаточно прив'язати до Лос-Аламоса цього новочасного Гамлета від фізики.

— Я хочу сказати, містер Томас, що Фітельберг поганий патріот Америки, або, вірніше, ніякий патріот. Та й це зрозуміло. Він німецький єврей...

Коллінз зрозумів відразу, що тут він зробив помилку, але вже було пізно.

Томас стояв перед ним, одразу втративши свою рівновагу, весь посмикуючись, стискаючи руки в кулаки.

— Містер Коллінз,— сказав він,— як ви можете? Для мене Леон Фітельберг людина перш за все, і я не бачу причин вбачати в його національній приналежності якусь ваду.

— Всі євреї співчують комунізму, в кращому разі співчують,— ішов напролом Коллінз, розуміючи, що відступати тут він не може та й, власне, він і не хотів відступати. «Треба ще покопирсатися в справах цього Томаса, подивитися як слід, може, і він з тих самих?» — вирішив Коллінз.

Чарлз Томас гірко засміявся.

— Тоді, якщо дотримуватись ваших переконань, можна такі обвинувачення пред'явити містеру Рокфеллеру, Моргенту, Баруху...

Коллінз спантеличено закліпав очима. Цей Томас зовсім не овечка. Ні. Він наніс йому щойно удар просто в підсоння.

— Стривайте, містер Томас, ви мене не зрозуміли. Мовиться про тих, які вимушені були емігрувати.

— Я не визнаю расизму взагалі і не бачу йому виправдання ніколи.

Чарлз Томас кивнув головою і, кволо потиснувши Коллінзу руку, вийшов з його кабінету.

— Ти ще у мене покрутишся,— вирішив Коллінз, проводжаючи спину Томаса довгим, повним зневаги і презирства поглядом.

Ні, дорогою ціною давалися йому ті долари, які він заробляв у боса. Час було вже самому ставати босом. Тільки така думка могла йому принести втіху. І вона не виходила з голови ні тоді, коли він слухав промову Джона Ренкіна, ні тоді, коли він доповідав про неї Гульду, ні коли писав у відповідні інстанції пропозиції щодо посилення нагляду за науковцями, які працювали на таємних об'єктах компанії. Вона була з ним, ця приваблива думка, існуючи як бажання, що вимагає собі здійснення, не рахуючись ні з чим. Існувало відчуття, що такі, як отой завзятий Фітельберг і недоумкуватий доктор Томас, будуть заважати йому і створять чимало перешкод на його шляху. Злість проти таких типів, як в серцях називав він їх, наростала в ньому темною хвилею, і він тільки чекав слушного часу, щоб випустити її на простір.

Прінстон з його численними науковими закладами, лабораторіями і мешканцями, які так мало схожі були на ділових людей, ніколи не викликав у Коллінза добрих почуттів. Тим більше тепер. Але він мусив сам на власні очі пересвідчитися, який резонанс мала тут промова Джона Ренкіна. Адже не на ярмарку промовляв сенатор? Тут Коллінз повинен був вибрати іншу тактику. На цей раз обережність була йому доброю супутницею. Він виявив певну поміркованість, вислухуючи на спеціально влаштованих побаченнях своїх слівбесідників, за якими були певні грішки щодо їхніх поглядів та уподобань. Вражало, що не тільки іммігранти піднімають голос проти бомби, не кажучи вже про наступну операцію, котру мали здійснити на атолі Бікіні. Операція «Ейбл» перестала бути таємницею. Можна було гадати, що цьому сприяли ті, які так багато тепер базікали, що бомбу треба заборонити і ті запаси, які вже існують, знищити.

Коллінз прийшов до висновку, що темпи знешкодження небезпечних осіб треба підсилити. Він так і заявив генералу Кроуфорду, з яким зустрівся в управлінні.

Генерал цілком поділяв думку Коллінза.

— Коли б не підривний демократизм Рузвельта, ми б знали, що робити з отими жебраками.

Зневага до померлого президента не вразила Коллінза. Тепер стало модним лаяти Рузвельта і називати його «червоним». Гаррі був свій хлопець. Кроуфорд це задоволено підкреслив. Після третього келиха мартеля він довірливо сповістив:

— Стривайте. Незабаром на арені з'явиться особа, яка почне таку справу, що увесь світ побачить, чого варті оті жебраки і які змови плетуть червоні. Чи говорить вам, містер Коллінз, що-небудь таке прізвище, як Маккарті?

Коллінз розвів руками. Він справді вперше чув це прізвище.

— Так от, шановний полковник, Маккарті — це сенатор з Вісконсіна. Він почне і дістане найширшу підтримку. Мова йтиме про докладне розслідування всіх справ, які зв'язані з підривною антиамериканською діяльністю.

Коллінз був не з тих, кому треба розжовувати паштет з гусячої печінки. Він одразу зважив, куди поціляє Кроуфорд. Серед тих, хто стояв на заваді здійсненню операції «Ейбл», сенатор з Вісконсіна матиме добру поживу. Можливо, пощастить включити сюди і того, хто живе на Мерсер-стріт, 112?

Уже в літаку, що тримав курс на Європу, Коллінз старанно приводив у належний порядок свої спостереження і наміри. Він сидів, стуливши повіки, у зручному кріслі, ретельно підперезавшись, згідно інструкції, ремінцями. На підносику перед ним стигла кава. Стюардеса, проходячи повз нього, кидала на нього стурбовані погляди.

— Може, містер себе зле почуваеть?

Коллінз невдоволено розкрив очі. Він не любив, коли йому заважали думати. Але біляве створіння, голлівудського взірця, з люб'язною посмішкою на пухких вустах трохи розважило полковника, і він, торкнувши її випечену руку, сказав:

— Дайте мені пляшку оранжу:

— Єс, містер.

Він пив оранж і дивився на стюардесу, яка не відводила свого зору. Вертаючи їй пляшку, Коллінз спитав:

— Чи довго ви затримуєтесь у Парижі?

Стюардеса чарівно усміхнулася і трохи тихіше, ніж говорила до того, сказала:

— Ми спиняємося в готелі «Рошестер» на рю де Буасі. Ночуємо, а вранці далі. Мене звуть Мег Кейзін, містер.

— О'кей.

Коллінз кивнув головою, дістав записну книжку і записав: Мег Кейзін, готель «Рошестер».

Знову стуливши повіки, він відкинувся на спинку крісла. Тепер йому думалося спокійніше. Все йшлося, як по писаному. І якщо у Парижі Мег, чи як її?.. Коллінз вже не був певний, що її саме так звуть, але це вже не мало значення. Він записав її ім'я, і цього досить. Мабуть, Мег зможе його розважити, і це теж повинно було полегшити йому життя. Подумавши так, він навіть здивувався. А чому, власне, треба вважати, що його життя тяжке? Зрештою, настане час, коли він зможе їздити туди, куди йому заманеться. Купить собі віллу у Ніцці і грітиметься на сонці, байдикуючи у шезлонзі. Якщо бос думає, що Коллінз тільки те і робитиме, що виконуватиме його накази, він помиляється. Нема нічого вічного. Не вічний так само бос Ерскін Гульд. А його долари? Ця думка примусила Френка Коллінза зазирнути у майбутнє трохи вже не так сміливо і безжурно. Отак не існувало спокою, диявол його забирай.

Він розплющив очі. Нічого втішного не явилось йому. В кріслах дримали пасажири. Мигтіли зеленкуваті вогники. Ніч темною запоною оповивала літак. Коллінз відсунув фіранку і зазирнув у ілюмінатор. Здавалося, що зорі повинні бути зовсім близько. Вони були так само далекі від нього, як і тоді, коли він мав час глянути на них з землі. А той німець, як його там, ага, Вернер фон Браун, запевняв боса, що можна буде полетіти на Місяць... Чи не шахрай той Браун? Можливо, і він, і Едвард Теллер хочуть понаскикувати собі долари?.. А Фігельберг? Адже і цей, коли ще воювали з німцями, носився з своєю примхою, яка так привабила боса...

Коллінз рішучим рухом затягнув фіранку. Зорі вже його не цікавили. Він добув з кишені тубик з снотворними таблетками. Проковтнув одну.

...Прокинувся він вже тоді, коли літак ішов на посадку. Стюардеса сповістила пасажирів:

— Париж. Аеродром Орлі.

Коллінз зробив рішучий рух плечима, наче скидав з них непотрібний тягар. Цей рух означав завжди, що Френк Коллінз знову в спортивній формі і може робити бізнес.

Париж стрів Коллінза дощем, кислим обличчям чиновника з посольства, калюжами на асфальті і похмурими вулицями. Чиновник щось йому розповідав. Коллінз не слухав. Не криючи свого невдоволення, що раптово охопило його, він зосереджено дивився крізь вікно лімузіна. Чиновник замовк, тільки коли машина спинилася біля готелю. Швейцар у лівреї, тримаючи широку парасольку, відкрив дверцята. Коллінз нетерпляче одштовхнув швейцара. «Потрібні мені ці французькі церемонії. Коли вони бояться цього паршивого дощу, то що тоді казати взагалі про них?» Коллінз навмисне ступив у калюжу своїм важким жовтим черевиком на гумі і оббризкав швейцара і чиновника з посольства. Нехай знають!

Широко ступаючи, Коллінз в три кроки пройшов віддаль між машиною і готелем, і пішоходи мимоволі сторонилися перед ним. В самих дверях він наскочив на якусь даму і замість того, щоб дати їй дорогу, він рухом ліктя примусив її відступити і пройшов у вестибюль, супроводжуваний здивуванням швейцара і портьє, що чекав його при вході. Чиновник посольства йшов позаду, намагаючись по густо почерво-нілій погиліці заокеанського гостя відгадати, який гедзь його вкусив?

В апартаментах готелю «Принц Уельський» з вікнами на авеню Георга П'ятого Коллінз відчув деяке полегшення. Чиновник потурбувався завчасно. Як тільки Коллінз помився і поголився, принесли на підносі сніданок. Кава, дві булочки, 2 кружальця масла і баночку джему.

— Нежирно,— зауважив Коллінз.

— Це так зване пті-дежсне,— пояснив чиновник.— У них так заведено.

— Я знаю,— повідомив Коллінз,— адже не перший раз тут. Але кожний раз дивуюся. На такому раціоні не розжирієш. Недарма вони так швидко і безглуздо програли гру...

Чиновник зробив обережний рух рукою і показав Коллінзу очима на душник в стіні над каміном, потім перевів очі на телефонний апарат на столику.

Коллінз від сміху мало не зайшовся. Ну і телепень цей чиновник.

— Кого ви боїтеся? — загорлав він, набиваючи рота булочками, які лежали на тарілочці перед чиновником.— Плювати я хотів на це. Нехай слухають і роблять собі висновки. Якщо взагалі вони вміють слухати. Ім треба повчитися у нас. Недарма Маршалл збирається їх взяти на наше утримання.

Проте, коли перейшли до справ, Коллінз написав чиновнику на листочку з блокнота кілька рядків. Той уважно

прочитав написане і повернув листочок Коллінзу, який той підпалив сірником і попіл кинув у чашку з недопитою кавою.

В той же день Коллінз взявся за справи. Насамперед він мав побачення з генералом Лоу, викликаним у Париж з Німеччини в зв'язку з прибуттям Коллінза.

Розмова була далеко не з приемних. Цей телепень у генеральському мундирі, мабуть, завжди думав, що його обов'язки справді дали охорони таборів для переміщених осіб не йдуть. Довелося йому дещо втлумачити. А коли Коллінз це робив, він не дуже-то дотримувався субординації. Тим більше що він був не в мундирі полковника.

Генерал Лоу густо червонів кожного разу, коли з уст Коллінза зривалися досить гострі слівця на його адресу. Зрештою, він зрозумів, в чому полягали його помилки.

— Ви створили для цих типів курорт. Мовчіть, не перечте мені! — загорлав Коллінз, коли Лоу намагався щось пробелькотити на свій захист.— Я все знаю. Ви мусите створити для них нестерпні умови. Вони повинні думати про можливість вирватися у Штати, як про змогу потрапити у рай.

— Дозвольте, але ці люди — громадяни держави, яка є нашим союзником, — нарешті пощастило вставити генералові.

Коллінз гримнув кулаком по столі. В сусідній кімнаті, де сиділи посольські клерки, затихли.

— Диявол вас забирай. Ви на себе багато взяли, мій генерале. Вони взагалі ніякі не громадяни. Вони переміщені особи. І крапка. А щодо союзницьких обов'язків, то не встромляйте свій ніс туди, куди вас не просять, мій генерале.

Лоу проковтнув образу, приправлену виразом «мій генерале», і ще густіше почервонів.

«Коли він зараз лусне, як достиглий помідор, — подумав Коллінз, — це мене не здивує».

— Послухайте, містер Лоу, — почав Коллінз трохи мирнішим голосом, — зрозумійте одне, треба створити такі умови, щоб всяка іскра надії на повернення до батьківщини у цих типів була втрачена. Ви мене розумієте, містер Лоу?

Лоу розумів. Він кивнув головою на знак повної згоди і засопів. Коли він хвилювався, він завжди удавався до цього засобу, який допомагав йому знести тягар клопотів.

— Скажіть мені, — спитав грізно Коллінз, знову облишаючи ввічливість, — яким способом вдалося переміщеним передати лист в радянську комендатуру?

Це було найгірше, чого боявся Лоу.

— Ви розумієте мене?

Лоу кивнув головою, але мовчав. Що він міг відповісти? Адже всі розслідування, які провадилися досі, не призвели до якихось наслідків.

— Чого ж ви мовчите, наче ковтнули окропу?

Коллінза була лихоманка. Тільки годину перед тим він дізнався, що радянські представники поінформовані про порядки в таборі Іглвальде і вимагають повернення офіцера Євгена Шульги та всіх інших. В планах, які зв'язані тісно з операцією «Ромашка», переміщенням особам з пункту Ігл відводилася певна роль і особливо потрібен був отой клятий офіцер з тим дивним прізвиськом. Радянські представники послалися на лист того офіцера, і заперечити існування самого офіцера не було можливості. Тепер отут в одній із кімнат будинку, який належав посольству, хоч офіційно був на утриманні боса, Коллінз вже півгодини бився над отим телепнем Лоу, намагаючись зрозуміти, чи він просто невіглас, чи прикидається дуриком.

— Ми зробили все залежне від нас,— нарешті заговорив Лоу,— ми відокремили переміщених осіб радянського походження від усіх інших. Провели розслідування, і нами встановлено, що лист переміщеного Шульги не міг бути переданий з табору.

Коллінз махнув рукою. Справді, провадити якісь розмови з оцим генералом — марно гаяти дорогий час. Хоч він тут, у Європі, був наділений правами високого державного чиновника, і для кожного, хто б поцікавився, він, Коллінз, належав до осіб військової адміністрації в окупованих територіях, але генерал Лоу знав далеко більше про Коллінза і добре розумів, як важитиме для його подальшої долі невдоволення Коллінза. Лишався ще один засіб знешкодити небезпеку. Він тримав його у запасі. І тепер, мабуть, доведеться піти на це, хоч, сказати щиро, йому б не хотілося ставити під удар отого дивакуватого майора Девідсона.

Але суворий вигляд Коллінза змусив поступитися перед власною совістю. Саме в такій ситуації виникла справа майора Девідсона.

Коллінз замислено вислухав скупі пояснення генерала Лоу. Якусь мить він мовчав, наче зважував щось. Потім без особливого ентузіазму, що немало занепокоїло генерала, сказав:

— Що ж, накажіть провести слідство. Дивно тільки, чому ви не почали цієї справи трохи раніше...

— Нам нічого не було відомо, містер Коллінз.

— Бажаю вам успіхів, мій генерале,— проказав Коллінз, не чекаючи, доки генерал закінчить свої пояснення.

Тільки генерал зачинив за собою двері, Коллінз подзвонив у відповідну інстанцію.

Після короткої розмови з особою, до якої він звертався підкреслено ввічливо, можна було мати надію, що справа буде розв'язана належним чином. Коллінз глянув на годинник. Час обіду. Тепер у нього було побачення в кафе «Фук'єца».

Через півгодини він сидів в товаристві кількох осіб, які вже чекали його появи. Спритний офіціант під доглядом метрдотеля подавав страви, а сам метр розливав у келихи вино. Коллінз вдоволено потирив руки. Дух смаженого лоскотав ніздрі, викликаючи апетит. Почали з аперитивів, що обсмалили горло, вичавивши на очах Коллінза сльози. Він покрутив головою, і сусіда його по праву руку, високий, сивуватий джентльмен у сірому костюмі, лагідно засміявся.

— Звикайте,— сказав він,— якщо ви потрапите у Москву, вам доведеться ковтати дещо міцніше, ніж оці краплі...

Коллінз вже опанував себе, і зачихав у рот салат, схриплим голосом висловив свій сумнів:

— Ви гадаєте?

— Атож. Побачите самі.

Метрдотель стояв оддалік і ловив пильним зором кожний їх рух.

Коллінз показав на нього виделкою і сказав:

— Цей тип, здається, має намір підслухувати.

— Не турбуйтеся,— озвався низенький, лисуватий, що сидів напроти Коллінза.

— Він у нас на утриманні. Це наша людина.

— Яволь,— мовив, нарешті, третій, що сидів поруч з лисуватим.

— Ви німець? — спитав Коллінз.

Той, що сказав «яволь», трохи змішався. Високий, у сірому, поквално сказав:

— Це містер Румлер, сер. Ви просто не звернули уваги, коли я вам його відрекомендував при знайомстві.

— А-а,— протягнув Коллінз, попиваючи вино.

— Ви майстер на сюрпризи, Хербі,— сказав він через чашинку.

Хербі поправив тонкий вузол синьої краватки і вдоволено усміхнувся короткою усмішкою, тримаючись в рамках дозволеного.

— Полковник Браун сказав мені, що ви мусите бути мною задоволені.

Хербі унікав називати прізвище Коллінза. Оті два типи,— лисуватий Дюрант з управління Гроуза і німець,— поїдали Коллінза очима, хоч це і не заважало їм їсти та пити.

Румлер вже подолав хвилине замішання. Уважно придвляючись до заокеанського шефа, він розумів, що перед ним сидить господар, якому треба догодити. Позбувшись вже того жаху, який міцно тримав його своїми нещадними руками на протязі останніх двох років, Румлер тепер хотів бути на рівній нозі з оцими людьми, які поводили себе скрізь як господарі. Він знав, що від цього, що сидить перед ним і, попиваючи вино, ковтає великими кусками м'ясо, палить сигарету за сигаретою, струшуючи попіл прямо на скатерку, не зважаючи на попільничку, яка стоїть перед ним, залежить його доля. Румлерові хотілося завоювати довір'я, звернути увагу на себе цієї людини. Він напружено чекав, коли ж гість заговорить до нього.

Коллінз безпомилково міг би сказати, про що саме думає зараз цей німець з плескуватим обличчям і очима, повними неспокою і чекання. Нехай потерпає! На все свій час. Коллінз в своїй грі цьому німцеві вже відвів належне місце. Якби той знав хоч крихту отих намірів Коллінза, він, мабуть, не сидів би з таким виразом обличчя, наче ковтає не смачні страви, а уламки скла.

В ресторані було гамірливо. Багато військових американців зайняли чимало столиків. Поруч веселилися якісь голландці. Група англійців з кам'яними обличчями сиділа недалеко від столика Коллінза. За широкими вікнами ресторану лив дощ. Снували по блискучому асфальту автомашини, і тротуаром пробігали пішоходи, ховаючись під парасольки.

Коллінз згадав, що йому треба подзвонити. Між обідом і вечерею у нього лишалося півгодини вільної. Він, не вибачаючись, підвівся і пішов до дверей, над якими біліла табличка: «Телефон».

Поки його не було, Румлер дозволив собі запитати у Дюранта:

— Даруйте, але чи нічого ще не говорив сер про Герстмайера?

Дюрант знизав плечима і одвернувся, наче не до нього звернувся Румлер. Хербі постукав першем по келиху і зауважив:

— Думаю, що для вас ще не настав час запитувати.

Курт Румлер почервонів.

«Потрапив би ти до мене років три тому»,— подумав він.

Щоб приховати свої думки (ніби боявся, що Хербі прочитає їх у нього в очах), відвів свій зір у вікно.

З'явився Коллінз. Мег чекала його дзвінка. Вона сказала про це одразу, повідомивши, що навіть не спускалася з номера обідати. Тепер, звичайно, вона пообідає. Коллінз був задоволений. З цією дівчиною він забуде про всякий клопіт. Нехай ненадовго, а проте забуде. Такі випадки він називав «душем для мозку»...

Твердо вмостивши лікті на столі, Коллінз зором командувача оглянув товариство, яке чекало його розпоряджень. Пересвідчившись, що можна починати, Коллінз сказав, звертаючись до Хербі і показуючи пальцем в бік Румлера:

— Хербі, ви поїдете зі мною і захопите його. Перший етап пункт Ігл. Ясно?

— О'кей,— коротко відповів Хербі.

— Містер Дюрант в курсі справи і додавати йому нічого не треба.

Дюрант торкнувся долонею лисини і кивнув головою.

— Одна людина просила вам передати привіт. Ви розумієте, кого я маю на увазі.

Румлер зрозумів, що Коллінз звертається до нього, хоч він дивився в тарілку, розтираючи на ній недопалок сигарети. Румлер з готовністю сказав:

— Яволь, сер.

— Ця людина сказала, що на вас можна цілком покластися. Дякуючи їй, скажу вам одверто, ви не потрапили туди...

Коллінзу не треба було називати точної адреси. Румлер його добре розумів і так. Одного нагадування було досить, щоб у нього захололо серце.

— Я хотів на вас подивитись,— сказав Коллінз,— така вже моя звичка. Коли платиш гроші, треба бачити за що...

Це мало бути дотепом.

Курт Румлер догідливо усміхнувся. Але його усмішка не була прийнята, і він поквавпно, наче стираючи її, торкнувся рукою вуст.

— Майте на увазі: все, що вам доручить Хербі, означатиме мое особисте доручення. Хербі для вас все. Ясно?

— Яволь, сер.

— І забудьте своє «яволь»,— пробурмотів Коллінз, думаючи в той же час, що з такими хлопцями, як оцей Румлер, можна робити бізнес. Він замовк і, наче щось пригадуючи, замислився. Через хвилину він рвучко підвівся і сказав:

— Поки що все. Що далі, знає Хербі. Я залишаю вас. Дюрант поїде зі мною.

Коллінз недбало потис руку Румлеру, ляснув по плечу Хер-

бі і підморгнув йому, відповівши міцним стисканням руки на його шанобливий потиск.

З Дюрантом розмову продовжували вже в готелі. Його повідомлення мали свою серйозність і змусили Коллінза захвилюватися. Відомості Дюранта стверджували те, чого так побоювався бос і вся верхівка компанії. За червоною смугою, яка для Коллінза починалася у Східному Берліні, виявлялося не все так, як хотілося босові, а раз босові, то і самому Коллінзу. Виходило, що базикання іммігрантів, інакше він і не думав називати тепер отих учених, були небезпідставні. Якщо справді Дюрантові відомості імовірні, то бос має рацію, коли квапить Гаррі.

— Ви розумієте, Дюрант, у них нічого не повинно вийти з цієї справи.

— Але у них виходить, ось в чому біда.

Дюрант сказав це так, що попереднє зауваження Коллінза виглядало балаканиною.

Коллінз підібрав ноги, глибше потопав у кріслі, наче готувався плігнути на опуклу постать спокійного Дюранта.

— Що ж потрібно зробити?

— Потрібні гроші,— випалив Дюрант, видаючи себе з головою, і Коллінз відчув, що тепер кінці мотузка він візьме у свої руки. Він навіть з задоволенням поворушив м'ясистими пальцями, милуючись блиском смарагда у вінчику широкого перся.

— Хіба ви терпите нестаток? Мені відомо, що валюти у вас досить.

Дюрант тримався свого з незрозумілою настирливістю.

— Уявіть собі, сер, що мало.

Він бив по самовпевненню Коллінза своєю тактикою, прикидаючись одразу дурником. З такими особами Дюранту вже доводилося мати бізнес, і він був певний, що Коллінз швидко заблагає у нього допомоги. Заздрість не давала спокою Дюрантові. В той час, коли оці містери їздять по світу, він мусить протирати штани в прокурених кімнатах таємних установ, мати справу з різним кодлом, по якому давно плаче шибениця. Долари і фунти пливуть через його пальці, як вода. Щоправда, дещо прилипає до рук. Але хіба оте «дещо» дорівнює отим жирним шматкам, які хапає своїми гострими іклами Коллінз?

— Є спосіб натиснути і дечого домогтися. Але, я кажу, потрібні гроші. І, попереджаю, великі.

— Ви розумієте, Дюрант, без боса я не уповноважений вирішувати такі справи.

Коллінз вибирав обережність, як слухну позицію. Треба було упевнитись остаточно, чи все, що говорив щойно Дюрант, має серйозні підстави, або ж за його словами стоїть нова авантюра?

— Коллінз, давайте поговоримо, як ділові люди.— Дюрант зволожив кінчиком язика вуста. Йшлося про важливе. Він був певний, що зараз домовиться з Коллінзом.— У мене є свій план. Ви розумієте,— підкреслив він,— свій план. Вся ота історія, що сталася з листом, який потрапив у руки радянській військовій адміністрації, дала мені нитку.

— І що? — Напруження пролунало в голосі Коллінза.

— І я вже розмотую її,— хитро відповів Дюрант.

— Яке це має відношення до всього попереднього, до того, що у них буде вона?

— Хто? — вирвалося у Дюранта і цим він мало не занастив себе. Але він виправив свою помилку, додавши: — А, ви маєте на увазі «хіросімську тітку».

— Не дядька, звичайно,— поглузував Коллінз.

— Вона у них буде,— сказав Дюрант, розуміючи, що цими словами наносить удар Коллінзу, який запевняв боса, що такого ніколи не буде.

В достатній мірі натішившись спантеличенням Коллінза, він сказав:

— Вся справа в тому, Коллінз, що можна їм все зірвати.

Пальці Коллінза міцно перещелсися. Він, нахилившись вперед, чекав.

— Але це коштує недешево,— попередив Дюрант.

— Слухайте, яке значення матиме ціна? Про що ви базікаєте?..

Нетерплячість Коллінза була тепер доброю прикметою для Дюранта, і він нарешті сказав те, що його найбільше непокоїло:

— Всі кошти, які надійдуть на цю операцію, повинні бути в моєму розпорядженні. Тільки в моєму. І я знаю, що це залежить від вас.

Дюрант запалив сигарету і замовк. Він не дивився на Коллінза, хоч кортіло побачити раніше його обличчя.

— Ви перебільшуєте мою вагу, Дюрант,— тихо заговорив Коллінз.— Але будемо одверті...

— В міру можливого,— попередив Дюрант.

Коллінза це зауваження не здивувало.

— Звичайно. В міру можливого,— повторив він,— потрібні гарантії.

— Вони будуть. І ви зможете на них послатися.

Дюрант тепер говорив коротко і чітко.

— Що ж, це краще і для вас, і для мене,— визнав Коллінз.— Але все ж таки ви мені скажіть,— поцікавився він,— в чому суть?..

— В родичах,— проказав Дюрант,— дуже просто, в родичах. Нитка тягнеться туди. Звідціль туди. Вам зрозуміло?

— І ви певні? Себто, ви певні, що тут нема помилки?

— Довіртеся мені.— Дюрант усміхнувся і вдруге за цю розмову торкнув долонею лисину.

— Нитка від пункту Ігл тягнеться через Берлін туди.

— Хербі знає? — поцікавився Коллінз.

— Те, що йому належить знати. Я ставлю перед ним завдання, і його обов'язок їх виконувати.

— Що ж, Дюрант,— намагаючись говорити щиро, почав Коллінз,— сама доля звеліла нам стояти пліч-о-пліч. Вашу руку.

Дюрант підвівся назустріч Коллінзові і потис його праву руку.

— Завтра вранці в літаку ми продовжимо обговорення деталей.

Дюрант погодився і залишив Коллінза на самоті.

Пізніше, сидячи з Мег в гамірливому казино, він ніяк не міг забути колючих очей Дюранта, і навіть коли вони з Мег опинилися вже в номері і обставини зовсім вже не вимагали пам'ятати про Дюранта, він все ще бачив перед собою його колючий погляд з-під навислих, скуйовджених брів.

Мег була небалакуча, і це в певній мірі відповідало настрою Коллінза. Можливо, коли б не попереднє побачення з Дюрантом, Коллінз дістав би більшу насолоду від побачення з Мег. Прощаючись, вони умовилися про наступну зустріч у Нью-Йорку, хоча обидва знали, що такої не буде.

Коллінз вийшов слідом за Мег з їхнього тимчасового пригудку в не дуже чистому будинку, що містився поблизу бульвару Кліші, і вирішив пішки пройтися до себе в готель.

Дощ вшух. Пішоходи густо заповнювали тротуари. Біля вітрин купчилися перехожі. На розі вулиці кілька військових американців сперечалися з ажаном. Одалік стояв джип, загородивши дорогу автобусу. Коллінз пройшов далі. Жінка, що йшла попереду, похитуючи стегнами, озирнулася і наче кивнула йому головою. Він наздогнав її, і вона запропонувала.

— Підемо зі мною.

— Іншим разом,— відповів він не дуже доброю французькою мовою.

Цікавість, що спалахнула в ньому, згасла. Він побачив перед собою пошту і подумав, що треба послати телеграму дружині у Нью-Йорк. Але вирішив, що це зробить пізніше. На афішній табличці біля готелю він побачив напис, що великими літерами перетинав аркуш паперу:

«Американці, додому!»

Спочатку він навіть не второпав, про що йдеться. Але згодом, зрозумівши, Коллінз зло вилаявся. Обурення охопило його. Коли він піднявся в свої апартаменти, він одразу ж подзвонив у посольство. Посла не було. Радник, який зняв трубку, вислухавши його обурення, тільки заспокоїв:

— Писати вони можуть що завгодно. Але останнє слово за нами, містер Коллінз.

— Ой, глядіть, починається саме з таких гасел, а закінчується знаєте чим?

— Майте спокій, містер Коллінз, це так звана французька демократія...

Коллінз, пробурмотівши щось на прощання, з серцем кинув трубку на ричажок і плюхнувся у крісло. Слова, прочитані на афішній табличці, він сприйняв, як особисту образу. Байдужість чиновника з посольства ще більше обурила.

Цікаво, за що їм платять долари? Вони, мабуть, тільки те і роблять, що вештаються по борделях, а під самими їхніми носами ображають гідність Штатів. Хіба таке можна терпіти? За ці місяці, що він не був у Європі, сталися якісь незримі зміни. Коллінз це, власне, відчув ще на аеродромі Орлі. Навіть тут, в готелі, коридорні і покоївки поводили себе підкреслено невимушено. А Маршалл ще збирається давати цьому падлові гроші. Щоправда, гроші одержуватимуть не покоївки і не коридорні... і не ті, які пишуть гасла...

Коллінз згадав, що на дев'яту вечора мусить бути на коктейлі у Момбера. Там мали відбутися розмови з потрібними людьми.

— Ви їх помацайте,— сказав йому ще в Нью-Йорку бос,— чим від них смердить...

— А щоб ти луснув,— послав своє побажання босові через океан Коллінз,— отаке сказати, «чим вони смердять»... Нюхай сам!

Коллінз зітхнув, сплюнув на килим, нехай витирають французи... Дістав з кофра свіжу сорочку і почав одягатися.

В просторих залах особняка мосьє Момбера Френк Коллінз в смокінгу і твердому комірці, сліпучу білизну якого вигідно підкреслювала темно-синя краватка, перстята посередині золотою зашіпкою з коштовним камінцем у вінчику, спокійно-врівноважений і зичливо-уважний мав вигляд доброго гостя, що мало особливе значення, коли врахувати, що то гість з-за океану.

Коллінз не скупився на компліменти. Він насамперед завоював увагу жінок, чаруючи їх розповідями про життя у Штатах. Він не забув віддати належне їхній красі і цнотливості. В устах Коллінза такі компліменти набирали особливої ваги. Нарешті, він захоплено став говорити про Францію і, звичайно, про Париж. Так, Париж — це все! Якби була змога, він залишив би всі справи і оселився б у Парижі.

— Навіть залишили б дружину, мосьє? — спитала грайливо мадам Момбер, що годилася мосьє Момберові у дочки.

— Ах, мадам, хіба можна у Париж їхати з дружиною?

Сумнівний дотеп Коллінза мав успіх. Після цього він міг вже ступати далі.

Мосьє Момбер запропонував пити каву у блакитній залі. Вони сіли за низький стіл. Незабаром до них приєднався мосьє Пінель. Коли у Момбера в обличчі і у руках було щось хтиво-лисяче, то мосьє П'єр Пінель, в руках якого купчилися дві третини акцій підприємств, які користалися кредитами банків Гульда, мав вигляд старого вовка, на якого одягли смокінг і замість нашійника пов'язали краватку. Він невпинно шмигав качиним носом і ворушив навислими сивими бровами. Нахиливши голову до лівого плеча, він свердлив Коллінза перетятими червоними прожилками очима і постукував ложечкою по севрській чашці.

— Киньте, — попросив його мосьє Момбер, показуючи рухом голови на ложечку.

— У вас дуже ніжні нерви, мій дорогий, — засміявся Пінель, але ложку поклав.

Розмову почав Коллінз. Він не починав здалеку. Тут були свої люди, принаймні на даному етапі. З ними треба, знову ж таки в межах дозволеного, говорити просто і одверто.

— Не в наших інтересах зруйнувати промисловість в Західній Німеччині і послати на шибениці Шахта, Круппа, Тісена та інших... Перелічувати їх нема рації. В майбутніх подіях мусить відіграти важливу роль об'єднаний потенціал Франції і Німеччини. Тим часом Західної, — підкреслив

Коллінз.— Тепер, коли у нас в руках зброя, якої нема і не буде ні у кого, останнє слово за нами. Настав час діяти. Червоним треба заткнути пельку.

Коллінз почервонів, згадавши раптом напис на афішній таблиці.

— Ви з ними зайве панькаєтесь. Бос мій вважає, що в Європі даремне дотримуються застарілих законів так званої демократії. Вона приведе вас до таких часів, коли вам доведеться сьорбнути гіркого напою. Майте на увазі, що незабаром відновиться порядок в таких країнах, як Чехословаччина і Румунія. Угорщина теж лишиться в нашій сфері. Щодо Болгарії, то і там вжито заходи. Кремль змушений буде вивести зі всіх цих країн своїх солдатів. «Хіросімська тітка» вже показала свої ікла...

Коллінз засміявся. Його співрозмовники мовчали, опустивши голови.

Мосьє Момбер думав: «Добре цьому парвеню розпаткувати. Він наговорить три скрині, надає обіцянок, а ми лишаємося тут. Парламент прогнів. Ліві в ньому порядкують як у себе в хаті. Де Голль відійде від справ. Хто візьме кермо?»

Пінель вичікував. З Круппами у нього були свої справи. Коли їх підприємства не демонтують, він буде у виграші. Але де гарантія, що акції Круппів не привласнить Гульд? Тоді він накладе свої лапи на акції Пінеля. Ще один ривок, і Гульд затягне зашморг на його шиї. Все виглядало заплутаним. Тут можна було зламати собі шию, не зробивши й півкроку. Але що буде, коли переможуть ліві? Коли у крісло прем'єра сядуть Торез або Дюкло?

Цей заоксаянський бізнесмен має рацію. Треба налагоджувати зв'язки, порушені війною. Треба натиснути на своїх представників у нюрнберзькому трибуналі. «Хіросімська тітка» може показати ікла, коли треба. Нехай в Москві потерпають. Чого доброго, вони ще захотять посунути свої танки сюди...

Коллінз переходив у наступ. Він просто, як спільникам, в цьому вони повинні упевнитись, розкривав поступово карти. Становище складне, ховати цього не слід, применшувати небезпеки теж не варто, але у кого в руках «хіросімська тітка», той господар становища. Свої гостинці ця «тітонька» посилатиме тільки по волі господаря. Це мусить бути запорукою для тих, хто хоч хвилину вагається. Коли хто не сприйме умов поділу світу і встановлення порядку, тому доведеться покуштувати гостинців «хіросімської тітки». Значить, вони хотять війни. Хто «вони», не треба витлумачувати. Що ж, коли вони її хотять, ми її дамо їм.

Послідовність думок Коллінза мала свою переконливу силу. Мосьє Момбер змушений був подолати власні сумніви. Його гроші лежать тим часом мертвим капіталом у колоніях. Індокитай, Алжір, Марокко, скільки він віддав їм? Те, що взяв звідтіль, теж під загрозою. Єдине можливе для врятування того, що є в наявності, домогтися санкцій, які пропонує Коллінз. Зрештою, він говорить правду.

Мосьє Момбер згадує, що вчора він мав розмову з впливовим членом парламенту. Йшлося про наступну зміну кабінету, яка передбачалася невдовзі. Треба було серед лівих провести відповідну роботу.

«Добре було б,— казав член парламенту, який не ховав своєї мети очолити майбутній кабінет, що цілком відповідало інтересам Момбера,— коли б він, Момбер, зробив певний крок...» Слід дати гроші Жолію-Кюрі на досліді. «А як на це подивляться американці?» Це запитання не спантеличило члена парламенту: «Ви зараз тільки пообіцяйте, дайте інтерв'ю, а потім буде видно...»

Мосьє Момберу не зовсім подобалися такі речі. Він ненавидів червоних, глибоко обурювався поведінкою Жолію-Кюрі, який став комуністом. Але він був людиною слова. Коли ділова людина дає обіцянку, вона повинна її виконати. Інакше, як можна було б вести справи? Це член парламенту може базікати сьогодні так, а завтра інакше...

Член парламенту не обурився. Він засміявся. Але цинізм його не міг вразити Момбера. Оці крутії були здатні і не на таке. Треба порадитись з Коллінзом. Але чи варто це говорити при Пінелі? Який же був його подив, коли Пінель раптом сказав:

— Серед лівих існують такі, що охоче відколяться від комуністів. Їх треба пригріти. Вони багато белькотять про престиж нації і таке інше. Тепер у них клопіт підтримати Жолію-Кюрі. Як не кажіть, а він перший сказав своє слово в атомних справах...

Коллінз засміявся:

— Перший той, у кого в хаті живе «хіросімска тітонька»...

— Але існують принципи, які треба якщо не поважати, то мати на увазі. Ми в Європі, мосьє Коллінз, а не за океаном, нам треба враховувати деякі відмінності.

Пінель говорив тихо, але твердо. Момбер подумав: «Знову він мене випередив. Так завжди». Він дивився на Коллінза, який крутив між пальцями орхідею. Зрештою, цей візьме верх. Може, справді, ота клята «тітка» змінить стан речей на

краще? А що, коли ті, що пишуть у «Монді», мають рацію, і Москва теж має в своїх руках щось подібне до цієї «тітки»?

Пінель басив:

— Але ми чекаємо більшої рішучості від вас. Ви це повинні зрозуміти.

Коллінз слухав уважно. Настирливість Пінеля йому імпувала. З цим можна домовитися одразу. А Момбер буде весь час озиратися. Його доведеться підштовхнути. Ну що ж, для цього у Коллінза існують вірні, випробувані засоби.

— Я задоволений вами, панове,— отак він і сказав, дещо зачепивши цими словами гідність Момбера, але нітрохи не образивши Пінеля.— Бачу, ви тверезо оцінюєте обставини. Але мушу попередити: ліві, як ви вважаєте слушно, не всі однакові, та, проте, розколювати їх треба, не гаючи часу.

Коллінз затагнувся сигаретою. Йому подобалося, що він може отак просто, повчально викладати свої погляди перед відомими європейськими тузами, і вони, мало не розкривши роти, ловлять кожне його слово.

— Я переконаний, що містер Гульд буде вдоволений. Його намір подати вам допомогу дістане ще один шанс.

Момбер здивовано підняв брови. Коллінз удав, що не помічає.

— Зважте на реальні обставини і набирайтеся духу. Треба діяти рішуче і сміливо. Щодо подання матеріальної допомоги цьому червоному вченому, як його, Кюрі, чи так?

— Саме так,— проказав Пінель.

— Ну що ж, ризикніть. Дайте цьому парубку гроші. Але так, щоб він тільки побачив кінчик асигнації, не встигнувши ухопитись за неї пальцями.

Пінель засміявся. Момбер знизав плечима. Він не був прихильником такої нечистої гри. Як не кажи, а Кюрі — гордість Франції. Хіба це заперечш? Навіть генерал з ним рахується. А те, що він червоний, то це не причина зневажати його патріотизм і називати його вульгарно парубком. Момбер не міг погодитися з такою тактикою. Краще одразу сказати «ні», та й годі.

Але Момбер промовчав.

Коллінз нагадав:

— З тим Кюрі ми вже мали справу. Йому пропонували переїхати у Штати. Давали силу грошей. А він відхилив пропозицію. Дозволено спитати, на які кошти він збирається існувати? І хочу спитати вас, як він ще досі обіймає посаду верховного комісара уряду з питань атомної енергії? Невже

ви не розумієте, що він тісно зв'язаний з комуністами? Це ж просто державний злочин.

Коллінз обурювався, і його обурення поступово передавалося співрозмовникам. Тепер вже і Момбер не міг виправдувати свою власну обережність. Що не кажи, а цей Коллінз мав рацію. З отими червоними треба менше панькатись. Хто ручиться, що в один прекрасний день Кюрі не втече у Москву?..

Момбер висловив це припущення. Коллінз підтримав:

— А ви що думаєте? Може трапитись і таке.

Розмова затягувалася, але наслідки її вже стали відчутні. Можна бути певним, що урядова криза розпочнеться не пізніше, як через тиждень. Генерал подасть у відставку. Тепер вже у новий уряд комуністи не потраплять. А потім все піде як по маслу.

Пінель потирав руки. Момбер усміхався. Коллінз уявляв собі, з якою промовою він виступить перед мікрофоном на наступних виборах у конгрес. Бос дотримав свого слова, і кандидатура Коллінза стоїть першою. Перед самим від'їздом у Європу бос так і сказав:

— Коллінз, я за вас добре заплатив. Тепер ви тримайтесь. Нагостріть язика і белькотіть...

В Парижі він почав гострити свій язик. Буде що розповісти виборцям. Червона небезпека прагне спорудити собі опорні пункти у Франції. Він, Френк Коллінз, зриває маску з підступних агресорів. Штати несуть мир народам і рятують цивілізацію. Атомна бомба — мирна зброя. Вона забезпечить мир на всій земній кулі.

Коллінз захопився своєю майбутньою промовою, забувши про Пінеля і Момбера.

Коли залишали блакитний зал, Коллінз сказав:

— Тепер все залежить від вас.

— Але дещо і від вас,— почав Момбер. Те, про що йому треба було сказати напочатку, він приборіг на кінець.— Мова йде про героя Вердена. Маршал Петен не повинен вмерти на шибениці. Ми йому зобов'язані. Якби не він, німці наклали б руку на все, в тому числі і на власність містера Гульда.

Коллінз цих слів чекав. Він поморщився і коротко засміявся.

— Герой Вердена давно не герой, а ганчірка. Можливо, його не повісять, але з сцени його треба прибрати за лаштунки. Коли кінчається фієста, перед очима поваленого бика не размахують червоною хусткою.

Ольга розуміла: примиритися з тим, як по-новому піде її життя, буде нелегко. Не те що її лякали труднощі. Ні! Більше бентежило, як її зустрінуть люди. Що відповідь вона, коли у неї спитають: «Чому ти, молода і здорова, сиділа склавши руки, коли твій народ, твоя країна страждали, мучились і боролися? Що це було? Звичайне боягузтво або, того гірше, байдужість, зміцнена бажанням за всяку ціну вижити?»

Що це справді було?

Таке питання вона сама собі задавала не вперше. Але тільки тепер воно набрало особливого значення.

Ольга працювала в лікарні медичною сестрою. Тут, у Деснянську, серед людей, які будували нові заводи, відновлювали зруйнований фашистами річковий порт, закладали нові будинки, розбивали парки і сади, у неї народилося дивне почуття, що вона потрапила в якийсь інший край, де завзята бадьорість його мешканців могла бути рисою, притаманною тільки відкривачам нових скарбів землі.

І це почуття, зрештою, не дивувало її. Бо ж кому краще, як не їй самій, знати, що ті роки, прожиті у задушливих кімнатах великої квартири професора Шульги на Тургеневській, відокремлювали її від всього живого.

Переїзд у Деснянськ був її власною ідеєю. Мати сприйняла це рішення як безглузду витівку. Від'їзд з Києва, на її погляд, був рівнозначний розриву з добрим життям. Тут, зрештою, були хоч якісь знайомі. Там вона буде самотня як палець, і хто знає, чим усе закінчиться.

Ольга вислухала матір і сказала:

— Я поїду.

Це було несхитне рішення. Ніхто не міг її переконати в зворотному. У відділі кадрів Міністерства охорони здоров'я, подаючи заяву і анкету, вона відчула в серці тривожну млість. Працівник відділу у напіввійськовому одязі дивився на неї, як їй видалося, підозріливо і неприємно. Та вирішення його було напрочуд швидке:

— Гарзд. Ми направимо вас у Деснянськ. Там відкрили нову лікарню, і їм потрібні люди. До речі,— сказав він, не давши Ользі подякувати йому,— ви зможете заочно продовжувати свою освіту.

Ясно, сказавши так, він розумів, що говорить. Головне, знав, кому говорить. Коли вже Ольга ішла, він порадив їй:

— Там є комсомольська організація. Все залежить від вас, від вашої чесності і вашого щирого бажання. Ви мене, сподіваюсь, розумієте?

Ще б пак! Ольга його зрозуміла добре.

Деснянськ зустрів її весняною, тропічною зливою, і вона довго стояла на пристані, зачаровано спостерігаючи, як важкі дощові линви шмагали землю, перетворюючи вузькі вулиці у бурхливі ручаї. Їй хотілося обернутися в трісочку, яку ніс потік води. Отак десь виплеснуло б на рятівний берег, де все буде нове і незнайоме, де можна буде почати життя з початку, сказавши новому широсердо і просто:

— Здрастуй, оце я, Ольга Дзоз, яка хоче стати іншою, зовсім іншою людиною, і ти, невідоме, допоможеш мені.

Але в Деснянську нове брало собі початок в старому. Давне і недавнє йшли тут пліч-о-пліч, як і скрізь у житті. Треба було навчитися, як їх відокремлювати, коли старе заважало новому і перетворювалось в гальмо на дорозі.

В лікарні її зустріли просто. Ні про що не питали, поглянули на копію наказу, покликали старшу сестру і передали їй в руки Ольгу.

Сива жінка у білому халаті дістала з кишені окуляри і подивилася на Ольгу. Витяг з наказу вона не прочитала.

— Ходімте зі мною.

І Ольга слухняно пішла слідом за високою, сивою жінкою у білому халаті.

Отак почалося її життя у Деснянську.

...Тепер, коли минув досить довгий час, Ольга вже говорила: «Наш Деснянськ, наш новий Парк культури та відпочинку, у нас в театрі», а ще недавно цих слів «у нас» виворити вільно вона не могла.

Тиждень Ольга працювала на нічній зміні, тиждень на денній. Зосередившись на роботі, Ольга робила успіхи. Мовчазна старша сестра, Килина Охрімівна, похвалила її настирливість. Ольга пояснила, що вона провчилася неповних чотирьох роки у медичному інституті у Києві, у відповідь на що почувла коротке:

— Знаю. Але то ще не все.

Що не все, Ольга зрозуміла двояко і почервоніла.

Сестра вийшла, лишивши Ольгу одну. Всякі спроби потім з'ясувати, що малося на увазі під отим «але то ще не все», не мали наслідків.

Через тиждень після цієї розмови Ольгу викликав головний лікар, недавно демобілізований деснянець, Марко Кирилович Шелест. Він сказав Ользі, що вирішив перевести її

в хірургічний відділ, і коли вона там виявить себе, то перед нею перспектива посади старшої сестри. Тим більше що теперішня старша сестра вийшла заміж, і чоловік її живе на Далекому Сході.

— До речі,— сказав головний лікар,— Килина Охрімівна про вас доброї думки. Вона, власне, і висунула вашу кандидатуру, розповівши нам, як ви сміливо і вміло робите перев'язки.

— А я і не думала,— вирвалося у Ольги.

— Що не думали? — спитав Марко Кирилович.

— Бачите, вона така мовчазна і сувора,— спробувала пояснити Ольга.

— Їй є чому бути саме такою. Тут, в цьому місті, фашисти замордували її синів-партизанів та вивезли в Німеччину доньку чотирнадцяти років.

Ольга, пополотнівши, не мала сили вимовити й слова. Вона зустріла Килину Охрімівну в той вечір на вулиці біля лікарні, зробила рвучкий рух до неї, але старша сестра відступила на півкроку убік, і Ольга розгублено опустила руки, пройшовши повз неї, низько схиливши голову.

...Хірург Безрудько Сергій Митрофанович любив поговорити в час дозвілля. Від нього Ольга дізналася чимало цікавих історій про Деснянськ, війну, працівників лікарні і про самого Сергія Митрофановича, огрядного, врівноваженого чоловіка, з широкими вилицями і чорними рівно підстриженими вусами над товстими губами. Він був короткозорий, але окуляри одягав тільки під час операцій та перев'язок, тому, читаючи щось чи розмовляючи, нахилився близько до співрозмовника, наче старанно хотів роздивитися його обличчя і прочитати чужі думки. Ользі довгий час здавалося, що він пильно вивчає її і не дуже покладається на її доброчесність.

Старша хірургічна сестра охоче ділилася досвідом з Ольгою, передала їй свої підручники, все показувала, і пояснювала, і одверто визнала:

— Це ж у моїх інтересах. Чим швидше ви тут все опануєте, тим швидше я зможу поїхати.

— Практична особа,— зауважив з цього приводу хірург, миючи руки і прислухаючись до розмови жінок.

Старша сестра не образилась. Хірург мав право говорити, що йому заманеться. Він наче височів над всіма, і всі шанували його мужню і вправну руку. Ольга, вперше потрапивши на операцію, стояла, ледве стримуючи хвилювання. Сергій Митрофанович в окулярах, весь у білому, схилився над хворим і тоном командира владно і коротко наказував:

— Пінцет. Голку. Не та голка. Ось та. Адреналін. Пеніцилін.

Старша сестра Постоловська, Ольга і друга сестра Галя безмовно виконували його вимоги. Яскраве світло ламп і уривчасте дихання хворого, якого оперував Сергій Митрофанович з приводу виразки шлунка, створювали в операційній сувору і напружену атмосферу.

Ольга намагалася стримувати хвилювання і нічим не видати своєї розгубленості. Вона міцно стисла губи і все говорила собі: «Я мушу витримати, мушу. Тому, що лежить на столі, гірше».

Щоб не піддатися кволості, вона стала лічити про себе, наче тільки що не хворому, а їй дали наркөз.

Дома, в маленькій кімнаті на вулиці Лесі Українки, вона лежала, учепившись руками в подушку, і тихо плакала. Коли б її спитали, в чому причина її сліз, вона, звичайно, не могла б пояснити. Розпач і туга були настільки гострі, що у неї бракувало сил примусити себе заспокоїтись. Довго стримувані сльози нарешті прорвали загату, і тепер лилися, і лилися безупинно. Трохи згодом Ольга зрозуміла, що то вона оплакує все те, що вже повернути не можна, яке так бездумно і легковажно вона проміняла на плісняве життя. Якщо тільки цим словом можна було ще зважитись так назвати той важкий сон, у якому вона існувала...

З листів матері вона довідувалася про те, що робилося у Києві, які знайомі повернулися з війни, хто приїхав з евакуації, хто вийшов заміж з її подруг, а хто розлучився. Ці новини мало її цікавили. Вона писала матері скупі і рідко.

Десь у глибині свідомості розуміючи, що в її нещастях вона винна перш за все сама, Ольга, проте, звинувачувала матір.

Будинок на вулиці Лесі Українки, у якому знайшла собі притулок Ольга, густий яблуневий садок, кущі шипшини під вікнами і сама господиня-пенсіонерка, вдова лікаря,— від всього цього віяло тишею, старовиною, як від отих комплектів «Всесвітньої панорами», які заповнювали книжкову шафу, над котрою висів в багетовій рамі портрет колишнього власника цього будинку. Все наче тут спинилося. Час, наповнений скрутами і нещастям, наче промайнув повз ці присадкуваті вікна з червоними плямами герані на підвіконнях.

...В лікарні було багато хворих. Частина з них доліковувала рани, виписавшись з шпиталів і повернувшись у рідне місто. Частину привозили з сусідніх районів. Операції доводилось робити двічі, а то й тричі на день. Ольга лишалася

часто на піччє чергування. Згодом вона призвичаїлася до своїх нових обов'язків і вже трималася в операційній спокійно, не втрачаючи влади над собою.

Сергій Митрофанович якось після особливо важкої операції, що скінчилася ампутацією руки у хворого, миючи руки над умивальником, сказав Ользі, яка стояла з рушником наготові:

— Ви робите успіхи, сестричко.

Але старшою сестрою Ольга все-таки не стала, хоч Постолювська поїхала з Деснянська. Ольга не знала, як саме її кандидатура була відхилена. Вийшло це дуже просто. Перед тим, як дати наказ, головний лікар глянув у її анкету і завагався. Він подумав, що, мабуть, взагалі не варто було її призначати у хірургію. Килина Охрімівна, довідавшись про таке, обурилася.

— Це дивно,— сказала вона головному лікарєві,— звичайна і нічим не виправдана перестраховка. Що ж, Дзоз була гауляйтером чи гестапівкою?

— Ну, матінко, справа не в тому. Але хворі дізнаються і будуть незадоволені. Ще ранувато її висувати. Ранувато.

— Не знаю, що вона накоїла поганого, але те, що мені відомо з її паперів, а головне, її чесний труд, мені, як комуністці, говорить, що Дзоз можна вірити.

— Жіноча логіка,— віджартувався головний лікар.— Нема у вас державного підходу, малувато пильності, а от вам-то таких треба було б особливо перевіряти...

— Дивне у вас розуміння пильності, Марку Кириловичу. Дуже дивне.

Килина Охрімівна спинила в коридорі лікарні Ольгу.

Без посмішки, навіть трохи неприязно, як видалося Ользі, сказала:

— Буде у вас завтра час, зайдіть, я живу на Червонопрапорній, дванадцять.

— О котрій годині? — спантеличено спитала Ольга, забувши навіть подякувати.

— Хоч би і в три, якщо вам зручно, пообідаємо разом.

— Дякую,— мовила Ольга,— дуже вдячна вам, неодмінно буду.

Килина Охрімівна привітно усміхнулася і відійшла геть.

У Килини Охрімівни була окрема двокімнатна квартира. Ольга сиділа на канапі. Стіна ніяковості стояла перед нею і

заважала їй. Вона смикала китиці сумочки, ніби пробувала вичавити з них якісь слова. Господиня щиро сказала:

— А ви красива, матінку. Ви не ображайтеся за матінку, то у мене така стара звичка. А відвикати вже пізно.

Вона роздивлялася Ольгу так, наче вперше бачила її. Може, й справді так воно було. Ольга сиділа перед нею у своїй улюбленій сукні. Високо піднята зачіска відкривала чоло і підкреслювала розліт чорних брів, що доторкувалися аж до скронь.

— Ви, мабуть, думаєте, що я сварлива і злюща.— Килина Охрімівна засміялася,— їй-богу, ні. Я така собі, звичайна, якою треба бути в мої п'ятдесят два роки. Ось коли б вони були,— вона показала рукою на фотографії над столом.— Та що ж вдієш? З того світу ще ніхто не вертався.

Ольга боялася дивитися на фотографії. Вона вже здогадалася, що то сини Килини Охрімівни. Опустивши очі долі, вона спитала, сама лякаючись свого запитання:

— А дочка ваша?

— Її фотографія схована у шухляді. Я вірю, чи, певніше, хочу вірити, що вона жива і повернеться. Бо ж певже я не заслужила такого щастя?

Жінка розпачливо подивилася на Ольгу, ніби чекала від неї відповіді на своє запитання. Але не у Ольги питала вона.

— Ось яка моя Саня,— мовила Килина Охрімівна і, діставши з шухляди столу фотографію, поклала перед Ольгою.

Миле обличчя дівчинки дивилося широко розкритими очима на Ольгу. І в цю мить її штовхнув хтось незримо владною рукою спогаду назад, у страшне минуле, на Тургеневську вулицю, в звіриний жах професорської нори, де вона хотіла переждати бурю. І їй здалося, що вона, і тільки вона, Ольга Дзоз, завинила перед оцією дівчинкою, яка в неволі страшній і жорстокій, мабуть, давно сконала. Як же могла вона сидіти тут, на канапі, перед цією жінкою, нафарбувавши губи, одягнута в дорогу сукню, дивитися їй у очі, слухати розповіді про її горе, коли вона, Ольга Дзоз, своїм байдужим існуванням сприяла цьому горю? Ольга закрила обличчя руками і так сиділа, не маючи ні сили, ні сміливості глянути в очі Килині Охрімівні.

Треба думати, що Килина Охрімівна зрозуміла, що коїться в серці Ольги. Вона забрала фотографію, притулила її до уст і знову сховала.

Настінний годинник, похитуючи маятником, відлічував секунди. У вікна зазірало сонце, і промені його висмужили килим над канапою, лягли навскіс на похилу постать Ольги.

— Що ви, мила моя, не треба,— сказала тихо Килина Охрімівна,— хіба ж цим допоможеш?

Ольга відірвала через силу руки від обличчя і очима, повними сліз, глянула на господиню.

— Адже ви не знаєте, якби ви тільки знали, якби...

Губи її засіпались, і слова не вимовлялися.

— Горе ви моє,— проказала задушевно Килина Охрімівна, сідаючи поруч з Ольгою,— все я знаю. І не думай, що я така вже нетямуща. Знаю.

Вона притягла Ольгу до себе, і та поклала їй на плечі голову. Сльози побігли з її очей, і вона, не витираючи їх, дивилася на жінку, яка ще мить тому була їй чужою людиною, а ось зараз не було для неї ближчої і ріднішої людини в цілому світі.

— Що ж мені робити, що? — в одчаї спитала Ольга і, не чекаючи відповіді, бо, власне, і не для того питала, заговорила про все те, що ятрило її душу, мучило і гнітило.

— Як спокотувати, як? Навчіть мене. Адже нічого попереду доброго. Хто я і кому така потрібна?

— Людям ти потрібна, бо ж сама людина.

Килина Охрімівна при цих словах трохи відштовхнула Ольгу, наче хотіла краще побачити її обличчя.

— Нема зайвої людини на землі, якщо створіння на двох ногах має право носити почесне ім'я це. Ти людина, Ольго. Ти добре зробила, приїхавши до нас. Та хіба ми тебе погано зустріли?

Ольга заперечливо похитала головою.

— Я не заслужила стільки тепла... В тисячу раз гіршого заслужила я... І те, що до мене ставляться приязно і просто, кожную годину, хвилину, мить б'є мене у саме серце думкою: «А що ж ти зробила для всіх? Що?!»

— Це добре, що тебе це мучить,— суворо схвалила Килина Охрімівна.— Ти одужуєш, матінко.

— Була комсомолка, студентка, весела дівчина, мала друга, а поласувала на безтямне, безжурне життя.— Слова Ольги схожі були на сповідь. Килина Охрімівна не любила, коли сповідаються. В самокартанні чомусь завжди бачила вона щось чуже і осоружне.

— Мовчи, не треба. Сказала тобі, що знаю все, і досить. Не мені о тім треба говорити. Добре, що сама знаєш і собі повторюй, та й то не часто. Бо звикнеш, і все стане звичним, втратить гостроту. Краще пам'ятай, щоб більше не повторилося. Говориш про себе: була, а я скажу тобі — будеш!

І ти в це повір. Тільки знай, нелегко тобі поведеться. А якби легке вибрала, то не тут сиділа б. Адже так кажу?

— Сама не знаю,— обізвалася Ольга,— живу наче в при-
смерку.

— О матінко, який же то присмерк? Поглянь навколо себе. Які рани страшні війна залишила. Думали ми — певної. А людина все здатна пережити. То тільки з першого погляду видається: ну все, більше і ковтнути води не зможу. А життя згодом своє бере. Коли моїх синів фашистські кати на майдан вивели і поставили під шибеницею, вони голів перед ними не схиляли. Була б я тоді тут, сказала б сама їм: «Добре, діти мої, добре, стійте гордо, так батько ваш у дев'ятнадцятому році приймав смерть від гайдамаків, вже на горло кати йому зашморг накинули, а він крикнув мені: «Дивись, Кирино, щоб діти наші завжди за правду стояли». Я думала, що на цьому і скінчиться життя моє. А треба було жити. Дітей у люди виводити. Вивела. Думала, вже довіку вдовою лишуся, а вийшло не так. Вдруге заміж пішла. Дочка то від другого чоловіка. Жили ми в згоді всі. Добре жили. У перший день війни впала німецька бомба на місто наше. Чоловік саме на річці був, рибалив. Ну от, і нічого не залишила від нього та клята бомба. Тільки уламок весла на березі. Коли сини пішли в підпілля, мене умовляли: «Ідьте, мамо, на Схід, з заводом батьковим ідьте». Він на тому заводі слюсарем працював. Комуніст був. Я й поїхала. Та далеко не довів нас поїзд. Розбомбили його німці під Фастовом. Все горить, кругом смерть. Куди податися. Згадала, в селі Непорожньому двоюрідна сестра живе. Піду з Санею до неї, вирішила. Може, прийме. Пішла. Допленталася аж уночі. Прийняла нас. У неї самої горе. Сина вбили на кордоні в перший день війни. Лишилися ми у неї. А потім все пішло і завертілося. Ні звістки від синів, ні розради. Дізналася вже пізніше, як німців погналі. Саню під час облоги німці забрали. Ну, думаю, тепер все. А нічого, живу, бачиш. Не все.

Ольга слухала, широко розкривши очі.

— Для чого ото тобі розповідаю про горе своє, сама не знаю. Не люблю про страждання свої говорити. Ох, не люблю. Ти молода, дужа. Вислухала мене, а тепер подумай. Я тебе розпитувати ні про що не хочу. Того, що знаю, досить. Звідки знаю, якщо хочеш скажу: племінниця моя тут, в місті, тепер працює на будівництві електростанції. З Кисва приїхала. Сестри моєї дочка. Вона на одній вулиці з тобою жила. Треба вас познайомити. Дівчина горда, своєрідний характер у неї. Мабуть, пішла ним у батька, бо сестриця моя

не така. Інженер племінниця. Катерина Золотаренко. Чи не чула, бува?

Ольга не чула. Йї тільки не дуже хотілося знайомитися з киянкою, чому саме — вона не розуміла. Але сказати так Килині Охрімівні вона не могла.

Через тиждень після цієї розмови, після якої Ольга зрозуміла, як багато важило для неї все, що сказала їй Килина Охрімівна, вона зустрілася з її племінницею.

Ольгу Катря пізнала зразу, коли тільки переступила поріг квартири тітки. Вона кивнула їй головою і міцно потисла руку. Русяве волосся, зібране валиком навкруг голови, підкреслювало одверту урочистість її обличчя, а очі звужено дивилися на Ольгу, ніби питали:

«Навіщо ти тут?»

Ольга зникла і опустила плечі, уникаючи погляду дівчини, яка невимушено сіла у кріслі, сказавши:

— Як, тітонько, живете, не лаєте мене, що рідко провідую? У мене зараз роботи стільки, що і книжку ніколи в руки взяти.

В голосі Катерини було щось напружене. Це зразу помітила Килина Охрімівна, подумавши: «Не подобається їй Ольга».

Щоб підтримати розмову, Ольга спитала:

— Ви тут давно?

— Третій місяць. А ви?

— Я півроку вже.

— Здається, з Києва? — спитала Катерина.

— Так, — тихо відповіла Ольга. — І ви киянка?

— З діда-прадіда, спадкова... — Катерина засміялася, і крижинки в її очах розтанули, бризнувши гарячими іскорками. Від щирого сміху обличчя потепліло. Суворість зникла, уста стали пухкіші. В цю мить вона показала Ользі зовсім простою і милою. Але мить та тривала недовго, голос Катерини забринів суворими нотками, коли вона, не то питаючи у Ольги, не то стверджуючи, сказала:

— Під час фашистської окупації ви жили у Києві?..

Вперше в Деснянську Ользі нагадали про той час, який вона хотіла забути. Перевівши подих і стримуючи якесь лихоманкове тремтіння у грудях, Ольга відповіла:

— Так, жила у Києві.

— Ви могли б багато розповісти... Цікаво отак збоку глянути на ворога, який хазяйнує у твоєму місті... Ну, і на тих, хто примирився з ним... Це теж цікаво.

Килина Охрімівна з тривогою подивилася на Ольгу, перевівши погляд на племінницю. Але вирішила не втручатися. Ця розмова, на її погляд, мусила піти Ользі на користь. На її поплотнілому обличчі темніла нічим не прихована мука, і вона пролунала в її словах, коли Ольга заговорила.

— Бачите, мені важко було спостерігати. Для мене це був страшний сон, і, якщо хочете знати, я прожила сліпою ці жахливі дні і місяці...

— Коли ж ви стали прозрівати? — суворо спитала Катерина.— Після Сталінграда, чи цього ще вам було не досить, чи, може, після того, як наші перейшли Дніпро?..

— Як ви можете так?..

Губи Ольги затремтіли, і на очі набігли сльози.

— Хіба ви можете зрозуміти,— з серцем проказала вона суворій Катерині, яка дивилася вже не на неї, а кудись у вікно, шкодуючи, що почала цю розмову та взагалі навіщо прийшла сюди. Собі самій гірко було признатися, що глуха неприязнь до цієї дівчини на каналі непримиренна в ній тому, що вона зв'язана була у минулому з Максимом Нерчиним.

— Вам ця розмова неприємна, і не будемо про це...— намагаючись говорити невимушено всесло, сказала Катерина.— Я не хотіла вас образити. Та ви самі розумієте, що минуле не так легко забути. І скажу вам щиро, якщо ви його легко забудете, вам нагадуватимуть не раз. Вимагати, щоб було інакше, ви не маєте права.

— Не маю,— погодилася Ольга, трохи опанувавши себе.

— Ховай кігті, Катрусе,— спокійно порадила Килина Охрімівна племінниці.— Будемо чай пити.

— Будемо,— погодилася Катерина, хоч хотілося піти.

Обоє, обдумуючи потім цю зустріч, ні Катерина, ні Ольга не розуміли, що їх, проте, штовхало до нового побачення. Килина Охрімівна по-своєму побачила у гострій суперечці своїх гостей крихітки того світлого, що спроможне дати Ользі більш користі, ніж нанести їй нові дошкульні удари.

Образи на Катерину у Ольги справді не було. Потім вдома і на роботі вона до дрібничок пригадуючи все, що було сказано «суворою дівчиною», як вона назвала Катерину Золотаренко, проте не знайшла в її словах зневаги до себе. Хоча Ольга відчувала, що зневажити її можна і запобігти цьому у неї нема підстав.

Робота в лікарні поступово перенесла Ольгу в інший світ. Справді, їй відкрилися нові обрії. Те, що вони виникали перед нею оманливими фарбами якихось ще неусвідомлених

добре надій, мало свою силу, яка допомагала Ользі знаходити собі місце серед людей, що її оточували. Невелика плата, ті кілька сотень карбованців, які вона діставала, примушувала Ольгу жити ощадно. Та, сказати правду, особливих потреб у неї не було. Мати двічі прислала їй невеликі суми грошей, але вона написала їй, щоб більше і не думала їй присилати: їй вистачає і того, що заробляє.

Місто Деснянськ поступово розкривалося перед Ольгою, як джерело кипіння людської енергії, і вона з цікавістю, непомітною для себе, пильно стежила за всім, що діялося навколо неї.

Вдруге після розмови з Катериною їй довелося мати розмову про своє минуле з медичною сестрою Галею, яка була обрана секретарем комсомольської організації лікарні. Це було під час обіду у міській їдальні, куди вони пішли разом.

В цей час їдальня вже спорожніла. Стомлена буфетниця забрала у них талони на хліб і прийняла замовлення. Ранок і майже вся перша половина дня були у дівчат важкі. Проїшло чотири складні операції. Нова старша хірургічна сестра з Харкова виявилась мовчазною і суворою жінкою. З нею працювати було складніше, ніж з попередньою, і дівчата тому ще відчутніше потомилися. Тепер вони діставали більшу насолоду від спочинку, ніж від їжі.

— Послухай, Олю,— почала Галина,— я давно хотіла тебе спитати...

При цих словах серце у Ольги заніміло. Вона догадалася. І здогадку її підтвердили слова товаришки.

— Ти була комсомолкою?

— Так,— підтвердила Ольга.— Але механічно вибула. Це трапилося під час окупації.

— І ти зверталася в Києві у міськком?

— Ні. Чим мені можна пояснити це? Нема у мене ніяких пом'якшуючих виправдань.

Ольга говорила щиро, але говорити їй тепер вже було не так важко, як тоді з Катериною. Вона раптом відчула в цю мить щось схоже на вдячність до тієї «суворої дівчини».

— Мій чоловік лишився в Києві, він професор, я підкорилася умовлянням матері, щось подібне на запоморочення охопило мене...

Ольга впіймала недовірливий погляд Галини і замовкла. «З якої рації Галина повинна мені вірити?» — подумала Ольга.

— Ти думала, що всьому кінець, що німці переможуть? В запитанні Галини було тривожне чекання.

Ольга відкинулася на спинку стільця. Слова Галини відновили перед нею її саму в ті зловісні дні. Хіба вона думала так? Ніколи! І крихіткі подібної думки у неї не було. Та чи повірять їй Галина? Чи варто сказати їй?

— Ні, Галя, я так не думала,— мовила Ольга.— Ніколи я так не думала.

Якби Ольга відповіла б зразу на її запитання, стала б гарче доводити їй щось подібне до виправдання своєї поведінки, Галя не повірила б їй. Але невідомо чому Галина сказала:

— Тепер ти не можеш відповісти інакше.

Вона вже пошкодувала, що сказала так, почувши від Ольги:

— Ти маєш радію, коли не віриш мені.

Галя не заперечувала. Запевняти Ольгу, що вона їй вірить, тільки для того, щоб її заспокоїти, означало б поступитися перед правдою. Запитуючи Ольгу, Галина аж ніяк не мала на меті просте зацікавлення. Вона не уявляла собі, як молода, здорова жінка спокійно сиділа склавши руки, в той час, коли навколо неї точилася боротьба. І як міг її чоловік, відомий лікар, адже сам Сергій Митрофанович ще учився у нього, як міг він жити при німцях так, наче нічого не скоїлось?.. І головне, цим людям все забули і мало нагадували... Ні, у Галини на такі явища був інший погляд. І коли б залежало від неї...

— Коли б залежало від тебе,— сказав їй секретар Деснянського міськкому комсомолу Дубенко, до якого вона прийшла за порадою, виклавши свої погляди на подібні речі,— ти б вирішувала такі справи дуже просто.

— Як просто? — спитала Галина.

— А так, на роботу не брати, хліба не давати, в усьому відмовляти, одним словом, поставити пова життям. Так?

— Так! — погодилася Галина.

— А так не можна. Ти думаєш, я люблю отих крутіїв, боягузів, пристосовників? У мене з ними свій рахунок.

Галя знає, що мав на увазі Дубенко. Коли він вийшов з лісів після вигнання німців з Деснянська, в рідній хагі його стріла цвинтарна пустака. Дворічні бур'яни росли в низеньких кімнатах під розпанаханою сгарядом стелею.

Куди поділись взяті, як бранці, батько і матір, Дубенко не знав і досі.

— Ти, Галю, навчись відрізнати ворога від людини, що стала на згубний шлях без злої волі... Хіба всіх, які лишалися під німцями, треба вважати ворогами? Хіба партія не вчить нас, як ставитись до людини? Твоя Дзоз — особа, на мій погляд, ні те ні се. Шукала теплового містечка в житті, пурхнула у гніздо до старого професора, відмовилась від життя фактично, а тепер вилетіла з того гнилого гнізда і тицьнула носом в землю. Ніс розквасила, а думає, що навколо неї земля розкололася. Ти придивись до неї. Кажеш, працює сумлінно, чесно. Це добре. Може, справді гріхи спокутує чи, може, очі замилує. Однаково рубати з плеча не годиться. Час є у нас, ми переможеці. І ми мусимо думати про майбутнє.

Розмова з Дубенком для Галі не минула безслідно. Але, маючи намір поговорити з Ольгою Дзоз в такому ж мирному дусі, вона не втрималась і сказала, проте, не так, як думала.

Від Килини Охрімівни не приховати було Ользі свої настрої. Тим більше що вони кілька разів на день зустрічалися у лікарні. Галя в свою чергу оповіла старшій сестрі про свою розмову з Ольгою. Коли вона сказала Ользі, що про неї питала племінниця, Ольга здивувалася.

Катерина справді захотіла побачити Ольгу. Те, що зацікавило її в малознайомій жінці, про яку вона склала для себе певну думку ще до знайомства з нею, примусило Катерину першою шукати зустрічі з Ольгою. Можливо, за цим дивним бажанням справді стояв Максим Нерчин. Чи ж не цікаво буде добре роздивитися цю жінку і зрозуміти, що ж приваблювало в ній Нерчина?

На роботі Катерина була так заклопотана справами, що, окрім них, нічого не бачила і ні про що не могла думати. Будівництво електростанції завершувалося, і восени вона повинна була дати перший струм, якого чекали місто, заводи і околишні колгоспи та радгоспи. Це мала бути одна з потужних електростанцій в республіці. Прибуло обладнання з Москви та Свердловська. Велика група інженерів мала біля чого клопотатися. Начальник будівництва інженер Приходько сказав якось їй:

— Вам буде цікаво взагалі залишитися тут на роботі після пуску станції.

Деснянськ, його зелені вулиці, димарі заводів за Десною, темні масиви лісів, що тяглися до синього обрію, сподобалися Катерині. Вона, приїхавши сюди, відмовилася жити у тітки. По-перше, це було далеко від роботи, по-друге, їй хотілося самостійного життя. В гуртожитку для інженерів Катря

дістала окрему кімнату, бо ж вона була єдина жінка серед них, і зразу влаштувалася зручно і просто. Привезені з собою книги, фотографії батьків та дядька, килимок надали одразу гуртожитській кімнаті привабливий вигляд. Сусіди-інженери Орлов і П'ятихатній спорудили Катрі полицю для книжок, і вона скоро заповнилася підручниками та романами. На низенькій саморобній тахті, застеленій плахтами, завжди лежали газети та журнали. Вертаючись присмерком з роботи, Катря ішла у душеву, і коли все там було не в належному порядку, вона влаштовувала, як казав Орлов, «бойову тривогу номер один». Тоді чоловіки, які на цей час були в гуртожитку, мусили ліквідувати наслідки своєї неохайності.

Будинок гуртожитку стояв у колишньому монастирському саду. Сад від берега річки відгороджував старовинний вал, що місцями осипався. Обіруч за валом височіли дві напівзруйновані вежі. Тут під час окупації німці влаштували пункти спостереження, і їх підірвали партизани саме в той час, коли на одному з них перебувало високе начальство. Катря любила це місце і часто приходила сюди милуватися звабними красотами, що відкривалися зорові.

Ольгу, яка прийшла до неї в недільний день у гості, Катря повела на вал. Вони мовчазно посідали і дивилися в синю далечінь, що розкинула своє шатро над Десною, левадами та безмежними луками, які простяглися до обрію. Потім вона показала їй вежі. На одну з них вони піднялися. Там сидів за мольбертом Орлов. Він любив у вільний час, як казав сам, побавитись фарбами.

— Не будемо заважати,— сказала Катря.

Але Орлов не дав їм піти. Він охоче показав початий пейзаж, і Катрі малюнок не сподобався.

— Луки оті померанцеві, з сріблястими відблисками попід лісом. А у вас тут зелень дуже густа.

Ольга зніяковіла і не схвалила різкість «суворої дівчини». Вона чекала, що Орлов образиться, але той тільки розсміявся.

— Які ж вони померанцеві? Що ви, Катрін. Це ви вигадали.

— В усякому разі, вигадка краще, і не називайте мене Катрін, не люблю.

— А ваша подруга як думає?

Тоді Катря познайомила їх.

— Дивно,— зауважив Орлов,— завжди у красивих дівчат погані подруги, і от я здібуюсь з приемним виключенням з загального правила.

— Отож не дотримуйтеся загальних правил,— порадила Катря.

Вони залишили аматора одного, хоч він широко запрошував подивитися, як він малює, а якщо це їм не цікаво, то виявляв готовність пристати до їхнього товариства.

В кімнаті у Катерини, ввечері, коли трохи станула крига обережності, Катря неждано для Ольги визнала:

— А знаєте, у нас з вами є в Києві спільний знайомий. Не підозріваючи нічого, Ольга зацікавлено спитала:

— Хто ж він?

Катря, не відводячи уважних очей від Ольги, сказала:

— Максим Нерчин.

— Ви знайомі з ним?

В запитанні Ольги змішалось все: біль, розпач, тривога.

— Ми з ним разом вчилися,— пояснила спокійно Катря,— і він розповів мені про вас.

— Він говорив про мене...

Ольга схопилася з тахти і пішла короткими кроками до дверей, наче збиралася мерщій залишити цю кімнату. Катря мовчки дивилася на неї, і коли Ольга знесилено притулилася всім тілом до дверей, сказала:

— Не треба так хвилюватися. Сядьте, Ольго.

І в цю мить Катерина пошкодувала, що сказала Ользі про Максима. Коли Ольга сіла слухняно поруч з нею на тахту, то вже була не та Ольга, яка ще кілька хвилин тому розмовляла з Катериною. Її засмучений вигляд промовляв краще, ніж найрозпачливіші слова.

«Що ж її більше мучить зараз: сором чи біль за втраченим?» — думала Катря. Не просто з цікавістю дивилася вона на жінку, яку любив Максим, а може, і зараз ще любить. Хто запевнить, що то не так? Але розпач Ольги не зворушив Катрі, хоч воліла вона, щоб саме було так. Навпаки, він загострив її неприязнь до жінки, яка не мала права на любов такої людини, як Максим.

«А на що маю право я? — спитала у себе Катря. — І чому я так близько сприймаю те, що не повинно мене обходити?»

— І він не забув мене?

Катря низала плечима. Чого ще бракувало, втішати цю жінку і запевняти її, що Максим Нерчин її пам'ятає...

Але Ольга не то з певністю, не то з надією вперто сказала:

— Якщо говорив про мене, то не забув. Ні.

— А ви? — спитала неждано для себе самої Катря.

— Я,— перепитуючи, повторила Ольга,— я ні! Ніколи!

Вона схопила Катрю за руку і, міцно стискаючи її обома руками, прошепотіла:

— Ніколи не забувала.

— Жили з іншим і не забували... Дивно!

Можливо, вона не повинна була цього говорити, та мало що не повинна робити людина.

Ольга ніби не відчула зневажливого докору Катерини.

— Я кажу правду. Нема мені чого обманювати себе.

Вона так і сказала «себе», ніби не перед Катрею мусила виправдати свою поведінку.

— Так, знаю, ви можете мене зневажати, і то ваше право. Я розумію всю ганебність того, що зробила. Але те, наскільки Нерчин мені дорогий, я зрозуміла тільки тоді, коли його не стало поруч зі мною.

— Що ж, ви хотіли, щоб він поруч з вами в окупованому Києві виступався у німців, як ваш чоловік?

— Ви безжальні, Катерино. Але я не випрошую милосердя, коли мені говорять правду.

Ольга дивилася їй у очі і витримала погляд Катерини, в якому спалахували зеленкуваті іскорки.

— Я безмірно вдячна вам, Катре! — вигукнула Ольга.

— Мені? За що ж?

— Ви сказали мені те, про що я мріяла ночами. Я хотіла, щоб він згадав мене.

— Ви не питаєте, як саме? — загадково мовила Катря.

— Як? А це не має значення,— рішуче заявила Ольга.— Важливо, що згадав.

Невідомо, що штовхнуло її серце, осінило раптово здогадкою, і, навіть, не думаючи, що говорить, Ольга сказала, як про відоме їй:

— Ви любите його, Катре.

Ці слова неждано обпалили Катрю вогнем якоїсь правди, тієї правди, яку вона стільки часу вже ховала сама від себе, і їй не хотілося перечити цій чужій жінці, яка вже чимсь неясним ще для неї була їй не зовсім байдужа. Катерина промовчала, але очей своїх від допитливо-обережного погляду Ольги не відвела, хоч це коштувало великого напруження.

— Пробачте мені,— тихо сказала Ольга.— Я не мала права.

— Ви в такому стані,— намагаючись говорити байдуже, спокійно сказала Катря,— що я вас ні в чім не виню. І якщо вам все це неприємно, то краще поговоримо про інше, або, може, ви хочете відпочити, я вас проведу,— запропонувала Катря.

— Ще хвилину посиджу у вас,— хоч і розуміла, що це не досить ввічливо, все ж попросила Ольга, а сама в цю мить твердила собі: «Ти любиш його, сувора дівчино, любиш, я знаю це, хоч і нічого не можу довести».

А Катря, опанувавши себе, ввімкнула радіо, знайшла музику і удала, що уважно слухає її.

І все ж Ольга ворожості до «суворої дівчини» не відчувала. Навпаки, тепле почуття до неї, такої суворої, гордої і безжально одвертої, все повнішим ставало в її серці. І їй захотілося пригорнути її голову до свого серця, нехай би вона почувала, як воно схвильовано стугонить.

Але ж, коли ця дівчина любить Максима, то чому вона тут і де він тепер? Спитати про це Ольга не наважувалася.

Пізніше, вдома вона намагалася відновити в своїй пам'яті кожне слово, мовлене Катериною, шукаючи те, що хоронилося за почутими словами, і вперше вона могла подумати про якусь майбутню зустріч з Нерчиним без страху і одчаю.

Катерина ж, навпаки, таїла в собі гнів на Максима і думала про нього з осудом, з незмінним всі ці дні бажанням при зустрічі сказати багато невітшного і злого. Що міг знайти в ній Нерчин, думала вона про Ольгу?! І чому він досі не забуває її? Справді не забуває. В цьому вона була певна. Бо як інакше пояснити його поведінку з нею самою?

Від усіх цих думок народжувалась злість до себе. Недарма за останні дні товариші на роботі звертали увагу, що Катерина мовчазна і зосереджена. І треба було, думала вона, щоб в Деснянську опинилася Ольга? Краще б і недруг її не придумав. Власне, до Ольги у неї не було почуття ворожості. Було б смішно навіть думати, що Дзоз лишилася у Києві з якоюсь поганою метою. Вона просто хотіла добре влаштувати своє життя. Тепер, можливо, справді каяття її щире. Але що Катерині до її розпачу та каяття! З ласки доброї тітки, яка мала слабкість простягати руку допомоги тим, хто шкутильгає, Катерина познайомилась з Ольгою. Не будь цього збігу обставин, вона б і не знала, що Дзоз у Деснянську.

Великою ж несподіванкою був для Катерини лист від Нерчина. Вона не чекала цього листа і гадки не було, що Максим напише їй. Але лист існував. Він лежав на її колінах, і вона вже, мабуть, могла напам'ять повторити його. «Чому він вирішив написати мені? І що криється за його бажанням провідати мене у Деснянську? Невже тільки те, що він гостює у матері і звідтіль йому рукою подати, як він пише, до Деснянська». Але лист був як лист. Не дуже довгий і не дуже

короткий. Максим писав, що з неприємностями покінчено. Що він мав на увазі? Чи ж він впорався з дисертацією, його дипломну зарахували, як кандидатську, чи він провалився, чи просто вирішив щось інше?.. Тут же він повідомляв, що в інституті лишається. Якби Нерчин зараз опинився б тут, у кімнаті, Катерина б його добре покартала. Як можна писати такі листи? І яке у нього право писати: «Катю, я скучив за вами». Можна подумати, що в Києві вони зустрічалися щовечора і не могли одне без одного прожити й дня... Взяти і написати йому: «Не приїздіть». Так буде краще. Але куди писати? Адже адреси своєї він не повідомив. Вона навіть полегшено зітхнула при цій думці. І в наступну хвилину сказала сама про себе: «Зраділа, як десятикласниця». Вона забула одразу зовсім про Ольгу.

Вранці, знову глянувши на лист Максима Нерчина, згадала Ольгу.

Та згадавши, подумала: от кому я мушу сказати про приїзд Нерчина.

А де він тут житиме? Готель переповнений відрядженими та постійними мешканцями з начальства, які чекають квартири.

Виникла думка про тітку. Та любила всіх влаштовувати. Доведеться звернутися до неї. Це, правда, викличе зливу запитань. Будуть вивчальні погляди. Багатозначні... А можливо, все обійдеться. Катерину охопив неспокій.

44

Полковник Браун зустрів Коллінза і Дюранта на аеродромі. Френк Коллінз був у військовій уніформі. З аеродрому вони поїхали на квартиру до Брауна. Коллінз дорогою мовчав. Тепер починалось головне. Точніше, воно почалося тільки ввечері, коли, прочитавши доповідну записку Дюранта, Коллінз зажадав, щоб викликали майора Девідсона, коменданта пункту Ігл.

— Він тут,— сказав Дюрант, обсмикуючи нижче спину френч.

— Давайте його тоді,— наказав Коллінз.

Девідсон зайшов у кімнату чітким військовим кроком і стримано привітався.

— Сідайте, майор Девідсон,— люб'язно запросив Коллінз.

Девідсон підсунув собі стілець і вмовстився навпроти Коллінза.

— Ви повинні мені пояснити, яким способом лист перемішених осіб з ввіреного вам табору потрапив у руки радянської військової адміністрації?

Девідсон глянув в очі полковника Коллінза і витримав їх допитливий погляд.

— Пробачте, полковник, але про цей факт найменше відомо мені особисто.

Спокійна відповідь Девідсона не сподобалась Коллінзу.

Він плеснув пухкою долонею по столі.

— Не викручуйтесь, Девідсон. Кажіть одверто. Що ви знаєте?

— Ви не маєте права мене ображати.— Червоні плями вкрили обличчя Девідсона.— Я не дав вам ніякої підстави.

— Ви не давали. Ми самі взяли оту підставу, майор.

Коллінз кинув переможний погляд на Девідсона.

— Якщо ви знаєте краще мене, що робиться в таборі Ігл, тоді навіщо ви мене покликали?

Девідсон звуженими очима дивився на полковника Коллінза, і все, що накопало в його серці за ці тижні та місяці, надало йому такої рішучості, що він вже став втрачати владу над собою.

— О, ви з гарячих, майор. Зовсім не такий, як про вас базикає Лоу. Так от, я не звик дмухати на холодну воду. Викладайте геть-чисто все.

— Я вперше бачу вас, полковник, і тому не знаю ваших звичок,— Девідсон перевів подих,— але мені нема чого викладати на стіл.

Коллінз нахилився до Девідсона.

— От що, майор, або ви скажете, хто міг передати листа, або вам доведеться відповідати перед трибуналом. Ви, сподіваюсь, розумієте, що це означає?

Девідсон мовчав. Він знав, що Коллінз **заякує** його. Девідсон на мить затулив очі долонею, і Коллінз зрозумів цей рух, як пролог до зізнання. Він переможно підморгнув Дюранту. Той тільки відкопирив свої тоненькі губи, сказавши одними очима: «Ні».

Пауза затягувалася. Коллінз вирішив покласти всім недомовленостям край.

— От що, Девідсон, або ви скажете, хто, на вашу думку, передав, або вся відповідальність падає на вас і можна гадати, що ви самі виконали цю ганебну справу.

Девідсон і на цей раз не відгукнувся. Тільки одірвав руку від обличчя й подивився поверх голови Дюранта у вікно, за яким вітер хилив верхівки струнких тополь. В цю хвилину пе-

ред ним промайнуло все те, про що думав він у довгі дні і ночі, і давня розмова з сержантом Нерчем, після повернення його з Берліна; він, як тоді, так і тепер, не мав сумніву в тому, хто міг насправді передати лист в радянську комендатуру. Але яке він мав право відвертати від себе небезпеку, коли людина зробила те, що хотів зробити він сам? Можливо, на фермі у далеких Штатах люди, які були йому найближчі всіх у світі, порадили б йому: «Скажи і відчепися. Ми тебе чекаємо уже п'ятий рік, і ти наша надія, наше життя. Скажи і поклади цій темній історії кінець». Але він не міг сказати. Він нічого не знав. Одних припущень було замало. Те, що в цю справу втрутився полковник Коллінз, означало, що їй надається особливе значення. Тут вже приплутувалася висока політика. І оцей тип з вусиками, який сидів навпроти нього, він його вже кілька разів зустрічав у кабінеті Лоу, і, нарешті, сам Лоу, який уникав дивитися Девідсону в очі,— все це твердило, що його штовхають у каламутну воду.

Коллінзу ж, власне, потрібно було одне: чим більше осіб потрапить у павутиння, яке тче Дюрант і його люди, тим вірогідніше виглядатиме опір операції «Ейбл». Факти, незаперечні і вагомі, будуть свідчити, що існує змова, яка загрожує державі і самій свободі. Тоді бос разом з своїм кланом піднімуть голос і заткнуть пельки тим, які базикають, що атомна зброя нікому не потрібна і що ніхто не загрожує Штатам. Хто тоді зможе заперечити, що такі операції, як «Ейбл», нікому не потрібні? Тоді всім стане зрозуміло, що у «хіросімської тітки» повинні з'явитися спадкоємці у тій кількості, яка потрібна для безпеки держави.

Девідсон у планах Коллінза займав далеко не чільне місце. Проте, коли б він виявився більш гнучким, значно полегшали б деякі деталі справи. Того, хто передав листа, можна було вважати одним із головних учасників змови. Для сенатора з Вісконсіна така особа — ласий шматок. Можливо, варто цією особою зробити Девідсона. Але всі дані його досьє мало дають підстав для такої ролі. Отже, Девідсон мусить бути свідком обвинувачення. Коли ж пощастить зламати опір того радянського офіцера і зробити так, що нитка, про яку говорив Дюрант, потягнеться через його пальці до людини, від якої можна дечого домогтися, то можна вважати, що певний успіх забезпечено. Тому ж, хто передав листа, можна відвести значніше місце у змові, ніж те, яке пропонує Дюрант. Коли йдеться про атомну бомбу, треба, щоб її гігантській смертоносній силі відповідали такого ж масштабу змови.

Все це Коллінз ще за обідом, перед тим як почати розмову з Девідсоном, виклав Брауну.

— Вам би очолити розвідувальне управління, любий Коллінз,— сказав Браун.— Гине талант.

Можливо, в Брауні говорила заздрість. Але тепер у Коллінза не було часу для зайвих роздумів. Йшлося про справу, яку треба було розв'язувати прискореними темпами, в той же час міцно зв'язувати вузли. Один з вузлів вже зав'язано у Принстоні, другий у Лос-Аламосі, третій у форті Макензі, але все повинно було дістати початок тут, у Берліні.

«Головне Берлін,— згадав Коллінз напучувальні поради боса.— Звідти треба буде починати, якщо не сьогодні, то завтра...»

Звідціль мусила нитка, яку ткав Дюрант, прослизнути у вушко голки, знайденої тим же Дюрантом. Браун удавав, що і він причетний до цієї справи. Нехай тішитесь. Розставляти сили буде, зрештою, один Коллінз. А тепер головне полягало в справі, яку він міцно ухопив своїми беручкими руками. Що ж до Курта Румлера, то він з своїм досвідом прислужиться принагідно до моменту. Нехай поки що покрутиться з Хербі у пункті Ігл. У нього, мабуть, нюх добрий, можливо, він одразу знайде кінці...

Тим часом Девідсон своєю поведінкою дещо переплутав. Невідомо тільки, чому Дюрант сидить такий пихато-спокійний? Невже він щось приховав?

Але Дюрант нічого не приховав. Він наперед знав, що ота витівка з Девідсоном добрих наслідків не дасть. Дивно, та й годі, що Коллінз став удавати з себе справжнього прокурора. Зрештою, адвокат лишається адвокатом. Не з цього він починав. Такого типа, як Девідсон, погрозами не залякаєш. Та й взагалі він, видно, не з цієї хлипкої породи. Вся його, наче витесана з каменю, постать, сиві скроні і сталевого кольору очі та спокійні рухи промовляють, що він не зліплений з воску.

Дюрант добре знає людей такого кшталту, які одягли офіцерську уніформу з вірою, що служать якійсь там недоторканій американській конституції... З цими парубками одна морока. У них багато забобонів про честь і совість офіцера та мало справжнього розуміння, чого вартий долар. Отже, Дюрант вирішив чекати і слухати. Може, серед тих слів, якими так смітив Коллінз, випаде вигребти йому зернину.

Девідсон похмуро дивився у вікно і продовжував мовчати. Для нього вже не було сумнівів, чого саме хотів від нього полковник Коллінз, і він вже прийняв рішення. Важко було

відгадати, що саме він мав на увазі, коли, глянувши на Коллінза, сказав:

— Єдине, що я можу вам обіцяти, полковник, це те, що, повернувшись у табір, я почну ретельне слідство. Все, що стане мені відомо, я доповім генералові Лоу.

— Не Лоу, а мені,— підкреслив Коллінз,— але справа не в цьому. Я ще подумаю, чи можна вам довірити таку справу. Дюрант заворушив вустами.

— Гадаю, що буде добре, коли майор візьме слідство у свої руки. Ми дамо йому на допомогу містера Фолі.

Коллінз перехопив багатозначний погляд Дюранта і, намагаючись пригадати, хто той Фолі, процідив:

— Тільки зважаючи на ваші заслуги, майор, у час війни, я не буду заперечувати, коли генерал Лоу доручить вам цю справу. Ви вільні, Девідсон. Але ми ще зустрінемося,— пообіцяв Коллінз, ховаючи руки в кишені.

Девідсон підвівся і, одягнувши картуза, повернувся, як передбачено за уставом, і спокійними кроками пішов до дверей.

На другий день в кабінет Девідсона, у таборі Іглвальде, ввійшов Курт Румлер і, привітавшись, поклав перед майором пакет, відрекомендувавшись:

— Джемс Фолі, містер Девідсон. Прибув згідно наказу генерала Лоу.

— І полковника Коллінза? — спитав Девідсон, одкриваючи пакет.

— Даруйте, але я не знаю такого прізвища, містер Девідсон.

Курт Румлер діяв згідно інструкції. На його запалих щоках залягли сині тіні, такі ж пасма відтіняли очниці. Цивільний одяг лежав на ньому незграбно, наче з чужого плеча. Девідсон зміряв його уважним поглядом і, не запрошуючи сісти, сказав:

— Тим часом ви вільні. Я вас викличу, містер...

— Фолі,— нагадав Курт Румлер.

Девідсону видалося, ніби щось схоже на іронічну посмішку вигнуло уста так званого містера Фолі...

Коллінз, перед вильотом у Прагу, старанно прочитав справу радянського офіцера Євгена Шульги, підготовлену для нього Дюрантом. Сподіватися, що Шульга піде сам назустріч

намірам Коллінза, було б смішно. Це одразу стало ясно. Але лишався саме той хід, який Дюрант береже для останнього натиску. Тоді і виникла операція «Ромашка», яка, за задумом Дюранта, схваленим Коллінзом, мала непосредне відношення до операції «Ейбл».

Коллінза тривожило одне: зробити це зараз чи після того, як він повернеться з Праги. Можна було б використати деякі деталі в Празі. Тут Дюрант мав рацію. Коллінз тепер визнавав, що справді він кмітливий павук. Отже, він тут вирішив цілком поклястися на Дюранта. Тепер ще лишалася операція, виконання якої доручалося Хербі. Відомості Хербі виявились не досить втішні.

Рудольф Румлер стояв на своєму. Він вимагав, щоб йому дали змогу негайно повернутися у Потсдам. Дружина професора пані Урсула Румлер була несхитним спільником Хербі. Дочка Ірма наче тримала нейтралітет. Румлеру доводили, що коли він тільки опиниться в Східному Берліні, його одразу ж заарештують. Він батько нациста, це перше, а по-друге, він нелегально перейшов у Західну зону. На всі ці незаперечні докази дивак відказував:

— По-перше, у мене нема сина. Я давно відмовився від нього. І вона,— він показав Хербі пальцем на свою дружину,— це добре знає. По-друге, я нікуди не тікав. Мене силоміць вивезли, обдурили і вивезли.

Хербі про ці дивацтва розповідав з усмішкою. Але Коллінза вони ніяк не смішили. Лишалася ще в запасі порада Герстмайера. Румлеру треба дати знати, що про нього питав Ейнштейн. Звичайно, коли б хто добув би йому листа від Ейнштейна... Але і сама згадка про Ейнштейна пом'якшить непримиренність Румлера. Зрештою, лист Герстмайера, написаний Румлерові, теж, можливо, виявиться корисним. Коллінз так і не второпав, чи може той Румлер принести якусь користь справі, за яку взялися Герстмайер і Вернер фон Браун. Але Герстмайер твердо запевняв, що у Румлера є розрахунки, які він приховав від Гітлера. «Треба його використати». Саме так сказав Герстмайер. У того німця і слівця з відповідної скриньки...

Коллінз усміхнувся. Хербі зрозумів цю усмішку по-своєму. Він сидів у кріслі, очікуючи запитань шефа. Але їх не було.

Запитання виникли пізніше, коли розмова торкнулася того радянського полоненого, через якого найвигідніше було знайти шлях до його родичів у Радянському Союзі. Щодо цього Хербі виявив свою обізнаність в повній мірі.

Коллінз був не проти того, щоб починати. Хербі поїде в Прагу. Для безпосередніх дій згодиться Барабаш. Хербі його відповідно підготував. Навіть дав нове прізвище. Містер Барі звучало наче переконливіше. В місії ЮНРРА він на місці. Коллінз погодився.

Лишався професор Румлер... Треба сказати, що босова примха зібрати в Штати всіх кращих учених з Європи, не завжди схвалювалася Коллінзом. Як на його думку, серед тих, кого він навів з волі боса, було чимало мотлоху. Але Румлер, може, належить до так званої еліти. Недарма Герстмайер так ухопився за нього.

Побачивши Румлера, до якого він з'явився як представник «Ерскін Гульд і компанія» з пропозицією поїхати в Штати читати спеціальний курс у коледжах, які опікає компанія, Коллінз зрозумів, що тут справа не з легких.

Фрау Урсула Румлер, почувши пропозицію Коллінза, не терпляче засовалась у кріслі. Ірма, яка сиділа навпроти заокеанського гостя, була байдужа. Коллінз подумав: «В Америці ми б з неї дещо зробили». Її білява зачіска і блакитні очі нагадали йому стюардесу Мег. Сам Румлер в неохайній в'язаній камізельці слухав Коллінза уважно, але на обличчі його немов застиг вираз, мовляв, «щоб ви там не говорили, а я твердо стою на своєму». В чому воно полягає, те «своє», Коллінз незабаром почув. Румлер говорив англійською не досить досконало, але суть його відповіді незалежно від цього була ясною.

За пропозицію він вельми вдячний. Тільки тепер вже запізно від нього ждати якоїсь користі. Все висмоктала та триклята війна. Вона знівечила не тільки рідну Німеччину, але і його, Румлера. Те, що він знав, він все забув. А в ім'я чого, власне, він повинен був все пам'ятати? Кому потрібні його знання? Він не дивак Архімед, який під мечем ворога вигукуватиме: «Еврика!» Тим більше що він особисто нічого не знайшов.

— Все знівечено,— повторював Румлер, не помічаючи багатозначних поглядів фрау Румлер.

На думку фрау Урсули, Руді коверзував, як малятко. Відкидати таку пропозицію просто безумство. Лист Герстмайєра, який вона дістала через одну людину (Хербі зробив все вчасно), малював райське життя, яке чекає на них у Штатах.

Читати лекції? Румлера це ніби дивувало. Кому справді тепер потрібна вища математика? Атомна бомба — ось що на мислі у багатьох вчених. Вони зрадили науку, потоптали вищі принципи.

Коллінз слухав уважно. Але старий не справдив сподівань і перестрибнув на інше.

— Я розгубив друзів. Справедливіше, я зневірився в них. Якщо ви маєте вплив на тутешню владу, допоможіть мені повернутися в Потсдам.

— Ні в якому разі,— верескнула Урсула.— Тільки через мій труп.

Коллінз розвів руками. Якби у нього були такі можливості! Але у нього скромні обов'язки і тим скромніші права. Його мета допомогти тим визначним діячам науки у Європі, зокрема у Німеччині, які внаслідок війни опинилися в скруті. Наука не може потерпати. В Штатах завжди приймали учених вигнанців з Європи з розкритими обіймами. Треба думати, що прикладів перелічувати не варто. Одне ім'я Альберта Ейнштейна, який добровільно вибрав собі батьківщиною Штати, промовляє на користь висловленої думки. Чи, може, містер Румлер іншої думки?

— Альберт Ейнштейн,— повторив Румлер з теплотою, яка забриніла в його голосі.

Випав слушний момент. Коллінз, наче згадавши, сповістив:

— До речі, він дуже зичливо говорив про вас. Мені передавав це Леон Фітельберг.

Очі Румлера заіскрилися.

— Чуєш, Урсула? Ірма, ти чула? Він згадував про мене. Значить, він не забув нашої розмови на Александер-плаці! А Фітельберг, що робить він у вас? Адже у нього світлий розум.

— Фітельберг, наскільки мені відомо,— пояснив Коллінз,— займає високу посаду в таємних лабораторіях компанії. Він багато заробляє і добре живе.

— А жінка, яку він любив, зрадила йому. Відмовилась від нього.

— Руді, як інакше вона могла зробити? Адже він не арієць, а в той час це так важило.

— В той час? — Румлер повторив слова фрау Урсули з особливим притиском.

— Хіба час може стерти, знищити справжні почуття? Чи їх можна придбати, як якусь річ у крамниці? Ви чуєте, гер Коллінз?!

Румлер закликав свого гостя у свідки.

— О містер Румлер, ви маєте рацію. Але тепер ця жінка могла б повернутися до Фітельберга.

— Ні! Я знаю Леона Фітельберга. Він не подарує їй такої зради. Ні! Коли б він простив її, я б його не поважав.

— Треба думати,— дозволив собі нагадати Коллінз про головне,— коли б ви прибули у Штати, містер Ейнштейн вельми б зрадив.

Румлер замислився. Він наче долав у собі якусь спокусу. В таких випадках добре б підкинути жаринку. Коллінз спробував це зробити:

— Містер Ейнштейн стоїть на чолі нашої національної науки. Його слово відіграло вирішальну вагу для президента Рузвельта, коли розв'язувалося питання про атомну зброю. Він користується високою пошаною.

Румлер зробив протестуючий рух рукою, і Коллінз замовк. Можливо, не слід було згадувати про бомбу?

— Атомна бомба,— з осоружністю проказав Румлер,— це ганьба для тих, хто її робив. Адже мені відомо, що Ейнштейн сам назвав день її вибуху «чорним днем науки».

— Проте, містер Румлер, містер Ейнштейн зробив для її появи дуже багато.

— Послухай, Руді, Ейнштейн, мабуть, за цю бомбу дістав мільйони доларів,— Урсула втрутилась в розмову навально, і тепер її спинити вже, мабуть, ніхто не міг.— Він готував цю бомбу для нас, на наші голови.

Голос фрау Урсули забринів істеричними потками.

— Хіба йому було що втрачати тут? Адже він не німець, а всього-на-всього швейцарський єврей. Що для нього Німеччина? А ти, Руді, все ще тримаєшся своїх придуркуватих поглядів. З чим ми вийшли з цієї війни? Майн гот!

Румлер пополотнів і, наче від сорому перед сторонньою людиною, затулив обличчя тремтливими руками.

— А, тобі соромно,— верещала фрау Урсула.— Ти боїшся глянути правді у вічі. Нехай гер Коллінз знає правду, коли прибув до нас з добрими намірами.

Урсула вичавила щось подібне до ридання і вийшла з кімнати, супроводжувана Ірмою, яка вибачливо глянула на Коллінза, сказавши:

— Даруйте, але після всіх подій нерви не витримують.

— О, розумію, не турбуйтеся, міс.

Коллінз нахилив голову в низькому уклоні. Він подумав, можливо, краще, що лишається наодинці з Румлером. Істерики фрау Урсули полегшила йому справу. Коллінз був у цьому певний і тихо заговорив:

— Бачите, містер Румлер, перед світовою наукою стоять невідкладні завдання. Розв'язати їх можливо тільки в умовах Сполучених Штатів. Я мушу знову послатися на відомі приклади. Всі кращі наукові сили Європи недарма опинилися

у нас. Наші промисловці — люди ділові. Вони падають вечним широкі можливості для їх дослідницької роботи. Державна не робить жодних натисків і обмежень. І те, що «Ерскін Гульд і компанія» звертаються до вас, служить ще одним доказом нашого бажання поставити всі досягнення науки на службу цивілізації. Тим більше, містер Румлер,— тут Коллінз знизив голос, надаючи своїм словам конфіденційності,— що сучасна міжнародна ситуація дає підстави для серйозних побоювань щодо тривалості миру, який завойовано великими жертвами, але насправді...

Коллінз розвів руками. Містер Румлер мусить сам зрозуміти, що ж то «насправді» уявляє собою сучасний мир...

Коллінз чекав відповіді Румлера. Але професор не квапився. Де і коли він чув вже такі розмови про служіння науки цивілізації, про мир, про безпеку, яка загрожує мирові?..

«Пам'ять засмічена у мене всіляким мотлохом»,— гірко подумав Румлер. А покопирсайся в ній і згадати неважко. В чотирнадцятому році, тільки починалося теперішнє страшне століття, йому довелося вже чути щось подібне. Кайзер через своїх прихильників вимагав тоді отруйних газів, смертоносних бактерій... Потім Гітлер. Все начебто повторювалося. Але що загрожує цьому самозадоволеному містеру? Ні його зовнішній вигляд, ні самовпевненість не свідчать про те, що він потерпає в скруті.

Колись Макс Планк казав йому і Ейнштейнові:

«Якби ми мали такі гроші, як Америка, ми могли б повернути гори».

Де Планк тепер? Якщо правда, що американські літаки зруйнували Ульм і той будинок, у сховищі якого шукав порятунку від бомб Планк, то чи не є це зла гра долі? А в Ульмі народився і Альберт Ейнштейн. А от Урсула щойно кричала тут, що Ейнштейн не німець. Що ж діялося в світі? Ще не так давно Німеччина пишалася: «Альберт Ейнштейн очолює кайзерівський фізичний інститут. Людина, яка створила теорію відносності, належить німецькому народові». Потім були багаття з книг перед рейхстагом, потім палав рейхстаг, і фюрер оскаженіло кричав, що він звільняє німців від химери, яка зветься совістю. Потім його син Курт став катом і прислав подарунки зі Сходу. А руїни на тому місці, де стояла вілла «Кáпут»? Адже він не раз в товаристві з Планком сидів на терасі цієї вілли і з ними була Урсула. Тоді вона не кричала, що Ейнштейн швейцарський єврей, і, прощаючись, цілувала фрау Ельзу Ейнштейн у щоки.

Життя було невпинним виром подій. Події насичувалися кров'ю і смертю. Дріт таборів і сморід паленого людського тіла несли по світу чорну славу Німеччини. Ганьбу її. Хто ж це все робив? Невже німці? Румлер, наче вертаючись з далекої подорожі, хотів глянути на свою вітчизну очима людини, яка її давно не бачила. Він сам і не помітив, що мислі його проливалися словами, і Коллінз уважно слухав все, що тепер говорив Румлер.

Справді, він дещо зробив за своє життя. Він міг би зробити більше. Але що йому заважало? Хіба тепер так трудно догадатися? Його хотіли звільнити від того, що лежало в основі буття людини: від совісті. Совість називали химерою. Ні, совість не знищити. Не можна у людини, коли вона справді людина, забрати те, що для неї найдорожче. Без совісті нема правди. Він це зрозумів у довгі важкі роки самозречення. Він і жити не хотів. В ім'я чого? Світ стояв над безоднею. Часом йому здавалося, що Гітлер хоче забудувати увесь світ печами майданеків і освенцімів. Чому ж він має винуватити Ейнштейна, що той залишив Німеччину? Чому Нільс Бор залишив Данію? Чи Сціллард Лео Угорщину? Чи Енріко Фермі Італію? Він всіх їх знав. Так, знав, бо у нього нема надії побачити їх знову. Це люди, які рухали науку. Їх імена — славні імена. У них є совість. А бути справжньою людиною на землі — хіба так легко? Великий росіянин Горький колись сказав: «Людина — це звучить гордо!» Треба думати, що він мав на увазі таких, у кого є совість.

Румлер перевів подих. За всі роки він ще так багато не говорив. Можливо, що він і забув, хто сидить перед ним. Але ні. Він добре пам'ятав. І в словах цієї людини, яка сиділа перед ним, спокушаючи його райським життям, яке сплачувалось твердою валютою, йому вчувались знайомі нотки. Вони лунали колись в словах тих, що з'являлися до нього з умовляннями віддати свої сили райхові і фюреру. Все повторювалося. Тепер його вже не обдуриш.

Фюрер кричав, що він зітре з лиця землі Росію, оберне її в географічне поняття, знищить Британію і поставить на коліна Америку...

Герстмайер колись бундючно запевняв його: «Фюрер звеличить Німеччину». Де тепер фюрер? Купка попелу — ось те, що звільняло німців від совісті. А Герстмайер? Той в Штатах? Чому він там, коли там і Альберт Ейнштейн, якого Герстмайер паплюжив і вимагав для нього смертного **вироку**? Невже вони служать одній меті — науці в ім'я блага цивілізації? І хто тепер загрожує мирові? Адже Герстмайер створив

душогубки і дістав з рук Гімmlера за це вищий орден. Можливо, він теж запрошений у Принстон.

Професор Румлер замовк, і Коллінз теж не квапився заговорити. Не все пішло гладко. Починати тепер розмову про сінка, якого врятували американці, було б безтямно. Видко було, що синок для професора — ганьба, про яку він згадує з болем і одчаєм. Інше, звичайно, скаже фрау Румлер. Але у фрау Румлер нема отих розрахунків, які так потрібні для здійснення проєктів Герстмайера і Брауна. Ні, старий німець не такий вже потойбічний. В його словах існує те, що викликає серйозне підозріння. Коли б не знати, хто він, можна було б твердити, що старий Румлер стовідсотковий червоний. Йому б швидше їхати до Москви, ніж у Вашингтон. Але треба щось сказати. І Коллінз говорить спокійно, замислено, з гідністю:

— Я слухав вас, містер Румлер. Багато правди у ваших словах і наріканнях. Але ми живемо в скрутні часи. Не все так легко на ділі, як на словах. Ми в нашій країні стоїмо над партіями і різними теревами про соціальні несправедливості. Ми ділові люди. Наша країна надає притулок всім, хто зазнає переслідування за свої політичні погляди. Альберт Ейнштейн і Ерріко Фермі знайшли у нас свою батьківщину. Леон Фітельберг, якого ви згадували, і Нільс Бор, Теллер і Сцїллард... Ми нікому не відмовляємо. Те ж саме і з Герстмайером. Він не кат, а вчений. Він не гітлерівський генерал, а професор. Чи могли ми відмовити йому? Для нас гуманізм — принцип.

Румлер здивовано глянув на Коллінза.

— Ви бачите на власному прикладі, що ми не шукаємо якоїсь вигоди. Ми пропонуємо вам кращі умови, і ви вільні вибрати собі те, що волієте.

— Єдине, про що я проситиму вас, допоможіть мені повернутися до себе в Потсдам. Я хочу вмерти там, де я жив, де народився. Мені ще небагато лишилося.

— О, навіщо такі чорні мислі, містер Румлер? Але щодо вашого прохання, то я мало чим можу вам зарадити. Звичайно, я спробую. Тільки це не так легко. У вашій родині є особа, яка служила у гестапо, ви виїхали сюди нелегально... Бачите, це все ускладнює справу. І сказати щиро, вам тим часом краще перебути тут, а може, десь даліше.

— Послухайте,— схвильовано заговорив Румлер,— коли ви мене хоч трохи поважаєте, не нагадуйте мені про мою ганьбу. У мене нема сина. Нема. А сюди я потрапив...— Румлер ступив повіки, йому забракло повітря, і він широко розкритим

ротом намагався вхопити його якомога більше.— Мене обдурили. Мені сказали, що везуть до лікаря, а насправді привезли у цей готель. Вірте мені, я тут наче у в'язниці, і моя дружина виконує обов'язки наглядачки, хоч вважає, що вона моя рятівниця.

— Не хвилюйтеся, містер Румлер.— Коллінз удавав зичливого.— Ви самі мусите зрозуміти, що ваш науковий авторитет дорогий кожній цивілізованій людині. Саме тепер було б смішно і злочинно не використати можливості застосувати вам свої знання для блага людства. Адже ви стояли на порозі визначного відкриття...

— Майн гот! — Румлер підніс кволі руки догори.— Що я? Адже перше слово сказав росіянин Ціолковський. Він передбачив нечувано сміливу путь у таємничий космічний простір. Я тільки його учень. Учень, і все,— переконливо заявив Румлер і покvapливо додав:— Але і те вже позаду. Наче його і не було. Ви мусите мене зрозуміти, гер Коллінз. Я все загубив, а найстрашніше, віру в потребу моєї праці, віру в себе...

— Ви помиляєтесь, містер Румлер. Далєбі, ви помиляєтесь. Але у вас є час все обдумати, хоча, скажу вам одверто, думати нема над чим. Просто ви даєте свою згоду, і вся ваша родина,— Коллінз оцінюючим оком оглянув кімнату, заставлену чемоданами,— і всі речі будуть через якихось два десятки годин за океаном. Ви забудете всі турботи і хто знає, може, ви себе відчуєте новонародженою людиною.

— Тільки не в моєму віці і не в моєму становищі, гер Коллінз.

— О, я розумію вас!

Коллінз зробив вигляд, що поділяє деякі сумніви Румлера. Головне, що старий все ж таки заговорив про свою роботу. Крутій Герстмайер мав рацію, коли наполягав на зустрічі з Румлером. Можливо, тут пощастить без особливих ускладнень. Тепер натискати більше не було потреби. Коллінз вмів чекати, коли в цьому була потреба.

— З вашого дозволу,— сказав він, підводячись,— я завітаю до вас перед від'їздом у Штати. Тепер я хотів би попрощатися з шановною місіс Румлер та міс Румлер.

Рудольф Румлер кволо потис американцеві руку і показав кивком голови на двері в другий покій.

...Звичайно, з фрау Румлер розмова велася легше. Вона не потребувала якихось особливих доказів, як важлива для їхньої родини поїздка у Штати. Фрау Румлер йшла сама назустріч Коллінзу. Кутаючись у хутряну накидку, вона церемонно

знижувала плечима і викладала свою точку зору, яка задовольняла Коллінза цілком:

— Ах, пане, ви подивіться, що з нас зробили події? Ми просто стали жебраками. А колись у нас були гроші, була вілла, одна з кращих у Потсдамі, тепер там, кажуть, клуб для дітей... Ви не подумайте, що я проти дітей, але навіщо їх селити саме у нашій спадковій віллі? Руді каже, що так краще. Чому, дозволю вас спитати? Хто дав право? А потім,— вона принизила голос і змовницьки зашепотіла,— ця історія з нашим Куртом. Адже він внесений у списки злочинців. І тепер десь, мабуть, голодує і поневіряється. За що, питаю я вас? Хіба він гірший від інших? Навіть сюди, де нема червоних, він не може навідатись. І притому гер Румлер його прокляв. Ви уявіть собі, так і сказав, наче то не життя у нас, а старовинний роман...

Коллінз не перебивав фрау Румлер. Чим більше вона вигориться, тим зручніше з нею домовитись. Міс Ірма вибачилась і вийшла з покою.

— Ах, діти,— поскаржилась фрау Румлер,— ви знаєте, я не вірю вже і власній дочці. Що у неї там на мислі? Хто відає?.. Такі часи, гер Коллінз. І от ваша рятівна пропозиція. Він поїде,— голос фрау Румлер затремтів,— він поїде, за це я ручуся.

Коллінз вловив слушний момент.

— Бачите, місис Румлер, ваші міркування цілком слушні. Тут вам залишатися небезпечно. Можуть трапитись всякі непередбачені ускладнення. А щодо вашого сина, то мені один знайомий з військової адміністрації сказав, що він в безпеці, тільки деякий час йому треба жити, так би мовити, інкогніто...

— Гер Коллінз, ви розрадили серце матері.— На очах фрау Румлер заблищали сльози.— Гер Коллінз, зрештою, що ж такого накоїв мій хлопчик, щоб жити отак, як пес, ховаючись від людей?..

— Все залежить від вас, місис Румлер.— Коллінз сказав це з притиском, і фрау Румлер вловила в його голосі щось більше за зичливе побажання. Вона витерла хусткою вії і заклала в якійсь тривозі.

— Ви кажете — від мене? — неспокійно запитала вона.

— Від вас, місис. Ви можете підказати містеру Румлеру вірне рішення. Містер Герстмайер просив передати це вам.

Коллінз відходив на завчасно підготовлені позиції. Нехай радником буде той Герстмайер.

— Якщо у вас збереглися роботи вашого шановного чоловіка...

— Що ви маєте на увазі? — злякалась фрау Урсула.

Коллінз пригладив вусики і гречно сказав:

— А те, що коли вони збереглися, то містер Румлер, крім лекцій, зможе відновити у нас свою дослідницьку діяльність і дістане великі гроші. Ви будете забезпечені, як ніде і ніколи.

У фрау Урсули від цих слів защеміло серце. Можливо, там, у тій країні, можна було б придбати віллу ще кращу, ніж у Потсдамі. На її фронтоні теж можна написати «Урсула». Ірма може зробити прекрасну партію. Цікаво, чи цей Коллінз одружений? Як про таке питаєш?.. Але Руді? Руді наче з кременю. Він нікуди не хоче рухатись. І досі, коли вона згадує ту ніч, коли вони майже силоміць всадовили його у машину і повезли, ніби до лікарні, сюди, у Західну зону, аж мороз пробирає все тіло. Як же зараз підступитися до нього? А коли б справді, не гаючи часу, зараз сказати американцеві: «Так. Я згоден».

— Я вас не кваплю, місіс. Щиро вам співчуваю, У вас, звичайно, є час подумати. Але чим менше ви будете розмірковувати, тим краще для вас самих.

— О гер Коллінз, я так вдячна вам, так вдячна. Ви для нас просто посланець неба, гер Коллінз.

Фрау Румлер, прощаючись, дала Коллінзу руку для поцілунку. Він шанобливо вколов вусиками зморщену шкіру і просив передати низький уклін міс Ірмі, з якою він сподівався побачитись при наступних відвідинах.

В готелі «Алькрон», в Празі, полковник Коллінз, приймаючи ванну, згадував шанобливий вираз порт'є, який, вручаючи йому ключі від номера, сказав: «В цих апартаментах, пане, зупинявся міністр Геббельс».

«Можливо, гітлерівський міністр лежав у цій ванні»,— подумав Коллінз і засміявся. Так, ті хлопці з Берхтенгадена, що не кажи, перегнули палку. Вони втратили почуття реальності і самі встромили шиї у зашморги.

Коллінз, наivistуючи, витирав розчервоніле тіло простирадлом і пройшов голий у опочивальню. Він подивився на себе в дзеркало. Розкинувши широко руки, він нап'яв м'язи. Відфиркуючись, він крутився перед дзеркалом, згортаючи незграбними ступнями піг килим. Зав'язавши краватку і накинувши на плечі френч, Коллінз підійшов до вікна і відхилив штору. На вулиці падав сніг. Це нагадало йому Москву. В цю мить Коллінзові захотілося, щоб його справи закінчувалися тут, в Празі.

Справи ті почалися в той же день. Він наніс візит послові, потім поїхав до свого знайомого генерала або, як він казав, свого «фронтового товариша» по війні, містера Яроміра Зупки. Від нього він завітав у міністерство торгівлі, де був прийнятий міністром, і від нього перейшов через коридор у двері кабінету пана Вайди, директора департаменту гірничорудної промисловості. Там розмова затяглася на добрі дві години. В кабінет директора Вайди згодом зайшов і сам міністр. Потім туди зажадали всі матеріали щодо Іохімівських руд.

Чиновник департаменту, пан Покорний, дістав окрему теку, яка зберігалася під трьома ключами у залізній, вмурованій у стіну шафі. На синій обгортці теки було вгорі написано: «Державне. Таємно. Копій не існує». А трохи нижче одне тільки слово: «Уран».

Пан Покорний вручив теку в руки самому директорові Вайді і, ступаючи навшпиньки, вийшов з кабінету. Він так і не встиг роздивитися, що то за пани сиділи в кабінеті Вайди. Але то мало обходило пана Покорного.

Коллінз перегортав сторінку за сторінкою. Не звертаючи уваги на господарів, він час від часу робив помітки в своїй записній книжці. Мабуть, він лишився задоволений і повернув теку у руки панові Вайді, лагідно усміхаючись.

Коли служитель приніс на таці каву і підсмажені крайці хліба, теки вже на столі не було. Пан Покорний взяв її з власних рук пана Вайди і заховав у ту ж шафу, і, тільки переконавшись, що вона замкнена, витер смугастою хусткою спітніле чоло.

Коллінз, попиваючи каву, говорив:

— Містер Вайда, годі говорити, що без нас вам не впоратись з цією справою. Ви нам даєте отой шлак (Коллінз вдоволено усміхнувся з свого дотепу), а «Ерскін Гульд і компанія» робить свій вклад у потенціал вашої промисловості. В Європі ваша країна найближча нам по духу. Ви люди діла. З вами мати бізнес одна насолода. Тішу себе думкою, що часи, які ви справедливо називаєте смутними, прояснішають. «План Маршалла» стане запорукою вашого процвітання. Треба тільки якомога швидше випхнути з уряду червоних. Бос вважає, що вони створять вам серйозні перешкоди.

— Містер Коллінз говорить саму істину.— Вайда заглядав у очі Коллінза, наче сподівався в них прочитати схвалення тому, що він скаже.— Але містер повинен розуміти, що ми між молотом і ковадлом. Комуністи мають велику підтримку. Я людина реальних фактів і не хочу себе морочити побрехеньками. Можливо, їм щастить обдурювати пана президента.

Але я, Іржі Вайда, не Едвард Бенеш. Я бачу, куди хилиться знак терезів. І треба його спинити. Ви учинили помилку. Даремно ваші солдати вийшли з Пілзна, Карлових Вар. Ви нам ускладнили тепер справу.

Коллінз незадоволено задріботів пальцями по бильцях крісла.

— Ваших в уряді більшість. Чому ж ви дозволяєте, щоб вами крутили якісь агенти Москви?

Коллінз вважав вчасним повторити слова боса, який наказував йому: «Не розводьте з ними церемоній, ріжте нашу правду в очі. Нехай знають, що ми гроші за дурничку платити не збираємось».

— Вам би дали позику, яка зразу створила б вам авторитет, але у ділових людей, від яких залежить ця справа, існує побоювання, що ці гроші потраплять в руки комуністів.

Вайда проковтнув пілюлю і не скривився. Коллінз розмовляв з ним, ніби той уже був у нього на службі. Ці молодчики з доларами у кишені не церемоняться у виразах. Але що вдієш, коли правда на їхньому боці. Вайда сказав Коллінзу:

— Вас хоче бачити пан Ріпка. Він запрошує вас до себе на вечерю.

Вечеря у міністра Франтішека Ріпки виглядала дещо кумедно, і коли напочатку смішила Коллінза, то вже під кінець стала його дратувати.

Господар особняка на спокійній і похмурій вулиці Під Град-бами виявився метушливою, переляканою людиною. Він весь час озирався, наче, крім Коллінза і Вайди, хтось ховався за темними порт'єрами, якими були запнуті високі вікна його кабінету. Вечеря стояла на столі. Сам господар відкорковував пляшки, наповнював кружки пивом, розливав іскристий рейн-вайн і накладав у тарілки їжу. Він сипав словами, наче горохом, і щоразу підтягував кирпатим носом окуляри у важкій роговій оправі.

З його слів виходило, що країна вся в руках комуністів. Вони скрізь створили свої комітети, і за ними ідуть люди. Прага тепер вже не та Прага. Сам президент сидить у Градчанах як тимчасовий мешканець. Він, Ріпка, не хоче ні собі самому, ні кому іншому замилювати очі. Краще зараз дещо перебільшити, ніж потім шкодувати. Готвальд з своїми полічниками скрізь встромляє носа. Пан Коллінз веде розмову про уранову руду. Хто знає, можливо, як так піде, то через місяць-два ми вже нічого не зможемо зробити. «План Маршалла» повинен Чехословаччину взяти у свою орбіту в першу

чергу. Зволікання може тільки наблизити катастрофу. Потрібен міцний уряд, який би не зупинився ні перед чим.

Ріпка схопився на ноги, перехилившись через стіл, він по-змовницькому зажадав:

— Ми повинні дістати тверді гарантії. В разі потреби американські дивізії перейдуть кордон і подадуть нам допомогу.

— Невже ви не контролюєте свою армію? — Коллінз здивовано звів очі на розчервоніле обличчя міністра. — Хто вам заважає приборкати ліві елементи?

Ріпка спантеличено закліпав повіками і повів каламутними очима в бік Вайди. Мовляв, бачите? Ану, спробуйте ви втлумачте, будь ласка, цьому легковажному панові, що то таке сидіти за одним столом з комуністами в Раді Міністрів.

Вайда відкашлявся. Він спокійно очікував на свою чергу. Те, що Ріпка видихнеться, він знав заздалегідь. Він не схильний був бачити все у такому непривабливому світлі. Але... пан Коллінз повинен зважати на ситуацію, яка, на жаль, складається не на користь прихильників Заходу.

— Для мене ясно одне, — перебив нетерпляче Коллінз Вайду, — або ви їм скрутите шию, або вони вам. Але майте на увазі, ми звикли вкладати кошти у солідні справи. Чехи завжди вважалися серйозними бізнесменами. Тепер, мені здається, ви втратили віру в себе. Ви мусите пам'ятати: за вашою спиною стоять Штати. Це сила. У нас атомна бомба. Монополія на найстрашнішу зброю, яку коли-небудь знало людство. — Коллінз плеснув пухкою долонею по столу. — Атомна бомба — це річ. Однієї-двох штук досить, щоб від Москви лишилася купа попелу.

Ріпка і Вайда перезирнулися. Отак одверто з ними говорили вперше. Це вже дещо важило.

— Щодо урану, — голос Коллінза набрав особливої виразності, — то тут все мусить бути обмірковано. Вся здобич іде в наші руки. Уран — це бомба.

— Ми могли б теж, — почав несміливо Ріпка.

Коллінз уважно глянув на міністра і сказав:

— Ви вже краще робіть пиво, це у вас виходить знаменито.

Ріпка ображено засопів. Вайда поквално ~~мажовнив~~ кухоль Коллінза пілзенським. Коллінз випив.

— Так, пиво ваше знамените.

«Стривай, — злісно думав Ріпка, — нехай ми виштовхнемо з уряду комуністів, тоді у нас з тобою буде інша мова...»

І все ж після довгої і малоприємної розмови з Ріпкою Коллінз вважав, що він впорався з дорученням боса. У всякому

випадку телеграма, яку він послав у Нью-Йорк босові, свідчила, що все гаразд.

Проте почуття непевності не залишало Коллінза і псувало йому настрої.

45

Коли війна в Європі скінчилася, людство схильне було думати, що мирні часи настали назавжди. Надто багато довелося пережити і понести величезні втрати, щоб навіть на мить повірити в нову безпеку, яка між тим вже викрешувала зловісні заграви на виднокрузі.

Життя багатьох героїв цієї книги склалося так, що вони виявились причетними до народження Нової Сили, на яку переважна більшість людства дивилася з страхом і в той же час з надією, а меншість поклала свої темні наміри.

Війна скінчилася саме в ті часи, коли з'явилася та Нова Сила, яку фізик Альберт Ейнштейн назвав «найбільш революційною за всі часи, що минули відтоді, як доісторична людина відкрила вогонь».

Відкриття атомної енергії і практичних засобів її здобування та використання визнано було всіма найвеличнішими науковими відкриттями нашого часу.

Мало хто міг заперечити, що в підготовці цього подвигу велику вагу мали роботи радянських вчених і перш за все геніальний труд росіянина Дмитра Івановича Менделєєва, який встановив наявність у природі періодичного закону хімічних елементів і створив свою знамениту періодичну систему елементів. Визначивши внутрішній закономірний зв'язок між різними видами атомів, геніальний хімік дав тим самим теоретичну основу для шукань в галузі атомної фізики і поставив перед дослідниками завдання оволодіння процесом перетворення елементів.

Атомна енергія зосереджується всередині атомів, які уявляють з себе найдрібніші частки хімічних елементів і складаються з позитивно зарядженого ядра і від'ємно заряджених електронів, які рухаються навколо ядра.

Ядро побудовано з протонів та нейтронів. Протони — це ядра звичайного водню. Нейтрони — це частки, які не мають електричного заряду і мають масу приблизно рівну масі протона. Ідея протонно-нейтронної побудови атомних ядер була висунута фізиком Дмитром Іваненком в 1932 році.

Протони і нейтрони ядра тримаються один коло одного особливими ядерними силами, які дуже великі. Це і обумовлює виключну міцність атомних ядер.

На штурм атомного ядра наважились вчені в різних країнах світу і вирушили у безприкладний в історії науки похід, кожний своїм власним шляхом. Траплялося, та інакше і не могло бути, що часом методи і шляхи збігалися. Траплялося, що, тримаючи в руках ключ до розкриття загадки, дехто в останню хвилину робив хибний крок вбік, і скриня лишалась замкненою.

День у день, рік у рік своїми шляхами, своїми власними засобами, спираючись на досвід своїх попередників, штурмували вчені ядро атома.

Теорія відносності Альберта Ейнштейна стала могутнім знаряддям в руках тих, які вгризалися в серце ядра атома, вже уявляючи собі, що може принести людям розкриття таємниці, яку природа так довго тримала у своїх надрах!

Ті, хто прагнув відкрити таємницю атомного ядра, безсумнівно, воліли, щоб вона принесла людям користь, а не зло.

Максим Нерчин розумів це всім серцем і вірив у це нехитно.

Федір Архипович Шульга зумів передати Нерчину свою віру в добродійність науки, її солдатів, як говорив він, які, шукаючи Нову Силу, наражали на небезпеку себе і ніколи не мали на думці штовхнути у прірву людство.

Фредерік Жоліо-Кюрі, у хвилини найнебезпечніших вагань серед самих діячів науки, які, відкривши Нову Силу, перелякалися, сміливо сказав:

— Було б безумством прагнути знову закувати у кайдани Прометея, у той час як нам потрібно направити науку на розв'язання трудних проблем нашого існування.

Учені, які несуть на собі подібну відповідальність, не можуть лишатися пасивними. Духовний неспокій охопив науковий світ, і щоденно ми можемо бачити, як все більше і більше учений проймається почуттям соціальної відповідальності.

Вивільнення атомної енергії і створена, дякуючи йому, страшна зброя владно закликають учених діяти, бо ж ставка у подібній грі таїть в собі загрозу для майбутнього всього людства.

Герої цієї книги, ті, кому дороге життя на землі, хто ясно розумів, які сили спроможні перебудувати життя людства, звільнивши його навіки від визиску і гноблення, шукали в науці, як і у житті, світлих шляхів застосування своїх здобутків.

Годі казати, що в житті у них інші прізвища і імена, автор не хоче і не має права на подібне бажання, щоб читач під вигаданим прізвищем шукав своїх знайомих.

В науці, як і у інших галузях творчого життя, одна людина неспроможна вирішувати і розв'язувати проблеми, що своїм характером мають істотне значення для суспільства.

Народження Нової Сили не сталося випадково і непередбачено. Багаторічний труд вчених підготував той день, коли ядро атома визнало себе скореним, і людина владно увійшла в його серце скальпелем своїх знань і своєю безприкладною мужністю. Для здійснення такого подвигу потрібен був титанічний труд плеяди попередників, власна відвага, непорушна віра в сили людства, розуміння його місії перетворювача природи.

Віктор Гюго сказав колись, що «наука — це драбина». В цих словах правда. Щоб опинитися нагорі, треба піднятися по багатьох щаблях, вже збудованих попередниками і відполірованих їхнім розумом та руками.

...Максим Нерчин це пам'ятав добре і любив нагадувати про це собі і своїм товаришам.

Вірити в свої сили його вчило середовище, у якому він жив. Не маючи в серці такої віри, не можна було б працювати, долати труднощі, відкидати від себе дріб'язкове, розпізнавати чуже і його носіїв.

«Комуністи, вперед!»

Ці слова жили в пам'яті Нерчина не тільки своєю кличною силою. Вони мали для нього ширший зміст і тримали його завжди в готовності зустрінути непередбачені труднощі. Це була напруга, яка робила його існування розумним і навіть тривожним. І він не лякався цієї вічної тривоги. Вона мала широкий розмах крил, і обрій її був неозоро звабний. Це була тривога за всіх і за все. І вона вливалась бурхливим потоком у загальне джерело дерзання його покоління перебудувувати світ, використовуючи труд і досвід когорти попередників, для великої мети.

Хіба цього вже було замало, щоб уявляти собі, чого прагнути мусить людина від Нової Сили?

Люди всім еством своїм хотіли не вогню, а тепла.

Ще дим пожеж плазував над полями і містами Європи та Азії, ще рани і горе, заподіяні війною, здавалися невідгойдними, саме повітря ще повнилося духом смерті і страждань, а люди вже готові були забути всі страхіття і жити прийдешнім, що вирізьблювалось світлими рисами перед стомленими і змученими очима.

Діяв вічний і нескорений закон життя — рух вперед. Він допомагав матерям та батькам тамувати незносне горе по втрачених дітях, сестрам перемагати біль, що ніколи вже їм не побачити своїх братів, дітям уявляти собі батьків своїх, тільки як скорботне видіння, дружинам миритися з тим, що чоловіки їхні вже ніколи не повернуться до них...

Закон життя був всевладний. Він діяв силою, якій корилися серця, помисли і страждання. Забуття ставало поступовою втіхою страждання. І люди не хотіли думати про війну. Мир і тільки мир був їхнім прагненням.

Війна приходила до людей уві сні. Ятрила старі і незагоєні ще рани.

...Максиму Нерчину снилися бої під Сталінградом, короткий і жорстокий штурм за плацдарм на Дніпрі. Він повз по скованій кригою землі, і з-під нігтів сочилася кров. Він підводився, і за ним у сніжну заметіль йшли солдати, і ворожі шанці щетинилися вогнем кулеметів, загравами гарматного вогню... І він прокидався, суворий, тихий, повний гіркої задуми, все ще перебуваючи у лабетах сну, поступово вертаючись у світ, де вже не лунали постріли і вставало сонце, мирне, тепле і жадане сонце життя.

Максим Нерчин волів осягнути закони, які рухали Новсю Силою. Він шукав власного шляху, шляху, а не стежки! Це було над усе. Це ставало головним. Вирішальним.

Тоді, коли наука визначила, що в атомі зосереджені великі запаси енергії, ніхто не уявляв собі засобів практичного використання **Нової Сили**. Це сталося задовго до другої світової війни. В наукових лабораторіях Радянського Союзу, Великобританії, Сполучених Штатів Америки, Німеччини, Данії в ті роки вчені, називаючи новий вид енергії «космічних масштабів», все ще шукали засобів приборкання і підкорення його своїй волі.

Коли **війна** підняла свої вітрила над Європою, стало відомо, що **маніяк** Гітлер мобілізував двісті вчених, зажадавши від них перетворення «космічного вогню» у вогонь смерті.

Гітлер був розчавлений, став жалюгідною купкою попелу. В Берліні стояв солдат радянського братерства народів, уособивши в собі перемогу. Максим Нерчин стомлено і радісно дивився на стіни рейхстагу і думав про прийдешнє.

І саме тоді, коли в цьому не існувало ніякої потреби, з'явилася на світ атомна бомба.

Гаррі Трумен, президент Сполучених Штатів Америки, наказав кинути бомби на Хіросіму і Нагасакі, хоча капітуляція Японії вже була справою днів. Гаррі Трумен на це не зважив.

Він прагнув продемонструвати світові нову американську силу у вигляді двох атомних бомб. Заокеанські боси розмахували атомними бомбами і вважали їх виключно своєю «ноюю силою». За її допомогою вони гадали можливим загарбати світ і поставити людство на коліна.

За їх переконанням Нова Сила була тільки їх власністю. Людей, які відкрили ту силу і приборкали, примусили її енергію тим часом тільки руйнувати, нищити і випалювати, боси теж вважали своєю власністю.

За глибоким переконанням босів, науку рухали долари. Нова Сила могла бути тільки бомбою. Така була воля Уолл-стріту. І ця воля була законом для Гаррі Трумена.

Але Нову Силу відкрили, приборкали і скорили не тільки у Сполучених Штатах Америки... Невдовзі цей факт став також своєрідним відкриттям для тих, хто нахвалявся монополією на енергію атомного ядра.

Виявилось, що не існує ні атомної таємниці, ні атомної монополії.

Держава, над землями якої новоявлені завойовники прагнули бачити зловісну тінь атомної бомби, володіла давно таємницею атомного ядра і вела вперту боротьбу за використання Нової Сили в інтересах людства.

Нова Сила з'явилася на світ не «в один прекрасний день», як про це писали ласі до сенсацій буржуазні журналісти. Наука вела за її появу довгорічну боротьбу. Будова атома і його розщеплення, супроводжуване вивільненням енергії, стали надбанням науки внаслідок впертої і безприкладної боротьби, яка час від часу набирала характеру подвигу.

Науці відомі багато сот тисяч молекул та більш дев'яти десятків хімічних елементів, які розташовані в певній послідовності, починаючи з найлегшого — водню і до найважчого — урану. Сотні тисяч молекул, побудованих з-понад дев'яти десятків матеріалів... Але наука розуміла і пересвідчувалась раз по раз, що число можливих комбінацій цих будівельних матеріалів значно перевищує відомі сотні тисяч молекул. Потрібен був певний час для шукань і зусиль багатьох вчених для з'ясування, що 92 елементи в свою чергу створені при допомозі трьох елементарних часток: нейтрона, протона та електрона.

Останньому елементові в таблиці Менделєєва, урану, судилося відіграти вирішальну роль у народженні Нової Сили. Він, уран, складається з трьох ізотопів. Що таке ізотоп, наука вже знала напередодні великого відкриття. Два елементи, атоми яких відрізняються лише кількістю нейтронів у ядрі,

називаються ізотопами. Ізотопів урану три. Всі вони мають по 92 протони, але число їх нейтронів наука визначала у відповідному порядку: 146, 143, 142. Загальна кількість часток у ядрах урану буде 238, 235, 234, в залежності від ізотопу. Цебто 92 протони плюс 146 нейтронів дає 238 і так далі...

Коротко їх стали називати уран 238, або 235, або 234.

Серед здобутих перемог наука ставила на одне з чільних місць відкриття радіоактивності. Відомо було, що більша частина ядер, які зустрічаються у природі, стійка. Але з того часу, як Анрі Беккерель відкрив радіоактивність, а П'єр Кюрі та Марія Кюрі відкрили радіоактивні елементи, стало відомо, що деякі самі найважчі ядра випромінюють матеріальні частки. Відомо, що радій випромінює частки, які називають альфа-частками. Альфа-частка являє собою ядро гелія, який створюється внаслідок об'єднання двох протонів і двох нейтронів. Це ядро раптово і самовільно викидається із радіоактивного ядра з величезною кінетичною енергією.

Фізикам пощастило одержати дуже велику кількість штучних елементів, середня тривалість життя яких становить від долі секунди до десятків тисяч років. Нейтрони виявились самими ефективними бомбардуючими частками.

Вивільнення ядерної енергії відкривало нову віху в історії. Ці відкриття довели, що жорстока боротьба за існування, боротьба за залишки природної енергії, які підтримують життя людей, не є вічною долею людини.

Тепер можна було вірити, що настав день, коли людина зуміє оволодіти первинним джерелом енергії, яку природа так довго утаємничувала і ховала від допитливого розуму людей.

Потрібно було якихось двадцять років, щоби подібна мрія стала реальністю.

Її відчутну силу Максим Нерчин сприймав не тільки в усталеному вигляді. Він розумів, що здобути не є кінцевим наслідком. Він хотів побачити спрямування своїх шукань не виявом якогось одного стрибка своєї здогадки. Цього було б замало не тільки для науки, але і для нього самого.

Час, який минув з того хвилюючого дня, коли він захистив диплом, і від тієї хвилини, коли він поклав у кишеню ключ від власної лабораторії, вимірювався для нього не місяцями і не годинами. Тут існувало щось значніше. Воно позначалося безнастанним неспокоєм думок, які повнили його життя. Треба було здолати в собі самому багато протиріч, раніш ніж навчити себе вірно розуміти досвід попередників, як закономірний процес невпинного діяння.

Максим Нерчин відчув, що він входить у життя з новим озброєнням. І те озброєння було — знання. І завжди його було замало, і нестаток його треба було весь час поповнювати, надолужувати прогаяний час, який забрала у нього і у всіх його товаришів війна.

Люди прагнули миру. І це прагнення рухало волею і серцями співвітчизників Нерчина.

Атомна енергія повинна була стати енергією життя.

Добре було лежати горілиць, дивитися у бездонну глибину не по-осінньому прозоро-синього неба. Добре було згадувати те, що лишилося позаду. Згадувати важливе і другорядне, обличчя друзів і недругів... Бачити перед собою те, що минуло, відгуло в суворих лещатах пережитого, і водночас вірити, що воно не повториться.

Максим в повній мірі відчував у серці своєму насолоду відпочинку. Не треба поспішати, нема клопоту, нема бридкого тремтіння в м'язах і дратівливого сіпання повік. Лікар колись сказав, що це від перевтоми. Але Нерчин знав, що причина тільки одна: настирлива, незламна впертість подолати всі перешкоди і здобути перемогу.

...Максим лежав і думав, згадував і трохи, як то не в подив було тепер самому, сумував. Що могло бути краще, як отак байдикувати на спокійному березі тихої Нерчі, думати, сперечатися з самим собою, долати власні сумніви, бути, зрештою, на самоті, бо ж ні густі, шумливі верболози, ні шуліка у високості, ні вітер, який бавився у леваді,— все це не ставало на заваді.

Був час, коли самотність лякала його. В ній таїлося щось спокусливе, недобре. Вона могла навіяти непотрібні сумніви і вагання.

В самому тому слові «самотність» існувала якась прикрість, хоча він розумів, що і самотність має свою привабливість. Він справді був на самоті, та навколо, нехай в уяві, добре відчутно існували люди. Він бачив їх і розмовляв з ними. Сперечався і погоджувався. Слухав уважно їх докази. Коли вони були переконливі, сприймав їх з вдячністю.

В небі над ним виникали прозорі хмари. Скоряючись горішньому вітрові, вони сповзали до виднокруга, де громадився червлений осінньою міддю густий ліс.

Максим подумав: в недавньому минулому на його обрії було вдосталь отих хмар, і тепер, уздрівши їх над собою, милуватися ними не захотів.

Певність того, що тривоги лишилися позаду, дала йому право, широко розметавши в траві руки, відчутти в собі цей рух помахом дужих крил. І він щиро усміхнувся в небо, показавши йому свої рівні, сліпучо-білі зуби.

Навколо було тихо, пронизливо тихо і спокійно. Навколо були луки і левади, ліс і вітер, що шарудів у комишах. Шульга, не вгледівши легкої споживи, зник. Небо лишалося синім і ласкаво-ніжним. Думки були спокійні і на диво сумирні. Що то все означало? Всі зморшки набігли на перенісся. Максим торкнувся пальцем чола, і цей рух наче раптово поклав легку тінь на його безжурне обличчя.

Ще тиждень мине, і він вже не зможе отак байдикувати на березі Нерчі, не зможе гуляти по звивистих вулицях Байгорода, не вийде на колгоспний тік безтурботним гостем і не буде перегортати вечорами у хаті-читальні торішні, підшивки старих журналів і газет.

Спливли у пам'яті і не зникали довго чудові слова Ціолковського: «Земля — колиска розуму, але не можна вічно жити у колисці».

Мудрість оцих слів, мовлених у дуже давні роки, особливо гостро ввійшла у Максимове серце. Згадався вечір, коли він почув оті слова з уст Шульги. Він прийшов до нього, щоб поділитися радістю своєї перемоги. Кому ж, як не Федору Архиповичу, повинен був першому сказати: «З дипломом все. Я захистив його з відзнакою».

Та сказати цього не довелося. Шульга знав про це. Він випередив Максима своїм поздоровленням. Але в тому поздоровленні не було великого схвалення. Все одразу стало навколо Максима буденним і звичайним. У вікно кабінету Шульги штовхало сонце снопи свого золотого проміння, а на столі у великій вазі пишно квітли гладіолуси. Шульга показав багатозначно Максимові перстом на портрет Ціолковського в простінку і сказав:

— «Земля — колиска розуму, але не можна вічно жити у колисці». Ви розумієте далекосяжність цих мудрих слів Костянтина Едуардовича?

Шульга сказав це так, наче Ціолковський був живий і наче перед ним мусив Максим, та не тільки він, а й сам Шульга, бути в одвіті за свої вчинки і за своє життя.

І тоді Максим зрозумів, що зроблене ним тільки віха. Мала, до того ж, і не дуже вже значна. Тому відчуття холодка, навіяне стриманим поздоровленням Шульги, розтануло і зникло, лишивши по собі гостре бажання сказати вчителю, що він добре розуміє значення слів Ціолковського. Але він нічого

тоді не сказав. І, мабуть, так краще. Краще, це він особливо ясно відчув в ці хвилини під спокійним небом, що безкраїм шатром розкинулося над звабними просторами.

...Він лежав у густій отаві на землі, на тій самій землі, яку Цюлковський назвав колискою розуму. Якусь часинку напружене тіло відчуло дивно легке і принадно приемне погойдування отієї опуклої і далеко ще не розгаданої планети з коротким і звичайним найменням Земля. І цю Землю вчений мрійник назвав колискою і прагнув вибратись з неї, переступити поручні в невідомий простір космосу, хоч, мабуть, розумів добре, що там, в космосі, невідоме і нерозгадане.

В серці Нерчина виникло бажання, одштовхнувшись від Землі, плігнути в звабний і принадний простір. Що то було, примха? Розозумілий жарт? Мрія незбуття?

Жили в мозку слова Шульги. Жили і билися крильцями своєї правди в грудях. Стукали в серце, як попіл Клааса. За дипломом ще поріг. І не один... І щоб їх переступати, треба навчитись міцно триматися на Землі. І ось Максим зрозумів: на Землі з великої літери. Стояти на ній твердо, несхитно, і тоді він зможе переступити поріг.

Він зрозумів це саме тепер, саме в цю мить, після двох тижнів відпочинку в рідному Байгороді, після незначних і легких днів безжурності, коли не існувало ні клопоту, ні тривоги. Тітка Наталка частувала щодня смачними варениками і, не відходячи від нього, поки він не впорювався з полумиском, що вміщав десятків два вареників з сиром, витирала краєм хустки крадькома скупу сльозу, примовляючи:

— Чистий Павло. Як дві краплі води. А як бя тишився, коли б побачив тебе.

Батькові і Максим оце тепер оповів би свої мрії і сумніви. Батько б його зрозумів.

Максим відібрав руку від чола. Зморшки на переніссі лишилися. Жилка на лівій скроні надималася, сиціла і рівно, наче відлічувала секунди, здригалась. Задума заслонила небо і далекий виднокруг.

Бронзова смуга палала вже над громадою лісу. На старій, схилений над річкою вербі трудився дятел. Його безнастанне і заклопотане постукування нагадало Максимові лічильник Гейгера у фізичній лабораторії. Раптом все: і ліс, і отава, і небо — попливли назад, відштовхнулися від нього і стали далекими, він знову був у Києві, знову там, де лишилися у лабораторії зошити і книжки, старенька камера Вільсона, неясні здогадки і гризотні сумніви. Там, в тих стінах, був ще образ Катерини Золотаренко, мовчазно-зосереджений Марко

Грицишин, двоязичний Долгін, що за жартами ховав незначливість, неприязно уважний професор Куцевич, там були всі тривоги і всі важкі неподоланні загати.

І Максим відчув всю нетривкість недавньої безжурності. Не було спокою на Землі, не було тиші і безклопітних днів та ночей для тих, хто не хотів вікувати у колісці розуму. І нема ні спокою, ні тиші для нього, Нерчина. Нема!

Він підвівся, легко одштовхнувшись усім тілом від землі, і випростався, схрестивши на грудях руки. Тепер він вже не дивився на небо, а бачив перед собою звивистий шлях, що в'юнився пепід лісом від Байгорода до Чернігова. Це був його шлях. Він знав кожний кущик вздовж нього, кожну вербу. Тим шляхом вів його за руку батько у Чернігів на Болдину гору. Скільки минуло відтоді років? А подій? А яке життя прогуло? Ще й досі відгомоном бурі повниться земля. Ні, не буде Максим жити в колісці. Не буде і не хоче. Він покwapно ступав берегом, широко розмахуючи руками і, сам того не помітивши, перейшов на пружний крок військової ходи, яка вже стала забуватися, як, до речі, забувалося інше, котре не так давно вважалося, буде вічно незабутнім.

Звуженим зором дивився перед собою Нерчин, наче шукав зручного місця для розташування солдатського підрозділу. Ось за тими горбками зручно сховати кулеметні гнізда. Ворог наштовхнеться на вогонь, наче на гострі ножі, всім тілом і впаде, скошений смертельним вогнем, діставши кару за свою зухвалість.

Максим твердо ступав до горбків, переплигнув легко рівчак і спивився вражений. В траві на порослому могильному пагорку лежав уламок каски. Він нахилився і взяв його обережно в руки. Це була своя, солдатська каска. Серце забилося тривожно, і пересохли вуста. Затьмарений зір Нерчина пірнув у далечінь. Пальці стисли краї каски, і посипалася іржа. Нерчин побачив перед собою поле битви, солдата, на голові якого була ця каска...

Війна відгомонила руїнами, слізьми, пожежами і звитягами. Максим Нерчин лишився живий. Він бачив ганьбу сплондрованого гітлерівського райху. А от солдат, якого ця каска так і не захистила від смерті, не побачив цього. Нерчин подумав, що ось зараз солдат цей його, Максимовими, очима дивиться в далечінь і бачить Байгородський шлях, далекі осінні простори рідної землі, ту обсмалену вогнем радянських снарядів стіну рейхстагу, на котрій він, Нерчин, розписався від себе і від імені невідомого брата-воїна.

Максим обережно сховав уламок каски в кишеню піджака. «Ні, я не маю права жити в колісці, не маю права».

Він усміхнувся раптово сам своїм думкам. Далєбі, легко-важно було вважати бодай останні чотири роки його життя чимсь навіть схожим на колиску. Але таке вже було невибагливе сприймання людиною першого-ліпшого слова, не вникаючи одразу в його глибокий зміст.

46

Через два роки по тому, в таку ж мрійну осінь у Києві, Максим згадав той осінній день над Нерчею і пройнявся мимоволі ніжним смутком.

Плин часу мав свою невмолимість. Плин часу виявляв інколи свою силу над волею людини. Але пам'ять людини, її розум, її мисль долали переваги того невпинного руху днів, місяців, років.

Був десь за осіннім видноколом день над Нерчею, вечір прощання з Байгородом, чернігівські вечори в колі родини, і пам'ять закарбувала про них світлі риси. Вони лишилися в глибині серця. Згадаеш — і легше на душі.

Плин часу змінив не тільки обличчя Нерчина. Глибоко в очах непогасні іскри допитливості могли щомиті спалахнути вогнем. Тремтіла, ледь помітно, напнута на вилицях шкіра.

«Був час,— думав Нерчин,— коли день захисту диплома здавався мені далеким. І от настав час, коли той осінній день, коли отак думалося, теж став вже далеким і давнім... Був час, коли атом уявлявся мені казковою скринькою Пандори, до якої я не мав ключа... Тепер ключ лежить переді мною. Та чи вмію я вправно користуватися ним?»

Мрії! Ні. Не тільки мрії. Це крилатий стрибок з коліски розуму. Стрибок вперед, у майбутнє. Воно виявлялося вже не таким далеким, як дехто уявляв собі. Він, Нерчин, бачив його зовсім близько перед собою. Варто тільки зібрати знання і сили в одно, помножити їх на несхитну впертість і мужність, і можна підступитися до таємничої і зловмисної скрині Пандори.

...Казка про Пандору мандрувала по землі з покоління в покоління століттями. Першій жінці на Землі, як свідчила міфологія, від богів дісталася в подарунок таємнича скриня. В ній сховані були всі людські нещастя. Пандора не повинна

була, ні за що в світі, відмикати цієї зловмисної скрині. Варто було тільки підняти кришку, як на голови людей посиплються всі страждання. Тепер вчені любили порівнювати ядерні проблеми з міфічною скринією Пандори.

Максим думав про скриню Пандори і згоджувався з Федором Архиповичем. Вся справа у тому, у чіь руках буде ключ від скрині і яким способом будуть знешкоджуватися злі духи, що у ній замкнені.

Так. Не може в природі існувати нерозгаданих таємниць. В руках науки повинні існувати запобіжники. Серед них треба було насамперед визначити і уточнити критичну масу для проведення керованої ланцюгової реакції. Це питання зацікавило Максима. Коли Шульга дав йому свій дозвіл на проведення такого дослідження, Максим ще не був певний, що він зуміє натрапити на свою стежку в цій клопітній і не зовсім ясній для нього справі.

Йому було відомо, що звичайний уран у своєму природному стані, себто такий, яким ми бачимо у вигляді кавалка руди, був не більше небезпечний, ніж склянка чаю. Взятий сам по собі, він не давав ніякої ланцюгової реакції. Щоб вона з'явилася, треба було помістити його в певне середовище та в певні умови. Вчені вже знайшли його. Таким середовищем могли бути графіт або важка вода. Задовго до війни у Дніпропетровську український учений О. І. Бродський визначив властивості важкої води і можливість використання її як відповідного середовища, в якому уран давав повільну ланцюгову реакцію. Тепер вже було відомо, що керована ланцюгова реакція може бути проведена без небезпеки вибуху. Ті ж, які хотіли зробити атомну бомбу, і тільки її, експериментуючи над ураном, потребували саме такого, щоб відбувся вибух. Тоді був виготовлений уран, збагачений ядерним паливом, ізотопом 235, або плутонієм, який вже занесли у дев'яносто четверту клітину періодичної системи Менделєєва.

Існувала небезпека, що коли в одному місці зосередять велику кількість такого елемента, ланцюгова реакція може початися сама по собі. Тоді виникла потреба встановити, яка ж кількість цих елементів припустима, щоб не стався вибух.

Шукання велися в багатьох лабораторіях. Це були дослідження досить ризиковані. Шульга ввів у курс цих досліджень Нерчина.

— Їх цікавить розмір критичної маси, виключно як ключ до надання вибухової сили для атомної зброї. У нас інша мета. Сам факт існування плутонія вже свідчить, що такий капсуль у патроні існує і він діятиме. Для науки не це са-

моціль. Треба спрямувати тепло ядерної реакції в бажане річище. Вибух повинен не руйнувати, а віддавати свою енергію людині.

Ці слова глибоко запали у серце Максима. Федір Архипович включився у роботу групи учених, яка провадила свої дослідження в інститутах союзної академії, але він продовжував свою роботу і у Києві. Максим знав, що чекати щоденних порад від Шульги не може, і це було краще для подолання сумнівів, які стримували його наміри почати дослідження самостійно. Коли він поділився своїми планами з Грицишиним, Марко без зайвих слів погодився взяти участь.

Той день, коли в кімнаті Нерчина з'явився новенький лічильник Гейгера, йому запам'ятався надовго.

Ось на столі вже встановлено штатив і лічильник нейтронів. У штативі закріплено два кавалки ядерної вибухової речовини, кожний з яких має масу нижче критичної. Максим зближував обидва кавалки, вимірюючи ступінь розвитку ланцюгової реакції. По мірі того як вони зближувалися, все більша кількість нейтронів затримувалась всередині самої маси вибухових речовин і все менше їх губилося у повітряній подушці, яка розділяла їх. Інтенсивність ланцюгової реакції неухильно зростала. Лічильник робив свою справу бездоганно. Його цокіт в напруженій тиші, що панувала в кімнаті, віддавався ритмічними ударами в скронях. У той момент, коли червона крива на стьожці самописця круто виповзла на найвищу клітину, Нерчин припинив зближення кавалків урану.

Піт великими краплями вкрив чоло. Сорочка намокла і прилипла до плечей. У нього тремтіли руки.

— Ще б одна мить,— схвильовано сказав Грицишин,— і могло б статися...— що саме, він не договорив.

Максим поставив вдруге цей дослід в присутності Федора Архиповича. Коли червона крива стала круто виповзати вгору, Шульга наказав припинити дослід.

Він сидів за столом мовчазний і зосереджений. Стрічка червоної кривої лежала перед ним.

— Ось що, Нерчин,— сказав він згодом,— ви мені дасте слово, що більше цієї історії не повторите. Ви зближете кавалки ядерної речовини, підштовхуючи їх одну до другої оцим знаряддям,— Шульга показав на короткий металевий стрижень, що лежав на столі біля штатива,— це зручно, хоча і примітивно. Але трапиться одна мить, коли ви непомітно для себе переступите один-два міліметри тієї межі, за якою починається заміноване поле, і станеться катастрофа. Ви дістане-

те таку дозу нейтронів, яка буде для вас смертельною. Ясно?

Максим мовчав.

— Думаю, що абсолютно ясно. І, крім того, тут ви не один. З вами поруч Грицишин, і ви його теж наражаєте на небезпеку. Отже, від такого способу вивчення критичної маси та її вибухової сили ми відмовимось. Те, що ви зробили, мене задовольняє цілком, і повторення зайві.

Шульга допитливо подивився в очі Максиму, наче вимірював його рішучість.

— Ми візьмемо у ядра все!

Нерчин відчув, як серце його відгукнулося на ці слова рвучким ударом. Він розумів, що криється за тим коротким словом «все».

— Готуйтеся, Нерчин, до нового штурму.

Шульга на цей раз говорив загадками. Розпитувати Максима не наважився.

— Треба вважати можливим саме найнеможливіше!

Це сказав Фредерік Жоліо-Кюрі. Максима ці слова повели далеко. Вони наче відкрили двері мрії.

Щодня, ідучи на роботу в інститут, Нерчин трепетно чекав, що, відкривши двері лабораторії, зустрине її, свою мрію, втілену у чітко визначеній думці, що осінить його і поведе за руку до казкової і страшної скрині Пандори. Тоді він навчиться, як примусити злі духи скорятися людині, перетворити їх з гнівних на добрих, зробити їх корисними ізотопами щастя.

Тим часом, переступивши поріг, він бачив пофарбовані стіни кімнати, прилади на столі, старенький штатив, лічильник Гейгера, і у вікні дві тополі, які тяглись кронами у небо.

І все ж він вийшов на дорогу. Теорія будови ядра атома дала йому той поштовх, що викресав іскру надії. Існувала з'ясована поведінка критичної маси, але існували частки, які діяли всередині ядра під впливом сторонніх сил. Ці частки не могли мати обмежену кількість. Всі дані свідчили, що їх повинно існувати значно більше. Їх треба було шукати, і хоч ступати цим шляхом доводилося тим часом з пов'язкою на очах, але на тому шляху таїлися сили, шукати які наука буде і неодмінно знайде.

Минав час, а він все ще стояв вперто на тому ж місці перед скринею Пандори, вже розуміючи, що не відступить від неї. Часом він навіть думав, що ключ до неї лежить вже у нього на долоні.

Коли Чарлз Томас вирішив забрати у Стребола-молодшого рукопис, він добре розумів, які наслідки матиме для нього подібний крок. Проте, зваживши всі «за» і «проти» (останні переважали, якщо дотримуватися так званого здорового глузду...), він поїхав до Нью-Йорка і з властивою йому рішучістю здійснив свій намір.

Тепер рукопис, зав'язаний у синю теку, лежав перед ним на столі поруч з листом Леона Фітельберга. Важко було сказати, що спонукало Чарлза Томаса на такий рішучий крок. Щирий і переконливий лист Фітельберга, його рецензія на книгу чи власні сумніви і роздуми. Та він і не прагнув зараз пояснювати собі причини, які вплинули на його поведінку. Єдине, що він визнавав,— Фітельберг мав рацію. Справа не в різних і мало приємних виразах. Справа в тому, що написана ним, Томасом, книга не мала справді жодного зв'язку з наукою. Справа, нарешті, в тому, що події розгорталися так, що поза власною волею Чарлз Томас ставав учасником злої і далекосяжної своїми темними намірами змови проти людства.

Власне, в цьому і полягали ті сумніви, які не давали йому спокою.

Він уважно прочитав в газетах промову Альберта Ейнштейна у «Валдорф-Асторії». Замислюючись над кожним її словом, Томас вирішив поїхати у Принстон.

З вокзалу він подзвонив на Мерсер-стріт, 112, і Елен Дюкас з'єднала його з своїм патроном.

— Приїздить,— коротко запросив Ейнштейн. Наче він знав, що Томас збирається до нього давно і зустріч з ним передбачена.

По тому, у себе вдома, пригадуючи свою зустріч з Ейнштейном, Чарлз Томас відчув, що в тих небагатьох словах, які були мовлені ними обома (бо ж вони більше мовчали), таїлася тривога і розпачливе розгублення, яке теж не могло не змусити його по-новому глянути на життя.

— Обставини примусили нас віддати в руки непевних людей страшну силу,— сказав він тоді Альберту Ейнштейну,— але невже обставини і тепер сильніші за нас? Невже енергія ядра атома тільки повинна нести людям смерть?!

Томас не запитував і, звичайно, не чекав відповіді Ейнштейна. Він питав свою совість, і це добре розумів Ейнштейн.

Він на знак згоди тільки похитував своєю сивою головою і потирив жилаві руки. Ніби думаючи про інше, він сказав:

— Майн гер, останнім часом мене часто морозить.

І вперше разуче кинулося у вічі Чарлзу Томасу, що Альберт Ейнштейн постарів.

— Своїми винаходами фізики внесли у життя нашої планети,— сказав згодом Ейнштейн,— вирішальні зміни. Всі вчені, і в першу чергу я особисто, сприяли створенню нечуваної загрози, яка маячить своїм потворним обличчям перед усім живим. Цю загрозу породила наука, але вона не в силі відвернути її, гер Томас, адже справжній ключ до розв'язання проблеми, яка стоїть перед нами, в розумах і серцях всіх людей. Не існує такої машини, за допомогою якої ми зуміли б вплинути на чужі серця. Для цього треба, щоб наші власні серця стали іншими і щоб ми сміливо висловлювали свої погляди...

Чарлз Томас сидів за столом у себе в кабінеті. Перед зором його відкривався знайомий до дрібниць краєвид. Довге пасмо гірського хребта нависало над плато жовтої долини. Праворуч від неї тяглися каньйони. Там, поблизу від них, білили корпуси лабораторій, в яких народилася смерть. З цих корпусів вона і зараз виходила в старанню запакованих контейнерах.

Чи могло так тривати далі? Ейнштейн мав рацію, і він, Чарлз Томас, міг спокійно, коли лишатися чесним, повторити його слова: «Справді, треба, щоб наші власні серця стали іншими і щоб ми сміливо висловлювали свої погляди...»

Чарлз Томас запам'ятав добре ці мудрі Ейнштейнові слова. Невже події дужчі за нас? Ось він захотів і здійснив своє бажання. Рукопис, якому він віддав колись свій час, який міг принести йому великі гроші і сумнівну славу, спокій і повагу серед таких, як Френк Коллінз та його бос, тепер лежав перед ним на столі.

Виходить, коли він захотів, він зумів виконати свою волю. А коли б усі разом — він, Оппенгеймер, Спіллард, Фермі, Теллер... Всі були б однотайні, хіба це б не дало добрих наслідків?

В серці Чарлза Томаса народжувалося і міцніло почуття, що йому доведеться починати все з початку. Що крилося за тим «все», він добре розумів. Навколишній світ був сповнений бурхливих подій. Схоже було на те, що війна так і не

закінчилася. Вибухи атомних бомб над японською землею пролунали зловісним прологом до наступних, страшних часів. Хто-хто, а він, Чарлз Томас, який тримав у руках атомну смерть, добре знав, що монополії на цю зброю не існує. В небі купчилися зловісні хмари, і спалахи грозових блискавиць мережили виднокруг над каньйонами навколо Лос-Аламоської рівнини.

Альберт Ейнштейн говорив:

— Треба об'єднати наші зусилля. Мир треба вирвати з па-зурів хижих створінь, які вже прагнули його задушити в ту мить, як тільки він народився у кривавих муках страшної війни...

Засмучений тим, що він власною рукою благословив народження бомби, Альберт Ейнштейн не знав тепер спокою. А він, Чарлз Томас, хіба знав той спокій?

Все, що було начебто виміряно і визначено, ніби вже усталено в його житті, виявилось напрочуд химерним. Ще кілька місяців тому він був певний, що після хіросімської трагедії з бомбами буде покінчено. Але то були, виявляється, химерні надії.

Можна було удавати, що він заглиблений тільки у свої справи, що стіни лабораторії відокремлюють його від усього світу, можна було не читати в газетах і не слухати по радіо ні вихвалень нової зброї, яка поставила Америку над усім світом, ні слухати ще кволі і несміливі голоси протесту проти такої зброї. Адже Теллер вибрав собі саме таку позицію. Адже і Роберт Оппенгеймер теж стояв в стороні. Та чи допоможе це йому зберегти пост радника по атомній енергії? Тепер, коли бомба у них в руках, коли вони можуть її виготовляти в потрібній для їх темних справ кількості, боси вибрали іншу тактику в ставленні до учених. Над всім стояла зловісна тінь таємності. Вона нависала як суворе попередження і переслідувала на кожному кроці. Кожний необачний крок розцінювався, як зрада.

І проте Чарлз Томас не міг лишатись байдужим. Назвати себе хоробрим він не хотів. Приятелі його поділились на два табори. Одні сказали, що він хоробрий. Другі, що він необачний і короткозорий.

Джен, коли дізналася, що він забрав рукопис і дав згоду Ейнштейнові взяти участь у публічному виступі групи вчених проти атомної зброї, попалотніла. Джен побачила зразу майбутнє. Воно, з її точки зору, мало досить непривабливий вигляд.

— Ти добре подумав про наслідки, Чарлі? — спитала вона.

Дивачка. Наслідки?! Які можуть мати наслідки його дії? Це тільки крапля в розбурханому морі. Але не про те думала Джен. Це він зрозумів пізніше.

В чому ж вони можуть його звинуватити? Вони — це насамперед був Френк Коллінз і ті генерали, які тепер взяли в свої руки кермо. Зрештою, він піде звіділь. Для нього існує ще багато справ поза Лос-Аламосом. Адже Леон Фітельберг пішов. Хіба американський вчений тільки повинен тепер дбати, щоб його знання в атомній фізиці використовувалися для смерті, а не для життя?

Чарлз Томас в цей ранок вів розмову з самим собою не для заспокоєння власної совісті. Він просто шукав вихід. Руки і знання у нього ніхто не відбере. Правда, він думав, що Джен інакше поставиться до його намірів. Виходить, він мало знав її. Але Чарлі-молодший, присутній при тій розмові, злякано подивився на нього. Він, мабуть, боявся за свій кар. Головне ж для нього були бейсбол та гроші, які без особливого труда потрапляли до його рук від пестливої матері.

Попереду Томаса чекала ще одна розмова з Френком Коллінзом, який днями мав прибути з Європи. Це, мабуть, була важлива поїздка, бо генерал Кроуфорд бундючно називав її «місією полковника Коллінза».

Чарлз Томас сумовито усміхався. Як полюбили боси оті бундючно-загадкові назви? Кожний крок в лабораторіях вони готові були назвати «операцією». Випробування першої атомної бомби в Аламогорді називалось операція «Трініті», а військовий міністр Стімсон послав з приводу вдалого випробування Гаррі Трумену в Потсдам таку телеграму: «Пологи пройшли вдало».

Тепер на черзі була операція «Ейбл». Чарлз Томас брав участь в ній. Хоча він знав, що після першої розмови з Коллінзом ця участь припиниться. А розмова з Коллінзом повинна відкрити перед ним двері у довгий коридор для багатьох ще більш неприємних розмов. Він знав, що перед ним поставлять сотні запитань, і він змушений буде відповідати на них і повинен буде повести вперту боротьбу з безтямними обвинуваченнями та плітками.

В цей недільний ранок, коли Чарлз Томас сидів за столом, спостерігаючи крізь просторе вікно далеку рівнину, у його серці було спокійно, незважаючи на ті злигодні, які громадилися на його виднокрузі. Мислі Томаса були ясні і позначалися тією передбачливістю, яка була їм притаманна тільки у ті дні та ночі, коли він, пробиваючи собі дорогу крізь джунглі невідомого, неухильно ступав до мети. Таким знали

його колеги по роботі, помічники, молоді фізики-експериментатори, таким любили Томаса його численні учні. І тут, в Лос-Аламосі, де здавалося, що навіть саме дихання кожного вченого підконтрольне пильним представникам військових органів, Чарлз Томас завжди зберігав ясність думок і твердість своїх принципів. Ото і тепер, вирішивши, що мусить робити, він був знову спокійний і урівноважений.

Чарлз Томас перестав милуватися краєвидами і оглянув свій просторий кабінет. Тут було багато книжок на полицях попереміж східною і західною стінами, кілька натюрмортів та пейзажів в простінках, написаних оригінальним пензлем Джен. Колись вона, правда, малювала краще. Але він, Чарлз Томас, відірвав її від улюбленої справи. Та треба визнати, що Джен не дуже-то опиралась. Проте, так чи інакше, Джен підкорилась долі, як вона любила говорити, і стала йому добрим другом. Вона залишила роботу в рекламній фірмі і заняття в студії.

— Я вибрала тебе, а не твою роботу, а от ти досі не знаєш, що вибереш.

Вона це говорила тоді, коли Чарлз-старший замикався у своїй лабораторії і додому з'являвся на дві-три години. В кінці війни були тижні, коли він і зовсім не приходив додому.

— Не знаю, що в тебе за робота,— говорила Джен,— але мені чомусь здається, що всі ви, вчені, ну от, приміром, такі, як ти, чи Оппенгеймер, чи той емігрант Фітельберг, схожі на середньовічних алхіміків. І часом я вас боюся. Уяви собі, коли господарка крамниці, де ми беремо продукти, дізналася, що мій чоловік фізик, вона перестала до мене ставитись приязно. Ти знаєш, вас не люблять звичайні люди...

Головне, Джен забувала, що він, Томас, і Оппенгеймер, і Фітельберг теж люди, звичайні люди.

«Якщо ми знаємо трохи більше і трохи краще розуміємо процеси, що відбуваються у природі, то ми повинні більше відповідати за свої вчинки і дії».

Так думав завжди Чарлз Томас. Але трапилося, що він втратив почуття відповідальності. Що ж лишалося йому тепер? Він розмірковував над цим, роздивляючись картини Джен на стіні, з тривогою і печаллю.

Тут, в цій кімнаті, він не раз звірвав Джен свої мислі. Вона вміла уважно слухати. Йому непотрібні були ні захоплення, ні схвалення. Досить було бачити тепло у її великих і добрих очах, помічати, як спалахують в них вогники гордості за «її Чарлі». І вже це надавало йому певність і силу. Він переко-

нався, що у п'ятдесят років тепло друга потрібно людині так само, як і в двадцять.

Вперше в житті в очах Джен не було тепла і гордості. В них тремтів переляк. Що ж, він допоможе Джен перебороти страх! Його серце спокійне.

Все навколишнє було таким, як вчора і позавчора. Міняються почуття, але речі лишаються незмінними. Чарлз Томас низав плечима і, зітхаючи, підвівся з крісла. Він стояв посеред кабінету на килимі, високий, широкий у плечах, в домашній куртці, застебнутій до вузла краватки, тримаючи руки в кишенях, і прислухався.

Він слухав тишу у власному домі, і вона видалася йому тривожно-напруженою, наче таїла в собі невідому, загадкову силу. Це збентежило Чарлза Томаса. Погляд його спинився на товстій теці на столі, у якій лежав забраний рукопис, праворуч, на стіні, між книжковими полицями і натюрмортом Джен, висіли один під другим портрети Майкельсона і Пастера. Літографію портрета Пастера йому подарував старий Майкельсон, коли вони прощалися перед від'їздом Томаса на роботу в Лос-Аламос.

Чарлз Томас завжди пишався тим, що він учень Майкельсона. Хто більше від старого зробив для фізики у Америці? Майкельсон був гідний поваги і слави. Що мав учитель на увазі, коли, даруючи йому портрет Пастера, яким безмірно захоплювався, повторив слова Луї Пастера?

— «Моя єдина сила — моя впертість». Здорово сказано, Чарлі! Ви тільки вдумайтесь в кожне слово. Для нас з вами, дослідників, це заповіт.

Тільки тепер, коли минули важкі і радісні (вони були і такими) роки, Чарлз Томас зрозумів сенс цих мудрих слів.

У нього тепер теж тільки єдина сила — його власна впертість. А її Чарлзу Томасу не позичати.

В цьому переконався Френк Коллінз у вівторок, коли почав неприємну і важку розмову з Чарлзом Томасом.

Досьє доктора Чарлза Томаса, яке уважно переглянув вранці Коллінз, свідчило, що біографія дослідника без плям. А шкода! Саме коли б існувала навіть невеличка пляма, скажімо, якийсь там внесок у фонд допомоги жертвам франкістської Іспанії чи навіть далекий родич хоча б з боку дружини, що мав сумнівні знайомства з червоними, все було б гаразд. Коллінз знав би, як почати розмову.

Досьє Томаса було чисте, як отой аркуш паперу, що лежав перед Коллінзом на столі. У цього Томаса все було бездоганне. Якщо казати правду, то саме на нього ставив завжди Кол-

лінз, коли хто пробував доводити виключність ролі емігрантів-вчених у операціях «Трініті» та «Ейбл».

В очах Коллінза доктор Томас репрезентував американську науку, в яку можна вкладати долари, твердо знаючи, що вони обертатимуться з великим зиском.

Зрештою, що його вкусило? З чого почалося? Чому він раніше не виявляв своїх підривних намірів. А те, що дії Чарлза Томаса — підривні, в цьому сумнівів не могло існувати.

Коллінз не мав часу і бажання вдаватися у шукання іншого визначення поведінки доктора Томаса. Але з ним говорити не можна як з звичайним науковим співробітником лос-аламоських закладів. Томас це Томас. За спиною у доктора десятки великих робіт, які роблять честь американській науці. На це треба зважати. Всі емігранти, і той вертлявий Фермі, і мовчазний Нільс Бор, і пихатий Едвард Теллер про Томаса говорять з повагою. Тим гірше для Томаса! Це він зрозуміє, якщо не зараз під час розмови з Коллінзом, то невдовзі. Треба, щоб зараз він відчув, яку вчинив необачність.

...Доктор Чарлз Томас сидів перед Коллінзом, відкинувшись на спинку м'якого крісла, і спокійно палив сигару. Він дивився на Коллінза і чекав. Коллінз запросив його до себе, і нехай Коллінз починає розмову. І та розмова вийшла нелегка.

Звичайно, заговорив Коллінз. Звістка, що доктор Томас забрав у Стреболів рукопис, сказати просто, його приголомшила. Сказати одверто, він вірив, що Томас ще передумає. А ще більше приголомшило його повідомлення Теллера, що доктор Томас відмовляється брати участь у розробці операції «Ейбл». Це виходить за межі можливого. Хіба трапилось таке, що джоркінно змінило ставлення доктора Томаса до інтересів оборони світу від комунізму? Хіба доктор Томас не розуміє, як можуть поставитись до його заяви у високих сферах? Надто глибоко шанує і оцінює він, Коллінз, діяльність і знання доктора Томаса, щоб не попередити його, на яку небезпеку наражається він, зробивши ці два необдумані кроки. Нехай пробачить йому Томас подібний вираз, але він певний, що тільки таке визначення ще здатне врятувати становище.

-- А хіба треба щось рятувати?

Томас випустив вгору струмінь синього диму і замислено подивився на розшаріле обличчя Френка Коллінза.

О, невже доктор думає, що то іграшки? Щойно Коллінз повернувся з Європи. Він на власні очі переконався, як червоні готують агресію. Коли він на закінчення своєї мандрівки опинився в Чехословаччині, то остаточно упевнився в тому, що у Москви одна мета — силоміць нав'язати вільним народам

комуністичні порядки. Він, Коллінз, хотів би, щоб доктор Томас побував у Європі і на власні очі побачив, що діється за «залізною завісою». Це видовисько дещо пояснило б докторові. І тоді їм тут легше було б домовитись.

— А про що ми маємо з вами домовлятися, містер Коллінз? — спитав Томас.

Дивна річ! Про що? Та про те, як далі поведить доктору. Невже він думає, що всі його вчинки жарт? Звичайно, Коллінз хотів би саме так поставитись до них. Єдине можливе, що здатне врятувати справу, це повернути рукопис Стреболам і сказати Теллеру, що нехай він не бере до уваги заяви доктора. І це дуже просто зробити. От зараз він подзвонить Теллеру, і доктор зможе йому про це сказати. А щодо Стреболів, то і цю справу можна виправити. Зрештою, він візьме це на себе. Так навіть легше.

— А те, що я дав згоду взяти участь у громадському виступі проти атомної зброї, за її заборону і заборону ядерних випробувань, це теж можна виправити?

Чарлз Томас спитав це просто і одверто глянув у очі Коллінзу, який при цих словах змінився в обличчі.

— Кому ви дали слово? — спитав він, втрачаючи рівновагу.

— Серу Альберту Ейнштейну, — спокійно відповів Томас.

— Він занадто багато дозволяє собі, цей емігрант, — підвищив голос Коллінз, втрачаючи рівновагу. — Він дочекається того, що ми вишлемо його з Америки. Така невдячність всіх отих людців, які їдять наш хліб і живуть на наші долари.

— Ви не повинні ображати людину, яка зробила честь нашій країні, оселившись у ній, — тихо і переконливо сказав Томас.

Коллінз вирячив на нього очі чи то від подиву, чи то від обурення.

— Дозвольте, — прохрипів він, перехилившись через стіл, — дозвольте, доктор. Як це розуміти? Він зробив нам честь? Та коли б не ми, він загинув би за колючим дротом у Дахау або ж згорів у пекельних печах Освенціму.

— Але це не завадило вам, сер, приголубити конструкторів отих пекельних печей на зразок Герстмайера, кавалера залізного хреста, коли йому місце на лаві підсудних. І ви хочете мене запевнити, що мені треба пліч-о-пліч з отим виродком боронити Америку від комунізму?! Я не тямлю у політиці, містер Коллінз, але коли співробітництво з Герстмайером не політика, то що це таке? Коли ми накопичуємо у себе в країні атомну зброю і збираємося випробувати ще страшнішу...

Коллінз покvapно підняв руку і штовхнув свою пухку долоню в напрямі Томаса, наче хотів йому затулити рота.

— Заради всього святого, не треба про це так голосно. Операція «Ейбл» вимагає особливої таємничості. Адже ви це самі добре розумієте,— двозначно сказав Коллінз, поволі опановуючи себе.

— Я хочу, щоб ви зрозуміли, містер Коллінз, що після того, як фізики навчилися керувати ядерною ланцюговою реакцією, після того, як вони знають, що таке плутоній, після того, як їм добре відомо, що уран є саме те пальне, яке дасть пекельний вогонь,— таємниць нема і нема монополії на атомну бомбу.

— Ах так! — зраділо вигукнув Коллінз.— Тепер я бачу, куди ви хилите, доктор.

— Я хилю до одного, давайте будемо дивитися правді в очі, а у неї одне обличчя, тільки, мабуть, по-різному ми бачимо його.

— Подумайте, сер, ви самі собі не завдали клопоту уявити всю згубність своїх поглядів. Знаючи вас, я все-таки схильний гадати, що ви просто жертва емігрантських теревенів. Вас штовхають на шлях підривної діяльності.

Коллінз зрадів своїм останнім словам. На його думку, вони мали певну силу і давали Томасу змогу для відступу. Його штовхають, але він може ще не скоритись. Коллінз подає йому руку. Хіба це не варте того, щоб рішуче сказати: «Я передумав. Я згоден з вами. Дзвоніть Теллеру, і ми зараз все влаштуємо. І давайте забудемо цю неприємну розмову. Давайте краще поїдемо до мене, і моя Джен нам зробить «атомний коктейль», від якого кров закипить у жилах».

Але Чарлз Томас не сказав таких слів. Чарлз Томас здивовано глянув на Коллінза, і той почув від нього:

— Ні, містер Коллінз! Ніхто мене не штовхає. Власна совість штовхнула мене в спину. Вона сказала мені: «Томас, що ти робиш? Невже ти хочеш загибелі для своєї Америки? Невже для того жили і боролися Вашингтон і Лінкольн, щоб тепер Америка, її міста стали полем для страшних битв, щоб на її землі народжувалась смерть, а не життя? Невже ти думаєш, що постать Свободи на Манхеттені тримає в руках не смолоскип волі, а атомну бомбу?» Послухайте, Коллінз, я не знаю і не хочу знати, що ви насправді думаєте про мене, але якщо ви справжній американець, то зверніть увагу на слова, які я вам зараз скажу: «Краще, що є в житті людини, це її дружба з іншими людьми». Ви знаєте, хто це сказав, містер Коллінз?

— Аякже,— злісно вичавив з себе Коллінз, стримуючи накипілу лютю.— Який-небудь Маркс чи Ленін, вони вміють паморочити голови людям.

— Це сказав Авраам Лінкольн,— урочисто мовив Чарлз Томас.— Сподіваюсь, що його лояльність ви не піддаєте сумніву?

— Тепер можуть все вигадати,— боронився Коллінз,— тепер скажуть, що Рузвельт тільки і хотів, щоб ми дружили з Москвою. Але існують непогрішimi закони. І ви, доктор Томас, підносите на них руку.

— Я підношу руку проти атомних бомб і проти всяких інших, не лякайтесь, я їх не називаю, зважаючи на ваше попередження, хоча думаю, що їх будуть робити не тільки у нас. Я піднімаю руку за Америку, Коллінз. А ви?

Ні! Чарлз Томас почував себе зовсім добре. В чому міг його перекопати цей пихатий бізнесмен, який думав, що совість — ніщо в порівнянні з доларами. Він видався Томасу жалюгідним і нікчемним, і Томас весело засміявся, немало здивувавши цим Коллінза.

— Сміється той, хто сміється останній,— холодно нагадав Коллінз, вирішивши палити мости.

Тепер можна було починати другу половину розмови, і тут він примусить зарозумілого доктора Томаса заговорити іншими словами.

Для Коллінза було б не в подив почути всі оті мудрощі з вуст Фітельберга чи іншого емігранта, але коли таке говорив Чарлз Томас, виходить, червона пошесть вповзла у Штати і треба, засукавши рукава, схопити її за горлянку.

Руки Коллінза, при цій думці, мимохіть стислися у кулаки. Вони були великі, вкриті рудим волоссям, чимсь нагадавши Чарлзу Томасу, коли він звернув на них увагу, руки м'ясника.

Що ж, Коллінз запалив сигарету і, демонструючи свій спокій, почав здалеку. Звичайно, він не може нав'язувати свої міркування доктору Томасу. Якщо доктор твердо вірить в оте, що говорив, справа його. Але існують принципи, що стверджують лояльність кожного громадянина Штатів. Їх визначав не Коллінз, не доктор Томас. Погляди, висловлені доктором Томасом, м'яко кажучи, заперечують усталені принципи. Висновки напрошуються самі. Та, глибоко поважачи доктора Томаса, Коллінз їх зараз не висловлюватиме. Якщо доктор Томас зумів примусити уран віддати свою енергію для нищівної зброї, яка в руках Америки врятує світ від комунізму, то він, Коллінз, на це сподівається, зуміє перебороти в собі страшну хворобу, яка отруїла мозок доктора.

Обов'язок Коллінза попередити доктора Томаса: все, що він знає, і все, що він тут, в Лос-Аламосі, бачив, лишається за трьома замками у його свідомості. На жаль, він мусить про це говорити одверто. Військова таємниця — закон для всіх. Тут діють ті ж принципи, про які Коллінз вже мав нагоду згадувати. Треба сподіватись, що доктор Томас розуміє, про що йдеться?!

Доктор Чарлз Томас розумів. Він, усміхаючись, і це ще більше роздратувало Коллінза, хитнув на знак згоди своєю сивою головою і поклав у попільницю недопалену сигару. Тепер лишилося ще вирішити одне, чи мусить він на прощання подати руку Френку Коллінзу? Чарлз Томас надавав цьому фактові істотного значення. Він підвівся, і в ту ж мить встав з свого крісла Френк Коллінз. Кілька секунд вони стояли один проти одного мовчазні, а потому доктор Томас коротким кивком голови попрощався і неквапно залишив кабінет полковника Коллінза.

Розповідаючи згодом Джен про свою розмову з Коллінзом, Томас з задоволенням сказав:

— На прощання я йому руки не подав.

Джен мовчала. Тепер у очах її застиг вираз якоїсь перестороги, і це зворушило Томаса.

— Нічого, друже мій, я волю стати солдатом армії життя, а не армії смерті.

Ці слова пролунали для Джен загадково. Але вона серцем сприйняла їх, як велике прохання чоловіка-друга: «Послухай, Джен, допоможи мені, не питай ні про що, і це вже буде з твого боку велика підтримка».

І тоді Джен спитала про інше:

— Коли ми виїдемо звідціль, Чарлі?

— А хоч би і завтра,— відповів він радісно.

Він не хотів, та і не міг більше бачити цю Лос-Аламоську вершину, ні цих глибоких каньйонів, які ніби в своїй глибині ховали смерть. І той пік Тручас, що височів оповитий маревом туманів, наче серпанком радіоактивного пилу, як і одноманітні, суворі стіни лабораторій, що нагадували своїм зовнішнім виглядом в'язницю, були осоружні йому.

Томас тільки дивувався, як довго міг він миритися зі всім тим видовиськом, губити тут свою чисту совість і підкорити свої думки людям, у яких було одне прагнення: за долари, які вони йому платили, вичавити його мозок, ніби кружальце цитрини. Ні, він, доктор Чарлз Томас, «надія сучасної фізики», як писав про нього Джеймс Чедвік, не хотів продавати свої знання новітнім мефістофелям, що розмахували над

головами людей атомними бомбами, намагаючись заповнити легковірних, що тримають у руках балони з еліксиром життя.

Він хотів лишитися тим Чарлі Томасом, якому мати колись казала:

— Чарлі, сину мій, людей треба любити. Для людей треба робити добро, і вони відповідатимуть тобі тим же добром.

Джен була тепер з ним. В цьому він не мав сумніву. А щодо Чарлі-молодшого, тут існувало рівняння з одним невідомим. Але невже йому, який досконало володіє зброєю вищої математики, не під силу розв'язання простого алгебраїчного завдання? «Чарлі-молодший — мій син. А це щось важить», — заспокоював себе доктор Томас.

І до цього способу власного самозаспокоєння Чарлзу Томасу доводилося ще раз звертатися досить часто тепер, і кожного разу він переконувався, що то непоганий спосіб.

Коли йому ввечері подзвонив Роберт Оппенгеймер і сказав, що хотів би з ним побачитися вранці, Томас трохи здивовано відповів:

— Краще зараз, Оппі, завтра вдосвіта ми виїздимо.

— Тоді я зараз приїду до вас, — сказав Оппенгеймер.

— Бачите, Оппі, — просто почав Томас, — ви не враховуєте для себе всіх наслідків такої зустрічі...

— Боже мій!.. — роздратовано мовив Оппенгеймер. — Ми ж розмовляємо з вами по телефону... І коли ви не хочете бачити мене у вас, то давайте я заїду за вами і трохи провітримось. Сьогодні теплий вечір і пахне грозою.

— Я згоден. Чекаю.

Томас поклав трубку.

— Джен, — сказав він, виходячи у їдальню, — я трохи проїдусь з доктором Оппенгеймером.

Джен складала порцеляну і скло у великі картонні коробки, і Чарлі-молодший старанно допомагав їй.

Томас задоволено усміхнувся і вийшов.

Максим хотів зразу багато. А хто з настирливих хотів би мало? Свіжий помер «Фізичного журналу» вабив зір, але не дуже тишив серце. Тут була надрукована робота Максима. Ще півроку тому він мріяв про таку подію. Але півроку, що минуло від того дня, як він кинув у поштову скриньку на ро-

зі Володимирської і Леніна конверт з своєю статтею, виявився часом достатнім, щоб Максим упевнився, що стаття його тільки додаток до вже написаного багатьма дослідниками.

Лабораторія академіка Шульги часом нагадувала круту гору, і, щоб піднятися на її вершину, треба було бути досить вправним і хоробрим альпіністом. Максим хотів бути таким. Для цього довелося відмовитись від самого себе. Може, коли б сказати про таке вголос, комусь і вдалось би це смішним, але правда була саме в цьому. Він зумів знайти в собі сили для такого. І тільки цим завдячує, що сьогодні, перегорнувши сторінки нового номера журналу, він міг подивитися на свою роботу сторонніми очима. Якби розповісти про це Федору Архиповичу, можна мати певність, що той схвалить таке почуття. А от Нерчин засмутився.

Прикрість виявилася не одразу, а поступово, і полягала вона в тому, що недавня його певність була не чим іншим, як засліпленням, захопленням своїми ж достоїнствами. Виходило, досягнення були надто сумнівні.

— Чому ви вирішили стати вченим?

Це запитання, кинуте йому в обличчя професором Куцевичем, пролунало гострим докором.

Максим обвів стомленими очима простору кімнату, довгий стіл, на якому мовчазними свідками його розгубленості були численні прилади, перевів очі на стіну, де висіли портрети Леніна і Менделєєва, та сховав номер журналу у шухляду стола. Цей рух нічого не вирішував, але він мав якусь логічну послідовність. І Максим внутрішньо відчув в ньому підкреслено-важливе значення для себе.

Академік Шульга, повернувшись з Москви, погодився очолити лабораторію ядерних досліджень при Інституті 202. Взагалі ж стало ясно, що саме ця лабораторія незабаром стане серцем інституту.

Федір Архипович Шульга тільки одмахнувся, коли йому сказали, що треба і формально змінити стан речей.

— Навіщо? — щире здивування було в його запитанні.— Яка різниця? Не в назві справа.

Шульга почав підбирати групу. Долгін, якому запропонували посаду наукового співробітника, завагався і, під приводом того, що не може покинути Куцевича, відмовився. Нерчин зрозумів, що Долгін вичікує. Все нове ризиковане. Це було кредо Долгіна, і він не крився з ним від своїх колег. Чим скінчаться спроби академіка Шульги, невідомо, як невідомо, чому він на цілі тижні зникає в різні відрядження і часом повертається з них замислений, неприступний, роздратований.

Максим навчився терпіти, зносити різкі зауваження і вислуховувати гірку правду. Коли одного разу, не витримавши, він сказав Федору Архиповичу про це, той розвів руками, дивуючись зауваженню Нерчина, як звичайному невігластву:

— А хто і коли запевняв вас, що правда солодка? Знайте, друже, солодке розлижуть, а гірке проплюють,— і залився розкотистим, добрим сміхом переможця.

Отак і сьогодні, зрозумівши, що його надрукована стаття не що інше, як вправний коментар, Нерчин відчув в своєму нежданому відкритті присмак гіркої правди. Невесело упевнитись в такому. Але краще таке упевнення, ніж примхлива віра.

Київська осінь щедрими фарбами своїми розмалювала міські бульвари і сади. Горіли вздовж тротуарів багряним полум'ям розлогі, старі каштани. Золотисті китиці, схожі на смолоскипи, вінчали стрункі шеренги високих тополь на бульварі Шевченка. Палий лист котив вітер-низовець під ноги пішоходам. Над руїнами височіли довгасті стріли підйомних кранів. У відбудованих будинках білили рами нових вікон та дверей.

Нерчин полюбив цю осінь. Він відчував у ній страдну пору людського труда. Таке відчуття давало йому самому насагу. Щось єдине було в тому, що він спостерігав навколо себе на київських вулицях, і в тому, що діялося в інститутських лабораторіях.

Коли б Катря Золотаренко затрималась в Києві і не так нагло залишила його, Максим знав би, з ким поділитися своїми сумнівами. Але Катрі не було.

Між ними лежала «нічийна» земля, смуга відчуження. Так сказав одного разу Хома Передерій, який писав йому довгі листи з Челябінська, де він працював у заводській лабораторії. І хоч відповіді Нерчина були короткі і не такі строкаті премудрими виразами і повчальними висновками, проте Хома Передерій не міняв ні розміру, ні стильових засобів своїх листів.

Нерчин знав від Хоми, що той листується також і з Катрею, і часом шукав у листах Хоми доказів, що Катря про нього пам'ятає. Це було дивне і непогасне бажання. Зрештою, він і сам міг би написати їй. Але багато минуло днів, поки він наважився це зробити...

Катря давно у Деснянську. Максим знав, що працює вона на будівництві електростанції. Чому вона поїхала? Адже їй пропонували залишитися в Києві... Що це, справді добрий

вчинок чи втеча від того, що заважало їй? Що б то не було, але, дізнавшись про від'їзд Катрі, Нерчин розгубився. Вискла якась пуста, наче можна було думати, що вони часто зустрічалися, розмовляли, радилися. Колись він думав, що покаже Катрі свою статтю у журналі, а от виявилось, що стаття нема кому показувати. І не треба. Так краще. Нема чим хвалитися...

Можливо, незвична вечірня тиша в стінах лабораторії, а можливо, і щось інше навіяли сьогодні зажуру. В цю мить Максима цікавило те інше, яке так рішуче ввірвалося в його мислі.

Життя інституту йшло вже досить довгий час ніби двома шляхами. Було ясно, що поділ таки стався в той день, коли його поріг переступив Федір Архипович Шульга. Це відчули всі, починаючи від швейцара, кінчаючи начальником відділу кадрів. Швейцару заборонено було знімати і одягати пальто на академікові плечі. Такий вже був Федір Архипович... Начальнику відділу кадрів Шульга сердито зауважив, що той досконало знає анкетні дані і мало знає ділові якості співробітників.

Шульга прийшов на засідання партбюро інституту, на якому мали обговорювати плани роботи. Його поява була несподівана. Кілька хвилин панувало розгублення, яке не обминуло і самого Нерчина.

Добре помітивши здивування членів бюро і не помічаючи облесного руху Долгіна, який скочив з свого місця, пропонуючи стілець, Шульга пробасив:

— Дозвольте бути присутнім.

Весь вигляд Шульги при цьому запитанні свідчив, що він зі всією серйозністю ставить до того, про що запитує.

Коли він через десять хвилин, як тільки покінчили з обговоренням планів роботи, зажадав слова, легке замішання запанувало в надимленій кімнаті засідань. Професор Куцевич з'явився саме в ту хвилину, коли говорив Шульга. Нерчин зрозумів, що його попередив Долгін, який виходив на хвилинку одразу ж після появи Шульги.

Федір Архипович поверх окулярів глянув на стурбованого Куцевича і, пристукуючи стиснутим кулаком по столу, не спиняючись, продовжував свою промову.

— Я прийшов сюди до вас в інститут,— пояснив він,— щоб не жити відлюдно. Мені потрібні настирливі, впertі, роблящі руки і ваше нестримне зацікавлення. Максим Нерчин поставив дослід, який стає добрим початком. Він стоїть на вірній дорозі, шукаючи нові частки. Це його досягнення ми і

покладемо в основу наших досліджень. Ми мусимо піти далі. Те, що ми з вами почнемо робити, мало буде схоже на підпорядковані певному усталеному звичаю досліди. Нас чекатимуть невдачі і поразки. І треба мати мужність зазирнути їм в очі зразу ж. Комуністи це мусять усвідомити краше будь-кого. Десять кращих аспірантів інституту майже всі біля фінішу. Ось ще одне-два зусилля — і вони стануть кандидатами наук. Робота в моїй лабораторії позбавить їх досягнення цієї можливості в ближчі роки. Я вважаю за свій обов'язок попередити партійне бюро. Дехто вважає це не виправданою жертвою, а може, і зривом планів підготовки наукових кадрів. Такий погляд, кажу одразу, щоб не було сумнівів, виключно помилковий.

Шульга раптово усміхнувся, скинув окуляри, і очі його одразу втратили пронизливо суворий блиск. Він одкинувся на спинку крісла і зітхнув, наче виконав нелегкий обов'язок. Потім тихо додав:

— Отже, я ставлю питання так: хто добровільно піде працювати в мою лабораторію, мусить з'явитися до мене завтра о дев'ятій ранку. Звичайно, ми потім це оформимо з директором інституту.

Шульга зичливо повів очима в бік Куцевича, і той покvapно кивнув головою, уникаючи погляду Федора Архиповича.

— А чи не можна буде об'єднати кандидатські роботи аспірантів з тими завданнями, які поставите ви, шановний Федоре Архиповичу? — спитав Долгін.

— Навряд,— коротко відповів Шульга.

— Шкода,— зауважив з свого місця Куцевич. І пояснив: — Аспіранти витратили багато часу, і це не дуже припаде їм до смаку, щоб знову все починати з початку.

— Кожного разу,— проказав замріяно, але твердо Шульга,— коли я переступаю поріг своєї лабораторії, в серці йому тривожне відчуття, що я починаю свою роботу з самого початку.

Куцевич криво усміхнувся.

— Це ви, відомий вчений, а от молоді люди, які тільки роблять перші кроки...

— Ну і що ж? — стримуючи роздратування, заперечив Шульга.— Ну і що ж? — повторив він.— Перші кроки не такі легкі в житті. Привчати до легкого не наша мета, колего. Коли хто розквасить собі носа, ми подамо першу допомогу. У нас існують випробувані засоби. Хто нам завадить? — І сам собі переконливо відповів: — Ніхто,— хоч хотілося ска-

зати інше: «Може, ви, шановний колего, але це будуть марні спроби». Звичайно, Шульга цього не сказав. Хоч дехто в кімнаті засідань відгадав його думки.

Другого дня о дев'ятій ранку Нерчин постукав у двері кабінету академіка Шульги. Басовите «увійдіть», що пролунало у відповідь на постук, невідомо чому розвеселило Максима.

Шульга показав йому рукою на стілець і, не чекаючи, поки Максим заговорить, повідомив:

— Я вже вчора говорив про вас з Куцевичем. Але він категорично проти того, щоб вас перевести у мій відділ. Каже, що ось ще два місяці, і ви вже триматимете у руках оту ступінь кандидата і що ви самі навряд чи погодитесь...

Нерчин зробив протестуючий рух, але Шульга рішуче спив його:

— Стривайте. Вам належить подумати. Адже коли справді справа стоїть саме так, то навіщо вам ризикувати? Тим більше, тим більше,— повторив, трохи затинаючись, Шульга,— шеф вам сказав, що він доручив вам важливу роботу, зв'язану з його особистими науковими планами, і невиконання вашої зірве його докторську. І я не хочу псувати...

— Відношення з професором Куцевичем,— вирвалося у Нерчина.

Він спантеличено замовк і, чекаючи гніву, був ще більше спантеличений, коли Шульга розкотисто засміявся, ухопившись за боки, і чим гучніше лунав сміх Федора Архиповича, тим розгубленішим ставало обличчя Нерчина.

— Даруйте мені, я не думав, не хотів вас образити. Я не думав...

Максим замовк. Шульга раптово посуворішав:

— Не думали?.. Спостерігаючи за вашою поведінкою, можна зробити висновок, що ви втратили цю функцію нормальної людини. Не думали. А треба було подумати. І не тут, у мене в кабінеті.

— Але остаточне вирішення залежить від мене? — спитав Нерчин.

— Не тільки від вас,— пояснив Шульга,— в якійсь мірі і від мене, з вашого дозволу.

Жартівливі нотки забриніли в голосі Шульги, вселяючи якусь надію в серце Максима.

— Що ж ви вашого шефа, директора інституту, в рахунок не берете?!

Шульга поставив це питання просто і ніби випробовував в чомусь рішучість Нерчина.

— Дозвольте мені подумати,— сказав тихо Нерчин тоді,— і дозвольте знову прийти до вас, коли я подумаю.

— О, це інша справа,— погодився Шульга і простягнув Нерчину руку, сказавши весело: — Отож мир, мир, колего.

...Проте миру не було. Не було спокою і рівноваги. Але правда була у висновках Федора Архиповича. Вирішувати повинен Максим сам. Зважити, обдумати всі «за» і всі «проти». Було в достатній мірі перших і других. Збільшувати кількість останніх особливо старався Долгін. Можна було подумати, що він вправно виконував чиесь завдання, умовляючи Нерчина не робити дурниць. Загинаючи один по одному пальці правиці, він перелічував достоїнства роботи в лабораторії Куцевича. І нарешті, загнувши п'ятий палець, Долгін сказав:

— Окрема однокімнатна квартира в новому будинку інституту, який заселятимуть до Жовтневих свят. Це тобі не ліжко в гуртожитку. Ясно?

— Ясно, пане умовлювач,— обізвався Нерчин.

— Ну, а коли ясно,— зрозумівши слова Максима як згоду, Долгін сповістив: — На тебе о четвертій чекає шеф.

Розмова з шефом була густо присипана цукром і перцем.

— Будемо говорити одверто. Академік Шульга хотів вас взяти в свій відділ. Знаю, що і ви не проти цього. Знаю, що він ваш вчитель. І я від душі схвалюю таку шанобливу приязнь учня до вчителя. Але чи варто вам на порозі виходу в самостійне наукове життя відмовитись від нього і починати все наново? Я не раджу і не нав'язую своїх порад. Я тільки хочу допомогти вам розібратися в тому, в чому ви мимохіть заплутались. Відділ ядерних досліджень справа нова. Як усе нове, вона надто приваблива для людей, яким не чуже почуття дерзання. Не хочу нічого упереджувати, але моє переконання, що термін п'ять років — трохи засміливий проект Федора Архиповича.

Нерчину здалося, що Куцевич навіть сказав «прожект», і той, мабуть, відгадавши його думку, додав:

— Саме трохи, м'яко кажучи, сміливий прожект. Але у кожного вченого свій шлях. Домогтися взяти в свої руки ядерну реакцію, керувати нею, це поки що мрія... Ми мусимо жити реальним. Говорити про мирне використання атомної енергії тоді, коли ми ще не відбудували споруджене нами до війни, коли нас чекають поклади енергії води і вугілля, це трохи необачно.

...Починалося старе. Нерчин ледве стримувався. Куцевич помітив його нетерплячість і поспішив додати:

— Але не для дискусії викликав я вас до себе. Залиши-мо її на вільніший час. Давайте вирішимо так: ви закінчуєте свою роботу, захистите кандидатську, а потім ваша воля.

— Це може бути не раніше, як через вісім місяців, а то і рік.

— Ну і що ж,— здивувався Куцевич,— хіба у вас горить земля під ногами?

— А коли я відмовлюся від захисту кандидатської...— по-чав Нерчин.

— Не робіть дурниць,— сухо спинив його Куцевич,— ви забули, що існує така річ, як дисципліна. Не для того на вас витрачала два роки кошти держава, щоб потурати вашим примхам. Сьогодні це заманеться вам, взавтра Грицишину, позавтра іншому, а звідки візьмуться підготовлені, досвідчені кадри, я вас питаю? Ви комуніст, і ви це повинні зрозуміти.

— Я комуніст,— повторив Нерчин, підводячись,— і я це добре розумію.

— Ну от,— зрадів Куцевич,— ідіть і працюйте. До речі,— спинив Нерчина, коли той вже був біля дверей,— я вам передам частину мого манускрипта, прошу вас у вільні вечори перевірити деякі розрахунки. Я буду вам безмірно вдячний. Просто не вистачає часу. Кожен день засідання. Це щось фантастичне.

Теку з матеріалами, про які говорив Куцевич, того ж дня йому передав Долгін. Поклавши її перед Максимом, він по-радив:

— Пройдись олівцем по цій премудрості.

— А хіба ти це неспроможний зробити, науковий помічник?

— Не мій фах,— коротко мовив Долгін.— Раджу не затримувати,— проказав він, помахавши з порога рукою.— До речі, списки квартирної комісії передані на місцевком, але остаточне слово за шефом.

— Иди ти під три чорти,— зло побажав Нерчин.

— Дякую за напутнє слово.

Долгін зник, лишивши по собі гризотне видіння недоброї спокуси, і почуття невдоволення самим собою затуманило Нерчину очі.

...Кілька днів він не торкався рожевої теки, принесеної Долгіним. Телефонний дзвоник останнього нагадав, що шеф питає, як посувається діло у Нерчина, чи скоро буде виконано його завдання.

— Завдання? — здивувався Нерчин.— Але це приватне прохання.

— Ввічливі і кмітливі люди повинні знати, що те, що в устах шефа звучить як прохання, для них означає термінове завдання.

Долгін повісив трубку, позбавивши Нерчина можливості вилаяти його.

В той вечір Нерчин розв'язав рожеву теку і, прочитавши перші дві сторінки, здивовано присвиснув. Неждана здогадка осінила його, і він сердито закрив рожеву теку. Розділ з його дипломної роботи, виходило, був виключений Куцевичем з неї тільки для того, щоб ввійти в його працю як матеріал ствердження його досліджень. Що з того, що в кінці сторінки існувала примітка: «Деякі положення були підтвержені під час підготовки диплома студентом М. Нерчиним в моїй лабораторії».

Стиснувши зуби, тамуючи в собі злість і обурення, Максим знову нахилився над текою та з пильністю, що межувала з уїдливістю, став вчитуватися в кожну сторінку. І весь час байдуже обличчя Куцевича стояло перед ним за мережею рівних рядків літер, що бігли і бігли по білих аркушах паперу.

...Через тиждень він сидів перед Куцевичем, поклавши на стіл теку з його роботою. Розмова, власне, була закінчена. Можна було підвестися і піти. Але щось заважало це зробити. Якийсь сумнів коливався в ньому. Можливо, не треба було в такій формі висловлювати свою думку? Але коли Куцевич після досить довгої паузи уїдливо сказав: «Ви помиляєтесь, молодий чоловіче», Нерчина підкинуло на стільці.

— Я не помиляюся,— рішуче сказав він,— ваші розрахунки помилкові. Тричі я перевіряв їх. Все це треба робити наново.

— Адже ви знаєте, що то моя докторська? — вирвалося у Куцевича.

— Знаю,— підтвердив Максим,— тим більше мій обов'язок сказати вам правду.

— Ви б могли...— Куцевич не докінчив. Він з підозрою подивився на Нерчина і зітхнув.— Що ж, ви вільні. Дякую,— додав він з кривою усмішкою.

А коли Максим зачинив за собою двері кабінету, Куцевич залютував. Зарозумілий хлопчисько. Стривай! Ти ще дістанеш своє! Яке нахабство. Замість того щоб сісти самому і зробити розрахунки, він прийшов його учити... Ні. Для всього існує межа.

Куцевич підтягнув тонкі губи. Треба взяти себе в руки. Добре, що він утримався від спокуси просто вигнати геть Нерчина з свого кабінету.

Машина, підкоряючись вмілим рукам доктора Оппенгеймера, вимчала на асфальт. Дорожня стрілка на розвилці сповіщала, що до Санта-Фе лишається 35 кілометрів.

Відкритий форд стрімко розтинав стрічний плин повітря, і доктор Оппенгеймер уважно дивився вперед, не обмовившись і словом. Так вони їхали з двадцять хвилин мовчки.

Біля альтанки для пасажирів автобуса, які звідцільа сідали на рейсовий, що прямував до висілка Пірл-Харбор, Оппенгеймер круто повернув ліворуч і зменшив швидкість. Тепер машина їхала по вузькій смузі гудрону, в кінці якого, вихоплений лезами фар з густої темряви, починався буковий ліс. Тут не раз у недільні дні Томас разом з Чарлі і Джен гуляли й милувалися виглядом долини, що відкривалася з високого Лос-Аламоського плато.

— Приїхали,— Оппенгеймер зупинив форда.

Вони вийшли з машини, і в лице війнув вологий вітер. Він гостро духмянів озоном і змусив Томаса глянути у високе небо, вкрите зірками.

— Гроза пройшла стороною,— повідомив Оппенгеймер, простягаючи коробку з сигаретами Томасу.

Томас підніс вогник запальнички Оппенгеймеру. Безмовно вони вместилися на траві і так, сидячи пліч-о-пліч, палили.

— Чарлі,— почав Оппенгеймер, кинувши сигарету в траву і спостерігаючи, як жевріє іскриста цяточка в ногах,— ми давно знайомі, Чарлі, і, здається, щось подібне до спільної поваги нам притаманне. Здається, дехто вважає нас приятелями.

— А так,— озвався Томас,— тільки боюся, щоб тепер це вам не пошкодило.

— Ні, Чарлі, справа не в тому. Ми самі вже нашкодили собі. А вже що гірше?

— Є, мабуть, гірше,— проказав спокійно Томас.— І про це «гірше» ви зараз думаете, Оппі.

— Ваша правда,— погодився Оппенгеймер.— Я чомусь сьогодні весь день думаю про ті часи, коли ми разом працювали у Каліфорнійському університеті.

— Вам тоді було тридцять вісім років, і ми тоді називали вас тільки Оппі. А тепер ви радник по атомній енергії та хрещений батько «Товстого» і «Тонкого».

— Нічого не скажеш,— засміявся з сумом Оппенгеймер,— пристойні синки. Вони ще завдадуть нам клопоту.

— Що ж, містер Теллер хоче потішити босів своїм велетнем. Це буде якийсь Гаргантюа, який пожиратиме вже не тільки плутоній...

Оппенгеймер не відгукнувся на це зауваження.

«Може, він зберігає таємність і не хоче про це говорити»,— подумав Томас.

— Розумієте, Чарлі,— після недовгої мовчанки сказав Оппенгеймер,— коли я почув, що ви їдете звідцілья, я розгубився. Я вирішив, що ми мусимо побачитись з вами. Надто багато еднеає нас, щоб ми розлучилися, не поговоривши одверто.

— Що вас мучить, Оппі? — просто спитав Томас.— Мое вирішення чи ваші сумніви?

— І те, і друге,— одверто визнав Оппенгеймер.

— І те, і друге,— повторив Томас,— дайте ще одну сигарету. Це «Вірджинія»?

— Ага,— мовив Оппенгеймер, простягаючи сигарети Томасу.

— Англійці вміють робити їх,— зауважив Томас, запалюючи.

— Вони ще дещо уміють. Резерфорд, Чедвік...

— Існують ще росіяни. Там, у них в Союзі, ніхто з наших колег не спав всі ці роки.

— Ви маєте рацію, Чарлі. Але тут воліють думати, що всі таємниці в наших руках, а ключ від них тримають кілька босів.

— Дурна переконаність. Події незабаром змусять їх про це пошкодувати. Але ми — то не вони, Оппі, ми — це ми. Аджє так?

Чарлз Томас стис у руці сигарету і не помітив, що вона облекла йому долоню.

— Я розмовляв тиждень тому з старим.

Оппенгеймер насторожився, він знав, кого має на увазі Томас.

— І що ж він?

— Він дивиться на всі ці справи без скепсису. Він каже, що все в наших руках. І все залежить від нас. Він думає про майбутнє і рішуче відкидає всяку думку про атомну монополію.

— Він не згадував про мене?

Чарлз Томас не бачив виразу обличчя Оппенгеймера, але голос видавав його тривогу.

— Бачите, Оппі, він різкуватий, і ви не повинні ображатися. Він вважає, що ті, хто зараз продовжує працювати на війну, роблять непростимий злочин.

Оппенгеймер зітхнув.

— А що нам робити?

— Що? — перепитав Томас. Він знизав плечима і додав: — Це повинен вирішити кожен у відповідності до вимог своєї совісті.

— Бачите, Чарлі, коли ми разом з вами розв'язували проблему критичної маси, намагаючись визначити, яка кількість ядерної речовини повинна бути зібрана для створення атомної бомби, ми весь час думали про ворога. Тінь свастики клала своє тавро на наш виднокруг.

— Весною 1943 року ми з вами поїхали з Санта-Фе у Лос-Аламос, — наче продовжуючи думки Оппенгеймера, заговорив Томас, — ви були нашим керівником, і ми вірили вам. Біля підніжжя Сангредо-Крісто ми мали вирішити, у кого буде атомна зброя, у нас чи у Гітлера. Я ніколи не забуду, як Нільс Бор, Джемс Чедвік і Леон Фітельберг працювали з нами разом. Це була лихоманка, хто раніше — ми чи Гітлер. І ми перемогли. Але вже не стало Гітлера. Росіяни ввійшли у Берлін. Чи ж треба було кидати «Товстого» на Хіросіму?

— «Тонкого», — поправив Оппенгеймер. — До речі, хто назвав першу бомбу «Товстий»? А втім, яке це має значення.

Оппенгеймер роздратовано махнув рукою і, вибачаючись, мовив:

— Чортзна-що говорю. Хіба в цьому справа.

— Може, і в цьому, — сумовито проказав Томас, — навіть в тому, як ми нарекли ці пекельні речі, була неприпустима в таких справах жартівливість.

— Ваша правда, — погодився Оппенгеймер. — Ми мало думали про наслідки.

— Тепло ядерної реакції таїть в собі не тільки смерть. Хіба це нам не відомо?

— Відомо, Чарлі. Але від нас весь час вимагають: тільки зброю — і крапка.

Чарлз Томас залишив без уваги слова Оппенгеймера.

— Я згадав, Оппі, один ранок, коли після випробування, яке поставив Леон Фітельберг, намагаючись контролювати критичну масу, зближуючи два шматки вибухової речовини, ми зайшли до вас у кабінет, щоб повідомити про наш успіх. У вас заросли щоки бородою і не було краватки. Очі ваші горіли гарячими вогнями, і ви тільки твердили одне: «Швидше, хлопці». І ми теж хотіли одного: «Швидше». Але тоді Фітельберг сказав про радіоактивний пил, що коли станеться атомний вибух, крім катастрофи моментальної, він залишить свою отруту на довгі часи. Я пам'ятаю, ви відповіли: «Це мені відомо, хлопці. Але не про це треба думати

тепер». І я вас підтримав. Це мало свій сенс, коли Гітлер загрожував всьому світові. Тепер, Оппі, лишається одне: збити все залежне від нас і припинити нашу роботу на війну.

— Каїнова робота зроблена, Чарлі. Щоб готувати далі атомні бомби, ми їм не потрібні. Це тепер тільки техніка. І я хотів знати, Чарлі, що ви думаєте, які ваші наміри?

— Які можуть бути наміри у вченого?..— стомлено проказав Томас. Муки Оппенгеймера передалися йому, і він відчув в собі приплив хвилі розчарування.— Фізика залежить не тільки від волі Френка Коллінза та його господарів. Америка чекає від своїх вчених щастя, а не зла. Я думаю про те, Оппі,— з сердечністю мовив Томас,— чим же ми повинні і можемо відповісти Америці?

— Ви прийняли остаточне вирішення піти звідцілья? — спитав Оппенгеймер.

— Я вертаюся до дослідницької і викладацької діяльності, Оппі,— спокійно відповів Чарлз Томас.— Я списався з Лоуренсом, і в Пасадені мене вже чекають.

— О, це не так просто,— процідив крізь зуби Оппенгеймер,— ви їх погано знаєте, Чарлі. У них дуже довгі руки.

— І розум горобця,— додав Томас.— Але у мене теж існують руки, і я не думаю, щоб вони були такими кволими. Ви, Оппі, знаєте, що я не маю слави нероби.

Оппенгеймер на мить зімкнув повіки, немов перед ним в темряві ночі виникло страшне видіння. Те, на що наважився Чарлз Томас, виходило за межі можливого. В цьому він мав непорушну певність. Але сказати так Томасу він вважав не тактовним. Хіба ж сам Томас не розуміє, що він наражав себе на довгий і складний шлях, на котрому будуть одні труднощі? «А хіба легше мені?» — спитав Оппенгеймер. Можливо, коли б він це питання поставив перед собою в той день, коли натиснув кнопку в Лос-Аламосі і «Товстий» вибухнув, то тепер все пішло б інакше. Але що за користь від запізнілого каяття? І чи має він право на таке? Він, Роберт Оппенгеймер, радник президента Трумена по питаннях атомної енергії?

— Дивіться в майбутнє,— ніби відгадуючи його думки, сказав Томас.— Воно завжди повинно бути перед очима вченого, коли він піднімає завісу над однією з таємниць природи.

Але Оппенгеймер думав про своє. Власне, навіщо він тут серед ночі поруч з людиною, у якої є своя певність і своя сила? Адже у нього такого ще нема. Він не хотів визнати навіть сам перед собою, що заздрить рішучості Томаса. Щоб внести якусь ясність, Оппенгеймер сказав:

— Бачите, Чарлі, я не можу радити вам іншого шляху, кожен вибирає те, що, на його думку, найкраще. Я схилиюсь перед вашою мужністю, і я завжди поважатиму вас.

— Хто знає, може, ми ще будемо разом,— замріяно проказав Томас і, подумавши мить, додав: — Всі вчені разом. Тоді ми сила.

— Послухайте, Чарлі, я надто глибоко шаную вас, щоб побороти в собі бажання розповісти, як це сталося. Ніколи нікому я не говорив ще таке, але вам мені треба це сказати. Розумієте? Треба. Конче треба!

Оппенгеймер говорив так, наче умовляв сам себе.

— Це не сповідь,— спробував він пожартувати, але жарт не вийшов.

— І я не папський нунцій,— мовив йому в тон Томас.

— Отож я хочу, щоб ви знали, Чарлі. Мені подзвонив Кроуфорд і сказав, що він разом з Стімсоном ідуть до президента, щоб остаточно вирішити долю «Товстого». Він попередив, що, можливо, виникне потреба мені теж з'явитися туди, і щоб на всяк випадок були наготові Фермі, Конант і Лоуренс. І всі ми незабаром були включені у комісію, яка повинна була дати свої висновки президентові Трумену щодо впливу нової зброї на долю світу. Справа в тому, що, крім нас, вчених, туди ввійшли президент страхової компанії «Нью-Йорк лайф іншуранс» Джордж Гаррісон, Джеймс Бірнс, Ральф Бард, заступник військово-морського міністра Уільям Клейтон, помічник державного секретаря доктор Ваневар Буш, доктор Карл Комптон.

Оппенгеймер на мить перевів подих і продовжував:

— Здається, я нікого не забув.— Наче коли б він не назвав якесь прізвище, це мало б істотне значення. Він важко зітхнув і сказав: — Рекомендації комісії звелись до того, що треба використати бомбу з воєнною метою як можна швидше. Далі комісія рекомендувала використати бомбу без будь-якого спеціального попередження і кинути її на таку ціль, на якій можна буде одразу продемонструвати її руйнівну силу.

— І це тоді, коли з Гітлером було покінчено, а Японія не мала вже жодного союзника...— констатував Томас.

— Так, саме тоді.

Оппенгеймер запалив сигарету, затягнувся і жбурнув її в ніч. Вогник, наче світлячок, блимнув у темряві і згас.

— Так, саме тоді,— повторив він.— І я, Чарлі, був серед отих людей. І хоч остаточно рішення приймав президент

Сполучених Штатів, але ми відповідаємо теж. Звичайно, Чарлі, вас це не стосується.

— Ні. Я теж несу відповідальність. Я стояв біля колиски «Товстого» і «Тонкого». Я допомагав вигодувати їх. І коли б мене покликали, я сидів би поруч в тій же комісії з вами разом. Тим більше, Оппі, ви повинні зараз прийняти рішення. На двох стільцях сидіти не можна.

— А так, Чарлі.

Байдужість в голосі Оппенгеймера примусила Томаса насторожитися.

— Я не можу запевнити, що візьму з вас приклад, мені б хотілося, але я не запевняю вас,— щиро визнав Оппенгеймер і додав: — Та я ще не знаю, чи ваш вчинок — вихід зі скрути...

Знову настала тиша, і тільки в траві, зовсім близько, дзвеніли цикади, а з піка Тручас в долину наринав теплими хвилями вітер, і сповнював загадковим шумом ліс.

— Ви даруйте мені оце все, Чарлі. Але людина не може отак лишатися тільки з власними думками...

— Ви хочете сказати — з сумнівами? — уточнив Томас.

— Нехай так,— погодився Оппенгеймер.— Це нічого не міняє. Що ж, думаю, ми побачимося з вами, Чарлі. Я цього хочу.

— І я теж, Оппі. Зрештою, ми з вами не тільки робили разом одно зло. І хоч атом спочатку обпалив людину, раніше ніж зігріти її своїм теплом, як каже старий, ми мусимо дещо виправити тепер спільно.

Оппенгеймер мовчав. І Чарлз Томас зрозумів, яка внутрішня боротьба точиться в його серці. Він так само зрозумів, що не легко далася йому і ця нічна розмова. Але те, що вона відбулася, тишило і Томаса. Вона не могла загаснути, як вогник цигарки, кинутої в густу траву.

Все начебто було сказано, і проте вони ще довго сиділи мовчазно на траві, і над ними у високому небі мигтіли зеленкуваті зорі, а щербатий місяць лив на землю срібну стежку свого холодного сяйва.

— Погляньте на нього,— сказав Чарлз Томас, показуючи рукою на місяць,— туди незабаром полетять люди. І скажу вам, Оппі, що це зроблять росіяни.

— Вони доберуться і до Місяця,— погодився Оппенгеймер.

— Ви читали Ціолковського? — спитав Томас.

Оппенгеймер кивнув головою.

— Багатоступінчата ракета у міжпланетному рейсі, то була його мрія. І ви гадаєте...

— Я переконаний у цьому. І нам лишилося не так довго чекати.

Вони підвелися разом і пішли до машини. Зворотний шлях був, здавалося, довший, і причиною такого відчуття було, мабуть, їхнє напружене мовчання.

Оппенгеймер спинив машину біля котеджу Томаса. Чарлз Томас потис суху руку Оппенгеймера і вийшов з машини.

— Щастя вам, Чарлі,— схвильовано сказав Оппенгеймер, розглядаючи в скупому світлі ліхтаря над під'їздом високу постать Томаса.

— Щастя вам, Оппі,— почув він у відповідь, і тоді ввімкнув швидкість, і натиснув на педаль.

Машина рвонулася, і Томас дивився їй услід з жалем і тривогою в своїх пильних очах.

...А через кілька днів доктор Томас уже був у Пасадені в старенькій і малопрезентабельній лабораторії. Сірі стіни, старомодні книжкові шафи, портрет Майкельсона і глибокі крісла, старенький письмовий стіл і смужка газону, який він бачив з вузького вікна, що більше нагадувало амбразуру, створювали настрої повернення до рідної домівки, де ти давно не був, але де тебе чекають і де, ти знаєш, завжди знайдеться тобі притулок.

«Довгі руки», про які говорив Оппенгеймер, «довгі руки» тяглися до Пасадена. Про них нагадав невеличкий папірець у синьому конверті.

Чарлз Томас прочитав його, знайшов у тексті граматичну несумісність, наче це було для нього головне, а не зміст, з якого випливало, що він, доктор Чарлз Томас, мусить з'явитися у зазначений нижче час в комісію, очолювану сенатором Маккарті, і дати пояснення з приводу своєї діяльності.

Чарлз Томас сховав папірець у шухляду і глянув на годинника. Через п'ять хвилин мала початися його лекція на кафедрі теоретичної фізики. Він залишив свій кабінет і пішов напівтемним коридором до фізичної великої аудиторії. Коли він відкрив високі, масивні двері, всі місця вже були заповнені. Піднімаючись на кафедру, Чарлз Томас чув за собою шелест голосів, але коли він вже стояв на кафедрі і дивився в очі студентів, у залі панувала всевладна тиша.

— Нам треба поговорити з вами про можливі шляхи використання керованої ядерної ланцюгової реакції для мирних потреб,— так він почав свою першу лекцію у Пасадені.

Чарлз Томас не думав, що ця перша лекція буде і останньою.

Тепер, коли атомний казан, як називав ядерний реактор Федір Архипович Шульга, був створений і вчені настирливо і невтомно проводили цілу серію нових досліджень, він відчував певне задоволення. Тут була і його праця, якій він на протязі років віддавав свої шукання і знання.

Дослідження ядерних реакцій, які проводив Шульга ще в передвоєнні роки, і створений ним пришвидшувач часток увійшли у загальну скарбницю, накопичувану на протязі наступних років фізиками, які об'єднали свої зусилля і працювали злагоджено і вперто.

Тоді, в 1929 році, проводячи свої перші досліди, Шульга, звичайно, був далекий від тієї мети, яку він ставив перед собою тепер. Але ж в основі їх лежала така сила передбачливого шукання, яка спиралася перш за все на розрахунки теорії побудови атомного ядра, розробленої фізиком Дмитром Іваненком і Германом Айзенбергом, та дослідження харків'ян Синельникова, Вальтера, Лейпунського.

Незалежно від роботи датського ученого Нільса Бора в Ленінграді академік Яків Френкель розробив електрокапілярну теорію ділення атомного ядра.

Це дало значний поштовх в з'ясуванні наступних питань, зв'язаних з цією проблемою.

Фактично пришвидшувач часток, який дає змогу проводити бомбардування нейтронами атомів урану, був тоді, у 1929 році, сконструйований і випробуваний у Харківській філії інституту фізики Академії наук. Американець Лоуренс сконструював циклотрон на три роки пізніше.

Нарешті, ще в 1939 році, коли ядерна реакція ділення урану була остаточно доведена, Федір Архипович Шульга твердо повірив, що це відкриття дасть широкі можливості одержання і використання атомної енергії.

Хто міг тоді думати, що перші наслідки такого відкриття будуть використані для створення атомних бомб? Що внаслідок цього відкриття будуть знищені сотні тисяч мирних людей? І коли війни вже не було, політика агресивних кіл була спрямована виключно тільки на те, щоб уранові казани давали не теплову енергію, а ядерну речовину плутоній, надзвичайної вибухової сили, що вчинить колосальні руїни.

Тепер вже не було таємницею, що військовий матеріал, який виробляється у реакторах, це плутоній і він використовується для виготовлення атомних бомб.

Федір Архипович Шульга пам'ятав той день, коли в газетах з'явилося повідомлення, що відомий державний діяч Сполучених Штатів виступив з заявою, у якій говорилося про неможливість виготовлення атомної зброї в Радянському Союзі. Це якраз трапилося під час перебування Шульги у Москві.

В лабораторії, де Шульга разом з фізиком Мезенцевим підводили підсумки заключної серії випробувань однієї важливої деталі, зв'язаної з контролюванням процесу ділення ядра під ударами нейтронів, крім них, були ще колеги по роботі.

Мезенцев поклав перед Шульгою газету.

— Прочитайте, який оракул пан конгресмен. Він досить рішуче розписався в нашій неспроможності,— сказав Мезенцев.

Заява конгресмена розвеселила присутніх. Він виголосив свою промову саме тоді, коли радянський урановий казан працював на повну потужність, але не про атомну зброю думали вчені, створення якої для них не являло ніяких труднощів...

— Нейтрони... Ще не досить вивчені властивості їхнього нестримного потоку в реакторі. Нам так мало відомо про шкідливі впливи великих нейтронних потоків...

Не раз в колі своїх колег Федір Архипович говорив це і знав, що то спільна турбота. Треба було знешкодити існуючу небезпеку. Здобути можливість керувати роботою реактора вільно і спокійно, огородити людину неприступною стіною від шкідливого радіоактивного випромінювання.

Настав день, коли багато, здавалось би непереборних, труднощів лишилися подоланими. Федір Архипович Шульга мав повне право відчувати задоволення. І проте воно не могло панувати над всіма його почуттями. Непокоїли ті прагнення, здійснення яких вимагало нових і нових дослідів. Тут і ховалися причини того напруження, яке не лишало його спокійним ні вдень ні вночі.

Тепло, що вироблялося в атомному казані, можна і треба було використати на виробництво електричної енергії. Це була його давня мрія.

Майбутня атомна електростанція уявлялася йому за такою схемою: тепло, потрібне для виготовлення пари, яка рухатиме турбіну, створюватиметься в урановому реакторі. Стрижні урану будуть встромлені в спеціальні канали з товщі графіту. Графіт або важка вода найкращі загальмовники нейтронів. Потрібно буде сконструювати прилад для активного управління швидкістю реакції. Його можна буде здійснювати за

допомогою спеціальних стрижнів з кадмію. Мезенцев пропонував для цієї мети бористу сталь. І кадмій, і бориста сталь мали властивість поглинати нейтрони. Це вже стало доведеним після серії дослідів, проведених у лабораторії Мезенцева.

Джерело тепла майбутньої електростанції, атомний реактор, треба було оточити захисною оболонкою з металу і бетону. Ця оболонка повинна була захистити людей від ураження їх нейтронним і радіоактивним випромінюванням.

Стуливши повіки, затаївши подих, Шульга бачив перед собою атомну електростанцію. Він міг говорити про неї з своїми колегами годинами, і всі дослідження, які провадились для підтвердження реальності такої схеми побудови, важили для нього зараз над усе.

— Вони думають про атомну бомбу, тільки про неї, але ми не дамо себе обдурити. Нам потрібна мирна енергія розщепленого ядра атома, і ми її візьмемо у свої руки і примусимо служити нашому суспільству.

Федір Архипович сказав це кореспондентові, який брав у нього інтерв'ю.

Тепло ядерної реакції буде служити людям для щастя і зігріватиме їх. Такою він волів бачити Нову Силу, і саме такою бачили її всі учені Радянського Союзу. Цього вже було досить, щоб не знати втоми в своїх шуканнях і не лякатися труднощів.

Легкого шляху справжня наука ніколи не знала.

Тепло, народжене в атомному казані, рухатиме турбіни. Розв'язання такого завдання відкривало нову віху у електрифікації країни. Від однієї такої перспективи захоплювало дух. І коли Федору Архиповичу запропонували взяти участь у розробці технології такої виключно важливої справи, він взявся за це доручення з властивою йому завзятістю.

Труднощі, які час від часу виникали на його шляху, були неминучі. Але кожного разу, долаючи одну перешкоду і незмінно надидуючи на нову, Шульга не розгублювався. Ясна мета була перед його проникливими очима.

Тільки уявити собі, що, спаливши 400 грамів урану, можна видобути стільки тепла, скільки б його дали дві тисячі тонн вугілля!

Уран не належав до рідкісних металів. Він широко розповсюджений. Але вбачати в ньому виключно матеріал для вибухових смертоносних снарядів було б неприпустимим злочином перед самим життям, перед людством і природою.

Федір Архипович не міг спокійно думати про виступи і діяльність тих, хто всі свої сили і кошти віддавали виключно

на використання смертоносної сили нової енергії, яку опанували в лабораторіях і на утаємнених підприємствах по той бік океану і за Ла-Маншем.

Новий елемент плутоній народжується не тільки для того, щоб висаджувати в повітря міста і села і отруювати саме повітря на довгі роки. Ні! Енергія атома буде служити мирному життю. Шульга це твердив собі кожен день і кожну годину. Разом з своїми колегами з Москви, Ленінграда, Казані він шукав найефективніші засоби, за допомогою яких можна буде взяти тепло у ядерного казана і передати його турбінам.

Ці думки не давали йому спокою. Вони вели його на нескіпченному ланцюгу шукань. Його не збивали з шляху пастки, які виникали час від часу і таїли в собі непередбачені загрози явища. Він був готовий до всього, не визнаючи тільки шляху до відступу. Вперед і тільки вперед. Як добре сказав йому колись невгамовний Максим Черчин, оповідаючи свою фронтову історію:

«Комуністи, вперед!»

Так. Комуністи, вперед! Він мав повне право, більше того, так веліло йому серце, нехай зношене роками нелегкого життя, але випробуване чесністю, його власне серце твердило йому:

«Комуністи, вперед!»

В цих словах таїлась клична сила зламати перешкоди, сміливо піднімати завісу утаємничень, які накопичувала природа перед проникливістю людського розуму.

Будуть у нас атомні електростанції, атомоходи-кораблі, міжпланетні лайнери на атомному паливі...

Федір Архипович твердив це собі, відчуваючи справжню насолоду в кришталевих мріях про прийдешні часи.

— І все це здійснимо ми. Ленін сказав нам, що електрон невичерпний. Він передав нам свою світлу проникливість і свою титанічну енергію, уміння служити великій меті.

Такі думки сповнювали душу Федора Архиповича вірою в свій труд, а невтомні шукання його поплічників у науці, завзяті дослідження яких були позбавлені навіть і тіні поквалітності, а відзначалися такою сталою рівновагою, що свідчить про безприкладну віру у свої власні знання та сили.

Повоєнні роки довели, що у важкі для Батьківщини часи рух наукових досліджень не спинявся, а увесь час йшов по висхідній.

Колись академік Вернадський, передбачливо думаючи про часи народження нової енергії, з тривогою за долю світу

запитував: «Чи зможе людина скористатися такою силою? Чи спрямує її на добро, а не на самознищення?»

Вернадський застерігав: «Вчені повинні відчувати відповідальність за свої відкриття. Вони повинні зв'язати свою роботу з кращою організацією людства».

Федір Архипович дуже часто, принагідно до слухних випадків, повторював ці слова.

Прикрість того, що деякі вчені знехтували цим священним обов'язком, бентежила не тільки серце Шульги. Про це можна було почути у приватних розмовах людей, які не мали ніякого відношення до науки, і на великих нарадах, де сиділи її корифеї, і в колі студентської молоді, і в дискусіях серед аспірантів.

Федір Архипович скрізь і завжди відчував на собі уважні і пильні погляди людей, в яких світилися докір і запитання: «Як же це ви так? Ми чекали від вас добра, а ви що нам принесли?»

Мав рацію Альберт Ейнштейн, сказавши, що новий вогонь спочатку обпалив людство, замість того щоб зігріти його... Але Шульга, як і його колеги, робили все для того, щоб нове тепло не обпікало людей, а принесло б їм щастя та радість.

Тільки одна така думка народжувала в ньому рішучість. Так, в цьому світі, на старенькій Землі, час від часу науці доводилося надібувати на такі явища, які вимагали від кожної людини, що працювала в будь-якій її галузі, напружувати всі свої знання і всі зусилля. А траплялось не раз і таке: не вистачало ні знань, ні зусиль. Що ж тоді? Відступити? Визнати свою безпорадність і опустити руки?

Весь попередній досвід і шлях вітчизняної науки свідчив, що найвидатніші її діячі ніколи не мирилися з невідомим і не схиляли покійно перед таємницями природи свої голови.

Федір Архипович, вважаючи себе, так би мовити, живим мостом між ХІХ і ХХ століттями, знав безліч прикладів, які свідчили про невтомність тих, що шукали і вінчали свої шукання перемогами.

Дивно було, що існували люди за океаном, які запевняли своїх босів, що поділ атома, атомна енергія недоступні радянській науці. Боси нахабніли. Вони вважали, що ключі від скрині Пандори у їхніх руках.

— Ніяких переговорів, ні миру, ні війни...— говорили боси і марили встановленням «нового порядку», плекали марну надію, що атомна енергія лишається їхньою монополією.

Федір Архипович Шульга був уже неодноразово свідком сумної історії того, як учений, сховавшись у створеній для його дослідів вежі, втрачав відчуття реальності.

Так сталося і зараз з фізиками у Америці.

— «Нам своє робить, нам своє робить...» — повторював час від часу слова відомого поета Шульга з почуттям вдячності до нього за те, що він допоміг висловити йому власні почуття.

«Своє» робилося послідовно. Керована ланцюгова реакція в нечувано короткий час стала надбанням радянських фізиків.

Федір Архипович Шульга, розуміючи, що і його труд сприяв цьому подвигу, не хотів уявити собі, що на цьому можна спинитися.

— Послухай, Надійко,— говорив він дружині під час своїх коротких приїздів до Києва,— тепер тільки розсунулися обрії. Нам би з тобою скинути з плечей років п'ятнадцять... і ми б тоді разом такі діла вершили.

— На жаль, твоя атомна енергія допомогти людині в цьому неспроможна.

Надія Яківна говорила це з усміхом, який огортав хвилиною тепла Федора Архиповича і приносив йому радісну втіху.

— Хто його знає, хто його знає, може так статися, що енергія розщепленого атома і тут стане в пригоді. Вона допоможе нам долати страшні хвороби і продовжить життя людини. Як шкодую я, Надійко, що не дожив до цих днів Олександр Олександрович. А він-то прагнув дати людині довголіття.

В один з своїх приїздів у Київ Федір Архипович пішов на Виноградну вулицю. Він пройшов до могили друга. Під мармуровим надгроб'ям спочивав Олександр Олександрович Богомолець.

Федір Архипович довго сидів на лавочці, прислухаючись до тривожного шелесту листя. Було літо. Ластівки, стурбовані незримою небезпекою, мережили простір неспокійними віражами.

«Настане і мій час,— думав Федір Архипович,— і мені отак лежати у обіймах матері землі. Хто це писав: «Помираємо, ні не помираємо, порохом ідемо в тебе, земле». Маяковський. А сам передчасно пішов, і не дуже схвальним засобом. Скільки ж ми з вами, Олександре Олександровичу, провели вечорів?! І які то були вечори, повні гарячих дискусій, суперечок, мрій, висловлених уголос про майбутнє. Такі Не

вистачає мені зараз вас, дорогий друже. Ваше добре слово, ваше зичливе серце так потрібні мені. Та природа нас не спитала. Тут ми ще безсилі. Я не помиляюсь, кажучи — «ще». Адже і ви такої думки дотримувалися. Скільки часу минуло з того дня, як я прийшов у ваш дім востаннє вклонитися вам? Зовсім небагато. Дивна річ!»

Схвилювана думка полинула далі. Уява вирізьбила обличчя сина. Він бачив перед собою Євгена таким, як у той ранок, коли він приїхав прощатися. Надія вірить, що він живий, що Євген неодмінно з'явиться на порозі і скаже, як завжди говорив: «Я приїхав, мамо».

Даремно. Ніколи він не переступить порога рідної хати, але сказати про це дружині не можна. Навіщо забирати у неї останнє сподівання? Людині краще, коли в серці у неї у найтяжчі хвилини життя жевріє вогник надії.

Федір Архипович зірвав троянду з газону біля могили і низько вклонився високому пагорбу землі.

...Шофер відкрив йому дверці. Федір Архипович важко опустився з ним поруч. Машина рушила. Він тримав на долоні троянду і відчував, як тане прийємний холодок її пелюстків. Тепло його крові переливалося в троянду. Це був вічний закон життя. В людині ніщо ні на мить не могло лишитися нерухомим.

Все рухалося, і все текло.

Федір Архипович сховав троянду в стареньке портмоне. Машина наче спускалась вниз по Кругло-Університетській. Шульга згадав, як задовго до війни він зустрів тут артиста Амвросія Бучму. Спираючись на палицю, артист, важко переводячи подих, відпочивав.

«Наче на Ельбрус піднімаюсь,— пожартував він.— А що, якби вельмиповажні вчені щось придумали таке, щоб серце людини ніколи не старіло... Мотор би там якийсь, чи що...— Бучма засміявся властивим йому щирим сміхом, але раптом осікся і скаржно пояснив: — Мотор мій, бачите... дає перебої...»

...Справді, життя людини було коротким. Федір Архипович, згадавши зустріч з Бучмою, подумав: «Треба було б піти в театр, але коли?» Сьогодні він повинен летіти в Москву.

Час не ждав. Життя людини справді напрочуд коротке. Хто ж обмежує нам вік? Шульга невдоволено захитав головою. Шофер кинув на нього обережним оком. Зменшив швидкість. Може, цей учений не любить, коли швидко їздять. Адже він вперше обслуговує його. В гаражі диспетчер попередив:

— Ти там зайвих запитань не задавай. Вчені люблять самі запитувати. Зваж, вони увесь час думають.— Він виразно постукав себе пальцем по голові.

Диспетчер вважав себе знавцем науки. В гаражі академії він працював, виключаючи війну, сьомий рік. А шофер-новачок сьогодні тільки п'ятий день був на роботі.

— Скільки вам років? — спитав раптом у нього Шульга.

— Двадцять шість, товаришу академік.

— Дозвольте познайомитись. Шульга Федір Архипович.

Шофер почервонів. Незграбно потис правцею простягнуту руку Федора Архиповича і відрепортував:

— Тумар Георгій...— затнувся, ще більше червоніючи, але, вважаючи, що це конче повинен знати його поважний пасажир, сповістив: — Був сержантом у танкових частинах. Маю нагороди. Орден Червоного Прапора і три ордени Слави.

— Ото здорово!

Шофер здивовано глянув на Федора Архиповича. Вчений висловив своє захоплення тими ж словами, що і він, коли це доводилося йому робити.

— Куди накажете? — спитав він веселіше.

— Куди? Куди? — Шульга глянув на розпанахані стіни будинків. Шофер загальмував на розі. Вгору прямувала вулиця Леніна.

— Куди? Куди? — знову проказав Шульга і ще більше здивував шофера, раптом засмучено додавши: «Куда, куда, куда вы удалились...»

— Це ж Пушкін,— вирвалося у шофера, і, думаючи, що він, може, собі дозволив зайве, сказав: — Вибачайте, Федоре Архиповичу.

— Тобі чи Пушкіну? Ви даруйте, що кажу вам ти, але ж у мене б син такий був...

Георгій Тумар зрозумів. І про нього міг би так сказати його батько... Війна робила свою справу без жалю.

— Поїдемо до Дніпра,— запропонував Шульга.

— Єсть, до Дніпра,— повторив Тумар, і машина, скоряючись його умілим рукам, помчала по Хрещатику, Федір Архипович дивився перед собою. Він не хотів бачити руїн.

«Їх скоро не буде»,— твердив він сам собі. В ці хвилини він хотів бачити тільки прекрасне. Хто це сказав: «Людина повинна прагнути до прекрасного?» Він повторив уголос:

— Розумієте, товаришу Тумар, людина повинна прагнути до прекрасного.

Шофер, згоджуючись, кивнув головою.

— А я так собі думаю, товаришу академік, що то, мабуть, і єсть комунізм.

— І я так думаю,— погодився Шульга.— От нас вже двоє так думають.

— Нас набагато більше...— Шофер усміхнувся, показавши рівні, сліпучо-білі зуби.

— Нас дуже багато, незважаючи ні на що. Ми втратили у цій війні п'ять мільйонів, а може, і це ще не точно... Але нас не зламали, дорогий товаришу Тумар. І у нас стало ще більше одностудців. І це наша сила.

— Сила, товаришу академік, та ще яка сила! Я думаю, ми і перемогли фріца тому, що у нас своя мрія є ясна... Його, приміром, у полон візьмеш, питаєш його: «За що воюєш? Що хочеш?» Глянеш йому в очі, а там порожньо. Не було у них мрії і не буде. Вони на вовків схожі, товаришу Шульга.

— Гірше! Фашист це щось гірше, ніж вовк. І з фашизмом ще не покінчено.

— А я так думаю, що їм надовго відбили охоту, товаришу академік.

— Вірно думаєте. А пам'ятати про вовчу породу в суспільстві людському варто.

— Ваша правда. Тільки бачу я, товаришу академік, у людей наших пам'ять коротка...

— На злість коротка... Зло не довго пам'ятають,— зауважив Федір Архипович, і шофер погодився.

— Вірно. Тільки думаю, треба нам не вірити каяттям вчорашніх лютих ворогів. Якби мені дали слово, я сказав би на суді, коли гітлерівських поплічників судитимуть... Я б їм усе нагадав.

— А їм нагадають, май спокій. Їм все скажуть.

Машина виїхала до Дніпра.

— Спинись, будь ласка,— попросив Федір Архипович.

— Он який ти, Дніпро,— не то з подивом, не то з жалем проказав Шульга, виходячи з машини.

Шофер став трохи оддалік.

«Не буду заважати. Нехай милується. Може, щось думає своє,— згадав Тумар попередження диспетчера і вирішив:— Більше нічого не питатиму». Але на кінчику язика ще одне питання ворушилося. Та ледве себе стримував. Знав Георгій Тумар дисципліну.

Дніпро лежав в піщаних берегах блакитно-ніжний. Нагадуючи своїми обрисами ескадру дредноутів, височіли по ліву руку бики висадженого Ланцюгового мосту. На протилежному березі, де починався асфальт на Чернігів, встановлювали

підйомний кран. Весела пісня ширила свої крила над берегами, і нестримний потік вантажних машин з цементом, лісом, цеглою струмив через понтонний міст.

Життя брало своє. Годі було б думати інакше. Федір Архипович не шкодував, що вкрав у себе з півгодини.

Лікар в Москві радив: «Вам конче треба годину в день лежати навзناк, виключити мозок і ні про що, чуєте, ні про що не думати».

«Дивак! Хіба можна людині ні про що не думати? Вигадають таке лікарі! Мають вони нас за дурників. Тут спиш, і сні тобі насняться такі, що наяву такого не здибаєш... А він радить виключитися... Спробував би сам! Ото доведеться при наступній зустрічі порадити йому».

— Поїдемо,— сказав Шульга,— поїдемо, товаришу Тумар. Маршрут такий: Поділ, піднімемося повз Володимирську гірку, вклонимося товаришеві Володимирі святому, якщо не заперечеш, потому площею Калініна вгору, об'їдемо навколо Богдана і по Артема, аж туди, де Бабин яр. Нема заперечень?

Далєбі, пасажир подобався Тумару. Дарма, що диспетчер залякував. Тумар наддав газу. Старенька емка, що бачила на своєму довгому віці і не таке, весело мчала по заданому маршруту.

Коли виїхали на Софіївську площу і двічі, за вимогою Шульги, обперезали бронзового Богдана, Тумар насмілився і спитав:

— Ви мені пробачте, товаришу академік, але от, приміром, як це виходить в науці у нас? Американці атомну бомбу зробили, кинули її, для страху нам, на японців. Як на мою думку, за це їх теж судити треба. Бо яка в тому була потреба? А от скажіть, Федоре Архиповичу, як же наша наука? Ми що ж? Вони нам загрожують... І сподіваються, що у нас тут всі потерпають з страху... Що ж наука наша?

Тумар замовк. Перелякався своєї балакучості.

«Ой, дасть мені диспетчер»,— подумав він. Та слово не горобець, як казав йому не раз батько.

— А ви як думаєте, товаришу Тумар? Що ж науці нашій робити?

— Як то що? — здивувався Тумар.— Не може вона нас, солдатів, без зброї лишити. У нас буде така — зіб'ємо пиху новим воякам. Замисляться. Люди в світі нам тільки дякуватимуть. Мир буде міцний. А хто ж не знає, що нам тільки мир і потрібен? Якщо вагаються, нехай сюди приїдуть, на власні очі побачать. Нехай на могили, що залишили ми по країнах чужих, поглянуть. Ми ж за мир і для них воювали.

Тумар і не помітив, як машина спинилася біля бровки тротуару, а він все говорив і говорив... Думки свої турботні квапився звирити людині, яка сиділа з ним поруч і пильно його слухала. Якщо слухає, то, мабуть, йому цікаво.

Тумар не помилявся. В його простих і щирих турботах було і те, що непокоїло Федора Архиповича.

— Мир нам потрібен,— мрійно заговорив Шульга, коли шофер затих, стривожено позираючи на нього,— мир всім добрим людям потрібен, як повітря, а добрих людей на земній кулі більшість. Не турбуйся, Георгій Тумар, живи спокійно. У нас з тобою одна мрія, одна мета, а це важить немало. Живи спокійно, Георгій.

— Дякую вам,— схвилювався шофер, відчуваючи в цю мить до Шульги безмежну теплоту і повагу.

Загарчав мотор, і машина рушила. На серці у Тумара було на диво добре і якийсь в той же час солодко-тривожно. Це було вже давно знайоме відчуття, коли, здобувши перемогу, танки виривалися на оперативний простір, ясна далечінь звиятя відкривалася перед ними, а в мислях ще іскрилась тривога.

— Ось тут...— він показав праворуч Шульзі, спиняючи машину.— Бабин яр.

— Почекай мене.

Федір Архипович вийшов з машини і, знявши капелюха, пішов навпростець через бур'яни. Стурбованими очима стежив за ним, вихилившись з машини, Тумар.

Глибокий котлован проліг у ногах. Бур'яни повзли низу вгору. Земля, напоєна кров'ю і слізьми, поросла рясно і буйно, але не могли бур'яни заглушити пам'ять людську.

Федір Архипович Шульга дивився туди, вниз, відчуваючи, як в серце його тупим ножем входить невгамований біль. Скільки тут поховано сердець? Старих, таких, як у нього, молодих, юних і зовсім трепетно-ніжних, як у пташенят? Скільки? Десятки тисяч... Сто тисяч? Скільки тут поховано надій, думок, страждань, прагнень? Мільйони! Поховано... Ні! Сплюндрували, розстрілювали, вчавлювали чобітьми в землю...

Ні! Пам'ять людська не заросте бур'янами часу. Нехай на таке ніхто не сподівається!

Шульга низько вклонився незримим мученикам, вклонився їх пам'яті і пішов до машини.

...Верталися в місто. Георгій Тумар обережно спитав:

— У вас тут загинули родичі, мабуть?..

— У всіх нас тут родичі, брати і сестри,— тихо мовив Фе-

дір Архипович.— Брати і сестри,— повторив сумовито він, і Тумар погодився.

— Ваша правда, товаришу академік. Бачив я Майданек і Освенцім... Краще б не бачити!

Біля свого будинку Шульга подякував Георгію Тумару. Міцно потис йому руку.

— Дякую вам, товаришу. До побачення.

Надія Яківна зустріла запитливим поглядом. Вона з виразу обличчя відгадувала його душевний стан.

— Що скоїлось?

— Особливого нічого. Зробив невелику і повчальну, для пам'яті своєї, мандрівку по місту.

Федір Архипович сів біля неї на канапі. Погладжуючи її руку, він замислено дивився на книжкові полиці і говорив:

— Людина завжди повинна прагнути до прекрасного. Як це добре сказано. Але хто ж це сказав? Хто? Уяви собі, ніяк не могу пригадати, а хочу.

— Бальзак,— мовила Надія Яківна.— Це сказав Бальзак. Тільки я б додала до цих чудових слів і такі: але людина мусить знати, що шлях до прекрасного стелиться не легкий. Він важкий, цей шлях, і складний. Щоб прямувати ним, треба мати в серці мужність...

— І відвагу.

Федір Архипович захоплено дивився на дружину. Він поклав їй руки на плечі і обережно повернув до себе, заглядаючи в очі. В цю мить він побачив у них себе самого, свої думки і турботи, і ту віру, яку снували теплим промінням для нього, тільки йому одному, ці рідні, близькі очі друга.

— Друг. Товариш. Соратник,— мовив розчулено, схиляючись над маленькою рукою, припавши до неї довгим вдячним поцілунком.

— Сьогодні прекрасний день,— сказав він згодом.— День, який варто запам'ятати і згадувати, коли стане нестерпно важко чи коли засумуєш і на мить зневіришся в своїх силах.

— У нас багато є таких днів, але, на жаль, єсть і інші.

Федір Архипович знав, про що думає Надія Яківна. Він не став втішати її і заспокоювати. В його мовчазному співчутті було більше підтримки, ніж у найтепліших заспокійливих словах.

— Друг. Товариш. Соратник,— сказав він вдруге і почув мовлене тихо, ледве чуто устами Надії Яківни:

— Друг. Товариш. Соратник.

Це був незмінний пароль їхнього спільного життя. Давній, випробуваний пароль.

Ввечері він вилітав у Москву. Надія Яківна була з ним на аеродромі. Вони попрощалися біля літака, як завжди, міцними обіймами, і, зітхнувши, Федір Архипович став підніматися по крутих східцях.

Чергова, русява дівчина у збитій набакир пілотці, привітно сказала:

— Ви, товаришу академік, скоро будете пасажиром-мільйонером.

— За це теж винагороджують? — спитав Шульга під сміх пасажирів.

У круглому віконці він бачив острівець зеленого поля і на ньому самотню постать Надії Яківни. Вона махала йому правцею, притримуючи лівою рукою світлий шарф на голові. Сльози зволожили очі, і Федір Архипович зняв окуляри. Він витер очі і помахав хусткою Надії.

Там, на зеленому клаптику льотного поля, лишалася половина його серця.

...Літак здригував своїм тілом, крутились пропелери, гойднувся зелений клапоть, на якому стояла Надія Яківна, і побіг назад, а літак, набираючи силу, струмив уперед, заслонивши чорним крилом куряви зелений клапоть землі і рідну до болю постать на ньому.

Федір Архипович відкинувся на спинку крісла і згадав напутні слова дружини:

«Пильнуйся, Федір. Наслухалась я про ті промені такого, що подумаю, і страшно мені за тебе. Ти ж такий необережний!..»

«Обережному добре вдома сидіти»,— віджартувався він тоді.

— Обережність — поганий спільник,— повторив він тепер, тримаючи перед собою газету і збираючись прочитати закордонні телеграми.

Літак одірвався від землі непомітно. Скосивши око поверх окулярів, Федір Архипович побачив внизу під крилом знайомі маленькі будинки, зелені сади хутора Совки, безмежний простір широкого лану і темну тінь від літака, що сковзала по осяяних вечірнім сонцем житах.

Він заглибився в газету. Кореспонденти повідомляли про підозрілі дії американських кораблів біля берегів Китаю. В Кореї фашистські групи чинили опір народній владі. У Парижі на велодромі відбувся мітинг протесту проти атомної зброї, і на ньому виступили Фредерік Жоліо-Кюрі та Ірен Кюрі. Британський філософ Бертран Рассел висловлювався за потребу скорочення населення земної кулі. У Індії від го-

лоду щотижня вмирало більше восьми тисяч людей. В Західній зоні Німеччини дружина Германа Герінга зажадала відшкодування збитків, які сталися внаслідок війни, а фон Крупп заявив кореспонденту агентства Рейтер, що він готовий приступити до позитивної діяльності... У Лос-Аламосі була готова до випробування нова атомна бомба. Її руйнівна сила набагато мала перевищувати ту, що кинули на Хіросіму. В короткому повідомленні з Токіо писалося, що з ста п'ятдесяти хворих, які перебували на лікуванні у шпиталі, сімдесят померло від променевої хвороби, решта лишались в безнадійному стані. В Америці випустили у продаж жіночі капелюхи з вигаптуванням на них зображенням атомної бомби і найбільш модним танком було танго «Ах, у Хіросімі...».

Федір Архипович встроїв газету у кишеню на кріслі. Згадалася порада Надії Яківни: «Будь обережним... Променева хвороба...»

Обережність — погані ліки від променевої хвороби... Хто-хто, а Федір Архипович це знав добре. Його зусилля саме були спрямовані на те, щоб знешкодити вплив випромінювання. Краще б Надійка про це не згадувала.

Танго «Ах, у Хіросімі...». Було б добре перед тим, як його виконувати, показувати танцюристам, веселим панам і панянкам, хроніку того, що ж сталося у Хіросімі..

Наука вже зустрічала на своєму шляху наче непереборні пастки. Страшне обличчя чуми дивилося в розумні очі Заболотного, коли він впорскував собі свою вакцину. Луї Пастер, раніш ніж прищепити ліки від сказу хворим, випробовував їхню дію на собі. Парацельс і Франклін, запроваджуючи свої винаходи, ризикували своїм життям. Джордано Бруно не схилив голови перед інквізиторами. Він стояв на палаючому багатті з гордо піднятою головою. Вмираючи, великий Галілей твердив: «А все-таки вона крутиться».

Земля крутилася... Вона робила свій обіг, скоряючись тим загадковим законам, які відкрили учені. Ніщо: ні вогонь інквізиторів, ні пазури темряви середньовіччя, ні ґрати в'язниць і дурна самовпевненість катів справедливості — ніщо не могло зламати правди і тих, які служили їй.

Федір Архипович Шульга, поринаючи думками в давні часи, думаючи про те, що діялося у світі в новітню добу, яку, як би те не заперечували вороги, зватимуть завжди ленінською, відчував у серці своєму щастя, що і йому судилося в оці велічні роки жити і працювати. Він знав: ніхто не може збити його з вибраного ним шляху, ніщо не зламає його віри в те, що він робив, в те, що робили його друзі і колеги.

Стривайте, самовпевнені оракули! Настане час, і ви здивуетесь. Відомо і тепер, про що галасуватимете ви. Боячись правди, ви кожен прояв її, найменше прагнення до неї називаєте більшовицькою загрозою. Але ми даємо людям ядерну енергію для щастя і добробуту. Ми це зробимо!

Федір Архипович, як ніхто інший, уявляв собі труднощі, що стоятимуть на шляху досягнення такої мети. Та рубіж вже було перейдено.

З аеродрому, де його зустрічала машина, він поїхав у готель. Йому подзвонив Мезенцев і розказав про останні наслідки випробування автоматичного управління роботою ядерного реактора. Він же повідомив, що вранці на дев'яту годину призначено засідання головної комісії по атомній енергії.

Вперше за день Федір Архипович відчув втому. Але лягати ще було рано, треба було послати лист у Київ. Він не встиг побачити Нерчина. Було б добре, коли б він приїхав через кілька днів у Москву і доповів би на вченій раді тугтешнього інституту про перші наслідки своїх дослідів.

Шульга не мав сумніву, Нерчин на вірному шляху. Шукати нові частки тепер немарна справа. Крім нейтронів, повинні існувати й інші частки, поведінку яких треба дослідити. Федір Архипович написав листа і передав по телефону телеграму Надії Яківні.

Він подзвонив у буфет, і йому принесли вечерю. З'явилася знайома офіціантка Зіна, яка його завжди обслуговувала, коли він жив у готелі. Вона привітала його з приїздом і поставила на стіл чай з бутербродами та пляшку кєфіру.

Зіна одержала гроші, зробила два кроки в бік дверей, але не йшла.

— Що, Зіно, скучили за мною? — пожартував Федір Архипович.

Вона теж усміхнулася і сказала:

— Мало ви їсте, Федоре Архиповичу. А працюєте багато. Хіба так можна? От напишу вашій дружині...

— Напишіть, напишіть,— порадив Шульга, вичавлюючи у чай кружальце цитрини.

— Скажіть, Федоре Архиповичу,— несміливо почала дівчина, і Шульга вже зрозумів, про що саме хотіла вона спитати його.— Скажіть,— попросила вона сміливіше,— чи ж правда, що знову нам воювати доведеться?.. Брат у мене...— вона не договорила.

— Розумію,— співчутливо проказав Шульга.

Дівчина стерла кінчиком хустки сльозинки з вій.

— Тут, на поверсі, живе американський журналіст. Коли тверезий, мовчить і по-нашому не говорить, тільки вип'є, бешкетує і тоді не криється, що знає нашу мову. Вихваляється атомною бомбою. Ми, каже, усі країни ними закидаємо, як горіхами... Жбурнемо одну на Москву — і нема Москви. Що ж це таке, Федоре Архиповичу.

— Є старе прислів'я, Зіно: «Не хвались, ідучи на рать...» А ви йому отак і скажіть. Бачите, який вояка?!

— А вони ж то наші союзники були. Я сама їхніх льотчиків тут обслуговувала в сорок четвертому. І брат мій теж льотчиком був.

— Він-то, Зіно, журналіст цей, ніколи нашим союзником не був. Це затамте собі. І не дивуйтеся. Йому платять гроші, а він служить тим, що платять. Тримайте гордо голову, Зіно. Не вийде по-їхньому.

Дівчина звела на Федора Архиповича очі і вдячно усміхнулася йому.

— Ой, пробачте мені. Чай ваш, мабуть, прохолонув. Я гарячий зараз принесу.

— Не треба, Зіно. Спати буду. Рано мені вставати. Скажіть на коридорі, нехай мені подзвонять в сім тридцять.

— Так рано?

— Треба, дочко.

Офіціантка пішла. Шульга сидів, замислившись, у кріслі. Давно захолов чай. Бач, який спритний! Одну бомбу, каже, кинемо — і нема Москви...

Поглянути б на його пику. Що то за звір такий... Тільки дарма так думаєте, містер, сказати б йому і побачити вираз його обличчя. Не замахуйтеся на Москву, містере. Подумайте про свій Нью-Йорк.

...В ліжку Федір Архипович ще читав до дванадцятої. В Києві він, поспішаючи, взяв з полиці першу книжку, яка попала під руку. Тепер він не пошкодував, що саме цей томик опинився у нього. Тримаючи перед собою «Мертві душі», він навздогад розгорнув книжку та натрапив на рядки, які міг і читати напам'ять.

...Незгасний в пам'яті далекий літній день. Здається, то було у липні. Ліс стояв замислено-зачарований. Своєю мовчазністю і загадковістю допомагав Федору Архиповичу в оці останні на його пам'яті літні вакації думати, мріяти і бачити здійснення своєї звабної, гарячої мети...

І тепер, коли минуло стільки років, коли давно вже спочивав у київській землі Архип Шульга, бачив батька свого

Федір Архипович перед своїми очима, як живого. Чув його басовитий голос: «Прочитай ти мені, Федю, Гоголя...»

Сиділи просто неба на траві. Шумів мрійно, ледве чутно ліс. Десь за його зеленими мурами існував інший світ, але він уявлявся тоді далеким і чужим. Все тут було непорушно-міцне, наче на тисячі років. І сам старий Архип Шульга, кремезний, суворо-красивий, являв собою ніби уособлення тієї вічності природи, її мудрої краси.

Федір Архипович, розкривши книгу, читав оті знамениті рядки про російську тройку, якими закінчувалася перша частина «Мертвих душ»....

Давнє лишалося в сивій давнині. Але існували непогасні почуття, вони жевріли в серці, і варто тільки подумати, зігріти їх, як спалахували вони і набирали джерельної сили.

Федір Архипович часом надавав значення прикметам... Самому смішно ставало, коли думав: «Звідки воно у мене? Що за атавізм? Адже ні батько, ні мати не вірили у різні забобони?.. Чому ж я, матеріаліст в суті самій своїй, стріну чорного kota і ладен повернутися...»

...Федір Архипович лежав у ліжку, тримав перед собою томик Гоголя. Знайомі рядки «Мертвих душ» були у нього перед очима. Випадковість чи прикмета? Він засміявся над своїми сумнівами і став читати:

«Эх, тройка! птица тройка, кто тебя выдумал? Знать, у бойкого народа ты могла только родиться, в той земле, что не любит шутить, а ровнем-гладнем разметнулась на полсвета, да и ступай считать версты, пока не зарябит тебе в очи...

...Не так ли и ты, Русь, что бойкая необгонимая тройка, несешься? Дымом дымится под тобою дорога, гремят мосты, все отстает и остается позади. Остановился пораженный божьим чудом созерцатель: не молния ли это, сброшенная с неба? Что значиг это наводящее ужас движение? И что за неведомая сила заключена в сих неведомых свету конях?

...Чудным звоном заливається колокольчик; гремит и становится ветром разорванный в куски воздух; летит мимо все, что ни есть на земле, и, косясь, постораниваются и дают ей дорогу другие народы и государства».

Федір Архипович обережно поклав книжку на столик під лампою. Він встав. Пройшов до вікна і розсунув штори. Унизу гримотіла нічна Москва. Блимав світлофор. В готелі «Національ» яскравіли вогнями широкі вікна. Федір Архипович сховав у вусах усмішку. Там, мабуть, шановні іноземці, по-

пиваючи руську горілку і заїдаючи її зернистою ікрою, вивчали у такий спосіб «таємничу слов'янську душу»... В будинку Ради Міністрів, навпроти, світилося у всіх вікнах. Тут працювали.

Федір Архипович ввімкнув настільну лампу і, нахилившись над телефоном, набрав потрібний йому номер.

Чекати довго не довелося.

— Слухаю вас.

Голос професора Мезенцева звучав у трубці бадьоро, наче то була не перша година ночі.

— Не спите? — спитав Шульга.

— А що, хіба пізно? А от ви що поробляєте, Федір Архипович?

— У вас є дома Гоголь?

— Гоголь? — перепитав з деяким здивуванням Мезенцев.— Думаю, що є... А так, он бачу його на полиці. Звичайно, є. Він тут.

— Сава Савович, дуже прошу вас, не думайте, що я напідпитку чи, може, розуму позбувся, прочитайте заключні абзаци першої книги «Мертвих душ». Зробіть це для мене,— просив Шульга.— Дуже я вас люблю, Сава Савович, і хочу, щоб ви це знали. А от прочитаєте Гоголя і тоді... Та не стану говорити далі.

— Я прочитаю,— пообіцяв Мезенцев, і тільки зараз Федір Архипович вловив у його голосі щось подібне до зацікавлення.— Прочитаю обов'язково. А може, вам що потрібно? — обережно запитав Мезенцев.

— Дякую. Тільки те, щоб ви прочитали... На добраніч.

Трубка вже лежала на апараті.

— «Не молния ли это, сброшенная с неба?» — спитав сам у себе Федір Архипович, стоячи на килимі посеред кімнати.

— Ні! То ми самі, власними руками, викресали її. Ми самі,— переконливо проказав Шульга.— І ідемо їй назустріч зі всією рішучістю, яку нам не треба ні у кого позичати. І ми міцно триматимемо її в руках.

Другого дня, перед засіданням комісії, яка відбувалася з участю представників Ради Міністрів, Федір Архипович, доповідаючи про свій проект використання тепла атомного казана для здобуття електричної енергії, вдвляючись у знайомі обличчя своїх колег, з переконливістю сказав:

— Атомна зброя для нас тільки вимушена необхідність, коли з її допомогою думають нас залякати і поставити на

коліна. Запевнення, які дають невігласи від науки за кордоном, що у нас такої немає і не буде, чого варті, товариші, ви добре знаєте. Але ми водночас з усією рішучістю і відповідальністю за долю людства перед всім світом урочисто заявляємо: ми прагнемо взяти і візьмемо у керованої нашими силами ланцюгової реакції, від ядра атома все, що оцаливить людство. Я дозволю собі в іншій редакції, у відповідності до наших намірів і нашого труда, навести слова Альберта Ейнштейна: «Вогонь, який ми викликали, не обпалить людство, а зігріє його».

В перерві після доповіді Федора Архиповича Мезенцев сказав йому:

— Прочитав не тільки останні абзаци, а майже всю першу частину. Не спав всю ніч.

— Чим це ви так захопилися? — зацікавився, попихкуючи своєю незмінною люлькою, математик Вергасов.

— Гоголем.

— Як ви сказали? — Вергасов перестав смоктати люльку. — Це, знаєте, оригінально.

Він докірно похитав головою.

Відомий в багатьох країнах математик Вергасов не ховав свого зверхнього ставлення до всього, що стояло далеко від математики. Жартома розповідали, що, подивившись знамениту балетну виставу у Великому театрі за участю уславленої танцюристки, він дав своєрідну оцінку її майстерності:

— Її успіх в точному розрахунку. Граничність рухів обчислена з найвищою точністю...

Коли Вергасова Федір Архипович якось спитав, чи справді було таке, він відповів:

— У всякому випадкові я міг би сказати так...

— Ви, може, і вірші пишете? — запитав він тепер іронічно у Мезенцева.

— Грішив,— визнав Мезенцев.— А ви хіба ні?

— Ну, знаєте,— ображено замахав руками Вергасов.

Цигарковий дим плазував пасмами під стелею. У залі відпочинку було гамірно. Лунав сміх, заперечливі вигуки, тривала де-не-де дискусія.

Учасники засідання розбилися на окремі групи. Людині, не спокушеній в усіх тих справах, про які говорили тут, які здійснювали з безприкладною настирливістю в своїх лабораторіях ці люди різного віку, з різними характерами і смаками, такі несхожі один на одного, з вигляду спокійні і, навпаки, дуже гарячі,— сторонній людині потрапити б сюди і поглянути на це товариство було б у подив, та ще коли сказати їй: «Ось ці

люди тримають у своїх руках найпотаємнішу силу природи, роблять все залежне від них, щоб примусити її служити щастю і добру»,— було б надто приголомшуюче.

Федір Архипович Шульга, подумавши про це, відчув у серці своєму радість. В добрих, надійних руках ядерна енергія. В певних і несхибних. А головне, чесних і працьовитих. Люди, які стояли навкруг, були теж невибагливо-прості. Природа кликала кожного з них своїми таємницями. Але чи існують вони, коли сума знань з плином часу стає в руках людства знаряддям побудови нового світу?

Що може бути більш привабливим?

...Ввечері того дня в останніх вістях по радіо було передано повідомлення спеціального кореспондента агентства Асошіейтед Пресс, що в Сполучених Штатах, на атолі Бікіні, була випробувана нова атомна бомба, вибухова сила якої перевищувала всі попередні в чотири рази. Президент Гаррі Трумен послав поздоровлення конструкторам цієї супер-бомби.

51

Все, що минало у житті, лишалося позаду. Часом воно верталось у вигляді спогадів. Не завжди спогади були втішними. Не завжди вони приносили розраду.

Максим дивився у минуле, як у дзеркало. «Ось яким я був і якими виглядали мої товариші». Чи було то втішне, чи осоружне видовисько, він змовчував. Спогад виникав як нагадування. Отак не роби! Не повторюй помилок!

Максим подумав про це з деякою тривогою. Прислухаючись до розмови своїх сусідів по купе, він відзначав, що вони говорять не про минуле, а виключно про свої сучасні справи і про плани на майбутнє.

Але Нерчин вірив, що минуле житиме у серцях багатьох не тільки спогадом. Досить тільки озирнутися, вдома, на вулиці чи ось як зараз в дорозі, і ти власними очима побачиш тінь минулого.

Життя, звичайно, йде вперед, і нікому не дано такої сили, яка б могла спинити його переможний рух. На колінах у нього лежала книжка, яка далека була своїм змістом від подій, що він пережив, і від того, що хвилювало в теперішні дні людство. Але у цьому невеличкому романі Джона Голсуорсі «Фарисеї» існувала якась своєрідна і разюча правда, і вона не втратила своєї викривальної сили і дотепер. Філософія буржуа, як і завжди, нескладна. Вона спиралася на владу грошей. І цій владі підкорені всі закони суспільства визискувачів.

Максим відзначив, що в його житті книги займали непомірно велике місце. «Чого я навчився в них? Що вони мені дали і дають?» — питав він у себе час від часу. І завжди знаходив задовільну відповідь, яка змушувала знову і знову перегортати сторінки прочитаних книжок, що шикувалися на полицях у його кімнаті, виростаючи у досить численну армію, єдину армію у світі, солдати якої не стріляли і не нищили. Вони вели битву більш ускладненими засобами. Розуміння їх Максим вважав своїм обов'язком. Він сперечався з авторами тих книг, коли не згоджувався з тим, що вони обстоювали, і відчував себе збагаченим, оволодівши новою думкою, реченням, словом.

Серед багатьох авторів, які допомагали йому в житті, він особливо зобов'язаний був Горькому. Далеке і давнє жило на сторінках горьківських творів у тій послідовній суперечності, яка тримала в напрузі жорстокої класової боротьби суспільство. Давно вже горьківські типи відійшли у минуле. Не стало причин для їх існування. Але у свідомості деяких людей ті настрої, які на протязі віків породжував старий, відживаючий світ, жили і досі.

Відмовляючи собі в багатьох необхідних для побуту речах, Максим витрачав чимало грошей на книги. «Мої друзі», — гордо називав він їх. Він любив часто повторювати слова Сервантеса: «Ні коляска, ні верховий кінь не дозволять тобі побачити і пізнати стільки, як хороша книга».

...Поїзд віз Максима до Москви. Це була перша після війни подорож у столицю. Яка то вона? І хоч Максим до війни їздив з екскурсією в Москву на відкриття сільськогосподарської виставки, він знав, що тепер побачить в ній чимало нового. Схоже було, що йому доведеться читати нову повчальну книгу.

Порівняння не сподобалося. Він змушений був визнати це з радістю... Життя було складніше і глибше. І він розумів, що воно ще не розкрило перед ним свої найвизначніші сторінки.

Поїзд наближався до столиці, і Максим став будити Грицишина.

Шульга викликав їх телеграмою.

Тиждень вони просиділи в лабораторіях професора Мезенцева. Їх зустріли привітно, але стримано, придивляючись до них, ніби хотіли визначити, чого вони варті. Всі, кого вони бачили в цих великих і чистих кімнатах, обладнаних приладами і машинами, мали заклопотаний вигляд. Мезенцев їх прийняв тіль-

ки в кінці тижня, у суботу. Розмова тривала більше години. Максим і Марко думали, що він розкаже про свої нові дослідження, введе їх у курс справи. Непомітно для них сталося навпаки. Говорив весь час майже один Максим, потім на кілька запитань відповів Грицишин.

В одній з лабораторій Мезенцева вже довгий час теж шукали нові частки. Дослідження атомного ядра, електронів, протонів, нейтронів входило в нову стадію. Шукання Максима в значній мірі торкалося цього питання. Грицишин включився в цикл розпочатих дослідів у Києві, як то кажуть, «на ходу».

Мезенцев слухав уважно, занотовуючи щось на аркуші паперу. Коли Максим ненароком побачив, що професор малює зайчиків і квіточки, він образився. «Хіба для того я йому розповідаю? Можливо, він взагалі не слухав, що я говорив. Просто виконує, з поваги до Шульги, неприємний обов'язок».

Нерчин не знав, що ввечері того дня у себе на дачі Мезенцев сказав Федору Архиповичу:

— Ваш Максим Нерчин має голову на плечах.

В устах вимогливого і скупого на похвалу Мезенцева такі слова важили багато.

Грицишину Мезенцев взагалі не сподобався.

Дратувала його стриманість, манера запитувати, просвердлюючи співрозмовника уважними очима, і навіть те, що коли Максим йому гаряче звіряв свої міркування, він малював квіточки.

— Чортзна-що,— сказав в номері готелю Грицишин Максимові.— Схоже, що він розмовляв з нами просто з обов'язку.

— Можливо. Але тільки з обов'язку півтори години не розмовляють. Ні. Він просто такої вдачі.

Тепер Нерчин вже не ображався на Мезенцева. Навіть подобалася його стриманість.

— А що ти хотів? — спитав Нерчин у Марка.— Щоб грала музика і щоб він нам поставив на стіл пляшку шампанського?

Грицишин знизав плечима. Дурниці! Він то якраз цього не хотів. Він просто вважав, що коли два молодих наукових співробітники тиждень тиняються в чужому інституті з певною метою, то треба їм щось сказати напутне, а не вести розмову, схожу на допит вимогливого слідчого.

— Ти читав його роботи про будову атомного ядра? — запитав Нерчин.

Марко кивнув головою.

— Ну от. З них тобі повинно бути зрозумілим, що він не може на віру прийняти наші попередні висновки.

— А ми і не просимо.

— Чого ж тоді нам ображатися?

— Справді, чого ж?!

Марко Грицишин засміявся. Справді, Максим володів неперевершеним мистецтвом розвіювати сумніви. Він хотів навчитися цьому. Тим часом не щастило. Грицишин не належав до людей багатомовних. Але тут захотілося сказати Максимові все. І те, чому він вирішив разом з ним працювати, і чому він вірив у здійснення наміру Нерчина, і чому він поділяв його погляди на Куцевича. Єдине, чого не міг визнати доцільним Грицишин, це виклик з Челябінська Передерія. Ну, хлопець він справді хороший, і голову має кмітливу, і дипломна його вдала, але ж його надмірна балакучість — серйозна вада. Хіба Нерчин цього не знає? Навіщо тоді він домагався, щоб викликали Хому Передерія?..

Нерчин тільки посміхався:

— Може, ти ще мені закидатимеш приятелізм?..

— А що? Є такий гріх...

Грицишин невдоволено хитав головою. Він свої сумніви висловлював не тільки Максимові, але у вічі самому Хомі Передерію.

Хома не ображався.

— Ти мене ще не знаєш. Ні! Моя біографія тільки починається! — багатообіцяюче заявив він Грицишину. — Стривай, я тобі доведу, на які подвиги спроможний його світлість Хома Передерій.

— Ну от, бачиш! — показував на нього пальцем Грицишин.

— А що? — задиркувато питався Хома. — Ти думаєш, жарти моя вада? Милий чоловіче! Без гумору життя не життя.

Такі суперечки не згасали. Вони вносили в життя лабораторії пожвавлення, яке допомагало в роботі. Але і Нерчин часом вичитував Хомі:

— Послухай, Марк Твен. Всьому свій час. Якщо ти не зямиш це, вживемо заходів!

Проте треба було визнати, що коли Хома працював над своїми завданнями, він був уособленням уваги і мовчазності. Нерчин тільки кивав на нього і підморгував Грицишину.

— Ну от, бачиш? — наче докоряв Грицишину Нерчин.

Грицишин бачив. Але погодитися не міг. Надто міцно тримався він своїх переконань.

Так і тут, у Москві. Ось хвилину тому все невдоволення Мезенцевим розтануло під впливом Максимових слів. Минув час, і він знову взявся за своє.

Сказати правду, Нерчину така впертість Маркова була до смаку. Був би іншим — і вже не той був би Марко. Максим

знав, життя Грицишина в минулому не легке. Війна лишила його самотнім. Батьки загинули, сестра у фашистській неволі пропала. Вимушена самотність Грицишина таїла в собі чимало пасток. Крім роботи, його нічого не цікавило. Він любив мовчати, і нелегко було його примусити заговорити. Коли вони йшли разом по Києву і назустріч їм попадалася колона військовополонених, Грицишин закривав очі.

— Це мені протипоказано,— пояснив він згодом.— Фашистами смердить,— говорив він вибачливо, чмихаючи носом.

Домігшись під час дослідів позитивного наслідку, Максим звертався до Грицишина:

— Давай перевіримо.

Грицишин перевіряв так ретельно, що Максим хвилювався. Марко не давав знижки. Найменша помилка — і він рішуче заявляв:

— Треба поставити дослід спочатку.

Максим не перечив. І все починав спочатку. Але зате, коли Марко коротко казав: «Порядок», Нерчин міг спокійно приступити до нової фази досліджень.

Тільки Хомі слово «порядок» не подобалося.

— Лексикончик!..— відзначав з докором Хомі.— Чи так висловлював би своє задоволення, скажімо, сер Резерфорд?!

— А про Парацельса ти забув? — відгризався Грицишин.— Експеримент ти, Хомцю, от що!

Це вже було образою. Грицишин натякав недвозначно. Але Хома терпів. Він смутнів на виду і схилився над своїм столом або йшов у підвал до слюсарів, де монтували прилад для нових дослідів, до яких мали незабаром приступити.

В Москві Грицишин, згадавши Передерія, засумував за Києвом.

— Треба додому,— сказав він.— Тут ми все взяли.

— Все? — здивувався Нерчин.— Хіба все? Ні. Стривай, ще Мезенцев нас покличе.

Максимова певність справдилася. Мезенцев їх покликав до себе в понеділок. В кабінеті у нього вже сиділи Федір Архипович і незнайома людина у білому халаті, з вигляду схожа на лікаря. Виявилось, що то чудодій математик Вергасов. Він зиркнув з-під кущавих брів на Нерчина і Грицишина та, безцеремонно тицьнувши пальцем в Нерчина, спитав у Федора Архиповича:

— Цей?

Шульга кивнув головою. Вергасов пробурмотів:

— Бачите, я психолог.

На міцно зведених устах Мезенцева промайнула посмішка. Вергасов, помітивши її, невдоволено зауважив:

— Нема чого сміятися. Досить глянути на обличчя цієї молоді людини, щоб упевнитись в тому, що винуватець саме він.

— Не сміюся, а просто захоплююсь вашою проникливістю.

Мезенцев дивився у очі Вергасова, продовжуючи усміхатися.

Математик Вергасов своєю огрядною постаттю наче заповнював всю площу невеликого кабінету Мезенцева. Він пильно дивився на Нерчина, ніби перевіряв щось важливе. А тоді вже сказав високим голосом:

— Нуте-с, так навіщо я вам потрібен?

Шульга і Мезенцев презирнулися.

— Попросимо молодих колег сісти,— запропонував Мезенцев, показуючи на вільні крісла за столом Максимові і Грицишину.

Через кілька хвилин ніяковість була подолана, і Вергасов заговорив сердито:

— Я прочитав ваші нотатки, товаришу Нерчин. Правда, часу у мене було мало. Адже тільки два дні тому наш вельмишановний Федір Архипович мене про це попросив. Та час тут, зрештою, нічого не міняє. Я математик, розумієте, математик,— Вергасов раптом засовався у кріслі, йому щось заважало, він поплескав долонею по столу і сказав:— Дуже сміливо, але багато неточностей. Все залежить від досліду. А ви виводите формулу, не спираючись на докази. Цього ще замало. Я можу повірити, скажімо, а от вони,— він кинув оком на Шульгу і Мезенцева,— вправі запитати: де докази? І я вас питаю: де докази?

Вергасов суворо дивився на Нерчина і Грицишина.

— Докази будуть,— мовив переконливо Нерчин.

— Будуть?— ніби маючи сумнів, перепитав Вергасов.— А коли? Чи можу я вас запитати?

— Потрібно кілька місяців...

— От бачите,— зрадів Вергасов, звертаючись до Шульги і Мезенцева.— «Кілька місяців»,— говорить колега. А це немало. І я не можу вірити на слово і взяти на віру ваші обчислення,— рішуче заявив Вергасов.

Марко і Максим презирнулися. Мабуть, ці слова стосувалися вже не їх, а Шульги і Мезенцева. Робота Нерчина з товаришами була лише частиною великого циклу, що його здійснювали Шульга і Мезенцев. Вергасов був тільки консультантом. Він тримався осторонь, хоч видно було по всьому, що сам

шукав відповіді на питання, які хотіли розв'язати Шульга і Мезенцев в своїх лабораторіях.

Перечитуючи згодом зауваження Вергасова, Нерчин сказав Грицишину:

— Він має рацію. Кожна гіпотеза лишається тільки гіпотезою, якщо позбавлена доказів. Але вони у нас будуть.

— Вони існують і зараз,— вперто наполягав Грицишин,— тільки він просто формаліст. Йому кортить, щоб були поставлені всі крапки над «і».

— Крапки повинні стояти над «і».

Нерчин поділяв точку зору Вергасова. Сказати щиро, він йому сподобався. І подобалося, як Мезенцев боронив їхні передбачливі пропозиції.

Грицишин і Максим порадилися. Виходило на краще, коли Марко поїде до Києва, а Максим ще залишиться на кілька днів у Москві.

Шульга вилітав у Париж на конференцію фізиків. Перед від'їздом він покликав до себе в готель Максима і порадив простежити, як ведуться дослідження на реакторі у Мезенцева.

— Приїду з Франції, тоді ще на тиждень доведеться злітати на Схід, а потому через якийсь час буду у Києві, перевірю все, що ви встигнете зробити.

Ці напутні прощальні слова не виходили у Нерчина з глови.

Пробивна сила пучка променів в приладі, який пропонував Максим, була неясна. Розрахунки не спирались на точні дослідження. Це справді було вразливим місцем всіх його теоретичних міркувань. Треба домогтися спрямувати пучок променів на мішень досліджуваної речовини і тоді побачити, наскільки глибоко і з яким ефектом частки проникатимуть в серце атома — у його ядро. А тоді вже навчитися розпізнавати біографічні дані кожної частки.

Нерчин ходив у лабораторію Мезенцева, їздив в пункт, де провадилися дослідження на реакторі, а думка верталася все до одного: які ж властивості тих часток, що він шукав?..

Це не забувалося ні вдень ні вночі.

З приміщення інституту до готелю Максим любив ходити пішки. Москва вабила своєю діловитістю. Навколо відчувалась якась сувора вимогливість кожного до себе і всіх до кожного. В схрещених випадково поглядах наче читалося запитання: «Гаразд, а що ти робиш для Батьківщини?»

Нерчину це подобалося. Він не здивувався б, коли перший-ліпший незнайомий зупинив би його і запитав про це.

То були хороші дні. Максим їх не забував ніколи.

«Що я роблю для Батьківщини?» Таке запитання мало свою слушність скрізь і завжди. Нерчин любив його ставити собі.

Вже повернувшись у Київ, він не раз згадував свої короткі розмови з Мезенцевим і останню консультацію у Вергасова. Обидва вони вбачали серйозну небезпеку для розвитку науки в тому, що дві її найважливіші галузі — атомна фізика та авіація — були на Заході і за океаном цілком милітаризовані. Відомо було, що в металургії, машинобудуванні, хімії, електротехніці вся науково-дослідна робота і виробництво орієнтувалися на військові потреби. Навіть медицина залучалася до створення бактеріологічної зброї.

— Вони ставлять нас перед фактом, і справа нашої честі створити атомну зброю. Адже коли ми її не матимемо, вони захотять поставити нас на коліна. Ви розумієте тепер, чого їм треба?! — питав обурено Вергасов.

— Ми покінчимо з їхньою монополією і зруйнуємо їхню залізну завісу, — рішуче заявив Мезенцев. — Я вірю, що не вдасться милітаристам відгородити науку від життя.

Максим Нерчин вертався до цих думок і ділився ними з своїми товаришами. Життя довело, що наука у рівній мірі може приносити людям користь і шкоду. Це поклало на людей, які працювали в науці, велику моральну відповідальність.

Люди, непричетні до науки, виявляли до неї все зростаючий інтерес. Нерчин переконувався в цьому на кожному кроці. Коли Максим зібрався їхати у відпустку до Чернігова, він пішов на Тургенєвську, щоб взяти адресу Катрі.

Василь Васильович і Варвара Охрімівна зустріли його радо, а через п'ять хвилин Золотаренко запитав:

— Чому ваші вчені не протестують проти поведінки їхніх колег на Заході, які всі свої знання віддають для створення атомної зброї? Треба домогтися заборони атомної бомби.

— Чого ти напав на чоловіка? — заступилася мати Катерини. — Хіба він за це відповідає?

— І він! — Золотаренко сказав це з рішучістю, що не викликала сумніву. — А що? Він теж. Хіба не так, товаришу? Радянські вчені повинні показати приклад. Ти б послухав, товаришу Максиме, що у нас на заводі говорять. Та скрізь, куди не прийдеш... Вони, звичайно, думали залякати нас атомними бомбами. Забули, що ми вже лякані... Не врахували, що і ми спроможні зробити. І зробимо. Обов'язково! Хіба ми не розуміємо, про кого думав Трумен, кидаючи бомби на Японію?.. А будуть у нас ті бомби трикляті — і той Трумен сидітиме ниш-

ком-тишком. Звичайно, язиком белькотітиме, а рукам волі — зась! Та не про те моя турбота, товаришу дорогий.

Василь Васильович зітхнув. Схвально кивнув Варварі Охрімівні, побачивши, що вона ставить на стіл наливку і закуску до неї.

— А взагалі то я думаю так,— знову заговорив він,— треба, щоб не бомбами людям памороки затьмарювали. Заборони їх треба домагатися. Мир відстоювати треба. Де ж це видано, тільки з Гітлером покінчили, а вони знову за своє...

— Добре ви сказали, Василю Васильовичу,— вирвалося у Нерчина.

— Нам будувати он ще скільки! Роботи море. Рук не вистає. Ви там атом розбуркали, дорогі вчені, так, будь ласка, примусьте його віддати нам нову енергію на добрі діла... Катря захотіла їхати на будівництво, хоч тут могла залишитися, так би мовити, біля тата і мами. Я порадив: хочеш їхати, дочко, їдь! Золотаренки завжди шукали, де важче... Я це до того кажу, що вам, ученим, у робітників наполегливості і настирливості позичати час від часу годиться.

Василь Васильович налив чарки.

— Вип'ємо, товаришу Нерчин, за роботу вашу, за успіхи ваші.

— Смачна! — визнав Максим, осушивши келих.

Золотаренко, замислившись, поклав руку на плече Максиму.

— Ви не ображайтеся. Це все по ширості вам про науку кажу...— Усмішка розтанула під вусами, він додав: — І по турботі. Мир нам потрібен. Всім людям на землі мир потрібен.

— А я хочу Катерину запросити на цікаву роботу до Києва,— сповістив обережно Максим.

Василь Васильович підозріливо подивився на нього.

— Це ж чому? Хіба там їй нема цікавого?

— І там є. Але тут нова справа. Катерина може своїми знаннями користь принести, та і для неї цікаво.

— Що в столиці краще, хочете сказати? Бачите, як втішили матір, мало не танцює... Тільки я думаю, що негоже так... Мало часу там пробула, путнього, мабуть, нічого не зробила. Люди що казатимуть там?

— Справа в тому,— пояснив Максим,— що нам доручено наукову одну роботу, дуже важливу. Це доручення академіка Шульги, а Катерина в цій справі може дати користь, ну, і сама навчиться новому... У неї для дослідницької роботи всі дані...

— Не знаю, це мені невідомо,— заперечив Василь Васильович.— Одному свідок: роботу свою вона любить. Мати все бідкалась: чому Катерина наша не лікар? А я так мислю: до чого душа лежить, тому і присвяти свої сили. Хіба не так? Можливо, спокуслива буде їй ваша пропозиція. А там побачимо. Діло її. Вона сама нехай і вирішує. Тільки, я думаю, не погодиться.

Нерчин теж не мав певності, що Катерина прийме цю пропозицію. Власне, не він був ініціатором того, щоб її запросити в робочу групу Шульги. Згадав про неї Грицишин і сам сказав Шульзі у Москві. Тоді Шульга послав телеграму у Київ.

Оформивши другого дня відпустку, Максим поїхав у Чернігів. Вдома його зустріли як довгожданого гостя.

— Максимко, Максимко,— повторювала мати, цілуючи його в скроню, заглядаючи в обличчя зволеними очима,— яким же ти став дорослим...

Ганнуся і Миколка дивилися на брата з незрозумілою обережністю.

— Що, не пізнаєте?

— Авжеж,— сказав Миколка,— ти постарів.

— Що ти таке верзеш? — насварилась Ганнуся.— Максим наш тільки стомлений.

— Ні, брате, постарів, я. Це факт,— погодився Максим і навіть глянув у дзеркало. Щось незнайоме промайнуло на обличчі, дивилося на нього з дзеркала.

— Важка у тебе робота, Максиме?

— Нелегка, мамо,— визнав він,— але цікава.

— Що ж ти за інженер, коли не на заводі працюєш?

Миколка був явно невдоволений ним.

— А ти хотів, щоб я на заводі працював?

— Атож! Он у Гаврила брат закінчив у Москві інститут, тепер головний інженер аж у Новосибірську. У нього диплом з відзнакою. А у тебе?

— У мене теж.

Максим хотів втішити брата. Той глянув на нього недовіркою своїми брунатними оченятами і чмихнув носом.

— Носа витри,— підказала Ганнуся,— а тоді вже запитуй.

Миколка махнув рукою. Жест мав сказати: «Що ти там розумієш в нашій чоловічій розмові».

...А ввечері мати порадила Максимові:

— Може, справді, ти б собі чого легшого вибрав? Змарнів ти.

— То не біда, мамо. Стривайте, матиму кращий вигляд,— пообіцяв Максим.

Вдосвіта він піднявся і, супроводжуваний Миколкою, пішов гуляти по місту.

— Значить, ти фізик? — спитав Миколка, коли вони ступали поруч по вулиці Леніна, де обабіч тягнулися квартали руїн.

— Еге, фізик, — підтвердив Максим, думаючи про те, скільки ж тут, в рідному місті, ще роботи, щоб загоїти страшні рани війни.

Миколка не вгамовувався.

— А у нас є атомна бомба? — спитав він раптом. — У американців є, а що ж ми, гірші? Гаврик казав, що в одній газеті написано, як вони нахваляються кинути на нас бомбу.

— А навіщо тобі атомна бомба? Війни не буде.

Миколка глянув у далечінь тривожними очима, зітхнув глибоко, не по-дитячому і сумовито проказав:

— Та й кому вона потрібна? Он ще скільки руїн навколо... — і показав рукою на зруйновані квартали, повз які вони йшли.

Серце Максима стислося. Не повинна в цих брунатних оченятах жити печаль! Хіба для того пережито стільки страждань і горя!

— Ех, Миколко, братику мій! Тримай голову високо! Не сумуй.

— А я не сумую, — рішуче сказав Миколка, — я тільки думаю про майбутнє.

— Ми всі про нього думаємо. Ти вчись добре...

— Маму слухай, — додав Миколка і хитро зиркнув на брата.

— Маму слухай обов'язково, — суворо підтвердив Максим. — Вона одна у нас, наша мати. Розумієш! І чим більше радощів буде у неї від нас, тим на серці у неї краще буде.

— А ти їй радощі привіз? — поцікавився Миколка.

— Нема на тебе пужална доброго!

Максим погрозив Миколці пальцем.

А Миколці кортіло тільки, щоб обов'язково зустрівся їм Гаврилко. Нехай побачить, який-то у Миколки брат, фізик. Це, може, і краще за головного інженера. Він навіть хотів про це запитати у Максима, але не наважився.

...Вони піднялися на Болдину гору. Перед ними в сяйві сонця купався древній Чернігів. Максим присів на старенькій лавочці, всадовивши поряч неспокоїного Миколку. Той хотів щось сказати, але Максим, поклавши йому на худеньке плече руку, сказав:

— Давай, брате, помріємо мовчки.

— А що ж, можна, — погодився Миколка.

...Мрії були не дуже веселі. Важко було ще людям. Максим це добре бачив і відчував. Країна тільки починала розправляти плечі. Страшна війна скрізь лишила свої сліди. Руїни в містах і селах. Могили. Зруйновані полустанки і станції. Пригадався шлях від Києва до Москви. Досить було глянути на станцію Сухиничі...

Звичайно, мине час, все буде відбудовано. На місці руїн виростуть нові споруди, як і незабаром буде новий Хрещатик, світлий, просторий. І тут, у Чернігові, люди прикрасять вулиці і площі садами і парками. Але хто з тих, хто, тамуючи подих, читав у грізні роки зведення Інформбюро, почувши тепер назву Сухиничі, не згадає той страшний час...

...Перед очима Максима невеликий клапоть землі, залишки того, що колись було пероном, громадяться цвинтарними купами цегла і бетон, над дерев'яною спорудою, зведеною наспіх, табличка з написом «ст. Сухиничі», а скільки там було пролито крові?..

Він бачить себе самого в неглибокому окопі. Щойно тут були німці. В запеклій атаці їх знищили, і знову твій клапоть рідної землі, в якій чіпляєшся зубами, нігтями. Йому віддаєш все тепло свого тіла, і він вільний. Він твій! Потому знову контратака ворога, скрегіт танків, оглушні випали гармат, витя штурмовиків, які заходять на ціль нескінченною чорною пошестю. І знову відходиш для того, щоб через годину-дві кинутись в атаку і ударити на ворога. А в зведенні на ранок, потерпаючи, люди в глибокому тилу читають: «На протязі ночі Сухиничі тричі переходили з рук в руки...»

Максим Нерчин добре знає, що то означає.

Все це позаду. Давні страшні події стали спогадом. Такий невблаганний, можливо, й щасливий закон життя. І, скоряючись цьому закону, Максим Нерчин сидить на чернігівській землі, згадуючи далеку станцію Сухиничі.

Так, було важко. Але, головне, глянувши на високе небо, на зелені луки понад Десною, на незорий простір, що стелеться до виднокруга, знаєш: буде краще. Люди працюють і вірять в це. І він сам вірив. Несхитно і міцно. Що в серці гартувало таку міць? Віра в сили людини, в її добрі, світлі прагнення! Ніщо в цьому світі не народжувалося само по собі. Долати труднощі зникати людині не доводиться.

Коли Менделєєв заносив своєю сміливою, несхибною рукою уран у відведену йому клітинку своєї таблиці, він, звичайно, не міг передбачити, з якими почуттями вимовлятимуть назву цього елемента в прийдешньому люди з усіх кутків земної кулі.

Ось він, Максим, приїхав у Чернігів, і через півгодини мати, старенька, потомлена в труді вчителька, сказала:

— Ти, може, працюєш біля урану... Читала я в журналі статтю, що це небезпечно.

Що він міг сказати?

— Небезпека скрізь, мамо, хіба, запалюючи примус, ти не наражаєшся на небезпеку?

— Непереконливий приклад,— заперечила мати.

...Переконливих прикладів у світі чимало. Але не кожного разу вони спливають у пам'яті, коли потрібно. Миколка турбується, чи є у нас атомна бомба. Ганнуса цікавиться, як виглядатиме Хрещатик після відбудови. У матері своя турбота: щоб з Ганнусі та Миколки були люди, щоб їм вже не знати ніколи пекла війни.

— Досить ми випили її гіркоти.

— Досить!

Всі люди у світі кажуть це слово, хто впевнено, з вірою, що воно здійсненне, хто з ваганням і острахом. Існують і ті, що ненавидять це слово. Чому досить? Хіба на землі можна терпіти таке становище, коли люди плодяться в неймовірній кількості? Для того і потрібні війни. Вони прочісують стареньку планету... Філософія бузувірів прагне прикрити своє потворне обличчя забралом гуманізму. Що ж, світ знає і таке!

Для Максима Нерчина, для його товаришів, для робітничої династії Золотаренків, для Шульги це «досить!» — закон життя.

За цим словом стоїть воля мільйонів. Федір Архипович твердить: «Уран віддасть нам своє тепло для добрих справ».

— Ми візьмемо це тепло. Візьмемо!

— Що ти візьмеш? — питає Миколка і смикає брата за рукав.

— Як то що?

— То я питаю тебе. Адже ти говориш сам з собою...

Максим засміявся.

— Я замислився,— пояснює він.— Це буває зі мною. Не зважай.

— Це з тобою часто трапляється? — стурбовано запитує Миколка.

Він занепокоєний. Адже розповідають, що коли люди перетомлюються, у них щось там перекручується в голові... Мо, і Максим занедужав? Спитати про це Миколка боїться.

Вони сидять на Болдиній горі вже з годину мовчки, мріють, як сказав Максим. А що мріяти? Миколка косить оком на пам'ятник Михайлові Коцюбинському. Письменник теж дивився

ться на Чернігів і теж ніби мріє. Миколка читав оповідання «Ціпов'яз», «Харитя», «Коні не винні». А зовсім недавно прочитав «Фата моргана». Всією школою їздили вони у Вихвостів. Миколка дивився на чепурненькі хати і гадав, з якої зараз вийде Хома Гудзь? Вчителька в школі казала, що письменник Коцюбинський мріяв про кращі часи. Мрія його здійснилася, а от він сам не дожив.

— А якби Михайло Коцюбинський живий був би, під час окупації він би у партизанах був...— говорить рішуче Миколка.

Максим здивовано дивиться на брата, потім переводить очі на пам'ятник.

— Він завжди з народом, Миколко, завжди з нами і скрізь.

Миколка киває головою. Він розуміє, що то означає «завжди з народом». Але він невдоволений, що Максим не підтримав його думки. Миколка наполягає на своєму:

— Був би партизаном Михайло Коцюбинський. Та ще не простим, а генералом партизанським.

— Загін імені Михайла Коцюбинського тут діяв.

— Ну от,— радіє Миколка,— виходить, він і міг би командувати своїм загоном.

— Міг би, звичайно.

Останні слова міняють справу, і Миколка задоволений.

— Отут, Миколко, ми сиділи з нашим татом,— говорить Максим.

— А тато наш був би партизаном? — питає Миколка і, наче не вагаючись у цьому, сам додає: — Був би, якби куркулі його не вбили.

Він морщить чоло і ближче тулиться до плеча брата. Лавка, на якій вони сидять, дуже висока, Миколчині ноги ледве дістають до землі. Але то не біда! Миколка скоро виросте і зможе сидіти на цій лавці, як Максим, міцно тримаючи ноги на землі.

— Ким мені бути? — питає він у брата.— Ганнуся хоче на вчительку вчитися.

— А ти?

— Ото питаюся у тебе.

— А все ж, ким хочеш?

— От якби наш тато жив, він би мені сказав. Гаврилкові батько радить бути агрономом. А от я ще не вирішив.

— Тобі ще три роки вчитися, встигнеш вирішити.

— Лікарем, чи що...— з сумнівом радиться Миколка,— мати часто хворіє, ото я б їй допомагав.

— Захочеш стати лікарем, станеш лікарем. Перед тобою дорога широка...

Миколка трохи здивований. Він знає, про яку дорогу каже Максим, але наче навмисне перед ним та дорога, яка починається за мостом через Десну. Тим шляхом він ще нікуди не їздив і не ходив. Але навіть коли здійсниться те, про що говорить Максим, не минути і цієї дороги...

Сонце стояло високо, коли вони зійшли з гори. Максим запам'ятав той світлий ранок.

Старенький пароплав віз його у Деснянськ, і він, влаштувавшись на палубі, заклопотаний своїми думами, не помічав просторих зелених берегів, білостінних хат, що купчилися по-під густими наметами лісів. Тиждень, який він прожив вдома, важив для нього багато. В новому світлі побачив Максим матір, сестричку, брата. Вечори за столом під м'яким сяйвом зеленого абажура, турботні і зичливі материні слова примусили його подивитися на себе наче збоку. Мати питала, чи він вдоволений своєю роботою. Їй хотілося, щоб йому жилося безжурно, щоб не було смутку в серці. Всі матері цього прагнуть для своїх дітей.

Максим дивився на натруджені материні руки, в добрі, проникливі очі, на чоло, виборознене зморшками. У матері на серці було багато смутку. Крутою стежкою вело її життя. Вона здолала багато важкого. Тому і могла тепер сидіти за столом з своїми дітьми і тішитися ними. Максим це розумів. Як і розумів її неспокій за себе.

Максим поклав на робочий столик матері, поруч з зошитами і підручниками кілька журналів, де були надруковані його статті.

— Хоч я тут нічого не розумію,— сказала вона, показуючи на мереживо чисел,— але мені радісно, що це написав мій син.

І Максимові теж було добре на серці. Він радів материною втіхою.

— Тепер тільки жити,— казала мати своїм тихим і добрим голосом.— Тепер тільки працювати. Я тішуся тобою, Максимко. Знаю, що батько наш теж втішався б тобою.

— Стривайте, мамо, закінчу одну роботу, заберу вас всіх до себе. Будемо всі жити одним табором.

У Ганнусі заблищали очі. Їй хотілося в Київ. Миколка невдоволено покругив головою.

— Ми з Гаврилком нікуди не поїдемо. У нас такий договір. Піонери слова не ламають.

Голос у Миколки був рішучий, дзвінкий.

Пароплав одноманітно і настирливо бив лопатями коліс, ніби розсовував береги своїм тупим носом. Максим потер ру-

кою чоло. Сонце припікало, він сховався у затінок. Вперше за багато днів відчув раптово щось подібне до безжурності. І він зрозумів, що це відчуття народила в ньому зустріч з рідними.

З цим легким почуттям Максим зійшов увечері на берег в Деснянську і одразу ж перед собою побачив на дерев'яному містку пристані Катерину Золотаренко. І тільки зараз Максим, подумавши про мету своєї подорожі, густо почервонів.

Катря пішла йому назустріч. Через мить він вдячно потис її руку.

— Вибирай, де будеш жити, чи в гуртожитку, чи у готелі... Двадцять ліжок в одній кімнаті чи окрема кімната в моєї тітки? Думаю, що у тітки тобі буде зручніше,— вирішила за нього Катерина.— Тут недалеко, підемо пішки.

Переповнений автобус перегнав їх, огорнувши хмарою пилуки. Максим відкашлявся.

— Можна було б уникнути димової завіси.

— Як бачиш, асфальту у нас ще тут нема.— Катря дивилася на нього спідлоба, у очах її грала усмішка.— Це тобі не по Москві гуляти.

— Що, Передерій вже поінформував? — спитав Максим.

— Він. Мій вірний і непохитний друг-інформатор.

— Виходить, ти знаєш і все інше.

— От інше мені невідомо. Інше, мабуть, ти мені розкажеш.

— Розкажу,— пообіцяв Максим.— Для цього і з'явився.

Через хвилин двадцять вони сиділи за круглим столом в привітній, чистенькій кімнаті. Побоювання Максима, що тітка виявиться чимсь подібним до гоголівської Хіврі, не виправдалося. Килина Охрімівна поставила на стіл чай і пиріжки з яблуками.

— Вечера ще буде,— попередила вона і вийшла.

Катерина сиділа, поклавши підборіддя на схрещені руки. Здавалося, її найбільше цікавить, що і як їсть Максим. Поки він пив чай та їв пиріжки, Катерина думала: «Цікаво, що він скаже? Навіщо приїхав?» Максим відсунув порожню чашку. Подякував.

— Не мені, тіточці. Їй буде, мабуть, приємно, що столичному гостеві сподобалися деснянські пиріжки.

Максим почав здалеку. Але Катерина з блукаючою на устах усмішкою сказала:

— Не думай, що ти мене умовиш кинути зараз все та поїхати. Звичайно, мені приємно, що Федір Архипович дав свою згоду. Але, розумієш, я не можу зараз поїхати. Не раніше як через півроку.

— Півроку це багато, Катре.

— Що ж! Якщо нема змоги ждати, візьміть кого іншого.

— Бачиш, справа не тільки в цьому. Твої роботи по електроніці для нас скарб.

Катерина не відповіла. Вона глянула на Максима звуженими очима і тихенько спитала:

— Видно, твоя ідея припала до смаку Федору Архиповичу?

Максим замислився. В запитанні Катерини було щось більше, ніж цікавість. Він відчув: сидить перед ним людина, якій можна сказати все, нічого не криючи. Очі Катерини ясніли щирістю. Рік тому він ненароком розказував у її присутності Грицишину про свій задум. Тоді всі в інституті жили розмовами про успіхи в освоєнні таємниць атомного ядра.

Нова атомна ера, як говорив Грицишин, відкривала перед людиною обрії до нечуваних вершин техніки. Всі знали, що Шульга шукає способів забрати тепло у ядерної реакції, дати його людям для добрих справ.

Максим Нерчин, захистивши дисертацію, побачив свою дорогу. Вона майнула перед його зором в іскристому спалаху ще не дуже впевнених думок і невдовзі сховалася, наче в тумані. Крізь той туман, немов крізь непрохідні хащі, він повинен був прокладати свою дорогу. Оповідаючи Грицишину свої міркування щодо способів шукання часток, Максим не думав, що Катря слухає його уважно і, більше того, запам'ятає цю розмову. Тепер був радий, що сталося так. Вона запам'ятала, і він був вдячний Катерині.

— Розумієш, Катерино,— почав Максим не дуже сміливо,— я, можливо, наважуюсь на те, на що не дано мені права. Але я вирушаю у невідому мені путь з ясною метою: дослідити поведінку складових частин ядра. І я буду радий, коли в цьому поході ми будемо з тобою разом, пліч-о-пліч.

Катерина подивилася йому в очі. Її погляд наче промовляв: «Говори все. Ти можеш бути зі мною щирим до кінця. Хто краще за мене зрозуміє твої прагнення?»

І Максим намагався говорити спокійно, стримуючи хвилювання. Він відкривав не тільки свої найпотаємніші думки, він прокладав в ці хвилини собі дорогу крізь ті непроглядні хащі невідомого, які туманили обрії його задумів. Не далеким мав вставала тепер перед ним звабна мета. Вона існувала поруч, цілком виразно, обриси її ставали окресленими. Він наче бачив неозброєним оком ті невідомі досі частки, що з карколомною швидкістю летіли через магнітне поле.

Вони обоє не помітили, як летів час. Килина Охрімівна вже тричі обережно відхилила двері, заглядала у кімнату. Максим

і Катерина сиділи на канапі поруч. Але погляд тітки ловив між ними той рятівний клапот, котрий свідчив, що розмова триває зовсім не така, яку можна було б уявити, глянувши на їх збуджені обличчя. Та й слова, що долітали до слуху Килини Охрімівни, були далекі від інтимних зізнань.

— Ми пережили страшну війну. Загроза знищення нашого суспільства була така, що її важко перебільшувати. Хіба це не так, Катре? І от зараз в певних колах на Заході знову точаться розмови про війну. За допомогою атомних бомб вони хочуть, зрештою, домогтися одного: поставити нас на коліна. Така зброя повинна бути у нас. Тоді піде інша мова... Хіба ми можемо не думати про це кожна хвилину? Я не можу. І ти не можеш не думати. І всі наші товариші, як і всі громадяни нашої країни. Чим швидше ми скоримо страшну силу ядерної енергії і візьмемо її міцно у свої руки, спрямуємо для загального добра, а не для самознищення, тим вдячніше буде нашій науці людство. Може, я кажу не те і не так. Але воно мене так непокоїть, що я не можу жити спокійно.

Катерина вдумливо дивилась перед собою.

— Ти говориш слушно і те, що потрібно всім нам говорити.— Катерина зітхнула.— Від нашої науки ждуть доброго всі. І я це чую кожний день. Уяви собі, що дехто проклинає учених за те, що вони проникли в серце атома. Але так само можна було проклинати тих, які відкрили вогонь. Нітрогліцерин рятує життя людям, але, взятий у критичній кількості, він нищить людей. У всьому існує добро і зло. І ми мусимо сказати людям: «Ось наша наука, вона стоїть перед нами з відкритою душею і добрим серцем, вона для вас, люди!..»

Максим вперше бачив Катерину такою. В словах її лунало велике переконання і відчувалася глибока тривога.

А що, як так не станеться? Що тоді? Невже честь і совість будуть розтоптані? Невже ними торгують за долари і фунти стерлінгів чи франки зарубіжні вчені? Невже всі вони такі?

Ці запитання звучали на устах Катерини Золотаренко з здивуванням і гіркою.

— Не всі, Катре, не всі. Відірвана від людей наука, нехай яких би вона мала супергеніїв, приречена на поразку. Ти помисли, в одному американському журналі я прочитав такий вираз: «Учений — це робот, який володіє певними науковими знаннями».

Максим Нерчин розвів руками.

— Далі вже нікуди!

— Я вірю, що коли всі люди, незалежно від фаху, раси, упо-

добань в політиці, зрозуміють, що несе світові ядерна війна, вони об'єднаються для боротьби з нею.

Максим сказав це з рішучістю, як давно з'ясовану для себе думку.

— Це правда. І треба правду говорити всім людям, скрізь і всюди.

— От бачиш, Катре, і коли ми можемо щось здійснити для використання енергії ядра для миру, для розквіту життя, то хіба маємо ми право не робити цього, бо існують легші справи, які не затаїли в собі ні ризику, ні поразки?

— Ні. Не маємо права.

Катерина вимовила це тихо, замислено, дивлячись кудись вперед, наче перед її очима була не стіна кімнати, а неозора далечинь, у якій вона бачила звершення добрих, давно жаданих мрій своїх.

Тоді скупими, короткими словами Максим розповів їй про свій задум. Хоч розповідь його була нерівна і уривчаста, хоч голос його не раз під час неї падав і він затинався, шукаючи не так для співрозмовниці своєї, як для себе самого, потрібних слів, Катря зрозуміла: те, що непокоїть Максима, мучить і тримає в напрузі, так і триматиме, доки він не здійснить свого прагнення.

— Оце і все,— закінчив стомлено Максим, обережно позираючи на Катрю.

— О, це ще не все,— пожартувала Катря,— це тільки пролог. А має ще бути кілька напружених дій і обов'язково епілог.

— Як в справжній драмі,— озвався Максим.

— Як в справжній драмі, щоб буяли пристрасті і кипіли почуття і щоб кінець всупереч законам був неодмінно щасливий.

— Ти так хочеш?

— Тільки так і не інакше. І я зичу тобі успіху.

— Тільки зичиш чи, може, захочеш сприяти успіхові нашому своїми силами?

— Я подумаю, Максиме. У нас є час.

— Гарзд, Катре, подумай.

Ніч вже засвітила в небі над Деснянськом опуклі зорі, пролила місячне світло на широкое плесо ріки.

Максим і Катря ступали пліч-о-пліч вузькою стежкою вздовж Десни. Праворуч від них громадились стіни нових будівель. Над ними, наче витягнувши руки, височіли підйомні крани. Вони йшли поруч мовчки. Все було наче сказано, і, проте, кожен

з них знав і розумів, що не все... Але ніхто з них не наважувався переступити того, що звикли називати дозволеним. І хоч та межа була створена ними самими, вони забули про це і корилися почуттям того здорового глузду, який існував в різючому протиріччі з тим, що вони насправді думали і що спалахувало в їхніх серцях.

— Тут, Максиме, буде набережна,— сказала Катря показуючи по ліву руку від себе.— Гранітні парапети, зручні сходи, маршові площадки, денне сяйво гірлянд ліхтарів. Тут лунатимуть сміх і пісні, потужні скутери відпливатимуть від берега, ходитимуть кораблі, на щоглах яких пломенітимуть прапорці, тут все буде красиво, Максиме, все! І я хочу, щоб так було.

— А де ж ми будемо? — спитав Максим.— Де ми будемо, Катерино?

— Ми...— Катря затнулась.— Ми будемо з людьми, і вони будуть з нами...

— Ти ухиляєшся від відповіді,— почав Максим, але Катря зажурено спитала:

— Що ти хочеш, Максиме?

— Ти розумієш, Катре, що я відчуваю до тебе, у тебе щире і чутливе серце, і ти знаєш...— Максим взяв її за лікоть, вкладаючи в цей рух все тепло свого серця.

— Я нічого не знаю,— сказала Катерина,— і ти нічого не знаєш. Тут, у Деснянську, живе людина, яка тобі була найближчою у світі, і, може, ще зараз вона живе у твоєму серці. Ти ж нічого ще не знаєш. І ти нічого не можеш вирішувати. Адже ти підсвідомо чекаєш на неї? Адже так?

— Ольга тут? — вирвалося у Максима.

— От бачиш!..— не стримавши докору, вигукнула Катерина.

— Яке це має значення?

Максим сказав ці слова і замовк. «Ти говориш не те,— підказував якийсь голос.— Воно має значення для тебе. Має! І не треба казати неправду дівчині, яка ступає поруч з тобою. Невже старе верталось знову? Невже те, що вважалося забутим, перейденим, сходженим і минулим, знову вириналило на хвилі життя?»

— Що ж вона тут робить? — спитав Максим.

— Працює в лікарні. Мене звела з нею тітка. Вони разом працюють. Ти повинен побачитися з нею. Я сказала їй, що ти приїздиш.

Катерина чомусь думала почути з уст Максима: «Навіщо ти сказала?» Але він не зронив і слова, і це не сподобалося їй.

— Будемо вертатися,— запропонувала Катерина,— вже пізно, а мені о восьмій на роботу.

Максим мовчки погодився. Вони йшли знову поруч, але вже не існувало того безжурного настрою і одвертих, ясних думок. Одна тільки думка свердлила мозок: «Навіщо ж так? Чому, коли все було новим і прекрасним, верталось старе, яке принесло мені стільки страждань?»

Максим знав, що не повинен довго мовчати, і, проте, він не міг примусити себе заговорити. Отак в напруженому мовчанні вони пройшли до самого будинку Катерини. Вона простягнула йому руку. Тримаючи її теплу вузьку долоню в своїй руці, Максим спитав:

— Я завтра побачу тебе, Катре?

— Неодмінно. Тільки ввечері, після роботи. Я прийду. Чекай на мене.

Вона забрала свою руку і, не озирнувшись, зникаючи у дверях, крикнула:

— Не заблудишся?

Максим не відповів.

...Вікна будинку Катерини були темні. Максим стояв і чекав, у якому засвітиться, наче це могло мати якесь значення для нього.

Пройшло кілька хвилин. Світло у вікнах не з'являлося. Майнула думка: «Катеринине вікно могло виходити у двір».

...Катря притаїлась в своїй кімнаті біля вікна, одхиливши штору. В скупому світлі ліхтаря вона бачила постать Нерчина. Він стояв і чекав. Чого чекав Нерчин? Невже він думав, що вона повернеться? Максим зробив крок до будинку. Катря притулилася чолом до холодної шибки. Що це він? Невже він хоче зайти? Але ні! Ось він рвучко повернув і пішов геть, розмахуючи лівою рукою, наче одштовхуючи щось незриме від себе.

Від тієї хвилини, як він, розпитавши вранці Килину Охрімівну дорогу до лікарні, побачив Ольгу, і дотепер, коли вони сиділи з нею на лавочці у поскубаному міському саду, не помічаючи ні перехожих, ні спеки, Максим все ще не вірив, що так просто сталася їхня зустріч.

...Ольга, побачивши його перед собою у коридорі лікарні, пополотніла. Вона зойкнула і поточилася, ніби хотіла спертися на стіну, але, опанувавши себе і ніяково усміхаючись, призналася:

— Я думала, що ти не знайдеш до мене.

А тепер, сидючи поруч з Максимом, вона чомусь раз по раз повторювала ці слова, наче вони мали якесь рятівне значення.

— Адже справді ти міг би не захотіти побачитися зі мною. Ти мав право на це. І я б не образилася. Хоч хотіла тебе бачити давно, і чекала цієї зустрічі, і думала про неї...

— Як же ти живеш, Ольго?

— Тепер справді живу,— не дуже певно мовила вона.— А раніше...

— Не треба,— попросив Максим, хоч всі ці роки він носив в собі це запитання, відчуваючи своє вимогливе право зажадати від Ольги відповіді. А тепер він не хотів цього. Чи уявляв він собі, що саме такою буде їхня зустріч? Ні! В серці щось згоріло, і ті жаринки, які лишилися по тому вогні, не могли вже знову запалати.

Поруч з ним Ольга. Та сама Ольга, яка була з ним у страшні роки війни. Він вірив їй, як собі. Що могло б бути більшим за це довір'я? Чи зрозуміє вона це тепер? І чи варто їй розказати про дні і ночі, коли він думав про неї, марив нею і чекав саме такої хвилини, коли візьме в свої долоні її руки і побачить у її очах свої очі. І от вони сидять поруч, наче в щоглах, посвистує у вітах старих грабів вітер; в небі сріблиться літак; ідуть алеєю чоловік і жінка в ширококрисих брилях, їм нема ніякого діла до Максима і Ольги, вони сміються, вдоволені чимсь своїм; біля фонтана бавляться діти, у них теж своя радість і свій клопіт. Життя іде, і нема такої сили, щоб повернути людині втрачене.

Максим дивиться на Ольгу. Вона витримує його уважний і суворий, як видається їй, погляд, хоч їй це не зовсім легко.

— Змінилася я? — запитує Ольга, розуміючи, що не треба про це питати, бо ж не зовнішніх змін шукають в її обличчі очі Максима.

Але він говорить у відповідь:

— Ти така ж, як і раніше.

Ользі ввижається, що в очах Максима промайнули знайомі теплі вогники і начебто голос його потеплішав. Але те, що вона чує потому, руйнує всі надії.

— Тобі цікаво тут працювати?

Хіба це хоче почути Ольга з Максимових вуст?

Тоді вона наважується і каже ті слова, з якими вже вона зверталася до нього в довгі безсонні ночі, уявляючи собі їхню зустріч.

— Максиме, мені від тебе нічого не треба... Та ні, не те я кажу, що мушу. Я прагну, щоб ти мені повірив: минуле для мене — злий, страшний сон. Це страшна хвороба. Але я перехворіла. І я починаю жити. Я ніколи не була з тими чорними людьми, які продали свої душі. Я не була з ними. Ти мусиш

мені повірити. Нема на мені тавра безчестя. Вся біда моя в тому, що я просто існувала, і не як людина, ні, хоч і страшно мені визнати це, але я скажу, у мене було тваринне життя... Це важко визнати, але це так. І ось вона, вся вина моя, перед тобою...

— Переді мною? — перепитав тихо Максим. І сказав: — Ні, Ольго! Перед собою, перед людьми нашими, он перед оцими дітьми, перед цим сонцем, перед нашим небом... Але я не сиджу тут, щоб винуватити тебе. Якщо ти все зрозуміла і знайшла в собі мужність порвати з минулим, тебе підтримають, Ольго.

Він не сказав «Я підтримаю тебе». Ольга хотіла почути від нього щось подібне, але він говорив з нею чужим голосом, і її руки, наче зламані, упали на коліна. Вперше за їхню зустріч вона не утрималась і заплакала.

— Ти пробач мені,— попросила вона,— це пройде...

Вона витирала сльози хусткою, а вони все лилися, і вона нічого не могла зробити, щоб перестати плакати.

— Ти пробач мені,— просила вона тремтливими вустами.

В серці Максима прокинувся давній втамований розпач.

— Не треба, Олю,— сказав він,— не треба.

— Ах, хіба ж я не розумію сама, що не треба, але я нічого не можу з собою зробити. Я не повинна була залишатися в Києві. Я не повинна була зв'язувати своє життя з людиною, яку я ніколи не любила, я не повинна була сидіти склавши руки... Боже мій, як багато я не повинна була робити!..

Ольга вже не плакала. Ще тремтіли сльози на її віях, а очі туманилися одчаєм, який сповнював тугою кожне мовлене нею слово.

— Так, Ольго, ти не повинна була все це робити. Але життя для тебе відкрите.

— Так, Максиме, відкрите,— підтвердила вона, хоч хотілося крикнути всім серцем: «А ти, чому ти закрит для мене своє серце?»

— Я не кажу тобі, скільки я пережив, коли дізнався...— Голос Максима здригнув.— Та чи варто зараз про це говорити? Ти розумієш мене.

— Розумію,— погодилася Ольга, хоч їй хотілося, щоб Максим саме заговорив про це, розказав їй про свої переживання. Нехай хоч би в цьому знайшла собі утіху. Вона відчувала, що в ці хвилини з життя її іде щось особливо значне, яке вже не зустрінеється ніколи. Але сказати про це Максимові вона не могла та й не могла.

— Я радий за тебе, Ольго, що ти стала на ноги. Це вже початок нового, і ти здолаєш важке.

— Сподіваюсь,— пригасаючим голосом сказала Ольга.— І я вдячна тобі, що ти прийшов до мене,— додала вона з якоюсь надією.— Будемо прощатися,— запропонувала Ольга. Їй здалося, Максим, почувши це, зрадів.

— Ти іди, Максиме, а я ще посиджу тут.

Максим підвівся, міцно стис кволу руку Ольги, яка нерухомо лежала у його долоні.

— Ідеш? — запитала вона з надією, що він скаже: «Побудемо ще разом», але Максим відповів:

— Іду.

— І ніколи не повернешся?..

— Не знаю,— відповів Максим, втримавшись, щоб не сказати: «Ніколи».

— Скажи, Максиме, ти любиш Катерину?

Серце шалено стукало в грудях. Запитання вирвалося само по собі. Ольга з острахом дивилася на похмурніле обличчя Максима.

— Навіщо тобі знати це? — похмуро проказав він.— Хіба це щось міняє? Прощай, Ольго.

Максим пішов алеєю. Ольга стулила повіки і скам'яніло завмерла на лавці. Вона не хотіла бачити, як він іде від неї. Нехай так і запам'ятається та хвилинка — вони поруч на старенькій лавочці. І коли вона відкрила очі, на алеї вже нікого не було. Ольга сиділа самотна, наче ні з ким і не розмовляла.

...Максим поїхав на пристань. Пароплав на Чернігів відходив о сьомій вечора. Він купив квиток і повернувся в місто. Ключ від квартири, як умовився з Килиною Охрімівною, був у сусідів. Максим, тільки опинившись у кімнаті, відчув страшну втому. Він ліг на канапі, схрестивши за потилицю руки, уп'явшись бездумним поглядом в стелю. Надто багато треба було передумати, щоб зрозуміти все, що сталося. Але він не хотів думати. Не хотів — і край.

О четвертій годині прийшла господиня. Максим, почувши стук, підвівся. Вона була не одна. Він пізнав голос Катерини. Ще не знаючи, що він їй скаже, Максим відчув якусь тривогу. На стукіт у двері Максим відгукнувся не дуже рішуче:

— Прошу.

Катря прийшла просто з роботи. З-під зеленого парусинового піджачка, накинутого на плечі, ясніла біла кофточка. Засмагле обличчя її світилося усміхом.

— Відпросилася, щоб разом пообідати. Тітонька почастиє, на її добре серце вся надія...

Обід був не дуже веселий. Қилина Охрімівна, на подив Катрі, ні про що не розпитувала. Вона частувала гостей своєю наливкою і обережно придивлялася до Максима. Захоплення в її очах Катря не побачила. Хотілося б їй знати, що на думці у тітоньки?

...Коли їхали на пристань, Максим чекав, що Катря питає про Ольгу. Але Катря нічого не спитала, і Максим був їй за це вдячний. Надто важко було б йому говорити.

До відходу пароплава лишалося більше години. Вони сиділи на березі, спостерігаючи метушню пасажирів і перемовляючись незначними словами. Катря тримала себе так, наче вчора вночі не було у неї з Максимом ніякої розмови, хоч весь час намагалася відгадати, чи помірився Максим з Ольгою.

«Що мені до того?» — роздратовано питала вона у себе і гнала цю думку, розуміючи, що саме в ній причина її неспокою. Засмучене обличчя Максима і невпадат мовлені слова свідчили, що і у нього на душі не дуже-то спокійно...

— Я чекатиму тебе, Катре,— сказав він на прощання, заглядаючи їй у очі, і вперше за їхню зустріч Катерина відвела свій зажурений погляд.

— Тільки через п'ять-шість місяців.— Катерина глянула Максимові в очі допитливо, наче чекала інших слів.

— Шкода,— сказав Максим.

— Раніше ніяк не можу. Кинути почату роботу не в моєму характері.

— Це я знаю,— підтвердив Максим.

— Знаєш мій характер? — здивувалася Катря.— Ні, Максиме, ти його не знаєш. Адже і сама я не дуже-то добре з ним знайома.

Максим промовчав. Прогула сирена пароплава. Максим ще раз потис Катерині руку і ступив на сходні.

...Він стояв на палубі і, стиснувши міцно вуста, дивився, як пристань, на якій стояла Катря, відштовхуючись від пароплава, посунулася в сторону і почала наближатись до цегляних будівель.

На щоглі над пристанню вітер напинав вітрилом державний прапор. Катря махала йому своєю блакитною хусткою, і серце Максимове боляче стислося, наче він прощався з нею назавжди.

...І це відчуття не залишало його ні вдома, де він ще прожив тиждень в тихій задумі, викликаючи тривожні зітхання матері, ні в Києві, де він застав спеку, суховійні вітри і невгамовного Хому Передерія, що рвався, як він говорив, у бій, на штурм атомного ядра.

Максим приступив до роботи без особливого захоплення. Те, що було ясным, не потребуючи доказу, виявилось в густому тумані невідомого і непередбаченого. Ніби доводилося все починати з початку. Але в цьому існував свій сенс.

Дізнавшись, що Федір Архипович Шульга ще на Сході, Максим вирішив заквапитись і приступити до досліду. Грицишин ще відпочивав на селі. Але можна було його не турбувати і обійтись допомогою Хоми, який тільки дістав виклик, літаком з'явився у Київ і з аеродрому приїхав одразу до Максима. Передерій тепер гордо випинав груди і кожного ранку сповіщав Максимові, наче власне відкриття, подробиці з біографії великих учених. Причому вони стосувалися головним чином неважких...

Максим тільки усміхався. Він не заважав Хомі в такий спосіб підтримувати бадьорий настрої. Одним словом, за Хомою виходило, що кожне відкриття вимагає жертв.

«Стривай,— думав Максим,— якої ти заспіваєш, коли перший раз спіткнешся». Він не сказав це Хомі, але нетерпляче хотів побачити, який-то вираз матиме його обличчя, коли трапиться таке. А що воно мусить так статися, Максим не вагався.

Нерчин добув з запасів лабораторії старенький маспектрограф. Це був прилад для сортування атомів з різною масою, здатний зафіксувати їх на фотоплатівці.

Спочатку він на протязі кількох місяців провів десятки аналізів невеликої частки олова, і йому пощастило переконатися за допомогою приладу, що існує кілька видів олова, які відрізняються поміж собою своїми масами. Ці різновидності й іменувалися ізотопами.

Ізотопам Шульга, Мезенцев і Вергасов надавали великого значення. Максим знав про це і розумів їхні передбачення щодо можливості використати ізотопи в промисловості та медицині.

Ізотопи здатні будуть революціонізувати все життя Інституту № 202, хоч Максим розумів, що Куцевич зустріне такі спроби вороже. Але Максим так само знав, що життя візьме своє, і Куцевич або включиться у цю важливу роботу, або лишиться одинаком при великій дорозі...

Після кількох досліджень Максим вирішив перейти до досліду з ураном. Він взяв його з особистої лабораторії Шульги. Професор Ярмола, вручаючи йому невеличку коробочку з ураном, подивився не те що здивовано на Максима, але з деякою пересторогою.

В лабораторії, де ставився дослід, довго чаклував Хома. На-

решті, коли йому пощастило її добре затемнити, Максим взяв кавалочок двоокису урану і закріпив його в металевому стрижні. Потому він вмістив уран у вакуумну скляну трубку.

В кімнаті панувала напружена тиша. Максим простягнув руку Хомі, і той безмовно подав йому горілку. Максим став вивчати поведінку кавалка урану, замкненого в трубці.

З цим було покінчено. Тоді в такій же тиші, не зронивши ні слова, Максим ввімкнув струм високої напруги, і маленький кавалочок урану створив білу дугу, освітивши сліпучо-миготливим сяйвом затемнену кімнату.

Через кілька секунд Максим виключив струм. Він взяв з маспектрографа фотоплатівку в касеті і пішов разом з Хомою в сусідню кімнату. Там вони проявили платівку.

— Світло,— сказав Максим.

Клацнув вимикач під пальцями Передерія. Максим підніс мокру платівку до лампи і побачив на її темному фоні поруч з чорною лінією другу — світлу. Оця світла лінія була тією різновидністю урану, його ізотопом, який багато років тому побачив канадський фізик доктор Демпстер і який перед самою війною дослідив Шульга. Так незалежно один від другого вони відкрили новий ізотоп.

Максим поставив цей дослід, щоб пересвідчитись самому. Він повинен був бачити і знати, які існують ізотопи, перед тим, як почати дослідження поведінки часточок, що бушують в ядрі атома, міцно-наміцно огородившись бронєю електронів від допитливих поглядів учених.

Ярмола прийшов у лабораторію і теж уважно дивився вивчаючим поглядом на платівку. По довгій мовчанці він заявив:

— Все правильно. Ізотоп урану наявний. Але повторіть ще вдруге.

І в той же день дослід був проведений вдруге. Платівка була проявлена та закріплена у міцнішому розчині гіпосульфїту. Відбиток лінії, створений ізотопом урану, мав ще виразніший контур.

— Тоді, коли Федір Архипович Шульга побачив на платівці ізотоп урану, сам уран не мав того значення, як тепер — в наш час.— Ярмола говорив це не то з сумом, не то з ваганням.

— Але і доктор Демпстер не надав цьому ніякого значення,— відгукнувся Максим, і Ярмола, згоджуючись, кивнув головою:

— Звичайно. Тепер інший час. Ізотопу скоро дадуть зелену вулицю.

— Тільки не таку, як в Лос-Аламосі,— озвався Максим.— Там зелену він перетворює в руду.

— Ми цього не дамо йому. Не дозволимо,— рішуче сказав Ярмола і додав: — Думаю, що вам належить приступити до другої фази вашого плану.

Це прозвучало як благословення, і Максим вдячно потис Ярмолі руку. Незвичний до таких поривів Ярмола здивовано глянув на Нерчина і порадив:

— Але не поспішайте, сім разів відміряйте, а потім...

Він не закінчив, розуміючи, що в цьому нема потреби, і виїшов з лабораторії.

— В такій ситуації,— заговорив Хома,— Архімед вигукнув «еврика».

— А ми не повторимо цього слова, бо ми ще нічого не знайшли,— зауважив Нерчин,— ми тільки переконалися.

— Але ти ще скажеш це слово, і я повторю його слідом за тобою,— гаряче запевняв Хома.

— Хто його знає? — з сумнівом мовив Максим.

— Я знаю!

Хома виходив на протоптану стежку. Максим смикнув його за лікоть і попередив:

— Хома, ти знову.

— Ні. Ти думаєш, я телепень? Доводжу зворотне.

Максим здивовано дивився на балакучого товариша, але, думаючи про своє, не спиняв його.

— Так от, товаришу Нерчин, старший науковий співробітник. Що є основою здійснення ланцюгової реакції?

І Максим, наче відповідаючи на іспиті, тихо заговорив:

— Основою для здійснення ланцюгової реакції є забезпечення таких умов, коли після кожного ділення випромінюється деяка кількість нейтронів, частина яких знову викликає ділення ядер. Коли перше ділення викликає слідом за собою більше ніж одне наступне ділення, ланцюгова реакція триває. Але якщо перше ділення викликає за собою менше ніж одне наступне ділення, ланцюгової реакції не буде.

Повторюючи ці слова, Максим відчував, що він проникає у їхній зміст наче вперше, і таке відчуття народжувалося в ньому щоразу, викликаючи запальне прагнення наблизити годину звершення свого задуму.

Досі в багатьох лабораторіях в різних країнах, де проводили учені дослідження атомного ядра, нейтрони, ці важливі його частки, здобували шляхом опромінювання радієм легкого елемента берилію. Дослідники розв'язували в свій час складне завдання запобігти поглинанню нейтронів широко розповсюдженим ураном з атомною вагою 238 і разом з тим примусити їх виробляти уран з вагою 235. Ядерні реактори, споруджені

незабаром, дали великі можливості для здійснення цього наміру. Була розв'язана проблема загальмування нейтронів, що сприяло їх змозі резцеплювати ядра урану з атомною вагою 235, і небезпека їх поглинання ураном за атомною вагою 238 зменшувалась.

Атомний реактор відкривав нові можливості. Керована ланцюгова ядерна реакція була досягнута у впертій і настирливій боротьбі. Але ще існувало чимало невідомих. Їх шукали різними шляхами, у різних частинах світу ті, кому пощастило проникнути в серце атома, у його ядро. На шляху до шукання цих невідомих виростала одна з найбільших небезпек — променева хвороба. Вона загрожувала тим, які безпосередньо стояли біля джерела Нової Сили, і тим, які в силу обставин потрапляли у сферу впливу ядерних випромінювань. Про катастрофу, подібну до тієї, що сталася в Хіросімі і Нагасакі, годі було й говорити.

Максим розумів, що шукає Шульга. Він бачив його дорогу до поставленої мети ясно. І коли Максим сказав, що він сам хоче шукати «родичів» нейтронів і протонів, ті частки, які діють в серці розщепленого ядра атома, Шульга, не вагаючись, ствердив його намір. Потім, вже трохи пізніше, він висловив ті застереження, які не раз згадував Максим. Але схвалив він задум його одразу. Шульга повірив в нього. Хіба це мало важило? Максимові це зразу надало сміливості.

Повторивши кілька разів дослід і кожного разу домагаючись все виразнішого відбитку на фотоплатівці, потому взявшись разом з Хомою за складання схеми нового майбутнього приладу, він замислився над тим, який лічильник належить йому використати: Гейгера чи Черенкова? Якщо йдеться про вловлювання нейтронів, лічильник Гейгера виконав би тут свою функцію бездоганно. Але в майбутньому експерименті Нерчина лічильнику належало виконати не тільки це завдання.

52

Літо закінчувалося. Повернувся давно з відпустки Грицишин. Максим і не помітив, як спеку змінили холодні, прозорі ранки, сріблячи ніжним інеєм дахи і газони. В інституті і вдома він був однаково заклопотаний.

Шульга приїхав на кілька днів у Київ. Він подзвонив у інститут і сказав Максимові, що на тижні заїде. В академії почалася сесія. Потім газети повідомили, що велику групу учених було прийнято в Центральному Комітеті партії.

На прийомі точилися жваві дебати про практичну участь академії у відбудові господарства і, гловне, про наукові дослідження та експерименти.

Центральний Комітет партії підтримав всі роботи, спрямовані на мирне використання атомної енергії в промисловості і сільському господарстві.

Для Куцевича повідомлення в газетах мали своє значення. Тепер він на нарадах виступав і неодмінно вказував: «Наш інститут включився у важливу державну роботу».

...На початку жовтня відбулися перевиборні збори партійної організації інституту. В обговоренні доповіді Долгіна взяли участь і наукові співробітники, і професура. Максим виступав передостанній.

— Від цих зборів залежить темп роботи в наступному році.— Він заявив це свідомо, намагаючись підвести підсумки багатьох пропозицій, які вносили виступаючі.

— Власне, в інституті зараз дві лінії.— Максим побачив, як при цих словах Куцевич, що сидів у президії, насторожено повернув голову у його бік.

— Ці дві лінії такі,— продовжував Максим: — розв'язання практично тих проблем, які допоможуть запровадити у виробництві нові наукові досягнення і, по-друге, експериментальна робота, яку ведуть лабораторії академіка Шульги, розраховані на практичне підтвердження ряду важливих передбачень в галузі дослідження атомного ядра. Ці дві лінії — суть одна загальна справа. Комуністи повинні, на мій погляд, це зрозуміти і нести за їх здійснення однакову відповідальність.

Куцевич невдоволено постукав по коробці «Казбека».

«Он куди хилить молодий чоловік».

В своєму виступі він сказав про це інакше:

— Звичайно, перед інститутом стоять серйозні проблеми. Це факт незаперечний. Але... Не можна штучно створювати умови, щоб люди, які працюють для ясної мети, з перевіреними засобами, несли відповідальність за тих, які блукають у пільмі. Товариш Нерчин дещо плутає. Але ми допоможемо йому і всім товаришам, які зараз кинуті на експериментальну роботу.

Взагалі ж він, Куцевич, вважає, що розмовляти на ці теми навіть на таких зборах не варто.

Куцевич натякав на таємність, намагаючись цим відгородитися від обговорення фактичного стану справ у інституті. Максим це зрозумів одразу. Виступати вдруге йому не хотілося. Та це, власне, нічого б не вирішило. Він відчував, що комуністи сприйняли його думку. Тепер, ясна річ, багато залежить від успішного завершення тих досліджень, які веде Ярмола з

своїми аспірантами, та й та група, яку доручив очолити йому Шульга. Коли вони доведуть життєвість своїх справ, може статися, що тут створиться окремий інститут. Куцевич цього не хоче. Але що він зможе зробити, керуючись виключно своїми дрібними інтересами, далекий від справжнього розуміння завдань? Коли місяць чи два тому Максим думав би про нього у такій ситуації, тамуючи злість, то тепер він просто його жалів.

Від заключного слова Долгін відмовився. Голосування пройшло добре. Коли голова зборів Зібер, читаючи список обраних, назвав прізвище Максима, в залі пролунали оплески. Долгін це зрозумів як особисту образу.

— Демагогів люблять,— прошепотів він на вухо Куцевичу. Той відсунувся від нього, озирнувшись. Він не любив необачних вчинків.

Максимові після зборів Долгін сказав:

— Будем працювати, Нерчин.

Він стояв і ніби чекав, що Максим скаже: «Ні», і те «ні» його б порадувало.

— Спробуємо,— відповів Максим.— Я люблю експериментувати. Тільки, Дмитре Івановичу, глядіть.

— Попереджаєте, Максиме Павловичу?

— А що? Хіба заборонено? Субординація...

Долгін невесело засміявся.

— Жарт,— пояснив він,— а роботи у нас буде багато.— Він загнув один палець.— Виконання наукових планів...— загнув другий.

Максим випередив, сказавши:

— Намагатися, щоб шеф був нами задоволений...

— Чий? — вирвалося у Долгіна, але в ту ж мить, зрозумівши свій промах, він розсердився: — Тобі смішки, а перед райкомом я за всіх несу відповідальність.

— Он як! Хіба? А я думав, що всі комуністи однаково відповідають перед партією за свою роботу. А ти хочеш один! Бідолаха...

Так вони ні до чого не домовилися, і Максим потім ляяв себе, вважаючи, що він не повинен був присікуватися до Долгіна. Зрештою, може, і Долгін непоганий хлопець. Ну, не дуже далеко сягає думками... Та в ту ж мить Максим розізлився на себе.

«Що то за пристосовницька тактика? — спитав він у себе.— Псується твій характер, Нерчин,— докорив собі Максим.— Що то з тебе далі вийде?.. Побачимо, одним словом».

— Побачимо,— проказав він вголос.

В той день приїхала Катря. Вона подзвонила в інститут.
— Як добре, що ти приїхала,— зрадів Максим, почувши її голос.

— А я ще потрібна? — спитала Катерина.

— Потрібна, ще й як. Ти завжди мені потрібна,— тихо додав Максим. Він говорив з приймальні директора. Секретарка глянула на нього іронічно і знизала плечима. Вона всім виглядом демонструвала, що не схвалює сторонні розмови. Максим повернувся до неї спиною. Катря не відповідала. В телефонній трубці вібував приглушений гамір. Потім знову виник її голос, і Максим почув:

— Добре, коли ще в мені існує потреба, то взавтра я буду в інституті.

На його останні слова вона не зважила. Максим зітхнув і поклав трубку на ричажок.

Повертаючись з прийомної в лабораторію, Максим побачив праворуч від себе щит стінної газети. «За справжню науку»,— прочитав він машинально знайомий заголовок, який воскресив у пам'яті той день, коли він вперше переступив поріг інституту. І тільки зараз він подумав, як багато промайнуло днів і тижнів, що так тісно зв'язали його з оцими сірими стінами.

Неясна турбота стривожила його. Він не міг позбутися її ні ввечері вдома, ні тоді, коли, переступивши якусь вигадану обачність, подзвонив Катерині і, для сміливості запросивши з собою Хому, пішов до неї в гості.

Там вже сиділа знайома артистка Зоя Горленко. У Катерини був стомлений вигляд. Мати скаржилась:

— Подивіться на неї, як змарніла!

— Не змарніла, а вилюдніла,— наполягав Василь Васильович.

Катерина посміювалась і частувала своїх гостей яблуками та домашнім вином.

Зоя засперечалася з Хомою.

— Покажіть мені сучасного героя,— домагалась вона настирливо від Хоми, наче він повинен був застромити руку в кишеню і витягнути потрібний їй вірець.

Хома боронився з властивою йому тактикою жартівника.

— Погляньте пильно на мене. Візьміть мене в розрізі фактів та подій. Я той герой, який вам потрібен. Ви просто не бачите мене!

Василь Васильович попихкував цигаркою. Молодь йому подобалась. До смаку припала і суперечка.

— Герої скрізь. Герої — звичайні люди, дівчинко,— зауважив

Василь Васильович,— вся біда твоя, та не тільки твоя, у тому, що ви думаєте, герой — це людина, навкруг голови якої сяйво... Отак зразу і видно — герой. А от у нас на «Червоному ливарнику» працює чудовий хлопець Леонід Корчовий, тільки другий рік як з армії, виконує щодня п'ять норм, і секретар ЦК партії його приймав вже двічі. Що це, герой чи ні? Герої ті, що дуже заклопотані роботою. Вони і не помічають, що роблять героїчні справи, а ви хочете, щоб вас взяли за руку і підвели до людини, сказавши: «Ось оцей — герой».

Зоя кинулася до Василя Васильовича, обняла і розцілувала.

— Як прекрасно ви сказали! Як чудесно!

— Нічого нема тут чудесного. Правда чудес не любить,— поплескавши Зою по плечу, Василь Васильович спитав Нерчина: — Якщо попросимо вас, щоб у нашому клубі виступили та розповіли робітникам про ті загадкові діла атомні, прийдете?

— З охотою,— відповів Максим.

— Всі прийдемо,— заявив Передерій.— А що, здорово б це вийшло?

— Не знаю, чи здорово, але, мабуть, і для нас буде корисно.

Максим сказав це з глибокою впевненістю, і це сподобалося Василю Васильовичу.

Через тиждень в клубі «Червоного ливарника» Максим Нерчин стояв на трибуні і вів з багатолюдним залом розмову про розщеплення атомного ядра.

Василь Васильович Золотаренко сидів у президії. Він запросив гостей, і партком йому доручив головувати на вечорі. Максима слухали уважно, зосереджено, не перебиваючи. Нерчин бачив перед собою замислено-суворі обличчя чоловіків та жінок, до нього долітало їхнє стримане дихання. Так поведуть себе люди, які не хочуть пропустити жодного слова.

Наготовлені тези лежали на трибуні. Вони не дуже згодилися. Коли Максим заговорив про те, що корисного і доброго може дати людству енергія атомного ядра, зал пожвавішав.

— Ви, звичайно, знаєте, товариші,— пояснював Максим,— що основні джерела енергії — це вугілля і нафта. Тепер до цього слід ще додати природний газ, який в нашій республіці буде незабаром широко використовуватися. Але існує ще одне джерело енергії, яке перевищить всі уявні потужності і дасть нашому соціалістичному суспільству таку користь, яку важко передбачити. Я маю на увазі атомну енергію. Коли світ буде позбавлений загрози війни, коли всі наші ресурси і сили будуть спрямовані для мирної мети, будівництво комунізму в нашій

країні піде нечуваними темпами. Ми знаємо, що в певних країнах ті, в руках яких ключі від скарбів держави, марять одним — енергію ядра атома віддати виключно для війни. Ці люди переконані, що вони і тільки вони знають таємницю атомного ядра. Помилка. Жорстока і облудна. Радянська наука ще в роки війни, коли ми з вами сам на сам боронили волю і незалежність, невтомно працювала і не припиняла свого проникнення в ядро атома. Є люди і у нас, які кажуть: «А краще було б, коли б ніхто не проникав у таємниці того ядра атома. Жили б собі тихо без атома».

В залі засміялися. Максим перевів подих, пошукав щось серед паперів своїх на трибуні і, закликаючи до уваги, підніс руку.

— Дозвольте мені зачитати вам кілька речень, які внесуть ясність у наше ставлення взагалі до кожного наукового відкриття.

В залі знову запанувала тиша.

— «Це відкриття, — читав Максим, — знаменує початок нової ери в історії цивілізації. Ніколи ще суспільство не знало сили, яка таїть у собі таку велику небезпеку і у той же час така багатобічюча як для майбутнього людства, так і для миру в усьому світі».

Максим поклав аркуш, з якого він читав, на місце і одну мить мовчки спостерігав за враженням, яке справили щойно прочитані ним слова.

— Не поспішайте з висновками, — попередив він, — тут мова йшла не про відкриття атомної енергії. Ні! Насправді ці слова написані в 1875 році і стосуються винаходу двигуна внутрішнього згоряння.

Ми комуністи, так вчить нас партія, такі заповіти Леніна, мусимо брати у природи все для того, щоб людство відчуло красу і щастя вільного творчого труда на нашій землі. Енергія атомного ядра, в нашому розумінні, це енергія мирного процвітання життя, і люди в усіх кутках земної кулі повинні об'єднати свої зусилля, домагаючись тільки одного: щоб нове відкриття науки приносило виключно користь і допомагало ліквідувати убогість, голод, холод, хвороби, війни.

Коли титан Прометей прийшов з небес і віддав людям вогонь, як про це розказується у легенді, то, звичайно, були і такі, які скористалися вогнем для своїх брудних і злих намірів. Але розум переміг. Горить на столі електрична лампа. Хіба це не викрадена з неба блискавка, яка згорнулася маленькою спіраллю і, скоряючись розуму людини, працює у скляній колбі. Але в самі сокровенні, найпотаємніші місця сховала при-

рода, в глибину атомного ядра, джерело іншого вогню — енергію розщеплення ядер важких елементів. Незабаром і цей вогонь запалає в атомних казанах електростанцій, породжуючи електричний струм. Радянські вчені, інженери, робітники доведуть світові свою волю використати атомну енергію для блага людства.

Коли Нерчин закінчив, на трибуну піднявся чоловік у синьому комбінезоні, підперезаному військовим поясом з форменою пряжкою.

— Слово має наш стахановець-новатор, бувший фронтовик, кавалер чотирьох орденів Червоного Прапора Леонід Корчовий, — оголосив Золотаренко.

— Він скаже, — полинув з залу схвальний вигук.

— Це той, про якого розповідав я вам, — прошепотів на вухо Максимові Василь Васильович.

Леонід Корчовий обсмикнув комбінезон і звичним рухом військового поправив пояс.

— Я слухав уважно товариша Нерчина. Хороша лекція. Вдячний я йому. — В залі громохко сколихнулися оплески. Коли вони згасли, Корчовий продовжував: — Життя бере своє. Вчора мої руки тримали автомат, сьогодні вони так само твердо тримають різець. Нам загрожують атомною бомбою. Хто загрожує, ви знаєте. Скажу так, щоб неповідно було їм тримати світ у страху, збити з них пиху, нашій мирній державі теж зброя грізна потрібна. В наших робочих руках ця зброя — надійна сила для захисту миру. А мені сподобалося, як мирові може стати у пригоді мирний атом. Хороші слова «мирний атом». Ми за нього всією душею. Всім серцем. Повірте мені, заслужили трудящі люди, щоб дати їм таку енергію, яка б ще міцнішою зробила їхню працю.

Знову тишу струсили лункі оплески.

Корчовий підніс руку, і вони стихли.

— Давайте, товариші, всі скажемо одноставно, нехай уряд наш домагається безумовної заборони атомної зброї та її випробувань, давайте всі піднінемося на захист мирної праці людей скрізь, де б вони не жили, якої б віри не трималися. Мир і тільки мир. Хто краще за нас знає ціну миру?

— Ніхто! — крикнув хтось басовито в залу.

— Ніхто! — підтвердив Корчовий.

Він зійшов з трибуни, і довго ще по тому лунали оплески.

Верталися з клубу пішки. Місяць срібним човном плив по волохатих хвилях осінніх хмар. В їх розривах мигтіли зорі. Максим йшов поруч з Катериною позаду всіх. Про них

забули захоплені жвавою розмовою Василь Васильович, Передерій і Грицишин.

— У мене такий настрій після сьогоднішнього вечора, що хоч зараз не додому йти, а на роботу.

— Послухай,— спинила Максима Катерина.— Послухай,— сказала вона таємничо.

Вони завмерли на місці посеред бульвару Шевченка. З височини на землю долинав гортанний протяжний трубний зойк. Максим зразу ж пізнав його. То у вирій відлітали журавлі, нагадавши йому далеке дитинство і звабні мрії над берегами тихої, плюскотливої Нерчі. І він не помітив, як, рушивши з місця нога в ногу з Катериною, сказав їй:

— Отак би ступати нам поруч довго-довго і слухати журавлиний крик...

— Довгою буде дорога,— загадково сказала Катерина.

...Прокинувшись вночі, Максим згадав її слова і хотів зрозуміти, що крилося в них. Що мала вона на думці, сказавши, що дорога буде довгою? Чия дорога?

Він вже не міг заснути і, включивши лампу, вмовив її в головах, взяв книжку і спробував читати.

За вікном лопотів на своїй осінній мові дощ і, схлипуючи у ринві, що тяглася вздовж вікна Максимової кімнати, навіював тугу. Максим перегорнув сторінку «Життя Кліма Самгіна» і прочитав:

«Він відштовхується від неї, тому що вона все сильніше притягує його, і йому треба відійти від неї...» — і, ніби ці слова стосувалися особисто його, сказав уголос:

— Але мені треба бути з нею.

Дощ схлипував і вітер тужив за вікном.

Кінець першої книги

З М І С Т

Натан Рибак і його епопея.
Микола Тихонов 5

ЧАС СПОДІВАНЬ І ЗВЕРШЕНЬ

Роман
Книга перша. Скриня Пандори 11

**РЫБАК
НАТАН САМОЙЛОВИЧ**

Пора надежд и свершений
Роман в двух книгах
Книга первая. Ящик Пандоры
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *С. І. Шевцова*
Художник *В. В. Руденко*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *О. Г. Тализіна*
Коректори *Г. П. Михайлова, О. С. Назаренко*

Виготовлено
на Головному підприємстві
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»,
Держкомвидаву УРСР,
Київ, Довженка, 3.
Здано на виробництво 27.X 1976 р.
Підписано до друку 31.III. 1977 р.
Папір № 2,
Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 19,25.
Умовн. друк. арк. 32,34.
Обліково-видавн. арк. 38,866.
Ціна 2 крб. 49 коп. Замов. 6—2857.
Тираж 115 000.

2 крб. 49 коп.